

mr Milena Aćimić Remiković

Rodna ravnopravnost i jurisprudencija:
*Korišćenje međunarodnih rodnih standarda
za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj
legislativi i sudskoj praksi*

- doktorska disertacija -

Podgorica, 2024. godina

Milena Aćimić Remiković

Gender Equality and Jurisprudence:
*Using International Gender Standards to
Promote Women's Rights in Montenegrin
Legislature and Judicial Practice*

- Doctoral Dissertation -

Podgorica, 2024.

Podaci o doktorantkinji:

Doktorantkinja: mr Milena Aćimić Remiković

Datum rođenja: 11. januar 1994. godine

Naziv završenog studijskog programa i datum završetka: Magistarske studije – Međunarodno javno pravo, Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore, oktobar 2020. godine.

Podaci o mentorki:

Mentorka: prof. dr Laura Sjoberg, Ekseter Koledž, Univerzitet Oksford, UK

Podaci o Komisiji za ocjenu doktorske disertacije:

doc. dr Marina Jovičević, Pravni fakultet, Univerzitet Crne Gore, Crna Gora (predsjednica Komisije)

prof. dr Rodoljub Etinski, Pravni fakultet, Univerzitet Donja Gorica, Crna Gora i Univerzitet u Novom Sad, Srbija (član Komisije)

prof. dr Laura Sjoberg, Ekseter Koledž, Univerzitet Oksford, UK (mentorka, članica Komisije)

Datum odbrane: 5. novembar 2025. godine

Predgovor

“Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi”

Ova disertacija je samo jedna malena iskra u borbi za rodnu ravnopravnost i pravdu. U zemlji koja još uvijek nosi ožiljke tradicionalnog i patrijarhalnog nasljeđa, gdje su ženska prava dugo bila tiho pitanje, ova disertacija ima cilj da otvori vrata dijalogu, da unese svjetlost u pravni poredak i da pruži podršku svakoj ženi kojoj su prava uskraćena.

Dugo su žene u Crnoj Gori bile marginalizovane, kao što su dugo zanemarivani važni pravni standardi koji štite njihova prava. Predrasude koje se prenose kroz generacije često se skrivaju iza tišine, iza zidova doma, iza sudskih sala. Ovaj rad predstavlja vapaj da se tišina prekine, da se standardi rodne ravnopravnosti osvijetle, da pravni okvir postane štiti i podrška za sve one žene kojima je nepravda nanijeta samo zato jer su žene.

U godinama rada na ovoj disertaciji, naišla sam na brojne primjere istrajnosti, otpornosti i hrabrosti žena koje se silovito bore za prava u našem društvu koje je još uvek u fazi transformacije. Crna Gora, krševita i trnovita, zemlja je koja u sebi nosi snagu promjene, ali i teret prošlosti koji treba prevazići. Moja nada je da će ovaj rad postati dio te promjene, dio pokreta koji će donijeti nadu, pravdu i dugo iščekivanu ravnopravnost ali i na široko otvoriti vrata feminističkoj jurisprudenciji u našoj pravnoj nauci. Ova disertacija predstavlja više od akademskog istraživanja, ona je najiskreniji poziv na akciju i inspiraciju za promjene. U vremenu kada se borba za rodnu ravnopravnost suočava sa brojnim izazovima, duboko vjerujem da je od suštinskog značaja da naša akademska zajednica bude prostor za kritičko promišljanje i razvoj novih perspektiva.

Sa velikom radošću ističem da je Univerzitet Crne Gore kao najstarija i najkvalitetnija institucija za visoko obrazovanje u našoj zemlji posebno imao sluha da odgovori na ove izazove i ove godine usvoji elaborat za osnivanje master akademskog programa – Studije roda, u čijem osnivanju je moja malenkost sa velikim entuzijazmom i radošću dala doprinos. Zahvaljujući ženama poput prof. dr Mileve Filipović koja je posvetila životni i radni vijek na ostvarivanju ovog cilja, sa velikom upornošću i hrabrošću da se skrše patrijarhalne strukture koje još uvijek dominiraju u našem društvu, mi imamo priliku da nastavimo dalje. Profesorica Filipović je znala da obrazovanje ima moć da transformiše, da otvori oči, da osnaži i oslobodi. Njena strast i posvećenost nisu prošli nezapaženo. Njeno ime sada je sinonim za začetnicu rodnog diskursa u Crnoj

Gori a njeni su napori ostavili vječni trag na našu akademsku zajednicu i društvo u cjelini. Ovo je njen dar nama, dar koji ćemo sa ponosom nositi, njegovati i nadograđivati. Nakon pola vijeka bitisanja našeg akademskog hrama, stojimo na pragu historijskog trenutka. Osnivanje Studija roda je ostvarenje sna profesorice Filipović ali i početak novog poglavlja za sve nas. Njeno nasljeđe će živjeti, inspirišući buduće generacije da nastave borbu za ravnopravnost, pravdu i dostojanstvo, baš kao što je inspirisalo i mene. Univerzitet Crne Gore je, još jednom, potvrdio da njegovo bitisanje ostavlja snažan pečat i neminovan značaj koji ima za naše društvo, jer je pravda trajni i konstantni cilj kome doživotno valja težiti.

Ulpijan je istakao da je *pravda stalna i vječna težnja da se svakom čovjeku da ono što mu pripada*. Živjeti časno, ne škoditi nikome, dati svakome ono što mu pripada. To je zakon iznad svih zakona. Cilj koji se tiče svih nas, a posebno žena čiji su životi prečesto bili u sjenci i tišini. Ova disertacija, stoga, ne predstavlja samo puki prikaz trenutnog stanja, već i osnovu za dalji dijalog i istraživanje koje će doprinijeti stvaranju pravednijeg društva. Nadam se da će ovaj rad inspirisati buduće generacije pravnicā i pravnika da se posvete pitanjima rodne ravnopravnosti i da zajedničkim naporima gradimo društvo u kojem će svi imati jednake mogućnosti. Neka ova disertacija bude svetionik pravde i podsjećanje da je ravnopravnost pravo svih nas, a ne povlastica.

Ovu disertaciju posvećujem svojoj školskoj drugarici Biljani Pavićević, ćerki, sestri, majki, prijateljici, čiji je život nasilno prekinut u jeku mladosti i najljepših godina, pred očima nevinih dječaka i djevojčica koji su se bezbrižno igrali na ulici tog kobnog dana. Od svih krvoločnih uboda, najviše je zabolio onaj za koji je znala da će je zauvijek odvojiti od njene Dušice. Neka nas njena sudbina podsjeća i pokreće na duboku potrebu za promjenom, a ova disertacija bude njen oduzeti glas, njen testament i svetionik u borbi protiv femicida i nepravde koju je doživjela i neka podstakne sve na promjenu i neumornu borbu protiv nasilja, borbu za pravdu i ravnopravnost u našem društvu. Jer to zaslužuje Biljana, to zaslužuju napori profesorice Filipović, to zaslužuje svaka od nas.

Zahvalnica

„Budi zahvalan za svaki oslonac na putu, jer nijedan korak ne bismo napravili sami“

U trenutku kada završavam ovu disertaciju, osjećam se ponizno pred podrškom i snagom koju su mi pružili oni koji su vjerovali u mene. Svaka stranica ovog rada odjek je njihovih podsticaja, povjerenja i ljubavi, za šta ću zauvijek biti duboko zahvalna.

Na prvom mjestu, posebnu zahvalnost dugujem mojoj mentorki prof. dr Lauri Sjoberg sa Oksford Univerziteta - ženi čiji me rad inspiriše, osobi koja je prepoznala u meni veliku ljubav i entuzijazam prema ovom djelu, a nadam se i potencijal, i pružila mi nesebičnu i bezgraničnu podršku na ovom putu. Naše poznanstvo započelo je kroz slučajnu stipendiju, ali je izraslo u odnos u kojem je njeno mentorstvo nadmašilo sve prepreke sa kojim smo se susrele. Ona je stajala uz mene kroz svaki korak ovog puta, strpljivo usmeravajući moje misli i pružajući mi alate da rastem i sazrijevam kao istraživačica i kao osoba. Hvala joj što je vjerovala u mene i pružila mi svega i više nego što ću ikada biti u mogućnosti da uzvratim. Biti njena studentkinja je značilo ne samo omogućiti da ostvarim svoje istraživačke ciljeve, već i razviti svoj profesionalni put i ostaviti pečat na moj lični život kroz ovu priliku. Pokazala mi je kako jedna profesorica, eminentna istraživačica i ekspertkinja u svojoj oblasti može da bude skromna, ponizna, dostupna i radosna da nesebično dijeli svoja znanja, postavljajući mi tako nesvjesno visoke standarde i obavezu da ih dostignem. Možda neću moći nikada da uzvratim ovu nesebičnu podršku i znanje koje sam dobila, ali ću se potruditi da ih prenesem dalje, baš kao što to radi ona.

Zahvalna sam na prilici da svoje obrazovanje ojačam doktorskim istraživanjima koje sam za potrebe izrade ove disertacije sprovela na Royal Holloway Univerzitetu u Londonu i njegovom Institutu za rod, posredstvom stipendije British Scholarship Trust-a i supervizijom moje mentorke; na Karl Franzens Univerzitetu u Gracu i Centru za jugoistočne evropkse studije, posredstvom Go Styria stipendije i pod supervizijom prof. dr Floriana Bibera i korisnih savjeta prof. dr Eme Lantschner; kao i na St. Hilda Koledžu na Oksford Univerzitetu, posredstvom stipendije Univerziteta Crne Gore za kraće istraživačke boravke a pod supervizijom prof. dr Barbare Havelkove koja je srdačno prihvatila da budem njihov gost i izdvojila značajno vrijeme za davanje konstruktivnih savjeta i predloga koji su omogućili da danas zaokružim ovo čitavo poglavlje. Posebnu zahvalnost dugujem i prof. dr Dragici Vujadinović koja mi je omogućila pristup brojnoj literaturi iz feminističke jurisprudencije. Njihovo vođenje

kroz istraživačke procese, smjernice i ogromno iskustvo i znanje koje posjeduju, bili su svetonici koji su osvjetljavali svaki moj naredni korak. Hvala im što su omogućili da ovaj rad dobije oblik kakav danas ima.

Posebno hvala profesoricama i profesorima sa mog univerziteta i matičnog fakulteta koji su me pratili sve ove godine mog odrastanja. Lista je duga, a neki više nisu sa nama. Sigurna sam da će se pronaći u riječima ove zahvalnosti i poštovanja koje im dugujem. Oni su mi pružili temelj, ohrabivali me u trenucima kada sam tek započinjala ovaj put i imali ključnu ulogu u mom profesionalnom oblikovanju. Njihova posvećenost i znanje ostavili su neizbrisiv trag u mom profesionalnom i ličnom životu, na čemu sam im zahvalna za života. Posebno veliko hvala prof. dr Rajki Glušici koja je osjetila odgovornost da kao prva žena na čelu Upravnog odbora Univerziteta Crne Gore načini veliku prekretnicu i odradi najveći dio posla oko osnivanja Studija roda, kao i dragim profesoricama dr Lidiji Vujačić, dr Aleksandri Nikčević, dr Sonji Tomović Šundić i kolegincima Kseniji Rakočević koje su mi ukazale povjerenje da zajedničkim naporima učinimo da ovo može da zaživi. Njihov cjeloživotni trud, posvećenost i vizija učinili su sve ovo mogućim, dali mi primjer a ujedno i ozbiljan zadatak da to nasljeđe nastavim.

Zahvaljujem sudovima, Sekretarijatu Sudskog Savjeta, Ministarstvu za ljudska i manjinska prava, Monstat-u i drugim državnim organima koji su otvorili svoja vrata i omogućili mi da kroz podatke i istraživanje dublje sagledam sliku naše stvarnosti. Veliko hvala i Centru za ženska prava, čiji tim nije oklijevao da mi pruži podršku u istraživanjima. Nesebično su dijelili podatke i informacije, svjesni da je svaki doprinos korak ka ostvarivanju zajedničkog cilja – unaprjeđenju prava žena u Crnoj Gori.

Hvala kolegincima i kolegama sa Pravnog fakulteta koji su bili uz mene u svakom trenutku, a posebno onom najtežem. Duboku zahvalnost dugujem mom kolektivu u Ministarstvu vanjskih poslova čija me kolegijalnost, odanost i ljudskost i danas ostavlja bez riječi. Pružili su mi ne samo profesionalni već i životni oslonac onda kada mi je bilo najteže i zajedno sa mnom slavili svaki moj mali uspjeh i učinili da se svakodnevno radujem odlasku na posao znajući da me tamo čekaju, osim važnog posla, i osmijesi i prijateljski zagrljaji.

*Posebnu zahvalnost dugujem svojim najdražima, **svojoj porodici**, osloncima mog života, bez kojih ni jedan trenutak ovog puta ne bi bio moguć. Mojim roditeljima, koji su me od djetinjstva učili vrijednosti rada, poštenja i istrajnosti. Mojim tetki i mom stricu, na nesebičnoj podršci i ljubavi tokom života koji su činili da ih ne razdvajam od mojih*

roditelja, kao i ostaloj užoj i široj rodbini čija su mi ljubav i podrška bile od nemjerljivog značaja. Hvala porodici, Milošu, baba-deda servisima na strpljenju i cjelokupnoj tehničkoj pomoći kako bih mogla da ostvarim sve ovo u onim trenucima kada je bilo gusto. Hvala im što su vjerovali u mene i što su me bodrili.

Mojim najdražim prijateljima, koji su me podržavali u trenucima kada je bilo najteže, a bilo ih je... baš dosta. Mojoj sestri. Veliko hvala.

Moj sin, moje najdraže malo biće, bio je izvor moje radosti, smijeha i snage da nastavim dalje. Bez njega ništa ne bi bilo isto.

Najveća zahvalnost pripada mom Bogu, izvoru mog postojanja, vjere, ljubavi i unutrašnje snage.

Naposletku, zahvaljujem i sebi – na svakom trenutku kada sam, uprkos svim nedaćama, uspjela da ostanem dosljedna, uporna i lavovski istrajna. Ova disertacija je plod mnogo više od intelektualnog truda; ona je kruna napornog rada jedne žene koja je završila osnovne studije i magistrirala sa bebom u rukama, balansirala između roditeljstva, studija, posla, usavršavanja i humanitarnog rada; ona je odraz jednog života koji je prolazio kroz teške borbe sa zdravljem, kada su dani jedva prolazili sa velikim brojem onesposobljavajućih simptoma - temperatura, bolova, tremora, vrtoglavica, mučnina, povraćanja, slabosti... i stalnih napora da se nastavim boriti za život; ona je odraz jednog velikog razočarenja u pogledu gubitka posla na Pravnom fakultetu – uprkos godinama posvećenosti i posebnoj ljubavi prema nastavi koju gajim od malena i zbog koje sam pokušala da dosegнем istraživačke visine. Nezaposlena, sa malim djetetom i velikim zdravstvenim izazovom osjetila sam koliko je borba za pravdu i podršku među ženama još uvijek prijeko potreban cilj, jer žena ženi nije i ne smije biti vuk.

Nadam se da ćemo zajedno otvoriti vrata novih, boljih vremena u kojima će ljudi biti podrška i vjetar u leđa jedni drugima, jer je važno “živjeti časno, ne škoditi nikome, dati svakome ono što mu pripada”.

Sažetak

Naziv disertacije *"Rodna ravnopravnost i jurisprudencija: Korišćenje međunarodnih rodnih standarda za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi"* upućuje na slojevitu analizu rodne ravnopravnosti, posmatranu kroz prizmu dva referentna pravna okvira - međunarodnog i nacionalnog pravnog okvira. Polazeći od premisa feminističke jurisprudencije, ova disertacija oslanja se na ideju da pravo nije samo puki zbir normi, već instrument stvaranja društvenih vrijednosti i pravde, stoga ključni mehanizam za uživanje prava žena i postizanje rodne ravnopravnosti. U toj perspektivi, ova disertacija ispituje delikatnu koleraciju između roda i pravne nauke, fokusirajući se, sa posebnom pažnjom, na specifične izazove i perspektive crnogorske jurisprudencije u tom kontekstu.

Osnovni cilj disertacije ogleda se u ispitivanju adekvatnosti i sposobnosti nacionalne legislative i sudske prakse u postizanju rodne ravnopravnosti. Istraživanje se temelji na interdisciplinarnom pristupu, koristeći analizu nacionalne, međunarodne i uporedne jurisprudencije, odnosno legislative i pravnih praksi, kao i značajnih teorijskih izvora i empirijskih podataka prikupljenih tokom istraživanja. Metodološki okvir je, stoga, obuhvatao standardnu pravnu hermeneutiku, uz poseban naglasak na upotrebu feminističkih pravnih metoda koji su usmjerili istraživački pravac ove disertacije, posebno u pogledu postavljanja istraživačkih pitanja i hipoteza disertacije, i to sa posebnim akcentom na postavljanje "ženskog pitanja" u pravu: *kakav je uticaj crnogorske jurisprudencije, odnosno legislative i sudske prakse na žene, i na koje načine ih treba promijeniti ili dublje transformisati?* Ovo istraživanje obuhvatilo je, dakle, složen proces korišćenja metoda zasnovanih na feminističkoj metodologiji i epistemologiji na osnovu sprovođenja analiza koje nisu androcentrične i diskriminatorne. Ovim se obuhvatila studiozna, podrobna i iscrpljuća analiza legislativnih tekstova i sudske prakse koji su ponudili vrijedna iskustva i rješenja u ovom području.

Rezultati istraživanja ukazuju da je rod u crnogorskoj pravnoj nauci i praksi dugo bio ignorisan, pa njeni nalazi imaju potencijal da daju značajan naučni doprinos, pružajući temelje za dalji razvoj crnogorske feminističke jurisprudencije i borbe za postizanje rodne ravnopravnosti kroz pravo. Njena važnost, međutim, ne leži samo u popunjavanju akademske praznine već i u postavljanju temelja za dalji razvoj ove oblasti, ali i potencijalno važnog praktičnog doprinosa koji može poslužiti kao vodič kreatorima legislativnih rješenja, politika, licima koji ih sprovode i širim pravničkim krugovima. Sprovedeno istraživanje ukazalao je na značajne nedostatnosti u domaćem

pravnom okviru, koji još uvijek nije u potpunosti usklađen sa međunarodnim rodni standardima, pa su u ovoj disertaciji ponuđene vrijedne smjernice i preporuke, uz naglašavanje potrebe za dubljom reformom u različitim područjima od značaja za ovu oblast, sve u cilju zaokruživanja pravnog okvira i sudske prakse iz predmetne oblasti.

Sprovedeno istraživanje ima za cilj da ponudi svoj potencijalni doprinos crnogorskoj pravnoj nauci ukazujući na važnost roda kao kategorije pravne značajnosti, stavljajući ga u središte analize crnogorskog pravnog sistema. Ovim se težilo postavljanju temelja za buduća istraživanja i otvaranju prostora za inovativne pristupe u pravnom regulisanju rodni pitanja. Nalazi disertacije u smislu njene nacionalne relevantnosti, dakle, naglašavaju hitnost implementacije predloženih smjernica i unaprjeđenja svijesti o važnosti rodne perspektive u cjelokupnoj crnogorskoj jurisprudenciji. Sa aspekta međunarodne valorizacije ovog istraživanja, zaključeno je da je ostvareni napredak ka postizanju rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori ograničen, a zauzelo se i pojasnilo značajno teorijsko stanoviše da napredak "ka" rodnoj ravnopravnosti, u stvari, nije progresivan i ne znači nužno da se doista teži ostvarivanju rodne ravnopravnosti u praksi. Na primjeru analiziranih crnogorskih zakonskih rješenja, dakle, iznjedrilo se gledište da su, možda, zakonodavna rješenja koja naizgled imaju za cilj postizanje rodne ravnopravnosti, zapravo inherentno ograničena, i da je napredak ka rodnoj ravnopravnosti ograničen, odnosno dopušten samo onoliko koliko to dozvoljava održavanje struktura rodne podređenosti.

Ključne riječi: rodna ravnopravnost, feministička jurisprudencija, međunarodni rodni standardi, prava žena, crnogorska jurisprudencija, legislativa, sudska praksa, reforme.

Naziv doktorske disertacije: Rodna ravnopravnost i jurisprudencija: Korišćenje međunarodni rodni standarda za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi

Naziv doktorskih studija: Pravne nauke - Međunarodno pravo

Naučna oblast: Pravne nauke

Uža naučna oblast: Međunarodno pravo/ Ljudska prava/ Rodno pravo

Abstract

The title of the dissertation “*Gender Equality and Jurisprudence: Utilizing International Gender Standards to Realize Women's Rights in Montenegrin Legislation and Judicial Practice*”, indicates a multifaceted analysis of gender equality examined through the lenses of two reference legal frameworks— international and national legal framework. Starting from the premises of feminist jurisprudence, this dissertation adopts the idea that law is not merely a collection of norms but a tool for creating societal values and justice, serving as a key mechanism for the enjoyment of women's rights and the achievement of gender equality. From this perspective, the dissertation explores the complex correlation between gender and legal science, focusing in particular on the specific challenges and perspectives of Montenegrin jurisprudence within this context.

The primary objective of the dissertation is to assess the adequacy and capacity of national legislation and judicial practice in achieving gender equality. The research relies on an interdisciplinary approach, incorporating analyses of national, international, and comparative jurisprudence, legislative frameworks, and legal practices, alongside significant theoretical sources and empirical data collected during the research process. The methodological framework encompasses standard legal hermeneutics, with a particular emphasis on the use of feminist legal methods that shaped the research direction of this dissertation. Special attention was given to posing research questions and hypotheses, particularly emphasizing the “woman question” in law: *What is the impact of Montenegrin jurisprudence— legislation and judicial practice— on women, and how should it be changed or further transformed?* This research involved a complex process of applying methods based on feminist methodology and epistemology, conducting analyses that are neither androcentric nor discriminatory. This approach encompassed a detailed, comprehensive analysis of legislative texts and judicial practices that provided valuable experiences and solutions within this field.

The findings of the research indicate that gender has long been ignored in Montenegrin legal science and practice. The dissertation's conclusions have the potential to offer a significant scientific contribution, providing a foundation for the further development of Montenegrin feminist jurisprudence and the pursuit of gender equality through law. Its importance, however, lies not only in filling an academic gap but also in laying the groundwork for further development in this area and potentially offering a practical contribution that may serve as a guide for policymakers, legislators, law enforcement officials, and broader legal circles. The research highlighted

significant deficiencies within the national legal framework, which still does not fully align with international gender standards. The dissertation offers valuable guidelines and recommendations, emphasizing the need for deeper reforms in various areas relevant to this field, all aimed at completing the legal framework and judicial practice in the subject area.

The research aims to make a potential contribution to Montenegrin legal science by underscoring the importance of gender as a legally significant category, placing it at the center of the analysis of the Montenegrin legal system. This effort sought to lay the groundwork for future research and open space for innovative approaches to the legal regulation of gender issues. In terms of its national relevance, the dissertation's findings highlight the urgency of implementing the proposed guidelines and improving awareness of the importance of the gender perspective in Montenegrin jurisprudence. From the perspective of the international evaluation of this research, it was concluded that progress toward gender equality in Montenegro remains limited. The theoretical stance was clarified that progress toward gender equality is not necessarily progressive and does not inherently imply a genuine pursuit of gender equality in practice. The analysis of Montenegrin legal solutions revealed the view that legislative solutions that ostensibly aim to achieve gender equality may, in fact, be inherently limited, with progress toward gender equality permitted only to the extent that it maintains existing structures of gender subordination.

Keywords: gender equality, feminist jurisprudence, international gender standards, women's rights, Montenegrin jurisprudence, legislation, judicial practice, reforms.

Dissertation Title: *Gender Equality and Jurisprudence: Using International Gender Standards to Promote Women's Rights in Montenegrin Legislation and Judicial Practice*

Doctoral Program: Legal Sciences – International Law

Scientific Field: Legal Sciences

Specific field of research: International Law/ Human Rights Law/ Gender Equality Law

SADRŽAJ

UVOD	1
0.1. RODNA RAVNOPRavnOST: IZAZOV SAVREMENOG DRUŠTVA?	4
0.2. PANDEMIJA COVID - 19 I POLOŽAJ ŽENA	5
0.3. PRAVO KAO KLJUČNI MECHANIZAM ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRavnOSTI	8
0.4. PRAVO KAO AMBIVALENTAN ARTEFAKT	9
0.5. RODNA RAVNOPRavnOST U CRNOGORSKOJ JURISPRUDENCIJI	11
0.6. PREGLED POGLAVLJA	13

POGLAVLJE I

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

POSTAVLJANJE OSNOVA KROZ UPOTREBU FEMINISTIČKOG PRISTUPA PRAVU

1.1. OPŠTI OSVRT	24
1.2. FEMINISTIČKA JURISPRUDENCIJA	25
1.3. FEMINISTIČKE PRAVNE METODE	29
1.4. KONTEKSTUALNO I PRAKTIČNO REZONOVANJE	30
1.4.1. OSNOV ISTRAŽIVANJA: RODNI KONTEKST U CRNOJ GORI	31
1.4.2. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA KROZ ISTORIJU	33
1.4.3. PRAVNI POLOŽAJ ŽENA KROZ ISTORIJU	38
1.4.3. AKTUELNI PREGLED POLOŽAJA ŽENA	44
1.5. POSTAVLJANJE "ŽENSKOG PITANJA" U PRAVU	56
1.5.1. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: NACIONALNA RELEVANTNOST	58
1.5.2. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: MEĐUNARODNA RELEVANTNOST	60
1.6. PRISTUP "OD VRHA KA DOLJE" ŽENSKIM PRAVIMA	61
1.6.1. HIPOTEZE DISERTACIJE	62
1.7. PODIZANJE SVIJESTI	63
1.7.1. OČEKIVANI NAUČNI DOPRINOS DISERTACIJE	64
1.8. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	65

POGLAVLJE II
TEORIJSKO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:
RODNA RAVNOPRAVNOST KROZ FEMINISTIČKU ISTORIJU I PRAVNU TEORIJU

2.1. OPŠTI OSVRT	69
2.2. POL I ROD: KLJUČNI KONCEPTI U FEMINISTIČKOJ MISLI	70
2.3. DEFINISANJE FEMINIZMA	75
2.4. TALASI FEMINIZMA	78
2.5. RAZOTKRIVANJE DISKRIMINACIJE ŽENA	84
2.6. UZROCI DISKRIMINACIJE: PATRIJARHAT, TRADICIJA, STEREOTIPI I PREDRASUDE	87
2.7. KONCEPTI JEDNAKOSTI ŽENA I MUŠKARACA: PRVI KORAK KA RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI	91
2.8. AFIRMATIVNA AKCIJA: JAČANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	96
2.9. FEMINIZAM U MEĐUNARODNOM PRAVU I LJUDSKIM PRAVIMA	98
2.10. FEMINISTIČKA KRITIKA MEĐUNARODNOG PRAVA LJUDSKIH PRAVA	101

POGLAVLJE III
MEĐUNARODNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:
RODNA RAVNOPRAVNOST U MEĐUNARODNOM SISTEMU ZAŠTITE LJUDSKIH
PRAVA

3.1. OPŠTI OSVRT	106
3.2. UJEDINJENE NACIJE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA	107
3.2.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	108
3.2.1.1. POVELJA UJEDINJENIH NACIJA	108
3.2.1.2. UNIVERZALNA DEKLARACIJA O LJUDSKIM PRAVIMA	109
3.2.1.3. KONVENCIJA O SUZBIJANJU TRGOVINE OSOBAMA I ISKORIŠĆAVANJU I PROSTITUCIJE DRUGIH	110
3.2.1.4. KONVENCIJA MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE RADA O JEDNAKOSTI NAGRAĐIVANJA MUŠKE I ŽENSKO RADNE SNAGE ZA RAD JEDNAKE VRIJEDNOSTI	110
3.2.1.5. KONVENCIJA O POLITIČKIM PRAVIMA ŽENA	111
3.2.1.6. KONVENCIJA O DRŽAVLJANSTVU UDATE ŽENE	111
3.2.1.7. KONVENCIJA UNESCO PROTIV DISKRIMINACIJE U OBRAZOVANJU	112
3.2.1.8. KONVENCIJA O PRISTANKU NA BRAK, O MINIMALNOJ STAROSTI ZA SKLAPANJE BRAKA I O REGISTROVANJU BRAKA	112
3.2.1.9. MEĐUNARODNI PAKT O GRAĐANSKIM I POLITIČKIM PRAVIMA	113
3.2.1.10. MEĐUNARODNI PAKT O EKONOMSKIM, SOCIJALNIM I KULTURNIM PRAVIMA	113
3.2.1.11. DEKLARACIJA O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE PREMA ŽENAMA	114
3.2.1.12. DEKLARACIJA O ZAŠTITI ŽENA I DJECE U SLUČAJU OPASNOSTI I U ORUŽANOM SUKOBU	114

3.2.1.13. KONVENCIJA O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE ŽENA - CEDAW	115
3.2.1.14. KONVENCIJA O PRAVIMA DJETETA	117
3.2.1.15. DEKLARACIJA O UKLANJANJU NASILJA NAD ŽENAMA	118
3.2.1.16. OPCIONI PROTOKOL ZA KONVENCIJU O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE NAD ŽENAMA	118
3.2.1.17. REZOLUCIJA 1325 SAVJETA BEZBJEDNOSTI	120
3.2.1.18. STRATEŠKI DOKUMENTI I INICIJATIVE	120
3.2.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	121
3.2.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE	125
3.2.4. CRNA GORA I CEDAW KONVENCIJA	127
3.2.5. INICIJALNI I PERIODIČNI IZVJEŠTAJI CEDAW KOMITETU	127
3.2.6. ZAKLJUČNA ZAPAŽANJA I PREPORUKE CEDAW KOMITETA ZA CRNU GORU	128
3.2.6.1. VIDLJIVOST KONVENCIJE	131
3.2.6.2. ZAKONODAVNI OKVIR	131
3.2.6.3. RODNO ZASNOVANO NASILJE NAD ŽENAMA	132
3.2.6.4. DJEČIJI I/ILI PRISILNI BRAKOV I	133
3.2.6.5. TRGOVINA LJUDIMA I EKSPLOATACIJA PROSTITUCIJE	134
3.2.6.6. UČEŠĆE U POLITIČKOM I JAVNOM ŽIVOTU	134
3.2.6.7. OBRAZOVANJE	135
3.2.6.8. ZAPOSŁJAVANJE	136
3.2.6.9. ZDRAVSTVENA ZAŠTITA	136
3.2.6.10. BRAK I PORODIČNI ODNOSI	137
3.2.6.11. ŽENE IZ RURALNIH PODRUČJA, LEZBEJKE, TRANSRODNE I BISEKSUALNE ŽENE, ŽENE U PRITVORU, ŽENE SA INVALIDITETOM, ROMSKE, AŠKALIJSKE I EGIPĆANSKE ŽENE	137
3.3. SAVJET EVROPE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA	138
3.3.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	138
3.3.1.1. EVROPSKA KONVENCIJA O LJUDSKIM PRAVIMA I OSNOVNIM SLOBODAMA	139
3.3.1.2. EVROPSKA SOCIJALNA POVELJA	140
3.3.1.3. KONVENCIJA ZA BORBU PROTIV TRGOVINE LJUDIMA	142
3.3.1.4. KONVENCIJA ZA ZAŠTITU DJECE OD SEKSUALNOG ISKORIŠĆAVANJA I ZLOSTAVLJANJA	143
3.3.1.5. KONVENCIJA O SPRJEČAVANJU I BORBI PROTIV NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI - ISTANBULSKA KONVENCIJA	144
3.3.1.6. INSTRUMENTI "MEKOG" PRAVA	145
3.3.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	147
3.3.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE	150
3.3.4. CRNA GORA I ISTANBULSKA KONVENCIJA	150
3.3.5. IZVJEŠTAJI CRNE GORE GREVIO KOMITETU	151

3.3.6. EVALUACIONI IZVJEŠTAJ GREVIO KOMITETA ZA CRNU GORU IZ 2018. GODINE.....	152
3.4. EVROPSKA UNIJA: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANJE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA.....	154
3.4.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	155
3.4.1.1. OSNIVAČKI UGOVORI	156
3.4.1.2. DIREKTIVE U OBLASTI RODNE RAVNOPRAVNOSTI NA TRŽIŠTU RADA	157
3.4.1.3. DIREKTIVE U OBLASTI NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI.....	162
3.4.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	166
3.4.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE	169
3.4.4. IZVJEŠTAJI EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE - RODNI ASPEKT	170

POGLAVLJE IV
UPOREDNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:
OKVIR KOMPARACIJE KROZ ODABRANA PODRUČJA OD ZNAČAJA ZA RODNU
RAVNOPRAVNOST

4.1. OPŠTI OSVRT.....	174
4.2. NASILJE NAD ŽENAMA I NASILJE U PORODICI.....	176
4.2.1. RASPROSTRANJENOST NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI.....	176
4.2.2. POJAM, VRSTE I UZROCI NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI	177
4.2.3. FEMICID KAO NAJEKSTREMNIJI OBLIK NASILJA NAD ŽENAMA	179
4.2.4. NASILJE NAD ŽENAMA U SAJBER PROSTORU I SEKSISTIČKI GOVOR MRŽNJE	183
4.2.5. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA I PRAKSA CEDAW KOMITETA.....	189
4.2.6. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPATIVNE PRAKSE	193
4.2.7. IZAZOVI I PERSPEKTIVE	198
4.3. TRGOVINA LJUDIMA U SVRHU SEKSUALNE EKSPLOATACIJE I PROSTITUCIJA.....	202
4.3.1. RODNA DIMENZIJA	202
4.3.2. FEMINISTIČKI UVIDI U SEKSUALNU EKSPLOATACIJU ŽENA I PROSTITUCIJU	204
4.3.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR	208
4.3.4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA	212
4.3.5. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPATIVNE PRAKSE	216
4.3.6. IZAZOVI I PERSPEKTIVE	219
4.4. ŽENE NA TRŽIŠTU RADA	220
4.4.1. FUNDAMENTALNA KOMPONENTA EMANCIPACIJE ŽENA	220
4.4.2. KLJUČNI POKAZATELJI RODNE DIMENZIJE TRŽIŠTA RADA EVROPSKE UNIJE	222

4.4.3. OSVRT NA RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR.....	223
4.4.4. OSVRT NA OKVIR EVROPSKE UNIJE	225
4.4.4.1. LISTA ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI (ISKLUČUJUĆI DIREKTIVE) O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI I POLOŽAJU ŽENA NA TRŽIŠTU RADA.....	225
4.4.4.2. DIREKTIVE O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI I POLOŽAJU ŽENA NA TRŽIŠTU RADA.....	225
4.4.4.3. STRATEGIJE, AKCIONI PLANOVI, PROGRAMI I GENDER MAINSTREAMING	226
4.4.5. SUDSKA PRAKSA	227
4.4.6. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE.....	232
4.4.7. IZAZOVI I PERSPEKTIVE	236
4.5. POLITIČKA PARTICIPACIJA ŽENA	238
4.5.1. REPREZENTACIJA ŽENA NA POLITIČKIM MJESTIMA.....	238
4.5.2. IZBORNE KVOTE KAO EKSPLICITNE MJERE USMJERENE NA RODNU DISKRIMINACIJU U POLITICI	240
4.5.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR	243
4.5.4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA	245
4.5.5. PRIMJERI LEGISLATIVNIH RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE: PREGLED IZBORNIH KVOTA	246
4.5.6. IZAZOVI I PERSPEKTIVE	248
4.6. ŽENSKA PRAVA, ŽIVOTNA SREDINA I KLIMATSKE PROMJENE	249
4.6.1. KLIMATSKE PROMJENE KAO NAJVEĆI IZAZOV SAVREMENOG DRUŠTVA	249
4.6.2. FEMINISTIČKI UVIDI U ROD, INTERSEKCIONALNOST I KLIMATSKE PROMJENE.....	252
4.6.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR	255
4.6.4. SUDSKA PRAKSA	261
4.6.5. IZAZOVI I PERSPEKTIVE	263

POGLAVLJE V

POZITIVNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

RODNA RAVNOPRAVNOST U CRNOGORSKOJ JURISPRUDENCIJI

5.1. OPŠTI OSVRT.....	265
5.2. USTAVNO - PRAVNI OKVIR ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	266
5.2.1. RODNA ANALIZA USTAVA CRNE GORE.....	267
5.2.1.1. PREAMBULA	269
5.2.1.2. OSNOVNE ODREDBE	269
5.2.1.3. LJUDSKA PRAVA I SLOBODE	271
5.2.1.4. POLITIČKA PRAVA I SLOBODE.....	274
5.2.1.5. EKONOMSKA, SOCIJALNA I KULTURNA PRAVA I SLOBODE.....	275

5.2.1.6. OSTALE ODREDBE	278
5.3. ZAKONODAVNO - PRAVNI OKVIR ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	278
5.4. ZAKON O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI	281
5.4.1. OPŠTI OSVRT	281
5.4.2. IZMJENE I DOPUNE ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI IZ 2015. GODINE	282
5.4.3. OSNOVNE ODREDBE	283
5.4.4. OPŠTE I POSEBNE MJERE	288
5.4.5. POSEBNE MJERE	289
5.4.6. NADLEŽNOSTI	290
5.4.7. KAZNE NE ODREDBE I SUDSKA PRAKSA	292
5.4.8. INSTITUCIONALNI MEHANIZMI ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI	293
5.4.9. PLAN AKTIVNOSTI ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI: NACIONALNA STRATEGIJA RODNE RAVNOPRAVNOSTI 2021 - 2025	296
5.5. ZAKON O ZAŠTITNIKU/CI LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA	300
5.5.1. OPŠTI OSVRT	300
5.5.2. PREGLED ZAKONSKIH ODREDBI	301
5.5.3. PRAKSA ZAŠTITNIKA/CE U SLUČAJEVIMA DISKRIMINACIJE PO OSNOVU RODA	304
5.5.4. STUDIJE SLUČAJA IZ PRAKSE ZAŠTITNIKA/CE	310
5.6. ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE	318
5.6.1. OPŠTI OSVRT	318
5.6.2. PREGLED ZAKONSKIH ODREDBI	318
5.6.3. NACRT ZAKONA O ZAŠTITI JEDNAKOSTI I ZABRANI DISKRIMINACIJE	320
5.6.4. ANALIZA SUDSKE PRAKSE	322
5.7. ZAKON O ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI	326
5.7.1. OPŠTI OSVRT	326
5.7.2. POJAM NASILJA I POJAM ČLANOVA PORODICE	326
5.7.3. ZAŠTITA ŽRTAVA	328
5.7.4. ZAŠTITNE I KAZNE NE MJERE	329
5.7.5. PROCESNO - PRAVNI OKVIR	329
5.7.6. POSTUPAK PRUŽANJA POMOĆI I ZAŠTITNE MJERE	330
5.7.7. POSTUPAK ZA ODREĐIVANJE ZAŠTITNIH MJERA	330
5.7.8. PREKRŠAJNA ODGOVORNOST	331
5.7.9. PREDLOG ZAKONA O IZMJENAMA I DOPUNAMA ZAKONA O ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI	332
5.7.10. ANALIZA SUDSKE PRAKSE	336

5.8. KRIVIČNI ZAKONIK.....	342
5.8.1. OPŠTI OSVRT	342
5.8.2. IZMJENE I DOPUNE KRIVIČNOG ZAKONIKA KROZ RODNU PERSPEKTIVU	342
5.8.3. ANALIZA RELEVANTNIH ODREDBI KROZ SUDSKU PRAKSU	344
5.8.3.1. KRIVIČNA DJELA PROTIV ŽIVOTA I TIJELA	344
5.8.3.2. KRIVIČNA DJELA PROTIV SLOBODA I PRAVA ČOVJEKA I GRAĐANA	354
5.8.3.3. KRIVIČNA DJELA PROTIV POLNE SLOBODE	357
5.8.3.4. KRIVIČNA DJELA PROTIV BRAKA I PORODICE.....	364
5.8.3.5. NASILJE U PORODICI	367
5.8.3.6. KRIVIČNA DJELA PROTIV ČOVJEČNOSTI I DRUGIH DOBARA ZAŠTIĆENIH MEĐUNARODNIM PRAVOM.....	374
5.8.3.7. MJERE BEZBJEDNOSTI I MJERE ZAŠTITE	380
5.8.4. PROCESNO - PRAVNI OKVIR - ZAKONIK O KRIVIČNOM POSTUPKU.....	382
5.9. ZAKON O RADU	385
5.9.1. STRUKTURA ZAKONA O RADU	385
5.9.2. RODNA ANALIZA ODREDBI	386
5.9.2.1. ZABRANA DISKRIMINACIJE, UZNEMIRAVANJE, SEKSUALNO UZNEMIRAVANJE, MOBING I ZAKON O ZABRANI ZLOSTAVLJANJA NA RADU	386
5.9.2.2. POSEBNE MJERE KAO VID POZITIVNE DISKRIMINACIJE	391
5.9.2.3. ZASNIVANJE RADNOG ODNOSA.....	391
5.9.2.4. JEDNAKOST ZARADA	392
5.9.2.5. POSEBNA ZAŠTITA ŽENA NA RADU.....	394
5.9.2.6. PORODILJSKO I RODITELJSKO ODSUSTVO	397
5.9.2.7. PAUZA RADI DOJENJA DJETETA.....	401
5.9.2.8. KAZNE ODREDBE I SUDSKA PRAKSA	403
5.9.3. PRESTANAK RADNOG ODNOSA - ODREDBE ZAKONA O RADU I ODREDBE ZAKONA O PENZIJSKOM I INVALIDSKOM OSIGURANJU	404
5.9.3.1. POZITIVNA DISKRIMINACIJA ŽENA OKRENUTA PROTIV NJIH: PRIMJER CRNOGORSKIH SUTKINJA.....	405
5.9.4. "ZAKON O MAJKAMA": ZAKON O SOCIJALNOJ I DJEČJOJ ZAŠTITI I ZAKON O OBEŠTEĆENJU BIVŠIH KORISNICA NAKNADA PO OSNOVU ROĐENJA TROJE ILI VIŠE DJECE	413
5.10. ZAKON O IZBORU ODBORNIKA I POSLANIKA	417
5.10.1. OPŠTI OSVRT	417
5.10.2. STRUKTURA ZAKONA O IZBORU ODBORNIKA I POSLANIKA	417
5.10.3. ČLAN 39A: IZBORNE KVOTE	418

POGLAVLJE VI
EMPIRIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA:
ANALIZA STAVOVA I ISKUSTAVA SUTKINJA I SUDIJA U POGLEDU RODNE
RAVNOPRAVNOSTI I CRNOGORSKE JURISPRUDENCIJE

6.1. OPŠTI OSVRT	425
6.2. LIČNI PODACI SUTKINJA I SUDIJA	426
6.3. OPŠTI STAVOVI SUTKINJA I SUDIJA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI	427
6.4. UPOZNATOST SUTKINJA I SUDIJA SA MEĐUNARODNIM RODNIM STANDARDIMA	438
6.5. STAVOVI SUTKINJA I SUDIJA O POZITIVNO - PRAVNOM OKVIRU	441
6.6. IZAZOVI I KLJUČNE PREPORUKE SUTKINJA I SUDIJA	454

POGLAVLJE VII
KLJUČNI NALAZI ISTRAŽIVANJA: ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I OCJENE

7.1. OPŠTI OSVRT	459
7.2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA: NACIONALNA RELEVANTNOST	461
7.2.1. NASILJE NAD ŽENAMA I NASILJE U PORODICI	461
7.2.2. TRGOVINA LJUDIMA U SVRHU SEKSUALNE EKSPLOATACIJE	474
7.2.3. ŽENE NA TRŽIŠTU RADA	479
7.2.4. POLITIČKA PARTICIPACIJA ŽENA	489
7.2.5. ŽENSKA PRAVA, ŽIVOTNA SREDINA I KLIMATSKE PROMJENE	493
7.2.6. ISTRAŽIVAČKA PITANJA I HIPOTEZE	498
7.3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA: MEĐUNARODNA RELEVANTNOST	502
7.3.1. LIMITI/OGRAIČENJA CRNOGORSKOG LEGISLATIVNOG OKVIRA RODNE RAVNOPRAVNOSTI	502
7.3.1.1. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: OPŠTI OSVRT NA PRIMJER CRNOGORSKIH SUTKINJA, "ZAKON O MAJKAMA" I IZBORNE KVOTE	502
7.3.1.2. NASTAVAK RODNE OPRESIJE U ATMOSFERI PRIVIDNE RAVNOPRAVNOSTI	505
7.3.1.3. TEORIJSKI INSTRUMENTI ZA OCJENU NEDOSTATNOSTI (OGRAIČENE) LEGISLATIVE O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI	507
7.3.1.4. LEGISLATIVA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI KAO POTENCIJALNO OGRAIČENA SAMA PO SEBI	509
7.3.1.5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA NA PRIMJERU CRNOGORSKIH ZAKONA	511
7.4. ZAKLJUČAK	515
LITERATURA	517
PRILOZI	580

UVOD

“Sva bića se rađaju jednaka u dostojanstvu i pravima”

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima

Svi se rađamo kao ljudska bića. Sastavljeni smo od istih elemenata, rađamo se, dišemo, obitavamo i odlazimo na isti način. Svako ljudsko biće bi, stoga, trebalo imati ista prava i jednake mogućnosti, bez obzira na neke vidljive ili one manje vidljive karakteristike na osnovu kojih ljudska bića među sobom prave raznolike diferencijacije i odlučuju da među njima postoje privilegovani koji zaslužuju više i bolje. Istorija je puna ukaza i svjedočanstava o postojanju ovakvih podjela od pamtivijeka. Kroz te duge vjekove ljudskog obitavanja na planeti zemlji i silovite promjene koje je ta istorija donosila, čvrsto uspravno i nesalomivo opstaje jedna od diferencijacija ljudskih bića, i to po osnovu pola i roda, svojstvena gotovo svim društvima i oblicima suživota tokom ljudske istorije. Tako se, i danas, u svim predjelima svijeta rodne uloge beskrupolozno podrazumijevaju stvarajući jasnu diferencijaciju između ljudskih bića koju karakteriše okrutna neravnopravnost.

Istorijska evidencija obiluje primjerima neravnopravnosti i pravne diskriminacije žena. Tokom većeg dijela zabilježene istorije mnoge zemlje i kulture bile su obilježene rodnom nejednakošću i u društvu i u pravu. Feministička pravna autorka Joanne Conaghan naglašava postojanje mnoštva dokaza, onih istorijskih ali i onih još uvijek aktuelnih, koji prikazuju pravo kao podršku patrijarhalnom društvenom poretku u kojem su žene pozicionirane *drugачije* i/ili *inferiornu* u odnosu na muškarce, okupirajući tako odvojenu društvenu sferu. Sve do početka prošlog vijeka, žene su bile potpuno isključene iz društvenog života, a pravna znanja i praksa su se vjekovima razvijale na osnovu premise da je pravo bezrezervna muška preduzimljivost.¹

Polemike o statusu žena, naime, datiraju još od vremena Antičke Grčke. Platon i Aristotel su nastojali da analiziraju stvarnu ulogu žena u društvu, a njihove ideje feministički teoretičari/ke današnjice nastavljaju da oživljavaju, uglavnom opisujući ih kao duboko mizogine.² Interesantno je kako se većina tih ideja zadržala i do danas: koncepti podjele između javnog i privatnog života/sfere gdje je ženama isključivo mjesto u privatnoj sferi, razmatranja ravnopravnosti na osnovu roda, koncept patrijarhalnog vlasništva i autoriteta, moć nad ženama. Moć i autoritet u tom vremenu

¹ Joanne Conaghan, *Law and Gender*, Oxford University Press, Oxford, UK, 2013, str. 3.

² Više o tome: Susan Moller Okin, *Women in Western Political Thought*, Princeton UP, Ewing, New Jersey, 1979; Genevieve Lloyd, *The Man of Reason: "Male" and "Female" in Western Philosophy*, Methuen, London, UK, 1984; Mary Lyndon Shanley, Carole Pateman, *Feminist Interpretations and Political Theory*, Polity, London, UK, 1991; Elizabeth Spelman, *Inessential Women: Problems of Exclusion in Feminist Thought*, The Woman's Press, London, UK, 1990.

najbolje opisuju Platonova pisanja, gdje je žena predstavljena kao “imovina” muškarca, stvar koju treba čuvati ili predati drugom. Iako se stara Grčka smatra kolijevkom demokratije, zakon je na žene gledao na isti način kao i na djecu, ne dozvoljavajući ženama da imaju pravnu sposobnost³, a bilo im je zabranjeno da glasaju i da upravljaju imovinom.⁴ Prema mišljenju Aristotela, u demokratskim odlukama u polisu učestvovali su samo slobodni građani, ne robovi, stranci i žene.⁵ Stari Rim, takođe, karakteriše patrijahalni koncept zasnovan na ulozi *pater familias-a*, u kojem je žena važila za potpuno poslovno nesposobnu osobu, izjednačenu sa djecom i umno oboljelim osobama. Muškarci su mogli da prodaju žene, da ih muče, odbace, ili čak i ubiju.⁶ Žena je do udaje bila pod vlašću svog oca, a nakon udaje dolazila je pod vlast svog muža. Brak sa *manusom* značio je vlast muža nad ženom u imovinsko - pravnom i religijskom smislu, gdje je muž imao moć odlučivanja o ženinom životu.⁷ Osim toga, Ricky Lewis Tannen-u navodi da je, jedan od najstarijih pisanih zakona isklesan u kamenu, Hamurabijev zakonik, navodio da žene mogu prenijeti imovinu na svoje sinove samo uz pismenu dozvolu svojih muževa, i da nikada ne mogu ostaviti imovinu svojim kćerkama.⁸ Gerda Lerner ističe da su se rodna pitanja, kako ih danas razumijemo, pojavila još u sedmom vijeku kada su žene nastojale da reinpretiraju svete spise u kojima su žene smatrane intelektualno inferiornijim po prirodi i predanije grijehu.⁹ Vincent Johnson, pišući o Magna Carti i početku moderne pravne misli, podsjeća da je svjedočenje žena na sudu, prema ovom značajnom pravno - istorijskom dokumentu, imalo manju vrijednost od svjedočenja muškaraca.¹⁰

Za vrijeme Danilovog zakonika u Crnoj Gori išlo se, čak, i do negacije ženine ličnosti i do njene potpune subordinacije mužu. Tako se, recimo, Petar Stojanović pišući o položaju žena u Crnoj Gori, posebno osvrće na nekoliko članova Zakonika u kojima je muž bio ovlašćen da zajedno sa preljubnikom ubije ženu, ukoliko ih uhvati u bludnosti (čl.72), a ukoliko žena svome mužu radi o glavi, kazna je, takođe, bila smrt (čl.73).¹¹ Dakle, uloga žene kroz istoriju, najčešće je zavisila i/ili se određivala u

³ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1998, str. 86.

⁴ Više o tome: Diane Harris- Cline, “Women and sacred property: The evidence from Greek inscriptions”, *Women and Property in Ancient Near Eastern and Mediterranean Societies*, 1-11.

⁵ Milena Karapetrović, *Ona ima ime, o filozofiji i feminizmu*, Banja Luka - Bjeljina, 2007, str.16.

⁶ Sima Avramović, *Opšta pravna istorija - stari i srednji vijek*, Beograd, 2000, str. 132 - 133.

⁷ Više o tome: Mirjana Roljić, “Brak sa manusom”, *Godišnjak Pravnog fakulteta, Univerzitet u Istočnom Sarajevu*, Godina I, 1/2010, 189 - 205.

⁸ Ricki Levis Tannen, “Setting the agenda for the 1900s: The historical foundations of gender bias in the law: A context for reconstruction”, *Florida Law Review*, 42, str. 163.

⁹ Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*, Oxford University Press, New York, 1993, str. 13.

¹⁰ Vincent R. Johnson, The Magna Carta and the beginning of modern legal thought, *Mississippi Law Journal*, 85, str. 621.

¹¹ Petar Stojanović, *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850 - 1900)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1991, str. 96.

kontekstu kulturnog i vjerskog parametra koji, uopšteno, imaju negativan uticaj na žene, ali su sastavni dio društvenog ljepila neophodnog za definisanje društva, a posebno za oblikovanje muškog identiteta.¹²

Rodna neravnopravnost je, dakle, bila vidno uvržena u ljudskim društvima i pravnim sistemima kroz istoriju, pa je bilo potrebno da prođe gotovo 19. vijekova nove ere kako bi žene, konačno, započele borbu za ravnopravnošću žena i muškaraca. Prema Kosović i Spahić Šiljak, ideja da su sva ljudska bića stvorena jednaka po prirodi i da, shodno tome, treba da uživaju nepovredivost digniteta ličnosti i jednaka prava, nije odmah omogućila ženama uživanje građanskih i političkih prava.¹³ Francuskinje su, recimo, oštro reagovala na marginalizaciju koja je pravdana prirodom, zahtijevajući da budu priznate kao politički subjekti. U vrijeme donošenja Deklaracije o pravima čovjeka, kao odgovor na isključivanje žena iz proklamovanih prava, francuska prosvjetiteljka i borkinja Olympe de Gouges, napisala je poseban dokument "Deklaracija o pravima žena i građanki"¹⁴. De Gouges u borbi protiv seksističkog ugnjetavanja kako bi reafirmisala "sveta i neotuđiva prava žene", nakon "neznanja, zanemarivanja i prezira" potvrđuje da se „žena rađa slobodna i živi jednaka muškarcu u svom pravu", pozivajući se na koncept "jednakog dostojanstva".¹⁵ Tokom revolucije, ona je upozoravala da žene nisu bile "politički budne da razumiju koji oslobađajući potencijal imaju ovakvi istorijski preokreti"¹⁶. Zalagala se da su žene i muškarci jednaki i da žene zaslužuju pravo na obrazovanje, politički agnažman i zaposlenje. Njena borba biva prekinuta oduzimanjem njenog života na giljotini, ali su njene prosvjetiteljske ideje popločale put drugim ženama da nastave borbu za ravnopravnost,¹⁷ a njeno životno djelo doista svjedoči oslobađajućem učinku tog istorijskog preokreta na čijem je čelu stajala ona. Tu su i, ne manje važni, naponi Eleanor Roosevelt da ženska prava budi dio "univerzalnih" ljudskih prava koja su prije njene intervencije bila svedena na "prava muškaraca" umjesto na "ljudska prava".¹⁸ Iako *ljudska prava* predstavljaju neotuđiva prava koja pripadaju *svim* živim bićima samo na osnovu činjenice što su - *ljudi*, ona, evidentno, nisu uvijek i jednako bila dostupna ženama. A, da li su danas?

¹² Jill Steans, *Gender and International Relations: An Introduction*, Rutgers University Press, New Jersey, 1998, str. 124-125.

¹³ Lamija Kosović, Zilka Spahić Šiljak, "Žene i politika", u: Zilka Spahić Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post - socijalistički kontekst u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012.

¹⁴ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1998, str. 146.

¹⁵ Laura Palazzani, *Gender in Philosophy and Law*, Springer, 2012, str. 25.

¹⁶ Elisabeth G. Sledziewski, *The French Revolution as the Turning Point*, Genevieve Fraisse i Michelle Perrot (ed.), *Emerging Feminism from Revolution to World War*, Cambridge: Harvard University Press, USA, 1993, str. 44.

¹⁷ Ibid, str. 47.

¹⁸ Slađana Jovanović, *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Institut za sociološka i kriminološka ispitivanja, Beograd, 2010, str. 90.

Zečetak savremene feminističke misli vezuje se za kampanje za eliminaciju diskriminatorskih zakona koji su ženama onemogućavali učešće u građanskom životu, sa posebnim naglaskom na 18, 19. i 20. vijek.¹⁹ Rođenje feminizma kasnih 1700-tih i ranih 1800-tih, povezan je sa uznemirenošću žena zbog toga što im je uskraćen prostor u svim oblastima javnog života.²⁰ Borba je potrajala, a feminizam posebno dobija na snazi u Francuskoj, uoči ostvarivanja prava glasa žena 1944. godine, a pod velikim uticajem djela "The Second Sex" najpoznatije francuske feministkinje Simone de Beauvoir, čiji uticaj na feminističku analizu i dalje živi.²¹ Od tada pa do danas raste interesovanje za sveobuhvatno djelovanje u pravcu ostvarivanja jednakih prava po osnovu pola. Prethodni vijek je, dakle, obilježen ulaskom žena u ekonomske i političke sfere u kojima su istorijski dominirali muškarci, kao i posebnom posvećenošću međunarodne zajednice u postizanju rodne ravnopravnosti i napretku žena uopšte.²² U posljednjih nekoliko decenija postignut je svojevrsan napredak kroz širok spektar pravnih, ekonomskih, društvenih i političkih pokazatelja emancipacije žena, ali su one i dalje ostale u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce u svim oblastima života. Ipak, i pored zabilježenog pomaka i značajnih koraka koje je većina savremenih država preduzela u cilju iskorijenjavanja rodni razlika, rodna neravnopravnost ostaje nesretna globalna realnost posebno oslikana kroz postojeći priličan jaz između žena i muškaraca koji još uvijek treba da se premosti.²³ S obzirom na to da su mnoge savremene države razvijene i dizajnirane u vrijeme kada žene nisu imale ni puna građanska prava ni pravo glasa, nije čudno da su mnoga pitanja sa dubokim implikacijama na živote žena bila neadekvatno ili nepravedno riješena u pravu, a mnoga su kao takva naslijeđena i danas. S razlogom se, stoga, posebno ističe odnos prava i roda, a feministička jurisprudencija se, i pored svega navedenog, vrlo često smatra sredstvom za poboljšanje položaja žena u društvu.²⁴

0.1. RODNA RAVNOPRAVNOST: IZAZOV SAVREMENOG DRUŠTVA?

Bogata feministička literatura pokazuje da je u prethodnom periodu ljudske istorije, napokon, poprilično pisano o položaju žena u društvu. Posljednjih godina stavljen je u naročit fokus ostvaren globalni učinak jer savremeni svijet svjedoči eklatantnom

¹⁹ Vidjeti: Mary Wollstonecraft, *Vindication of the Right of Women (1792)*, WW Norton, New York, USA, 1967.

²⁰ Ovdje je posebno potrebno naglasiti 1792. godinu kada je objavljena publikacija *A Vindication of the Rights of Women* autorke Mary Wollstonecraft i 1791. godine kada je Olympe de Gouges napravila *Declaration des droits de la femme et de la citoyenne*.

²¹ O razvoju feminističkih teorija pogledati: Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1998.

²² Jana Stotsky, *Gender Budgeting: Fiscal Context and Current Outcomes*, International Monetary Fund, 2016, str. 4.

²³ John D'Attoma, Clara Volintiru, Sven Steinmo, "Willing to share? Tax compliance and gender in Europe and America", *Research & Politics* 4(2), 2017, str. 1.

²⁴ Pogledati: Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989.

napretku na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Svijet se, naizgled, čini kao da nikada nije bio bliži postizanju rodne ravnopravnosti i jačanju uloge žena u društvu. Napredak ka ostvarivanju ženskih prava, ipak, sudeći prema istorijskim tokovima ide očekivano sporo i neravnomjerno.²⁵

Rodna ravnopravnost, naime, još uvijek ne predstavlja društvenu realnost nigdje u svijetu. Globalni izvještaj o rodnom jazu Svjetskog ekonomskog foruma za 2023. godinu pokazuje da je prosječno postignuće ponderisano globalnom populacijom u pogledu rodnog pariteta 68,4%, kristališući trenutni rodni jaz između žena i muškaraca izražen u procentima od 31,6%. Ponderisani prosjek stanovništva određen je korišćenjem podataka i brojki stanovništva iz 146 zemalja kroz četiri podindeksa: ekonomske mogućnosti i učešća žena, obrazovna dostignuća, zdravlje i pristup zdravstvenoj zaštiti, kao i političko učešće i osnaživanje žena. Ako napredak ka postizanju ukupnog rodnog pariteta na globalnom nivou nastavi da se ostvaruje dosadašnjim stopama, predviđa se da će se navedeni rodni jazovi zatvoriti tek za sljedećih 131 godinu.²⁶

Ovo je, dakako, ključni izazov današnjeg društva koji zahtijeva hitno djelovanje. Danas na zemlji živi približno 8 milijardi ljudi, od kojih je otprilike 4 milijarde žena. Izazovno je, stoga, opipljivo i mjerljivo prenijeti postojeći koncept u kojem je neravnopravnost i dalje surovo izražena i izuzetno štetna jer su prava žena, preciznije, prava polovine stanovništva još uvijek rijetka vrijednost u svim djelovima svijeta.

0.2. PANDEMIJA COVID - 19 I POLOŽAJ ŽENA²⁷

Postoje, takođe, i nepredvidivi faktori koji otežavaju proces unaprjeđenja rodne ravnopravnosti. Pandemija COVID-19 proizvela je nesporno enormne zdravstvene, ali i ekonomske i društvene posljedice koje su svojim asimetričnim efektima direktno uticale na najranjivije kategorije, u prvom redu žene.²⁸ Činjenice iz postojeće ali i iz

²⁵ Više o sporom i neravnomjernom napretku rodne ravnopravnosti pogledati u: Mona Eltahawy, *The Seven Necessary Sins for Women and Girls*, Beacon Press, Boston, 2019; Caroline Criado Perez, *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*, Abrams Press, New York, 2019; bell hooks, *Feminist Theory: From Margin to Center*, South End Press, Boston, 2000; Catharine MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, Cambridge, 1991; Catharine MacKinnon, *Butterfly Politics*, Harvard University Press, Cambridge, 2019; Katharine Bartlett, Deborah Rhode, Joanna Grossman, Beborah Brake, Frank Rudy Cooper, *Gender and Law: Theory, Doctrine, Commentary, Ninth Edition*, Aspen Publishing, 2023; Sandra Fredman, "Taxation as a human rights issue: Gender and substantive equality", u: P. Alston and N. Reisch (ed), *Tax, Inequality, and Human Rights*, Oxford University Press USA - OSO, 2019.

²⁶ Global Gender Gap Report 2023, World Economic Forum, dostupno na: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf (pristupljeno 4.03.2024. godine)

²⁷ Istraživanja iz ovog dijela doktorske disertacije objavljena u *Zborniku Pravnog fakulteta No 45*, 2022, Podgorica, naučni članak: Milena Aćimić Remiković, "Gender mainstreaming on the Montenegrin labour market: challenges and perspectives on the road towards the European union", str. 185 - 221.

²⁸ Marta Fana, Sergio Torrejon, ENrique Fernandez - Macias, "Employment impact of Covid - 19 crisis: form short term effects to long term prospects", *Journal of Industrial and Business Economics*, 2020.

proteklih kriza upućuju na to da su upravo žene te koje su krizama nesrazmjerno pogođene.²⁹ One se i dalje suočavaju sa velikim izazovima koji prijete da još više podupru i učvrste postojeće stereotipne rodne razlike. U “Women, Business and Law 2022” navodi se da žene za isti posao zarađuju manje od muškaraca što na kraju dovodi do većeg rizika od nasilja u njihovim domovima. Takođe, postoji osnovana bojazan da će globalna zajednica zbog prirode pandemije da preokrene napredak koji je napravljen kako bi se žene uključile u radnu snagu, te da njihov položaj na tržištu rada neće dalje napredovati.³⁰ Mnoge autorke i autori pišu o postojećim problemima na tržištu rada koji izrazito pogađaju žene a u čijoj se pozadini kriju rodni stereotipi. Zbog zatvaranja predškolskih i školskih ustanova mnoge žene su se posvetile brizi o djeci koja je mnogo teže i u većem obimu pala na leđa žena nego muškaraca.³¹ Žene su u mnogo većem procentu napustile svoje plaćene poslove kako bi mogle da se posvete djeci. Čak i u onim situacijama u kojima žene nisu morale da napuste svoje poslove, žene su bile izložene mnogo većem stresu od muškaraca, žonglirajući između profesionalnog i porodičnog života tokom pandemije.³²

Sve ovo vrijeme veliki broj autorke i autora alarmantno naglašava posljedice ovakvih prilika koje sigurnim koracima vode ka sve većoj izloženosti žena nasilju.³³ Onemogućiti ženi da privređuje i bude ekonomski nezavisna znači ostaviti je bez osnovnih ljudskih prava, jer što su žene manje jednake u društvu sa muškarcima, to je izvjesnije da će oni biti nasiljniji³⁴, te zbog ekonomske zavisnosti one najčešće neće ni prijaviti nasilje koje se vrši nad njima.³⁵

U društvima patrijahalnog i kulturnog nasljeđa, još uvijek se baštine stereotipna

²⁹ Mark Akrofi, Mahama Mudasiru, and Nevo M. Chinedu, “Nexus between the Gendered SocioEconomic Impacts of COVID-19 and Climate Change: Implications for Pandemic Recovery”, *SN Social Sciences 1 (8)*: 2021, str. 198.

³⁰ Women, Business and the Law 2022, World Bank Group.

³¹ Caitlyn Collins, Liana Christin Landivar, Leah Ruppner, and William J. Scarborough, “COVID-19 and the Gender Gap in Work Hours” *Gender, Work & Organization 28 (S1)*: 101–12, 2020.

³² Claudia Goldin, *Assessing Five Statements about the Economic Impact of COVID-19 on Women*, Technical Report, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA. 2021.

³³ Više o tome: Tom Bundervoet, Maria E. Davalos, and Natalia Garcia, *The Short-Term Impacts of COVID-19 on Households in Developing Countries: An Overview Based on a Harmonized Data Set of High-Frequency Surveys*, Policy Research Working Paper 9582, World Bank, Washington, DC, 2021;

Emilia Cucagna and Javier Romero, *The Gendered Impacts of COVID-19 on Labor Markets in Latin America and the Caribbean*, Policy Brief, Gender Information Lab for Latin America and the Caribbean, World Bank, Washington, DC, 2021;

Nieves De Paz, Carmen Isis Gaddis, and Miriam Muller, *Gender and COVID-19: What Have We Learnt, One Year Later?*, Policy Research Working Paper 9709, World Bank, Washington, DC, 2020;

Maurice Kugler, Mariana Viollaz, Daniel Duque, Isis Gaddis, David Newhouse, Amparo Palacios-Lopez, and Michael Weber, *How Did the COVID-19 Crisis Affect Different Types of Workers in the Developing World?*, Jobs Working Paper 60, World Bank, Washington, DC, 2021.

³⁴ Carrie Yodanis, “Gender Inequality, Violence against Women and Fear: A cross-national Test to Feminist Theory of Violence against Women”, *Journal of Interpersonal Violence 19 (6)*. 2004, str. 118.

³⁵ Denise Hien, Lesia Ruglass, “Interpersonal partner violence and women in the United States: An overview of prevalence rates, psychiatric correlates and consequences and barriers to help seeking”, *International Journal of Law and Psychiatry, 32(1)*, 2009, str. 6.

shvatanja o muškim i ženskim ulogama i podjela društvenog rada među polovima, po kojoj muškarac privređuje i izdržava porodicu, dok se žena brine o kući, mužu i djeci.³⁶ Ovi rodni stereotipi posebno isplivavaju na površinu u kriznim vremenima, što se vidjelo na primjeru tranzicije početkom devedesetih godina koja je pokazala da su ekonomske i socijalne promjene postsocijalističkih društava najviše pogodile žene.³⁷ Poljska naučnica Barbara Lobodzinska smatra da su se upravo u tranziciji ispoljili akumulirani problemi žena koji se prenose iz vremena socijalizma koji je podsticao tradicionalnu patrijahalnu eksploataciju žene, diskriminaciju, zavisnost i rodnu subordinaciju.³⁸ Domaće sociološkinje koje se bave položajem žena ukazuju na činjenicu da tranzicija ne predstavlja raskid sa starim obrascima, već da se stare zablude i neuspješni model emancipacije žena u bivšim socijalističkim društvima prenose na savremenu etapu tranzicionih kretanja ka kapitalizmu³⁹, a to se prenosi i na radnu sferu života, što je posebno vidljivo kroz vrste zanimanja koje su žene imale.⁴⁰

Iako je poslednjih godina ostvaren značajan napredak, pandemija je imala regresivan uticaj na rodnu ravnopravnost. Žene su, naime, nesrazmjerno zastupljene u sektorima za koje se očekuje da će biti najugroženiji u postpandemijskom periodu, što dodatno pogoršava njihovu već ranjivu poziciju na tržištu rada.⁴¹ Posebno zabrinjavajuće je i povećanje broja prijavljenih slučajeva porodičnog nasilja i femicida, koje je eskaliralo tokom „karantina“ 2020. godine. Tokom pandemije su, takođe, postojeće nejednakosti postale još više izražene i vidljivije na različitim poljima, pa je očito ekonomsko siromašenje žena i njihovo veće učešće u poslovima vezanim za borbu sa pandemijom poput zdravstva, osiguranja i trgovine, kao i njihovo veće žena u neplaćenom radu, odnosno radu oko kućnih poslova, a žene su najčešće bile žrtve otkaza, smanjenja plata i svih vidova diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja, dok su epidemiološke mjere, kao što su zabrane kretanja, dovele su i do značajnog povećanja slučajeva nasilja nad ženama i nasilja u porodici.⁴²

³⁶ Više o polnoj podjeli društvenog rada: Gorana Đorić, “Roditeljstvo kao izvor ekonomske nejednakosti muškaraca i žena”, u Vilić, Petrušić, Žunić, Đorić (ur.), *Ljudska prava za žene*, Odbor za građansku inicijativu, Niš, 2004, str. 39.

³⁷ Više o tome: Gender in Transition, 2007, UNDP and London School of Economics and Political Science, dostupno na: <http://www.developmentandtransition.net>. (pristupljeno 11.01.2024. godine)

³⁸ Barbara Lobodzinska, “Women’s Employment or Return to Family Values in Central-Eastern Europe”, *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 27, No. 3:519-544. 1996.

³⁹ Anđelka Milić, “Žene u bivšoj Jugoslaviji- drugačiji pogled na učinke socijalizma u promjeni društvenog položaja žena”, u Sreten Vujović i drugi (ur.), *Društvo rizika: Promjene, nejednakosti i socijalni problem u današnjoj Srbiji*, str. 197.

⁴⁰ Ibidem, str. 188.

⁴¹ Anu Madgaykar, Olivia White, Mekala Krishnan, Deepa Mahajan, Xavier Azcue, *COVID-19 and Gender Equality*, McKinsey Global Institute, 2020.

⁴² Pogledati podatke iz Nacionalne strategije rodne ravnopravnosti 2021 - 2025.

Nesrazmjeran uticaj krize na žene, dakle, žestoko prijeto da onesposobi godinama dug proces postizanja rodne ravnopravnosti. Hitnost ovog problema veća je nego ikada ranije, pa je ključno nastaviti sa širenjem i intenziviranjem svih inicijativa za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti kao bi se spriječili ozbiljni regresivi u postignutom napretku. Čini se, stoga, da kriza izazvana pandemijom predstavlja vrlo značajno vrijeme za rasprave i analizu rodne ravnopravnosti u društvu i pravnim sistemima, pa crnogorski pravni sistem ne treba da bude izuzetak u tom pogledu.

0.3. PRAVO KAO KLJUČNI MEHANIZAM ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Na 35. sjednici Savjeta za ljudska prava 2017. godine, Radna grupa za pitanje diskriminacije žena u pravu i praksi ponovila je truizam da je pravo ključni mehanizam za uživanje ljudskih prava žena, jer je ono tvorac društvenih normi i određuje vrijednosti i principe po kojima se različiti postupci i ponašanja smatraju prihvatljivim ili ne, pa, stoga, mogu imati podsticajni ili obeshrabrujući efekat na ljudska prava žena. Istaknut je značaj istraživanja pravnih normi i dobrih praksi koje promovišu eliminaciju diskriminacije žena kroz analizu ustavnih i zakonskih odredbi, pravnih reformi, kao i sudske prakse, što treba biti analizirano u kontekstu, uključujući i opipljive rezultate u stvarnosti, kako bi se podržalo i *de jure* i *de facto* ostvarivanje ženskih prava.⁴³ Takođe, Agenda Ujedinjenih nacija 2030. za ciljeve održivog razvoja (SDG), usvojena 2015. godine, postavila je značajan cilj na tom putu, tako navodeći: **Postizanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje svih žena i djevojčica (cilj 5)**. Obezbjedivanje rodne ravnopravnosti i zaustavljanje svake diskriminacije žena i djevojčica nije samo osnovno ljudsko pravo, već je ono ključno i za održivu budućnost⁴⁴ i sastoji se od međusobno povezanih ekonomskih, političkih i društvenih aspekata⁴⁵.

Da bi se osiguralo da jedna zemlja napreduje ka ispunjavanju ovih važnih međunaordnih ciljeva, mora se pristupiti detaljnoj analizi pravnog poretka svake države ponaosob, u ovom slučaju Crne Gore i njenog pravnog sistema i njegovog doprinosa u pogledu unapređivanja i dostizanja standarda, odnosno ljudskog prava na rodnu ravnopravnost. Ne može se, naime, očekivati da će ovu međunarodnu obavezu ispuniti države koje se opiru rodnoj ravnopravnosti u domaćoj praksi. Veće učešće žena u formulisanju međunarodnog prava o rodnoj ravnopravnosti, kao i uvođenje rodne

⁴³ Izvještaj:

<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g17/095/46/pdf/g1709546.pdf?token=PgqanHGzoYAFaYddws&fe=true>, str. 5, tačke 16, 17, i 18.

⁴⁴ <https://montenegro.un.org/me/sdgs/5/key-activities>

⁴⁵ Valeria Esquivel, Caroline Sweetman, "Gender and the sustainable development goals", *Gender and Development*, 24(1), 2016, str. 2.

perspektive u mašineriju domaćeg pravnog poretka, može značajno pomoći da napori međunarodnog prava u ovoj oblasti ne budu uzaludni već djelotvorni. Na koje načine će države ispunjavati ove međunarodne obaveze i poštovati međunarodne standarde i pravila međunarodnog prava koja garantuju rodnu ravnopravnost kao osnovno ljudsko pravo, predstavlja krucijalno važno pitanje svih žena i muškaraca jer nema govora o demokratskom razvoju jednog društva, ako u njemu ne učestvuju i žene i muškarci ravnopravno.

Uprkos zakonskim pravima na jednakost, međutim, moć i privilegije i dalje nastavljaju da oblikuju živote žena.⁴⁶ Feministička jurisprudencija, stoga, polazi od premise da pravne norme učvršćuju mušku nadmoć, bez obzira na to da li je ona namjerna ili ne⁴⁷, pa je potrebno objasniti stvarnu nejednakost žena u odnosu na muškarce, čak i u slučajevima kada su pravne norme utvrdile formalnu jednakost žena i muškaraca.⁴⁸ Ako feministički naučnici i naučnice žele da ostvare svoj cilj u pogledu otkrivanja rodni predrasuda koje su ugrađene u pravni poredak i da podstaknu kreatore politika da sprovedu reforme, važno je da se ne zanemare tradicionalne pravne strukture i da se ispituju u svakom pravnom poretku ponaosob.⁴⁹

U pravnoj nauci se, dakle, postavlja opravdano pitanje: **kako jurisprudencija, odnosno legislativa i sudska praksa utiču na put ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti i u kojoj mjeri i na koji način one utiču na intezitet i putanju ovog, očigledno, iscrpljujuće dugotrajnog društvenog procesa koji se neće okončati ni za čitav naredni vijek?**

0.4. PRAVO KAO AMBIVALENTAN ARTEFAKT

Činjenica da je potrebno koristiti pravna pravila kao sredstvo za emancipaciju žena ukazuje na nemogućnost i onesposobljenost društva da bez strogih i formalnih propisa postigne rodnu ravnopravnost i poboljša položaj žena što izaziva opravdanu zabrinutost. Ne čudi, stoga, stav autorke Lacey koja izražava sumnju zbog postojanja paradoksa da se emancipacija žena ostvaruje pomoću pravnih pravila koja su upravo bila predmet omalovažavanja žena kroz istoriju.⁵⁰ Carol Smart, takođe, smatra da su

⁴⁶ Kathleen Kelly Janus, "Finding common feminist ground: The role of the next generation in shaping feminist legal theory", *Duke Journal of Gender Law & Policy*, 20(2), 2013, str. 255.

⁴⁷ Judith Baer, "Feminist Theory and The Law", *The Oxford Handbook of Political Science*, Edited by R. E. Goodin, 2011, str. 6.

⁴⁸ Nancy Dowd, "Masculinities and Feminist Legal Theory", *Wisconsin Journal of Law, Gender and Society*, 23(2), 2008, str. 202.

⁴⁹ Yavuz Selim Alkan, *Feminist legal methods: Theoretical assumptions, advantages, and potential problems*, PhD Candidate. University of Leicester School of Law, Research Paper, 2013, str. 4.

⁵⁰ Nicola Lacey, "Violence, Ethics and Law: Feminist Reflections in a Familiar Dilemma," in Susan James and Stephanie Palmer (ed), *Visible Women: Essays on Feminist Legal Theory and Political Philosophy*, Hart Publishing, Oxford, 2002, str. 128.

“pravne norme toliko gluve na suštinska pitanja u feminizmu” i “da se mora biti svjestan “zlonamjernosti” pravnih normi i dubine njihovog otpora prema ženskim pitanjima”⁵¹. Ona, dalje, ističe da je “ideja feminističke pravne nauke zavodljiva jer se čini da obećava potpuno integrirani teorijski okvir i političku praksu koja će biti transformišuća, za razliku od djelimičnih mjera prošlosti koje su samo ublažavale žensku represiju, a to obećava opštu teoriju prava koja ima praktične primjene jer nudi kombinaciju teorije i prakse koja je ukorijenjena u ženskom iskustvu”⁵². Prema Natalie Persadie, polazeći od toga da su pravne norme dio sistema koji održava moć muškaraca, a sa druge strane ograničava ženama da u potpunosti uživaju svoja osnovna prava, uključujući i pravo na rodnu ravnopravnost, važno je da žene, ne samo izlože mušku pristrasnost u pravu, već i da tu činjenicu iskoriste kako bi osigurale adekvatnu rekonstrukciju pravnih normi na način koji će dovesti do rodne ravnopravnosti.⁵³

U novijim društvenim studijama, pravo se nedvosmisleno vidi kao sredstvo za regulisanje društvenih odnosa i predstavlja važnu komponentu za sva pitanja koja se vezuju za rod.⁵⁴ Prema Susan Atkins i Brendi Hoggett, pravo je, očigledno, shvaćeno kao dio procesa društvenih konstrukcija koji može osloboditi žene iz njihove “odvojene” sfere i napustiti sva pravila koja pretpostavljaju postojanje zasebnih sfera za žene i muškarce, te ono, čak, može i razbiti podjele koje postoje između tih sfera. One tvrde da pravo nekad zaostaje za promjenama u stvarnom iskustvu žena i muškaraca, ponekad pretpostavlja da se promjene još nisu dogodile, a nekada pretpostavlja oboje istovremeno.⁵⁵ Četrdeset godina kasnije, i dalje vlada isti stav, a pravo i dalje igra važnu ulogu u oblikovanju i mijenjanju normi i vrijednosti, uključujući i to da li je potencijal žena u potpunosti prepoznat.⁵⁶

Stephanie Hennette Vauchez i Ruth Rubio - Marin, na primjer, naglašavaju da je u smislu rodne ravnopravnosti, pravo u svojoj osnovi ambivalentan artefakt koji svakako da može biti vektor za progresivne promjene i ključni činioac u odlučujućim bitkama i pobjedama za rodnu ravnopravnost ali, istovremeno, može i učvrstiti duboke rodne nejednakosti.⁵⁷ Prema Nancy Fraser, pravo je pratilo niz društvenih i političkih borbi i doprinijelo rješavanju diskriminacije i isključenosti koji su nekada bili ukorijenjeni u

⁵¹ Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, London, 1989, str. 2.

⁵² Ibid, str. 66.

⁵³ Natalie Persadie, *A Critical Analysis of the Efficiency of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, str. 23.

⁵⁴ Christina von Braun, Inge Stephan (Hrsg.), Verlag J.B. Metzler, *Gender Studien: eine Einführung*, Stuttgart, Weimar, 2000, str. 159.

⁵⁵ Susan Atkins, Brenda Hoggett, *Women and the Law*, Basil Blackwell Inc, New York, USA, 1984, str. 2.

⁵⁶ Jody Heymann, Aleta Sprague, Amy Raub, *Equality within our lifetimes: How Laws and Policies Can Close - or Widen - Gender Gaps in Economies Worldwide?*, University California Press, Oakland, California, 2023, str. 273.

⁵⁷ Stephanie Hennette Vauchez, Ruth Rubio - Marin, *Gender and the Law*, Cambridge University Press, UK, 2023, str. 1.

njemu, i kanalisalo zahtjeve za jednake mogućnosti i redistributivnu i participativnu dimenziju jednakosti.⁵⁸ U feminističkoj pravnoj teoriji, dakle, nema dileme da rodna ravnopravnost nije samo društvena, već i normativna kategorija, te da pravo ima konstitutivnu ulogu u oblikovanju društvene stvarnosti.⁵⁹

Nije dovoljno, dakle, samo podvući da je pravo rodno određeno, odnosno, predstavljeno kroz rod, već je potrebno i ispitati načine na koje pravo orodnjava⁶⁰, odnosno, prouzrokuje ili neprouzrokuje rodnu ravnopravnost u svakom pojedinačnom pravnom poretku. Polazeći od premise, koju čvrsto zastupa Carol Smart, da pravo posjeduje znanje i istinu⁶¹, potrebno je analizirati efekte pravne regulative i nedostatke pravnih normi u orodnjavanju, odnosno prouzrokovanju ili neprouzrokovanju rodne ravnopravnosti, što se u ovoj disertaciji upravo i čini.

0.5. RODNA RAVNOPRAVNOST U CRNOGORSKOJ JURISPRUDENCIJI

Da bi se sproveda smisljena analiza rodne ravnopravnosti u crnogorskoj jurisprudenciji, neophodno je, prvenstveno, postaviti fundamente i razotkriti šta se podrazumijeva pod pojmom „rodna ravnopravnost“, jer on predstavlja centralni dio istraživanja i čini srž ove disertacije. Pravo na ravnopravnost je, naime, slojevit i izazovan pojam koji ima za cilj doprinošenju izgrađivanja pravičnog društva u kojem svi ljudi imaju mogućnost da ravnopravno učestvuju u smislu ekonomskog, političkog i društvenog života.

“Pravo na ravnopravnost je pravo svih ljudskih bića da budu jednaka u dostojanstvu, da se prema njima postupa s poštovanjem i uvažavanjem i da učestvuju na ravnopravnoj osnovi sa drugima u bilo kojoj oblasti ekonomskog, društvenog, političkog, kulturnog ili građanskog života. Sva ljudska bića su ravnopravna pred zakonom i imaju pravo na ravnopravnu zaštitu i korist od zakona.”⁶²

Princip rodne ravnopravnosti prvi put je uveden u crnogorski pravni poredak 2007. godine, njegovim inkorporisanjem u Ustav Crne Gore, u kojem se predviđa obaveza države da “jemči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih

⁵⁸ Pogledati: Nancy Fraser, *Fortunes of Feminism: From State - Managed Capitalism to Neoliberal Crises*, Verso Books, New York, 2013.

⁵⁹ Stephanie Henette Vauchez, Ruth Rubio - Marin, *Gender and the Law*, str. 8.

⁶⁰ Pravo kao rodno određeno i pravo koje orodnjava: Joanna Conaghan, *Law and Gender*, str. 67.

⁶¹ Pogledati: Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989.

⁶² Deklaracija o principima ravnopravnost, Princip br. 1 - Pravo na ravnopravnost: <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Pages%20from%20Declaration%20perfect%20principle.pdf> Usvojena je od strane grupe eksperata na konferenciji “Principi ravnopravnosti i razvijanje pravnih standarda ravnopravnosti” organizovanu od strane Equal Rights Trust, London, 2008.

mogućnosti”.⁶³ U tom smislu, potrebno je istaći i ustavnu zabranu diskriminacije po bilo kom osnovu, time, uključujući i rod.⁶⁴

Prvi antidiskriminatorni i, istovremeno, osnovni zakon u oblasti rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori donijet je iste godine. Ovaj Zakon o rodnoj ravnopravnosti, konkretnije, sadrži definiciju rodne ravnopravnosti prema kojoj:

“Rodna ravnopravnost podrazumijeva ravnopravno učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima javnog i privatnog sektora, jednak položaj i jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada”.⁶⁵

Rodna ravnopravnost, dakle, predstavlja pravnu, društvenu, istorijsku, kulturnu i političku kategoriju koju možemo sagledati u nekoliko dimenzija, što praktično ima posebnu valorizaciju u smislu ove disertacije. Prema Spahić - Šiljak, uvid u širi društveni kontekst kristališe sljedeće činjenice koje su važne za kontekstualni okvir ove disertacije, a to su:

- 1 - “zastupljenost žena i muškaraca u određenim poslovima i zanimanjima, jer se određena zanimanja smatraju muškim;
- 2- pristup materijalnim i nematerijalnim resursima, jer i danas muškarci posjeduju preko 90% svjetske imovine i na vodećim su pozicijama u politici i biznisu, te više zarađuju od žena za iste poslove;
- 3- rodne uloge i norme prema kojima se žene i muškarci socijalizuju kao muškarci i žene;
- 4- uslovi života, jer žene vode brigu o porodici i u preko 95% su žrtve porodičnog nasilja;
- 5- uživanje jednakih prava, jer još uvijek žene u pojedinim djelovima svijeta nemaju jednaka prava kao muškarci”.⁶⁶

Rodna ravnopravnost je, neminovno, osnovno ljudsko pravo, kao i kamen temeljac naprednih i modernih država koje obezbeđuju održiv inkluzivni rast.⁶⁷ Rodna ravnopravnost je, doslovno, od suštinske važnosti za stvaranje uslova u kojima žene i muškarci mogu u potpunosti dati doprinos i kod kuće, na poslu i u javnom životu, za

⁶³ Ustav Crne Gore ("Službeni list Crne Gore", br. 1/2007 i 38/2013 - Amandmani I-XVI), član 18.

⁶⁴ Ibid, član 8.

⁶⁵ Zakon o rodnoj ravnopravnosti ("Službeni list Crne Gore", br. 046/07, 073/10, 040/11, 035/15), član 2.

⁶⁶ Zilka Spahić - Šiljak, *Bosanski Labirint: Kultura, rod i liderstvo*, TPO Fondacija Sarajevo, Sarajevo - Zagreb, 2019, str. 30 i 31.

⁶⁷ UN Human rights office of High Commissioner, *Women's Rights are Human Rights*, 2014, str. 1.

boljitak društva i ekonomije u cjelini“⁶⁸. Stoga, ova disertacija polazi od ušeg značenja pojma rodne ravnopravnosti i ima za cilj da analizira ravnopravnost žena i muškaraca u pogledu crnogorske legislative i sudske prakse.

0.6. PREGLED POGLAVLJA

Imajući u vidu sve prethodno navedeno, u duhu zahtjeva feminističke jurisprudencije, kao i potpisanih obaveza Crne Gore u pogledu postizanja trenutne i dugotrajne rodne ravnopravnosti, ova disertacija pristupa studiozno problemu i analizi rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije u cilju kreiranja djelotvornih pravnih rješenja koja će pomoći na putu ka poništavanju strukturalnih nejednakosti koje nas tako dugo sputavaju. Disertacija je, stoga, sačinjena od nekoliko važnih cjelina koje sadrže raznovrsne i značajne podcjeline u cilju što boljeg sagledavanja i razumjevanja predmetnog istraživanja.

U prvom poglavlju *“Metodološki okvir istraživanja: Postavljanje osnova kroz prikaz feminističkog pristupa pravu”* pruža se potreban uvid u osnov istraživanja kreirajući tako njegov pravac kroz prikaz feminističkog pristupa pravu koji je primenjlivan u ovoj disertaciji. Metodološki osnovi istraživanja su, naime, postavljeni kroz upotrebu feminističkog pristupa pravu koji podrazumijeva proces istraživanja, analize i teoretizacije koju feministkinje koriste u analizi jurisprudencije. Na ovaj način, vrši se “poznavanje i uključivanje stvarnosti života žena, postavljanje određene vrste pitanja, pokretanje posebnih tema i interesovanja i uvid i znanje stečeno posmatranjem svijeta kroz feministička sočiva”⁶⁹. U skladu sa feminističkom jurisprudencijom i najčešće korišćenim feminističkim pravnim metodama, stoga, u ovom istraživačko - metodološkom poglavlju disertacije, postavljena su istraživačka pitanja i hipoteze disertacije kroz ta “feministička sočiva”. Upotrebom “feminističkih sočiva” ukazano je na to da pravni položaj žene neminovno predstavlja izraz njenog opšteg društvenog položaja, pa je posebna pažnja posvećena i pregledu rodnog konteksta u Crnoj Gori kroz prikaz istorijskog i postojećeg položaja žene kao mjerodavnom fundamentu ove disertacije. Ovo je bilo od izrazitog značaja za postavljanje metodološkog osnova disertacije jer samo ovakav metodološki pristup pravnom položaju žene može sačuvati od “nepromišljenih i pojednostavljenih zaključaka i vodi ka kompleksnom sagledavanju problema”⁷⁰. Bez objašnjavanja širokog spektra društvenog konteksta u kojem se postavljaju pitanja rodne ravnopravnosti, dakle, nije moguće izvršiti

⁶⁸ OECD, *The Pursuit of Gender Equality: An Uphill Battle*, 2017, str. 3.

⁶⁹ Berta Esperanza Hernández-Truyol, “Talking Back: From Feminist History and Theory to Feminist Legal Methods and Judgments,” Kathy Stanchi, Linda Berger and Bridget Crawford (eds.), *Feminist Judgments: Rewritten Opinions of the United States Supreme Court*, Cambridge, 2016, str. 36 i 37.

⁷⁰ Ibid.

feminističku interpretaciju i analizu određenog pravnog poretka.⁷¹ Petar Stojanović nedvosmisleno naglašava da “bez poznavanja strukture društva i faktora koji pokreću njegov razvitak, ne može se pretendovati na istinski prikaz tog položaja”, posebno imajući u vidu da je pravni položaj žene, ustvari, samo izraz njenog opšteg položaja u društvu.⁷² Zato je mastilo bilo potrebno utrošiti na postavljanje osnova društvenog konteksta rodne ravnopravnosti koji će opravdati cilj i dati svrhu i puninu analizi pravnih normi i sudske prakse.

Istorijski prikaz društvenog i pravnog položaja žene u Crnoj Gori ukazao je da je partijarhat imao presudan uticaj na društveni i pravni položaj žena kroz crnogorsku istoriju, sa posebnim akcentom na uticaj raznolikih spoljašnjih okolnosti i društvenih specifičnosti na pravne norme koje su dodatno uticale na oštru rodnu polarizaciju. Postojeća istraživanja, uz to, pokazala su da rodna neravnopravnost i dalje preovladava u svim sferama života u Crnoj Gori, te da su žene, i pored činjenice da čine polovinu ukupnog stanovništva, i pored svih uloženi napora, svakodnevno u neravnopravnom položaju u odnosu na muškarce. Upravo pregled tih dostupnih statističkih podataka ne samo da je opravdao, već je i zahtijevao duboku analizu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije.

⁷¹ Vicki C. Jackson, “Gender Equality, interpretation and feminist pluralism”, in Helen Irving (ed.), *Constitutions and Gender*, Research Handbooks in Comparative Constitutional Law, Edward Elgar Publishing, MA, USA, 2017, str. 221.

⁷² Petar Stojanović, *Izabrana djela – ogledi iz crnogorske istorije prava, Tom I*, CID, Pravni fakultet Podgorica, Podgorica, 2009. godina, str. 31.

Tabela 1: Istraživačka pitanja i hipoteze disertacije

Istraživačka pitanja: nacionalna relevantnost	Istraživačka pitanja: međunarodna relevantnost	Hipoteze disertacije
<p>1. Kakvo je mjesto roda u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi (odakle počinjemo)?</p> <p>2. Da li je crnogorsko pravo izbrisalo svoju patrijahalnu prošlost (dokle smo stigli)?</p> <p>3. Da li crnogorska legislativa i sudska praksa održavaju u životu rodnu neravnopravnost i diskriminaciju i podstiču rodno zasnovano nasilje ili modificiraju i ublažavaju ove fenomene (šta je preostalo da se uradi)?</p>	<p>1. Da li pravne norme koje imaju za cilj ili tvrde da imaju za cilj rodnu ravnopravnost doista rezultiraju rodnom ravnopravnošću i proizvode više rodne ravnopravnosti u praksi?</p> <p>2. Da li se one uvode kako bi se postojeći neravnopravni rodni poredak održao jer to odgovara najvećim strukturama u društvu koji su tim neravnopravnim rodnim poretkom povlašćeni, a ne u svrhu ostvarivanja rodne ravnopravnosti kao cilja samog po sebi?</p> <p>3. Da li pravo, stoga, ne samo da ne uspijeva da ispravi rodnu neravnopravnost, već ono i legitimira i učvršćuje rodno uslovljene društvene aranžmane i pospešuje rodnu neravnopravnost?</p>	<p>H1 Crna Gora je djelimično harmonizovala svoj pravni okvir sa relevantnim međunarodnim okvirom, pa postojeći pravni okvir ne omogućava sveobuhvatno ostvarivanje standarda rodne ravnopravnosti.</p> <p>H2 Međunarodni i domaći zakoni moraju da budu čvrsto povezani kako bi se standard rodne ravnopravnosti u potpunosti postigao na nacionalnom nivou.</p> <p>H3 Sudska praksa je od ključne važnosti za postizanje standarda rodne ravnopravnosti jer pravni okvir sam po sebi nije dovoljan bez adekvatnog sprovođenja zakona.</p> <p>H4 Međunarodni pravni i sudski standardi rodne ravnopravnosti nisu prepoznati i ne primjenjuju se u dovoljnoj mjeri u praksi crnogorskih sudova.</p>

Glavni pravac ovog istraživanja, stoga, postavila je najpopularnija feministička tehnika analize društvenih nauka, u kojoj feministkinje postavljaju “the women question”, odnosno žensko ili rodno pitanje; to jest, kako pravo, pravne norme ili prakse utiču na žene⁷³. Postavljanje “ženskog pitanja”, dakle, predstavlja proces istraživanja koji se koristi za ispitivanje uključivanja ili isključivanja, slobode i ugnjetavanja žena u datom kontekstu ili disciplini. Drugim riječima, uz pomoć ovog metoda nastoje se identifikovati naizgled neutralna i objektivna pravna pravila i prakse i razotkriti

⁷³ Više o tome: Carol Gould, “The Woman Question: Philosophy of Liberation and the Liberation of Philosophy”, in Carol Gould and Mar Wartofsky (ed.), *Women and Philosophy: Toward a theory of liberation*, 1976.

skrivena predrasuda u njima.⁷⁴ Ova metoda se, stoga, primijenila postavljanjem pitanja: kakav je uticaj crnogorske jurisprudencije, odnosno legislative i sudske prakse na žene, i na koje načine ih treba promijeniti ili dublje transformisati? Ovo je u potpunom skladu sa osnovnim principima feminističke pravne teorije jer se poduzima s ciljem da se žene imaju na umu, identificirajući kako pravni poredak isključuje ili stavlja žene u nepovoljniji položaj, onemogućavajući tako postizanje rodne ravnopravnosti. Sve navedeno predstavljalo je metodološki osnov za postavljanje istraživačkih pitanja i hipoteza istraživanja, koji su posebno i detaljno razmatrani i objašnjeni u okviru prvog poglavlja disertacije.

Drugo poglavlje “Teorijsko - pravni okvir istraživanja: Rodna ravnopravnost kroz feminističku istoriju i pravnu teoriju” predstavlja poglavlje u kojem se opisuju teorije i osnovni pojmovi relevantni za predmetno istraživanje. Osnovni pojmovi su izloženi jezgrovito, jer su oni u znatnoj mjeri analizirani u radovima naših i stranih teoretičarki i teoretičara u prethodnom periodu, a važni su za postavljanje fundamentalnog osnova za razumjevanje rodne ravnopravnosti i predmetne problematike u smislu ovog istraživanja. Prikazana je, dakle, bogata feministička pravna misao koja je izrazito dobro dokumentovala osnovne postulate rodne ravnopravnosti uz pomoć bogate i sofisticirane teorijske i epistemološke rasprave. Bitno je, međutim, istaći da navedeni prikaz nije potpun i nepromjenjiv jer ne iscrpljuje sadržaj feminizma kao društvenog fenomena koji odlikuje nedovršenost, iznovno preispitivanje i mnoštvo različitih pravaca, pa je ova disertacija svoje interesovanje suzila na feminističku jurisprudenciju iz koje je crpila osnove i polazišta mjerljiva i relevantna da doprinesu kvalitetnoj, dubinskoj i sistemskoj analizi pravnih normi i njihovoj sposobnosti da ostvare rodnu ravnopravnost ili da održe postojeću neravnopravnost u crnogorskom pravnom poretku i društvu.

Iako feministička pravna teorija karakteristično ostaje otvorena za preispitivanje i prilagođavanje, te obuhvata mnoštvo različitih pravaca, ovo poglavlje pružilo je pregled samo najvažnijih aspekata feminističke jurisprudencije, uz osvrt na njenu interdisciplinarnu prirodu. Posebna pažnja posvećena je prepoznavanju feminističke teorije ne kao jedinstvene naučne discipline, već kao platforme za preispitivanje pitanja rodne neutralnosti i objektivnosti unutar različitih naučnih disciplina, uključujući pravo. Martha Albertson Fineman, na liniji toga, naglašava da rod nije samo pravna kategorija već sveobuhvatna dimenzija društvenog i naučnog promišljanja,⁷⁵ pa je feministička pravna teorija u ovom poglavlju prikazana kao alat za identifikaciju i

⁷⁴ Više o tome: Katharine Bartlett, “Feminist Legal Methods”, *103 Harvard Law Review* 829, 1990.

⁷⁵ Martha Albertson Fineman, “Feminist Legal Theory”, *Journal of Gender, Social Policy & the Law*, Vol. 13:1, 2005, str. 13 i 14.

dekonstrukciju rodni predrasuda koje su inherentne u pravnim normama i strukturama. U ovom poglavlju disertacije istraženo je na koji način pravne norme i sistemi mogu doprinijeti očuvanju postojećih rodni nejednakosti ili, s druge strane, kako mogu poslužiti kao sredstvo za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti.

Ovo poglavlje je, takođe, od izuzetne važnosti jer pokazuje da su se rodna neravnopravnost i diskriminacija toliko naturalizovale da konstrukcija ljudskih prava kao “muških” prava, prikazana kroz feminističku kritiku međunarodnog prava ljudskih prava, ni danas nije tautološka već izrazito živa i realna. To ukazuje da se, još uvijek, ispravljaju prihvaćeni pristupi patrijahalnog šablona ponašanja, koji su posebno bili vidni u začecima međunarodnog prava jer su od vjkada pitanja koja se bave kršenjem ljudskih prava žena uglavnom ignorisana ili podrazumijevana kao prirodni dio statusa quo. Analiza u ovom poglavlju postavila je temelj za dublje istraživanje pozitivno - pravnog okvira, uz namjeru da se istraži da li postojeće strukture u crnogorskom pravnom sistemu doprinose rodnoj diskriminaciji ili omogućavaju njeno prevazilaženje čime se teorijska perspektiva feminističke pravne misli direktno povezuje sa praktičnim pitanjima rodne ravnopravnosti u savremenom društvu i pravnom poretku Crne Gore.

Treće poglavlje “Međunarodno - pravni okvir istraživanja: Rodna ravnopravnost u međunarodnom sistem zaštite ljudskih prava” kreira međunarodno - pravni okvir disertacije i predstavlja važan dio istraživanja u kojem se posebna pažnja posvećuje međunarodnim standardima utvrđenim i donijetim na tri nivoa: nivo Ujedinjenih nacija, nivo Savjeta Evrope i nivo Evropske unije, a koji u pogledu ovog istraživanja imaju posebnu valorizaciju u kontekstu crnogorske jurisprudencije.

Teorijska diskusija u prethodnom poglavlju je, naime, ukazala da su debate o položaju žena sa svojim korijenima još u antičkom dobu, stajale kao svetionik i zvijezde vodilje savremenoj feminističkoj misli koja je svoj procvat doživjela tek sredinom prošlog vijeka. Na to je impozantan uticaj imao razvoj međunarodnog prava i ljudskih prava u periodu nakon II Svjetskog rata, kada su pitanja ljudskih prava posebno dobila na značaju.⁷⁶ Vrijeme implementacije i internacionalizacije prava kodifikovanih u međunarodnim izvorima kao carstvu prava čovjeka, doprinijelo je naizgled stvaranju zlatnog vijeka ljudskih prava, “doba prava” u kojem ljudska prava imaju priliku da se univerzalizuju i postanu “opšti zakon naroda”.⁷⁷ U civilizacijskom smislu, utemeljenje ljudskih prava na nivo osnovnih načela zakonodavstva i društvenog poretka je bio

⁷⁶ Nurko Pobrić, “Razvoj ideje ljudskih prava, povodom 50 godina Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka”, *Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu Most*, Broj 106 - 107, nova serija 17 - 18, Mostar, Bosna i Hercegovina, 1998, str. 6.

⁷⁷ Rols Džon, “Zakon naroda”, *Politike ljudskih prava, Beogradski krug* 3-4/1995-1-2/1996, str. 9.

presudan istorijski momenat u zapadnoj kulturi i opšteprihvaćenoj moralnoj viziji čovječanstva.⁷⁸ Edwards ističe da je to zapravo i period u kome je posebno započet aktivizam žena na međunarodnom planu i začetak feminističke teorije ljudskih prava koja prepoznaje četiri faze svog razvitka.⁷⁹ Posljednja faza, naglašava Edwards, koja je započeta 2000. godine i traje do danas, predstavlja značajnu fazu “refleksije, ponovne procjene i reevaluacije”. Ono što karakteriše ovu fazu, prema njenom stanovištu, predstavlja preispitivanje prethodnih faza, procjene napretka i sagledavanje postignuća feminističkog pokreta kroz procjenu “realnosti na terenu, umjesto “grandioznog teoretisanja”, uz uključivanje više empirijskih analiza.⁸⁰

Oslanjajući se na ovo stanovište Edwards, ova disertacija se nalazi unutar četvrte faze refleksije, procjene i reevaluacije, pa se u trećem poglavlju nije bavila grandioznim teoretisanjima. Pošlo se, naime, od činjenice da Crnu Goru obavezuje njeno članstvo u međunarodnim organizacijama koje se crpi iz potpisanih, odnosno ratifikovanih dokumenata Ujedinjenih nacija i Savjeta Evrope. To znači da je ona pravno obavezna da ispuni i primjeni sve norme koje se odnose na prava žena i zabranu, eliminaciju i sprječavanje diskriminacije i nasilja nad ženama. Postoji, osim toga, i moralna obaveza u pogledu primjene ne samo pravnih, odnosno obavezujućih dokumenata već i političkih dokumenata koji su donijeti na nivou ovih organizacija. Iako Crna Gora još uvijek nije država članica Evropske unije, ali jeste država kandidatkinja za članstvo, to podrazumijeva implementaciju *acqui communitarie* na nacionalnom nivou, pa legislativa iz oblasti zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda utiče i na crnogorsku legislativu.

Uloga ovih međunarodnih organizacije je dvostruka: oni su promoteri globalnih rodni standarda ali i katalizatori pravnih reformi na nacionalnom nivou. Postavljeno je, stoga, pitanje da li zaista međunarodni rodni pravni instrumenti mogu imati pozitivne efekte u domaćim pravnim režimima, pa je, u ovom poglavlju, izvršen prilično iscrpan pregled pravnog i institucionalnog okvira međunarodnog sistema zaštite ljudskih prava. Sve ovo, kako bi se sprovela analiza crnogorske jurisprudencije i izvršila procjena i reevaluacija napretka u oblasti rodne ravnopravnosti, kao i analizirao odnos međunarodnog prava i domaćeg prava na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom sistemu i društvu.

⁷⁸ Više o tome: Emanuel Levinas, “Ljudska prava i dobra volja”, *Politike ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 30;

Banč Šarlot, “Prava žena kao ljudska prava: prilog re-viziji ljudskih prava”, *Politike ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 174.

⁷⁹ Alice Edwards, *Violence Against Women Under International Human Rights Law*, Cambridge University Press, New York, 2011, str. 39.

⁸⁰ Alice Edwards, 2011, str. 43.

Četvrto poglavlje *“Uporedno- pravni okvir istraživanja: Okvir komparacije kroz odabrana područja od značaja za rodnu ravnopravnost”* predstavlja važnu metodološku osnovu za analizu i unaprjeđenje crnogorske jurisprudencije kroz posebno odabrana područja komparacije fokusirajući se na ključne tematske oblasti koje direktno utiču na ovu problematiku u Crnoj Gori. U skladu sa nalazima prethodnog poglavlja, posebno analize međunarodnih rodnih standarda i preporuka međunarodnih rodnih tijela za Crnu Goru, izdvojena su tradicionalna područja od interesovanja za ovo istraživanje, i to: nasilje nad ženama i nasilje u porodici, trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, položaj žena na tržištu rada i politička participacija žena. Inovativni pristup ovog poglavlja ogleda se u povezivanju rodne ravnopravnosti sa savremenim temama kao što su klimatske promjene, čime se ukazuje na potrebu da se rodna dimenzija integriše i u one oblasti koje tradicionalno nisu bile predmet feminističke pravne analize.

Ovaj izbor omogućava fokusiranje na urgentne probleme i prioritete definisane preporukama međunarodnih tijela, dok istovremeno prepoznaje širi značaj integracije rodne perspektive u savremenim i aktuelnim oblastima. Prateći instrukcije iz prethodnih poglavlja, četvrto poglavlje koje se odnosi na komparativno - pravni okvir, nije, dakle, zalazilo u grandiozna teoretisanja već je bilo usmjereno na uporednu analizu u oblasti rodne ravnopravnosti kroz odabrane tematske oblasti koje reflektuju ključne izazove za Crnu Goru. Važno je istaći da je svako odabrano područje od velikog značaja za područje rodne ravnopravnosti i predstavlja posebnu temu samo za sebe, te otvara mogućnost posebnog podbarnog istraživanja svake oblasti ponaosob kako u međunarodnom tako i u nacionalnom kontekstu.

Zbog razumnog ograničenja ovog istraživanja i ljepše preglednosti ovog rada, odabrana područja nisu iscrpno analizirana, već samo u pogledu najvažnijih postavki koje mogu poslužiti ovom istraživanju, posebno u kontekstu analize nacionalnog pravnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti. Neke oblasti su, stoga, sa razlogom isključene iz ove komparativne analize, poput obrazovanja ili zdravstva za koje postoje jasne indikacije o najvećem postignutom stepenu rodne ravnopravnosti u poređenju sa drugim oblastima u Crnoj Gori. Sa druge strane, aktuelna oblast reproduktivnih prava, iako izuzetno važna, nije u fokusu ovog istraživanja s obzirom na izraženiju urgentnost problema iz drugih odabranih tradicionalnih područja za Crnu Goru, uz dodatno postojanje potrebe pažljivog i iscrpnog analiziranja ovog pitanja u nacionalnom kontekstu kao zasebnog istraživanja. Ova selekcija, u svakom slučaju, omogućava sveobuhvatan pregled problema i potencijala za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u nacionalnom pravnom okviru.

Komparativno - pravno poglavlje, nesumnjivo, predstavlja važnu metodološku osnovu za analizu i unaprjeđenje crnogorske jurisprudencije u oblasti rodne ravnopravnosti. Osim relevantnih međunarodnih dokumenata, u ovom poglavlju pažnja je posvećena sudskoj praksi, u prvom redu praksi Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije, ali i praksi CEDAW komiteta, čime se doprinosi boljem razumjevanju kako se norme o rodnoj ravnopravnosti primjenjuju u praksi. Ovaj pregled slučajeva iz prakse pomogao je u identifikaciji ključnih pravnih principa i njihovoj prilagodljivosti na nacionalnom nivou. Primjeri legislativnih rješenja iz komparativne prakse, uz to, omogućili su identifikaciju inovativnih pristupa i najboljih praksi koje mogu biti primjenjive u nacionalnom kontekstu. Kroz ovo poglavlje, dakle, stvorena je poveznica nacionalnog konteksta sa globalnim trendovima, omogućavajući tako razvijanje inkluzivnijih i efektivnijih legislativnih rješenja koja doprinose postizanju rodne ravnopravnosti u svom obimu i punini na nacionalnom nivou.

Osnovnu raspravu **petog poglavlja** *“Pozitivno - pravni okvir istraživanja: Rodna ravnopravnost u crnogorskoj jurisprudenciji”* čini pravni i institucionalni odgovor Crne Gore u pogledu ostvarivanja rodne ravnopravnosti, u kojem se ispituje odnos rodne ravnopravnosti i crnogorskog pravnog poretka. Postojeći pozitivno - pravni okvir za postizanje rodne ravnopravnosti obuhvata ustavni okvir i zakonodavni okvir kojim su kroz različite kanale uspostavljeni mehanizmi za zaštitu od diskriminacije i ostvarivanja prava žena, pa su oni uz institucionalne mehanizme i sudsku praksu analizirani u ovom poglavlju, što je i predstavljalo cilj sprovođenja ovog doktorskog istraživanja kroz davanje odgovora na postavljena istraživačka pitanja i ispitivanje hipoteza disertacije.

Ustavni i zakonodavno - pravni okvir Crne Gore, naime, predstavljaju fundament za ostvarivanje i zaštitu rodne ravnopravnosti, čime se ima za cilj osigurati ravnopravno uživanje osnovnih prava i sloboda za žene i muškarce. Ovaj cilj nije moguće postići samo propisivanjem načela rodne ravnopravnosti u Ustav Crne Gore, već je potrebno i usvajanje niza ključnih zakona koji pružaju pravnu podršku za realizaciju i zaštitu prava žena. CEDAW konvencija, naime, ističe obavezu država potpisnica da preduzmu odgovarajuće mjere za eliminaciju diskriminacije žena u socijalnoj, kulturnoj, ekonomskoj, građanskoj, kao i u drugim oblastima života, kroz preduzimanje adekvatnih zakonodavnih i drugih mjera u cilju ostvarivanja ovog principa u praksi. U ovome leži obaveza Crne Gore za uspostavljanjem rodno senzitivnog zakonodavstva koje će paralelno sa važnim ustavnim promjenama u ovom području težiti ka stvaranju čvrste pravne osnove za zaštitu ljudskih prava žena. Crna Gora je kroz ratifikaciju međunarodnih ugovora preuzela obavezu primjene međunarodnih standarda, čime je

postavila pravac za unaprjeđenje uslova za ravnopravno učešće svih građanki i građana u društvenom životu, sa posebnim naglaskom na žene. Pored domaćeg zakonodavstva, proces pristupanja Evropskoj uniji i obaveza ispunjavanja Ciljeva održivog razvoja, dodatno su podstakli razvoj i sprovođenje politika rodne ravnopravnosti. Ovi koraci ukazuju na to da su nacionalne vlasti prepoznale važnost rodne ravnopravnosti kao jednog od ključnih preduslova za demokratski napredak, društvenu koheziju i održivi razvoj.

Fundament zakonodavnog okvira u ovoj oblasti, naime, čine ključni zakoni koji direktno obuhvataju zaštitu i promociju rodne ravnopravnosti i zaštitu od diskriminacije a koji predstavljaju korpus antidiskriminacionih zakona u Crnoj Gori. Ovdje spadaju tri važna zakona koja su posebno analizirana u ovom istraživanju i postavljaju osnove zakonodavnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti. Prije svega, Zakon o rodnoj ravnopravnosti koji služi kao temeljni zakon za regulisanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori i koji pruža osnov za sprovođenje mjera koje direktno promovišu ravnopravnost žena i muškaraca u svim sferama društva. Zatim, Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda koji, pored prethodno navedenog, ima značajnu ulogu u zaštiti prava i zaštitu od diskriminacije po osnovu pola i roda. I najzad, Zakon o zabrani diskriminacije koji dodatno osigurava pravnu zaštitu građanki i građana od svih oblika diskriminacije, uključujući i diskriminaciju po osnovu pola i roda, te stvara osnovu za sprovođenje i nadzor nad praksama koje bi mogle ugroziti ravnopravnost žena i muškaraca.

Pored opšteg antidiskriminacionog pravnog okvira, rodna ravnopravnost u Crnoj Gori prožima i druge pravne akte koji regulišu specifične oblasti društvenog života. Ovi zakoni predstavljaju subsidijerno zakonodavstvo i igraju ključnu ulogu u osiguravanju ravnopravnosti među polovima, posebno u kontekstu borbe protiv nasilja nad ženama i porodičnog nasilja, trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, diskriminacije na tržištu rada, političke participacije žena, kao i zaštite u domenu porodičnih odnosa i mnogih drugih. Njima se, dakle, regulišu oblasti koje su od najneposrednijeg interesa za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. U tom pogledu, među najznačajnijim zakonima u kontekstu navedenih specifičnih oblasti interesovanja ove disertacije obrađenih i u okviru uporedno - pravnog okvira istraživanja, izdvojili su se: Krivični zakonik, Zakonik o krivičnom postupku, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i to u kontekstu svih oblika rodno zasnovanog nasilja, kao i trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, Zakon o radu i Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju kroz analizu odredbe kao primjera pozitivne diskriminacije žena, u kontekstu položaja žena na tržištu rada, te Zakon o izboru odbornika i poslanika u kontekstu izbornih kvoti

važnih za političku participaciju žena u Crnoj Gori. Svaki od ovih zakona, iako ne direktno namijenjen isključivo rodnoj ravnopravnosti, u svom normativnom okviru sadrži odredbe koje značajno utiču na ostvarivanje jednakosti među polovima u specifičnim društvenim oblastima. U ovom dijelu istraživanja, stoga, izvršena je analiza pomenutih zakona kako bi se ukazalo na njihovu relevantnost i povezanost sa ciljevima rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom sistemu i analiza njihovih odredbi i sudske prakse kroz razmatranje ovih specifičnih oblasti istraživanja koje su prepoznate kao ključne za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

Osim navedenih zakona za koje se sprovodi rodna analiza u ovom istraživanju, važno je istaći da postoje i drugi zakoni u crnogorskom pravnom sistemu koji sadrže relevantne odredbe za područje rodne ravnopravnosti a koji ne ulaze u korpus antidiskriminatornih ili prethodno pomenutih zakona. Ovi zakoni samo dijelom svoje materije regulišu pitanje zaštite diskriminacije ili nekog drugog vida rodne ravnopravnosti, te se neki od njih dodatno nalaze i u predstojećoj analizi. U suštini, važnost međunarodnog zahtjeva u pogledu orodnjavanja zakona ogleda se u težnji da svaki zakon bude rodno osjetljiv, te je u tom pogledu moguća i potrebna rodna analiza cjelokupnog zakonodavnog okvira u različitim područjima. Ovo ukazuje na potrebu sprovođenja dodatnih istraživanja u ovoj sve značajnijoj oblasti, odnosno to ukazuje na potrebu rodne analize svakog pojedinačnog pravnog akta i posebne pažnje u ovom kontekstu prilikom izrade i donošenja svih legislativnih rješenja u Crnoj Gori.

U šestom poglavlju *“Empirijski okvir istraživanja: Analiza stavova i iskustva sutkinja i sudija u pogledu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije”* predstavljeni su rezultati istraživanja koje je sprovedeno korišćenjem kvantitativne metode, putem strukturisanog online upitnika namijenjenog sutkinjama i sudijama širom Crne Gore. Imajući u vidu sprovedenu analizu legislative i sudske prakse, sprovedeno je, stoga, empirijsko istraživanje sa ciljem da se procijeni primjena međunarodnih rodni standarda u zakonodavstvu i sudskoj praksi Crne Gore, kao i da se istraže stavovi i iskustva sutkinja i sudija u vezi sa rodnom ravnopravnošću. Ovo je imalo posebnu valorizaciju u pogledu donošenja konačnih sudova i zaključaka, te predstavljanja rezultata istraživanja u posljednjem poglavlju i usmjeravanju ka značajnim preporukama u ovom području.

I najzad, u sedmom poglavlju *“Ključni nalazi istraživanja: Zaključna razmatranja i ocjene”* izvršena je sublimacija i sinteza rada. U okviru ovog poglavlja sublimirana je cjelina materije, ali ne samo na nivou deskripcije. Ovdje su, naime, prikazani rezultati istraživanja u kontekstu nacionalne relevantnosti disertacije i to sa akcentom na odabrana područja od značaja za rodnu ravnopravnost, kao i u kontekstu

međunarodne relevantnosti disertacije sa akcentom na teorijski značaj sprovedenog istraživanja u tom pogledu. Ponuđeni su, dakle, odgovori na istraživačka pitanja i hipoteze disertacije, kroz dublju diskusiju o predmetnoj problematici i iznošenje konkretnih prijedloga za unaprjeđenjem i poboljšanjem nacionalnog pravnog okvira iz oblasti rodne ravnopravnosti.

POGLAVLJE I

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

POSTAVLJANJE OSNOVA KROZ UPOTREBU FEMINISTIČKOG PRISTUPA PRAVU

1.1. OPŠTI OSVRT

Prvo poglavlje disertacije pruža potreban uvid u pozadinu istraživanja kreirajući tako njegov pravac i metodološki okvir kroz prikaz feminističkog pristupa pravu koji će biti primenjivan u ovoj disertaciji. Feministički pristup pravu, naime, predstavlja proces istraživanja, analize i teoretizacije koju feministkinje koriste u pristupu pravu i analizi jurisprudencije, koji ima za cilj “poznavanje i uključivanje stvarnosti života žena, postavljanje određene vrste pitanja, pokretanje posebnih tema i interesovanja, a obuhvata i uvid i znanje stečeno posmatranjem svijeta kroz feministička sočiva”⁸¹.

Prepoznajući da je pravni metod važan izvor moći pravnih normi, brojne feminističke teoretičarke su „preuzele rizik” preispitivajući kako se pravno znanje proizvodi, razotkrivajući mit o neutralnosti pravnih normi i tražeći „nov način viđenja”, odnosno nov pristup pravu.⁸² U ovom poglavlju se, stoga, nastoji prikazati taj “nov” pristup pravu, odnosno feministička jurisprudencija, sa osvrtom na feminističke pravne metode koje će biti korišćenje, kreirajući tako metodološki okvir ove disertacije. Polazi se od pretpostavke da je primjena tih feminističkih metoda neophodna jer, između ostalog, omogućava i izbjegavanje reprodukcije pogrešnih ideja koje ne predstavljaju živu realnost u životima žena i njihovom položaju u društvu i pravu. I pored različitih feminističkih metoda kojima se pristupa pravu, u kontekstu ove disertacije predstavljeni su samo oni metodi koji se primjenjuju u ovom istraživanju, pa je potrebno naglasiti da je ovaj prikaz feminističkih metoda ograničen i sveden samo na nužno, djelimično i subjektivno izdvajanje onih koji se upotrebljavaju, i to: kontekstualno i praktično rezonovanje, postavljanje “ženskog pitanja” u pravu i podizanje svijesti, kao i pristup “od vrha ka dolje” u ispitivanju efikasnosti međunarodnih pravnih dokumenata i standarda u postizanju rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou.

⁸¹ Berta Esperanza Hernández-Truyol, “Talking Back: From Feminist History and Theory to Feminist Legal Methods and Judgments,” Kathy Stanchi, Linda Berger and Bridget Crawford (eds.), *Feminist Judgments: Rewritten Opinions of the United States Supreme Court*, Cambridge, 2016, str. 36 i 37.

⁸² Mary Jane Mossman, “Feminism and legal method: the difference it makes”, *Australian Journal of Law and Society*, 3, 1986, str. 48.

Na ovaj način, ukazuje se na upotrebu ovih metoda kao fundamentalnog pravca u istraživanju i objašnjava šta se konkretno podrazumijeva pod korišćenjem feminističkih pravnih metoda u njemu. Severi i Lauris, naime, tvrde da feministička briga o metodi u pravnim istraživanjima mora prožimati svaku fazu procesa istraživanja, od izbora teme do dijeljenja konačnih rezultata istraživanja.⁸³ Od suštinske je važnosti, dakle, tragati za i ukazivati na seksističke predrasude u svakoj fazi tog procesa, te prepoznati društvene markere koji čine diferencijacije podstaknute tim predrasudama. Ovakav pristup omogućio je postavljanje relevantnih istraživačkih pitanja i hipoteza kreirajući tako istraživački pravac ove disertacije.

1.2. FEMINISTIČKA JURISPRUDENCIJA

Etimološki, izraz jurisprudencija izveden je od latinske složenice *ius* i *prudentia*, gdje *ius* znači pravo a *prudentia* mudrost ili umijeće.⁸⁴ U doslovnom smislu, dakle, jurisprudencija predstavlja vještinu i iskustvo poznavanja prava. Ovaj izraz karakterističan je za anglosaksonsko područje u kojem se koristi kao sinonim za pravnu teoriju, odnosno, učenje o pravu. Uprkos razvojnim pravnim procesima, izraz jurisprudencija, zadržao se i danas jer pored praktične svrhe odgovara i uobičajenom pravljenju razlike između pravne filozofije i pravne teorije.⁸⁵ No, Richard Tur smatra da je ovakva upotreba ovog izraza u engleskom jeziku nedosljedna jer se ravnodušno koristi samo za pravnu filozofiju i pravnu teoriju, dok se, istovremeno, pojavljuje i u smislu ekvivalentnom francuskom izrazu *la jurisprudence*, odnosno sudska praksa, ili onaj dio pozitivnog pravnog sistema koji je izgrađen sudskom odlukom, a ne samo donesenim i utvrđenim zakonskim propisima.⁸⁶ Čini se, stoga, najobuhvatnijim objašnjenjem da jurisprudencija podrazumijeva kako filozofiju i teoriju prava tako i na pravne norme i sudsku praksu:

“Jurisprudencija je pravna nauka, skup znanja koja se odnose na pravne norme u njihovoj teoretskoj zasnovanosti, praktičnoj primjeni, na sudsku praksu, ukratko, na cjelokupnu pravnu učenost.”⁸⁷

⁸³ Više o tome: Fabiana Cristina Severi, Elida Lauris, “E se os métodos feministas falassem: um debate epistemológico e metodológico sobre a pesquisa jurídica feminista no Brasil”, A.G.M. Braga, R.L. Igreja and R. Cappi (orgs.), *Pesquisar empiricamente o direito II: percursos metodológicos e horizontes de análise*, São Paulo: Rede de Estudos Empíricos em Direito, 2022.

⁸⁴ R. H. S. Tur, “What is Jurisprudence?”, *The Philosophical Quarterly*, Volume 28, Issue 111, April 1978, Pages 149–161, str. 149.

⁸⁵ Gordana Vukadinović, Radivoj Stepanov, *Teorija države i prava I*, Novi Sad, 2002, str. 13.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Zorica Mršević, “Strategije akteri feminističke jurisprudencije”, u Lada Stevanović, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanović (ur.), *Naučnice u društvu*, Etnografski institut SANU, Beograd, 2020, str. 142

Na pojam feministička jurisprudencija nailazi se 1978. godine, prilikom obilježavanja 25 godina od historijskog momenta kada su žene počele diplomirati u oblasti pravnih nauka na Harvardu⁸⁸. Prema riječima Marthe Chamallas, to je bio trenutak kada je konačno postojalo dostatno mogućnosti za teorijske diskusije o odnosu roda i prava, odnosno prava kao roda.⁸⁹ Feministička jurisprudencija se od tada, kako ističe Zorica Mršević, bavi ispitivanjem osnovnih pravnih principa pravde, jednakosti, uslova i situacija u kojima se pravo posjeduje ili uskraćuje i ispituje principe relevantne za sva pravna područja, a to sve posmatrajući u svjetlu karakterističnih diferencijacija u potrebama i zahtjevima žena i muškaraca.⁹⁰

“Tek u drugoj polovini dvadesetog vijeka, sa pojavom kritične mase pravnih teoretičarki feminističke orijentacije, jurisprudencija i feminizam su došli u međusobni odnos. Taj susret jurisprudencije (pravne teorije) i feminizma nastaje na akademskoj teoretskoj i političkoj ljevici, otvorenoj za, i fokusiranoj na ravnopravnost i ljudska prava. Na tom mjestu susreta te, samo prividno, neutralne pravne teorije i vrlo otvoreno angažovanog feminizma, artikuliše se feministička jurisprudencija kao akademska kritička analiza pravne teorije, zakona i njihove primene kao suštinski patrijarhalnih institucija. Shodno tome, feministički aktivizam i feministička jurisprudencija postaju najbliži saveznici i saradnici u zajedničkoj strategiji kritičkog promišljanja pravnog položaja žena i u nastojanjima da se on poboljša.”⁹¹

Feministička jurisprudencija, dakle, proučava odnose između žena i prava koji razotkrivaju mušku pristrasnost prava.⁹² Prelistavajući bogatu feminističku literaturu dolazi se do zaključka da postoji saglasje oko glavnog zadatka i svrhe feminističke jurisprudencije. Kako su glavni zadaci jurisprudencije analiza pozitivnog prava i njegovo legitimisanje, kao i traganje za porijeklom i složenim značenjem njegovih teorijskih sadržaja, tako je i zadatak feminističke jurisprudencije analiza pravnog sistema u odnosu na žene. Hillary Barnett piše da je zadatak feminističke jurisprudencije da, u svim njenim manifestacijama, istražuje i analizira pravne norme koje se tiču žena, u potpunosti uzimajući u obzir različite kulturne, pravne i političke kontekste, kako bi se poboljšao položaj žena.⁹³ Feminističke pravne teoretičarke, kako

⁸⁸ Više o tome: Patricia A. Cain, “Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories“, 4 *Berkeley Women's Law Journal* 191, 1989.

⁸⁹ Martha Chamallas, “Past as Prologue: Old and New Feminism“, 17 *Mich J. Gender and L.* 157, 2010, str. 157.

⁹⁰ Zorica Mršević, “Ka feminističkoj jurisprudenciji“, *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju*, 11-12/2000, 307 - 329, str. 308.

⁹¹ Zorica Mršević, *Strategije akteri feminističke jurisprudencije*, str. 143.

⁹² Gary Lawson, “Feminist Legal Theories“, *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 18:2, Spring, 1995.

⁹³ Hillarie Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, str. 11.

ističe Clare Dalton, preispituju i analiziraju pravni poredak i usmjeravaju svoje aktivnosti ka pravnom sistemu i zakonskim normama i diskursima u kojima se te norme nalaze, artikulišu i pojašnjavaju.⁹⁴

“Feministička jurisprudencija uočava da patrijarhalni svijet nije dobar za žene a zakoni i način njihovog sprovođenja predstavljaju važne oslonce tog svijeta. Feministička jurisprudencija je kritička analiza prava, zakona i njihove primjene kao patrijahalnih institucija. Jednakost pravne zaštite i tretmana, diskriminacija u obrazovanju, zaposlenju, napredovanju i plaćanju, zaštita reproduktivnih prava i sloboda, zaštita od nasilja, silovanja, incesta, seksualnog ucjenjivanja i bračnih zloupotreba, prostitucija i pornografija, patrijahalno pravo i primjena zakona, glavne su oblasti izučavanja feminističke jurisprudencije.”⁹⁵

Nezadovoljstvo tradicionalnim pravnim metodama opravdava razvoj sopstvene metodologije feminističkih naučnika i naučnica kako bi se zadovoljio njihov cilj osporavanja i reformisanja postojeće pravne teorije,⁹⁶ posebno u svijetlu stanovišta da je pravna teorija razvijena od strane muškaraca i kao takva nije pogodna za žene.⁹⁷ Istorijska je činjenica, naime, da je konvencionalna jurisprudencija prvenstveno bila proizvod muških umova, pa je u srži feminističke teorije fundamentalna muška pristrasnost jurisprudencije, odnosno dominantna muška percepcija stvarnosti.⁹⁸ Feministkinje, stoga, ne vjeruju tradicionalnim pravnim metodama jer one predstavljaju ništa više od muških struktura moći i uzimanja u obzir samo muškog pogleda na svijet.⁹⁹

Robin West, recimo, ističe da je jurisprudencija "muška" jer "jurisprudencija proučava odnos između ljudskih bića i pravnih normi koji postoje, a te pravne norme su zapravo „muške“ i u smislu njihovog ciljanog korisnika i u smislu autorstva”.¹⁰⁰ West, nadalje, ukazuje na postojanje dva glavna projekta feminističke pravne teorije, od kojih je prvi razotkrivanje i kritika patrijarhata iza nerodnih zakona i teorija, odnosno

⁹⁴ Više o tome: Clare Dalton, "Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought", u Olsen E. Frances (ur.), *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995.

⁹⁵ Zorica Mršević, "Ka feminističkoj jurisprudenciji", *Ženske studije : časopis za feminističku teoriju*, 11-12/2000, 307 - 329, str. 308.

⁹⁶ Alkan, Y. (2013). *Feminist legal methods: Theoretical assumptions, advantages, and potential problems*. PhD Candidate. University of Leicester School of Law, Research Paper, str. 4.

⁹⁷ Judith Baer, *Our lives before the law: Constructing a feminist jurisprudence*, Princeton University Press, 1999, str. 16.

⁹⁸ Patricia Cain, "Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories", *4 Berkeley Women's Law Journal*, 1989, str. 191.

⁹⁹ Lydia Clougherty, "Feminist legal methods and the first amendment defense to sexual harassment liability", *Nebraska Law Review*, 75(1), 1996, str. 2.

¹⁰⁰ Robin West, "Jurisprudence and Gender", in Katharine Bartlett and Rosanne Kennedy (eds), *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder: Westview Press, 1991, str. 231.

otkrivanje patrijahalne jurisprudencije, a drugi podrazumijeva rekonstruktivnu jurisprudenciju ili reformu feminističkog zakona u oblastima kao što su diskriminatorne prakse zapošljavanja, reproduktivne slobode, silovanje, seksualno uznemiravanje itd. West i Patricia Cain, smatraju da se, stoga, ne može govoriti o feminističkoj jurisprudenciji dok god postoji patrijahalna dominacija, jer je “feministička jurisprudencija konceptualna anomalija” koja pokazuje postojanje veza između patrijahalnih zakona i ljudskih bića, koje pravo posmatra suštinski kao muškarce a ne i žene.¹⁰¹ U svakom slučaju, i pojam feminističke jurisprudencije i feminističke pravne teorije imaju isto značenje i umnogome su doprinijeli prodiranju u mušku dominaciju prava i uticali na legislativu i sudsku praksu sa ciljem poboljšanja položaja žena u društvu i pravnom poretku.

U smislu svega navedenog, identifikuju se tri organizacione premise feminističke jurisprudencije:

- 1 - Konvencionalnu teoriju karakteriše muška pristrasnost jer su osnivači tradicionalne pravne teorije muškarci koji su uvodili univerzalne istine sa muškog stanovišta;¹⁰²
- 2 - Realnost je rodno određena i svodi se na rodne razlike, posebno u domenu moći što je oslikano u položaju žena i muškaraca u društvu;¹⁰³
- 3 - Specifična *ženska* teorija je neophodan korektivni alat jer može analizirati, sa stanovišta i iskustva žena, odnos između roda i prava na način koji pruža razumjevanje granica i mogućnosti za pravnu reformu.¹⁰⁴

Feministička jurisprudencija, zasnovana na premisi da je pravo odigralo glavnu ulogu u podređenosti žena, dakle, ima za cilj objašnjavanje načina na koji pravo igra ulogu u neravnopravnom položaju žena i mijenjanje tog neravnopravnog položaja kroz naknadno “prerađivanje” zakona i pravnih pristupa rodu.¹⁰⁵ Ona je pronikla iz potrebe za učenošću zasnovanom na iskustvu žena i potrebe da se pravne norme preispitaju u svijetlu rodnih normi koje su u njemu ugrađene.¹⁰⁶ Feministička jurisprudencija se, stoga, čini neophodnom u cilju razotkrivanja muške prirode jurisprudencije, čime se oslikavaju poteškoće u postizanju rodne ravnopravnosti, posebno u nedostatku

¹⁰¹ Patricia Cain, “Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories“, *4 Berkeley Women's Law Journal*, 1989, str. 191, 193, 194 i 195.

¹⁰² Više o tome: Judith Baer, *Our lives before the law: Constructing a feminist jurisprudence*, Princeton University Press, 1999, str. 16 - 39.

¹⁰³ Op. cit.

¹⁰⁴ Katharine Bartlett, *Feminist legal theory: Readings in law and gender*, 1991, Routledge, str. 1.

¹⁰⁵ Katharine Bartlett, Kennedy Rosanne (ed.), *Introduction to Feminist Legal Theory 1-2*, Yale University, School of Law, 1993, str. 135.

¹⁰⁶ Judith Baer, “Feminist Theory and The Law”, *The Oxford Handbook of Political Science*, 2011, str. 6; Ann Juergens, “Feminist jurisprudence: Why law must consider women's perspectives”, *William Mitchell Magazine*, 1991, str. 31.

adekvatne pravne i institucionalne poledine i neophodne reforme u tom cilju kako na međunarodnom planu, tako i u pojedinačnim pravnim sistemima.

1.3. FEMINISTIČKE PRAVNE METODE

Uviđajući da pravo ima decizivnu ulogu u koncipiranju položaja žena, u tom smislu, feminističke teoretičarke razvile su vlastitu metodologiju kako bi “razotkrile i eliminisale pristrasnost prema ženama”, koje su “ključne za uspjeh feminističkih ciljeva u pravu”¹⁰⁷. Hernández-Truyol ističe da feministički pravni metodi, zapravo, znače ništa drugo do uključivanje feminističke perspektive u tipične pravne metode koje pravnice/i, sudije/tkinje i pravni/e naučnici/e koriste pri pisanju, analiziranju, primjeni i tumačenju pravnih normi.¹⁰⁸

Rosemary Auchmuty ističe da je feministički pristup pravu onaj koji u prvi plan stavlja rod, te da “rod ne bi postao problem nauke ili prava da feministkinje nisu skrenule pažnju na to, pa nas feministički pristupi podsjećaju da svijet nije sastavljen samo od muškaraca; da žene imaju drugačija iskustva od muškaraca; da polovi ne postoje u međusobnom odnosu i da je to odnos ne samo nejednakosti, već često i otvorene diskriminacije i ugnjetavanja”¹⁰⁹.

Prema Lydia Clougherty, feminističke pravne metode se koriste na tri načina, i to u cilju:

1. razotkrivanja pristranosti prema ženama u tradicionalnim pravnim metodama;
2. ponovnog izgrađivanja procesa donošenja odluka koji podrazumijeva uključivanje ženskog gledišta;
3. ubjeđivanja donosioca odluka da koriste feminističke pravne metode kao sredstvo za identifikaciju njihove pristranosti prilikom donošenja odluka.¹¹⁰

U ovoj disertaciji, ukratko će biti razmotrene tri glavne feminističke pravne metode koje je formulisala Katharine Bartlett, budući da su najčešće citirane i primjenjivane u praksi.¹¹¹ Prema Ferreira i Braga, Bartlett je predložila skup feminističkih metoda koje se koriste kako bi se “otkrile karakteristike zakona, akademskih istraživanja, sudskih odluka, izrada zakona itd., koje tradicionalnije metode imaju tendenciju da

¹⁰⁷ Lydia Clougherty, “Feminist Legal Methods and the First Amendment Defense to Sexual Harassment”, *75 Nebraska Law Review* 1,2, 1996, str. 17 i 25.

¹⁰⁸ Berta Esperanza Hernández-Truyol, “Talking Back: From Feminist History and Theory to Feminist Legal Methods and Judgments,” Kathy Stanchi, Linda Berger and Bridget Crawford (eds.), *Feminist Judgments: Rewritten Opinions of the United States Supreme Court*, Cambridge, 2016, str 37.

¹⁰⁹ Rosemary Auchmuty, “Feminist approaches to sexuality and law scholarship”, *Legal Information Management*, 15 (1), 2015, str. 4.

¹¹⁰ Više o tome: Lydia Clougherty, “Feminist Legal Methods and the First Amendment Defense to Sexual Harassment”, *75 Nebraska Law Review* 1,2, 1996.

¹¹¹ Pogledati: Katharine Bartlett, “Feminist Legal Methods”, *103 Harvard Law Review* 829, 1990.

predvide”¹¹². Fisher, ističe da formulacija ovih metoda “efikasno obuhvata feminističku potragu”, a kako je analiza Bartlett-ove “opšta” i koncentrisana na “metodologiju, a ne na suštinu”, ona obuhvata i napore drugih feministkinja različitih pozadina.¹¹³ To su: feminističko praktično - kontekstualno rezonovanje, postavljanje “ženskog pitanja” u pravu i podizanje svijesti. Bitno je, ipak, još jednom pomenuti da osim ove tri metode postoje i druge metode ili koraci koji su se razvili i koje su predložile druge feminističke teoretičarke¹¹⁴, a u ovoj disertaciji će se shodno ispitati i pristup “od vrha prema dolje” ženskim pravima.¹¹⁵

1.4. KONTEKSTUALNO I PRAKTIČNO REZONOVANJE

Premda je, neminovno, fokus ove disertacije pravni, uvid u analizu roda i prava proizilazi iz mnogih drugih disciplina u isto vrijeme. Tako istorija, filozofija, politika, ekonomija, sociologija, psihologija i antropologija daju ključne informacije o mnogim diskursima u pravu i pravnoj teoriji koji, kao takvi, ne mogu postojati samostalno u vakuumu. Pitanje roda i rodne ravnopravnosti u pravu, dakle, nije samo multidisciplinarno već i univerzalno jer prevazilazi ne samo disciplinarnu već i geografske granice, pa nikako ne treba izostaviti prikaz konteksta, na kojem upravo i počiva različitost i bogastvo feminističke pravne misli. Vicki Jackson, u tom smislu, tvrdi da važan element feminističkog pristupa pravu predstavlja poseban naglasak na razumjevanje konteksta.¹¹⁶

Objašnjavajući ovaj feministički metod, Levit i Verchick ističu da se prilikom ispitivanja diskriminacije posebna pažnja posvećuje ličnom kontekstu, ali i društvenoj

¹¹² Leticia Cardoso Ferreira, Ana Gabriela Mendes Braga, “Decolonizing Feminist Legal Methods: A Study of the Criminalization of Women and Imprisonment for Drug Offenses”, *Revista de la Facultad de Derecho*, No.90, 2023, str. 194.

¹¹³ Linda Fisher, “I Know It When I see It, or What Makes Scholarship Feminist: A Cautionary Tale”, *12 Columbia Journal of Gender and Law*, 439, 442, 2003, str. 442.

¹¹⁴ Pogledati: Ann Scales, “Feminist Legal Method: Not So Scary”, *2 UCLA Women Law Journal* 1, 1992: Ann Scales piše o osam koraka u feminističkoj pravnoj analizi: ne zaglaviti se u konvencionalnim političkim podjelama; izbjegavati neutralnost; izazivati lažne potrebe; dekonstruirati status quo sa nivoa znanja; gledati do dna; pronaći najbolji odgovor za sada; praktikovati solidarnost i zadržati zakon u pravoj perspektivi;

Nancy Levit, Robert Verchick, *Feminist Legal Theory*, Second Edition, New York University Press, 2016, str. 41: Levit i Verchick ističu tri feministička pravna metoda i to: razotkrivanje patrijarhata (koje podrazumijeva i postavljanje “ženskog pitanja”), kontekstualno rezonovanje i podizanje svijesti;

Alda Facio, *Cuando el género suena cambios trae (una metodología para el análisis de género del fenómeno legal)*, Ilanud, San Jose, 1992: Facio predlaže šest koraka koje smatra neophodnim da bi istraživanje bilo istinski feminističko. Njen rad razmatra i proširuje gore navedena pitanja, baveći se potrebom da istraživači/ce razviju razumjevanje o tome kako se seksizam manifestira u području koje proučavaju, kako bi osigurali da adekvatno identificiraju subjekte koji su uključeni i kako bi izbjegli stereotipe. Konačno, ona govori o potrebi da analiza zakona bude široka.

¹¹⁵ Natalie Persadie, *A Critical Analysis of the Efficacy of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, 2012: Persadie koristi pristup “od vrha prema dolje” navodeći da se na taj način ispituje efikasnost međunarodnog pravnog okvira u ostaviravanju ženskih prava na nacionalnim nivoima.

¹¹⁶ Vicki Jackson, “Gender Equality, interpretation and feminist pluralism”, in Helen Irving (ed.), *Constitutions and Gender*, Research Handbooks in Comparative Constitutional Law, Edward Elgar Publishing, MA, USA, 2017, str. 221.

istoriji, kao i cjelokupnom kontekstu, posebno u svijetlu činjenice da su svakodnevni životi stvarnih ljudi važni.¹¹⁷ One, dalje, ističu da su feministkinje, pozivajući se na kontekst, uspjele da potaknu važne zakonodavne i društvene promjene za žene. Linda Gordon, recimo, naglašava da su feministkinje potaknule dramatične društvene promjene u pravnom tretmanu razvoda i nasilja u porodici jer su akcentovale kontekst, odnosno dokumentovale nepravde i tragične posljedice koje su žene i djeca doživljavali u takvim situacijama.¹¹⁸ Mnoge feministkinje podržavaju ideju da su žene osjetljive na situacije i kontekst i da se protive univerzalnim principima i generalizacijama, pa, stoga, rasuđivanje iz konteksta omogućava da se poništi razlika i da se uzme u obzir perspektiva nemoćnih.¹¹⁹ Tako i Sanger naglašava da je praktično rasuđivanje istovremeno “kontekstualizirano rasuđivanje”¹²⁰.

Feministička literatura ovu metodologiju naziva “epistemologijom feminističkog stanovišta”¹²¹, koja u svojoj osnovi priznaje nemogućnost postizanja objektivne univerzalne istine jer je, prema Haraway, objektivno znanje uvijek mnogostruko, a njegova objektivnost zavisi od preciznosti s kojom se opisuje kontekst.¹²² Krivenko ističe da ovaj metod “dovodi u pitanje pojednostavljene i apstraktne opise činjenica ili zakona jer se iza jednostavnosti i apstrakcije mogu skrivati pristrasnosti i prećutkivanje”, što je posebno važno u stvaranju i analizi pravnih normi, kao i u sudskoj praksi kada je u svakom pojedinačnom slučaju signifikantno “ne izgubiti iz vida uticaj koji svaki pojedinačni slučaj, koliko god apstraktan, ima na život ljudskih bića na koja će se presuda direktno ili indirektno odnositi”.¹²³

1.4.1. OSNOV ISTRAŽIVANJA: RODNI KONTEKST U CRNOJ GORI

Pravni položaj žene, naime, neminovno predstavlja izraz njenog opšteg društvenog položaja, pa će pregled rodnog konteksta u Crnoj Gori kroz prikaz historijskog i postojećeg položaja žene poslužiti kao mjerodavni fundament ove disertacije. Samo ovakav metodološki pristup pravnom položaju žene može sačuvati od “nepromišljenih i pojednostavljenih zaključaka i vodi ka kompleksnom

¹¹⁷ Nancy Levit, Robert Verchick, *Feminist Legal Theory*, Second Edition, New York University Press, 2016, str.

¹¹⁸ Pogledati: Linda Gordon, *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence*, University of Illinois Press, 1988.

¹¹⁹ Katharine Bartlett, “Feminist legal methods”, 1990, str. 849.

¹²⁰ Više o tome: Carol Sanger, “Feminism and Disciplinarity: The Curl of the Petals”, 27 *Loyola Los Angeles Law Review*, 225, 243, 1993.

¹²¹ Pogledati: Abigail Brooks, “Feminist Standpoint Epistemology: Building Knowledge and Empowerment through Women’s Lived Experience”, S.N. Hesse-Biber, P.L. Leavy (eds), *Feminist Research Practice: A Primer*, 2007.

¹²² Pogledati: Donna Haraway, “Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”, 14 *Feminist Studies*, 1988.

¹²³ Ekaterina Yahyaoui Krivenko, “The ICJ and Jus Cogens through the Lens of Feminist Legal Methods”, *The European Journal of International Law* Vol. 28 no. 3, str. 963 i 964.

sagledavanju problema”¹²⁴. U prilog tome, Vicky Jackson tvrdi da važan element feminističkog pristupa pravu predstavlja poseban naglasak na razumjevanje konteksta.¹²⁵ Bez objašnjavanja širokog spektra društvenog konteksta u kojem se postavljaju pitanja rodne ravnopravnosti, nije moguće izvršiti feminističku interpretaciju i analizu određenog pravnog poretka. Petar Stojanović nedvosmisleno naglašava da “bez poznavanja strukture društva i faktora koji pokreću njegov razvitak, ne može se pretendovati na istinski prikaz tog položaja”, posebno imajući u vidu da je pravni položaj žene, ustvari, samo izraz njenog opšteg položaja u društvu.¹²⁶ Zato je mastilo potrebno utrošiti na postavljanje osnova društvenog konteksta rodne ravnopravnosti koji će opravdati cilj i dati svrhu i puninu analizi pravnih normi i sudske prakse. Jer, govoriti o pravnom položaju žene, a ne osvrnuti se na društveno - ekonomsko stanje i opšti položaj žene “značilo bi svesti problem na površinu, dogmatsku obradu pojedinih društveno - pravnih institucija, odnosno ograničiti se na posljedice a zenemariti uzroke”¹²⁷.

U skladu sa feminističkim shvatanjem prava kao izraza rodno - društvenog poretka koji oblikuje konstrukcije na kojima počiva rodna ravnopravnost, u prvi plan se stavlja i potreba istorizacije takve konstrukcije. Rodnu je ravnopravnost, odnosno neravnopravnost, stoga, potrebno provući kroz istorijsku konstrukciju uvidom u pregled položaja žena u prošlosti, kako bi se zaokružio kontekstualni okvir ove disertacije. Prema Petru Stojanoviću, položaj žene se mora “uzeti kao proces koji ide naporedo sa procesom razvitka društva”¹²⁸, pa je potrebno predočiti prikaz ne samo aktuelnog društveno - rodno konteksta već i društvenog i pravnog položaja žene kroz istoriju, kako bi se mjerodavno prikazali društveni uslovi u kojima su nastale pravne norme koje su diktirale taj položaj.

Valja pomenuti da su o položaju žene u Crnoj Gori kroz istoriju pisali i domaći ali i strani autori, ipak, ne u dovoljnoj mjeri da bi se moglo govoriti o ozbiljnom broju fundiranih naučnih radova, što ovaj zadatak čini izazovnim. Razumije se da su, pri takvom stanju, mogući nedovoljno provjereni zaključci i konstatacije, mada potreba ovog prikaza čini ovakve propuste ne samo neizbježnim već i nužnim. Prikazaće se, na liniji toga, samo najrelevantniji podaci koji će predstavljati sasvim dovoljnu i pogodnu uvertiru za konstrukciju istraživačkih pitanja i hipoteza, pa se neće, tako,

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Vicki C. Jackson, “Gender Equality, interpretation and feminist pluralism”, in Helen Irving (ed.), *Constitutions and Gender*, Research Handbooks in Comparative Constitutional Law, Edward Elgar Publishing, MA, USA, 2017, str. 221.

¹²⁶ Petar Stojanović, *Izabrana djela – ogledi iz crnogorske istorije prava, Tom I*, CID, Pravni fakultet Podgorica, Podgorica, 2009. godina, str. 31.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II: ogledi iz crnogorske istorije prava*, str. 31.

ulaziti u prikazivanje sveobuhvatnog pregleda položaja žena sada i u prošlosti. To bi štetilo preglednosti i kompozicionom skladu ovog rada i predstavljalo istraživanje samo za sebe jer bi ujedno zahtijevalo i detaljniju samostalnu analizu, uz angažovanje više arhivske građe.

Crna Gora je, naime, dugo vremena bila izolovana od ostatka svijeta, pa se o njoj malo znalo i pisalo sve do prve polovine XIX vijeka.¹²⁹ Bila je nepristupačna, "oivičena lancima neprohodnih i teško pristupačnih planina i bez najnužnijih veza"¹³⁰, a uz to i toliko siromašna da je Dučić pisao da "nema naroda u Evropi koji siromašnije živi od naroda crnogorskog"¹³¹. Siromaštvo i slabo razvijena privreda su, ujedno, uticali na to da položaj žena bude težak i umnogome zavisian od muškaraca.¹³² Ljiljana Jokić naglašava da je surovost života svojstvena ovom prostoru ostavila svoj pečat na položaj žena i njenu ulogu u društvu stare Crne Gore¹³³, pa je prikladno prikazati ne samo pravni, već i društveni položaj žene u Crnoj Gori koji je neosporno uticao na pravni položaj žena kroz istoriju.

1.4.2. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA KROZ ISTORIJU

Raniji podaci o stanovništvu Crne Gore¹³⁴, ukazuju da se broj stanovnika računao po broju pušaka, dok se broj žena i djece nije uzimao u obzir¹³⁵. Podaci o broju žena se, stoga, mogu crpiti tek iz XIX vijeka, koji pokazuju da se konstantno manje žena iskazuje u izvornoj istorijskog građi Crne Gore.¹³⁶

“Žene postoje samo u anegdota i po obodima velike nacionalne istorije odakle ne mogu potraživati bilo kakva prava po osnovu svojih zasluga i svoga učešća u očuvanju nacionalnih interesa, koja u patrijarhatu mogu pripasti samo muškarcima.”¹³⁷

¹²⁹ Kapetan A. Hegel: "O Crnoj Gori i njenom narodu nadasve malo se zna, a i ono što se zna, uglavnom je pogrešno", citirano u: Radovan Radonjić, "Unos Crne Gore u riznicu evropske političke kulture", *Matica br 66*, 2016, str. 33.

¹³⁰ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 32.

¹³¹ Nicifor Dučić, *Crna Gora*, Beograd 1874, str. 91.

¹³² Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 32.

¹³³ Ljiljana Jokić, "Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore", *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 143.

¹³⁴ Pogledati: Marko Dragović, *Materijal za istoriju Crne Gore*, SANU Spomenik 25, Beograd, 1895;

Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku*, Beograd 1912;

Đorđije Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962;

Andrija Lainović, "Moniteur Universel iz 1858.godine o Crnoj Gori i Crnogorcima", *Zapisi*, 1939;

Todor Božović i Jovan Đonović, *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd 1910;

Petar I, "Ciklus u Kotoru 4/16 maja 1817", *Zapisi*, 1938;

¹³⁵ Siprijen Rober, Crnogorci, GEN II, 1962, str. 6.

¹³⁶ AII, Ispisi iz BAC/XVI-9.

¹³⁷ Vladimir Bronevski, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, CID, Podgorica, 1995.godina, str 25.

U svom djelu o crnogorskom čovjeku, Gerhard Gesemann, pišući o književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti, ističe da je “ono što se u Crnoj Gori prije svega izdvaja i time i stilizuje, to je patrijahalna moć muškarca; muškarac je gospodar, žena je sluškinja”¹³⁸. Oskudni podaci o broju žena kroz crnogorsku istoriju, stoga, ne čude. Prema Šobajiću, ženska djeca se smatraju nekorisnima, odnosno “pravom nesrećom, pa zato o njima nikada nije brinuto”.¹³⁹ Vrijedni zapisi Zorke Milić, nadalje, svjedoče da Crna Gora nije bila zemlja za žensku djecu već samo za mušku,¹⁴⁰ pa su “bez radosti, sa tugom, razočarenjem i osjećanjem postuđenosti i neuspjeha primale porodice u Crnoj Gori vijest o rođenju djevojčice”¹⁴¹.

“Kada se rodi muško čedo u Crnoj Gori odjekuju brda od radosna klicanja i od cike tankih džeferdara, od vesele časti i topla čestitanja svoje i surodice sa sviju strana, što donosi darove novorođenčetu. Naprotiv zavlada neka sjeta u celoj porodici kad se ženskinje rodi, kao da ovo sobom donosi nesreću u kuću, tako je sva čeljad zabrinuta i obuzeta nekim lažnim stidom”.¹⁴²

Prema Rovinskom, upravo nepovoljan položaj žena u porodici, taj nemaran i neobazriv odnos prema njima uzrokovao je vidno povećan mortalitet ženske djece¹⁴³, a ako bi i preživjele, na njih bi se slabije i neurednije pazilo.¹⁴⁴ Stojanović, u tom duhu, nastavlja opis teškog položaja žena i uslova za opstanak koji su bili prožeti iscrpljujućim radovima, čestim porođajima i bolestima, pa, tvrdi, da je bilo “malo snage i mogućnosti za odgoj ženske djece jer je muškarac odlučniji činilac u održavanju života i na njega se više pazilo, a žena je zbog toga ranije i brojnije nestajala”¹⁴⁵.

„Tako, ovo malo biće odbačeno od ovog trenutka, daleko od nježnosti i nježnih briga kojima su njihova braća prigrabila sve naklonosti, rašće, ignorisano, jadno, sve do dana kada će njene sposobnosti materinstva moći da daju kući svoj slabi doprinos. Upućena od još prvih godina u lake domaće poslove, brzo dolazi dan kad šume i polja zovu crnogorsku djevojku. Još kao dijete,

¹³⁸ Gerhard Gesemann, *Crnogorski čovjek: Prilog Književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti*, CID, Podgorica, 2003, str. 166.

¹³⁹ Simo Šobajić, *Crnogorci*, Beograd, 1928, str. 31.

¹⁴⁰ Op. cit, str. 195.

¹⁴¹ Nataša Nelević, *Istorijska čitanka – žene u Crnoj Gori od 1790. do 1915.godine*, NOVA, Podgorica, 2011, str. 29.

¹⁴² Arsa Pajević, *Iz Crne Gore i Hercegovine – Uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876*; CID, Podgorica, 2007, str. 439.

¹⁴³ Pavle Rovinski, *Černogorija*, tom. II, čast 1, St. Peterburg, 1897, str. 308.

¹⁴⁴ Andrija Jovičević, *Domaće njegovanje i vaspitavanje djece u Crnoj Gori*, Cetinje, 1901, str. 85.

¹⁴⁵ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 38.

vidjećete je, mršavu i blijedu, kako silazi niz planinu, savijajući se pod naramkom suvih drva za koga će dobiti nekoliko krajcera.“¹⁴⁶

Saltzman u svojoj studiji piše o idealnoj Crnogorki koja je morala biti poslušna i pokorna, a što je više pokoravala svoju ličnost, to je više rastao njen ugled u selu. Crnogorke se nisu bunile protiv svog položaja, već su ga svojim ponašanjem i ranim odgojem djece za te uloge učvrstile, pa su Crnogorke muškarcima dale posebnu vrijednost.¹⁴⁷ Neshvatljivo je u kojoj meri je patrijarhalna tradicija uticala na razvoj kulta muške superiornosti. Čak i sam pomen muškog imena izazivao je strahopoštovanje kod žena, što je dovelo do ženske poslušnosti, kao važne karakteristike tradicionalnog društva.¹⁴⁸ Čak su i najmlađi muškarci imali veći autoritet u kući od najstarijih žena.¹⁴⁹

Možda je, ipak, ovo moguće razumjeti ukoliko se uzme u obzir religija koja je imala primitivan a izrazit uticaj na crnogorsku sredinu, pa Stojanović posebno naglašava potrebu razumjevanja društveno - ekonomskih prilika u Crnoj Gori kroz značaj crkve i teokratskog oblika vladavine.¹⁵⁰ Radovan Radonjić posebno ističe postojanje domicilne historiografije, omeđene prokrustovskim gabaritima manastirskih i inih reminiscencija u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX vijeka¹⁵¹, pa ne čudi što je crkvena dogmatika, tako, prodirala privatne i pravne odnose i konsakrirala ličnu prevlast muškarca. Muškarac se smatrao gospodarom svoje žene a njena volja je uvijek bila sadržana u volji muža kao glave porodice i gospodara u kući.¹⁵²

U takvim religijskim uslovima, brak je igrao veoma značajnu društvenu ulogu čija je osnovna svrha, osim ekonomske, bila rađanje djece kao budućih radnika i ratnika. Osnovna misija Crnogorke, ne samo u smislu braka već i u cjelokupnom smislu njenog postojanja, bila je, dakle, da rađa sinove koji će biti stub porodice, sinove koji će nastaviti mušku lozu. Najgore što je moglo da se dogoditi udatim crnogorkama je, stoga, da ne rode sina:

“Ona je morala da udovolji mužu koji je očekivao taj dragocjeni “tovar”, i njeno samopoštovanje zasnivalo se na ispunjenju njene

¹⁴⁶ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, CID, Podgorica, 2001. godina, str. 132.

¹⁴⁷ Alice Saltzman, *Sluge divova: Studija o ulozima crnogorskih žena završenih posljednjih stotinu godina*, Magistarska teza, Antioch College, 1969, str. 58.

¹⁴⁸ Vidak Vujačić, *Etos Crnogorke*, Titograd, Pobjeda, 1980, str. 42.

¹⁴⁹ Aleksandrov A, Crnogorka u privatnom i društvenom životu, *Zapisi 12, XXII*, Cetinje, 370-80, 1939, str. 373.

¹⁵⁰ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 79.

¹⁵¹ Radovan Radonjić, “Unos Crne Gore u riznicu evropske političke kulture”, *Matica br 66*, 2016, str. 48.

¹⁵² Nikola Ružičić, *Nomokanon o braku*, Beograd, 1880, str. 211 i 215.

osnovne ženske misije: roditi sinove koji će biti stub porodice, sina koji će nastaviti mušku lozu.”¹⁵³

Ovakvo shvatanje išlo je toliko daleko da ako žena nije mogla da rodi, muž joj nije dugovao vjernost, pa je mogao da jednostrano razriješi bračnu vezu uz isplatu izvjesne naknade kako ne bi trpio prijekor sredine što i dalje drži takvu ženu za sebe¹⁵⁴, jer se sterilnost uvijek pripisuje ženi, a uz to, računa i kao grijeh.¹⁵⁵ Dvostruki seksualni standardi su, takođe, neraskidivo utkani u moralno tkivo Crne Gore: mladićima ne samo da je bila dozvoljena seksualna sloboda, već su ih često „podsticali da povrijede svaku mladu glupaču koja bi povjerovala da će je oženiti“¹⁵⁶. Na isti način, ti standardi omogućavali su muževima da nevjernu ženu čak i ubiju, a ako je muž zadrži mogao je da je tuče svaki dan, i ona tu ništa nije mogla, osim da trpi bez riječi.¹⁵⁷ Vuk Stefanović Karadžić piše kako je crnogorska žena bila srećna “ako dobije muža koji je ne tuče bez ikakva povoda, samo što mu se tako prohtije”¹⁵⁸. Sa druge strane, u slučaju neopravdanog nasilja, žena je mogla da se vrati u rod koji je po običajnom pravu imao obavezu da je dočeka:

“Odnos djevojke i njenog roda nakon njene udaje bio je definisan pravilima koje je nalagalo običajno pravo. Zaštita žene u slučaju neopravdanog nasilja u braku i bogati doček odive prilikom njene posjete bile su obaveze koje je prema običajnom pravu rod morao preuzeti u odnosu na odivu nezavisno od bilo kakvog ličnog odnosa prema njoj.”¹⁵⁹

Doktor Alfred Bulonj, tokom svog istraživačkog boravka o bolestima u Crnoj Gori, potvrdio je ranije tvrdnje da se o ženama nije posebno vodilo računa ili brinulo o njima i njihovim potrebama, a uz to je zapazio i da žene žive u neznanju i pretjeranom strahu ko će šta reći u okolini u kojoj žive, pa su se, vjerovatno i zbog toga često krile, ćutale i trpjele:

“Društvena inferiornost i duboko neznanje u kojem živi ovdje većina žena, malo brige koju o njima vode njihovi muževi, ti gordi ratnici, koji ih mnogo više smatraju svojim sluškinjama nego suprugama, najzad njihov pretjeran strah o tome šta će svijet reći,

¹⁵³ Zorka Milić, *Tuđa večera - Kazivanje stoljetnih žena iz Crne Gore*, CID, Podgorica, 2015, str. 36.

¹⁵⁴ Nikola S.Martinović, *V. Bogišić I*, Cetinje, 1958, str. 88.

¹⁵⁵ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 72.

¹⁵⁶ Christophere Boehm, *Blood Revenge*, 2. izdanje, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1987, str. 46,47.

¹⁵⁷ Zorka Milić, 2015, str. 196.

¹⁵⁸ Vuk Stefanović Karadžić, *O Crnoj Gori*, Prosveta - Nolit, Beograd, 1987, str. 343.

¹⁵⁹ Nataša Nelević, 2011, str. 30.

samo u rijetkim slučajevima dopustili su mi da se pozabavim njihovim posebnim oboljenjem.”¹⁶⁰

Muškarci su, dakle, vladali, a žene su služile i slušale jer je muževljeva riječ bila zakon, bez obzira kako se on ponašao prema njoj: “on okom, ona skokom”¹⁶¹ O ponašanju muža prema ženi, Vidak Vujačić kaže da su čak i “svekar, svekrva, djeveri, zaove i jetrve pokazivali više nježnosti i pažnje nego rođeni muž, pa su joj njena djeca bila smisao života”¹⁶². Stefanović Karadžić u pogledu pokazivanja nježnosti navodi da “mlad čovijek i žena ne smiju ništa jedno s drugim govoriti pred drugim ljudima, jer bi to bilo nepristojno, a isto tako žena ne smije svoga muža nazvati imenom već kaže samo “on””¹⁶³. Karadžić, dalje, u svom djelu “O Crnoj Gori” opisuje život žene na sljedeći način:

“Kod svijju Srba žene su jako potčinjene muževima, a u Crnoj Gori drže ih gotovo kao robinje. Osim svojih ženskih poslova, kao da predu, tku, kuvaju, itd. one rade i najveći dio poljskijeh i drugih poslova, koje inače ljudi rade. Često se može vidjeti kako se žene teškijem teretom vuku preko stijena i planina, a muž ide prazan s puškom o ramenu i čibukom u ruci.”¹⁶⁴

U određenim djelovima Crne Gore žene su radile i muške poslove koji su ih iscrpljivali i one su ranije starile.¹⁶⁵ Znalo se, ipak, u većinskom dijelu Crne Gore, šta je ženska a šta muška radnja u kući, pa Stojanović navodi da je muškarac obično obavljao poslove van kuće, i to teže poslove kao što su obrađivanje zemlje, čuvanje stoke i trgovanje, a žena poslove u kući poput čuvanja djece, donošenja drva i vode, spremanja hrane i slično.¹⁶⁶ Žene su se, stoga, rijetko slale na rad izvan domaćinstva.¹⁶⁷ Božović i Đonović ističu da gdje nije bilo muškaraca, žena je preuzimala i muške poslove, dok nije bilo veće sramote nego da muškarac obavlja ženske poslove koji su se, po prirodi stvari, prezirali.¹⁶⁸ U zapisima Jovićevića, dešavalo se da žene idu u najam, ali je plata žene bila upola manja nego muškarcu.¹⁶⁹

Stojanović, dalje, prepoznaje da nepismenost predstavlja jednog od glavnih krivaca ženine začaurenosti u porodicu i prepreku stupanja žene u javni promet, jer je u najvećem dijelu, bila isključena iz redovnog školovanja, a roditelji, i kada su imali

¹⁶⁰ Alfred Bulonj, *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, CID, Podgorica, 2002. godina, str 39

¹⁶¹ Vidak Vujačić, 1980, str. 62.

¹⁶² Op. Cit, str. 119.

¹⁶³ Vuk Stefanović Karadžić, *O Crnoj Gori*, Prosveta - Nolit, Beograd, 1987, str. 343.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ I.Radosavović, *Crna Gora u očima engleskih putopisaca*, NIN, Beograd, 1963, str. 10.

¹⁶⁶ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 71 i 72.

¹⁶⁷ Ljubomir P. Nenadović, *O Crnogorcima*, Beograd, 1929, str. 72.

¹⁶⁸ Todor Božović, Jovan Đonović, *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd, 1910, str. 141 i 142.

¹⁶⁹ Andrija Jovićević, *Domaće njegovanje i vaspitanje djece u Crnoj Gori*, Cetinje, 1901, str. 56.

priliku, nerado su školovali žensku djecu.¹⁷⁰ Prema njegovim pisanjima, podaci o školovanju ženske djece postoje tek od 1869. godine, kada je otvorena Viša djevojačka škola na Cetinju, a koju su obično pohađale ženska djeca iz glavarskih kuća ali ne i ženska djeca iz običnih crnogorskih porodica.¹⁷¹

Opisani društveni uslovi doveli su do potpune diskriminacije žena i njihove isključenosti iz javnog života¹⁷² ali i njihove nemogućnosti da svoj položaj i u privatnom životu suštinski promijene. Ne treba zanemariti, međutim, i podatke u kojima se prema nekim zapisima može zaključiti da su žene, ipak, bile sigurne i bezbjedne kuda god bi krenule jer one “uvijek hodaju slobodno naokolo i ne moraju da se pribojavaju da će ih neko uvrijediti ili povrijediti, a ubistvo žene je bila najveća sramota za jednog muškarca”¹⁷³. Osim toga, Stojanović posebno ističe da je običajno pravo sadržalo “osobito poštovanje prema ženi - majci”¹⁷⁴, pa je, sasvim sigurno, njena uloga bila mnogo važnija i značajnija od onoga što izvlačimo iz crnogorske historiografije.

Ovakva iskazanja potvrđuju koliko je patrijarhat strahovito uticao na životna poimanja i navike, te žene nemilosrdno dovodio u loš položaj i stvorio tako surove okolnosti u kojima je ženu, već samim rođenjem, neminovno čekao težak život. Prema snažnim riječima Jokić, “u toj vječnoj borbi, daleko od svijeta i u dostojanstvenoj usamljenosti, morale su iznići snažne ženske prirode... a žena je, pri tom, ostala dostojanstvena u svim nedaćama koje su je zadesile”¹⁷⁵.

1.4.3. PRAVNI POLOŽAJ ŽENA KROZ ISTORIJU

Pravni položaj žena u Crnoj Gori ne predstavlja ništa drugo do izraza njenog položaja u društvu, koji je nedvojbeno u “kauzalnoj povezanosti sa društveno - ekonomskim stanjem Crne Gore”, pa pravne institucije imaju svoj osnov, upravo, u prethodno pomenutoj “agrarnoj strukturi i siromaštvu društva”.¹⁷⁶ Prelistavanje pravne istorije, stoga, ne donosi ništa bolju sliku realnosti surovog života žena kroz vjekove, kojima zakoni nisu garantovali osnovna, prirodna prava jer zakonodavac “nije imao dovoljno snage i odlučnosti da prekine snažnu tradiciju i izjednači muškarca i ženu u

¹⁷⁰ Više o razlozima isključenosti ženske djece iz školovanja pogledati u: Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 92.

¹⁷¹ S. Borovski, “Popis državnog uređenja Crne Gore iz 1853.godine”, *Zapisi*, 1939, str. 283.

¹⁷² Ljiljana Jokić, “Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 143.

¹⁷³ Nataša Nelević, 2011, str.141

¹⁷⁴ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 91.

¹⁷⁵ Ljiljana Jokić, “Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 143.

¹⁷⁶ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 93 i 96.

pravima i obavezama”¹⁷⁷. Od Nomokanona do danas, naime, jasno se vide obrisi patrijahalne kulture i nasljeđa, pa Mladen Vukčević, posebno za vrijeme prvog pisanog akta Stege (1796), Petrovog zakonika i Danilovog zakonika, konstatuje “podrazumijevajuću” neravnopravnost žena pomalo sarkastično, ali ispravno, kao nešto “baš” humano i viteški¹⁷⁸, imajući u vidu da je crnogorsko društvo ženama obezbjeđivalo prava pretežno “ekonomsko - zaštitnog karaktera”¹⁷⁹.

Dvostruki standardi u društvu preslikani su, dakle, i u pravnom uređenju države, a Petar Stojanović se posebno bavio pravnim položajem žene u XIX vijeku, premda se osvrnuo i na ranije periode i na običajno pravo. Prema njegovim zapisima, pogrešno je gledati na pravne ustanove u Crnoj Gori samo kroz legislativne tekstove jer to kreira “nepotpunu, a dijelom i netačnu” predstavu jer je “do sredine XIX vijeka, običajno pravo bio osnovni regulator društvenih odnosa”¹⁸⁰. On, međutim, ističe da je:

“ono (običajno pravo) ostavilo iza sebe osobito poštovanje prema ženi - majci. Iz običajnog prava izvire shvatanje o nepovredivosti ženske ličnosti. Smatralo se za veliku sramotu ubiti ženu, makar i onu koja je zbog zločina osuđena na smrt. Pogotovu je grešno i sramotno ubiti djevojku, koja se drži za nešto uzvišenije od udate žene. Narodna pravna svijest bila je netolerantna prema svakome ko bi posegao na život žene. Kad god se radilo o ličnosti žene, sudska praksa je, prilikom primjene pisanih propisa, podlijegala nadzornom običajnom pravu i plemenskom načinu mišljenja. Ona je ublažavala kruti i oštri stav prvih pisanih zakonskih tekstova organa državne vlasti prema ženi.”¹⁸¹

Na ovaj način, Petar Stojanović ukazuje na značaj običajnog prava koje je ostavilo “neka moralna i pravno - etička načela u odnosu prema ženi, koja su bitno uticala na sudsku praksu i kanalisa dejstvo pisanih propisa”¹⁸². Ovo je važno imati na umu s obzirom na činjenicu da se Zakonik opšti Crnogorski i Brdski (Petrov zakonik), prema mišljenju mnogih, nikada nije primjenjivao ili se smatrao zakonom¹⁸³, a bio je smatran zakonikom “prelaznog doba” iz predrđavnog u državno uređenje čije su odredbe bile “oskudne”, “radikalne i preuranjene”.¹⁸⁴ Petar Stojanović piše da je u vrijeme Petra I

¹⁷⁷ Ljiljana Jokić, “Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore”, str. 144.

¹⁷⁸ Mladen Vukčević, “Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima”, *Pravni zbornik, br. 1-2*, Podgorica, 2010, str. 372.

¹⁷⁹ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 297.

¹⁸⁰ Ibid, str. 96 i 97.

¹⁸¹ Ibid, str. 99.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Pogledati: Ferdo Čulinović, *Državno - pravna historija jugoslovenskih zemalja II*, Zagreb, 1961, str. 109 i 110; Radmila Petrović, “Zakonik Petra I vladike crnogorskog”, *Zapisi br. 5/1929*, str. 293 i 294.

¹⁸⁴ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 101 i 102.

bila česta pojava da se žena i posle živog muža, preuda, što je dovodilo do velike nestabilnosti u zemlji i krvnih osveta, pa ističe da je:

“prirodno što je zaštita braka i porodice preuzeta u javno - privatnu sferu i situirana u prvi plan Petrovog zakonika. Krivična djela protiv braka svrstana su u kategoriju najtežih djela u pogledu kazne i izjednačena sa ubistvom. Ko uzme ženu iza živa muža, ili bez pitanja roditelja ili bližike, ugrabi tuđu djevojku izjednačava se sa grabiteljem tuđe djece i osuđuje na progonstvo. Njegova imovina se konfiskuje kao imovina umišljajnog ubice. Tako i sveštenik koji izvrši vjenčanje sa ugrabljenom ženom ili djevojkom biva osuđen na progonstvo i lišen svesteničkog čina (član 11).”¹⁸⁵

Iako se Zakonik Danila I i gospodara Slobodne Crne Gore i Brda (Danilov zakonik) smatrao “savremenijim” od Petrovog zakonika, u njemu se išlo, čak, i do negacije žene ličnosti i do njene potpune subordinacije mužu, pa je žena “tretirana kao stvar”¹⁸⁶. Tako se, recimo, Stojanović posebno osvrće na nekoliko članova Zakonika u kojima je muž bio ovlašćen da zajedno sa preljubnikom ubije ženu, ukoliko ih uhvati u bludnosti (čl.72), a ukoliko žena svome mužu radi o glavi, kazna je, takođe, bila smrt (čl.73), dok kazna nije postojala za obrnutu situaciju, odnosno onu u kojoj se muškarac pojavljuje kao preljubnik ili ukoliko ženi radi o glavi.¹⁸⁷ On, nadalje, posebno ističe sljedeće:

“Ni jedan zakonodavni akt u istoriji Crne Gore nije do te mjere sankcionisao potčinjenost žene muškarcu, kao što je to učinio Danilov zakonik. Iako Zakonik uglavnom normira potčinjenost udate žene mužu, ipak je njegov “muški” karakter dosljedno sproveden kroz sve osnovne odredbe. Zakonik uspostavlja dualitet krivičnih sankcija, jednih za muškarce, drugih za žene. Za razliku od muškarca, izvršioca krivičnog djela, kazne konstituisane Zakonikom koje se odnose na ženu - delikventa imaju dvostruko dejstvo. One pogađaju i ličnost i čast žene. Smrtna kazna nad ženom ne može se izvršiti strijeljanjem “jer je puška i strijeljanje samo za onoga koji nosi i puškom se brani” (član 73). Batinjanje kao tjelesna kazna, koja se smatra osobito obeščašćavajućom kaznom, predviđena je za lupeže i žene (član 77).”¹⁸⁸

Ljiljana Jokić, osim pooštrenih krivično - pravnih kazni za žene¹⁸⁹, posebno ističe postojanje bogate arhivske građe o broju bračnih i vanbračnih prestupa u Crnoj Gori i

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Ibid, str. 107.

¹⁸⁷ Petar Stojanović, *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850 - 1900)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1991, str. 96 i 106.

¹⁸⁸ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 106.

¹⁸⁹ Pogledati više o smrtnim kaznama kamenovanjem: Svetislav Marinković, *Državni ritual smrti*, Novi Sad - Podgorica, 1996, str. 144 - 146 i 139.

iskazuje, opravdano, isčuđavanje “s obzirom da je Crna Gora važila za konzervativnu i puritansku sredinu”, pa je shodno postojao “pogotovo strog režim propisa u odnosu na ženino nevjerstvo”¹⁹⁰. Žene su, naime, za iste zločine snosile mnogo težu posledicu i kaznu. Recimo, preljuba se smatrala najgorim običajnim i pravnim prestupom, a u slučaju preljube žene, Senat je nerijetko presuđivao da se preljubnici kida nos.¹⁹¹ Jokić, nadalje, ističe i ženin podređen položaj u slučaju razvoda navodeći:

“Razvod braka koji se do 1855. godine praktikovao u Crnoj Gori (istina rijetko), po Danilovom zakoniku više ne postoji, osim u slučajevima pogrešaka i nedostataka kod bračnih drugova koje crkva prihvata kao brakorazvodne uzroke (čl.76). To su: blud, rađenje o glavi bračnog druga, mržnja i krađa. Danilov zakonik predviđa samo “raspust” tj. Odvojeni život ili rastavu od stola i postelje onda kada je među surpužnicima nepodnošljiv dalji zajednički život. Međutim, patrijahalni nazori o braku u praksi su i dalje često dovodili do samovoljnog tjeranja žena, naročito u slučaju ako su nerotkinje. Na nerotkinju se gledalo sa nipodaštavanjem, jer je ugled žene bio u materinstvu. Nasuprot tome, ženama koje bi bez razloga ostavile svoje muževe zabranjeno je bilo da posjećuju pazare, seoska kola, skupštine, jer bi u protivnom bile izložene kazni - toljaganju. Ovakve i slične mjere trebalo je da saobraze porodicu potrebama muža”.¹⁹²

Inferioran položaj žene dolazi do izražaja i kod nasljedno pravnih odnosa, posebno imajući u vidu da je, prema riječima Solovjevog, naslijeđeno shvatanje da žene nemaju pravo nasljedstva neporketne imovine¹⁹³, kakvo je shvatanje doprinijelo ograničavanju nasljedno - pravnog subjektiviteta žene. Jokić posebno ističe da je Danilov zakonik dao prednost muškarcima u donosu na žene, odnosno, prema njenim riječima, “muškarci isključuju žene iz nasljedstva” pa “miraz predstavlja kompenzaciju za njega, mada davanje miraza nije bilo obavezno, već fakultativno pitanje dobre volje roditelja”¹⁹⁴.

Kada je u pitanju Opšti imovinski zakonik, situacija je prilično drugačija, jer prema Rovinskom, ovaj zakonik je nastojao da ženu postavi u okvire rimskog i germanskog zakonodavstva¹⁹⁵ i “peuzeo ustanove koje se nalaze u zakonima modernih evropskih

¹⁹⁰ Ljiljana Jokić, “Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 145.

¹⁹¹ Ljiljana Jokić, “Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005, str. 145: Prema izvoru J. Jovanović, *Sentencije crnogorskog Senata*, Arhiv br.3 od 25.10.1920. str 188: presudom Senata od 1857.godine, oslobođen je otpužbe orkivljeni muž što je svojoj nevjernoj ženi otkinuo nos.

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ Aleksandar Solovjev, “Ugovor o kupovini i prodaji u srednjovjekovnoj Srbiji”, *Arhiv knj. XV*, br. 6/1927, str. 441.

¹⁹⁴ Ljiljana Jokić, “Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore”, str. 147.

¹⁹⁵ Pavle Rovinski, *Černogorija*, tom. II, čast 1, St. Peterburg, 1897, str. 282.

država u XIX vijeku”¹⁹⁶. Ovaj zakonik predstavlja prekretnicu u crnogorskoj pravnoj historiji jer načelno izjednačava muškarce i žene u pogledu pravne i poslovne sposobnosti, pa se žena više ne tretira samo kao stvar ili objekt prava. Položaj žena u Opštem imovinskom zakoniku može se izučavati kao samostalna istraživačka tema, pa je, u duhu ove disertacije, potrebno istaći najvažnije. Žene su sticale poslovnu sposobnost punoljetstvom (čl. 636), mogle su da imaju sopstvenu imovinu i njome raspolažu (čl.10, 995, 11, 13, 690, 482, 483), regulisano je i pitanje starateljstva (čl. 961, 644, 647), žene su izjednačene sa muškarcem u članstvu Kuće (čl. 956) itd.¹⁹⁷ U tom smislu, posebno je potrebno istaći riječi Petra Stojanovića:

“Mnoge odredbe Opšteg imovinskog zakonika idu ispred stvarnog stepena društvenog razvitka i zadržaće delerativni značaj. Propisi koji određuju položaj žene ne odgovaraju uvijek konkretnim uslovima. Ti propisi prenijeti su iz razvijenih evropskih zemalja, gdje je žena, u uslovima burne industrijalizacije u drugoj polovini XIX vijeka, masovnim izlaskom iz kuće i stupanjem u radni odnos sticala faktičku i pravnu emancipaciju. Žena u Crnoj Gori, u isto doba, iscjpljivala je svoju aktivnost i dalje u samostalnom seoskom domaćinstvu. To sve ipak ne smanjuje veliki pgoramsko - deklarativni i praktični značaj Opšteg imovinskog zakonika. Nadahnut idejama liberalizma i opšte građanske demokratije, ovaj kodeks privatne svojine snažno je stimulisao dalje kretanje crnogorskog društva”.¹⁹⁸

Jasno je, dakle, da je crnogorska narodna svijest bila netolerantna prema ženama, što se odražavalo i u pravnoj historiji, koja je tek od Opšteg imovinskog zakonika počela da ženama stvara mjesto i prostor za emancipaciju. Mladen Vukčević je, nadalje, analizirao osnovne odlike rodne ravnopravnosti u ustavnoj historiji Crne Gore za period od Ustava Knjaževine Crne Gore (1905) do aktuelnog Ustava Crne Gore (2007), konstatujući isto što i prethodno isticani autori i autorke. Prikazom materije iz rada Vukčevića vide se jasni obrisi patrijahalnog nasljeđa koji, prema njegovim riječima “i u najboljoj namjeri vrednovanja posežu za matricom u čijoj su osnovi biološke razlike, pa i priznanje ženske izuzetnosti ide samo do nivoa muške prosječnosti”¹⁹⁹.

Prelistavajući, tako, ustavnu historiju Crne Gore, vidljivo je da su žene, shodno našem patrijahalnom nasljeđu, bile zaobidene u Ustavu za Knjaževinu Crnu Goru iz 1905. godine²⁰⁰.

¹⁹⁶ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 109.

¹⁹⁷ Pogledati odredbe Opšteg imovinskog zakonika: https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/crna-gora/Opsti_imovinski_zakonik_CG.pdf (pristupljeno 13.05.2024. godine)

¹⁹⁸ Petar Stojanović, *Izabrana djela I-II*, str. 111.

¹⁹⁹ Mladen Vukčević, “Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima”str. 373.

²⁰⁰ Ustav za Knjaževinu Crnu Goru 1905.

“Međutim, nakon usvajanja ustava i početka parlamentarnog života u Crnoj Gori, u Zakonu o osnovnim (narodnim) školama (2/15 februar 1907.), samo na prvi pogled, nailazimo na početke rodne senzitivnosti u našim pravnim aktima. Tako se, recimo, u članovima 21, 34, 36, 41 itd. govori o učiteljima i učiteljicama. Ipak, to nije posljedica demokratskog doživljaja ravnopravnosti polova već obratno - to je posljedica diskriminacije... Učiteljice su mogle raditi samo u prva dva mlađa razreda muške i mješovite škole, čime se rodna ravnopravnost i obrazovno - pedagoški domet žene zaustavlja na trećem razredu. Poređenja radi, u to doba u svijetu, u SAD, amandmanom XIX (1920.g) žene dobijaju pravo glasa”.²⁰¹

U istorijskom razdoblju od 1946. do 1992. godine ustavi su se, nadalje, na različite načine osvrtni na položaj žena, pa je potrebno naglasiti da rodna ravnopravnost nije imala linearnu ustavnu putanju jer ovi socijalistički ustavi značaj daju socijalnim i ekonomskim pravima i odlikuje ih nedovoljno rodne senzitivnosti. Prema Vukčeviću, to “ne treba tumačiti kao zavjeru protiv žena... jer je riječ o izrazu neslobodnog društva”²⁰². Valja, ipak, istaći Ustav Narodne Republike Crne Gore iz 1946. godine²⁰³ koji prvi put jasno garantuje ravnopravnost muškaraca i žena. On, naime, u članu 21 navodi da su građani ravnopravni i jednaki pred zakonom bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest. Primjetno je da kao osnov ravnopravnosti nije naveden pol, međutim, ovaj Ustav po prvi put u crnogorskoj istoriji propisuje ravnopravnost muškaraca i žena u članu 24, navodeći sljedeće:

“Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno - političkog života.

Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu.

Država naročito štiti interese majke i djeteta osnivanjem porodilišta, dječijih domova i obdaništa i pravom majke na plaćeno odsustvo prije i poslije porođaja”.²⁰⁴

Član 2 Ustava Crne Gore iz 1963. godine²⁰⁵ ističe neposrednu primjenu odredbi o slobodama, pravima i dužnostima čovjeka i građanina koje su sadržane u Ustavu Jugoslavije. Potrebno je, stoga, otvoriti Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1963. godine²⁰⁶ kako bi se dobila kompletna slika o predmetnoj materiji.

²⁰¹ Mladen Vukčević, “Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima”, str. 373.

²⁰² Ibid, str. 375.

²⁰³ Ustav Narodne Republike Crne Gore 1946.

²⁰⁴ Član 24 Ustava Narodne Republike Crne Gore 1946.

²⁰⁵ Ustav Crne Gore 1963.

²⁰⁶ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1963. dostupan online: <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2019/05/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf>

U članu 33 navedenog ustava se, naime, konstatuje da su svi jednaki pred zakonom, te da su građani jednaki u pravima i dužnostima, bez obzira na razlike u nacionalnosti, rasi, vjeroispovjesti, polu, jeziku, obrazovanju ili društvenom položaju. Tako i Ustav Crne Gore iz 1974. godine²⁰⁷ preuzima ovakvu konstrukciju i prepoznaje pol kao diskriminacijski osnov, dok Ustav iz 1992.²⁰⁸ u članu 15 ističe da su građani slobodni i jednaki bez obzira na bilo kakvu posebnost i lično svojstvo i da su svi jednaki pred zakonom, a u članovima 58 - 60 posebno reguliše pitanja koja se odnose na brak, porodicu i zaštitu majke i djeteta. Dugo je, zaključuje se, bilo potrebno vremena da pol bude prepoznat kao osnov diskriminacije, te da ravnopravnost između žena i muškaraca bude pravno nomirana kategorija.

1.4.3. AKTUELNI PREGLED POLOŽAJA ŽENA U CRNOJ GORI

Predstavljeni istorijski prikaz pozicije žena ukazao je da je partijarhat imao presudan uticaj na društveni i pravni položaj žena kroz crnogorsku istoriju, sa posebnim akcentom na uticaj raznolikih spoljašnjih okolnosti i društvenih specifičnosti na pravne norme koje su dodatno uticale na oštru rodnu polarizaciju. Partijarhat je sve više slabio, no da li je njegova snaga potpuno isčezla i danas? Kakav je danas pravni položaj žena u Crnoj Gori, te da li pravne norme i dalje podupiru neravnopravnost između žena i muškaraca? Riječima Vukčevića, pojačava se dejstvo ovih pitanja, jer da se nismo toliko griješili kroz istoriju, zar bi i danas u pristupu ljudskim pravima otvarali priču o potrebi iskonske ravnopravnosti - žene i muškarca?²⁰⁹ Prije otvaranja suvoparne pravničke analize i diskusije o toj iskonskoj ravnopravnosti u crnogorskoj jurisprudenciji, pogodno je, prevashodno, ukazati na postojeći društveni položaj žene kao izraz njenog pravnog položaja, te postaviti potrebno pitanje: Kakav je danas društveni položaj žene u Crnoj Gori? I koliko je odmakao od onog položaja prikazanog u istorijskoj retrospektivi? Ovakav prikaz daće odgovor na pitanje Vukčevića: ***zašto bismo i danas u crnogorskoj jurisprudenciji otvarali priču o rodnoj ravnopravnosti?***

Naime, prema konačnim rezultatima Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2023.godine, u Crnoj Gori živi 623.633 stanovnika, od čega 316.826, odnosno 50,8% žena i 306.807, odnosno 49,2% muškaraca.²¹⁰

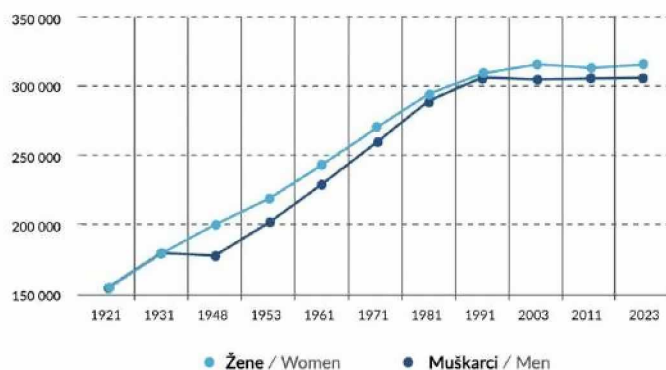
²⁰⁷ Ustav Crne Gore 1974.

²⁰⁸ Ustav Crne Gore 1992.

²⁰⁹ Mladen Vukčević, "Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima", *Pravni zbornik, br. 1-2*, Podgorica, 2010, str. 370.

²¹⁰ Saopštenje MONSTAT: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2023.godini, dostupni podaci na: <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=2282&pageid=1992> (pristupljeno 24.10.2024.godine).

Grafikon 1: Polna struktura stanovništva prema popisima u Crnoj Gori²¹¹

Najveći broj stanovnika živi u Podgorici, i to 179.505 ili oko 30%, zatim 65.705 u Nikšiću, 45.812 u Baru i 38.662 u Bijelom Polju, pa je koncentracija stanovništva u tri najnaseljenije opštine oko 50% ukupnog stanovništva Crne Gore. Djevojčica rođena u Crnoj Gori u 2023. godini može očekivati da će živjeti 80,2 godina, dok će dječak rođen iste godine živjeti 75,1 godina.²¹²

Rodnu ravnopravnost u Crnoj Gori je najmjerodavnije prikazati kroz Indeks rodne ravnopravnosti koji je prvi put izračunat 2019.godine, sa vrijednošću indeksa 55 od maksimalnih 100 poena, što govori da je Crna Gora ostvarila niži rezultat od prosjeka Evropske unije gdje je vrijednost indeksa u prosjeku 67,4 poena.

Grafikon 2: Indeks rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori i drugim zemljama EU²¹³

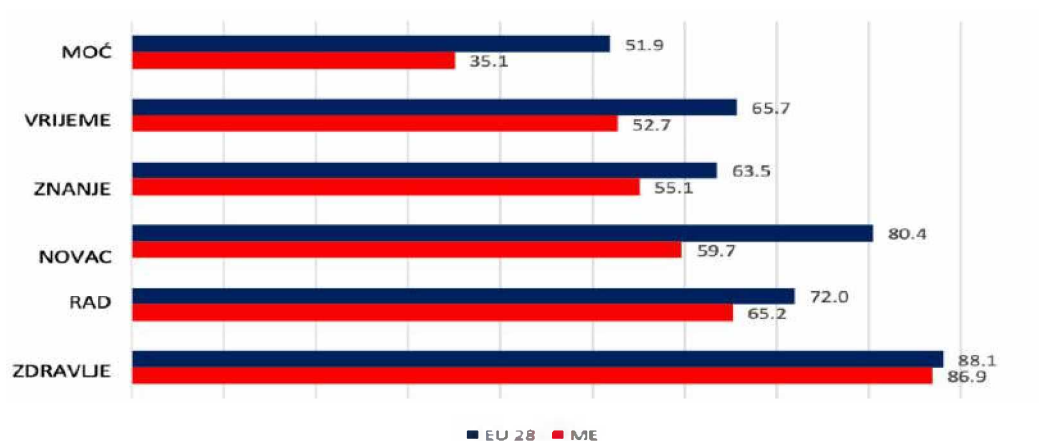
²¹¹ Preuzeto od Žene i muškarci u Crnoj Gori 2024, Monstat: <https://monstat.org/uploads/files/publikacije/Zene%20i%20muskarci%20u%20CG%202024%20web%20Final.pdf>, str. 12 (pristupljeno 05.12.2024.godine)

²¹² Op.ct, str. 32.

²¹³ Preuzeto od: Indeks rodne ravnopravnosti <https://montenegro.un.org/sites/default/files/2020-04/Indeks%20rodne%20ravnopravnosti.pdf> (pristupljeno 24.03.2024), str. 11.

Prema zvaničnom dokumentu “Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru 2019”, indeks rodne ravnopravnosti predstavlja instrument za mjerenje napretka u postizanju rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, koji je osmislio Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE) i koji obuhvata šest glavnih domena rodne ravnopravnosti: rad, novac, znanje, vrijeme, moć i zdravlje. Prvi indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru izračunat je za 2019. godinu, a zatim i za 2023. godinu. Prema indeksu za 2019. godinu, najvidljivija razlika u indeksu rodne ravnopravnosti između Evropske unije i Crne Gore bila je primjetna u domenima koji se odnose na novac - 20,7 i moć - 16,8, dok su najmanje razlike primjetne u domenima koji se odnose na zdravlje - 1,2 i rad - 6,8.²¹⁴

Grafikon 3: Indeks rodne ravnopravnosti u glavnim domenima - CG i EU²¹⁵

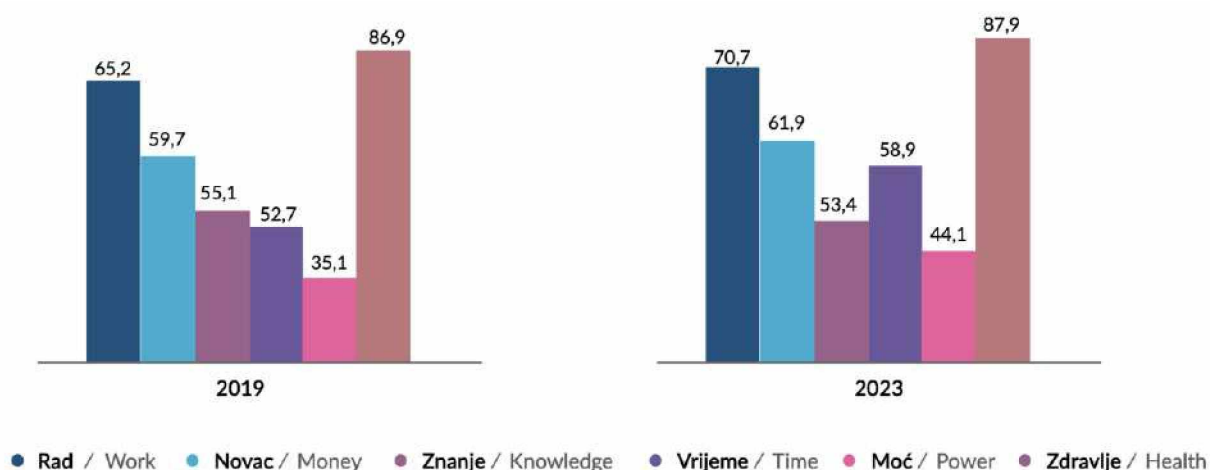
Pored indeksa rodne ravnopravnosti, kao najobuhvatnijeg alata kojima se utvrđuje stepen rodne ravnopravnosti u društvu, u Crnoj Gori vrlo značajno mjesto zauzima publikacija Zavoda za statistiku Crne Gore (MONSTAT) “Žene i muškarci” koja je prvi put objavljena 2006. godine. Ova publikacija predstavlja vrlo važan dokument na osnovu kojeg se svake druge godine ima ažuriran uvid u stanje položaja žena i muškaraca u našem društvu, prikazan kroz relevantne statističke podatke koji, opet, svjedoče o nepovoljnijem položaju žena u odnosu na muškarce kroz pregled različitih oblasti poput nasilja u porodici, politike, zdravstva, tržišta rada i slično.²¹⁶

²¹⁴ Ibid, str. 8 i 11.

²¹⁵ Preuzeto: Indeks rodne ravnopravnosti, str. 12.

²¹⁶ Pogledati publikacije Žene i muškarci Crne Gore 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018, 2020, 2022 i 2024.

Grafikon 4: Indeks rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, 2019. i 2023. godina²¹⁷

Osim navedenog, prema Indeksu razvoja rodne ravnopravnosti za 2022. godine²¹⁸, kao i Globalnom indeksu rodno jazu iz 2014. godine, najznačajnije razlike u položaju žena u odnosu na muškarce postoje u pogledu ekonomske i političke participacije žena. Dimenzije koje su još 2014. godine bile blizu rodne ravnoteže, poput obrazovanja i zdravlja, i dalje su ostale na pozitivnoj putanji. Prema podacima Svjetskog ekonomskog foruma, posebno je zabrinjavajuće to što su nejednakost plata i nedostatak ženskog predstavljanja na menadžerskim pozicijama bili glavni faktori rodne nejednakosti koje i dalje perpetuiraju.²¹⁹ Važno je istaći da su u 2023. godini, lansirana i dva nova globalna rodna indeksa, i to Indeks osnaživanja žena (WEI)²²⁰ i Globalni indeks rodno pariteta (GGPI)²²¹, koji pokazuju slične rezultate.

Globalni rodni jaz koji je razvijen od strane Svjetskog ekonomskog foruma, dodatno, mjeri rodni paritet u četiri dimenzije (ekonomska participacija i mogućnosti, obrazovanje, zdravlje i političko osnaživanje), omogućavajući detaljniju procjenu napretka prema rodnoj ravnopravnosti. U 2024. godini, Crna Gora je postigla rezultat od 0,718 (rezultat od 1,00 označava rodnu ravnotežu, a rezultat od 0 označava potpunu neravnotežu), što odgovara rangju 67. mjesta od ukupno 146 zemalja.²²² Od četiri dimenzije, Crna Gora je najdalje od postizanja ravnoteže u oblasti političkog

²¹⁷ Ibid, Žene i muškarci 2024, str. 147.

²¹⁸ Pogledati Indeks razvoja rodne ravnopravnosti za 2022. godinu: <https://ourworldindata.org/grapher/gender-development-index-groups> (pristupljeno 01.02.2024. godine)

²¹⁹ Svjetski ekonomski forum, Izveštaj o globalnom rodnom jazu, 2014, str. 272.

²²⁰ Indeks osnaživanja žena (WEI), dostupno: <https://data.unwomen.org/publications/womens-empowerment-index> (pristupljeno 01.02.2024. godine)

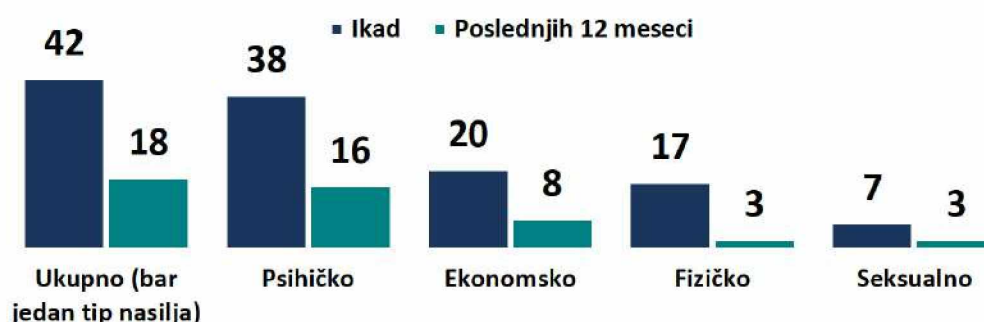
²²¹ Globalni indeks rodno pariteta (GGPI), dostupno na: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-07/paths-equal-twin-indices-women-empowerment.pdf> (pristupljeno 01.02.2024. godine)

²²² Svjetski ekonomski forum, Izveštaj o globalnom rodnom jazu, 2024, str. 263.

osnaživanja, a ekonomska participacija i mogućnosti su sljedeća oblast u kojoj su rodni jazovi najveći, dok su obrazovanje i zdravlje, poput rezultata drugih pomenutih indikatora, najbliži postizanju rodne ravnoteže.²²³

Prva Studija o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u Crnoj Gori, naime, sprovedena je i objavljena 2012. godine u kojoj se 92% ispitanica i ispitanika izjasnilo da smatraju da nasilje u porodici u Crnoj Gori postoji, dok je samo 13% odlučilo da podijeli svoje lično iskustvo izloženosti ovoj vrsti nasilja. Poražavajući podatak iz ove Studije odnosi se na rezultat prema kojem se svaki četvrti ispitanik izjasnio da je u pojedinim situacijama fizičko nasilje opravdano.²²⁴ U UNDP-ovoj studiji o porodičnom nasilju koja je sprovedena 2017. godine, ističe se da je 42% žena doživjelo nasilje, i to u porodici ili domaćem okruženju.²²⁵

Grafikon 5: Porcentat ispitanica sa iskustvom nekog od oblika nasilja unutar partnerskog nasilja - UNDP studije iz 2017.godine za Crnu Goru²²⁶

Nasilje nad ženama i nasilje u porodici predstavlja ozbiljan društveni problem, koji Crnu Goru, na godišnjem nivou, košta 6,5% BDP-a, a njime je pogođeno oko 75.000 žena.²²⁷ Da je nasilje ne samo društveni, već i rodno zasnovan problem, svjedoče i mjerodavni statistički podaci dostupni na teritoriji Crne Gore. Centar za socijalni rad je, u prilog tome, predstavio prikaz žrtava nasilja u periodu od deset godina, tačnije od 2009 - 2019. godine po kategorijama lica, prema kojem je očito da su žrtve nasilja u najvećim procentima žene i djeca.²²⁸ Ovakvi podaci odgovaraju i stavu javnog mjenja kada je u pitanju nasilje u porodici, pa prema “Istraživanju o nasilju u porodici i nasilju nad ženama” koje je sproveo IPSOS, 79% ispitanika/ca je stava da su žene najčešće žrtve porodičnog nasilja, a za njima slijede djeca za koje 51% ispitanika/ca vjeruje da

²²³ Ibid.

²²⁴ Studija o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u Crnoj Gori, 2012.godina.

²²⁵ Nasilje u porodici i nasilje nad ženama, istraživanje za UNDP – Ipsos, 2017. godine, str. 33.

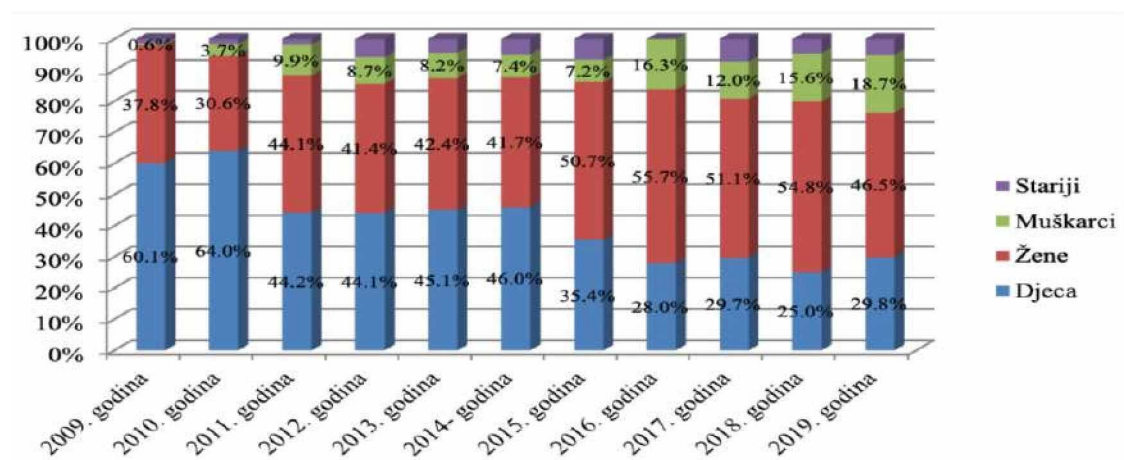
²²⁶ Preuzeto: Nasilje u porodici i nasilje nad ženama, istraživanje za UNDP – Ipsos, 2017. godine, str. 33.

²²⁷ Op. cit, Istraživanje o nasilju u porodici i nasilju nad ženama, za UNDP – Ipsos.

²²⁸ Ibid, Izvještaj o nasilju u porodici i nasilju nad ženama i djecom prema podacima Centra za socijalni rad.

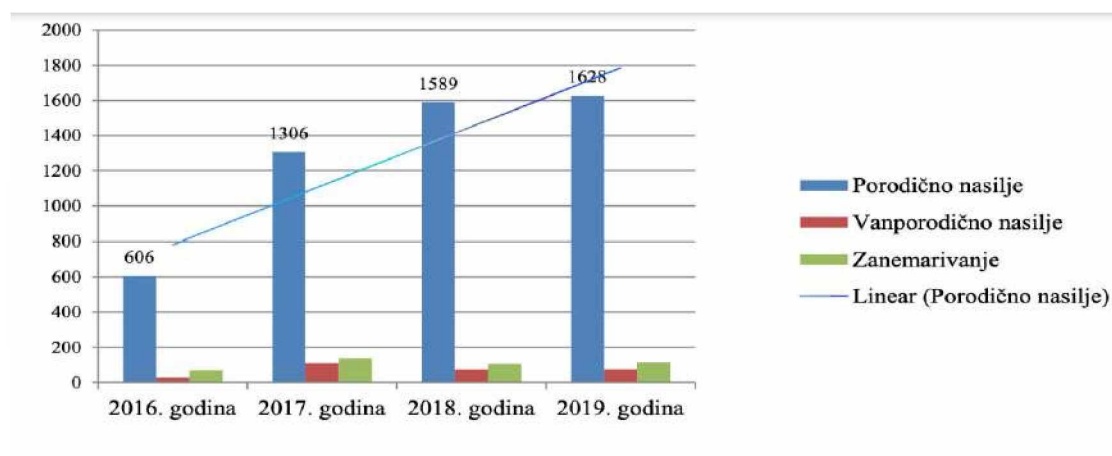
su žrtve istog. Važno je istaći da čak 77% ispitanika/ca smatra da su najčešće muškarci nasilnici.²²⁹

Grafikon 6: Prikaz žrtava nasilja u periodu od 2009 - 2019 diferenciran po kategorijama lica: stariji, muškarci, žene i djeca²³⁰

Prema podacima Centra za socijalni rad, u najvećem broju slučajeva nasilja riječ je o slučajevima porodičnog nasilja čiji se broj rapidno povećao u posmatranom periodu, pa su evidentirani podaci o slučajevima nasilja u porodici iz 2019. godine uvećani za nevjerovatnih 168,6% u odnosu sa brojem slučajeva iz 2016. godine.²³¹

Grafikon 7: Prikaz slučajeva nasilja razvrstanih na porodično i vanporodično nasilje i zanemarivanje²³²

²²⁹ Ibid, Istraživanje o nasilju u porodici i nasilju nad ženama, ISPOS, str. 23.

²³⁰ Preuzeto: Izvještaj o nasilju u porodici i nasilju nad ženama i djecom prema podacima Centra za socijalni rad, Zavod za socijalnu i dječiju zaštitu, 2019, str. 29.

²³¹ Ibid, Izvještaj o nasilju u porodici i nasilju nad ženama i djecom prema podacima Centra za socijalni rad, str. 33.

²³² Opet preuzeto, str. 33.

Prema Izvještaju Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji iz 2022. godine²³³, uticaj pandemije izazvane COVID-19 virusom na poziciju žena kontinuirano nastavlja da se manifestuje u različitim pojavnim oblicima, što je slučaj i sa Crnom Gorom. Shodno Izvještaju Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori “Brza procjena socijalnog usticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori”, u periodu od 16. marta do 1. juna 2020. godine, Sigurna ženska kuća iz Podgorice primila je čak 46 procentnih poena više poziva nego u istom periodu prošle godine, dok su primili 60 procentnih poena više žrtava rodno zasnovanog nasilju u maju 2020. godine nego u istom mjesecu prethodne godine.²³⁴

Prema studiji koju je sproveo OEBS, nejednakost polova predstavlja i uzrok i posljedicu nasilja, a bazira se na društvenim normama i stavovima u vezi sa polovima. U Crnoj Gori jedna trećina ispitanih žena smatra da se prioritet daje dječacima i muškarcima, te da su i dalje prisutni stavovi da je žrtva kriva. Takođe, 40% vjeruje da bi se većina njihovih prijatelja složila sa stavom da dobra žena treba da poštuje svog muža, čak i kada se sa njim ne slaže. Preko 40% žena smatra da je nasilje privatna stvar i da ono treba da se rješava unutar okvira porodice, dok je čak 83% žena koje su doživjele neki vid nasilja od strane sadašnjeg partnera izjavilo da to nisu prijavile. Prema ovoj studiji, žene sa visočijim stepenom obrazovanja, višim prihodima i one koje žive u urbanim sredinama mnogo rjeđe doživljavaju nasilje, a i ako ga dožive, isto prijavljuju u velikom procentu, te su mnogo manje spremne da žive u skladu sa ukorijenjenim stavom da ženi pripada niži položaj u odnosu na muškarce.²³⁵

Kada je u pitanju tržište rada, vrijednost indeksa rodne ravnopravnosti ukazuje da je stopa zaposlenosti u ekvivalentnu punog radnog vremena 37,3% za žene i 50,5% za muškarce. To znači da postoji rodna razlika od 13,2 procentnih poena. Poređenja radi, u državama članicama Evropske unije ova rodna razlika iznosi 16 procentnih poena. Za zapošljavanje prema polu, izračunata je vrijednost od 19,5 za žene i 5,8 za muškarce, što znači da je rodna razlika u ovom domenu 13,7 procentualnih poena.²³⁶

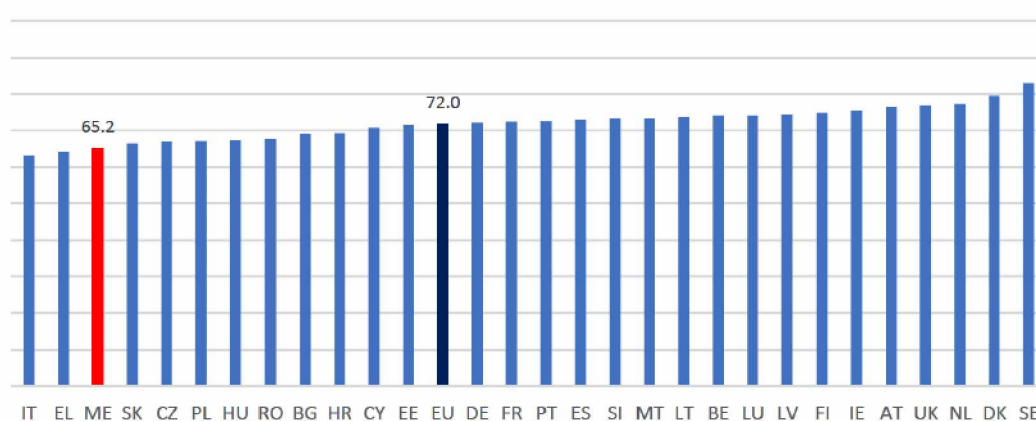
²³³ Izvještaj Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji iz 2022. godine.

²³⁴ Dostupno na: <https://montenegro.un.org/sites/default/files/2020-09/Izvještaj%20o%20brzoj%20procjeni%20socijalnog%20uticaja%20epidemije%20COVID-a-19%20u%20Crnoj%20Gori%20C%20Apri%20-%20Jun%202020.pdf>

²³⁵ Studija o nasilju nad ženama u Crnoj Gori: Dobrobit i bezbjednost žena, OEBS, dostupno na: https://www.osce.org/files/f/documents/0/0/425291_0.pdf

²³⁶ Indeks rodne ravnopravnosti 2019, str. 15.

Grafikon 8: Indeks rodne ravnopravnosti u domenu rada u državama članicama Evropske unije i u Crnoj Gori²³⁷

Shodno prikazanom grafikonu, indeks rodne ravnopravnosti u domenu rada za Crnu Goru iznosi 65,2 i u poređenju sa prosjekom u državama članica Evropske unije, postoji razlika od 6,8 poena. U publikaciji “Indeks rodne ravnopravnosti” posebno se ističe da su obuhvaćene države, zajedno sa Crnom Gorom, pokazale bolje rezultate u domenu učešća žena na tržište rada, nego u domenu kvaliteta i segregacije, što znači da se broj žena na tržištu rada povećava, ali to nije praćeno i boljim uslovima i kvalitetom poslova koje žene obavljaju.²³⁸

Zaposlene žene se, dakle, suočavaju sa nizom diskriminatorskih praksi na radnom mjestu, dok majčinstvo i dalje predstavlja jednu od najčešćih prepreka u napredovanju u karijeri ili zapošljavanju uopšte. U anketi NVO istraživanja, žene navode da ih na razgovor za posao pitaju o njihovom bračnom statusu (64,1%), koliko djece imaju (45%) i da li planiraju da imaju djecu (35,6%).²³⁹ Žene su često gurnute u slabo plaćene sektore i zanimanja uprkos sve većem stepenu obrazovanja, o čemu svjedoči razlika u platama (žene primaju 14% do 16% manje plate od muškaraca za isti angažman).²⁴⁰ Publikacija “Rodne razlike u zemljama Zapadnog Balkana: dokazi iz Srbije, Crne Gore i Makedonije: izvještaj o politici” ističe da je razlika u platama u Crnoj Gori iznosila 16,1% objašnjavajući da su zaposlene žene često gurnute u zanimanja i sektore koji su slabije plaćeni jer se, tradicionalno, smatraju “ženskih poslovima”.²⁴¹ Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW komitet) u svom zapažanju iz 2017. godine,

²³⁷ Preuzeto: Indeks rodne ravnopravnosti 2019, str. 15.

²³⁸ Ibid.

²³⁹ Centar za ženska prava, Rodno- zasnovana diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja, 2019.

²⁴⁰ Monstat, Žene i muškarci u Crnoj Gori, 2018 i 2020.

²⁴¹ Rodne razlike u zemljama Zapadnog Balkana: dokazi iz Srbije, Crne Gore i Makedonije: izvještaj o politici.

istakao je postojanje prilične razlike u zaradama od 16% i pored činjenice da je načelo jednake zarade za rad jednake vrijednosti unijeto u Zakon o radu.²⁴²

Uvidom u statističke podatke iz oblasti učešća žena na tržištu rada vidi se da su od 2009. do 2019. godine žene bile brojnije među diplomiranim studentima/kinjama, ali da ih je mnogo više među nezaposlenima. Dakle, žene u Crnoj Gori su obrazovanije, ali manje prisutne na tržištu rada. Obrazovanje, zapravo, predstavlja jedini domen u kojem su žene nadmašile muškarce. Prema podacima Zavoda za zapošljavanje, u januaru 2023. godine stopa nezaposlenosti iznosila je 19,23%, a na tržištu rada od 44.049 nezaposlenih lica, 25.266 su bile žene, a 18.828 su bili muškarci, a u januaru 2024. godine od 38.161 nezaposlenih lica, 22.153 su bile žene, a 16.008 su bili muškarci, što svjedoči manjoj prisutnosti žena na tržištu rada.²⁴³

Prisutna je i horizontalna i vertikalna segregacija što se vidi na primjeru sektora obrazovanja gdje su većina zaposlenih žene (76,6%) dok samo manji dio žena bude imenovan na pozicije na kojima se donose odluke (od 234 direktora, 88 su žene), a slično je stanje i sa svim ostalim sektorima gdje se na rukovodećim mjestima uglavnom nalaze muškarci.²⁴⁴ Sudeći po publikaciji Unije poslodavaca “Žene u menadžmentu u Crnoj Gori” iz 2013 i 2017. godine, potvrđeno je očito postojanje horizontalne i vertikalne segregacije, odnosno grupisanje žena u tipična “ženska” zanimanja i manje plaćene poslove, kao i ograničeno poslovno napredovanje, što biva posebno vidno na rukovodećim i liderskim pozicijama u različitim oblastima. Žene, dakle, zauzimaju tek mali broj menadžerskih pozicija i taj procenat opada sa porastom hijerarhijskog nivoa položaja.²⁴⁵

Dakle, postoji snažno prisustvo institucionalnog nepoštovanja jednakosti u ekonomskim i društvenim odnosima i znatno veća stopa nezaposlenosti žena, diskriminacija žena prilikom zapošljavanja i napredovanja na poslu, te efekat “staklenog plafona” sa kojima se žene u crnogorskom društvu susrijeću.²⁴⁶ Fenomen “stakleni plafon”, u konačnici, predstavlja centar neravnopravnosti žena u ekonomskoj i socijalnoj sferi.²⁴⁷ Prema Laurie Morgan, ova masivna brana predstavlja situacije u kojima “žene započinju svoju karijeru sa iste početne pozicije kao i muškarci, ali tokom

²⁴² Zaključna zapažanja o drugom periodičnom izvještaju Crne Gore 2017.godine Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena, str. 9.

²⁴³ Mjesečni statistički izvještaj Zavoda za zapošljavanje dostupan na: <https://www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2024/02/Mjesečni-statistički-izvještaj-31.1.2024.pdf>

²⁴⁴ Ibidem. 2018, str. 58.

²⁴⁵ Pogledati: Žene u menadžmentu u Crnoj Gori, Unija poslodavaca Crne Gore, publikacije iz 2013. i 2017. godine.

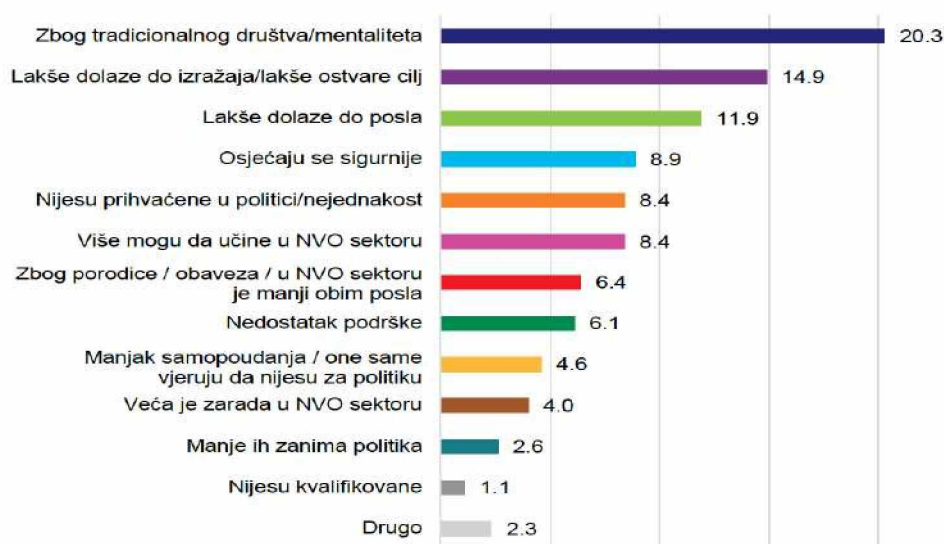
²⁴⁶ Više o radnoj snazi u Crnoj Gori: Monstat, Anketa o radnoj snazi iz 2017.godine.

²⁴⁷ Više o tome: Margaret F. Reid, Kerr Brinck and Miller Will, *Glass Walls and Glass Ceilings: Women's Representation in State and Municipal Bureaucracies*, Praeger, Westport, 2003.

vremena ili napreduju sve sporije u odnosu na njih ili napreduju ravnopravno sve dok u nekom trenutku to njihovo napredovanje ne bude zaustavljeno”²⁴⁸.

Prema Izvještaju Evropske komisije za 2022. godinu, na političkoj sceni Crne Gore dominiraju muškarci, uz poseban akcenat na postojanje nasilje nad političarkama.²⁴⁹ Građanke Crne Gore smatraju da je politika “muški posao” i da tradicionalno društvo, odnosno mentalitet nalaže da ženama nije mjesto u politici, pa se žene češće uključuju u rad NVO sektora, nego u rad političkih partija i mjesta političke participacije²⁵⁰, dok je njihov angažman u NVO sektoru često ismijan i omalovažavan, odnosno 46,2% ispitanica smatra da se njihov rad ne shvata ozbiljno, posebno u pogledu rada organizacija koja se bave ženskim pravima za koje 46,5% ispitanica smatra da se negativno percipiraju u crnogorskom društvu.²⁵¹ Ispitanice su same nudile odgovor na pitanje zašto se žene češće uključuju u rad NVO sektora gdje su se iskristalisali odgovori koji odišu patrijahalnim i tradicionalnim shvatanjima rodni uloga, i to: tradicionalno društvo i mentalitet, osjećaj sigurnosti, neprihvaćenost žena u politici, nedostatak podrške, manjak samopouzdanja, nekvalifikovanost, i slično.

Grafikon 9: Zašto se žene češće uključuju u rad NVO sektora?²⁵²

²⁴⁸ Laurie Morgan, "Glass ceiling effect or cohort effect? A longitudinal study of the gender earnings gap for engineers, 1982 to 1989", *American Sociological Review*, No. 63/1998, str. 126.

²⁴⁹ Dostupan na: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/927a32f7-609f-401a-970e-831eee3abd33_en?filename=Montenegro%20Report%202022.pdf (pristupljeno 22.10.2024. godine).

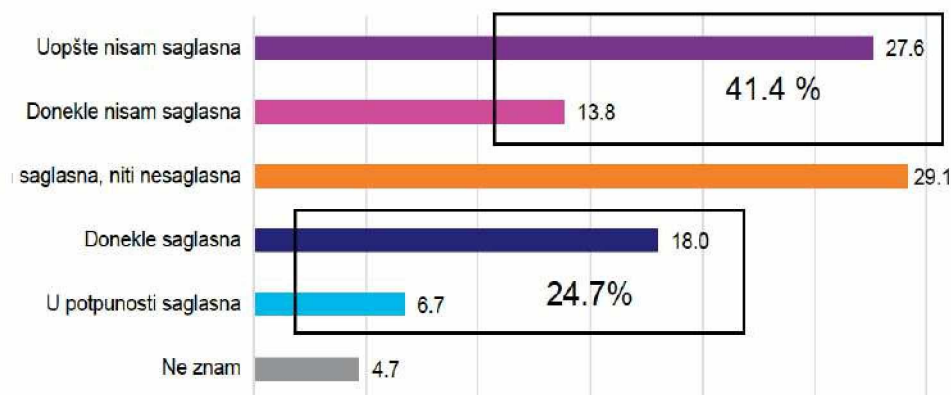
²⁵⁰ Ženski politički aktivizam u Crnoj Gori: Istraživanje javnog mjenja 2021, DeFacto Consultancy, str. 23.

²⁵¹ Ibid, str. 24.

²⁵² Preuzeto: Ženski politički aktivizam, str. 24.

U istraživanju javnog mjenja iz 2021. godine “Ženski politički aktivizam” navodi se da je 41,4% ispitanica iskazalo mišljenje da politička atmosfera u Crnoj Gori nije ohrabrujuća za žene da se politički angažuju, dok 24,7% ispitanica misli suprotno.²⁵³

Grafikon 10: Politička atmosfera u Crnoj Gori je ohrabrujuća za žene²⁵⁴

Ovakvi stavovi građanki Crne Gore ne začuđuju ukoliko se uzme u obzir politička situacija u odnosu na uključenost žena i njihov angažman na političkim funkcijama, posebno u pogledu činjenice da, i pored toga što žene čine više od polovine stanovništva, ne možemo govoriti o adekvatnoj zastupljenosti žena u najvišem zakonodavnom tijelu. Prema razočaravajućim podacima iz publikacije “Rodna ravnopravnost: nedostižan cilj crnogorske politike” iz 2022. godine, prosječna zastupljenost žena u sazivima Skupštine Crne Gore u periodu od 1946. do 2016. godine, iznosila je samo 12,38%.²⁵⁵ Najveća zastupljenost žena u najvišem zakonodavnom tijelu iznosila je 28,04%, odnosno u sazivu 2022. godine u kojem je bilo 23 poslanice. Saziv Skupštine Crne Gore 2020 - 2023 obilježio je izbor žene za predsjednicu Skupštine. Ovo je drugi put da je Crna Gora imala predsjednicu Skupštine, i to nakon 20 godina od izbora prve žene na ovu funkciju u periodu od 2001. do 2002. godine. Prema zvaničnim podacima, na posljednim izborima u julu 2023. godine, bilo je 64 poslanika, odnosno 79,1% i 17 žena, odnosno 20,9%. Nakon izvjesnih izmjena, dolazilo je do povećanja broja poslanica u više navrata, pa je u posljednjem zabilježenom trenutku, nakon izbora Vlade Crne Gore u novembru 2023. godine, ukupan procenat poslanica u Skupštini Crne Gore iznosio 27,16%.²⁵⁶

²⁵³ Ibid, str. 25.

²⁵⁴ Preuzeto: Ženski politički aktivizam, str. 25.

²⁵⁵ Više o tome: Rodna ravnopravnost: nedostižan cilj crnogorske politike, Centar za razvoj nevladinih organizacija (CRNVO) 2022, str. 5.

²⁵⁶ Više o zastupljenosti žena u sazivima Skupštine Crne Gore: 80 godina političke istorije žena Crne Gore, UNDP, 2023: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-01/undp_-_80_godina_politicke_istorije_zena_crne_gore.pdf

Kada je riječ o izvršnoj vlasti u Crnoj Gori, do sada nikada jedna žena nije bila na njenom čelu, a od uspostavljanja biračkog prava za žene 1945. godine²⁵⁷, prvi put je 1958. godine jedna žena bila dio izvršne vlasti u Crnoj Gori, pa poslije 20 godina, odnosno 1978. godine još jedna. Od uvođenja višestranačja, prva Vlada Crne Gore konstituisana je, 5. februara 1991. godine, i u svom prvobitnom sastavu nije imala nijednu ministarku, kao ni ona 1993, 1996, 1998 ni 2001. godine (1993. i 1996. godine ulazi po jedna žena, nakon izmjena u sastavu Vlade). Tek 2002. godine u sastav Vlade Crne Gore ulaze dvije žene, a tako loš trend se nastavlja sve do danas. U sastav Vlade Crne Gore 2020. godine ulaze četiri žene, što u poređenju sa osam ministara, procentualno znači da su žene činile 28,6% Vlade Crne Gore, pa to, ujedno, predstavlja najbolji procentualni rezultat zastupljenosti žena u sastavima vlada u istoriji Crne Gore. Prema UNDP-ovoj publikaciji, od 1945. do 2023. godine, samo su 26 žena bile članice izvršne vlasti, dok su neke od njih bile ministarske u više od jednog mandata, pa je ukupan broj manji.²⁵⁸ Od početka višestranačja, izgleda, moglo bi se sakupiti tek toliko žena da same osnuju jednu vladu.

Slična je situacija i sa dijelom izvršne vlasti koji se odnosi na Predsjedništvo Crne Gore i na Predsjednika Crne Gore. Odnosno, u periodu od 1974. godine do 1992. godine mogla se naći tek po neka žena u sastavu institucije Predsjedništva, a od 1992. godine kada se Predsjednik Crne Gore birao direktno na neposrednim izborima, nikada nijedna žena nije bila na toj funkciji. Tek 2018. godine Crna Gora dobija prvu kandidatkinju u trci za izbor Predsjednika/ce Crne Gore, a onda i 2023. godine, međutim, neuspješno.²⁵⁹ Jasno je, dakle, da su žene, iako većina u biračkom tijelu Crne Gore, zapravo manjina na mjestima odlučivanja, te da je njihova uloga u političkom životu Crne Gore još uvijek nedovoljno jaka da dovede do realnih promjena u crnogorskom društvu u pogledu rodni pitanja i problema.

Postojeća istraživanja pokazuju, dakle, da rodna neravnopravnost preovladava u svim sferama života u Crnoj Gori, te da su žene i pored činjenice da čine polovinu ukupnog stanovništva, kao i pored svih uloženi napore, svakodnevno u neravnopravnom položaju u odnosu na muškarce. Prema Žarku Trebješaninu, “empirijska istraživanja vršena u današnje vrijeme pokazuju da se stereotipna predstava o ženi u svojoj biti ne mijenja vjekovima”²⁶⁰. Upravo pregled tih dostupnih statističkih

²⁵⁷ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1945. godine, koji je stupio na snagu 1946. godine, prvi put je proglasio sve građane, bez obzira na pol, punoljetne i sposobne za obavljanje političkih dužnosti, omogućavajući na taj način pravo glasa ženama i mogućnost da budu birane u različitim institucijama vlasti. Ovo predstavlja ključan momentum za emancipaciju žena na prostoru Jugoslavije, pa tako i Crne Gore.

²⁵⁸ Više o zastupljenosti žena u izvršnoj vlasti Crne Gore: Op,cit, 80 godina političke istorije žena Crne Gore, UNDP.

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ Žarko Trbješanin, “Stereotip o ženi u srpskoj kulturi”, *Nova srpska politička misao*, br. 2/2002, str. 56.

podataka ne samo da opravdava, već i zahtijeva duboku analizu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije, pa se kontekstualni osnov disertacije, kao važan element feminističkog pristupa pravu, zaključuje ovim prikazom.

1.5. POSTAVLJANJE “ŽENSKOG PITANJA” U PRAVU

Patrijarhat u Crnoj Gori je, sasvim izvjesno, pod duhom vremena i raznolikim spoljašnjim okolnostima sve više slabio. Život se, vremenom, organizovao na drugačiji, humaniji i savremeniji način, posebno pod uticajem preobražaja porodičnih odnosa, što je posljedično uticalo na položaj žene. Međutim, iz aktuelnog prikaza društvenog položaja žene u Crnoj Gori, jasno je da je crnogorsko društvo još uvijek daleko od postizanja rodne ravnopravnosti. Sudeći prema prethodno prikazanim istorijskim činjenicama da pravo predstavlja izraz društvenog položaja žene, ovakva konstrukcija postojećeg društvenog položaja žene zahtijeva i opravdava ispitivanje postojećeg crnogorskog pravnog okvira i utvrđivanja u kojoj mjeri legislativa i sudska praksa utiču na prikazan položaj žene u crnogorskom društvu.

Glavni pravac ovog istraživanja je, stoga, postavila najpopularnija feministička tehnika analize društvenih nauka, u kojoj feministkinje postavljaju “the women question”, odnosno žensko ili rodno pitanje; to jest, kako pravo, pravne norme ili prakse utiču na žene²⁶¹. Postavljanje “ženskog pitanja”, dakle, predstavlja proces istraživanja koji se koristi za ispitivanje uključivanja ili isključivanja, slobode i ugnjetavanja žena u datom kontekstu ili disciplini. Drugim riječima, uz pomoć ovog metoda nastoje se identifikovati naizgled neutralna i objektivna pravna pravila i prakse i razotkriti skrivene predrasude u njima.²⁶²

Ova metoda teži boljem razumjevanju posljedica određenih pravnih pravila ili praksi prema ženama i nastoji da istakne i odgovori na stalnu nepravdu koje žene doživljavaju, i pragmatično analizira uticaj pravnih pravila i praksi na žene i njihov položaj u konkretnom pravnom poretku i društvu.²⁶³ Postavljanje ovog pitanja u pravu, prema Cochav Elkayam-Levy, zasnovano je na evoluirajućoj ideji transformativne jednakosti²⁶⁴ koja potvrđuje potrebu za dubokim društvenim promjenama i

²⁶¹ Više o tome: Carol Gould, “The Woman Question: Philosophy of Liberation and the Liberation of Philosophy”, in Carol Gould and Mar Wartofsky (ed.), *Women and Philosophy: Toward a theory of liberation*, 1976.

²⁶² Više o tome: Katharine Bartlett, “Feminist Legal Methods”, *103 Harvard Law Review* 829, 1990.

²⁶³ Više o tome: Cochav Elkayam-Levy, “A Path to Transformation: Asking “The Woman Question” in International Law”, *42 MICH. J. INT’L L.* 429, 2021;

Aaron Xavier Fellmeth, “Feminism and International Law: Theory, Methodology, and Substantive Reform”, *Human Rights Quarterly* 22 (2000), The John Hopkins University Press, 2000, str. 658–733.

²⁶⁴ Sandra Fredman, “Beyond the Dichotomy of Formal and Substantive Equality: To-towards a New Definition of Equal Rights”, in Ineke Borereffijn, Fons Coomans, Jenny Goldschmidt, Rikki Holtmaat & Ria Wolleswinkle (ed.), *Temporary Special Measures: Accelerating de facto equality of women under Article 4 (1) UN Convention on the elimination of all forms of discrimination against women*, 2003;

dugoročnim transformativnim procesima kako bi se riješile duboko ukorijenjene društvene rodne nejednakosti, koje i dalje koče napredak ka rodnoj ravnopravnosti i održivom razvoju.²⁶⁵ Ovom metodom se, dakle, odgovara na niz pitanja koja se tiču nejednakosti i razotkrivanja odsustva žena u pravu i društvu²⁶⁶, daju se objašnjenja isključenosti žena iz svih područja života i zahtijeva se opravdavanje od onih koji perpetuiraju isključenost žena²⁶⁷, te se nastoji razotkriti i ispraviti andocentričnost prava i njegove nerodne karakteristike.²⁶⁸

Katharine Bartlett je identifikovala tri bitne karakteristike postavljanja ženskog pitanja:

- 1) identifikovati implicitnu pristrasnost prema ženama u pravnim pravilima i praksama koje su, naizgled, neutralne i objektivne;
- 2) razotkriti kako pravo isključuje iskustva i vrijednosti žena;
- 3) insistirati na primjeni zakonskih propisa i pravila koja ne održavaju podređenost žena.²⁶⁹

Postavljanje “ženskog pitanja” u ovoj disertaciji je, stoga, prikladan metod i efikasan demonstracijski alat kojim se ima za cilj utvrditi uticaj pravnih normi na položaj žena u crnogorskoj jurisprudenciji. Prema Bertlett, nepostavljanje ovog pitanja utire put pravnim normama koje stavljaju žene u nepovoljniji položaj jer razlike u tretmanu žena ostaju neprovjerene i neispitane.²⁷⁰ Svijest o diferencijalnim uticajima, koji će postojati sve dok se žene i muškarci suočavaju sa različitim socio - ekonomskih realnostima, od izuzetne je važnosti i moraju je, naročito, imati na umu tvorci legislative i sudske prakse u cilju postizanja standarda rodne ravnopravnosti.

Ova metoda će se, stoga, primijeniti postavljanjem pitanja: kakav je uticaj crnogorske jurisprudencije, odnosno legislative i sudske prakse na žene, i na koje načine ih treba promijeniti ili dublje transformisati? Ovo je u potpunom skladu sa osnovnim principima feminističke pravne teorije jer se poduzima s ciljem da se žene imaju na umu, identificirajući kako pravni poredak isključuje ili stavlja žene u nepovoljniji položaj, onemogućavajući tako postizanje rodne ravnopravnosti.

Andrew Byrnes, “Article 1”, in Marsha Freeman, Christine Chinkin & Beate Rudolf (ed.), *The UN Convention on the elimination of all forms of discrimination against women: A commentary 51*, 55-56, 2012.

²⁶⁵ Op. Cit. Cochav Elkayam-Levy, 2021, str. 432.

²⁶⁶ Nancy Dowd, “Masculinities and Feminist Legal Theory”, *Wisconsin Journal of Law, Gender and Society*, 23(2), 2008, str. 201-248, 203.

²⁶⁷ Hilaire Barnett, *Introduction to feminist jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, 1998, str. 22.

²⁶⁸ Katharine Bartlett, “Feminist legal methods”, *Harvard Law Review*, 103(4), 1990, str. 837.

²⁶⁹ Ibid, str. 843.

²⁷⁰ Ibid, str 838.

1.5.1. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: NACIONALNA RELEVANTNOST

Iz pregleda relevantne literature iz ove oblasti, postaje vidljivo da uticaj patrijarhata u pravnoj nauci u Crnoj Gori još uvijek nije dovoljno ispitan. U duhu ove disertacije je, stoga, posebno potrebno odati naročitu počast prof. dr Petru Stojanoviću, koji je obavio pionirski posao u stvaranju literature koja je presudno skrenula pažnju na delikatnost i naučni značaj ispitivanja pravnih ustanova koje izražavaju položaj žene i time omogućio da se u crnogorskoj pravnoj nauci preduzmu značajni koraci naprijed u izučavanju i rješavanju problema rodne (ne)ravnopravnosti u crnogorskom društvu. Domaće autorke i autori su se zanemarljivo bavili pravnim položajem žene u Crnoj Gori, a prikaz njenog položaja, objašnjenja uzroka koji određuju taj položaj, prelazili su krug interesovanja nacionalno ograničenih predstavnika građanske historiografije zbog čega nije sačinjen značajniji pokušaj da se problem sintetički obuhvati i obradi sa šireg naučnog stanovišta²⁷¹, što se zadržalo i danas. I ne manje važno, uzroke tome treba tražiti i u pritisku tradicije i u ukorijenjenom shvatanju o nižoj vrijednosti žene i njenoj potčinjenosti muškarcu, a prezrivi odnos prema ženi rodio je takvo shvatanje da je o njoj bilo sramota javno govoriti,²⁷² o čemu svjedoči prikazani istorijski društveni i pravni kontekst položaja žena u Crnoj Gori.

Crnogorska femnistička jurisprudencija je još uvijek mlada i svježija pa, simptomatično, još uvijek nije uspjela da sažvaće ni osnovne postulate rodne ravnopravnosti u pravu. *Odakle počinjemo? Dokle smo stigli? I šta je preostalo da se uradi?* Kako bi se dao doprinos mladoj i nerazvijenoj crnogorskoj feminističkoj pravnoj nauci potrebno je pažljivo postaviti fundamentalne postulate koji će usmjeriti društvena ponašanja i podstaknuti društvene promjene. Zato je važno krenuti od početka i postaviti osnovno pitanje:

Istraživačko pitanje 1: *Kakvo je mjesto roda u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi (odakle počinjemo)?*

Istorijski prikaz položaja žena otkriva da je pravo dugo bilo saučesnik u izgradnji i održavanju rodno determinisanog društvenog poretka zasnovanog na statusu i hijerarhiji, odnosno, moći, koja je u društvu bila uspostavljena na temelju rodnih uloga

²⁷¹ Stojanović Petar, *Izabrana djela: Ogledi iz crnogorske istorije prava, Tom I: Pravni položaj žene u Crnoj Gori u XIX vijeku*, CID, Podgorica, 2009, str 26 i 27.

Pogledati predgovor u kojem se daje poseban osvrt na izučavanje pravnog položaja žena u Crnoj Gori, navodeći da su dokumenta koja se odnose na položaj žene objavljuvana uzgredno, bez određenog kriterijuma i nedovoljna su za potpunije, naučno sagledavanje problema, literatura je nedovoljna i štura, te su znanja o ovom pitanju veoma oskudna. Navodi se da broj objavljenih radova i studija o pojedinačnim pitanjima nije tako značajan da bi dopustio jednu cjelovitu savršenu naučnu sintezu. Od tada, do danas, situacija se neznatno promijenila.

²⁷² *Ibid*, str. 27.

i objektivizaciji subjekata.²⁷³ Ovo posebno važi za zemlje patrijahalnog nasljeđa u kojima rodna neravnopravnost, nesumnjivo, predstavlja prirodnu konsekvencu institucionalno podržanog patrijahalnog sistema koji dominira u crnogorskoj kulturi i tradiciji. Prema Hilaire Barnett, zadatak feminističke jurisprudencije je da nastavi istraživanje i debatu u cilju otkivanja i eliminisanja preostalog patrijarhalizma kako bi se izvršio pritisak na pravne i društvene promjene,²⁷⁴ pa ova disertacija, stoga, teži da otkrije i pokuša da pronade rješenje za eliminaciju eventualno preostalog patrijarhalizma u crnogorskoj jurisprudenciji kako bi se izvršio uticaj na pravne i konsekvencno na društvene promjene.

Istraživačko pitanje 2: *Da li je crnogorsko pravo izbrisalo svoju patrijahalnu prošlost (dokle smo stigli)?*

Od samih začetaka borbe za rodnu ravnopravnost, feministička pravna teorija ulaže velike napore u inkorporiranje ravnopravnosti u odnos između roda i prava, pa se postavlja pitanje kako se tu uklapa ravnopravnost i kakav je značaj ravnopravnosti u smislu razumjevanja odnosa između roda i prava? Za žene to, nesumnjivo, ima dvostruki značaj - legislativa i jurisprudencija mogu ili održati u životu rodnu neravnopravnost i diskriminaciju i podstaći rodno zasnovano nasilje ili mogu modificirati i ublažiti ove fenomene, što u krajnjem doprinosi i efikasnosti ostalih mehanizmima potrebnih društvu da postigne standard rodne ravnopravnosti.

Istraživačko pitanje 3: *Da li crnogorska legislativa i sudska praksa održavaju u životu rodnu neravnopravnost i diskriminaciju i podstiču rodno zasnovano nasilje ili modificiraju i ublažavaju ove fenomene (šta je preostalo da se uradi)?*

Budući da rodne razlike u svim oblastima crnogorskog društva još uvijek predstavljaju ozbiljnu brigu, hitno je potreban zajednički napor akademskih istraživača/ica i kreatora/ki zakona i politika. Doprinos žena istraživačica u akademskom svijetu u kojem dominiraju muškarci može biti posebno važan korak u ovom pravcu. Relaciju između rodne ravnopravnosti i crnogorske legislative i sudske prakse treba temeljno istražiti kako bi se doprinijelo preorijentaciji ove discipline i poveznice između akademske zajednice sa stvarnim svijetom.

²⁷³ Pogledati: Michel Foucault, *The Subject and Power*, University of Chicago Press, Chicago, 1982.

²⁷⁴ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1998, str. 79.

1.5.2. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: MEĐUNARODNA RELEVANTNOST

Polu vijeka unazad, feministička jurisprudencija doživjela je svoj procvat. Bogata literatura iz oblasti roda i prava je impresivna i nastoji da odgovori na mnoga teška, a osuđujem se reći, i neka nerješiva pitanja o pravu i društvu u kojem ono obitava. Ova pravna disciplina evoluirala i razvija se dramatičnim tempom obuhvatajući tako različite oblasti: nasilje nad ženama, nasilje u porodici, silovanje, prostitucija, trgovina ljudima, seksualna prava, reproduktivna prava, položaj žena u sukobima i postkonfliktu, sajber nasilje, roditeljska prava, socijalna prava, ekonomska nejednakost žena, itd. Spisak je dugačak, sa implikacijama roda u različitim oblastima prava: međunarodno, ustavno, krivično, građansko, porodično, radno, socijalno, pa čak i poresko i finansijsko pravo, te u suštini, i u svakom drugom domenu regulisanom pravnim normama. Rod je postao centralno pitanje pravne i političke agende savremenih država, a feministički autori/ke i teoretičari/ke su se doista nadljudski potrudili da bogato i sofisticirano obuhvate sve relevantne aspekte odnosa roda i prava.

Sa osjećajem nespremnosti crnogorske pravne nauke da primi detaljnije poruke i inpute iz savremene feminističke pravne teorije i jurisprudencije, disertacija se vraća mnogo koraka unazad sa aspekta međunarodne relevantnosti. Ali, kompromis je morao da bude napravljen. Kako bi se potpomogao crnogorski pravni sistem i sudska praksa, bilo je potrebno uskladiti se sa potrebama nacionalnog, a ne međunarodnog okvira. U tom smislu, međunarodni okvir je potrebno iskoristiti kao zvijezdu vodilju ka ostvarivanju ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi, kroz analizu primjene međunarodnih rodnih standarda u Crnoj Gori, a ujedno i ispitivanja efikasnosti pristupa “od vrha ka dolje” u postizanju rodne ravnopravnosti na nacionalnim nivoima. U svojoj osnovi, ova disertacija ima za cilj razotkrivanje rodno zasnovanih neravnopravnosti u materijalnom pravu Crne Gore i sudskoj praksi i razotkrivanje onih elemenata u njima koji onemogućavaju ženama postizanje ravnopravnosti.

No, da li ti koraci unazad nužno znače nerelevantnost savremenoj feminističkoj pravnoj nauci i sudskoj praksi, a koja još uvijek, ni sama, nije uspjela da dokuči smjer za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u društvu oko kojeg postoji sveopšti kompromis? Ovdje se prvenstveno misli na mnoge teorijske alate koji se trenutno koriste za pravne norme o rodnoj ravnopravnosti, koji su dobro opremljeni za rješavanje slučajeva progresivne ili inkrementalne promjene, ili čak namjernog nazadovanja na tom putu, ali nisu dovoljno opremljeni da se nose sa idejom da mogu postojati ograničenja ili limiti, kompromisi i podmuklost svojstvena (nekim) pravnim normama o rodnoj

ravnopravnosti. Sveobuhvatno i studizono izučavanje crnogorske jurisprudencije u pogledu rodne ravnopravnosti može biti relevantno ukoliko omogući sagledavanje kroz neka drugačija teorijska sočiva i otkrije neke ranije nevidljive dimenzije u savremenoj feminističkoj jurisprudenciji. Stoga, iskristalisala su se sljedeća istraživačka pitanja:

Istraživačko pitanje 4: *Da li pravne norme koje imaju za cilj ili tvrde da imaju za cilj rodnu ravnopravnost doista rezultiraju rodnom ravnopravnošću i proizvode više rodne ravnopravnosti u praksi?*

Istraživačko pitanje 5: *Da li se one uvode kako bi se postojeći neravnomerni rodni poredak održao jer to odgovara najvećim strukturama u društvu koji su tim neravnomernim rodnim poretom povlašćeni, a ne u svrhu ostvarivanja rodne ravnopravnosti kao cilja samog po sebi?*

Istraživačko pitanje 6: *Da li pravo, stoga, ne samo da ne uspijeva da ispravi rodnu neravnomernost, već ono i legitimira i učvršćuje rodno uslovljene društvene aranžmane i pospješuje rodnu neravnomernost?*

Možda je baš i potrebno vratiti se na same početke i cijelu priču sagledati “iz daljine” posebno u svjetlu toga da se feministička jurisprudencija vrlo često smatra sredstvom za poboljšanje položaja žena i akcentuje potrebu da se pravnim normama pristupa sa posebnom pažnjom na njihovu zlonamjernost i dubinu njihovog otpora prema ženskim pitanjima. Na liniji takve andocentrične prirode pravnih normi koje su marginalizovale i kažnjavale žene po osnovu njihovog pola, kao i očitu činjenicu da su tvorci pravnih normi muškarci i da zastupaju svoje interese, zašto ne početi odatle i prilikom analize crnogorske jurisprudencije i njenog odnosa sa rodnom ravnopravnošću?

1.6. PRISTUP “OD VRHA KA DOLJE” ŽENSKIM PRAVIMA

Postavljajući “žensko pitanje” u pravu, analizira se i značaj međunarodno - pravnog okvira u pogledu ženskih prava, pa je za potrebe ove disertacije pogodno utvrditi i djelotvornost međunarodno - pravnog okvira kao agenta promjene u pogledu rodne ravnopravnosti. Prema Natalie Persadie, pristup “od vrha prema dolje” kao metod promjene ponašanja na nacionalnom nivou putem međunarodnog nivoa, ima mnogo pristalica jer se “uobičajeno smatra da se globalni fenomen rodne neravnomernosti može riješiti samo zajedničkim pristupom koji se primjenjuje preko državnih granica”.²⁷⁵ Na liniji ove disertacije, postavlja se pitanje da li zaista međunarodni

²⁷⁵ Natalie Persadie, *A Critical Analysis of the Efficacy of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, 2012, str. 32.

pravni instrumenti mogu imati pozitivne efekte u domaćim pravnim režimima, što, svakako, zavisi i od posvećenosti, prioriteta i političke volje države u pitanju. S obzirom na to da međunarodna zajednica predstavlja društvo pojedinačnih država, korisno je fokusirati se na odnos pojedinačne države prema pravima žena, sa posebnim akcentom na zemlje u razvoju gdje su pitanja roda i ravnopravnosti u velikoj mjeri podvrgnute patrijarhalnim i tradicionalnim stavovima i stereotipima i u jurisprudenciji. Domaći pravni odgovor Crne Gore u pogledu promocije ženskih prava, stoga, čini osnovnu raspravu disertacije, sa osvrtom na djelotvornost međunarodnog prava kao instrumenta za promjenu u kontekstu ženskih prava, odnosno na relaciju i koleraciju domaćeg i međunarodnog pravnog okvira u postizanju rodne ravnopravnosti.

1.6.1. HIPOTEZE DISERTACIJE

Polazeći od svega prethodno navedenog, posebno u smislu shvatanja prava kao fundamentalnog i neizbježnog mehanizma za postizanje rodne ravnopravnosti, konsekventno se postavlja dilema: **Da li je postojeći pravni okvir adekvatan za postizanje rodne ravnopravnosti i šta je u tom smislu potrebno uraditi za ostvarivanje ovog ljudskog prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi?**

Hipoteza disertacije glasi:

H1 Crna Gora je djelimično harmonizovala svoj pravni okvir sa relevantnim međunarodnim okvirom, pa postojeći pravni okvir ne omogućava sveobuhvatno ostvarivanje standarda rodne ravnopravnosti.

Prpratne hipoteze su:

H2 Međunarodni i domaći zakoni moraju da budu čvrsto povezani kako bi se standard rodne ravnopravnosti u potpunosti postigao na nacionalnom nivou.

H3 Sudska praksa je od krucijalne važnosti za postizanje standarda rodne ravnopravnosti jer pravni okvir sam po sebi nije dovoljan bez adekvatnog sprovođenja zakona.

H4 Međunarodni pravni i sudski standardi o rodnoj ravnopravnosti nisu prepoznati i ne primjenjuju se u dovoljnoj mjeri u praksi crnogorskih sudova.

Iz nevedenih hipoteza proizilazi potreba detaljnijeg izučavanja crnogorske jurisprudencije, sa posebnim osvrtom na koleraciju međunarodnog pravnog okvira sa domaćim. Ipak, sveobuhvatna analiza rodne ravnopravnosti u svim oblastima pitanje koje nije moguće do tačina obuhvatiti jednom disertacijom. S obzirom na ranije

navedene činjenice kod istraživačkih pitanja, takvo stanje ne anulira potrebu sagledavanja ove teme “iz daljine”, kako bi se ispitali glavni tokovi i pružile adekvatne smjernice na putu ka postizanju rodne ravnopravnosti.

1.7. PODIZANJE SVIJESTI

Hilaire Barnett ističe da dok god žene ne shvate “njihov položaj u društvu takav kakav jeste i zašto je inferiornost žena sistematski održavana i održiva, neće postojati dovoljno podignuta svijest da se izvrši pritisak na promjene”²⁷⁶. Sa tim u vezi, ova metoda se odnosi na “proces kojim pojedinci dijele lična iskustva sa drugima u namjeri da izvuku kolektivno značenje ili smisao iz tih iskustava”²⁷⁷, kako bi se dobila sveobuhvatna slika o istinskom položaju žena.

Prema Levit i Verchick, podizanje svijesti ima za cilj da žene počnu da posmatraju ono što bi inače moglo izgledati kao “izolovani primjeri šovinizma kao simptome šire društvene potlačenosti”, a to navodi na propitivanje “navodne neutralnosti vladajućih pravila”, čime su žene “izazvale mit da zakon djeluje pravično i neutralno”.²⁷⁸ Leslie Bender, stoga, opisuje ovaj metod kao način na koji se ono što se smatralo pojedinačnim iskustvom pokazuje kao kolektivno iskustvo tlačenja žena, zahvaljujući međusobnom dijeljenju iskustava.²⁷⁹

Međutim, važno je pomenuti da se ovaj proces ne odvija samo u “privatnim grupnim postavkama, već i na javnom, institucionalnom nivou, kroz analizu načina na koji država i njeni zakoni diskriminiraju žene, isključuju ih iz javne sfere ili, kada ih uključuju, to rade na diskriminirajući i patrijahalan način”,²⁸⁰ pa će se feminističko podizanje svijesti u ovoj disertaciji koristiti shodno. Alda Facio posebno naglašava potrebu za “naporom podizanja svijesti” koji je usmjeren na sistematizovanje metodologije koja izbjegava androcentrične koncepte i isključuje lažnu neutralnost iz svog vokabulara²⁸¹, pa pisanje ove disertacije samo po sebi predstavlja jedan od načina primjene Barlettove feminističke metode “podizanja svijesti”.

²⁷⁶ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing, 1998, str. 20.

²⁷⁷ Katharine Bartlett, “Feminist legal methods”, 1990, str. 863 i 864.

²⁷⁸ Nancy Levit, Robert Verchick, *Feminist Legal Theory*, Second Edition, New York University Press, 2016, str. 45.

²⁷⁹ Leslie Bender, “A lawyer’s primer on feminist theory and tort”, *38 J Legal Educ* 3, 1988, str. 9.

²⁸⁰ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing, 1998, str. 20.

²⁸¹ Više o tome: Alda Facio, *Cuando el género suena cambios trae (una metodología para el análisis de género del fenómeno legal)*, Ilanud, San Jose, 1992.

1.7.1. OČEKIVANI NAUČNI DOPRINOS DISERTACIJE

Podizanje svijesti kao feministički pravni metod je, kako je već i prethodno naglašeno, posebno u fokusu ove disertacije, i to sa dvostrukom svrhom: prvo, podizanje svijesti o važnosti teme disertacije i drugo, prikazivanje mjerodavnih rezultata istraživanja kao posebnog naučnog doprinosa disertacije iz oblasti koja, još uvijek, nije dobila dovoljnu a zavrijeđenu pažnju akademske, posebno, pravničke zajednice u Crnoj Gori. Opisano je više razloga obrađivanja ove teme istraživanja, a jedan od glavnih i ne manje važnih jeste upravo njen naučni doprinos, posebno u tom pogledu nedovoljnog prisustva predmetne tematike u pravnoj nauci, pa samo pisanje ove disertacije predstavlja korišćenje ovog feminističkog metoda i određen doprinos pravnoj nauci. Jasno je, na liniji svega prethodno navedenog, da postoji neznan broj radova koji se dijelom svoje materije odnose na predstavljenu temu istraživanja, ili se odnose samo na njene pojedine aspekte, ali rijetko i na pravni aspekt, sa posebnim osvrtom na međunarodni i koleraciju između međunarodnog i domaćeg pravnog okvira u ovoj oblasti.

Disertacija, stoga, ima kako teorijski tako i praktični doprinos kroz analizu međunarodnog i domaćeg pravnog okvira o rodnoj ravnopravnosti, konsultovanje strane i domaće feminističke literature, analizu sudske prakse međunarodnih i domaćih sudova, kao i evaluaciju implementacije međunarodnih rodni standarda u crnogorskoj jurisprudenciji. Istraživačka pitanja u pogledu njihove međunarodne relevantnosti stavljaju poseban akcenat na teorijski doprinos disertacije u kojem se preispituju određena teorijska gledišta aktuelna u feminističkoj pravnoj teoriji. Istraživačka pitanja i hipoteze u pogledu njihove nacionalne relevantnosti, sa druge strane, stavljaju poseban akcenat na praktični doprinos koji ima za cilj da tvorcima legislative i kreatorima javnih politika ukaže na postojeće nedostatke u crnogorskom pravnom poretku u ovoj oblasti, kao i na moguća rješenja i prijedloge za stvaranje adekvatnijeg pravnog okvira za postizanje standarda rodne ravnopravnosti u cjelosti. Praktični doprinos, takođe, može postojati u pogledu sudske prakse, jer ova disertacija posebno uzima u obzir njen značaj i djelotvornost u pogledu postizanja rodne ravnopravnosti, odnosno, stavlja akcenat na nemogućnost ostvarivanja iste bez dobre sudske prakse i adekvatnog sprovođenja propisa iz ove oblasti, pa ima za cilj, takođe, i stavljanje akcenta na ispitivanje neposredne primjene međunarodnih rodni standarda u crnogorskoj sudskoj praksi, kao jednog od najvažnijih ustavnih postulata.

1.8. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Metodološka organizacija istraživačke aktivnosti organizovana je na način kojim se zadovoljavaju ciljevi istraživačkog proučavanja. Metodologija istraživanja, naime, predstavlja ukupni skup procedura koje se koriste za sprovođenje istraživanja, pa tako metodologija govori o pristupu koji se primjenjuje kako bi se riješio problem u procesu istraživanja.²⁸² Potrebno je, stoga, objasniti metodologiju koja se koristi u ovoj disertaciji kako bi se dao odgovor na pitanja koja su se iskristalisala u procesu istraživanja, odnosno kako bi se adekvatno dao odgovor na istraživačka pitanja i hipoteze proizašle iz osnova i potrebe za sprovođenjem ovakvog istraživanja.

Istraživanja u pravnim naukama, naime, podrazumijevaju sistematsko ispitivanje problema koji se odnose na pravo u odgovarajućem metodološkom okviru.²⁸³ Prema Pečuljić i Milić, naučni metod predstavlja “čin mišljenja i postupak istraživanja stvarnosti koji garantuje sticanje što istinitijeg, što objektivnijeg saznanja”²⁸⁴. To, dalje, znači stvaranje polazne hipotetičke osnove koja će da bude analizirana kroz dostupna naučna saznanja, sa ciljem da se ukaže na njene praznine, neriješene probleme i prostor za izvjesnim novim, još uvijek nesagledanim mogućnostima.²⁸⁵ U pogledu dobijanja što mjerodavnijih i objektivnijih rezultata istraživanja, odnosno odgovara na istraživačka pitanja i rezultate ispitivanja hipoteza, koristi se više naučnih metoda.

U disertaciji se, prvenstveno, koristi metod doktrinarnog istraživanja kao osnovni metod istraživanja u pravu.²⁸⁶ Prema Hutchinson i Duncan, ovaj metod predstavlja „istraživanje koje pruža sistematsko izlaganje pravila koja regulišu određenu pravnu kategoriju, analizira odnos između pravila, objašnjava područja poteškoća i predviđa područja budućeg razvoja”.²⁸⁷ Doktrinarno istraživanje u pravu odnosi se na detaljno ispitivanje pravnih koncepata, vrijednosti i principa i postojećih pravnih tekstova kao što su akti i sudska praksa.²⁸⁸ Ovim metodom se, dakle, izvršava sistemska analiza pravnih normi i sudske prakse u oblasti rodne ravnopravnosti u cilju ispitivanja

²⁸² Dan Remenyi, Brian Williams, Arthur Money, Ethne Swartz, *Doing research in business and management: an introduction to process and method*, SAGE Publications Ltd, London, str. 28.

²⁸³ Amrit Kharel, *Doctrinal Legal Research*, 2018, str. 1.

²⁸⁴ Miroslav Pečuljić, Vojin Milić, *Metodologija društvenih nauka*, Grafika, Beograd, 1995, str. 21.

²⁸⁵ Vladimir Ilić, Marta Veljković, “Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: Hommage Vojinu Miliću, *Sociologija* 58, str. 7 - 8.

²⁸⁶ Terry Hutchinson, Nigel Duncan, “Defining and describing what we do: Doctrinal legal research”, *Deakin Law Review*, 17(1), 2012, str. 85.

²⁸⁷ *Ibid.* str. 101.

²⁸⁸ Amrit Kharel, 2018, str. 2.

hipotetičke osnove istraživanja, jer prema Smits-u, svi relevantni elementi prava - uključujući principe, sudsku praksu i koncepte - moraju se uklopiti u radnu cjelinu.²⁸⁹

Osim toga, iako samo sistematizuje pozitivno pravo, od suštinske je važnosti da doktrinarni pristup bude sposoban prilagođavanju sa istorijskim ili komparativnim pravnim normama i sudskoj praksi, sa posebnim akcentom na društvene promjene.²⁹⁰ Upravo iz tog razloga daje se aktuelni i istorijski društveni prikaz rodne ravnopravnosti, kojim se postavlja osnov i smisao samog istraživanja koji je iskristalisao potrebu za njegovu sprovođenje, posebno korišćenjem istorijsko - pravnog metoda, odnosno kroz istorizaciju pravnih normi o položaju žena u okviru kontekstualnog i metodološkog okvira ovog istraživanja. U disertaciji se, takođe, koristi i komparativni metod na osnovu kojeg je izvršena uporedno - pravna analiza međunarodnog pravnog okvira sa domaćim, i to prvenstveno u cilju ispitivanja efikasnosti pristupa "od vrha prema dolje", odnosno ispitivanju na koji način i u kojoj mjeri međunarodni okvir utiče na ostvarivanje rodne ravnopravnosti u crnogorskoj jurisprudenciji. Kako doktrinarno istraživanje karakteriše proučavanje pravnih tekstova kao dobro uspostavljenih pravnih pravila,²⁹¹ na tumačenje pravnih pravila sve više utiču brojni drugi pravni izvori, uključujući i međunarodne ugovore²⁹², pa se poseban odeljak istraživanja posvećuje bogatoj lepezi međunarodnih ugovora koji predstavljaju značajne standarde iz ove oblasti, posebno imajući u vidu činjenicu da je pitanje rodne ravnopravnosti prvo bilo prepoznato na međunarodnom planu. Stoga je, osim potrebe korišćenja doktrinalnog metoda u pogledu analize međunarodnog okvira, postojala i kontekstualna potreba, kao i potreba primjene i analize "od vrha ka dolje" pristupa rodnoj ravnopravnosti u pravu. Vršiti se, osim toga, i komparativni prikaz rodne ravnopravnosti u uporednim - pravnim sistemima kako bi se ispitali primjeri dobrih praksi i mogućnost njihove primjene u nacionalni pravni sistem.

Kako je srž doktrinarnog istraživanja opsežna analiza i primarnih i sekundarnih izvora²⁹³, u disertaciji se, osim pravnih normi i sudske prakse kao primarnih izvora, analizira i postojeća bogata feministička literatura iz ove oblasti, kao sekundarni izvor doktrinarnog metoda, te daje odgovor na različita teorijska pitanja i dileme koje su prethodile ili koje još uvijek postoje u feminističkoj jurisprudenciji. Doktrinarni metod je, takođe, kako tvrdi Gawas, dobio na značaju u sociološkom pravu koje nastoji da

²⁸⁹ Jan Smits, *What is legal doctrine? On the aims and methods of legal-dogmatic research*, Maastricht European Private Law Institute Working Paper No. 2015/06, 2015.

²⁹⁰ Ibid.

²⁹¹ Paul Chynoweth, "Legal Research", *Advanced research methods in the built environment*, str. 29.

²⁹² Rob VanGestel, Hans Micklitz, *Revitalizing Doctrinal Legal Research in Europe: What About Methodology?*, EUI Working Paper LAW No. 2011/05. doi.org/10.2139/ssrn.1824237, 2011, str. 29.

²⁹³ Ibid. Hutchinson, Duncan, 2012, str. 113.

analizira učinak prava i povezanih pravnih institucija na društvo i ljudske stavove.²⁹⁴ Kako savremena pravna istraživanja priznaju važnost donošenja zaključaka i rezultata koji su izvedeni iz doktrinarnog istraživanja, koristeći se istovremeno i sociološkim metodama ili drugim vanjskih perspektivama²⁹⁵, u ovoj disertaciji se, očigledno, koristi i sociološki metod, posebno u smislu uspostavljanja teorijsko - pravnog okvira disertacije, kroz opisivanje teorija i osnovnih pojmova koji su važni za ovo istraživanje.

Koristi se i metod deskripcije prilikom opisivanja i definisanja osnovnih pojmova i relevantnih pitanja za predmetnu oblast, kao i empirijski metod čime je akcenat stavljen na statističke podatke i tehnike, odnosno na relevantna istraživanja, ali i studije slučaja iz prakse međunarodnih i domaćih sudova. Ovo je, tvrdi Hutchinson, opravdano jer je postalo uobičajeno da istraživači i istraživačice uključuju statističke i društvene dokaze i metode u svoja istraživanja kako bi se pružila uravnotežena preporuka za potrebnu reformu u oblasti istraživanja,²⁹⁶ što omogućava korišćenje službene statistike kako bi se razjasnila pitanja funkcionisanja pravnih pravila.²⁹⁷ U ovoj disertaciji se, stoga, koriste zvanični statistički podaci objavljeni i/ili dobijeni od strane različitih instanci, kako bi se objasnile i potkrijepile tvrdnje i istraživački osnovi disertacije.

Osim upotrebe doktrinarnog metoda, kao glavnog metoda u disertaciji, koriste se i feministički pravni metodi koji uključuju kontekstualno i praktično rezonovanje, postavljanje “ženskog pitanja” i podizanje svijesti. Ova disertacija, dakle, uključuje i feminističku istraživačku metodu kako bi se bolje razumjela i ispitala crnogorska legislativa i sudska praksa. Bitno je naglasiti da feminističke metode ne mogu da postoje samostalno, odnosno, koriste se kao dopuna tradicionalnim metodama, pa se koriste simultano sa doktrinarnim metodom za potrebe ove disertacije, odnosno radi sprovođenja sistemske analize pravnih normi o rodnoj ravnopravnosti sa posebnim fokusom na položaj žena u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi. Sa tim u vezi, osim postavljanja “ženskog pitanja”, u ovoj disertaciji koriste se i drugi feministički pravni metodi, i to kontekstualno i praktično rezonovanje u cilju predstavljanja osnova istraživanja kroz rodni kontekst u Crnoj Gori, pristup od “vrha ka dolje” u pogledu procjene koleracije međunarodnog i domaćeg pravnog okvira rodne ravnopravnosti, te podizanje svijesti kao važan feministički pravni metod kojim se ima za cilj stavljanje posebnog fokusa na prava žena.

²⁹⁴ Vijay Gawas, “Doctrinal legal research method a guiding principle in reforming the law and legal system towards the research development”, *International Journal of Law*, 3(5), 2017, str. 130.

²⁹⁵ Ibid. Hutchinson, Duncan, 2012, str. 116.

²⁹⁶ Više o interdisciplinarnim metodama u reformi prava: Terry Hutchinson, “The doctrinal method: Incorporating interdisciplinary methods in reforming the law”, *Erasmus Law Review*, 8(3), 2015.

²⁹⁷ Kylie Burns, Terry Hutchinson, “The impact of “empirical facts” on legal scholarship and legal research training”, *The Law Teacher*, 43(2), 2009, str. 167.

Feministički pravni naučnici i naučnice su, tradicionalno, pokazale sklonost ka korišćenju kvalitativnih metoda polazeći od toga da su samo kvalitativne metode, prema riječima Hesse-Biber, sposobne da identifikuju suptilnost i nijanse životnih iskustava žena.²⁹⁸ Queirós, Faria i Almeida ističu da je cilj kvalitativne metode da proizvede dubinske i ilustrativne informacije kako bi se razumjele različite dimenzije problema koji se analizira u datom istraživanju.²⁹⁹ Kako u novije vrijeme, ipak, feministička istraživanja obuhvataju i kvalitativne i kvantitativne metode kako bi se inkluzivnije adresirali nedostaci povezani sa kvalitativnim metodama,³⁰⁰ u ovoj disertaciji koriste se oba metoda gdje je to potrebno, kako bi se pružio neophodan kontekst i ispitali istraživački osnovi disertacije. Konkretnije, kvalitativne metode se u ovoj disertaciji primjenjuju u analizi teorijskog i istorijskog pregleda dostupne literature, međunarodnih rodnih standarda, u uporednoj analizi legislativnih rješenja i sudske prakse, te u pogledu analize pozitivno - pravnog sistema Crne Gore. Ove metode, dakle, omogućavaju dublje razumijevanje ključnih pravnih koncepata, istorijskog razvoja rodne ravnopravnosti, kao i analizu pravnih tekstova i sudske prakse koje reflektuju rodne norme. S druge strane, kvantitativni metod primjenjuje se u okviru anketnog istraživanja među sutkinjama i sudijama u Crnoj Gori, gdje je korišćen strukturirani upitnik za prikupljanje numeričkih podataka o stavovima, percepcijama i iskustvima sudijske profesije u vezi sa rodnom ravnopravnošću. Rezultati upitnika omogućavaju statističku analizu stavova i identifikaciju šablona koji bi mogli biti relevantni za dalja istraživanja i preporuke. Ovaj metod, takođe, podrazumijeva i primjenu i analizu statističkih podataka kroz cijelo istraživanje, tamo gdje je to potrebno. Kombinovanjem kvalitativnih i kvantitativnih metoda, dakle, omogućava se sveobuhvatnija analiza, pri čemu kvalitativni pristupi pružaju kontekstualno bogate uvide, dok kvantitativni rezultati donose empirijsku osnovu za sagledavanje opštih trendova i potencijalnih izazova u ovoj disertaciji.

²⁹⁸ Sharlene Hesse-Biber, "Feminist approaches to mixed methods research: Linking theory and practice, *Sage handbook of mixed methods in social & behavioral research*, 2nd edn, SAGE Publications, Inc., Thousand Oaks, CA, 2010, str. 170.

²⁹⁹ Andre Queirós, Daniel Faria, Fernando Almeida, "Strengths and limitations of qualitative and quantitative research methods", *European Journal of Education Studies*, 3(9), 2007, str. 370.

³⁰⁰ Rebecca Campbell, Sharon Wasco, "Feminist approaches to social science: Epistemological and methodological tenets", *American Journal of Community Psychology*, 28(6), 2000, str. 774.

POGLAVLJE II

TEORIJSKO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

RODNA RAVNOPRAVNOST KROZ FEMINISTIČKU ISTORIJU I

PRAVNU TEORIJU

2.1. OPŠTI OSVRT

Feministička pravna misao je veoma dobro dokumentovala osnovne postulate rodne ravnopravnosti uz pomoć bogate i sofisticarne teorijske i epistemološke rasprave. Ona je na sveobuhvatan i iscrpljujući način obuhvatila osnovne pojmove i teorije koje su važne za razumjevanje roda i rodne ravnopravnosti. Međutim, s obzirom na karakter feminističke teorije koju odlikuje nedovršenost, iznovno preispitivanje i mnoštvo različitih pravaca, predstojeći teorijski prikaz nije potpun i nepromjenjiv jer ne iscrpljuje sadržaj feminizma kao društvenog fenomena, feminističke jurisprudencije i njihovih različitih aspekata. To ne znači, sa druge strane, da zbog postojanja mnogih teorijskih struja i orijentacija određene generalizacije nisu moguće, ali treba imati u vidu da feminizam ne čini jednu naučnu disciplinu, već predstavlja teoriju kojom se preispituju pitanja rodne neutralnosti i objektivnosti unutar različitih naučnih disciplina, pa je tako rod mjerodavan u svakoj oblasti života i u svakoj naučnoj disciplini ponaosob.³⁰¹ Prikaz rodne ravnopravnosti kroz feminističku istoriju i pravnu teoriju, stoga, ima za cilj da doprinese kvalitetnijoj, dubinskoj i sistemskoj analizi pravnih normi i njihove sposobnosti da ostvare rodnu ravnopravnost ili da održe postojeću neravnopravnost u društvu i pravnom poretku. Ovo teorijsko poglavlje disertacije, u kojem se pruža uvid u osnove roda i rodne ravnopravnosti, koristi se kako bi se otrkile inherentne predrasude kao način pružanja nade ženama u pristupu i osiguranju prava, pa tako predstavlja postavku za analizu pozitivno - pravnog okvira koji će, na kraju, i otkriti da li ove strukture nastavljaju da jačaju problem rodne nejednakosti i neadekvatnog odgovora protiv rodne diskriminacije i u današnjem crnogorskom društvu i pravnom poretku.

³⁰¹ Martha Albertson Fineman, "Feminist Legal Theory", *Journal of Gender, Social Policy & the Law*, Vol. 13:1, 2005, str. 13 i 14.

2.2. POL I ROD: KLJUČNI KONCEPTI U FEMINISTIČKOJ MISLI

Kako je ključni koncept u feminističkoj misli rod, prikladno je, stoga, prvo postaviti teorijski okvir kroz njegovu analizu.³⁰² Pol i rod su dva koncepta koji se, najčešće, koriste kao sinonimi, naizmjenično ili su, često, pogrešno shvaćeni. Porijeklo ovih riječi je vrlo kontroverzno i njihova tematizacija trasira svoje puteve u sferama epistemološki različitih disciplina poput psihologije, sociologije, seksologije i feminizma, koji konceptuju neke teorijski značajne zajedničke elemente ovih pojmova. Začetak diferencijacije ova dva pojma se, naime, vezuje za poznatu izjavu feminističke teoretičarke Simone de Beauvoir: “Žena se ne rađa, žena se postaje”³⁰³, koja još uvijek čini temelj feminističke analize roda i njegovog značaja. U svojoj knjizi “Drugi pol”, de Beauvoir ističe da je čovjek mjerilo prema kojem se sve prosuđuje i da su žene, sa druge strane, drugi pol, koji je društveno konstruisan, a ne biološki određen. Ona ističe sljedeće:

“Čovječanstvo je muško i muškarac definiše ženu ne prema njoj, već prema njemu; ona se ne smatra autonomnim bićem... I ona je jednostavno ono što muškarac odredi; stoga se ona naziva “pol”, što znači da se, u suštini, žena pojavljuje muškarcu kao seksualno biće... Žena je definisana i diferencirana u odnosu na muškarca, a ne muškarac u odnosu na ženu; ona je usputna, nebitna nasuprot bitnom. On je Subjekt, on je Apsolut - ona je “drugi”.”³⁰⁴

Ovakva društvena konstrukcija je oslikana i u pravu. Pravo je muško; subjekti prava su muškarci. Sagledavajući ovaj fenomen, Hilaire Barnett, navodi da je tradicionalno pravo muški konstrukt i da je subjekt prava muškarac. Žene su, kao “drugi pol”, u najgorem slučaju dugo bile potlačene, ili u najboljem slučaju ignorisane od strane zakona. Predugo su se, ističe Barnett, pravo, pravna teorija i jurisprudencija predstavljali kao “racionalno objektivno uređenje rodno neutralnih osoba, a da se

³⁰² Više o tome: Ann Oakley, *Sex, Gender and Society*, Temple Smith, London, 1972;

Judith Butler, *Gender Trouble*, 2nd edition, Routledge, London, 1999;

Judith Butler, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*, Routledge, London, 1993;

Judith Butler, *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*, Routledge, New York, 2006;

Judith Butler, *Nevolje s rodom, Ženska infoteka*, Zagreb, 2000;

Shulamit Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution (first pub. 1970)*, The Women's Press, London, 1979;

Jeanne Marecek, Mary Crawford, Danielle Popp, “On the construction of gender, sex, and sexualities“, in: Alice H. Eagly, Anne E. Beall, Robert J. Sternberg (eds), *The psychology of gender (2nd ed.)*, Guilford Press, New York, 2004;

Candace West, Don H. Zimmerman, “Doing Gender“, in: Sarah Fenstermaker, Candace West (eds), *Doing gender, doing difference: inequality, power, and institutional change*, Routledge, New York, 2002;

Anne Oakley, Juliette Mitchell, *Who's Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash*, Hamish Hamilton, London, 1997.

³⁰³ Simone de Beauvoir, *The Second Sex (1949)*, trans. and ed. H. M. Parshley, Vintage, London, 1989, str. 293.

³⁰⁴ Ibid, str 16.

istovremeno podsvjesno obraćaju samo suštinskom muškarcu”.³⁰⁵ Slično navodi i Ngaire Naffine, da pravo “održavajući naizgled nepristrasnu neutralnost, često nečujno utiče na reprodukciju uslova koji podčinjavaju žene”³⁰⁶.

Autor John Money se često identifikuje kao prvi koji je uveo termin rod.³⁰⁷ Prema njemu, pol ima isključivo značenje u fizičkom smislu, u vidu genetskog, hormonskog, genitalnog, morfološkog stanja ili značenje koje je povezano sa građanskim ili pravnim statusom, i u tom smislu se koristi za seksualnu/polnu klasifikaciju. Money rodnu kategoriju uvodi kao širok pojam koji uključuje pol u fizičkom smislu, ali ide dalje od toga, praveći tako razliku između “rodne uloge” i “rodnog identiteta”, kao pandan jedan drugome. Konceptualizacija roda, dakle, ide izvan pola u metabiološkoj perspektivi, i to kao eksterni i javni izraz onoga što se pokazuje u društvenom, istorijskom i kulturnom okruženju, i kao percepcija onoga unutrašnjeg, odnosno onoga što se osjeća u sebi. Po istim linijama kao i Money, Robert Stoller, pol označava kao biološku komponentnu koja određuje muško ili žensko, kao supstrat ljudskog seksualnog ponašanja podijeljenog na muško i žensko. Pol se, dakle, prema Stoller-u, odnosi na fizičku, anatomsku i fiziološku dimenziju, dok je rod pojam koji ima konotaciju koja je više psihološka ili kulturološka, nego biološka.³⁰⁸ Tako i Adriana Zaharijević ističe da se na osnovu biološke komponente pravi diferencijacija opozicije muško/žensko, a da su žene kroz istoriju bile u lošijem položaju u odnosu na muškarce ne zbog svojih bioloških razlika i funkcija već društvenih.³⁰⁹ Autorka, dalje, navodi da je upravo ova razlika fundamentalna podloga za dalja teorijska promišljanja jer je značajno pomogla u razumjevanju da su “vrjednosne razlike među muškarcima i ženama nešto što propisuje i podržava društvo, a ne nešto što proističe iz same biološke organizacije ženskog/mušskog tijela”.³¹⁰ Feministkinje se, stoga, bore protiv ideje da je “anatomija sudbina”, jer rod predstavlja “zbir konkretnih značenja, nametnutnih

³⁰⁵ Hilarie Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing, London, UK, 1998, str. 4.

³⁰⁶ Ngaire Naffine, *Law and the Sexes*, Allen and Unwin, Sydney, 1990, str. 3.

³⁰⁷ Za John Money-a se smatra da je prvi upotrijebio termin rod, ili ga, makar, prvi definisao u naučnim radovima. Pogledati:

John Money, Hermaphroditism, “Gender and Preocity in Hyperadreno - corticism: Psychologic Findings”, *Bulletin of John Hopkins Hospital*, 96 (6), 1955.

John Money, *Gendernaps: Social Construcionism, Feminism, and Sexosophical History*, Continuum, New York, 2002;

John Money, Anke Ehrhardt, *Man and Women, Boy and Girl*, The University Press, Baltimore, 1972;

John Money, Patricia Tucker, *Sexual Signatures. On Being a Man or a Woman*, Little, Brown and Company, London - Toronto, 1975.

³⁰⁸ Više o tome: Robert Stoller, *Sex and Gender. On the Development of Masculinity and Femininity*, The Hogarth Press, London, 1968.

³⁰⁹ Adriana Zaharijević, “Deregulacija temelja”, *Genero br 8/9*, Centar za ženske studije, Beograd, 2006, str. 65 - 76.

³¹⁰ Op. cit, str. 66.

stereotipa i internalizovanih uloga koje nas prisiljavaju da budemo na jednoj ili drugoj strani te podjele”.³¹¹

Rod je u teoriji, takođe, promatran i kroz socijalni konstrukcionizam, teoriju koja je razvijena na polju sociologije i koja je imala značajan uticaj na filozofsku debatu o rodu, te se odvojila od biološkog i socijalnog esencijalizma.³¹² Autori koji zastupaju ovu teoriju polaze od nesporne činjenice da postoje dva pola - ženski i muški, te se rodna kategorija odnosi na društveni proces ili socijalizaciju, kao i proizvod tog procesa koji ljude u društvu dijeli na žensko i muško. Prema njima, izvor roda nije priroda, već istorija i ljudska akcija i interakcija³¹³, gdje rod postaje vrsta društvenog odnosa³¹⁴, odnosno, konstrukcija ženstvenosti i muškosti, vanjska tvorevina, koju determiniše društvo i kultura.³¹⁵

Vrijedno je pomenuti i teorizaciju roda kao kulturološke konstrukcije, gdje se rod promatra kao kulturološka konstrukcija pola i kao kulturološka konstrukcija seksualnosti.³¹⁶ Prema Ann Oakley, rod je stvar kulture jer se odnosi na kulturološku klasifikaciju ženstvenosti i muškosti nasuprot polu, koji biološki pravi razliku između žene i muškarca.³¹⁷ Upravo je kulturološki koncept roda, prema Rubinu, objasnio i postojeći rodni sistem u modernim zapadnim društvima, koji je prvevashodno doveo do dominacije muškaraca: heteroseksualni brakovi i podjela rada prema polu, koji su posljedično rezultirali pripisavanju uloge majke i domaćinstva ženama, a javne uloge muškarcima. Oba autora naglašavaju kulturološku konstrukciju roda, ali pretpostavljaju, bez preispitivanja, biološku osnovu pola na kojoj se ta razlika temelji.

U feminističkoj filozofiji, između pojmova koji se uvode u kontekstu debate o odnosu žena i muškaraca, često se koristi i rodna kategorija, posebno od 70-tih godina, ali se ne smatra da je feminizam bio zaslužan za razvoj kategorizacije roda i pola.³¹⁸ Oslanjajući se očigledno na izjavu de Beauvoir, Laura Pallazi nedvosmisleno ističe da, u analizi odnosa između muškaraca i žena, feminizam tematizira rodnu kategoriju kao različitu od pola. Pol je, dakle, način na koji se rađamo, prirodni element ili biološka

³¹¹ Drusilla Cornell, “Rod”, *Genero br. 2/3*, Centar za ženske studije, Beograd, 2003, str. 21.

³¹² Pogledati: Stevi Jackson, “Theorizing Gender and Sexuality”, u Stevi Jackson i Jakcie Jones (eds.) *Contemporary Feminist Theories*, New York University Press, New York, 1998, str. 134 - 137;

Vivien Burr, *An Introduction to Social Constructionism*, Routledge, London - New York, 1995.

³¹³ John Archer, Barbara Lloyd, *Sex and Gender*, Cambridge University Press, New York, 1985.

³¹⁴ Janis. Bohan, “Regarding Gender: Essentialism, Constructionism, and Feminist Psychology”, u M.M. Gergen, S.N. Davis (eds.), *Toward a New Psychology of Gender*, Routledge, New York, 1997.

³¹⁵ Pogledati: Joan Scott, Some Reflections on Gender and Politics, u M.M. Ferree, J.Lorber, B.B. Bess (eds.), *Revisioning Gender*, Sage - Thousand Oaks, London, 1999.

³¹⁶ Raewyn Connell, *Gender*, Polity Press, Cambridge 2002.

³¹⁷ Ann Oakley, *Sex, Gender and Society*, Martin Robertson, Oxford 1972.

³¹⁸ Više o tome: Alison Stone, *An Introduction to Feminist Philosophy*, Polity, Cambridge-Malden (MA) 2007; Denise Thompson, *The Sex/Gender Distinction: a Reconsideration*, *Australian Feminist Studies*, 10, 1989.

činjenica, dok je rod način na koji postajemo i nije u potpunosti ili barem isključivo, određen biologijom.³¹⁹ Anić pol označava kao “biološke značajke koje obilježavaju ljudska bića kao žene i muškarce”, a rod kao “koncept koji se odnosi na društvene razlike između žena i muškaraca, razlike koje su naučene, koje se s vremenom mijenjaju i koje imaju širok raspon varijacija unutar jedne kulture i između kultura”³²⁰. Slično navodi i Lindsey, objašnjavajući da je “pol ono što određuje muškost ili ženskost u određenom kontekstu i zadati status jer se osoba rađa sa njim, ali rod je stečeni status jer se mora naučiti”³²¹.

Osim obimnosti i šarolikosti definicija ovih pojmova u literaturi, nailazimo i na ospežne definicije date od strane relevantnih međunarodnih organizacija. Ujedinjene nacije sumiraju razliku između pola i roda na sljedeći način:

“Rod se odnosi na društveno konstruirane uloge koje igraju žene i muškarci koje im se pripisuju na osnovu njihovog pola. Rodna analiza se radi kako bi se ispitale sličnosti i razlike u ulogama i odgovornostima između žena i muškaraca bez direktnog pozivanja na biologiju, već radije na obrasce ponašanja koji se očekuju od žena i muškaraca i njihovo kulturno jačanje.

Ove uloge su obično specifične za dato područje i vrijeme, odnosno, budući da su rodne uloge zavisne od društvenog i ekonomskog konteksta, mogu varirati prema specifičnom kontekstu i mogu se mijenjati tokom vremena. U smislu upotrebe jezika, riječ "pol" se koristi za označavanje fizičkih i bioloških karakteristika žena i muškaraca, dok se rod koristi za objašnjenja uočenih razlika između žena i muškaraca na osnovu društveno dodijeljenih uloga.”³²²

Svjetska zdravstvena organizacija, takođe, pravi sličnu razliku između pola i roda, i to na sljedeći način:

Pol se odnosi na „različite biološke i fiziološke karakteristike muškaraca i žena, kao što su reproduktivni organi, hromozomi, hormoni itd.“

Rod se odnosi na „društveno konstruisane karakteristike žena i muškaraca – kao što su norme, uloge i odnosi i između grupa žena

³¹⁹ Laura Palazzani, *Gender in Philosophy and Law*, Springer, New York - London, 2012, str. 22.

³²⁰ Jadranka Rebeka Anić, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumjevanja u Crkvi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011, str. 25.

³²¹ Linda Lindsey, *Gender Roles: A Sociological Perspective*, Routledge, New York - London, 2015, str. 4.

³²² United Nations, General Assembly, *Implementation of the Outcome of the Fourth World Conference on Women: Report of the Secretary General*, A/51/322, 03 September 1996.

i muškaraca. Razlikuje se od društva do društva i može se mijenjati. Koncept roda uključuje pet važnih elemenata: relacioni, hijerarhijski, historijski, kontekstualni i institucionalni. Iako je većina ljudi rođena kao muško ili žensko, oni se uče odgovarajućim normama i ponašanju – uključujući kako treba da komuniciraju sa drugima istog ili suprotnog pola u domaćinstvima, zajednicama i na radnim mestima. Ili grupe koje se ne “uklapaju” sa utvrđenim rodnim normama često se suočavaju sa stigmom, diskriminatornom praksom ili socijalnom isključenošću – što sve negativno utiče na zdravlje.”³²³

Evropski institut za rodnu ravnopravnost, autonomno tijelo Evropske unije, daje, takođe, vrlo opsežne definicije pola i roda:

Pol se odnosi na “biološke i fiziološke karakteristike koje definišu ljude kao žene ili muškarce. Ovi skupovi bioloških karakteristika se međusobno ne isključuju, jer postoje pojedinci koji poseduju i jedno i drugo, ali ove karakteristike imaju tendenciju da razlikuju ljude kao žene ili muškarce.”

Rod se odnosi na “društvene atribute i mogućnosti povezane s time da je neko žena ili muškarac i na odnose između žena i muškaraca i djevojčica i dječaka, kao i na odnose između žena i onih između muškaraca. Ovi atributi, prilike i odnosi su društveno konstruisani i uče se kroz procese socijalizacije. One su specifične za kontekst i vrijeme, te su promjenjive. Rod određuje šta se očekuje, dozvoljava i vrednuje kod žene ili muškarca u datom kontekstu. U većini društava postoje razlike i nejednakosti između žena i muškaraca u dodijeljenim odgovornostima, preduzetim aktivnostima, pristupu i kontroli resursa, kao i mogućnostima donošenja odluka. Rod je dio šireg sociokulturnog konteksta. Drugi važni kriterijumi za sociokulturnu analizu uključuju klasu, rasu, nivo siromaštva, etničku grupu i starost.”³²⁴

Prvi međunarodni dokument o ljudskim pravima koji sadrži definiciju roda je Konvencija Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Član 3 navodi da rod označava „društveno određene uloge, ponašanja, aktivnosti i atribute koje dato društvo smatra prikladnim za žene i muškarce”³²⁵.

³²³ World Health Organization - Gender, equity and human rights: Glossary of terms and tools.

³²⁴ Dostupno na: <https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/overview> (pristupljeno 24.10.2024. godine).

³²⁵ Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680462540> (pristupljeno 24.10.2024. godine).

Rod predstavlja jedan od najilustrovanijih primjera stratifikacije i, kao takav, važan teorijski pojam koji ne bi trebao biti izostavljen iz feminističkih diskusija jer “ne postoji nijedno društvo u kojem muškarci, bar u nekim aspektima društvenog života nemaju više bogatstva, viši status i viši uticaj od žena”³²⁶, što opravdava feminističku analizu pravnog poretka u cilju detektovanja patrijahalnih pravnih normi koje podstiču ovakav položaj žena u društvu.

2.3. DEFINISANJE FEMINIZMA

Najraniji pisani izraz feminističke svijesti pronašla je autorica Gerda Lerner. Ona ističe prvu zapisanu feminističku misao u Evropi u 7. vijeku, kada su žene nastojale reinterpretirati svete spise koji su ih predstavljali kao intelektualno inferiornije po prirodi i predanijim grijehu.³²⁷ Feminizam se ukorijenjava u liberalističkoj misli tokom 15. vijeka, u trenucima kada se širom Evrope vodila javna debata u vezi sa mizoginim prikazom žena u književnosti, koju je predvodila Christine de Pizan, poznata kao *Querrelle des femmes*, a koje je trajala oko 300 godina.³²⁸ Tek tokom 19. vijeka riječ *feminizam* prvi put ulazi u jezičku upotrebu. Naime, francuski ekonomista i socijalista utopista Charles Fourier, prvi put je upotrijebio riječ *feminizam* 1830. godine ističući da emancipacija žena izražava mjeru emancipovanosti društva u cjelini.³²⁹ Termin *feminista/kinja*, takođe, prvi put ulazi u upotrebu u engleskom jeziku tokom 1880-tih, ukazujući na podršku jednakim zakonskim i političkim pravima žena sa muškarcima.³³⁰

Od pojave prvog izraza feminističke svijesti, pa do danas, feministički/e naučnici/ce nudile su široke definicije feminizma koje uključuju različite probleme kao što su pitanja jednakosti, vrednovanja onoga što je žensko, politička pitanja, pitanja inkluzije i slobode izbora.³³¹ Različiti autori/ke davali su različite definicije pojma feminizam u zavisnosti od vremenske i geografske odrednice, ugla promatranja i posmatranog aspekta, pa je karakterističan nedostatak jedinstvene i opšteprihvaćene definicije feminizma. Natalija Žunić posebno naglašava nepostojanje Velike teorije

³²⁶ Anthony Giddens, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989, str. 239.

³²⁷ Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteenth Century*. New York: Oxford University Press, 1993, str. 13.

³²⁸ Margaret Atherton, “Feminist Critiques of Cartesianism”, in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, Routledge, London, 2003, str. 72.

³²⁹ Vesna Jarić, Nadežda Radović, *Feminizam, Rečnik rodne ravnopravnosti*, Beograd, 2011, str. 56.

³³⁰ Valerie Bryson, *Feminist Political Theory: An Introduction*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2003, str. 1.

³³¹ Više o tome: Janis Bohan, “Regarding gender: Essentialism, constructionism, and feminist psychology”, *Psychology of Women Quarterly*, 17, 5-12, 1992.

Florence Denmark, Michele Paludi, (Eds.). *Psychology of women: A handbook of issues and theories*, Westport, C'12. Greenwood, 1993;

Josephine Donovan, *Feminist theory: The intellectual traditions of American feminism*, Frederick Ungar Publishing Company, New York, 1990;

Janet Hyde, *Half the human experience: The psychology of women (4th Ed.)*, Lexington, MA: D.C. Heath, 1991;

Jeanne Maracek, “Gender, politics, and psychology's way of knowing”, *American Psychologist*, 50, 1995.

(engl. Grand Theory) jer budući da ne postoji jednostavna i univerzalna definicija feminizma, smatra se da nijedna teorija ne može da odgovori na potrebu predočenja dominacije muškaraca i ugnjetavanja žena.³³² Prema bell hooks³³³, upravo je odsustvo univerzalne definicije feminizma odmoglo širenju feminističke misli jer je nedostatak definicije onemogućavao poistovjećivanje sa feminizmom. Takođe, ona ističe da je osnovni problem u definisanju feminizma nemogućnost postizanja konsenzusa oko toga šta je zapravo feminizam i saglasnost oko definicije koja bi služila kao stožer unifikacije.³³⁴

Uopšteno govoreći, feminizam se istovremeno pojmi kao društveni pokret i kao teorija, odnosno ideologija koju čini mreža teorijskih pozicija i polaznih tačaka u razmatranju fenomena koji se tiču odnosa između žena i muškaraca. Autorke Jarić i Radović, značenju riječi feminizam pridaju tri važna elementa:

- 1 - učenje (teorija);
- 2 - širenje prava žena (akcija, odnosno pokret);
- 3 - lično opredjeljenje (dio ličnog identiteta).³³⁵

Feminizam se kao pojam, prvi put, definiše u Roberovom rječniku 1837. godine u Francuskoj kao “učenje koje se zalaže za širenje prava i uloge žene u društvu”³³⁶. Prelistavanjem bogate feminističke literature čini se da je možda najšira, a pritom i najjednostavnija definicija feminizma kao “društvenog pokreta čiji je osnovni cilj ravnopravnost žena i muškaraca”³³⁷. Prema Vicky Randall, u tom smislu, najbolji pristup definisanju feminizma je istorijski, smatrajući da se feminizam „pojaviо kao pokret i skup ideja koji su imali za cilj da poboljšaju status i moć žena”. Prema njenom mišljenju, feminizam je doveo u pitanje odnose moći između muškaraca i žena koji su se konvencionalno smatrali “prirodnim”.³³⁸ Prema riječima Carol Smart, feminizam ima tri glavna fokusa i to jednakost polova, koncept roda i konkretna iskustva žena.³³⁹

³³² Natalija Žunić, “Feminizam, pravo i ženska prava”, u Slobodanka Konstantinović Vilić (ur.), *Pravna klinika za zaštitu prava žena - norme i praksa*, Zbornik radova, Beograd, 2013, str. 9.

³³³ bell hooks je pseudonim teoretičarke Gloria Votkins, koji autorka piše malim početnim slovima, a što ima posebnu sentimentalnu vrijednost za autorku.

³³⁴ Bell hooks, *Feministička teorija: Od margine ka centru*, Feministička 94, Beograd, 2006, str. 29.

³³⁵ Vesna Jarić, Nadežda Radović, *Rečnik rodne ravnopravnosti*, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2010, str. 64.

³³⁶ Vesna Jarić, Nadežda Radović, *Feminizam, Rečnik rodne ravnopravnosti*, str. 56.

³³⁷ Judith Lorber, *Gender Inequality: Feminist Theories and Politics*, Oxford University Press, New York, Oxford, 2010, str. 1.

³³⁸ Vicky Randall, “Feminism”, in David Marsh and Gerry Stoker (eds), *Theory and Methods in Political Science*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2002, str. 110.

³³⁹ Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989, str. 133.

“Feminizam je društveni pokret koji za žene traži jednaka prava i isti status kakav imaju i muškarci, kao i slobodu da same odlučuju o svojoj karijeri i uređenju svoj života”.³⁴⁰

Mnogi autori/ke uviđaju da feminizam ne predstavlja samo izolovani društveni pokret, već i teoriju i ideologiju koje su interesekcijske i višestruke, pa bell hooks ističe da:

“Feminizam nije samo borba za okončanje muškog šovinizma ili pokret da se osigura da žene imaju jednaka prava sa muškarcima; to je posvećenost iskorenjivanju ideologije dominacije koja prožima zapadnu kulturu na različitim nivoima – pol, rasa, klasa... i posvećenost reorganizaciji američkog društva tako da samorazvoj ljudi može imati prednost nad imperijalizmom, ekonomskom ekspanzijom i materijalnim željama”.³⁴¹

Prema Marilyn Frye, feminizam kao teorija se sastoji od sistema koncepata, propozicija i analiza koji opisuju i objašnjavaju situacije i iskustva žena i podržavaju preporuke o tome kako ih poboljšati.³⁴² Autorke Jarić i Radović, ističući da osim teorije i društvenog pokreta feminizam, takođe, podrazumijeva i individualni aspekt, i navode da bi se danas teško jednoznačno mogao definisati jer je “jednostavnije i bliže istini govoriti o feminizmima”³⁴³, odnosno moglo bi se reći da je “feminizam, prosto rečeno, ono što misle oni koji sebe nazivaju feministima i feministkinjama”³⁴⁴.

„Feminizam predstavlja svaka žena koja sebe smatra feministkinjom. Neizmjerne razlike među konkretnim pojedinkama, epohama u kojima su djelovale i kulturama iz kojih su dolazile, klasa, rasa i seksualnosti koje su predstavljale i čije su interese često promovisale, ostavljaju neizbrisiv trag na cjelokupan razvoj onoga što nastojimo da odredimo kao feminizam”³⁴⁵.

Iako, očigledno, ne postoji sveobuhvatna i opšteprihvaćena definicija feminizma, teoretičari/ke su u saglasju oko toga da feminizam ima za cilj da unaprijedi i poboljša društveni položaj žena³⁴⁶, dakle, unaprijedi interese žena u postojećoj rodnoj

³⁴⁰ Feminizam, Enciklopedija Britanika 1-10, Knjiga 9, Narodna knjiga, Politika, 2005, str. 158.

³⁴¹ bell hooks, *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism, Second Edition*, Routledge, 2014.

³⁴² Marilyn Frye, “Feminism”, in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories* (London: Routledge, 2003), str. 195.

³⁴³ Vesna Jarić, Nadežda Radović, *Rečnik rodne ravnopravnosti*, str. 64.

³⁴⁴ Katrine Holst, *Šta je feminizam?*, prevod Sofija Vuković, str. 11.

³⁴⁵ Adriana Zaharijević, “Kratka istorija sporova: Šta je feminizam“, u Adriana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2008, str. 385.

³⁴⁶ Žunić Natalija, “Feminizam, pravo i ženska prava“, u: *Pravna klinika za zaštitu prava žena – norme i praksa, Zbornik radova*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2013, str. 10;

hijerarhiji³⁴⁷, kao i da prodre u uzroke i razloge koji su doveli do rodne neravnopravnosti u svim aspektima društvene stvarnosti, uključujući tako i društvene i pravne nauke.³⁴⁸

2.4. TALASI FEMINIZMA

Feminizam, očito, ni na koji način ne bi trebalo shvatiti kao monolitnu ideologiju, jer "razlike u društvenom i političkom kontekstu proizvode različite oblike feminizma"³⁴⁹, što posebno dolazi do izražaja u okeanima teoretisanja i debata koje su doveli do stvaranja bezbroja različitih pravaca³⁵⁰. Ipak, u svojoj šarolikosti, iskristalisale su se dominantne teorijske matrice, koje je feministička teorija prihvatila kao tri faze, odnosno tri talasa feminizma.

Žene su, kroz istoriju, bile zatvorene u privatnoj sferi i anonimnosti i udaljenje od mjesta na kojima su se donosile odluke jednako važne i za njihove živote. Nisu imale pravo glasa, pravo na političko učešće i učešće u profesionalnom životu, pravo na nasljeđivanje imovine, pa čak, ni pravo na sopstveno tijelo.³⁵¹ Iako su, sasvim sigurno, bile svjesne ovakvog nepravednog položaja, početak konkretne feminističke akcije veže se tek za francusku buržoasku revoluciju. Olimpe de Gouges je 1791. godine objavila "Prava žena i građanki" zahtijevajući da se koncepti Deklaracije o pravima čovjeka i građanina primijene i na žene. Zbog svog zalaganja za politička prava žena, de Gouges biva osuđena na smrt i giljotinirana 1793. godine.³⁵² Njen trud, međutim, nije bio uzaludan. Ideje o ravnopravnosti i slobodi odjeknule su izvan granica Francuske. Tako se, recimo, u Engleskog, Mary Wolstonecraft zalaže za obrazovanje žena. Wolstonecraft objavljuje jedno od najznačajnijih djela u istoriji feminizma 1791. godine pod nazivom "Odbrana prava žena" u kom poziva na jednake mogućnosti i za

Duhaček Daša, *Studije roda: Od Deklaracije o pravima žene i građanke do Drugog pola*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014, str. 27.

Kerol Pejtmn, *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd, 2001;

Ruth Lister, *Citizenship: feminist perspectives* (2. ed), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003;

Susan Moller Okin, "Gender, the Public, and the Private", in: *Feminism and politics*, Oxford University Press, New York, 1998;

Susan Moller Okin, *Justice, gender, and the family (15. Dr)*, Basic Books, New York, 1998;

Judith Squires, *Gender in political theory*, Polity Press, Cambridge, 1999.

³⁴⁷ Joni Lovenduski, Introduction: state feminism and political representation of women, u Joni Lovenduski (ur.), *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, str. 16.

³⁴⁸ Žarana Papić, *Sociologija i feminizam*, IIC SSO, Beograd, 1989, str. 9.

³⁴⁹ Jenny Chapman, "The Feminist Perspective", in David Marsh and Gerry Stoker (eds), *Theory and Methods in Political Science*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 1995, str. 95.

³⁵⁰ Recimo, nordijski feminizam se temelji na pojmovima socijalne demokratije; francuski feminizam je prilično filozofsko - egzistencijalne prirode; dok su u SAD-u posebno popularni liberalni i radikalni oblici feminizma.

³⁵¹ Ivana Milojević, "Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst", u Ivana Milojević i Slobodanka Markov, *Uvod u rodne teorije*, Novi Sad, 2011, str. 30.

³⁵² Više o tome: Elisabeth G. Sledziewski, *The French Revolution as the Turning Point*, Geneveve Fraisse i Michelle Perrot (ed.), *Emerging Feminism from Revolution to World War*, Cambridge: Harvard University Press, USA, 1993.

žene kada je u pitanju obrazovanje, ne ulazeći u privatnu sferu društvenog života žena.³⁵³

Podstaknute tako svojim nepovoljnim društvenim, pravnim, političkim i ekonomskih položajem, žene su započele borbu u zahtijevanju formalne jednakosti u svim sferama života. Razvoj feminizma bio je direktno uslovljen društvenim, ekonomskim i političkim razvojem društva kojem su uveliko doprinijeli liberalni režim buržoaskog parlamentarizma i demokratija, naprasni razvoj društva i veliki uspon u svijetu nauke. Tako je započeo *prvi talas feminizma*, sredinom 19. vijeka, kada su se američke feministkinje okupile u rodnom mjestu feminizma - Seneka Fols-u (Njujork) 1848. godine.³⁵⁴ Prva generacija borkinja za ženska prava u Sjedinjenim Američkim državama Lucretia Mott i Elizabeth Cady Stanton su organizovanjem ovog skupa inicirale usvajanje deklaracije kojom se traži pravo glasa za žene.³⁵⁵

Feministkinje prvog talasa borile su se za prava koja danas uzimamo apsolutno zdravo za gotovo. Teško je povjerovati da su prava koja danas uživamo bila među onima koja su nekada bila uskraćena ženama svih društvenih klasa, rasnih kategorija, etniciteta i religija – pravo glasa (izborno pravo), posjedovanje imovine i kapitala, pozajmljivanje novca, nasljeđivanje, zadržavanje zarađenog novca, pokretanje razvoda i zadržavanje starateljstva nad djecom, pravo na obrazovanje, pravo na poslovni život i drugi. Feminizam je, stoga, bio veoma razuđen i apsolutno nije bio univerzalan za sva društva.³⁵⁶ Do početka 20. vijeka ideološke razlike u pokretu (liberalne, socijalističke) bile su nadjačane sve većim slaganjem među onima u pokretu da se "uspjeh u ključnim pravnim, obrazovnim i ekonomskim pitanjima ne može postići bez većeg političkog uticaja"³⁵⁷. U tom trenutku fokus pokreta se pomjerio i singerisao na politička prava žena i prava na obrazovanje, što predstavlja srž prvog talasa feminizma.³⁵⁸

“Ali, ako žene treba da budu isključene, a da im se glas ne čuje, iz uživanja prirodnih prava čovječanstva, prvo dokažite, da biste

³⁵³ Mary Wollstonecraft, *Vindication of the Right of Women (1792)*, WW Norton, New York, USA, 1967.

³⁵⁴ Katrine Holst, *Šta je feminizam?*, Kapros, Loznica, 2013, str. 56.

³⁵⁵ Više o tome: Dragana Obrenić, “Pravo glasa žena”, u Adriana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka*, Beograd, 2008;

³⁵⁶ U prvom talasu feminizma javljaju se različiti pravci od kojih je najznačajniji liberalni feminizam kao teorija i političko opredjeljenje koje polazi od pretpostavke da su žene i muškarci jednaka i slobodna bića koja zavređuju jednaka prava. Međutim, liberalni feministi/kinje zastupali su različite ideje poput utopijskog socijalizma, socijalističke ideje i nacionalističke pokrete, pacifizam, sekularne pokrete, anarhizam itd. Više o tome: Ivana Milojević, 2011, Ibid.

³⁵⁷ Kathryn McPherson, “First-Wave/Second-Wave Feminism”, in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, Routledge, London, 2003, str. 208-209.

³⁵⁸ Više o tome: Džon Stjuart i Herijet Tejlor Mil, *Rasprave o jednakosti polova*, Beograd, 1995; Dragana Obrenić, *Pravo glasa žena*, Ibid; Slobodanka Markov, *Pravo glasa žena*, CeSID, Beograd, 2001.

pobili optužbu za nepravdu i nedosljednost, da im nedostaje razum...”³⁵⁹

Vjekovi su bili potrebni da žene dokažu da nisu manje razumna bića od muškarca. Prema riječima feminističke historičarke Michelle Perrot:

“Školovanje djevojaka u osnovnom obrazovanju započelo je 1880-tih godina; u srednjem, oko 1900; njihov ulazak na sveučilište desio se između dva rata, a omasovljen je nakon 1950. Danas su tamo brojnije od mladića”.³⁶⁰

Dakle, na jednu stranu, vodi se borba da se žene uključe sistem obrazovanja, a na drugu stranu, borba postoji i u pogledu ostvarivanja prava glasa. Kada je u pitanju borba žena za pravo glasa, Andree Michel kao značajnu ističe godinu održavanja osnivačkog skupa Međunarodnog savjeta žena (International Council of Women Washington, 1888) koji je težio tome da se “žene svih zemalja ujedine i međusobno pomažu kako bi se izborile za svoja prava”.³⁶¹ Desetak godina kasnije, odnosno 1897. godine, ističe Milena Karapetrović, formira se Nacionalna unija ženskih sifražetskih pokreta (National Union of Women’s Suffrage Societies) koju predvodi Millicent Fawcett, a 1903. godine Emmeline Pankhurst, zajedno sa kćerkama Christabel i Sylvia Pankhurst, osnivaju Žensku društvenu i političku uniju (Women’s Social and Political Union), čime započinje period radikalne borbe za prava žena.³⁶² Trud i dostignuća feminističkih borkinja su konačno postala vidljiva u mnogim zemljama kada je usvojeno pravo glasa za žene, što je stvorilo osnovu za političku participaciju žena u društvu:

“Osvajanje prava glasa za žene stvorilo je osnovu za budućnost, polaznu osnovu da traže nezavisan život i javni angažman. Ostvareno pravo glasa olakšalo je ženama napore da vode javne živote i da inspirišu ostale da idu njihovim stopama”.³⁶³

Kada je narod u Velikoj Britaniji uvidio enormni doprinos žena u ratu, one dobijaju pravo glasa 1918. godine. Važno je, ipak, istaći da se pravo glasa osvajalo postepeno, i na početku samo za određene grupe žena, dok su tek 1928. godine žene u potpunosti

³⁵⁹ Meri Vulstonkraft, *Obrana prava žena. Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja*, Filip Višnjić, Beograd, 1994, str. 35.

³⁶⁰ Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, Ibis grafika, Zagreb, 2009, str. 110.

³⁶¹ Andre Mišel, *Feminizam*, Plato, Beograd, 1997, str. 76.

³⁶² Milena Karapetrović, “Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost”, u Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike, Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BIH*, Sarajevski otvoreni centar, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019, str. 20.

³⁶³ Dragana Obrenić, *Pravo glasa žena*, 2008, str. 42.

izjednačene u političkim pravima s muškarcima.³⁶⁴ Prvi talas feminizma završava se 1920. godine, kada su žene iz Sjedinjenih Američkih Država osvojile pravo glasa.³⁶⁵

Sticanjem prava glasa žena i ostarivanjem mogućnosti da žene imaju pristup obrazovanju³⁶⁶ ispunio se cilj prvog talasa feminizma, i on se povukao. Bez obzira na sva dostignuća tog talasa, patrijarhalne strukture su uglavnom ostale nepromijenjene, a „ideje i ekonomska i politička realnost na kojima se zasnivaju zadržale su svoju održivost“³⁶⁷, zbog čega se dalji koraci na putu ka rodnoj ravnopravnosti preduzimaju u drugom talasu feminizma koji je povratio svoju snagu i vratio se nakon II Svjetskog rata.

I u ovom periodu žene su, pored svih poduhvata u prvom talasu feminizma, „i dalje markirane kao *drugo*, jer se žene najprije procenjuju kao žene, a tek onda kao ljudska bića, dok su muškarci uvijek vrednovani kao individue“³⁶⁸. Stoga, bila je potrebna čvrsta sinergija između akcije feministkinja, odnosno pokreta i teorija čije koncepcije doživljavaju svoj procvat u ovom periodu, kako bi se poljulali a onda i srušili ovakvi vrijednosni sistemi u društvu. Šta više, početak drugog talasa feminizma vezuje se sa djelo Simone de Beauvoir “*Drugi pol*” objavljeno 1949. godine. Ovo djelo predstavlja sveobuhvatan prikaz istorijskog i tadašnjeg aktuelnog statusa žena u zapadnom svijetu, u kojem de Beauvoir tvrdi da muškarci postavljaju standarde i vrijednosti, a žene su “drugi”, kojima nedostaju kvalitete koje muškarci pokazuju. Muška dominacija i podređenost žena nisu biološki fenomen, insistirala je de Beauvoir, već društvena tvorevina, na čemu se temelji kasnija čitava konstrukcija feminizma i debata između razlikovanja pojmova pola i roda.³⁶⁹ Uz De Beauvoirov *Drugi pol*, fokus na psihološke aspekte pola i roda dat je i u djelima Betty Friedan “*Ženska mistika*” (*The Feminine Mystique*), Germaine Greer “*Ženski evnuh*” (*The Female Eunuch*) i u djelu Juliet Mitchell “*Psihoanaliza i feminizam*” (*Psychoanalysis and feminisms*). Ova djela su, zasigurno, umnogome uticala na preispitivanje žena i njihove uloge i prihvaćenosti u društvu, jer su žene shvatile da je njihova podređenost više od jednostavnog efekta dominantnih političkih snaga, već je ona endemska u svim društvenim odnosima s muškarcima.³⁷⁰

³⁶⁴ Slobodanka Markov, *Pravo glasa žena*, 2001, str. 15.

³⁶⁵ Žene u Francuskoj dobijaju pravo glasa 1946.godine, u Italiji 1945.godine, dok u Švajcarskoj tek 1971.godine.

³⁶⁶ Žene dobijaju mogućnost po prvi put u istoriji da budu primljene na Kembridž i Oksford 1870.godine, dok 1878.godine na Univerzitetu u Londonu dobijaju mogućnost da budu birane u zvanja.

³⁶⁷ Jean Bethke Elshtain, *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*, Oxford: Princeton University Press, 1981, str. 238.

³⁶⁸ Jelena Milinović, Svenka Savić, *Misterije rodne ravnopravnosti i još po nešto*, Helsinški parlament građana, Banja Luka, 2011, str. 40-41.

³⁶⁹ Simone de Beauvoir, *The Second Sex* (1949), trans. and ed. H. M. Parshley, Vintage, London, 1989.

³⁷⁰ Imelda Whelehan, *Modern Feminist Thought: From the Second Wave to 'Post-Feminism'*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995, str. 5.

“Za jednu takvu prihvaćenost bila je potrebna, kako su to mnoge žene od Francuske revolucije uvijek iznova naglašavale, ne samo u užem smislu politička, već i kulturna revolucija”.³⁷¹

Drugi talas feminizma, dakle, odlikuje ne samo politička, već i kulturna revolucija uveliko potpomognuta feminističkim djelima, raspravama, deklaracijama i peticijama koje su direktno uticale na opštu kulturu kroz filozofiju, književnost, obrazovanje, politike i pravo. U tom periodu rođen je i glavni feministički slogan “lično je političko” kojima se ističe podjela na javno i privatno jer, prema feministima/kinjama, ono “uključuje priznanje da se javni i privatni život međusobno prožimaju na složene načine”³⁷². Kako Green primjećuje “lični problemi nisu samo privatna idiosinkratična iskustva, već dio društvenog fenomena podložnog političkoj analizi”, navodeći tako primjer zlostavljanja djece i supružnika koji zahtijevaju i društvenu i političku akciju u cilju njihove eliminacije.³⁷³ Upravo ovaj talas feminizma posebno insistira na tim skrivenim neravnopravnostima koje su iznjedrile porodično nasilje i nasilje nad ženama, seksualno uznemiravanje žena, kao i probleme oko seksualnih i reproduktivnih prava žena, nezaposlenosti i nejednakih plata za jednak rad. Zato se radikalne feministkinje, navodi Karapetrović, bore posebno protiv silovanja, seksualnog nasilja, prisiljavanja na prostituciju i svih fizičkih oblika nasilja nad ženama.³⁷⁴ Drugi talas feminizma karakteriše veliki broj teorijskih koncepata i šarolikost shvatanja i mišljenja koja su iznjedrila četiri glavna tipa feminizma: liberalni, radikalni, marksistički/socijalistički i psihoanalitički.

Treći talas feminizma nastaje u posljednjoj deceniji prošlog vijeka u kojem, pored statusa žena, sve veću pažnju zavređuju i specifični problemi pojedinih grupa žena.³⁷⁵ Dotadašnja feministička misao implikovala je da “žene dijele istu sudbinu i da faktori kao što su klasa, rasa, religija, seksualno opredjeljenje ne stvaraju šarolika iskustva koja određuju do koje mjere je seksizam sila opresije u životima žena”³⁷⁶.

³⁷¹ Gisela Bock, *Žene u istoriji Evrope: od srednjeg vijeka do danas*, Clio, Beograd, 2005, str. 284.

³⁷² Don Slater, “Public/Private”, in C. Jenks (ed), *Core Sociological Dichotomies*, London: Sage Publications, 1998, str. 149.

³⁷³ Joyce Green, “Public/Private”, in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, London: Routledge, 2003, str. 412.

³⁷⁴ Milena Karapetrović, *Ona ima ime. O filozofiji i feminizmu*. Banja Luka: Art print; Bjeljina: Udruženje žena “Lara”, 2007, str. 112.

Više o tome: Kate Millett, *Sexual Politics*, Columbia University Press, New York, 2016;

Shulamith Firestone, *The Dialect of Sex: The case for feminist revolution*, Farrar, Straus and Giroux, 2003;

Andrea Dworkin, *Women Hating: A Radical Look at Sexuality*, Plume, 1976;

Andrea Dworkin, *I Our Blood: Prophecies and Discourses on Sexual Politics*, Harper and Row, 1976;

Catherine MacKinnon, *Sexual Harassment of working women: A case of Sex Discrimination*, Yale University Press, 1979.

³⁷⁵ Više o tome: Ivana Milojević, Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst, u Ivana Milojević i Slobodanka Markov, *Uvod u rodne studije*, Novi Sad, 2011.

³⁷⁶ bel huks, *Feministička teorija: Od margine ka centru*, Feministička 94, Beograd, 2006, str. 15.

U trećem talasu feminizma se, stoga, posebno preispituju ostvarena prava i slobode tokom drugog talasa, kroz kritiku zapadnjačkog bijelog feminizma od strane crnih žena, žena trećeg svijeta i postkolonijalnih teritorija.³⁷⁷ Iako su različiti tipovi, odnosno pravci feminizma nastali u drugom talasu, treći talas feminizma karakteriše pluralizam, pa uz prethodno navedene tipove feminizma, u postmodernističkim teorijama, nastaju i crni i postkolonijalni feminizam, lezbejski feminizam, kulturalni feminizam, religiozni feminizam, ekološki feminizam, a u novije vrijeme i sajber feminizam. Karapetrović, s tim u vezi, navodi da ne postoji saglasje o konačnom broju feminističkih pravaca, čime se ukazuje na uticajnost i razgranatost ove interdisciplinarnе oblasti, koja je danas rasprostranjena širom svijeta.³⁷⁸ Ipak, postoji saglasje oko toga da je feminizam trećeg talasa povezan sa postmodernizmom i poststrukturalizmom kao teorijskim pravcima, koji u potpunosti odbacuju mogućnost bilo kakve univerzalnosti. Srž je, stoga, u insistiranju na razlikama, umjesto na istovjetnostima, kao u prethodnim talasima:

„Razlike jesu bile bitne: mnoge žene – lezbejke, žene iz takozvanog Trećeg svijeta, tamnopute žene, siromašne žene, i druge – jednostavno se nisu prepoznavale u naizgled samodeskriptivnoj kategoriji ‘žena’. Rod očito nije opisivao univerzalno stanje – ako je tako nešto uopšte moguće opisati – u kojem se žene nalaze. Naprotiv, on je pružao normativnu dimenziju iskustva bijelih, imućnih, heteroseksualnih žena koje su dolazile iz razvijenog dijela svijeta, predstavljajući vlastito iskustvo kao iskustvo svih žena. Ovim uvodima započinje treća faza feminističke teorije: faza u kojoj feminizam preispituje sopstvene mogućnosti, kategorijalni aparat kojim barata, isključenja koja teorijski i praktično proizvodi i različite učinke tih isključenja.“³⁷⁹

Upravo prisustvo brojnih teorija i polazišta ukazuje na moguće nepremostive razlike u samoj feminističkoj teoriji. Moderni pristupi feminizmu su raznoliki i ukazuju na ovu relativno novu naučnu oblast koja prodire u različite teorijske discipline koje se bave položajem žena i njihovom ulogom u društvu, i koja tek trebaju da dožive svoj rasplet i uberu plodove svog djelovanja. Na liniji navedenog, ova disertacija se neće baviti očitim raznolikim i složenim podjelama koje postoje u samoj feminističkoj teoriji, već svoje interesovanje sužava isključivo na feminističku jurisprudenciju iz koje crpi osnove i polazišta mjerljiva i relevantna za predmetno istraživanje. Stoga,

³⁷⁷ Jelena Milinović, Svenka Savić, *Misterije rodne ravnopravnosti i još po nešto*, str. 40.

³⁷⁸ Milena Karapetrović, *Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost*, str. 15.

³⁷⁹ Jelisaveta Blagojević, "S one strane binarnih opozicija: teorijska razjašnjenja pojma rod", *Genero - časopis za feminističku teoriju*, br. 8/9, Biljana Dojčinović Nešić (ur.), Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd, 2006, str. 51.

odgovore na uzroke nepovoljnijeg položaja žena, kao i uticaj feminizma na pravo, traži u ništa manje bogatoj i složenoj feminističkoj jurisprudenciji, kao važnom dijelu pravne teorije i prakse, čije vrijeme tek predstoji.

2.5. RAZOTKRIVANJE DISKRIMINACIJE ŽENA

Koncept nediskriminacije i ravnopravnosti su u pravnoj teoriji i praksi međusobno isprepletani. Među teoretičarima/kama postoji saglasje oko toga da diskriminacija predstavlja povredu principa ravnopravnosti, dok se ostvarivanje principa ravnopravnosti smatra odsustvom diskriminacije.³⁸⁰ Diskriminacija je izuzetno širok pojam koji, najčešće, podrazumijeva isto tako opširnu definiciju. U udžbeniku ljudskih prava autora Dimitrijević i Paunović, nailazi se na definiciju diskriminacije, prema kojoj ona predstavlja razlikovanje u pogledu posjedovanja i obima prava koje nije dozvoljeno zbog osnova i načina razlikovanja.³⁸¹

U našem pravnom sistemu, najšira defenicija pojma *diskriminacije* regulisana je opštim disrkiminacionom zakonom - Zakonom o zabrani diskriminacije:

“Diskriminacija je svako pravno ili faktičko pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica u odnosu na druga lica, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva nekom licu u odnosu na druga lica, koje se zasniva na rasi, boji kože, nacionalnoj pripadnosti, društvenom ili etničkom porijeklu, vezi sa nekim manjinskim narodom ili manjinskom nacionalnom zajednicom, jeziku, vjeri ili uvjerenju, političkom ili drugom mišljenju, polu, promjeni pola, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji i/ili interseksualnim karakteristikama, zdravstvenom stanju, invaliditetu, starosnoj dobi, imovnom stanju, bračnom ili porodičnom stanju, pripadnosti grupi ili pretpostavci o pripadnosti grupi, političkoj partiji ili drugoj organizaciji, kao i drugim ličnim svojstvima.”³⁸²

Sa pravnog aspekta, ne može se govoriti o saglasju oko vrste i broja oblika diskriminacije. Ipak, univerzalno je prihvaćeno da postoje dva osnovna oblika diskriminacije – direktna ili neposredna i indirektna ili posredna diskriminacija, dok se neki drugi oblici najčešće kvalifikuju kao jedan od ova dva osnovna oblika

³⁸⁰ Rodoljub Etinski i Ivana Krstić, *EU Law on the Elimination of Discrimination*, University of Belgrade, Faculty of Law, University of Nis Faculty of Law, University of Novi Sad Faculty of Law, University of Maribor Faculty of Law, Belgrade/Maribor, 2009, str. 133-134.

³⁸¹ Vojin Dimitrijević, Milan Paunović, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997, str. 185.

³⁸² Zakon o zabrani diskriminacije (“Službeni list Crne Gore”, br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 18/2014 i 42/2017), član 2.

diskriminacije.³⁸³ Na primjer, dvije antidiskriminacione direktive Evropske unije iz 2000. godine - direktiva 2000/78/EC i 2000/43/EC³⁸⁴ i Opšti komentar br. 20 Komiteta za socijalna, ekonomska i kulturna prava³⁸⁵, propisuju postojanje direktne i indirektno diskriminacije, kao i još jednog oblika - uznemiravnje i podsticanje na diskriminaciju, dok, recimo, Deklaracija o principima ravnopravnosti umjesto podsticanja na diskriminaciju prepoznaje kao poseban oblik diskriminacije - odbijanje razumnog prilagođavanja³⁸⁶.

Zakon o zabrani diskriminacije prepoznaje dva osnovna oblika diskriminacije i u članu 2 stavovima 3 i 4 navodi da neposredna diskriminacija “postoji ako se aktom, radnjom ili nečinjenjem lice ili grupa lica, u istoj ili sličnoj situaciji, dovode ili su dovedeni, odnosno mogu biti dovedeni u nejednak položaj u odnosu na drugo lice ili grupu lica po nekom od osnova diskriminacije”, dok posredna diskriminacija “postoji ako prividno neutralna odredba zakona, drugog propisa ili drugog akta, kriterijum ili praksa dovodi ili bi mogla dovesti lice ili grupu lica u nejednak položaj u odnosu na druga lica ili grupu lica, po nekom od osnova diskriminacije”.³⁸⁷ Etinski i Krstić navode stanovište da se glavna razlika između ova dva osnovna oblika diskriminacije ogleda u tome što je neposredna diskriminacija „otvorena“ budući da je karakteriše vidno lično svojstvo kao osnov diskriminacije, dok je posredna diskriminacija “pokrivena” jer se zasniva na nekom od osnova koji nisu zabranjeni, odnosno ista nije zasnovana na različitom, već na jednakom tretmanu koji proizvodi nepovoljnije posljedice zasnovane na ličnim svojstvima tih lica ili grupe lica.³⁸⁸ U istom članu stav 5, Zakon o zabrani diskriminacije prepoznaje i podsticanje, pomaganje, davanje instrukcija, kao i najavljenju namjeru da se određeno lice ili grupa lica diskriminišu, kao dodatne oblike diskriminacije.

Na međunarodnom nivou, neposrednu definiciju pojma diskriminacija sadrži Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije:

“Diskriminacija je svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva koje se zasniva na rasi, boji, precima,

³⁸³ Petrušić Nevena, Ivana Krstić i Tanasije Marinković, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije*, Pravosudna akademija, Beograd, 2014, str. 36-37.

³⁸⁴ Direktive Savjeta 2000/78/EC i 2000/43/EC - o uspostavljanju opšteg okvira za ravnopravan tretman u zapošljavanju i obavljanju zanimanja i o primeni principa jednakog tretmana bez obzira na rasno ili etničko porijeklo.

³⁸⁵ Opšti komentar br. 20 Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava, Nediskriminacija u ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, paragrafi 7, 10 i 28 (UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 2 July 2009, E/C.12/GC/20

³⁸⁶ Deklaracija o principima ravnopravnosti, Principi 5. i 13.

³⁸⁷ Zakon o zabrani diskriminacije (“Službeni list Crne Gore”, br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 18/2014 i 42/2017), član 2, stav 3 i 4.

³⁸⁸ Više o tome: Etinski i Krstić, *Ibid*, 2009, str. 152-153, 164.

nacionalnom ili etničkom porijeklu, koje ima za cilj ili rezultat da naruše ili kompromituju priznavanje, uživanje ili vršenje, pod jednakim uslovima, prava čovjeka i osnovnih sloboda u političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj oblasti ili u svakoj drugoj oblasti javnog života”.³⁸⁹

Primjećuje se da u navedenoj Konvenciji kao osnov diskriminacije nije naveden pol ili rod, već drugi osnovi po kojima se diskriminacija može vršiti. Definiciju diskriminacije žena, sa druge strane, sadrži Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (u daljem tekstu: CEDAW), navodeći da je diskriminacija žena:

“svaka razlika, isključenje ili ograničenje u pogledu pola, što ima za posljedicu ili cilj da ugrozi ili onemogući priznanje, ostvarenje ili vršenje od strane žena, ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili drugom polju, bez obzira na njihovo bračno stanje, na osnovu ravnopravnosti muškaraca i žena”.³⁹⁰

Evropski institut za rodnu ravnopravnost, takođe, preuzima ovu definiciju kao definiciju pojma rodne diskriminacije.³⁹¹

Diskriminacija žena, dakle, podrazumijeva “nepovoljan tretman žena u javnoj sferi koji rezultira njihovim nepovoljnijim položajem u raspodjeli svih bitnih društvenih resursa (materijalnog bogastva, moći i ugleda)”³⁹². Prema Marini Blagojević, to znači da žene moraju da savladaju različite prepreke u svom uspinjanju na ljestvici društvene hijerarhije, što se posebno ispoljava u pet područja: oblasti rada, socijalizacije i obrazovanja, u profesiji, stvaralaštvu i u porodici; posebno ističući da je u svom istraživanju potvrdila vezu između pola/roda i jačine diskriminacije.³⁹³

Prema stanovištu Pajvančić, Petrušić i Jašarević, diskriminacija žena podrazumijeva sljedeće elemente:

- 1) “način postupanja (neopravdano pravljenje razlike, nejednako postupanje, propuštanje, isključivanje, ograničavanje, davanje prvenstva);
- 2) svrha, smisao i cilj postupanja (otežavanje, ugrožavanje, onemogućavanje, negiranje priznanja, uživanja ili ostvarivanja ljudskih prava);

³⁸⁹ Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, član 1.1.

³⁹⁰ Član 1, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena: <https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/05bosniak/BConEliminationDiscriminationWomen.pdf>

³⁹¹ Ovu definiciju diskriminacije žena, preuzeo je i Evropski Institut za Rodnu ravnopravnost, i to pod pojmom rodna diskriminacija: https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1090?language_content_entity=en

³⁹² Marina Blagojević, “Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno i potcenjeno”, u Marina Blagojević, *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd, 2000, str. 478.

³⁹³ Ibid. str. 483, 484.

- 3) subjekti koji mogu biti diskriminirani (pojedinci ili grupa);
- 4) osnov diskriminacije – pripadnost određenom polu, ali i diskriminacija na osnovu pola (npr. bračno stanje, materinstvo, trudnoća);
- 5) oblasti u kojima dolazi do diskriminacije (politička, ekonomska, društvena, kulturna, građanska, porodična i druge oblasti).³⁹⁴

Pod uticajem feminističkih pravnih teoretičarki, svoje mjestu u pravu našla je i višestruka diskriminacija³⁹⁵ i teorija intersekcionalnosti³⁹⁶, te je od značaja pomenuti ih i u ovoj disertaciji. Premda se izrazi višestruka diskriminacija i intersekcionalna diskriminacija često koriste kao sinonimi, izraz višestruka diskriminacija se češće upotrebljava u području regulisanja ljudskih prava i antidiskriminacionog prava, dok je izraz intersekcionalnost najčešće rezervisana za naučne krugove i debate.³⁹⁷ U našem Zakonu o zabrani diskriminacije, višestruka diskriminacija je propisana kao teži oblik diskriminacije i podrazumijeva da se diskriminacija čini prema istom licu ili grupi lica po više osnova diskriminacije prepoznatih ovim zakonom.³⁹⁸

2.6. UZROCI DISKRIMINACIJE: PATRIJARHAT, TRADICIJA, STEREOTIPI I PREDRASUDE

Posebno je poučno razotkriti porijeklo neravnopravnosti na kojima počiva diskriminacija žena. Opasno je, ipak, pretpostavljeno sugerisati da ona ima jedno

³⁹⁴ Marijana Pajvančić, Nevena Petrušić i Senad Jašarević, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Centar modernih veština, Beograd, 2010, 26 i 27.

³⁹⁵ Na višestruku diskriminaciju prve su ukazale afroameričke feministkinje krajem prošlog vijeka zbog fokusa koji je usmjeren ka bijelim ženama kada je u pitanju postizanje rodne ravnopravnosti, dok je, sa druge strane, problem rasne diskriminacije usmjeren ka crnim muškarcima. Više o tome: Crenshaw Kimberlé, "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", *University of Chicago Legal Forum*, Vol. 1989: Iss. 1, Article 8, 1989, str. 139. Opširnije: Kimberlé Crenshaw, Gender-related aspects of race discrimination, Background Paper for the Expert Meeting on the Gender-Related Aspects of Race Discrimination, 21-24 November 2000, Zagreb, Croatia (EM/GRD/2000/WP.1).

³⁹⁶ Intersekcionalnost predstavlja poseban koncept u feminističkoj teoriji u okviru kojeg su se razvili različiti pravci koji su prepoznavali osnove za dodatnu, složenu diskriminaciju. Više o tome:

Dagmar Schiek, "Broadening the Scope and the Norms of EU Gender Equality Law: Towards a Multidimensional Conception of Equality Law", *12 Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 12, No. 4, 2005;

Timo Makkonen, *Multiple, Compound and Intersectional Discrimination: Bringing the Experiences of the Most Marginalized to the Fore*, Institute For Human Rights, Åbo Akademi University, 2002;

Susanne Burri and Schiek Dagmar, *Multiple Discrimination in EU Law. Opportunities for legal responses to intersectional gender discrimination?*, European Network of Legal Experts in the field of Gender Equality, European Commission, Brussels, 2009.

³⁹⁷ Pogledati: Iyiola Solanke, "Independence and Diversity in the European Court of Justice", *Columbia Journal of European Law*, Vol. 15, No. 1, 2009;

Mandana Zarrehparvar, "Multiple Discrimination", *Equality News, The Irish Equality Authority magazine*, Spring 2008;

Snježana Vasiljević, *Slično i različito – Diskriminacija u Evropskoj uniji i Republici Hrvatskoj*, Tim press d.o.o. Zagreb, 2011;

Kosana Bekker, *Zaštita od višestruke diskriminacije: Novi izazovi za sudove i Instituciju ombudsmena u BiH*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2016;

Sandra Fredman, *Intersectional discrimination in EU gender equality and non-discrimination law*, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016.

³⁹⁸ Zakon o zabrani diskriminacije ("Službeni list Crne Gore", br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 18/2014 i 42/2017), član 20.

objašnjenje, a kamoli da se manifestuje na ujednačene i uniformisane načine svuda u svijetu. Međutim, postoje određeni univerzalni primjeri koji su poslužili tome da se na žene gleda kao na različite i neravnopravne, odnosno kao na “drugi pol” u odnosu na muškarce.

Rod je, stoga, važno koristiti kao analitičku kategoriju u propitivanju društvenih fenomena, jer to omogućava jasniji uvid u postojeću asimetriju moći između žena i muškaraca što uveliko određuje društvene odnose. To ukazuje i na značaj stereotipa o zadatim rodnim ulogama i postojećim rodnim razlikama koje se često esencijaliziraju i smatraju prirodnim. Prema Jarić i Radović, rodni stereotipi se nameću u privatnoj sferi kroz vaspitanje i emotivno uslovljavanje prihvatanjem određenih rodnih uloga, i u javnoj sferi kroz medije, obrazovni sistem, politiku, ekonomiju i slično.³⁹⁹ Ovo, dalje, znači da se oni uče od najranijeg djetinjstva kako se podrazumijeva da bi trebalo da izgledaju i ponašaju se muškarci, odnosno žene sa druge strane,⁴⁰⁰ što stvara ideologiju muškog i ženskog pola - dominacija i subordinacija, prema kojima su muškarci shvaćeni kao racionalna, ambiciozna i agresivna bića, a žene kao emotivna, labilna i slaba bića.⁴⁰¹

U tom pogledu, veliki broj autora/ki i teoretičara/ki smatra da su stereotipi i predrasude o rodnim ulogama u društvu od pamtivijeka prihvaćene kao prirodne, zbog čega su izuzetno rezilijentne na promjene, pa je dostizanje rodne ravnopravnosti, posebno u tradicionalnim društvima, izrazito sporo dostižno.⁴⁰² Recimo, Bradislaw Malinovski, u svojoj analizi položaja žene, tvrdi da je ženama od najranijih vremena dodijeljena pretežno njegujuća uloga u društvu i uloga rađanja djece.⁴⁰³ Tu ulogu su ženama dodijelili muškarci koji se nalaze na pozicijama moći, pa je društveni položaj i uloga žene određena njenom biološkom funkcijom, što rezultira nejednakošću i diskriminacijom u privatnom i javnom životu.⁴⁰⁴ Autorka Michelle Rosaldo tvrdi da nejednakost između žena i muškaraca zbog ženine prirodne uloge u reprodukciji nije samo biološka već je prvenstveno društvena konstrukcija u kojoj se žene poistovjećuju sa privatnom sferom života (kućni poslovi, njegujuća uloga, rađanje, čuvanje djece), a muškarci sa javnom (zapošljavanje, politika, pravo, javna uprava). Rosaldo, takođe,

³⁹⁹ Jarić i Radović, 2011, str. 155.

⁴⁰⁰ Više o tome: Julia C. Becker i Chris G. Sibley, “Sexism”, u Todd D. Nelson (ur.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Second Edition, Psychology Press Taylor and Francis Group, New York and Hove, 2016, 315 - 336.

⁴⁰¹ Natalija Žunić, Rodni stereotipi o ženama i muškarcima u politici, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 63, Pravni fakultet u Nišu, 2012, 281 - 296.

⁴⁰² Nevena Petrušić, Slobodanka Konstantinović Vilić i Natalija Žunić, Institucionalni seksizam: prepreka efikasnost zaštiti od nasilja u porodici, *Temida*, god 18, br.1/2015, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2015, str. 31 - 54.

⁴⁰³ Bradislaw Malinovski, *Sex and Repression in Savage Society (1927)*, Routledge and Kegan Paul, London, 1960.

⁴⁰⁴ Pogledati: Herbert Spencer, *Principles of Sociology*, D Appleton, New York, 1892-1893;

Emile Durkheim, *Suicide (1858)*, Illionis: Free Press, Glencoe, 1951;

Georg Simmel, *Conflict and the Web of Group Affiliations*, Macmillan, New York, 1955.

ističe patrijarhat kao univerzalni fenomen u kojem su društvena ponašanja oduvijek bila pod dominacijom muškaraca.⁴⁰⁵

Kako u teoriji postoje neslaganja oko toga da se na univerzalan način definiše porijeklo diskriminacije žena⁴⁰⁶, treba se ograditi od isticanja patrijarhata kao univerzalnog pojma, jer iz njega ne proizilazi nužno i da manifestacija muške dominacije poprima isti oblik u svakom društvu. Patrijarhat je, ipak, centralni dio svih diskusija o nejednakosti između žena i muškaraca i zaslužno zauzima značajno mjesto u feminističkoj diskusiji u kojoj se smatra “da se ugnjetavanje žena prije svega zasniva na sistemu moći, oličenom u patrijarhatu”⁴⁰⁷. Patrijarhat, dakle, leži u srcu tradicionalne feminističke jurisprudencije i kritike, a prema riječima Hilaire Barnett, on predstavlja “ključni koncept u feminističkim analizama društva i prava, ali sadržaj i značenje tog ključnog koncepta ostaju sporni”⁴⁰⁸. Kako patrijarhat predstavlja jednu od konceptualno i analitički najsloženijih teorijskih konstrukcija, ova disertacija neće se baviti njegovim detaljnim tumačenjima i analizama ili konvergiranju u koherentnu dogovorenu definiciju, ali je svjetlo pozornice značajno okrenuti ka njemu, kao značajnom konceptu u feminističkoj misli.

Weber patrijarhat definiše kao “najvažniju vrstu dominacije na kojoj počiva legitimitet tradicija, a podrazumijeva autoritet oca, muža, starijeg u kući, starijeg brata nad ostalim članovima porodice...”⁴⁰⁹. Patrijarhat, dakle, obuhvata vjerovanja, norme i vijednosti o statusu, ulozi i moći pojedinaca u porodici i društvu. Patrijarhat nemilosrdno ženama oduzima moć jer omogućava trajnu dominaciju muškog pola i sistemsku diskriminaciju žena. Kako je Kate Millett istakla:

“Naše društvo je patrijarhat kao i sve druge istorijske civilizacije. Ova činjenica je očigledna ako se prisjetimo da je vojska, industrija, tehnologija, univerziteti, nauka, političke funkcije i finansije – ukratko, svaki put moći u društvu, uključujući silu prinude policije, u potpunosti u muškim rukama”⁴¹⁰.

⁴⁰⁵ Više o stavovima Michelle Rosaldo: Michelle Rosaldo i Lamphere L, *Women, culture and society*, Stanford UP, Stanford, 1974.

Michelle Rosaldo, “The use and abuse of anthropology: reflections on feminism and cross-cultural understanding”, *Journal of Women and Culture in Society* 389, 5,3, 1980;

⁴⁰⁶ Fishburne Collier J i Junko Yanagisako S (eds.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, Stanford UP, Stanford, 1987.

⁴⁰⁷ Milena Karapetrović, *Ona ima ime. O filozofiji i feminizmu*. Banja Luka: Art print; Bjeljina: Udruženje žena “Lara”, 2007, str. 112.

⁴⁰⁸ Hilaire Barnett, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, str. 58.

⁴⁰⁹ M. Gerth M, C. Mill, (Eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York, 1946, str. 296.

⁴¹⁰ Kate Millet, *Sexual Politics (1972)*, Virago, London, 1977, str. 25.

Riječ *patrijarhat* izvedena je od riječi *pater* (otac) i *arho* (vladati). U ovakvo konstruisanom sistemu muškarac je glava porodice, vladar u državi, i Bog na nebu, pa je pozicija žene produkt viševjekovne tradicije oblikovanja društvene stvarnosti. Spahić - Šiljak ističe postojanje hijerarhijskih rodničkih dinamika i opresivnih normi prihvatljivog društvenog ponašanja koje ograničavaju prava i slobode žene.⁴¹¹ Ovakve opresivne norme prenose se sa generacije na generaciju, što je stvorilo savremene vrijednosno uokvirene modele ponašanja. Prema Ljiljani Čičkarić, diskriminacija žena direktno proističe iz procesa nejednake distribucije moći i počiva na dominaciji hegemonijskog maskuliniteta.⁴¹²

Ovdje se, međutim, ne radi samo o diskriminaciji žena kao posljedici patrijarhata, već i o drugim posljedicama koje nejednaka distribucija moći za sobom nosi. Mnoge autorke i autori primijetili su da su dio problema patrijarhata ne samo diskriminacija žena, već i mizoginija⁴¹³, seksizam⁴¹⁴, eksploatacija žena i nasilje nad njima⁴¹⁵ i slično. Nerijetko se navodi da rodna neravnopravnost u javnom životu postaje pojačana u privatnom životu, sa posebnim akcentom na to da nasilje nad ženama i nasilje u porodici predstavlja jednu od glavnih manifestacija patrijahalnog autoriteta.⁴¹⁶ U teoriji, ovoj vrsti nasilja pridodat je oštar patrijahalni diskurs koji pokazuje dominaciju muškarca nad ženom i nejednakost između polova⁴¹⁷, jer u patrijahalnim sredinama muškarac smatra da je nasilje njegovo pravo, što nasilje čini društveno prihvatljivom pojavom⁴¹⁸. U tom smislu, ističe se i direktna veza između intimnog partnerskog nasilja nad ženama i kulturoloških obrazaca⁴¹⁹, koje se osigurava kroz hijerarhijske odnose u porodici i kroz poslušnost⁴²⁰. Takođe, djela seksualnog nasilja poput silovanja⁴²¹, seksualnog

⁴¹¹ Zilka Spahić Šiljak, 2019, str. 117.

⁴¹² Ljiljana Čičkarić, "Feministički pristup diskruzivnoj kritici rodne ravnopravnosti", *Sociologija, Vol. LX (2018), N° 1*, 2018, str. 290.

⁴¹³ Više o tome: Marina Blagojević, "Mizoginija: Kontestualna i/ili univerzalna", *Polni stereotipi, Posebno izdanje 2*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002, str. 23, 24.

⁴¹⁴ Više o seksizmu: Janet K. Swim i Lauri L. Hyers, "Sexism", u Tod D. Nelson (ur.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*, Psychology Press, New York, 2009, str. 407 - 430.

⁴¹⁵ Više o tome: Milena Aćimić Remiković, Tradicionalna i kulturna tolerancija na nasilje nad ženama: primjer Crne Gore, u Zilka Spahić - Šiljak, Jasna Kovačević i Jasmina Husanović (ur.), *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, TPO fondacija, Sarajevo, 2022.

⁴¹⁶ Više o tome: Carrie Yodanis, "Gender Inequality, Violence against Women and Fear: A cross-national Test to Feminist Theory of Violence against Women", *Journal of Interpersonal Violence* 19 (6), 2004.

⁴¹⁷ Mitchell Anglin, *Intimate Partner Violence: A Health based Perspective*, University Press, Oxford, 2009.

⁴¹⁸ Dobash Dobash, *Violence against Wives: A Case Against the Patriarchy*, Fress Press, New York, 1979, str. 241.

⁴¹⁹ Lee H. Bowker, Artibell MCFerron, *On the relationship between wife beating and child abuse US*, Sage Publications Inc, 1988, str. 135.

⁴²⁰ Sana Loue, *Intimate partner violence, Societal, Medical, Legal and Individual Responses*, Kluwer Academic Publisher, NY, 2002, str. 23.

⁴²¹ Više o silovanju: Catharine MacKinnon, *Rape: On Coercion and Consent, Toward a Feminist Theory of the State*, 1989.

uznemiravanja⁴²² i pornografije⁴²³ tiču se kontrole i održavanja patrijahalne moći i hijerarhije, što direktno oslikava nejednakost između polova.

“Muška dominacija je možda najprodorniji i najžilaviji sistem moći u istoriji... metafizički je skoro savršen. Standard za njenu tačku gledišta je tačka bez gledišta; njegova posebnost je univerzalnost. Njegova snaga se ostvaruje kao saglasnost, autoritet kao participacija, njegova nadmoć kao paradigma poretka, njegova kontrola kao definicija legitimiteta”.⁴²⁴

U takvom društvenom kontekstu, diskriminacija žena nesumnjivo predstavlja prirodnu konsekvencu institucionalno podržanog patrijahalnog sistema koji baštini obrasce ponašanja koji izražavaju autoritet muškarca nad ženama. Patrijarhat, tradicija i kultura stvorili su pogodnu klimu za postojanje disfunkcionalnog društva u kojem se jedna čitava kategorija ljudi diskriminiše po kriterijumu rođenja, dok pravo, iako bi trebalo da predstavlja interese svih ljudi, žene najčešće stavlja po strani, učutkane i deprivilegovane.

2.7. KONCEPTI JEDNAKOSTI ŽENA I MUŠKARACA: PRVI KORAK KA RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

Princip jednakosti je inkorporiran u mnogim savremenim pravnim sistemima kao jedan od osnovnih principa savremene demokratije i vladavine prava. Najranija i najčešća konceptualizacija jednakosti podrazumijeva da “nijedan pojedinac ne smije da ima manje ljudskih prava ili mogućnosti od bilo kojeg drugog”⁴²⁵. Hersch Lauterpacht ističe da je jednakost pred zakonom, u supstancijalnom smislu, najosnovnije pravo čovjeka, koje zauzima prvo mjesto u pisanim ustavima i predstavlja početnu tačku svih drugih sloboda.⁴²⁶ Rijetko je, međutim, naći međunarodno pravne garancije principa jednakosti u legislativi umjesto koga se, kao jedna od najčešće primjenjivanih normi međunarodnog prava o ljudskim pravima, javlja princip nediskriminacije. Načelo jednakosti se, dakle, pojavljuje kao zabrana diskriminacije, odnosno zabrana razlikovanja koje nije dozvoljeno.⁴²⁷ Jednakost i nediskriminacija, stoga, predstavljaju

⁴²² Više o seksualnom uznemiravanju: Catherine MacKinnon, *Sexual harassment: its first decade in court; Sexual Harassment of Working Women*, 1986.

⁴²³ Više o pornografiji: Andrea Dworkin, *Pornography: Men Possessing Women*, The Women's Press, London, 1981.

⁴²⁴ Catherine MacKinnon, *Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence*, 8 *SIGNS* 635, 638, 1983.

⁴²⁵ Teresa Rees, *Mainstreaming Equality in the European Union*, Routledge, London, str. 29.

⁴²⁶ Lauterpacht Hersch, “An International Bill of Rights of Man”, *Columbia University Press*, New York, 1945, str. 115.

⁴²⁷ Pogledati: Ann Bayefsky, “The Principle of Equality or Non - discrimination in International Law”, 11 *Human Rights Quarterly* 5, 1990.

dvije strane iste medalje prema kojoj važi pravilo da je “pojedinaac tretiran jednako kada nije diskriminisan, i pojedinac je diskriminisan kada se ne tretira jednako”⁴²⁸.

Jednakost animira pravo eksplicitno i implicitno. Na eksplicitnom nivou, jednakost je često garantovana u pozitivnom pravnom sistemu kao pravo, kako na nivou međunarodnog prava, tako i u nacionalnim zakonodavstvima savremenih država. Dok se tradicionalno međunarodno pravo ranije nije bavilo principom nediskriminacije, osim u odnosu na suverenitet, II Svjetski rat je izazvao, do tada, nezapamćenu brigu za zaštitu ljudskih prava i doveo do toga da se ona garantuju svima, bez diskriminacije.⁴²⁹ Princip jednakosti žena i muškaraca, odnosno nediskriminacije, inkorporiran je u različitim izvorima međunarodnog prava, a rod je prepoznat kao jedan od mnogih eksplicitnih osnova zabrane diskriminacije.⁴³⁰ Osim institucija na međunarodnom nivou, Evropska unija je bila jedna od prvih velikih institucija koja je pokušala da osigura jednak tretman za žene i muškarce. Tokom godina, zakonodavstvo, sudska praksa i izmjene i dopune ugovora, pomogli su jačanju ovog principa i njegove primjene unutar Evropske unije. Prema Hebson i Rubery, pitanje jednakosti između žena i muškaraca je bilo od izuzetne važnosti u procesu evropske izgradnje, te i danas nastavlja da igra glavnu ulogu u promovisanju iste.⁴³¹

Prezumpcija postojanja nejednakosti između žena i muškaraca i objašnjavanja superiornosti muškaraca u odnosu na žene predstavlja jedan od osnovnih postulata feminističke pravne teorije. Prema Lauri Palazzani, osnovni koncept feminizma u kontekstu ljudskih odnosa između žena i muškaraca, počiva na identifikaciji korijena pretpostavke muške superiornosti u odnosu na žene, što žene čini marginalnim subjektima.⁴³² Alison Stone ističe da ugnjetavanje žena nije prirodna, već društvena činjenica, odnosno da ne zavisi od unutrašnjih faktora kao što su biološki uslovi, već od vanjskih kao što su društvena organizacija i obrazovanje.⁴³³ Feminističkim teoretičarima/kama to predstavlja potragu za porijeklom fenomena diskriminacije po osnovu pola, koja se često naziva i “seksizam”, i to u smislu patrijahalnog

⁴²⁸ Samantha Besson, “Gender Discrimination under EU and ECHR Law: Nver Shall the Twain Meet?”, *Human Rights Law Review* 8:4, Oxford University Press, 2008, 647 - 682, str. 652.

⁴²⁹ Pogledati: član 2 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama 1948; Članove 2, 3 i 26 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima 1966; član 2 Međunarodnog pakta o ekonomskih, socijalnim i kulturnim pravima 1996.

⁴³⁰ Pogledati poglavlje III: Ženska prava i međunarodni sistem zaštite ljudskih prava.

⁴³¹ Gail Hebson and Jill Rubery, “Employment relations and gender equality”, in Wilkinson, A., Dundon, T., Donaghey, J. and Colvin, A.J.S. (eds) *The Routledge Companion to Employment Relations*, Oxford: Routledge, 2018;

Jill Rubery, “Gender mainstreaming and gender equality in the EU: The impact of the EU employment strategy”, *Industrial Relations Journal*, 33(5), 2002, 500– 22.

⁴³² Laura Palazzani, *Gender in Philosophy and Law*, Springer Briefs in Law, 2021, str. 22.

⁴³³ Alison Stone, *An Introduction to Feminist Philosophy*, Polity Press, Cambridge, UK, 2007, str. 11.

andocentrizma.⁴³⁴ Za Margareth Etienne, jednakost nije “sloboda da budemo tretirani bez obzira na pol, već sloboda od systemske podređenosti zbog pola”⁴³⁵.

Valerie Bryson identifikovala je jezgro feminističke misli koje podrazumijeva da inferiornost muškaraca nije neizbježna posljedica bioloških razlika, već je nešto što se mora i treba mijenjati.⁴³⁶ Prvi korak ka toj promjeni, dakle, podrazumijeva obezbjeđivanje jednakog tretmana žena i muškaraca. U praksi, to pretpostavlja postojanje formalnih - pravnih *jednakih* uslova i šansi za žene i muškarce. Formalna jednakost, odnosno pravna jednakost i jednaka prava, predstavljaju centar liberalnih feminističkih ciljeva u smislu jednake participacije u zapošljavanju, ekonomiji, obrazovanju, kao i u drugim mjerodavnim sferama.⁴³⁷ No, da li je formalna jednakost dovoljna?

Kako je i na početku rečeno, jednakost animira pravo i implicitno, jer ideja vladavine prava održava ideju jednakosti, gdje pravni metod uključuje rezonovanje kroz analogiju i razlikovanje⁴³⁸, odnosno tretiranje stvari na isti način na osnovu njihovih sličnosti i tretiranje stvari različito u odnosu na njihove različitosti. Ovo, u stvari, proizilazi iz Aristotelove “distributivne pravde” i analize koncepta jednakosti u “*Ethica Nichomachea*” koja, prema njemu, podrazumijeva tretiranje sličnih - slično, a različitih - različito. Biti isti, dakle, znači imati pravo na isto; biti drugačiji znači biti tretiran drugačije.⁴³⁹ Kroz istoriju, ovaj koncept jednakosti je, tvrdi MacKinnon, u neprekinutoj liniji postao systemsko i doktrinarno uobičajeno gledište o jednakosti, pa je prepoznat i prihvaćen kao “formalna jednakost” od strane pravnih institucija širom svijeta, definišući srž i obim pravne jednakosti u ustavima, zakonima i međunarodnom pravu.⁴⁴⁰

U feminističko pravnoj teoriji postoje različita pozališta kada se govori o jednakosti i o tome šta ona podrazumijeva, a u velikoj mjeri su dokumentovani i analizirani načini na koje su pravna pravila konsolidovala nejednakost između žena i muškaraca.⁴⁴¹ Iako je došlo do nekih pomaka od tradicionalnih konstrukcija jednakosti u međunarodnom pravu koje se baziraju na pomenutoj aristotelovskoj istovjetnosti/različitosti,

⁴³⁴ Pogledati: Rosemarie Tong, *Feminist Thought: a More Comprehensive Introduction*, Allen and Unwin, Sidney, 1998;

Chris Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, Sage, London, 1999.

⁴³⁵ Etienne Margareth, “Addressing Gender - Based Violence in an International Context”, *18 Harv. Women's L.J.*, 1995, str. 148.

⁴³⁶ Valerie Bryson, *Feminist Political Theory: an Introduction*, Macmillan, Basingstoke, 1992, str. 192.

⁴³⁷ Nicola Lacey “Legislation Against Sex Discrimination: Questions from a Feminist Perspective”, *J.L. and Soc'y* 14, 1987, str. 413.

⁴³⁸ Edward H. Levi, *An Introduction to Legal Reasoning*, 1948, str. 2 i 3.

⁴³⁹ Knjiga V iii 1131a, 1131b, (W.Ross trans., 1925), str. 113.

⁴⁴⁰ Catharine MacKinnon, *Women's Lives, Men's Laws*, Harvard University Press, US, 2007, str. 45 i 46.

⁴⁴¹ Pogledati: Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989.

tradicionalna paradigma jednakosti ostala je dominantan okvir, posebno nakon Svjetke konferencije u Pekingu.⁴⁴²

Alice Edwards je, pišući o generalnom konceptu jednakosti i feminističke kritike, dokumentovala neke od najistaknutijih feminističkih gledišta o jednakosti koji su izvršili pomake u odnosu na tradicionalan okvir jednakosti.⁴⁴³ Tako je, Edwards, navela gledište Catharine MacKinnon koja je kritički pristupila aristotelovskom stanovištu o jednakosti koje podrazumijeva da se slični tretiraju slično, odnosno da osobe na sličnim pozicijama ne bi trebalo tretirati nejednako.⁴⁴⁴ Prema Warwick MacKean-u, problem sa ovim stavom je to što ne adresira koje su razlike relevantne u determinisanju toga da li su pojedinci jednaki ili nejednaki.⁴⁴⁵ Ovakvo gledište podupire i Katarina Frostell, koja navodi da je ovo stanovište problematično kada je u pitanju jednakost između žena i muškaraca jer pretpostavlja da je tačka poređenja - muškarac, i da se ne može primijeniti tamo gdje uporedivi muškarac nedostaje.⁴⁴⁶ Edwards, dalje, navodi i neke novije vizije jednakosti, recimo, u smislu “društveno stvorenih povoljnosti i nepovoljnosti”, nasuprot modelu istovjetnosti i različitosti koji ne dozvoljava bilo kakvo ispitivanje kako pravni sistem održava i konstruiše nepovoljnosti žena, ili kako je zakon “muški definisan”.⁴⁴⁷ Zatim, ističe i stav Iris Marion Young da nejednakost treba promatrati kroz opresiju i dominaciju prije nego distributivnu pravdu,⁴⁴⁸ koji podržava i Hilary Charlesworth sa idejom da jednakost treba razvijati šire, sa manje naglaska na nediskriminaciju, jer je elizija između ova dva koncepta ograničila njihovu sposobnost da se nose za stvarnim životom žena.⁴⁴⁹ I najzad, ne manje važno, gledište MacKinnon u kojem se nejednakost odnosi na dominaciju i podređenost, a ne na istovjetnost i različitost.

Edwards zaključuje da su ova gledišta rekonceptualizacija jednakosti kojima je zajedničko to što svi polaze od toga da je model istovjetnosti/različitosti manjkav jer nastoji da stavi žene u isti položaj kao i muškarce bez dekonstrukcije institucionalnog

⁴⁴² Cook R.J, *Advancing International Law Regarding Women*, 91 *ASIL Proceedings* 308, 1997, str. 316.

⁴⁴³ Pogledati: Edwards Alice, *Violence Against Women under International Human Rights Law*, Cambridge University Press, UK, 2011, str. 142 - 147.

⁴⁴⁴ Više o tome: Catharine MacKinnon, *Are Women Human? And Other International Dialogues*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006, str. 105;

⁴⁴⁵ McKean Warwick, *Equality and Discrimination under International Law*, Clarendon Press, Oxford, 1983, str. 3.

⁴⁴⁶ Frostell Katarina, “Gender Difference and the Non- Discrimination Principle in the CCPR and the CEDAW”, u Hannikainen Lauri i Nykanen Eeva (eds.), *New Trends in Discrimination Law - International Perspectives*, Turku Law School, 1999, str. 29.

⁴⁴⁷ Više o tome: Mahoney Kathleen, “Canadian Approaches to Equality Rights and Gender Equity in the Courts”, u Rebecca Cook (ed.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994, str. 441, 442.

⁴⁴⁸ Vidjeti: Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, 1990, str. 193.

⁴⁴⁹ Više o tome: Charlesworth Hilary, “Concepts of Equality in International Law”, u G. Huscoft i P. Rishworth (eds.), *Litigating Rights: Perspectives from Domestic and International Law*, Hart Publishing, Oxford, 2002, str. 147.

sistema koji jačaju tu nejednakost, odnosno muškarac je postavljen kao model, te da na kraju, zanemaruje realnost života žena i njihovu stvarnost.⁴⁵⁰ Prema MacKinnon, fundamentalni problem jednakosti nije da li je pojedinac isti ili različit jer; *nije u pitanju rodna razlika; već je u pitanju razlika koju pravi rod.*⁴⁵¹

U svakom slučaju, Sandra Fredman ističe postojanje tri razvojne faze zakonskog principa jednakosti:

- 1- faza u kojoj se ukidaju formalne zakonske prepreke;
- 2- faza u kojoj se zakonski zabranjuje diskriminacija u javnoj i privatoj sferi;
- 3- faza u kojoj se proširuje obim nezakonite diskriminacije i mehanizmi za promovisanje ravnopravnosti;
- 4- faza koja uključuje i objedinjuje sve tri prethodne faze.⁴⁵²

U pogledu pristupa jednakosti, prema Jewsonu i Masonu, postoje dva glavna pravca: liberalni i radikalni. Liberalni pristup jednakosti podrazumijeva da jednakost postoji kada svi ljudi imaju pristup istom društvenom priznanju. Za državu, to znači da je potrebno preduzimati ispravne procedure koje se implementiraju uzimajući u obzir *a priori* jednakost, čime se nejednakost smanjuje i vodi ka većoj jednakosti. Sa druge strane, radikalni pristup jednakosti se fokusira na potrebu da se direktno interveniše kako bi se postigla pravednost.⁴⁵³ Ovaj pristup opravdava afirmativne akcije, koje su česta sredstva za kojima zakonodavac poseže kako bi ojačao rodnu ravnopravnost u pravnom poretku. Kako su ovi pristupi i njihova objašnjenja relativno zastarjela, a praktično nisu dovela do idealnih rješenja, Kirton i Greene su primijetili da oni nose za sobom i prilične kritike. Recimo, liberalan pristup se shvata kao nesposoban da pruži jednakost jer se suočava sa opštim okvirom višestrukih nejednakosti na različitim nivoima, dok je intervencionistički radikalniji pristup često negativno percipiran kao obrnuta diskriminacija i poseban tretman jer nastoji da saosjeća sa nižim položajem žene u društvenom kontekstu.⁴⁵⁴

Zbog čega je bilo važno proći kroz teorijsku notu jednakosti? Ona na sofisticiran način pokazuje da, nažalost, jednakost žena u diskursu o ljudskim pravima jeste postalo shvaćeno kao postizanje prava na osnovu prava muškaraca. Definitivno, muškarci su ti

⁴⁵⁰ Alice Edwards, *Violence Against Women under International Human Rights Law*, str. 148.

⁴⁵¹ Više o njenim stavovima o jednakosti: Catherine MacKinnon, *Are Women Human? And Other International Dialogues*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006, str. 74.

⁴⁵² Sandra Fredman, *Discrimination Law*, Oxford University Press, 2002, str 5 - 6.

⁴⁵³ Nick Jewson, David Mason, "The theory and practice of equal opportunities policies: Liberal and radical approaches", *Sociological Review*, 34 (2), 1986, 307 - 334.

⁴⁵⁴ Gill Kirton, Anne-marie Greene, "Gender equality and industrial relations in the "New Europe": An introduction", *European Journal of Industrial Relations*, 11 (2), 2005, 141 - 149.

koji daju mjeru po kojoj se jednakost mjeri.⁴⁵⁵ Upravo je to ono što je zajedničko svim ovim gledištima. U praksi, posebno je važno dati odgovor na pitanje: da li je izvršena dekonstrukcija pravnog sistema koji jača tu nejednakost?

2.8. AFIRMATIVNA AKCIJA: JAČANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Istorijski začetak afirmativne akcije predstavlja tzv. *executive order* američkog predsjednika Džona F. Kenedija, koji se odnosio na afirmativnu akciju za zapošljavanje i tretman zaposlenih bez uzimanja u obzir njihove rase, vjerovanja, boje ili nacionalnog porijekla.⁴⁵⁶ Ivana Krstić naglašava da je afirmativna akcija, u tom smislu, korišćena u kontekstu rasne diskriminacije, a da je od skorije obimno korišćena na tlu Evrope kao mjera koja osigurava ženama jednakost na radnom mjestu.⁴⁵⁷ Autorka, dalje, naglašava da afirmativna akcija predstavlja “odstupanje od osnovnog principa formalne jednakosti”⁴⁵⁸. Stratigaki, takođe, ističe da je afirmativna akcija u Evropi bila temeljna osnova za jednake mogućnosti i antidiskriminacijske politike koje su podrazumijevale usvajanje konkretnih mjera u ime žena, u cilju prevazilaženja njihovih nejednakih pozicija u patrijahalnom društvu u kojem dominiraju muškarci.⁴⁵⁹

Prema opšteprihvaćenoj definiciji u udžbenicima ljudskih prava, afirmativna akcija ili preferencijalni tretman je:

“naziv za skup raznovrsnih mjera koje se preduzimaju u korist određenih grupa i njihovih pripadnika, kako bi se otklonile posljedice diskriminacije”⁴⁶⁰.

Različiti autori šaroliko definišu pojam afirmativne akcije. Prema Veri Lomazzi i Isabelli Crespi, afirmativna akcija predstavlja:

“političko sredstvo koje ima za cilj promovisanje učešća ljudi određene etničke pripadnosti, roda, seksualnog i društvenog identiteta u kontekstima u kojima su oni manjina i/ili nedovoljno zastupljena grupa”⁴⁶¹.

⁴⁵⁵ Natalie Persadie, *A Critical Analysis of the Efficacy of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, UK, 2012, str. 43.

⁴⁵⁶ Pogledati: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/executive-order-10925-establishing-the-presidents-committee-equal-employment-opportunity> (pristupljeno 15.01.2024. godine),

⁴⁵⁷ Više o tome: Krstić Ivana, “Afirmativna akcija u Sjedinjenim Američkim državama i Evropskoj uniji: poređenje i analiza”, *Facta Universitatis, Series Law and Politics*, Vol. 1, No. 7, Niš, 2003, str. 825 - 843.

⁴⁵⁸ Ibid.

⁴⁵⁹ Maria Stratigaki, “Gender mainstreaming vs positive action: an ongoing conflict in EU gender equality policy”, *European Journal of Women’s Studies*, 12(2), 2005, str. 165– 186.

⁴⁶⁰ Milan Paunović, Boris Krivokapić, Ivana Krstić, *Međunarodna ljudska prava*, Univerzitet u Beogradu - Pravni fakultet, Beograd, 2018.

⁴⁶¹ Verra Lomazzi, Isabella Crespi, *Gender Mainstreaming and Gender Equality in Europe*, Policy Press, UK, 2019, str. 15.

Dakle, riječ je o širokom terminu koji podrazumijeva skup mjera koje država preduzima u cilju postizanja jednakosti. Afirmativna akcija, u suštini, predstavlja alternativni pristup konceptu jednakosti, u smislu ishoda, gdje se akcenat stavlja na suštinskoj, a ne samo formalnoj jednakosti što, prema riječima Krstić, “zahtijeva njeno dalje opravdanje”⁴⁶². McKean opravdava takvo odstupanje od stroge jednakosti, kroz “posebne mjere” ili razlike u tretmanu dizajniranom da se pojedinci i/ili grupe uzdignu do standarda jednakosti.⁴⁶³

Afirmativne akcije su teorijski i praktično kontroverzan pojam. Kroz njihovu refleksiju u teoriji i praktičnim iskustvima, mnogi autori/ke su tvrdili da ona ipak stvara nove nejednakosti između žena i muškaraca jer im se ne omogućava jednak tretman⁴⁶⁴ i jednake mogućnosti⁴⁶⁵, što dovodi do sukoba sa univerzalizmom koji se shvata kao jednak pristup jednakim mogućnostima, pa se postavljaju pitanja o jednakosti i individualnim pravima muškaraca koji mogu biti diskriminirani ovim akcijama.

U svakom slučaju, polazeći od toga da formalna jednakost često ne uzima u obzir strukturalne nepovoljnosti u životu žena, mnogi pravni sistemi su prihvatili ne samo formalnu, već i suštinsku jednakost žena i muškaraca. U mnogim evropskim državama, iako politike formalne jednakosti imaju duboku ukorijenjenu tradiciju, antidiskriminacijske politike i politike jednakih mogućnosti su imale izazovne periode, na primjer, u odnosu na jednaku platu i na jednak pristup i učešće na visokim pozicijama žena⁴⁶⁶, pa su ove mjere opravdane i u takvim pravnim porecima. Njima se, dakle, uklanja ili sprječava diskriminacija ili se nadoknađuju nepovoljnosti uzrokovane strukturama koje postoje u društvu, kako bi se garantovala suštinska jednakost. Naglasak se sa jednakosti pristupa pomjera na stvaranje uslova koji će vjerovatnije dovesti do jednakosti ishoda⁴⁶⁷, te na postizanje uključivanja i osnaživanja žena u svim sferama⁴⁶⁸. Važno je, stoga, stvoriti pravni sistem koji funkcioniše i, u isto vrijeme, čini razlike razlogom za slavlje, a ne razlogom za klasifikacije.

⁴⁶² Krstić Ivana, Ibid.

⁴⁶³ McKean, *Equality and Discrimination under International Law*, str. 3.

⁴⁶⁴ Pogledati: Rossilli, M, *Gender Policies in the European Union*, Peter Lang Publishing, London, 2000; Chrystalla A. Ellina, *Promoting Women's Rights: The Politics of Gender in the European Union*, Routledge, New York, 2003.

⁴⁶⁵ Pogledati: Joan Eveline, Carol Bacchi, “What are we mainstreaming when we mainstream gender?”, *International Feminist Journal of Politics*, 7(4), 496–512, 2005;

Heather MacRae, “Gendering integration: Unintentional and unanticipated gender outcomes of European Union policy”, *Women's Studies International Forum*, 39(July– August), 3–11, 2013.

⁴⁶⁶ Više o tome: Annick Masselot, “The state of gender equality law in the European Union”, *European Law Journal*, 13(2), 2007, 152–68.

⁴⁶⁷ Teresa Rees, *Mainstreaming Equality in the European Union*, Routledge, London, str. 34.

⁴⁶⁸ Više o tome: Johanna Kantola, Kevät Nousiainen, “The European Union: Initiator of a new European anti-discrimination regime?”, Krizsan, A., Skjeic, H. and Squires, J. (eds.) *Institutionalizing Intersectionality*, Palgrave Macmillan, London, 2021, str. 33–58;

2.9. FEMINIZAM U MEĐUNARODNOM PRAVU I LJUDSKIM PRAVIMA

Prikazana teorijska diskusija ukazala je da su debate o položaju žena sa svojim korijenima još u antičkom dobu, stajale kao svetionik i zvijezde vodilje savremenoj feminističkoj misli koja je svoj procvat doživjela tek sredinom prošlog vijeka. Na to je impozantan uticaj imao razvoj međunarodnog prava i ljudskih prava u periodu nakon II Svjetskog rata, kada su pitanja ljudskih prava posebno dobila na značaju.⁴⁶⁹ Vrijeme implementacije i internacionalizacije prava kodifikovanih u međunarodnim izvorima kao carstvu prava čovjeka, doprinijelo je naizgled stvaranju zlatnog vijeka ljudskih prava, “doba prava” u kojem ljudska prava imaju priliku da se univerzalizuju i postanu “opšti zakon naroda”.⁴⁷⁰ U civilizacijskom smislu, utemeljenje ljudskih prava na nivo osnovnih načela zakonodavstva i društvenog poretka je presudan istorijski momenat u zapadnoj kulturi i opšteprihvaćenoj moralnoj viziji čovječanstva.⁴⁷¹ U savremenoj pravnoj literaturi, ljudska prava se, najčešće, određuju kao skup prava i sloboda koje pripadaju svim ljudima, koja se stiču samim rođenjem i kao takva ne zavise od volje države.⁴⁷² Upotreba riječi *prava* i *sloboda* u množini, zapravo usmjerava ka pozitivno - pravnom aspektu određivanja pojma ljudskih prava.⁴⁷³

Alice Edwards ističe postojanje četiri faze u feminističkoj teoriji ljudskih prava ali naglašava da su one prilično arbitrarne u svom dizajnu i to sa mnogo preklapanja između njih jer su sekvencne do određene tačke, budući da se i dekonstrukcija i rekonstrukcija nastavljaju dešavati u kontinuitetu.⁴⁷⁴ Prva faza se, upravo, vezuje za prethodno opisan period nakon II Svjetskog rata, kada je međunarodno javno pravo doživjelo poseban procvat, a to vrijeme istovremeno karakteriše i aktivizam žena oko prava na ravnopravnost u politici, braku i ekonomiji.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima donijeta je u ovom periodu, odnosno 1948. godine. Veliki uticaj na donošenje ove deklaracije imala je Komisija za status žena, posebno angažman Eleanor Rousvelt kao predsjednice Komisije za ljudska prava.

Alison E. Woodward, “From equal treatment to gender mainstreaming and diversity management”, Abels, G. and Mushaben, J.M. (eds.) *Gendering the European Union*, Palgrave Macmillan, London, 2012, str. 85– 103.

⁴⁶⁹ Nurko Pabrić, “Razvoj ideje ljudskih prava, povodom 50 godina Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka”, *Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu Most*, Broj 106 - 107, nova serija 17 - 18, Mostar, Bosna i Hercegovina, 1998, str. 6.

⁴⁷⁰ Rols Džon, “Zakon naroda”, *Politike ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 9.

⁴⁷¹ Više o tome: Emanuel Levinas, “Ljudska prava i dobra volja”, *Politike ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 30;

Banč Šarlot, “Prava žena kao ljudska prava: prilog re-viziji ljudskih prava”, *Politike ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, str. 174.

⁴⁷² Vojin Dimitrijević, Dragoljub Popović, Tatjana Papić, Vesna Petrović, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, 2006, str. 36.

⁴⁷³ Saša Gajin, *Ljudska prava pravno - sistemski okvir*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, 2011, str. 17.

⁴⁷⁴ Alice Edwards, *Violence Against Women Under International Human Rights Law*, Cambridge University Press, New York, 2011, str. 39.

Ljudska prava su u ovoj deklaraciji, naime, bila svedena na “men’s rights”, odnosno prava muškaraca. Zahvaljujući Eleanor Roosevelt “greška” je ispravljena, pa su se u pomenutoj Deklaraciji ipak našla “*human rights*”, odnosno ljudska prava. Prema Slađani Jovanović, postavlja se očigledno pitanje da li je zaista u pitanju bila greška ili je ipak tako nešto bilo samo izraz aktuelne situacije u kojoj sasvim sigurno djeluje sistemska diskriminacija⁴⁷⁵ jedne čitave polovine ljudske populacije? Čini se da ta proklamovana neotuđiva prava koja kao takva pripadaju svim živim bićima samo na osnovu činjenice da su ljudi, nijesu uvijek i u potpunosti dostupna ženama, niti je sa tim u vezi, diskriminacija žena i nasilje nad ženama brzo i lako prepoznato kao kršenje ljudskih prava.⁴⁷⁶ Na liniji navedenog, Edwards ističe rad i aktivnosti Komisije za status žena koja je blisko sarađivala sa ženskim nevladinim organizacijama, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji gdje je njihova djelatnost posebno bila fokusirana na rodnu ravnopravnost i nediskriminaciju. Ovo je odraženo u Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije protiv žena iz 1979. godine, čime se formira politički okvir rada Ujedinjenih nacija na pravima žena.⁴⁷⁷

Edwards, dalje, navodi 1980. godinu kao početak druge faze koji se odnosi na dekonstrukciju prava, u kojoj su se feministički teoretičari/ke bavile dekonstrukcijom i kritikovanjem međunarodnih normi ljudskih prava, kao i drugih aspekata međunarodnog prava kako bi indentifikovali praznine i nedostatke pravnih normi.⁴⁷⁸ Iako su teorije i ideologije o ljudskim pravima bile atraktivne jer ih karakteriše univerzalnost, one su, međutim, od svojih začetaka praćene ideološkim predrasudama⁴⁷⁹ i kritikama koje su posebno okarakterisale drugu fazu feminističke teorije međunarodnog prava i ljudskih prava.

Izraz nezadovoljstva i bunta povodom takvog stanja u društvu, doveo je do stvaranja koncepta ženskih ljudskih prava koji započinje borbu za zaštitom žena i njihovih prava. Tako je problem diskriminacije žena postao vidljiv i prepoznat na međunarodnom nivou. Značajno je, u tom smislu, pomenuti završni dokument Treće konferencije o ženama koja je održana u Najrobiju, 1985. godine. Najrobijaska strategija

⁴⁷⁵ Sistemska ili strukturalna diskriminacija predstavlja najopasniji oblik diskriminacije žena jer je kao takav oblik diskriminacije koji je sakriven. Sistemska ili strukturalna diskriminacija se odnosi na politiku institucija u kojoj postoji dominantna rasna, etnička ili rodna grupa i ponašanje pojedinaca koji primenjuju politiku i kontrolišu institucije, a koji su u namjeri rasno, etnički ili rodno neutralni, ali za rezultat imaju različiti i štetan tretman manjinskih rasnih, etničkih ili rodni grupa. O diskriminaciji: Pincus F. L, *Discrimination comes in many forms: individual, institutional, and structural*”: <https://www.extension.iastate.edu/4hfiles/StaffDocs4H/2014YouthFest/DiscriminationComesInManyForms.pdf>.

⁴⁷⁶ Slađana Jovanović, *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Institut za sociološka i kriminološka ispitivanja, Beograd, 2010, str. 90.

⁴⁷⁷ Alice Edwards, 2011, str. 39.

⁴⁷⁸ Ibid, str. 40.

⁴⁷⁹ Zlatiborka Popov - Momčinović, “Feministički diskurs o ljudskim pravima”, *Zbornik radova*, Pravni fakultet Univerziteta u istočnom Sarajevu, 2011, str. 79.

je, naime, od posebne važnosti jer, po prvi put u historiji, nasilje nad ženama i nasilje u porodici bivaju prepoznati i predstavljeni kao oblik diskriminacije. Ova Konferencija bila je najveća i najuticajnija konferencija svoje vrste u to doba, i kao takva bila je jedna od prekretnica na polju zaštite žena i sprječavanja nasilja nad njima, naglašavajući da se nasilje u porodici smatra “udarom na fizički i moralni integritet žena”⁴⁸⁰. Prije Konferencije u Najrobiju održane su još dvije: Konferencija u Meksiko Sitiju, 1975. godine i Konferencija u Kopenhagenu 1980. godine. Sve tri konferencije su imale kao ključne teme jednakost, mir i razvoj.⁴⁸¹

“Veliko je zlo što su žene bile zanemarene u potrazi za slobodom, jednakošću i za onim odveć precizno nazvanim “pravima čovjeka”.”⁴⁸²

S obzirom na uočljivu mušku pristrasnost međunarodnog prava koje su feminističke pravne teoretičarke posebno isticale i kritikovale u ovom periodu, feminizam se smatra jednim od glavnih “krivaca” za započetu borbu na polju obezbjeđivanja rodne ravnopravnosti koja još uvijek traje. Ipak, ova borba za jednak tretman nije objeručke dočekana, niti je bila opšteprihvaćena, tako i danas još uvijek nailazi na zidove otpora kako na međunarodnom tako i na nacionalnim nivoima. Feministički dekonstrukcioni pristup pravu se, stoga, nije završio ni do danas.

Ovaj dekonstrukcioni pristup pravu postavio je temelje za kasnije teorijske rasprave, međutim, prema tvrdnji Edwards, rijetko nudi konkretne prijedloge putem kojih bi međunarodno pravo ljudskih prava moglo da se razvija ili koristi u svrhu iskustva žena, pa su tek kasnije feministički pravni teoretičari/ke prihvatili međunarodno javno pravo kao put za ostvarivanje prava žena. Time Edwards prepoznaje početak treće faze od 1990. godine i naziva je “rekonstrukcija, preoblikovanje i reinterpretacija”.⁴⁸³ Ovu fazu karakterišu napori da se pitanja žena stave na dnevni red ljudskih prava, posebno da se seksualno nasilje nad ženama u oružanim sukobima prizna kao kršenje ratnog prava.⁴⁸⁴ Ovo je, takođe, bio pristup Bečke svetske konferencije o ljudskim pravima 1993. godine, u kojoj je rečeno da su "prava žena ljudska prava", a što je kasnije ponovljeno u Pekinškoj platformi za akciju

⁴⁸⁰ Forward – Looking Strategies for the Advancement of Women to the Year 2000:

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjsu4j8v5HkAhWvpIsKHf0QCAIOFjABegOICxAE&url=https%3A%2F%2Fwww.un.org%2Fwomenwatch%2Fconfer%2Ffnfls%2FNairobi1985report.txt&usq=AOvVaw1BGxAXgab_WYCJIja0SO79

⁴⁸¹ Više o konferencijama na: <https://www.un.org/en/conferences/women>.

⁴⁸² Anne Phillips, *(O)Rađanje Demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001, str. 12.

⁴⁸³ Alice Edwards, 2011, str. 40.

⁴⁸⁴ Alice Edwards ističe da je ovaj period u velikoj meri oblikovan događajima u bivšoj Jugoslaviji 90-tih godina i činjenici da su u sukobu korišćeni silovanje i seksualno nasilje kao namerna vojna strategija psihološkog rata, pa se ova treća faza manje fokusira na kritiku sistema međunarodnog prava ljudskih prava i odbacivanje istog, delimično ili u cjelini, kao irelevantnog za život žena, a više na razmišljanje o potencijalnom opsegu normi ljudskih prava koji bi se tumačio i primenjivao u korist žena. Zato ovaj period Edwards naziva period rekonstrukcije, preoblikovanja i reinterpretacije. Ibid, str. 41.

1995. godine. Na Bečkoj konferenciji je posebno naglašeno da su prava žena i djevojčica neotuđivi, integralni i nedjeljivi dio univerzalnih ljudskih prava i da se oblici seksualnog zlostavljanja i eksploatacije smatraju nespojivim sa ljudskim dostojanstvom i vrijednošću ljudskog bića, te da moraju biti eliminisani.⁴⁸⁵ Feministička zastupništva, dakle, tokom ove faze pokušavala su ne samo da unaprijede međunarodni sistem u korist žena već, često, jednostavno da ga angažuju u tom pogledu i time utiču na promjene na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti.⁴⁸⁶

Edwards, najzad, prepoznaje postojanje četvrte faze čiji početak vezuje za 2000. godinu, a koja traje do danas, i naziva je “refleksija, ponovna procjena i reevaluacija”. Ono što karakteriše ovu fazu, prema njenom stanovištu, predstavlja preispitivanje integracionog pristupa treće faze, procjene napretka i sagledavanje postignuća feminističkog pokreta kroz procjenu “realnosti na terenu, umjesto “grandioznog teoretisanja”, uz uključivanje više empirijskih analiza”.⁴⁸⁷

Oslanjajući se na ovo stanovište Edwards, ova disertacija se nalazi unutar četvrte faze refleksije, procjene i reevaluacije, pa se neće baviti grandioznim teoretisanjima, izuzev u smislu međunarodne relevantnosti ove disertacije i izvjesnih smjernica u tom smislu. Najveća pažnja se, naime, posvećuje konkretnoj analizi pravnih normi i sudske prakse u crnogorskoj jurisprudenciji u cilju procjene i reevaluacije napretka u oblasti rodne ravnopravnosti, kao i odnosa međunarodnog prava i domaćeg prava na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom sistemu i društvu, uz uključivanje više relevantnih empirijskih analiza u tom pogledu.

2.10. FEMINISTIČKA KRITIKA MEĐUNARODNOG PRAVA LJUDSKIH PRAVA

Uopšteno govoreći, postoje brojne feminističke kritike međunarodnog prava ljudskih prava i one se, u najvećem dijelu, odnose na mušku prirodu ljudskih prava, odsustva žena sa mjesta odlučivanja, dikotomiju na javno/privatno i patrijahalnu ulogu žena u toj podjeli, kao i esencijalizaciju žena. Sve ove kritike karakteriše postojanje složenih podkritika i različitih stanovišta feminističkih pravnih autorki i autora, koji su

⁴⁸⁵ Vienna Declaration and Programme of Action, World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993; UN Dok. A/CONF.157/23, 12. jul 1993, par. 18: "Ljudska prava žena i djevojčica su neotuđivi, integralni i nedjeljivi dio univerzalnih ljudskih prava. Puna i jednaka participacija žena u političkom, civilnom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu, na nacionalnom, regionalnom i internacionalnom nivou, i iskorenjivanje svih oblika diskriminacije na osnovu pola, prioritetni su ciljevi međunarodne zajednice."

⁴⁸⁶ Pogledati: Amnesty International, *Human Rights are Women's Rights*, AI Index: 77/01/95, 1995; Rebecca J. Cook, "State Responsibility for Violations of Women's Human Rights", 7 *Harv. Hum. Rts. J.* 125, 1994; Karen Engle, "International Human Rights and Feminisms", *Michigan Journal of International Law*, Vol 13, Issue 3, 1992.

⁴⁸⁷ Alice Edwards, 2011, str. 43.

se posebno bavili dekonstrukcijom prava u ovom pogledu.⁴⁸⁸ Imajući to u vidu, nije moguće na sveobuhvatan način pomenuti sve relevantne kritike i diskusije bogate feminističke jurisprudencije, pa će biti istaknuto samo esencijalno.

Sve feminističke autorke i autori, naime, primjećuju da međunarodno pravo kakvo je poznato danas, rođeno u doba prosvetiteljstva i doba razuma, ističe pozitivističku filozofiju gdje je posebno vidna inherentna, patrijahalna i androcentrična struktura ljudskih prava i međunarodnih odnosa.⁴⁸⁹

Mnoge autorke i autori tvrde da je međunarodno pravo ljudskih prava koncipirano kao skup “muških” prava⁴⁹⁰, te da ono, na taj način, predstavlja ništa drugo do “potpuno seksistički sistem”⁴⁹¹. Oni su, u tom smislu, međunarodnom pravu pripisali duboko zasnovan rodni diskurs koji privileguje muškarce, pa tako prema Hilary

⁴⁸⁸ Pogledati različite izvore: Andrew Byrnes, “Using International Human Rights Law and Procedures to Advance Women’s Rights”, K. D. Askin and D. M. Koenig (eds.), *Women and International Human Rights Law*, Transnational Publishers, New York, 2000;

Ngairé Naffine, Rosemary Owens, *Sexing the Subject (of Law)*, Law Book Co Australasia, 1997;

Rebecca L. Hillock, “Establishing the Rights of Women Globally: Has the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women made a Difference?” *12 Tulsa Journal for Comparative and International Law*, Vol.12, 2005;

Fareda Banda, *Women, Law and Human Rights: An African Perspective*, Hart Publishing, 2005;

Berta Hernández-Truyol, “Women's Rights as Human Rights - Rules, Realities and the Role of Culture: A Formula for Reform”, *Brooklyn Journal of International Law*, Vol. 21, No. 605, 1996;

Karen Engle, “Female Subjects of Public International Law: Human Rights and the Exotic Other Female”, Dan Danielsen, Karen Engle (ed.), *After Identity: A Reader in Law and Culture*, Routledge, 2013;

Alice Edwards, “Everyday Rape: International Human Rights Law and Violence against Women in Peacetime”, C. McGlynn and V. Munro (eds.), *Rethinking Rape Law: International and Comparative Perspectives*, Routledge-Cavendish, London, 2010;

Johanna E. Bond, “International Intersectionality: A Theoretical and Pragmatic Exploration of Women’s International Human Rights Violations”, *52(1) Emory Law Journal*, 71-186, 2001;

Elizabeth Spelman, *Inessential Women*, Beacon Press, 1990;

Jasminka Kalajdzic, “Rape, Representation, and Rights: Permeating International Law with the Voices of Women”, *Queen's Law Journal*, Vol. 21, 457, 1996;

Kathleen Mahoney, “Theoretical Perspectives on Women’s Human Rights and Strategies for their Implementation”, *12 Brook. J. Int’l L.* 799, 1996;

Catharine A. MacKinnon, “Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence”, *Signs*, Vol. 7, No. 3, *Feminist Theory* (Spring), 1982.

⁴⁸⁹ Pogledati: Hilary Charlesworth, “What are Women’s International Human Rights?” in Rebecca J. Cook, ed, *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994.

Nicola Lacey, “Feminist Legal Theory and the Rights of Women” in Karen Knop, ed, *Gender and Human Rights*, New York: Oxford University Press, 2004;

Hilary Charlesworth, Christine Chinkin & Shelley Wright, “Feminist Approaches to International Law” *85 Am. J. Int’l J* 613, 1991;

Karen Engle, “International Human Rights and Feminisms: When Discourses Keep Meeting” in Doris Buss & Ambreen Manji, eds, *International Law: Modern Feminist Approaches*, Portland: Hart Publishing, 2005.

⁴⁹⁰ Više o tome: Riane Eisler, “Human Rights: Toward an Integrated Theory for Action”, *9 HRQ* 287, 1987;

Charlotte Bunch, “Women’s Rights as Human Rights: Toward a Re-Vision of Human Rights”, *2 HRQ* 486, 1990;

Rebecca J. Cook, “Women’s International Human Rights Law: The Way Forward”, *15 HRQ* 230, 1993;

Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, “The Gender of Jus Cogens”, *15 HRQ* 63, 1993;

Hilary Charlesworth, “Human Rights as Men’s Rights”, Peters and Wolper (eds.), *Women’s Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, 103;

Gayle Binion, “Human Rights: A Feminist Perspective”, *17 HRQ* 509, 1995;

Charlotte Bunch, “Transforming Human Rights from a Feminist Perspective”, Peters and Wolper (eds.), *Women’s Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, 11;

⁴⁹¹ Charlesworth and Chinkin, *The Boundaries of International Law*, str. 18.

Charlesworth, ono pripada “muškom svijetu prava, maskirajući se u ljudsko”⁴⁹², jer je u potpunosti ignorisao koncepte roda čime je bio “praktično neprobojan za glasove žena”⁴⁹³. Istorijski gledano, žene su, doista, bile nevidljive u zakonima jer nisu imale status osoba koje mogu posjedovati zakonska prava.⁴⁹⁴ U tom svijetlu, međunarodne norme o ljudskim pravima prvobitno su bile artikulisane i nastavljaju tako da se tumače i primjenjuju kako bi odražavale iskustva muškaraca, dok u potpunosti zanemaruju štete koje najčešće ili nesrazmjerno pogađaju žene.⁴⁹⁵ Ovo, zapravo, predstavlja opšte prihvaćenu feminističku kritiku međunarodnog prava ljudskih prava jer ono privileguje realnosti muških života, a zanemaruje realnosti ženskih života.⁴⁹⁶

„U diskursu o ljudskim pravima tradicionalno dominiraju muškarci u smislu da se, u onom što je u suštini muški svijet, muškarci bore da ostvare svoje dostojanstvo i zajedničku ljudskost protiv nadmoćnog državnog aparata. Pokušaji da se definiše tijelo građanskih i političkih prava vršeni su od osamnaestog vijeka pa nadalje u društvima koja su organizovali muškarci i, pretežno, za muškarce.”⁴⁹⁷

Rodna neravnopravnost i diskriminacija su se, izgleda, gotovo naturalizovale jer se “sveobuhvatna i sistemska kršenja ljudskih prava nad ženama smatraju dijelom prirodnog poretka”⁴⁹⁸. Feministički autori/ke smatraju da su debate o ženskim pravima u diskursu međunarodnog prava predstavljale samo “ometajući višak”⁴⁹⁹, između ostalog, zbog činjenice da političkim subjektima i na nacionalnom i na međunarodnom nivou dominiraju muškarci, čime se onemogućava da problem rodne ravnopravnosti bude vidljiv⁵⁰⁰. To, prema njima, znači i da se problemi koji tradicionalno brinu muškarce

⁴⁹² Hilary Charlesworth, “What are “Women’s International Human Rights”?”, *Human Rights of Women*, University of Pennsylvania Press, 1994. str. 67.

⁴⁹³ Više o muškom svijetu međunarodnog prava: Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, Shelley Wright, “Feminist approaches to International Law”, *American Journal of International Law*, Volume 85, Issue 4, October 1991, 613 - 645, str. 621.

⁴⁹⁴ Ngaire Naffine, “Can Women be Legal Persons?”, in James, S., Palmer, S. (ed./s), *Visible Women - Essays on feminist legal theory and political philosophy*, 2002.

⁴⁹⁵ Alice Edwards, *Violence Against Women and International Human Rights Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, str. 51.

⁴⁹⁶ O marginalizaciji žena pogledati: Anne Gallagher, “Ending the Marginalization: Strategies for Incorporating Women into the United Nations Human Rights System”, 19 *HRQ* 2, 1997.

O istoriji uključenosti žena u razvoj međunarodnog prava ljudskih prava pogledati: Arvonne S. Fraser, “Becoming Human: The Origins and Development of Women’s Human Rights”, 21 *HRQ* 853, 199.

⁴⁹⁷ Noreen Burrows, “International Law and Human Rights: The Case of Women’s Rights” in T Campbell et al. (eds.), *Human Rights: From Rhetoric to Reality*, New York, Basil Blackwell, 1986, str. 80.

⁴⁹⁸ Joanna Kerr, “The Context and the Goal”, *Ours By Right: Women’s Right as a Human Rights*, London, 1993. str. 3.

⁴⁹⁹ Hilary Charlesworth, “What are “Women’s International Human Rights”?”, *Human Rights of Women*, University of Pennsylvania Press, 1994. str. 59.

⁵⁰⁰ Charlotte Bunch, “Transforming Human Rights from a Feminist Perspective”, *Women’s Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London, Routledge, 1995. str. 12.

smatraju opštim ljudskim pitanjima; dok se, “pitanja žena”, za razliku od njih, smatraju posebnom i ograničenom kategorijom⁵⁰¹. Na liniji isticanja “posebne, ograničene” kategorije, Hilary Charlesworth, Christine Chinkin i Shelley Wright navode sljedeće:

“Zato što muškarci generalno nisu žrtve seksualne diskriminacije, porodičnog nasilja i seksualnog ponižavanja i nasilja, ovi problemi se prebacaju u *posebnu sferu* i često budu *ignorisani*. Ortodoksni pristup međunarodnom pravu i politici bi se dramatično promijenio ako bi njihove institucije zaista bile ljudske po sastavu”⁵⁰².

Odsustvo ženskih glasova, dakle, predstavlja direktnu posljedicu “muške hegemonije nad javnim životom i institucijama”⁵⁰³, što je dovelo do isključenosti žena, ili njihovog zanemarljivog doprinosa u pregovorima, razvijanju, artikulisanju, izradi, praćenju i sprovođenju normi ljudskih prava, čime su pitanja žena ostala zanemarena.⁵⁰⁴ Preokretanje ovakvih tokova ogledalo se u uzimanju učešća žena u procesima i institucijama ljudskih prava što je direktno uticalo na relevantnost pravnih propisa za žene koje su smatrale da imaju jednaka prava da sasvim ravnopravno sa muškarcima budu uključene u sve aspekte pravnog, političkog, ekonomskog, kulturnog i civilnog života.⁵⁰⁵ Charlesworth, u tom pogledu, identifikuje dva razloga za veće učešće žena i njihovu zastupljenost u međunarodnim organizacijama: prvo, to predstavlja osnovno pitanje ravnopravnosti i ljudskih prava, i drugo, žene nude različite oblike donošenja odluka.⁵⁰⁶

Dugo očekivana zastupljenost žena u međunarodnim tijelima i njihovo učešće u donošenju pravnih normi, međutim, nije ostalo bez kritike, i to u prvom redu zbog toga što su se glasovi žena, uglavnom, glasno čuli na forumima specifičnim za žene, ali su njihovi glasovi bili prigušeni unutar glavnih tokova međunarodnih tijela⁵⁰⁷, zbog čega je međunarodno pravo ljudskih prava posebno optuženo za marginalizovanje pitanja žena u “geto”⁵⁰⁸. Međunarodna tijela su, u početku, zauzela stanovište da bi

⁵⁰¹ Hilary Charlesworth, “Human Rights as Men’s Rights”, *Women’s Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London, Routledge, 1995. str. 105.

⁵⁰² Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, Shelley Wright, ‘Feminist Approaches to International Law’, str. 622.

⁵⁰³ Kathleen Mahoney, “Theoretical Perspectives on Women’s Human Rights and Strategies for their Implementation”, *12 Brook. J. Int’l L.* 799, 1996, str. 810;

Ursula A. O’Hare, “Realizing Human Rights for Women”, *21 HRQ* 364, 365–366, 1999;

Catharine. A. MacKinnon, “Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence”, *8 Signs* 635, 1983, str. 638.

⁵⁰⁴ Više o tome: Ibid. Charlesworth, Chinkin, Wright, “Feminist Approaches to International Law”.

⁵⁰⁵ Ibid. Byrnes, 2000, str. 96.

Mary Eberts, “Feminist Perspectives on the Canadian Charter of Rights and Freedoms”, P. Alston (ed.), *Promoting Human Rights Through Bills of Rights: Comparative Perspectives*, Oxford University Press, New York, 1999, str. 241.

⁵⁰⁶ Hillary Charlesworth, “The Gender of International Institutions”, *89 ASIL Proceedings* 84, 1995.

⁵⁰⁷ Alice Edwards, 2011, str. 48.

⁵⁰⁸ Laura Reanda, “Human Rights and Women’s Rights: The United Nations Approach”, *3 HRQ* 11, 1981.

posebni programi i međunarodni dokumenti i standardi namijenjeni specijalno pravima za žene riješile problem nejednakosti žena. U tom smislu, kroz vrijeme, donošeni su različiti međunarodni dokumenti i standardi kojima se težilo ostvarivanju ženskih prava, a koji su poseban predmet interesovanja narednog poglavlja. Sa teorijskog aspekta, međutim, treba naglasiti da dostina feminističkih autorki i autora nije podržavala ovakav pristup pitanjima prava žena jer dodavanje posebnih prava postojećem sistemu, prema shvatanju Ann Scales, “pretpostavlja da možemo riješiti problem društvene nejednakosti dodavanjem još jednog elementa već postojećim mnogobrojnim pravnim ispitivanjima”⁵⁰⁹.

Ipak, određen broj feminističkih autora i autorki podržavao je takvu praksu, koja se, mora se priznati, nije pokazala neučinkovitom, već naprotiv, umnogome je doprinijela pomjeranju sa nezahvalne početne pozicije u pogledu položaja žena kako na međunarodnom, a onda i na nacionalnom planu. Imajući u vidu sve navedeno, međunarodne organizacije su se odlučile za dvojni pristup koji podrazumijeva i uključivanje žena unutar glavnih institucija kroz rodnu integraciju, odnosno *gender mainstreaming*, ali ujedno i održavanje institucija i programa specifičnih samo za žene.⁵¹⁰ To je, dakako, uticalo na promjenu statusa quo i okretanje feminističkih pravnih autorki i autora od dekonstrukcije prava ka većem angažovanju i iznalaženju načina da se na pitanja žena adekvatno odgovori, te da se njihov položaj konkretnim djelovanjima zaista poboljša i da se sistemski i kontinuirano radi na ostvarivanju rodne ravnopravnosti kako na međunarodnom nivou tako i na nacionalnim nivoima država.

⁵⁰⁹ Ann C. Scales, “The Emergence of Feminist Jurisprudence: An Essay”, *95 Yale L. J.* 1373, 1986, str. 1382.

⁵¹⁰ Više o tome: Alice Edwards, 2011, str. 49.

POGLAVLJE III

MEĐUNARODNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

RODNA RAVNOPRAVNOST U MEĐUNARODNOM SISTEMU

ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA

3.1. OPŠTI OSVRT

Opšti napredak društva direktno je uticao i na promjene na polju rodne ravnopravnosti u pravu koje su, simultano, doprinijele daljem napretku društva. Iz prikaza prethodnog poglavlja, jasno je da ove promjene nisu nastupile automatski već su rezultat duge borbe i preciznih pravnih, političkih i strateških inicijativa za promociju rodne ravnopravnosti koje sežu čak vjekovima unazad. Premda prava čovjeka kao urođena, jednaka i neotuđiva prava svih članova ljudske porodice predstavljaju temelj slobode, pravde i mira u svijetu, jedan od najkritičnijih izazova s kojima se i danas suočava međunarodna zajednica je, svakako, rodna ravnopravnost. Ova raširena pandemija ometa višestruke napore međunarodne zajednice i glavni je uzrok donošenja brojnih propisa i inicijativa kako bi se odgovorilo na neravnopravno postupanje prema ženama, kao teškoj povredi ljudskih prava. Rodna ravnopravnost je, dakle, svoje mjesto našla u bogatoj međunarodnoj legislativi kao društveni problem koji zaslužuje posebnu pažnju i javnu intervenciju.

Međunarodna zajednica je, naime, među prvima prepoznala ovaj problem i uložila velike napore ka osiguravanju rodne ravnopravnosti koja će omogućiti jednak tretman za žene i muškarce, težeći ka tome da sve pojedince tretira jednako i zabrani i eliminiše različite oblike diskriminacije. U teoriji je bilo mnogo diskusije o tome šta znači jednakost, a u praksi kako istu postići. Jedno je sigurno, većina feminističkih autorki i autora uviđa da postoje jasni globalni obrasci nejednakosti žena i muškaraca objašnjeni u teoriji, dok, još uvijek nije sasvim jasno ili uobičajeno prihvaćeno, koja su to precizna praktična pitanja protiv kojih se mora boriti.⁵¹¹ I to, najviše zbog kulturnih različitosti savremenih država u idejama i konceptualizaciji rodne ravnopravnosti. Uvođenje pitanja jednakosti između žena i muškaraca u praksi, prvenstveno u pravo i politike, kao i načine i mogućnosti na osnovu kojih su ona adresirana, podrazumijeva shvatanje pojma rodne ravnopravnosti u širem smislu, odnosno, u smislu konteksta svake države

⁵¹¹ Više o tome: Emilie Hafner- Burton, Mark A. Pollack, "Mainstreaming gender in global governance", *European Journal of International Relations*, 8 (3), 2002, 339 - 373; Mieke Verloo, *Another Velvet Revolution? Gender mainstreaming and the politics of implementation*, IWM Working paper No.5, Vienna, 2001.

ponaosob, što ovu disciplinu čini izuzetno kompleksnom.⁵¹²

Crnu Goru obavezuje njeno članstvo u međunarodnim organizacijama koje se crpi iz potpisanih, odnosno ratifikovanih dokumenata Ujedinjenih nacija i Savjeta Evrope. To znači da je ona pravno obavezna da ispuni i primjeni sve norme koje se odnose na prava žena i zabranu, eliminaciju i sprječavanje diskriminacije i nasilja nad ženama. Postoji, osim toga, i moralna obaveza u pogledu primjene ne samo pravnih, odnosno obavezujućih već i političkih dokumenata koji su donijeti na nivou ovih organizacija. Iako Crna Gora još uvijek nije država članica Evropske unije, ali jeste država kandidat za članstvo, to podrazumijeva implementaciju *acqui communitarie* na nacionalnom nivou, pa legislativa iz oblasti zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda utiče i na crnogorsku legislativu. Uloga ovih međunarodnih organizacija je dvostruka i ogleda se u promovisanju rodne ravnopravnosti i diskriminacije na globalnom nivou, ali je, istovremeno, vidan njihov uticaj na transformaciju pravnih propisa država članica na nacionalnom nivou.

Na liniji ove disertacije se, stoga, postavlja pitanje da li zaista međunarodni pravni instrumenti mogu imati pozitivne efekte u domaćim pravnim režimima, što svakako zavisi i od posvećenosti, prioriteta i političke volje države u pitanju. Evidentno je da borba žena za ravnopravnost uglavnom dobila pravni karakter, jer je kroz vrijeme prepoznato da pravna reforma ima sposobnost da pruži jedan od najvećih podsticaja za društvene promjene. Imajući u vidu sve navedeno, u ovom poglavlju pregledani su najznačajniji međunarodni i regionalni dokumenti i standardi iz oblasti rodne ravnopravnosti, sa ciljem ispitivanja efikasnosti pristupa “od vrha prema dolje” u rješavanju pitanja ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi, odnosno da li se diskurs o ljudskim pravima i međunarodno pravo uopšte mogu koristiti za pozitivnu transformaciju agende za ostvarivanje prava žena na nacionalnom nivou.

3.2. UJEDINJENE NACIJE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA

Ujedinjene nacije (UN) imaju veliku ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti još od vremena osnivanja 1945. godine, od kada je ova međunarodna organizacija angažovana u borbi za stvaranje pravednijeg društva u kojem su žene i muškarci ravnopravni. Ovaj angažman, zapravo, proizilazi iz temeljnih principa UN-a koje je postavila Povelja Ujedinjenih nacija navodeći da je jedan od ciljeva ove organizacije “podsticanje ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili

⁵¹² Poseban naglasak na zemlje države članice Evropske unije: Mieke Verloo, *Multiple Meanings of Gender Equality: A critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*, Central European University Press, Budapest, 2007.

vjeru”⁵¹³. Jedan od najvažnijih aspekata uloge UN-a u ovom području jeste stvaranje međunarodnih dokumenata i standarda koji promovišu rodnu ravnopravnost, kao i pružanje globalne platforme za dijeljenje najboljih praksi i koordiniranje napora u ostvarivanju rodne ravnopravnosti kroz različite organe i organizacije unutar sistema UN-a koji imaju značajan zadatak u implementaciji i praćenju implementacije dokumenata i programa, pružanje tehničke pomoći i podržavanju politika koje podstiču osnaživanje žena i djevojčica. Iako je, međutim, UN postigao značajan napredak u ovom području, izazovi i dalje ostaju, a neki od problema zahtijevaju dalju akciju, pa će se pažljivo razmotriti i predstaviti pravni i institucionalni okvir UN-a za uklanjanje diskriminacije i osiguravanje prava žena relevantnih za ovu disertaciju.

3.2.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Ujedinjene nacije su, dakle, jedna od najznačajnijih međunarodnih organizacija jer su donijele ključne dokumente u prepoznavanju i priznavanju rodne neravnopravnosti i diskriminacije kao vidu kršenja ljudskih prava i prepoznale odgovornost države u slučajevima nasilja nad ženama. Donijele su brojne međunarodne dokumente i preporuke koje se bave položajem žena i koje su ustanovile obaveze države u tom pogledu, što predstavlja poseban doprinos ravnopravnosti žena i muškaraca na globalnom ali i na nacionalnim nivoima država članica. Svaki od ovih dokumenata predstavlja važan korak u borbi za prava žena i rodnu ravnopravnost, pružajući osnovu za dalje napore u ovom području čiji se značaj ogleda u stvaranju međunarodnog konsenzusa o važnosti zaštite ženskih prava i promovisanju ravnopravnosti žena i muškaraca na globalnom nivou. Ovi dokumenti su prikazani više taksativno, sa oskudnijim pregledom njihove sadržine, sa izuzetkom Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena - CEDAW, kao krovним dokumentom Ujedinjenih nacija iz oblasti promovisanja i ostvarivanja rodne ravnopravnosti i prava žena u različitim oblastima, pa se posebna pažnja posvećuje ovom međunarodnom dokumentu, posebno u analizi efikasnosti pristupa “od vrha prema dolje” i uticaja CEDAW konvencije na crnogorsku jurisprudenciju i sudsku praksu.

3.2.1.1. POVELJA UJEDINJENIH NACIJA⁵¹⁴

Povelja Ujedinjenih nacija je prvi međunarodni dokument koji se izričito bavi pitanjem diskriminacije po osnovu pola. Potpisana je 26. juna 1945. godine, a stupila na snagu 24. oktobra 1945. godine. Ovim dokumentom promovišu se čovjekova prava i njegovo dostojanstvo, vrijednost čovjekove ličnosti, kao i ravnopravnost žena i

⁵¹³ Povelja Ujedinjenih nacija, dostupno na: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (pristupljeno 27.05.2024.godine), član 1.

⁵¹⁴ Ibid.

muškaraca. Konkretnije, u članu 1 Povelje UN navodi se da je cilj osnivanja ove međunarodne organizacije bio “poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili religiju”. Povelja, nadalje, u članu 13 podstiče “promovisanje međunarodne saradnje u ekonomskim, socijalnim, kulturnim, obrazovnim i zdravstvenim oblastima, i pružanje pomoći u ostvarivanju ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili religiju”, dok u članu 55 podstiče “univerzalno poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili religiju”. Zabrana diskriminacije po osnovu pola ubačena je u Povelju UN kao rezultat udruženog lobiranja delegatkinja, posebno onih iz latinoameričkih država i podrške nevladinih organizacija akreditovanih na osnivačkoj konferenciji UN-a u San Francisku. U vrijeme kada je usvojena Povelja UN-a, naime, odgovornost za razvoj žena i promociju njihovog statusa povjerena je specijalizovanoj i odvojenoj ženskoj komisiji koja je prvobitno bila određena kao podkomisija Komisije za ljudska prava, ali je 1946. godine ona postala zasebna komisija.⁵¹⁵ Značaj Povelje UN-a istaknut je u mišljenju Howland, prema kojoj ovaj međunarodni dokument predstavlja “osnovni ugovor savremenog međunarodnog prava koji predvladava nad svim drugim međunarodnim obavezama”⁵¹⁶, dok prema Fraser ona ima veliki međunarodni značaj jer je “ustanovila pravnu osnovu za međunarodnu borbu za afirmaciju ženskih ljudskih prava”⁵¹⁷.

3.2.1.2. UNIVERZALNA DEKLARACIJA O LJUDSKIM PRAVIMA⁵¹⁸

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima usvojena je 1948. godine i predstavlja važan dokument koji nakon Povelje UN-a nastavlja da postavlja temelje za rodnu ravnopravnost na međunarodnom nivou. Deklaracija sadrži nekoliko članova koji, poput Povelje UN-a, implicitno propisuju zabranu diskriminacije, *inter alia*, po osnovu pola. Član 1 definiše da se “sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima”, dok članovi 2 i 7 propisuju zabranu diskriminacije po različitim osnovima, uključujući i pol. I ovdje su postavljani temelji i osnovni standardi za rodnu ravnopravnost, pa je Deklaracija pružila fundamente za kasnije međunarodne dokumente i inicijative donijete pod okriljem UN ka poboljšanju položaja žena i

⁵¹⁵ Više o donošenju Povelje UN, uticaju delegatkinja iz Latino - američkih država, kao i razvoju ženskih prava u okviru sistema zaštite ljudskih prava UN-a, pogledati: Rebecca Adami, Dan Plesch (ur.), *Women and the UN - A new history of women's international human's rights*, Routledge, 2022.

⁵¹⁶ Courtney Holland, “Women and Religious Fundamentalism”, *Columbia Journal of Transnational Law* 35, 1997, str. 325.

⁵¹⁷ Arvonne Fraser, “Becoming Human: The Origins and Development of Women's Human Rights”, *Human Rights Quarterly*, 21 (4), 1999, str. 886.

⁵¹⁸ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima:

https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf (pristupljeno 27.05.2024.godine)

postizanju rodne ravnopravnosti na međunarodnom nivou.

3.2.1.3. KONVENCIJA O SUZBIJANJU TRGOVINE OSOBAMA I ISKORIŠĆAVANJU I PROSTITUCIJE DRUGIH⁵¹⁹

Konvencija o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije prostitucije drugih, usvojena od strane Generalne skupštine UN-a 2. decembra 1949. godine i predstavlja prvi obavezujući međunarodni instrument u borbi protiv trgovine ljudima i seksualne eksploatacije. Ovo je prvi međunarodni dokument koji sadrži pojam “trgovina ljudima”, ali ne sadrži i definiciju šta se podrazumijeva pod tim pojmom. Nakon II Svjetskog rata, međunarodna zajednica je prepoznala potrebu za snažnijim pravnim okvirom kako bi se suprotstavila trgovini ljudima i prostituciji. Zapravo, donošenje ove konvencije predstavlja posljedicu abolicionizma i feminističke borbe u Engleskoj koju je 1866. godine započela i predvodila Josephine Butler, posebno imajući u vidu da se sistem prostitucije smatrao savremenim oblikom ropstva koji ugnjetava i potlačuje, pa je kao takav poguban za društvo u cjelini.⁵²⁰ Ova konvencija je značajna za područje rodne ravnopravnosti jer ima snažnu rodnu komponentnu, posebno prepoznavajući da su žene i djeca najčešće žrtve trgovine ljudima i seksualne eksploatacije. Države potpisnice su se obavezale da kriminalizuju sve oblike trgovine ljudima i iskorišćavanja i prostitucije drugih i podsticala se saradnja između država i razmjena informacija u cilju efikasnog djelovanja u ovom pogledu. Osim navedenog, vrlo važan aspekt konvencije ogledao se u odbacivanju dotadašnjeg shvatanja žena u prostituciji kao kriminalki koje treba ukoriti ili kazniti, pa se ovom konvencijom one posmatraju kao žrtve koje treba zaštititi, uključujući različite sfere pomoći poput pružanja medicinske, socijalne i pravne pomoći, kao i pomoć za njihov povratak u matične zemlje. Na ovaj način promijenjen je diskurs u području zaštite žena u prostituciji i omogućeno im je pružanje dekvante zaštite u tom pogledu.

3.2.1.4. KONVENCIJA MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE RADA O JEDNAKOSTI NAGRAĐIVANJA MUŠKE I ŽENSKE RADNE SNAGE ZA RAD JEDNAKE VRIJEDNOSTI⁵²¹

Konvenciju o jednakosti nagrađivanja muške i ženske radne snage za rad jednake vrijednosti donijela je 1951. godine Međunarodna organizacija rada kao specijalizovana organizacija pod okriljem UN-a. Ovo je važan međunarodni dokument

⁵¹⁹ Konvencija o suzbijanju trgovine osobama i iskorišćavanje i prostituciju drugih: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-suppression-traffic-persons-and-exploitation>. (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵²⁰ Malka Marcovich, *Vodič kroz UN Konvenciju o suzbijanju trgovine osobama i iskorišćavanje i prostituciju drugih*, str. 2, dostupno na:

https://www.czzzr.hr/dokumenti/un_Konvencija.pdf. (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵²¹ Konvencija o jednakosti nagrađivanja muške i ženske radne snage za rad jednake vrijednosti:

<https://www.ilo.org/publications/equal-remuneration-convention-1951-no-100> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

u borbi za rodnu ravnopravnost jer se njime sve države članice obavezuju da promovišu i osiguraju primjenu principa jednakih plata za muškarce i žene za rad jednake vrijednosti, odnosno eliminaciji diskriminacije po osnovu pola u pogledu plata. Ova konvencija imala je znatan uticaj na promociju rodne ravnopravnosti u sferi rada jer eliminacija razlika u platama između muškaraca i žena za rad jednake vrijednosti predstavlja ključni korak ka postizanju ekonomske ravnopravnosti i smanjenju rodnog jaza u prihodima.⁵²²

3.2.1.5. KONVENCIJA O POLITIČKIM PRAVIMA ŽENA⁵²³

U prethodnom poglavlju istaknut je dug put borbe žena za dobijanje prava glasa i ravnopravno učešće sa muškarcima na javnim funkcijama. Nakon II Svjetskog rata porastao je međunarodni pritisak za prepoznavanje i zaštitu političkih prava žena, što je 1953. godine dovelo do usvajanja Konvencije o političkim pravima žena. Konvencija predstavlja važan međunarodni dokument u borbi za rodnu ravnopravnost u pogledu izjednačavanja prava žena sa muškarcima u kontekstu političkog života. Ovom konvencijom afirmiše se pravo žena da biraju i da budu birane na javne dužnosti i da uživaju politička prava koja su, po pravilu, u istorijskom kontinuitetu pripadala muškarcima.

3.2.1.6. KONVENCIJA O DRŽAVLJANSTVU UDATE ŽENE⁵²⁴

Konvencija o državljanstvu udate žene usvojena je 1957. godine, polazeći od “prava na državljanstvo” garantovanog Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima i tretira pitanje državljanstva udate žene. U mnogim pravnim sistemima, naime, postojala su pravna pravila koja su tretirala žene kao građane drugog reda u pogledu državljanstva, pa su žene, u skladu sa takvim patrijahalnim normama, slijedile muža u svakom pogledu, tako i u državljanstvu koje su gubile automatski udajom za stranca. Ovom konvencijom se omogućilo ženama da zadrže svoje državljanstvo ili ga promijene u skladu sa sopstvenim izborom. Član 1, konkretnije, propisuje obavezu države potpisnice da ni zaključenje braka, ni rastava između domaćih i stranih državljana, ni promjena državljanstva muža dok brak traje, neće imati uticaj na državljanstvo udate žene. U tom duhu, svaka država potpisnica se članom 2 obavezuje da ni dobrovoljno sticanje državljanstva neke druge države od strane njenih državljanja,

⁵²² Pogledati: Tekle Tzehamesh, "Equal Remuneration Convention, 1951 (No. 100)", u Edoardo Ales, Mark Bell, Olaf Deinert, Sophie Robin-Olivier (ur.), *International and European Labour Law: A Commentary*, Nomos: Beck and Hart Publishing, 2018.

⁵²³ Konvencija o političkim pravima žena:

https://treaties.un.org/doc/Treaties/1954/07/19540707%2000-40%20AM/Ch_XVI_1p.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵²⁴ Konvencija o državljanstvu udate žene:

<https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1957/en/7204>. (pristupljeno 27.05.2024. godine)

ni odricanje od njenog državljanstva od strane njenih državljanja ne sprječava ženu državljanina da sačuva svoje državljanstvo.

3.2.1.7. KONVENCIJA UNESCO PROTIV DISKRIMINACIJE U OBRAZOVANJU⁵²⁵

Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju usvojena je 1960. godine od strane Organizacije UN-a za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) i predstavlja ključni međunarodni dokument u bobi protiv diskriminacije u obrazovanju. Obrazovni sistemi širom svijeta su, naime, često bili ukorijenjeni u duboke diskriminatorne prakse kojim su posebno bile pogođene djevojčice koje su se suočavale sa nizom prepreka na putu obrazovanja. Ova konvencija imala je za cilj da osigura jednak pristup obrazovanju za sve, bez obzira na rasu, pol, jezik, religiju ili bilo koji drugi status. Ključne odredbe ove konvencije odnose se na zabranu diskriminacije u obrazovanju na osnovu pola i stvaranje jednakih mogućnosti za sve u cilju eliminacije rodni razlika u obrazovanju. Iako je ova konvencija usvojena prije 60 godina, i pored velikih pomaka, djevojčice se i dalje susrijeću sa nizom diskriminatornih praksi u obrazovanju širom svijeta.⁵²⁶

3.2.1.8. KONVENCIJA O PRISTANKU NA BRAK, O MINIMALNOJ STAROSTI ZA SKLAPANJE BRAKA I O REGISTROVANJU BRAKA⁵²⁷

Konvencija o pristanku na brak, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registrovanju braka usvojena je 1962. godine kao važan međunarodni dokument za zaštitu ljudskih prava, posebno prava žena i djece. Razlog za usvajanje ove konvencije bila je praksa sklapanja brakova bez pristanka jednog ili oba partnera, kao i veliki broj dječijih brakova koji su bili uobičajeni u mnogim djelovima svijeta. Ovakvim brakovima kršila su se osnovna ljudska prava, poput prava na slobodu, prava na obrazovanje, prava na zdravlje i slično. Mnoge djevojčice bile su prisiljavane na brakove u mladom uzrastu, čime su, jasno, bile uskraćivane na bezbrižno odrastanje, djetinjstvo, obrazovanje i mogućnost da slobodno biraju svoju budućnost.⁵²⁸ Već u prva tri člana izražena je suština konvencije a to je da brak bude slobodan izbor oba partnera, da se spriječe dječiji brakovi i da se obezbijedi zvanično registrovanje svih

⁵²⁵ Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u obrazovanju: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-discrimination-education> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵²⁶ Pogledati: <https://www.worldbank.org/en/topic/girlseducation>; <https://gem-report-2020.unesco.org/gender-report/> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵²⁷ Konvencija o pristanku na brak, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registrovanju braka: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-consent-marriage-minimum-age-marriage-and> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵²⁸ Pogledati: Hoko Horii, *Child marriage, rights and choice: Rethinking agency in International Human Rights*, Routledge, 2022.

brakova. Još uvijek, u mnogim djelovima svijeta, postoje ozbiljni problemi i poteškoće u rješavanju problema dječijih i prisilnih brakova.⁵²⁹

3.2.1.9. MEĐUNARODNI PAKT O GRAĐANSKIM I POLITIČKIM PRAVIMA⁵³⁰

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima usvojen je 1966. godine i jedan je od ključnih instrumenata u okviru međunarodnog prava ljudskih prava. Glavni cilj ovog pakta predstavlja osiguranje osnovnih građanskih i političkih prava svim ljudima bez diskriminacije, pa je, rodna ravnopravnost, u tom smislu, jedan od fundamentalnih aspekata ovog međunarodnog dokumenta jer se njime proklamuje ravnopravnost žena i muškaraca u svim aspektima društvenog i političkog života. Ovim paktom uspostavljen je i mehanizam nadzora i zaštite kroz rad Komiteta za ljudska prava koji, iako nema nadležnost suda, ima priličan uticaj na države potpisnice jer ih kroz različite kanale i pritiske upozorava da eliminišu eventualne diskriminacije.⁵³¹ Crna Gora je na osnovu sukcesije od 23. oktobra 2006. godine, država ugovornica ovog međunarodnog pakta.⁵³²

3.2.1.10. MEĐUNARODNI PAKT O EKONOMSKIM, SOCIJALNIM I KULTURNIM PRAVIMA⁵³³

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima usvojen je 1966. godine i, kao i prethodni, predstavlja jedan od ključnih instrumenata u okviru međunarodnog prava ljudskih prava u domenu prava koja obuhvata. Zajedno sa Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima čini fundament međunarodnog pravnog sistema zaštite ljudskih prava, a važan je i za područje rodne ravnopravnosti jer ima za cilj da osigura da žene i muškarci uživaju jednaka prava i prilike u svim aspektima života, sa posebnim naglaskom na ekonomska, socijalna i kulturna prava koja podrazumijevaju pravo na rad, pravične uslove rada i pravičnu zaradu, pravo na odmor, odsustvovanje, socijalno osiguranje, sindikalno organizovanje, pravo na adekvatne životne uslove, pravo na zdravlje i pristup zdravstvenim uslugama,

⁵²⁹ Prema procjenama UNICEF-a, oko 650 miliona djevojčica i žena danas su udate prije navršenih 18 godina života: UNICEF, *Child marriage: latest trends and future prospects*, str. 3;

Pogledati i dostupne statističke podatke od Svjetske banke o dječijim brakovima:

<https://blogs.worldbank.org/en/opendata/realizing-gender-equality-remaining-challenge-child-marriage> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁰ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima:

https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/03/19760323%2006-17%20AM/Ch_IV_04.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³¹ Više o radu Komiteta za ljudska prava:

<https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/ccpr> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³² https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=en (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³³ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima:

https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/01/19760103%2009-57%20PM/Ch_IV_03.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine)

obrazovanje, sudjelovanje u kulturnom životu i slično. Crna Gora je na osnovu sukcesije od 23. oktobra 2006. godine, država ugovornica ovog međunarodnog pakta.⁵³⁴

3.2.1.11. DEKLARACIJA O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE PREMA ŽENAMA⁵³⁵

Deklaracija o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama usvojena je 1967. godine i predstavlja prvi iskorak ka formiranju pravno obavezujućeg dokumenta koji će cjelokupnom svojom sadržinom da obuhvata područje diskriminacije i osiguravanja prava žena. Ova deklaracija je, naime, postavila temelje za dalji razvoj međunarodnih instrumenata za zaštitu ženskih prava, i predstavlja preteču Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena - CEDAW. Svrha ove deklaracije je promovisanje rodne ravnopravnosti i eliminisanje diskriminacije prema ženama u svim svojim pojavnim oblicima, posebno imajući u vidu da je, do donošenja ove deklaracije, UN već preduzimao korake ka uspostavljanju zakonodavne i institucionalne podrške za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, što je prepoznato kao nedovoljno jer su žene i dalje bile nezaštićene uprkos dotadašnjim naporima, pa se diskriminacija nastavila nesmanjenom količinom i snagom. Ovaj dokument nije pravno obavezujući već je predstavljao samo izjavu o namjerama, moralnu i političku, pa je imao manju ugovornu snagu od ugovora i pokazao se problematičnim u smislu sprovođenja na nacionalnim nivoima država potpisnica.

3.2.1.12. DEKLARACIJA O ZAŠTITI ŽENA I DJECE U SLUČAJU OPASNOSTI I U ORUŽANOM SUKOBU⁵³⁶

Deklaracija o zaštiti žena i djece u slučaju opasnosti i oružanom sukobu usvojena je 1974. godine sa ciljem da osigura posebnu zaštitu žena i djece, prepoznavajući ih kao najranjivije kategorije ljudi u vanrednim situacijama tokom različitih kriza ili oružanih sukoba. Ova deklaracija, na liniji toga, apeluje na potrebu za hitnim i učinkovitim mjerama u cilju osiguravanja sigurnosti, prava i dobrobiti žena i djece. Rodna ravnopravnost, neminovno, predstavlja ključno načelo ove deklaracije, jer se teži obezbjeđivanju zaštite žena i djece od rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije, posebno u kontekstu sukoba.

⁵³⁴ https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=_en (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁵ Deklaracija o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama: https://www.eods.eu/library/UNGA_Declaration%20Women_1967_en.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁶ Deklaracija o zaštiti žena i djece u slučaju opasnosti i oružanom sukobu: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-protection-women-and-children-emergency-and-armed> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

3.2.1.13. KONVENCIJA O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE ŽENA - CEDAW⁵³⁷

Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (u daljem tekstu: CEDAW konvencija) usvojena je rezolucijom 34/180 od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 18. decembra 1979. godine, a stupila je na snagu 3. septembra 1981. godine kao prvi sveobuhvatni pravno – obavezujući međunarodni dokument o pravima žena na globalnom nivou. Od tada, CEDAW konvenciji su pristupile skoro sve države članice Ujedinjenih nacija, odnosno 189 država.⁵³⁸ CEDAW konvencija smatra se “međunarodnom poveljom ženskih prava” i zato se često naziva i “Ženskom konvencijom”.⁵³⁹

Strukturalno posmatrano CEDAW konvencija se sastoji od trideset članova koji su podijeljeni u šest djelova. Prvi dio odnosi se na članove 1 – 6 koji se bave eliminacijom diskriminacije, rodnih stereotipa i trgovine ženama. Drugi dio obuhvata članove od 7 – 9 baveći se pravima žena u javnom i političkom životu. Konkretnije, ovi članovi se odnose na prava žena da predstavljaju državu na javnim funkcijama, prava glasanja i kandidovanja za izbore, prava da žene učestvuju u kreiranju i sprovođenju državnih politika, i prava na državljanstvo. Treći dio CEDAW konvencije članovima 10 – 14 obuhvata ekonomska i socijalna prava žena u oblastima obrazovanja, zdravstva i radnih prava, pridavajući posebnu pažnju na prava žena u ruralnim sredinama.

Zatim, članovi 15 i 16 predstavljaju četvrti dio ove Konvencije i odnose se na pravo na jednakost pred zakonom, kao i na pravo žene na ravnopravnost u bračnom i porodičnom životu. Ovim članovima propisana su i jednaka prava u pitanjima starateljstva i upravljanja imovinom. Nadalje, analizirajući CEDAW konvenciju dio 5 obuhvaćen članovima 17 – 22 uspostavlja međunarodni nadzorni mehanizam - Komitet za eliminaciju diskriminacije žena koji ima za cilj praćenje primjene CEDAW konvencije u državama potpisnicama putem razmatranja izvještaja koje su države potpisnice Konvencije u obavezi da podnose. Ovi članovi se detaljnije bave radom ovog Komiteta i procedurama izvještavanja država potpisnica. Najzad, članovi 23 – 30 u

⁵³⁷ Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena:

<https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/04serbian/SChri/SCconeliminationdiscrimanationwom en.pdf> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁸ Pogledati:

https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?Treaty=CEDAW&Lang=en (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁵³⁹ Vesna Nikolić – Ristanović, Mirjana Dokmanović, *Međunarodni standardi o nasilju u porodici i njihova primjena na Zapadnom Balkanu*, Izdavačko – grafičko preduzeće “Prometej”, Beograd, 2006, str. 55; Andrew Byrnes, Marsha Freeman, “The Impact of the CEDAW Convention: Paths to Equality”, *University of New South Wales*, Year 2012, Paper 7, str. 1.

šestom dijelu opisuju efekte koje CEDAW konvencija ima na druge ugovore, obaveze država potpisnica i uopšte administriranje Konvencije.

Prema CEDAW konvenciji, države potpisnice su dužne da osude diskriminaciju žena u svim vidovima, sprovode politiku otklanjanja diskriminacije žena svim odgovarajućim sredstvima koja im stoje na raspolaganju i bez odlaganja. Sa tim u vezi, države potpisnice su dužne da u njihove pravne sisteme inkorporiraju princip ravnopravnosti žena i muškaraca i da uklone sve diskriminatorne zakone. A sve to u cilju potpunog razvoja i napretka žena, i nesmetanog ostvarivanja i uživanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, ravnopravno sa muškarcima.

CEDAW Konvencija je imala značajan uticaj na promovisanje rodne ravnopravnosti i prava žena na globalnom nivou, utičući na nacionalno zakonodavstvo, politike i prakse u mnogim zemljama. Takođe je bila ključna u unapređenju prava žena, suzbijanju diskriminatornih praksi i promovisanje rodne ravnopravnosti širom svijeta. Uprkos postignutom napretku, međutim, izazovi ostaju, pa Byrnes i Freeman ističu da “i dalje postoji značajan jaz u mnogim oblastima između odredbi Konvencije i odredbi domaćih zakona država potpisnica, kao i u uživanju prava na ravnopravnost u praksi”⁵⁴⁰. Naime, zajedno sa širim međunarodnim sistemom ljudskih prava, CEDAW se suočava sa značajnom kritikom feminističkih pravnih stručnjaka. Kritika se odnosi na androcentričnu prirodu međunarodnog prava i mehanizama ljudskih prava, koji mogu zanemariti perspektive žena i perpetuirati njihovu opresiju, kao i u slabosti međunarodnih mehanizama da sprovedu međunarodne norme.⁵⁴¹ Iako je jedna od najšire ratifikovanih konvencija o ljudskim pravima, CEDAW se suočava sa izazovima zbog velikog broja rezervi, naročito u vezi sa definicijama nediskriminacije i porodičnih prava, prvenstveno u određenim regionima i ima najveći broj rezervi u poređenju sa bilo kojom drugom konvencijom o ljudskim pravima koja je ikada formulisana.⁵⁴² Mnoge autorke i autori razlog ovome vide u kulturalnom relativizmu po kojem su žene oličenje kulture jedne nacije, ističući da pravni režim ljudskih prava to ne uzima u obzir i zato ne može biti univerzalno primenljiv, te da zahtjevi za rodnu ravnopravnost “nailaze na otpor zbog tvrdnji da takvi zahtjevi predstavljaju miješanje u pravo na slobodu vjeroispovjesti”⁵⁴³. Prema Seth, žene se u tom pogledu smatraju

⁵⁴⁰ Andrew Byrnes, Marsha Freeman, “The Impact of the CEDAW Convention: Paths to Equality”, *University of New South Wales, Year 2012, Paper 7*, str. 40.

⁵⁴¹ Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, *The Boundaries of International Law: A Feminist Analysis*, 2000; Hilary Charlesworth, ‘Human Rights as Men’s Rights’, u J.S. Peters and A. Wolper (ur.), *Women’s Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, Routledge, 2018, 103– 113.

⁵⁴² Bell, “Women’s rights as Human Rights”, str. 147-148; Coomaraswamy, *Reinventing International Law*, str. 3.

⁵⁴³ Indira Jaising, “Violence against Women: The Indian Perspective”, u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women’s Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995, str. 52.

“riznicom tradicije, stare naklonosti i porodične istorije”⁵⁴⁴, ojačavajući tako njihovu potlačenost, pa ne čudi jasan i nedvosmislen stav Rao da “nijedna društvena grupa nije pretrpjela veće kršenje svojih ljudskih prava u ime kulture/tradicije nego žene”⁵⁴⁵. Saglasna je i Chinkin, žene nemaju izbor u pogledu svojih uloga jer “kulturalne i religijske grupe dodjeljuju ženama uloge i ponašanja”⁵⁴⁶, što dovodi do njihove podređenosti a opstanka muških elita. U svakom slučaju, ma iz kojeg razloga, brojne rezerve omele su gotovo univerzalni status ratifikacije CEDAW-a.⁵⁴⁷

CEDAW konvencija, i pored navedenog, nesumnjivo predstavlja prekretnicu u razvoju međunarodnog pravnog okvira za promociju, zaštitu i priznavanje ženskih ljudskih prava, kao i za priznavanje i uključivanje specifičnosti ženskog subjekta. Ova konvencija umnogome je uticala na podizanju globalne svijesti o ženskim pravima i imala veliki uticaj na nacionalna zakonodavstva država potpisnica.

3.2.1.14. KONVENCIJA O PRAVIMA DJETETA⁵⁴⁸

Konvencija o pravima djeteta usvojena je 1989. godine i predstavlja bazični međunarodno – pravni instrument koji se zasniva na četiri osnovna principa ističući tako obavezu nediskriminacije, prava na život, posvećenost najboljim interesima djeteta, preživljavanje i razvoj i poštovanje stavova djeteta. Premda se dati dokument ne odnosi neposredno na rodnu ravnopravnost, prema Thomas Hammarberg-u, razmatranje Konvencije je od izuzetnog značaja zbog njenog posljedičnog uticaja koji ovo nasilje neposredno ili posredno ostavlja na najmlađe.⁵⁴⁹ Konkretnije, ona je prvi dokument međunarodnog karaktera iz oblasti ljudskih prava koji obuhvata sva ljudska prava koja se priznaju jednoj posebnoj grupi ljudi – djeci. U članu 2 ove konvencije

⁵⁴⁴ Vickram Seth, *A Suitable Boy*, London: Phoenix, 1994, str. 285.

⁵⁴⁵ Arati Rao, “The Politics of Gender and Culture in International Human Rights Discourse”, u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women’s Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995, str. 169.

⁵⁴⁶ Christine Chinkin, “Cultural Relativism and International Law”, u Courtney Howland (ur.), *Religious Fundamentalisms and the Human Rights of Women*, New York: Palgrave, 1999, str. 57.

⁵⁴⁷ Pogledati: Ann Mayer, “Cultural Particularism as a Bar to Women’s Rights: Reflections on the Middle Eastern Experience”, u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women’s Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995, str. 185;

Jennifer Riddle, “Making CEDAW Universal: A Critique of CEDAW’s Reservation Regime under Article 28 and the Effectiveness of the Reporting Process”, *34 George Washington International Law Review* 605, 2002;

Michele Brandt i Jeffrey Kaplan, “The Tension Between Women’s Rights and Religious Rights: Reservations to CEDAW by Egypt, Bangladesh and Tunisia”, *12 Journal of Law & Religion* 105, 1995;

Maysa Bydoon, “Reservations on the “Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) Based on Islam and Its Practical Application in Jordan: Legal Perspectives” *25 Arab Law Quarterly* 51, 2011;

Ahmet Furkan, “The Problem of State Reservations to Human Rights Treaties: Case Study of Saudi Arabia and Convention on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW)”, *7 Journal of Critical Reviews* 1829, 2020.

⁵⁴⁸ Konvencija o pravima djeteta:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/crc.pdf> (pristupljeno 27.05.2024 godine)

⁵⁴⁹ Više o tome: Thomas Hammarberg, “UN Convention on the Rights of the Child – and How to Make It Work”, *HRQ* Vol 12. No. 1, 1990.

zabranjuje se svaki vid diskriminacije prema djeci, *inter alias* i onaj po osnovu roda. Konvencija o pravima djeteta u svom okviru sadrži dva fakultativna protokola: Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o učešću djece u oružanim sukobima⁵⁵⁰ i Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji⁵⁵¹. U kontekstu nasilja u porodici posebno važnim se ističe član 16 i član 19 Konvencije o pravima djeteta. Član 16 navodi da “nijedno dijete neće biti podvrgnuto proizvoljnom ili nezakonitom uplitanju u njegov privatni život, porodicu, dom ili dopisivanje, niti nezakonitim napadima na njegovu čast i ugled”. Nadalje, članom 19 se eksplicira da su države potpisnice u obavezi da preduzmu “sve odgovarajuće zakonske, upravne, društvene i obrazovne mjere da bi se dijete zaštitilo od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povrede ili zlostavljanja, zanemarivanja ili nemarnog postupka, zloupotrebe ili eksploatacije, uključujući i seksualno zlostavljanje dok je na brizi roditelja, zakonskih staratelja ili bilo koje druge osobe koja se brine o djetetu”.

3.2.1.15. DEKLARACIJA O UKLANJANJU NASILJA NAD ŽENAMA⁵⁵²

Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama usvojena je 1993. godine i predstavlja izuzetno važan korak u globalnom priznanju i adresiranju nasilja nad ženama kao ozbiljnog kršenja ljudskih prava, posebno u pogledu činjenice da CEDAW konvencija nije na takav način adresirala pitanje nasilja nad ženama, niti ponudila definiciju onog što se podrazumijeva pod ovim pojmom. Ova deklaracija je, na liniji toga, od velikog značaja jer je prvi globalni dokument koji sadrži definiciju nasilja nad ženama i prepoznaje različite vrste i oblike nasilja.⁵⁵³

3.2.1.16. OPCIONI PROTOKOL ZA KONVENCIJU O ELIMINISANJU SVIH OBLIKA DISKRIMINACIJE NAD ŽENAMA⁵⁵⁴

Opcioni Protokol uz CEDAW konvenciju predstavlja značajnu prekretnicu u međunarodnom pravnom okruženju u vezi sa pravima žena. Usvojen je od strane Generalne skupštine UN-a, 6. oktobra 1999. godine, a stupio na snagu 22. decembra 2000. godine. Ovaj protokol uspostavlja prvi međunarodni mehanizam za žalbe

⁵⁵⁰ Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o učešću djece u oružanim sukobima, dostupan na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-involvement-children> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁵⁵¹ Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji, dostupan na na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-children-child> (pristupljeno 27.05.2024.godine).

⁵⁵² Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁵⁵³ Detaljnije pogledati Poglavlje IV, 4.2. Nasilje nad ženama i nasilje u porodici.

⁵⁵⁴ Opcioni protokol za Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije nad ženama dostupan na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/text.htm> (pristupljeno 27.05.2024.godine)

specifičan za rod sa ciljem jačanja nadzora nad ljudskim pravima. Ovaj razvoj događaja pozdravljen je kao istorijska odluka za žene širom svijeta, proizašla iz inicijativa koje je predvodila Komisija za status žena (CSW) a koja je podržana Bečkom deklaracijom i Programom akcije, kao i Pekinškom platformom za akciju.

Opcioni protokoli, kao što je ovaj, često prate ugovore o ljudskim pravima kako bi definisali specifične procedure ili se bavili suštinskim pitanjima vezanim za ugovor. Oni su sami po sebi ugovori i donose detaljne specifičnosti glavnom ugovoru. Opcioni Protokol uz CEDAW smatran je neophodnim za jačanje osnovne konvencije tako što pojedincima, grupama i nevladinim organizacijama daje pravo da podnesu žalbe CEDAW komitetu zbog kršenja konvencije. Pored toga, ovim protokolom omogućeno je Komitetu da sprovodi istrage teških ili sistemskih zloupotreba ženskih ljudskih prava u zemljama koje su ratifikovale Protokol.

Ciljevi Protokola su višestruki, a ogledaju se u poboljšanju mehanizmima za sprovođenje ženskih ljudskih prava, kao i boljeg i potpunijeg razumijevanje CEDAW konvencije od strane država i pojedinaca ali i stimulisanje države da preduzme konkretne korake za sprovođenje CEDAW-a. Pored toga, on teži da podstakne promjene u diskriminatorskim zakonima i praksama, ojača postojeće mehanizme za sprovođenje ljudskih prava unutar sistema UN-a i poveća javnu svijest o standardima ljudskih prava u vezi sa diskriminacijom protiv žena.

Uprkos svojim ambicioznim ciljevima, Protokol se suočavao sa značajnim izazovima. U prvu ruku, opcionalna priroda Protokola znači da države nisu obavezne da mu pristupe, što podriva njegovu potencijalnu efikasnost. Pored toga, član 17 zabranjuje rezerve na Protokol ali omogućava državama da se isključe iz postupka istrage opisanog u članu 10. Odbijanjem da priznaju nadležnost Komiteta za istragu tvrdnji o teškim ili sistemskim kršenjima, države mogu poništiti pozitivne efekte članova 8 i 9. Ovo značajno slabi sposobnost Komiteta da sprovodi usklađenost i drži kršitelje odgovornima. Štaviše, član 19 dopušta državi članici da u bilo koje vrijeme otkáže Protokol, dodatno umanjujući njegovu dugoročnu efikasnost. Izazovi primjene međunarodnog prava na domaćem nivou dodatno pogoršavaju ove probleme, postavljajući pitanja o tome kako Protokol može ispuniti svoju namjeravanu svrhu.

Iako Protokol predstavlja korak naprijed u međunarodnim pravima žena, njegova opcionalna priroda i razne rupe u zakonima izazivaju zabrinutost u vezi sa njegovom ukupnom efikasnošću. Čini se da, uprkos svom potencijalu, njegova opcionalna priroda i ostale nedostatnosti predstavljaju značajne prepreke njegovoj punoj efikasnosti. Jačanje mehanizama sprovođenja i osiguranje šireg učešća država ključni su koraci ka ostvarivanju potencijala Protokola za unapređenje ženskih ljudskih prava na globalnom

nivou, konkretnije, on se “može koristiti kao alat za društvenu transformaciju i pružiti ženama mogućnosti da dodatno doprinesu razvoju standarda ljudskih prava i njihovoj primjeni”⁵⁵⁵.

3.2.1.17. REZOLUCIJA 1325 SAVJETA BEZBJEDNOSTI⁵⁵⁶

Rezolucija 1325 Savjeta bezbjednosti UN-a usvojena je 2000. godine, a njen značaj ogleda se u prepoznavanju neproporcionalnog i posebnog uticaja oružanih sukoba na žene i djevojčice. Ova rezolucija naglašava važnost pune i ravnopravne participacije žena u svim naporima za održavanje i promovisanje mira i sigurnosti. Rezolucija 1325 poziva na povećanje učešća žena na svim nivoima odlučivanja u nacionalnim, regionalnim i međunarodnim institucijama, te na integraciju rodne perspektive u sve aspekte mirovnih operacija, uključujući prevenciju sukoba, mirovne pregovore, mirovne operacije i postkonfliktnu obnovu. Takođe, poziva na zaštitu žena i djevojčica od seksualnog i rodno zasnovanog nasilja u konfliktima, te na osiguranje pristupa pravdi i podrške preživjelima.⁵⁵⁷

3.2.1.18. STRATEŠKI DOKUMENTI I INICIJATIVE

U proteklih nekoliko decenija, UN je preduzeo i brojne inicijative i usvojio strateške dokumente usmjerene na unapređenje ljudskih prava žena. Ovi dokumenti igraju ključnu ulogu u oblikovanju globalnih politika i pružanju smjernica za nacionalne vlade, nevladine organizacije i međunarodne institucije. Premda je broj strateških dokumenata i inicijativi mnogo veći, u ovoj disertaciji izdvojeni su Pekinška deklaracija i Platforma za akciju i Održivi razvojni ciljevi (SDG).

Pekinška deklaracija i Platforma za akciju usvojena je na Četvrtoj svjetskoj konferenciji o ženama u Pekingu 1995. godine. Oslanja se na nasljeđe prošlih konferencija UN-a koje su se bavile pitanjima žena, poput konferencija u Nairobiju (1985), Njujorku (1990), Rio de Žaneiru (1992), Beču (1993), Kairu (1994) i Kopenhagenu (1995). Pekinška konferencija bila je značajan događaj za "pregled stanja", odnosno napretka i ocjenu implementacije Nairobijskih strategija.⁵⁵⁸ Pekinška deklaracija i Platforma za akciju predstavljaju sveobuhvatan plan za unaprjeđenje prava

⁵⁵⁵ International Women's Rights Action Watch Asia Pacific, *A Resource Guide: Our Rights are not Optional*, IWRAR Asia Pacific, 2008, str. Xiii.

⁵⁵⁶ Rezolucija 1325 Savjeta bezbjednosti UN-a dostupna na: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/SC_ResolutionWomenPeaceSecurity_SRES1325%282000%29%28english_0.pdf (pristupljeno 05.08.2024. godine).

⁵⁵⁷ Više o tome: Elmaja Bavčić, “Žene, rat, mir i sigurnost”, u Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike - Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*, Sarajevo, 2019.

⁵⁵⁸ Pogledati: Report of the Fourth World Conference on Women, A/CONF.177/20, 17 October 1995; UN, Department of Public Information, “Fourth World Conference on Women: Beijing, China, 4-15 September 1995, DPI/1324, February 1993.

žena i postizanje rodne ravnopravnosti i “ocjenu napretka postignutog u globalnom unapređenju položaja žena”⁵⁵⁹. Ovaj dokument identifikuje dvanaest kritičnih područja djelovanja, uključujući žene i siromaštvo, obrazovanje i obuku žena, žene i zdravlje, nasilje nad ženama, žene i oružane sukobe, ekonomska prava žena, žene u moći i odlučivanju, institucionalne mehanizme za unapređenje žena, ljudska prava žena, žene i mediji, žene i okolina, te djevojčice. Pekinška platforma za akciju poziva vlade, međunarodne organizacije i civilno društvo da preduzmu konkretne mjere kako bi se postigla rodna ravnopravnost i osigurala puna participacija žena u svim aspektima društva.⁵⁶⁰ Kao i Bečka deklaracija i Platforma za akciju, i Pekinška deklaracija i Platforma za akciju nisu pravno obavezujući instrumenti već oni “nose političku i moralnu težinu kao smjernice za politiku”⁵⁶¹.

Održivi razvojni ciljevi (SDG) su usvojeni od strane svih država članica Ujedinjenih nacija 2015. godine kao dio Agende 2030 za održivi razvoj. Oni predstavljaju univerzalni poziv na akciju kako bi se okončalo siromaštvo, zaštitila planeta i osigurao prosperitet za sve. SDG uključuje 17 ciljeva koji pokrivaju različite aspekte održivog razvoja, uključujući iskorjenjivanje siromaštva i gladi, unapređenje zdravlja i obrazovanja, postizanje rodne jednakosti, osiguranje pristupa čistoj vodi i sanitarijama, promicanje pristojnog rada i ekonomskog rasta, te borbu protiv klimatskih promjena. Cilj 5 je posvećen postizanju rodne jednakosti i osnaživanju svih žena i djevojčica, te se fokusira na eliminaciju svih oblika diskriminacije i nasilja nad ženama, osiguranje jednakih prilika za liderstvo, te univerzalni pristup seksualnom i reproduktivnom zdravlju.⁵⁶²

3.2.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Posvećenost Ujedinjenih nacija rodnoj ravnopravnosti potiče još od njenog osnivanja 1945. godine, kada su u Povelji Ujedinjenih nacija eksplicitno istaknuta jednaka prava za žene i muškarce. Od tada do danas postoji čitava mreža tijela pod okriljem ove organizacije koja se u potpunosti ili jednim svojim dijelom bave pitanjem rodne ravnopravnosti, a za potrebe ove disertacije izdvojeni su najznačajniji.

Začeci datiraju od inauguracione sjednice Generalne Skupštine 1946. godine, kada je delegacija Sjedinjenih Američkih Država pozvala vlade da “podstaknu žene da

⁵⁵⁹ Hilka Pietilä, Jeanne Vickers, *Making Women Matter: The Role of the United Nations*, London: Zed Books, 1994, str. 160.

⁵⁶⁰ Pekinška deklaracija i Platforma za akciju: https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/CSW/PFA_E_Final_WEB.pdf (pristupljeno 05.08.2024. godine).

⁵⁶¹ Charlotte Bunch, Sussana Fried, “Beijing ’95: Moving Women’s Human Rights from Margin to Center”, *Signs*, 22:1, 1996, str. 201.

⁵⁶² Više o tome na: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

aktivnije učestvuju u nacionalnim i međunarodnim poslovima”⁵⁶³. Ovo je konsekvntno dovelo do osnivanja Komisije za ljudska prava i Podkomisije za status žena od strane Ekonomski i socijalni savjeta Ujedinjenih nacija, sa ciljem ostvarivanja ciljeva navedenih u članu 1, stav 3 Povelje UN-a.⁵⁶⁴ Podkomisija je imala zadatak da iznosi predloge kako da se status žena podigne na ravnopravan nivo sa muškarcima u svim oblastima ljudskog delovanja, pružajući tako Komisiji za ljudska prava posebnu podršku u vezi sa problemima koji se odnose na žene.⁵⁶⁵ Iako je prvobitno dobila naziv “Podkomisija”, poslije mjesec dana od osnivanja Ekonomski i socijalni savjet joj je dodijelio status komisije⁵⁶⁶, i to prevashodno zbog obima posla koji je uključivao i izradu međunarodno - pravnih normi, kao i zbog posebne osjetljivosti koja pitanja žena sa sobom nose i zahtjevom za hitnošću njihove realizacije. Tako Komisija za status žena (CSW) postaje tijelo usmjereno na primjenu preporuka i izvještaja Ekonomskog i socijalnog savjeta o unaprjeđenju prava žena u političkim, ekonomskim, socijalnim i ograovnim oblastima. Već u svom prvom izvještaju, Komisija za status žena prepoznaje potrebu za zakonodavnim promjenama kako bi se unaprijedio status žena, ističući potrebu i cilj ”da podigne status žena, bez obzira na nacionalnost, rasu, jezik ili religiju, na ravnopravan nivo sa muškarcima u svim oblastima ljudskog delovanja, i da eliminiše svaku diskriminaciju protiv žena u odredbama zakona, pravnim maksimuma ili pravilima, ili u tumačenjima običajnog prava.”⁵⁶⁷

Premda se u svom radu susretala sa brojnim preprekama, Komisija za status žena je uspjela da obezbijedi priznanje prava žena u mnogim zemljama širom svijeta, bez obzira na razliku između *de iure* i *de facto* stanja, i da uzdigne problem diskriminacije prema ženama na politički, ekonomski, socijalni i intitucionalni nivo.⁵⁶⁸ Danas, ona ima ključnu ulogu u unaprjeđenju prava žena i djevojčica kroz promovisanje njihovih prava i dokumentovanje stvarnosti njihovih života, odnosno životnih uslova, kao i kroz oblikovanje globalnih standarda rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena i djevojčica.⁵⁶⁹

Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW Komitet) osnovan je 1982.

⁵⁶³ United States of America, “Open Letter to the Women of the World”, read by Eleanor Roosevelt at the first session of the General Assembly, A/PV.29, 12 February 1946.

⁵⁶⁴ ECOSOC, “Resolution establishing the Commission on Human Rights and the Subcommittee on the Status of Women”, E/RES/5(1), 16 February 1946.

⁵⁶⁵ Bodil Begtrup, “Statement made by the Chair of the Subcommittee on the Status of Women to ECOSOC recommending that the status of the Subcommittee be raised to full Commission”, E/PV.4, 28 May 1946.

⁵⁶⁶ ECOSOC Resolution establishing the Commission on the Status of Women (CSW)”, E/RES/2/11, 21 June 1946.

⁵⁶⁷ “Report of the CSW to ECOSOC on the first session of the Commission, held at Lake Success, New York, from 10 to 24 February 1947”, E/281/Rev.1, 25 February 1947, Chapter X.

⁵⁶⁸ Reanda, “The Commission on the Status of Women”, p. 301.

⁵⁶⁹ Više o Komisiji za status žena:

<https://www.unwomen.org/en/how-we-work/commission-on-the-status-of-women> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

godine kako bi nadgledao primjenu CEDAW konvencije i obezbijedio da države potpisnice ispunjavaju svoje obaveze. Komitet se sastoji od 23 nezavisna eksperta iz različitih zemalja, koji su izabrani na osnovu svog stručnog znanja i iskustva u oblasti ljudskih i ženskih prava, pa služe u svom ličnom svojstvu i ne predstavljaju države iz kojih dolaze.⁵⁷⁰ Odeljak V CEDAW konvencije definiše formu, nadležnosti i način funkcionisanja Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena.⁵⁷¹

CEDAW konvencijom je, dakle, uspostavljen međunarodni nadzorni mehanizam kojim se vrši ocjena primjene CEDAW konvencija putem razmatranja izvještaja koje su države potpisnice Konvencije u obavezi da podnose. Sistem zaštite prava ustanovljen CEDAW konvencijom znatno je ojačan usvajanjem Opcionog protokola uz Konvenciju kojim se jačaju njeni nadzorni mehanizmi i, čime su države potpisnice priznale nadležnost Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena za prijem i razmatranje saopštenja i pritužbi o kršenju prava utvrđenih CEDAW konvencijom. Pritužbe mogu da se dostavljaju i od strane pojedinaca ili grupe pojedinaca. Osim toga, ratifikacijom Opcionog protokola države priznaju i nadležnost Komiteta za vođenje istrage o sistemskom ili teškom kršenju ljudskih prava uz uslov da države potpisnice takvu mogućnost nijesu isključile. Izvještavanje se vrši prvi put poslije godinu dana od stupanja na snagu Konvencije u državi, a zatim najmanje svake četvrte godine i/ili kada to CEDAW komitet zatraži. Važno je pomenuti da Komitet osim izvještaja od strane države, informacije dobija i od drugih UN agencija i organizacija, nevladinih organizacija na nacionalnom nivou, pa se takvi izvještaju nazivaju "izvještaji u sjeni". Inicijalni izvještaj vlade treba sadržati informacije o pravnom i stvarnom položaju žena u državi i mjere i način primjene članova Konvencije, dok se Periodičnim izvještajima ukazuje na određene promjene i mjere koje su preduzete nakon prošlih izvještaja, kao i mjere za primjenu preporuka CEDAW komiteta.⁵⁷²

CEDAW komitet daje opšte preporuke koje predstavljaju autoritativne iskaze o tumačenju odredbi Konvencije, fokusirajući se na prava žena i obaveze država članica.

⁵⁷⁰ Andrew Byrnes, "The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women", u Wolfgang Benedek i drugi (ur.), *Human Rights of Women: International Instruments and African Experiences*, London: Zed Books, 2002, str. 129.

⁵⁷¹ Pogledati: Roberta Jacobson, "The Committee on the Elimination of Discrimination Against Women", u P. Alston (ur.), *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*, Oxford University Press, 1992, 455-462;

Andrew Byrnes, "The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women and the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women: Reflections on Their Role in the Development of International Human Rights Law and as a Catalyst for National Legislative and Policy Reform", *UNSW Law Research Paper No. 2010-17*, 2010.

⁵⁷² Više o tome: Dubravka Šimonović (ur.), *Kratki vodič kroz CEDAW - Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, Zagreb: Vlada RH - Ured za ravnopravnost spolova, 2004.

Takođe opisuju vrstu informacija koje bi trebalo uključiti u periodične izvještaje o statusu implementacije Ove preporuke se bave pitanjima vezanim za specifične članove i oblasti unutar Konvencije ali uspostavljaju i nove standarde. Recimo, iako rodno zasnovano nasilje nije eksplicitno obuhvaćeno Konvencijom, donijeta je Opšta preporuka br. 19 o nasilju nad ženama kojom se pojašnjava da je sloboda od nasilja osnovno pravo. Sa tim u vezi, države članice su dužne da uključe i informacije o svim oblicima nasilja nad ženama u svojim periodičnim izvještajima, uključujući porodično nasilje, seksualno nasilje i dr. Ovo je primjer kako je interpretacija proširila prava obuhvaćena Konvencijom i može nastaviti da ih širi.

Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena, engl. *UN Women* nastala je kao rezultat dogovora država članica UN-a. Osnovana je rezolucijom Generalne skupštine UN-a u julu 2010. a započela je sa radom početkom 2011. Ova agencija objedinila je rad četiri prethodno odvojena dijela sistema UN-a koja su se fokusirala na rodnu ravnopravnost: Sektor za unaprjeđenje žena (DAW), Međunarodni institut za istraživanje i obuku za unaprjeđenje žena (INSTRAW), Kancelarija specijalnog savjetnika za rodna pitanja i unaprjeđenje žena (OSAGI) i Razvojni fond Ujedinjenih nacija za žene (UNIFEM). Cilj osnivanja i rada ove organizacije jeste usaglašavanje unutrašnjeg pravnog poretka zemalja članica sa međunarodnim standardima za rodnu ravnopravnost, te u tom smislu ova organizacija aktivno radi sa zemljama članicama na tom polju i pomaže im u primjeni istih. Između ostalog, ova organizacija bavi se i pitanjem eliminacije diskriminacije nad ženama i djevojčicama zbog čega se smatra prvakom u globalnoj zaštiti žena.⁵⁷³

Važnu ulogu ima i Fond Ujedinjenih nacija za populaciju (UNFPA)⁵⁷⁴ engl. *The United Nations Population Fund – UNFPA* je seksualna i reproduktivna zdravstvena organizacija koja je osnovana 1969. godine. Bavi se promocijom reproduktivnih prava i podržava pristup širokom krugu seksualnih i reproduktivnih zdravstvenih službi – uključujući planiranje porodice, zdravstvenu zaštitu majki i seksualnu edukaciju. Cilj ove organizacije je da u svijetu svaka trudnoća bude željena i svaki porođaj siguran. Valja pomenuti i Svjetsku zdravstvenu organizaciju- SZO (WHO)⁵⁷⁵, jer vrši monitoring i radi na obezbjeđivanju informacija i programa koji se tiču nasilja nad ženama sa zdravstvenog aspekta, kao važnog pitanja u pogledu postizanja rodne ravnopravnosti. Najznačajnije tijelo kada je u pitanju oblast nasilja u porodici u okviru Svjetke zdravstvene organizacije je Savez za prevenciju nasilja, engl. *The Violence*

⁵⁷³ Više o tome: <https://www.unwomen.org/en/about-us> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

⁵⁷⁴ Više o tome: <https://www.unfpa.org/about-us> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

⁵⁷⁵ Više o tome: <https://www.who.int> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

Prevention Alliance – VPA. VPA je mreža zemalja članica SZO, međunarodnih agencija i organizacija civilnog društva koje rade na prevenciji nasilja.⁵⁷⁶

Takođe, od velikog značaja je i rad Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) koji ima jednu od najznačajnijih uloga u promociji rodne ravnopravnosti širom svijeta kao ključnog aspekta održivog razvoja. UNDP je vodeća agencija Ujedinjenih nacija za međunarodni razvoj kako bi se iskorijenilo siromaštvo i smanjile nejednakosti, kroz rad koji je usmjeren na nekoliko ključnih oblasti, i to: siromaštvo i nejednakost, upravljanje, otpornost, životna sredina, energija i rodna ravnopravnost. UNDP je, stoga, posvećen integraciji rodne perspektive u svim svojim programima i inicijativama.⁵⁷⁷ Najzad, od velike važnosti je i rad Fonda Ujedinjenih nacija za djecu (UNICEF) koji je u potpunosti posvećen zaštiti prava djece i osiguranju da svako dijete ima priliku za srećno i zdravo odrastanje, pa je rodna ravnopravnost konsekvantno ključna komponenta ovog cilja, jer djevojčice često trpe dvostruku diskriminaciju po osnovu svog uzrasta a dodatno i svog pola.⁵⁷⁸

3.2.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE

Crna Gora je postala 192. članica Ujedinjenih nacija 22. juna 2006. godine. Od momenta pristupanja u ovu međunarodnu organizaciju, Crna Gora je stupila u članstvo skoro svih agencija i specijalizovanih organizacija Ujedinjenih nacija. Članstvom u Ujedinjene nacije započelo je definisanje liste sporazuma i konvencija kojima je Crna Gora pristupila po osnovu sukcesije.⁵⁷⁹

Deponovanjem instrumenata o sukcesiji, Crna Gora je postala potpisnica Konvencije Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i njenog Opcionog protokola. Pored CEDAW-a, Crna Gora je ratifikovala sve međunarodne obaveze o rodnoj ravnopravnosti, uključujući i Pekinšku deklaraciju i Platformu za akciju i Milenijumske razvojne ciljeve. Pod okriljem Ujedinjenih nacija ratifikovala je i Konvenciju Ujedinjenih nacija o saglasnosti za brak, minimalnom uzrastu za stupanje u brak i registraciju brakova. Usvojila je i Ciljeve održivog razvoja UN-a, a jedan od njih, cilj 5 odnosi se na “rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena” sa

⁵⁷⁶ Više o tome: <http://www.who.int/violenceprevention/en/> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁷⁷ Više o tome: <https://www.undp.org/about-us> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁷⁸ Više o tome: <https://www.unicef.org/gender-equality> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁷⁹ Tu spadaju: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvencija protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih kazni ili postupaka zajedno sa Opcionim protokolom, Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija o pravima djeteta, Fakultativni protokol o učešću djece u oružanim sukobima uz Konvenciju o pravima djeteta, Drugi fakultativni protokol o prodaji djece uz Konvenciju o pravima djeteta, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji, Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju krivičnog djela genocide, itd.

Pogledati istu svih međunarodnih ugovora:

<https://treaties.un.org/pages/TreatyParticipantSearch.aspx?clang=en> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

posebnim ciljem 5.2. koji se odnosi na “eliminisanje svih oblika nasilja nad ženama i djevojčicama u javnoj i privatnoj sferi, uključujući trgovinu ljudima i seksualne i druge oblike eksploatacije”. Za Crnu Goru značajno je i potpisivanje Opšte preporuke br. 19 Komiteta za eliminaciju svih oblika diskriminacije nad ženama iz 1992. godine, čiji je cilj usvajanje jačanje CEDAW-a i to posebno u oblasti nasilja u porodici. Značajno je i potpisivanje UN Deklaracije o eliminaciji svih oblika nasilja nad ženama iz 1993. godine, kao prvog međunarodnog dokumenta koji se cjelokupnom svojom sadržinom bavi nasiljem nad ženama.

Kada je u pitanju oblast nasilja nad djecom, od značaja je pomenuti da je Crna Gora ratifikovala Konvenciju o pravima djeteta, kao najznačajniji međunarodno – pravni instrument iz oblasti prava djece. Inače, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je ratifikovala Konvenciju o pravima djeteta 21. decembra 1990. godine,⁵⁸⁰ a Savezna Republika Jugoslavija je ratifikovala Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta, o učešću djece u oružanim sukobima i Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta, o prodaji djece, dječjoj prostituciji i pornografiji 03. 07. 2002. godine.⁵⁸¹ Crna Gora je podnijela sukcesorsku izjavu u odnosu na Konvenciju i Fakultativne protokole 23. oktobra 2006. godine. Od tada, Skupština i Vlada Crne Gore su preduzele značajne korake u pogledu zaštite prava djeteta. Prvi i najznačajniji korak bilo je donošenje zakona⁵⁸² koji je u skladu sa Konvencijom o pravima djeteta, zatim donošenje značajnih strateških dokumenta iz ove oblasti⁵⁸³ i formiranje posebnog tijela Savjeta za prava djeteta⁵⁸⁴. Od značaja je i institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda.

Ovom Konvencijom postavljeni su standardi kojih se Crna Gora mora pridržavati. Ti pravni okviri služe Crnoj Gori kao osnov pri izradi nacionalnog pravnog okvira iz ove oblasti, socijalnom staranju i praksi u vezi sa djecom uopšte. Sa tim u vezi, Crna Gora je u skladu sa Konvencijom o pravima djeteta i Opštim komentarima koje je objavio CRC Komitet, dužna da preduzme odgovarajuće zakonske, upravne i druge potrebne mjere, uključujući i obrazovne, kako bi obezbijedila zaštitu djece od svih oblika nasilja, ali i zaštita djece od zlostavljanja (uključujući i seksualno zlostavljanje), zanemarivanja ili nemarnog postupanja, zloupotrebe ili eksploatacije i drugih povreda dok je dijete na brizi osobe koja brine o njemu, bilo da je riječ o roditelju, staratelju ili

⁵⁸⁰ Konvencija o pravima djeteta ("Službeni list SFRJ" - Međunarodni ugovori, br. 15/90, "Sl. list SRJ" - Međunarodni ugovori 4/96 i 2/97).

⁵⁸¹ Fakultativni protokoli uz Konvenciju o pravima djeteta ("Službeni list SRJ" - Međunarodni ugovori br. 7/02).

⁵⁸² Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti ("Službeni list Crne Gore" br. 50/2017).

⁵⁸³ npr. Nacionalni plan akcije za djecu 2012 – 2017 koji za cilj ima unapređenje kvaliteta života djece i mladih u Crnoj Gori.

⁵⁸⁴ Savjet za prava djeteta je tijelo Ministarstva rada i socijalnog staranja koje ima za cilj praćenje izvršavanja obaveza proisteklih iz Konvencije i drugih, za državu obavezujućih dokumenata.

nekoj drugoj osobi.⁵⁸⁵

3.2.4. CRNA GORA I CEDAW KONVENCIJA

Pristupanjem CEDAW konvenciji sukcesorskim postupkom, Crna Gora je preuzela obavezu da svoje zakonodavstvo uskladi sa odredbama konvencije i obezbijedi takav zakonodavni okvir koji će osigurati zaštitu žena od svih oblika diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja. Osim toga, u obavezi je da osigura pravnu zaštitu žena od nasilja kroz akcije i programe. Time je, dakle, preuzeta obaveza eliminacije svih oblika diskriminacije prema ženama kroz odgovarajuće zakonodavne, političke, ekonomske i socijalne mere.⁵⁸⁶ Crna Gora je, sa tim u vezi, sprovela niz zakonodavnih reformi kako bi uskladila svoje zakone sa odredbama CEDAW-a, pa su donijeti novi zakoni i izvršene izmjene postojećih zakona koji se odnose na rodnu ravnopravnost, zaštitu od nasilja nad ženama, radna prava, kao i socijalnu zaštitu.⁵⁸⁷ Osim promjene na zakonodavnom planu u smislu harmonizacije sa CEDAW konvencijom, uspostavljeni su i mehanizmi i tijela za praćenje sprovođenja konvencije. Takođe, u saradnji sa nevladinim sektorom i relevantnim međunarodnim partnerima, Vlada Crne Gore sprovodi različite programe i inicijative za unaprjeđenje položaja žena kroz programe za ekonomsko osnaživanje žena, kampanje protiv rodno zasnovanog nasilja, podršci žrtvama nasilja i slično.⁵⁸⁸

3.2.5. INICIJALNI I PERIODIČNI IZVJEŠTAJI CEDAW KOMITETU

Prema CEDAW konvenciji, države potpisnice imaju obavezu da podnose izvještaje CEDAW komitetu kako bi se pružio pregled mjera koje su države preduzele u cilju ispunjavanja svojih obaveza prema CEDAW konvenciji i postizanja rodne ravnopravnost. Prvi, odnosno Inicijalni izvještaj koji pruža sveobuhvatan pregled početne situacije u pogledu prava žena i postojanja diskriminacije u različitim oblastima, kao i prvih mjera koje je država preduzela u skladu sa CEDAW, Crna Gora je prezentovala 6. oktobra 2011. godine. Nakon Inicijalnog izvještaja, Crna Gora je prezentovala Drugi periodični izvještaj 11. jula 2017.godine⁵⁸⁹ i Treći periodični izvještaj 11. novembra 2021. godine, koji su dokumentovali postignuti napredak u odnosu na prethodne izveštaje, uključujući detaljne informacije o zakonodavnim, sudskim, administrativnim i drugim preduzetim mjerama usmjerenim na poboljšanje

⁵⁸⁵ Prema: Izvještaj o sprovođenju Zakona o zaštiti od nasilja u porodici za period 2010 – 2015, Ministarstvo pravde Crne Gore, 2016.

⁵⁸⁶ Pogledati: Međunarodni standardi zaštite žena od rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici: Studija o usaglašenosti crnogorskog zakonodavnog i strateškog okvira sa međunarodnim dokumentima i politikama, str. 33.

⁵⁸⁷ Više o tim zakonima i njihova analiza u poglavlju V.

⁵⁸⁸ Pogledati Treći periodični izvještaj Crne Gore, 11. novembar 2021. godine: <https://digitallibrary.un.org/record/3959355?v=pdf> (pristupljeno 05.08.2024.godine).

⁵⁸⁹ Pogledati: CEDAW- Konvencija Ujedinjenih nacija za otklanjanje svih oblika diskriminacije žena, Centar za ženska prava, Podgorica, 2018, str. 8.

statusa žena u Crnoj Gori.⁵⁹⁰

U pripremi ovih izvještaja učestvovalo je više državnih organa, Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava - Direkcija za rodnu ravnopravnost, kao i ostala ministarstva u Vladi Crne Gore i drugi organi uprave, Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, sudstvo, tužilaštvo, Zaštitnik/ca ljudskih prava i sloboda, uz ekspertsku pomoć Kancelarije UNDP-a u Crnoj Gori, kao i drugih međunarodnih organizacija sa kancelarijom u Crnoj Gori i više nevladinih organizacija. Iako nevladine organizacije nemaju formalnu ulogu u proceduri CEDAW Komiteta, njihovo učešće je od velikog značaja jer pružaju alternativne izveštaje ili „izveštaje iz sjenke“, koji nude drugačiju perspektivu i mogu osvijetliti aspekte koje zvanični državni izveštaji možda zanemaruju ili ne posvećuju dovoljnu pažnju.

3.2.6. ZAKLJUČNA ZAPAŽANJA I PREPORUKE CEDAW KOMITETA ZA CRNU GORU

CEDAW komitet usvojio je tri Zaključna zapažanja i preporuke za Crnu Goru. Nakon razmatranja Inicijalnog izvještaja, CEDAW komitet je 4. novembra 2011. godine usvojio zaključne stavove CEDAW/C/MNE/CO/1⁵⁹¹ i utvrdio i određene oblasti za koje je Crna Gora bila obavezna da, u roku od dvije godine podnese informaciju o dodatnim mjerama koje su preduzete radi unapređenja implementacije Konvencije koje je Vlada Crne Gore usvojila na sjednici održanoj 30. januara 2014. godine i dostavila Komitetu. Druga Zaključna zapažanja i preporuke CEDAW/C/MNE/CO/2⁵⁹², usvojena su 21. jula 2017. godine, u kojima su zatražene informacije o primjeni hitnih preporuka 21c, 37, 43c i 53b u roku od dvije godine. Vlada je usvojila Izvještaj Crne Gore o sprovođenju hitnih preporuka CEDAW Komiteta na sjednici održanoj 4. jula 2019. godine. Posljednja Zaključna zapažanja i preporuke za Crnu Goru CEDAW/C/MNE/CO/3⁵⁹³, CEDAW komitet donio je 6. juna 2024. godine.

CEDAW Komitet svojim zaključnim zapažanjima i preporukama pruža detaljan putokaz Crnoj Gori kako bi unaprijedila rodnu ravnopravnost i ona sadrže nekoliko važnih elemenata ili djelova. Prvenstveno, u njima CEDAW komitet ističe pozitivne

⁵⁹⁰ Pogledati: III Izvještaj o sprovođenju Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), Podgorica, septembar 2021. godine.

⁵⁹¹ Dostupno na:

<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g11/467/46/pdf/g1146746.pdf?token=eOcuZMEgN2E6tlnKnp&fe=true> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

⁵⁹² Dostupno na:

<https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/cedawcmneco2-concluding-observations-second-periodic-report> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

⁵⁹³ Dostupno na:

<https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/cedawcmneco3-concluding-observations-third-periodic-report> (pristupljeno 05.08.2024. godine).

korake koje je Crna Gora preduzela u cilju unaprjeđenja rodne ravnopravnosti i zaštite prava žena što može uključivati donošenje novih zakona, politika, programa i inicijativa iz ove oblasti. Na primjer, pohvaljuje se uvođenje specifičnih zakonskih mjera protiv diskriminacije, kreiranje programa za ekonomsko osnaživanje žena i slično.

Komitet, takođe, identifikuje glavne prepreke i izazove sa kojima se Crna Gora suočava u sprovođenju CEDAW konvencije a one mogu uključivati poteškoće u sprovođenju zakona, ekonomske poteškoće, socijalne i kulturne norme i prakse koje sprječavaju napredak, kao i ograničene resurse države. Na primjer, u mnogim državama kulturne prakse i običaji mogu biti značajna prepreka postizanju pune rodne ravnopravnosti, kakav je slučaj i sa Crnom Gorom⁵⁹⁴, a što je Komitet u više navrata i naglasio.⁵⁹⁵ U trećem Zaključnom razmatranju o preporukama, Komitet posebno naglašava činjenicu da patrijahalni stavovi i rodne uloge i stereotipi i dalje ostaju ukorijenjeni u crnogorskom društvu rezultirajući tako kulturom rodne neravnopravnosti. Kao i u prethodnom dokumentu, Komitet ponovo apeluje na dodatno rodno obrazovanje posebno pravnika i ljekara i naglašava važnost novinarske uloge u procesu rodnog osvješćavanja crnogorskog društva, posebno ističući da novinari ne pokazuju dovoljnu osjetljivost za pitanja rodne ravnopravnosti, te da je medijski prostor koji se daje ženama ograničen i fokusiran prvenstveno na tradicionalne ženske teme, uz nedosljednu upotrebu rodno osjetljivog jezika. Govoreći o rodnim stereotipima i patrijahalnim stavovima u crnogorskom društvu, Komitet je, takođe, sa velikom zabrinutošću konstatovao da Crna Gora ima jednu od najvećih razlika između rođenja djevojčica i dječaka u Evropi prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, posebno uzimajući u obzir naznake da se na osnovu ranih genetskih testiranja vrše selektivni abortusi zbog neželjenog pola nerođenog djeteta.⁵⁹⁶

Komitet, nadalje, u svojim dokumentima jasno precizira glavne oblasti u kojima izražava zabrinutost zbog specifičnih problema i nedostataka u vezi sa pravima žena u

⁵⁹⁴ Milena Aćimić Remiković, "Tradicionalna i kulturna tolerancija na nasilje nad ženama: primjer Crne Gore", u Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović (ur.), *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*", TPO fondacija, 2022.

⁵⁹⁵ Pogledati sva tri dokumenta CEDAW Komiteta - Zaključna zapažanja i preporuke 1, 2 i 3.

⁵⁹⁶ Više o selektivnim abortusima u Crnoj Gori pogledati: Jovana Davidović, *Patrijahalna uvjerenja i medijsko portretisanje rodni odnosa na primjeru selektivnog abortusa u Crnoj Gori*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2022;

Jovana Banović, Branko Banović, "Polno selektivni abortusi u Crnoj Gori: pravno - antropološka analiza", *Etnoantropološki problemi*, 19-1, 2024, 459 - 481.

Novinski članci: <https://www.aljazeera.com/gallery/2018/3/8/girls-unwanted-this-is-not-a-country-for-women> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Montenegro/Selective-abortion-in-Montenegro-is-still-alive-212366> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.rferl.org/a/montenegro-sex-selective-abortions-boys-demographics/31294610.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.vijesti.me/tv/emisije/674961/rade-li-se-u-crnoj-gori-selektivni-abortusi-da-li-su-prekidi-trudnoce-povezani-sa-polom-bebe> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

državi članici. Ovo može uključivati različita pitanja kao što su rodno zasnovano nasilje, ekonomska neravnopravnost, diskriminacija u obrazovanju i zapošljavanju, pristup zdravstvenim uslugama i slično. Na primjer, visok stepen nasilja nad ženama i devojčicama i dalje predstavlja ozbiljan problem u mnogim zemljama.⁵⁹⁷

Najzad, CEDAW komitet daje specifične preporuke državama članicama kako bi unaprijedile sprovođenje Konvencije i postigle veću rodnu ravnopravnost. Neke od ključnih preporuka uključuju prevashodno zakonodavne reforme u smislu donošenja novih i izmjene postojećih kako bi se osigurala potpuna usklađenost sa CEDAW konvencijom i eliminisala pravna diskriminacija prema ženama. Od velike važnosti su i druge socijalne, političke, ekonomske i institucionalne mjere koje Komitet preporučuje kako bi se ostvarila rodna ravnopravnost u društvu. Komitet preporučuje sprovođenje socijalnih i ekonomskih mera koje uključuju programe za ekonomsko osnaživanje žena, poboljšanje pristupa obrazovanju za devojčice, te inicijative za smanjenje rodne diskriminacije na radnom mestu. Recimo, podržava se uvođenje programa za obuku i zapošljavanje žena u sektorima gdje su tradicionalno manje zastupljene. Preporučuju se, takođe, i mjere za povećanje političke participacije žena, kao što su uvođenje kvota ili drugih afirmativnih mjera koje garantuju zastupljenost žena u političkom životu i na rukovodećim pozicijama. Akcenat je stavljen i na unaprjeđenje pristupa zdravstvenim uslugama, uključujući reproduktivno zdravlje, prenatalnu i postnatalnu negu, kao i obuku zdravstvenih radnika za prepoznavanje i reagovanje na rodno zasnovano nasilje. Komitet naglašava i jačanje kapaciteta institucija koje se bave rodnom ravnopravnošću, pa je kao ishod u Crnoj Gori ustanovljena institucija Zaštitnika/ce ljudskih i manjinskih prava, a ojačani su i drugi institucionalni mehanizmi kroz rad Direkcije za rodnu ravnopravnost, Nacionalnog savjeta za rodnu ravnopravnost, Odbora za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, a aktivno se radilo i na unaprjeđenju saradnje sa nevladinim organizacijama. Na kraju, Komitet apeluje i na unaprjeđenje sistema za prikupljanje i analizu rodno razvrstanih podataka kako bi se bolje pratila efikasnost politika i programa koji su usmjereni na rodnu ravnopravnost.⁵⁹⁸

U ovoj disertaciji fokus je okrenut ka preporukama zakonodavnog karaktera, s obzirom na njen duh ali i važnost pravnog okvira na putu ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti i zaštite prava žena u Crnoj Gori. Analiza i unaprjeđenje zakonodavstva predstavlja temelj na kojem se zasniva borba protiv diskriminacije i nasilja prema ženama, pa će u ovoj disertaciji biti analizirane najvažnije zakonodavne preporuke iz

⁵⁹⁷ Pogledati: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁵⁹⁸ Pogledati Inicijalni izvještaj i Periodične izvještaje Crne Gore za bolji uvid napretka u ovom pogledu.

trećeg i drugog zaključnog zapažanja kako bi se pristupilo analizi crnogorskog pravnog okvira i ocijenio nivo njegove usklađenosti sa CEDAW konvencijom i relevantnim preporukama CEDAW Komiteta.

3.2.6.1. VIDLJIVOST KONVENCIJE

CEDAW komitet je u oba prethodna zapažanja izrazio potrebu da se unaprijede programi izgradnje kapaciteta za sudije, tužioce, osoblje za sprovođenje zakona i advokate, kao i Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda Crne Gore, na temu Konvencije, kako bi ih osposobila da direktno primjenjuju ili se pozivaju na njene odredbe u sudskim ili upravnim postupcima i da u skladu sa njom tumače domaće zakone. Komitet je istakao da je Crna Gora sprovela niz obuka o pravima žena i Konvenciji za pravosuđe u vezi sa izvještavanjem, ali je zabrinut što se Konvencija još uvijek ne primjenjuje direktno niti se poziva u sudskim ili upravnim postupcima. Komitet, stoga, preporučuje da Crna Gora dalje ojača napore kako bi Konvencija i njene opšte preporuke postale sastavni dio sistematske izgradnje kapaciteta za sve sudije/tkinje, tužioce/teljke i advokate/ice, s ciljem da im se omogući da direktno primjenjuju ili se pozivaju na odredbe Konvencije u sudskim postupcima ili tumače domaće zakonodavstvo u svjetlu Konvencije, Fakultativnom protokolu i opštim preporukama Komiteta.

Navedeno predstavlja jedan od istraživačkih temelja u ovoj disertaciji, pa se postavila hipoteza da je sudska praksa od velike važnosti za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, odnosno da samo dobar pravni okvir nije dovoljan bez adekvatnog sprovođenja zakona i njihove primjene, što podrazumijeva relevantnu sudsku praksu koja će potpomognuti takav cilj. Iz navedenog, u disertaciji se analizira ne samo pravni okvir već i crnogorska sudska praksa u ovom pogledu, odnosno u pogledu direktne primjene CEDAW konvencije i poznavanja iste od strane sutkinja i sudija te sprovodi empirijsko istraživanje u obliku anketnog upitnika kojim se ispituju stavovi i iskustva sutkinja i sudija u tom pogledu.

3.2.6.2. ZAKONODAVNI OKVIR

Komitet je u više navrata pozdravio postignuti napredak u pogledu zakonodavne reforme u Crnoj Gori koja je podrazumijevala donošenje novih ili izmjenu postojećih zakona. U skladu sa CEDAW konvencijom i preporukama CEDAW komiteta donijet je, recimo, Zakon o rodnoj ravnopravnosti, a izvršene su i izmjene mnogih zakona poput Krivičnog zakona, pa je u prethodnom periodu rađeno na usklađivanju ne samo sa CEDAW konvencijom već i sa Istanbulskom konvencijom (npr. inkriminirano je sakaćenje ženskih genitalija, prisilna sterilizacija itd). Komitet u posljednjim

preporukama naglašava da je, prema sadašnjem zakonodavnom okviru, Zakon o rodnoj ravnopravnosti jedini zakon u Crnoj Gori koji obezbjeđuje jasne i pravno obavezujuće zahtjeve za *gender mainstreaming* i analizu, ali je zabrinut što ne postoje sankcije za nepoštovanje ovog zakona. Stoga, Komitet preporučuje da država članica revidira Zakon o rodnoj ravnopravnosti kako bi uključio sankcije za nepoštovanje istog. Komitet, takođe, u dva posljednja razmatranja preporučuje da Crna Gora značajno poveća ljudske, tehničke i finansijske resurse namijenjene implementaciji zakonodavstva o rodnoj ravnopravnosti i zakonodavstva koje zabranjuje polno ili rodno zasnovanu diskriminaciju, te da sprovede procjenu uticaja različitih napora na izgradnju kapaciteta, a na osnovu ishoda te procjene preduzme neophodne mjere za povećanje efikasnosti izgradnje kapaciteta, što je Crna Gora propustila da uradi u prethodnom periodu.

Iako je očigledno došlo do značajnog napretka u usklađivanju crnogorskog zakonodavstva sa CEDAW konvencijom i preporukama, jasno je da i dalje postoje prostori za poboljšanjem, odnosno daljim usklađivanjem, pa se u ovoj disertaciji marljivo analizira taj napredak, ali i vrši identifikacija nedostataka i nedostatnosti u crnogorskoj legislativi, odnosno ispituje prostor za poboljšanjem i mogućnosti koje ono nudi. Pri analizi crnogorskog zakonodavstva, stoga, pažljivo se vodi računa o međunarodnim preporukama u ovoj oblasti.

3.2.6.3. RODNO ZASNOVANO NASILJE NAD ŽENAMA

Komitet, u skladu sa Opštom preporukom broj 19 (1992) o nasilju nad ženama i broj 35 (2017) o rodno zasnovanom nasilju nad ženama i Ciljevima održivog razvoja (5.2) o eliminaciji svih oblika nasilja nad svim ženama i djevojčicama u javnoj i privatnoj sferi, preporučuje Crnoj Gori da nastavi svoje napore na usklađivanju domaćeg zakonodavstva sa Istanbulsom konvencijom i osigura da se odredbe krivičnog zakonodavstva koje kažnjavaju nasilje nad ženama strogo primjenjuju, naglašavajući ujedno i potrebu da se osigura da počinioci rodno zasnovanog nasilja nad ženama krivično gone i adekvatno kazne kaznama koje su srazmjerne težini njihovih krivičnih djela i ukine mogućnost podizanja bilo kakvih optužbi protiv žrtve. Kako je u prethodnom periodu već bilo riječi o neadekvatnim sankcijama, u disertaciji se one analiziraju i kroz legislativu i sudsku praksu, kao i problem postojanja čestih slučajeva gdje se nasilje procesuirao kao prekršaj a ne krivično djelo, posebno ono izvršeno u porodičnom okruženju.⁵⁹⁹

Komitet je pozdravio napredak koji je Crna Gora ostvarila kada je u pitanju rodno

⁵⁹⁹ Više o tome: Milena Aćimić Remiković, "Nasilje u porodici: prekršaj ili krivično djelo?", *Zbornik radova "Pravo između stvaranja i tumačenja"*, Sarajevo, 2022, 283 - 305.

zasnovano nasilje nad ženama, posebno u smislu izvršenih izmjena u Krivičnom zakoniku, koje su u skladu sa Istanbulskom konvencijom. Ipak, određena djela još uvijek nisu inkriminalizovana, pa je to i predmet interesovanja ove disertacije (npr. silovanje u braku itd). Komitet je, takođe, izrazio zabrinutost zbog učestalosti i društvene legitimizacije rodno zasnovanog nasilja nad ženama, uključujući i femicid, seksualno nasilje i psihičko nasilje, posebno nakon pandemije COVID - 19, pa se u ovoj disertaciji ispituje i mogućnost i način inkriminisanja femicida kao posebnog krivičnog djela, a ispituju se i već pomenute blage i neadekvatne kazne u slučajevima rodno zasnovanog nasilja nad ženama, posebno femicida i silovanja.⁶⁰⁰ Pažnja se, takođe, posvećuje i porastu govora mržnje, posebno rodno zasnovanog nasilja nad ženama u online prostoru, koje je u prethodnom periodu bilo vidno izraženo protiv žena u političkom i javnom životu u Crnoj Gori,⁶⁰¹ pa će se ova disertacija baviti i kriminalizacijom seksističkog i mizoginog govora mržnje, što je u skladu i sa naporima Evropske unije u ovom pogledu.⁶⁰²

3.2.6.4. DJEČIJI I/ILI PRISILNI BRAKOVI

CEDAW komitet posebno skreće pažnju Crnoj Gori na Zajedničku opštu preporuku/komentar br. 31 CEDAW komiteta i broj 18 Komiteta za prava djeteta o štetnim praksama (2014) na podizanje svijesti o štetnom uticaju dječijeg i/ili prisilnog braka i seksualne eksploatacije nakon sklapanja braka na zdravlje, razvoj i obrazovanje djevojčica. Sa tim u vezi, Crna Gora je u obavezi da sprovede zabranu prisilne vanbračne zajednice ili dječjeg i/ili prisilnog braka posebno u slučajevima dalje seksualne eksploatacije žrtve, kao i da adekvatno krivično goni i sankcioniše počinioc takvih djela, te da u tom pogledu podigne minimalnu starosnu granicu za brak na 18 godina. Komitet ukazuje na mogućnost sudova da prema Porodičnom zakonu odobre brak sa 16 godina, dok je u toku usvajanje izmjena i dopuna Krivičnog zakona koje

⁶⁰⁰ Pogledati novinske članke: <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/592011/femicid-u-crnoj-gori-alamantna-statistika-i-potreba-za-hitnim-reformama.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine); <https://balkans.aljazeera.net/news/2024/8/24/femicid-u-crnoj-gori-ubijeno-16-zena-u-pet-godina> (pristupljeno 22.10.2024. godine); <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/566540/od-pocetka-godine-deset-krivicnih-prijava-za-silovanje.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁰¹ Pogledati novinske članke: <https://www.slobodnaevropa.org/a/govor-mrznje-crna-gora-drustvene-mreze/31778194.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine); <https://mina.news/vijesti-iz-crne-gore/u-crnoj-gori-sedam-od-deset-politicarki-iskusilo-neki-vid-nasilja/> (pristupljeno 22.10.2024. godine); 9 od 10 političarki je iskusilo neki vid nasilja tokom svog političkog rada; <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/657373/kaludjerovic-nasilje-nad-politicarkama-obeshrabruje-zene-da-se-ukljuce-u-politicki-zivot> (pristupljeno 22.10.2024. godine); <https://www.edm.me/politika/nasilje-nad-zenama-u-politici-rastuci-problem-u-crnoj-gori/> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁰² Pogledati: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240112IPR16777/time-to-criminalise-hate-speech-and-hate-crime-under-eu-law> (pristupljeno 22.10.2024. godine); https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/combating-hate-speech-and-hate-crime_en (pristupljeno 22.10.2024. godine).

imaju za cilj podizanje minimalne starosne granice na 18 godina. Ovakva praksa posebno je identifikovana u romskoj i egipćanskoj zajednici u Crnoj Gori.⁶⁰³ Imajući u vidu navedeno, Komitet apeluje na ubrzavanje usvajanja izmjena i dopuna Krivičnog i Porodičnog zakona u pogledu zabrane uslaska u brak licima mlađim od 18 godina bez izuzetka, kriminilizirajući i staratelje i bračne službenike koji omogućavaju sklapanje brakova između lica koja nisu navršila 18 godina starosti, što je i predmet analize ove disertacije.

3.2.6.5. TRGOVINA LJUDIMA I EKSPLOATACIJA PROSTITUCIJE

Komitet sa zabrinutošću ističe da je trgovina ljudima i dalje rasprostranjena u Crnoj Gori,⁶⁰⁴ pa preporučuje preduzimanje raznih mjera, uključujući najviše socijalne i ekonomske mjere za pomoć žrtvama trgovine ljudima, kao i osobama koje se bave prostitucijom u pogledu pružanja djelotvorne zaštite od strane države, slobodnog i neposrednog pristupa skloništima, zdravstvenoj zaštiti, psihosocijalnom savjetovanju, pravnoj pomoći i specijalizovanim uslugama rehabilitacije i reintegracije, dozvolama za privremeni boravak, kao i dodjelu sredstava za izlazne programe za žene koje žele da napuste prostituciju. Od zakonodavnih mjera, u prethodnom izvještaju, Komitet je posebno naglasio potrebu da se u skladu sa zakonom, djelotvorno istraže i procesuiraju krivična djela koja se odnose na trgovinu ljudima, posebno da kazne izrečene za izvršenje tih krivičnih djela, uključujući i kazne za korumpirane službenike za sprovođenje zakona, budu srazmjerne težini tih zločina. Preporučeno je i da se dekriminalizuju žene koje se bave prostitucijom i prekinu prakse u kojima se majke odvajaju od svoje djece zbog njihovog učešća u prostituciji. Komitet, u posljednjem dokumentu naglašava da je uprkos stalnim istragama o trgovini ljudima, stopa krivičnog gonjenja još uvijek vrlo niska, pa je sve navedeno predmet interesovanja ove disertacije, a posebno u smislu analize sudske prakse i stvarnih brojki i statističkih podataka koji se odnose na utvrđivanje stope krivičnog gonjenja i konačnih ishoda takvih predmeta, posebno u svjetlu kazni i procjene njihove srazmjernosti sa težinom izvršenog krivičnog djela.

3.2.6.6. UČEŠĆE U POLITIČKOM I JAVNOM ŽIVOTU

Komitet je naglasio potrebu za ravnopravnim učešćem i zastupljenošću žena u

⁶⁰³ Više o dječijim i/ili prisilnim brakovima u romskoj i egipćanskoj zajednici: Sprečavanje dječijih brakova u Crnoj Gori: izazovi, naučne lekcije i teorija promjene, NVO Centar za romske inicijative, 2017, dostupno na: <https://www.unicef.org/montenegro/media/2601/file/MNE-media-MNEpublication24.pdf> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/508485/tajni-svijet-ugovorenih-brakova> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁰⁴ Analiza sudske prakse za predmete trgovine ljudima u Crnoj Gori, AIRE Centar, 2021: U svom Izvještaju o trgovini ljudima iz 2018. godine, američki Stejt department navodi da se Crna Gora nalazi na GRUPI 2 na Listi za nadzor (Watch list) već drugu godinu zaredom, str. 10;

političkom i javnom životu i u privatnom sektoru, ističući da je to važan uslov političke stabilnosti, održivog razvoja i inkluzivnog rasta. Izražena je zabrinutost povodom nepoštovanja zakonskih kvoti od 30%,⁶⁰⁵ nezastupljenosti žena u javnoj upravi i u odborima direktora i na rukovodećim pozicijama državnih preduzeća⁶⁰⁶, kao i evidentnom porastu govora mržnje i rodno zasnovanog nasilja nad ženama u političkom i javnom životu posljednjih godina.⁶⁰⁷ Osim rješavanja temeljnih sistemskih prepreka kroz razne mjere podizanja svijesti, obuka i programa, Komitet naglašava i potrebu zakonodavnih reformi u skladu sa Opštom preporukom br. 23 (1997) o ženama u političkom i javnom životu i ciljem 5.5 Održivog razvoja, u smislu izmjene izbornog zakona kako bi se uveo sistem *zip sistem*⁶⁰⁸, na osnovu kojeg će političke stranke biti u obavezi da naprave listu kandidata u kojoj će naizmjenično biti zastupljeni ženski i muški kandidati. Komitet zahtijeva da se ovakve izmjene zakona odobre prije izbora 2027. godine, u cilju postizanja pariteta u političkom predstavljanju.⁶⁰⁹

3.2.6.7. OBRAZOVANJE

S obzirom na to da su žene u Crnoj Gori obrazovanije od muškaraca, te da je u tom pogledu ovo jedno od rijetkih područja u kojem su crnogorske žene ostvarile ravnopravnost sa muškarcima,⁶¹⁰ Komitet nije dao preporuke zakonodavne prirode u tom pogledu. Međutim, skrenuta je pažnja na rodne stereotipe i prisustvo diskriminatorskih stereotipa u obrazovnim materijalima i školskim programima, pa se apeluje na određene sistemske i strateške mjere poput dostupnosti vode, toaleta i proizvoda za menstrualnu higijenu u školama, uvrščavanje rodno osviještenih kurikuluma u nastavne planove i slično. Takođe, apeluje se na potrebu promovisanja značaja obrazovanja među ženama i djevojčicama koje pripadaju etničkim manjinama, uključujući Romkinje i Egipćanke i žene i djevojčice sa invaliditetom. S obzirom da preporuke Komiteta nisu zakonodavnog karaktera, te da je generalno postignuta

⁶⁰⁵ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/656726/czp-i-spektra-dik-da-ne-potvrdi-liste-koje-krse-zakonske-kvote-za-zene> (pristupljeno 22.10.2024. godine); <https://www.aktuelno.me/clanak/politicke-partije-da-obezbijede-jednaki-broj-muskaraca-i-zena-na-izbornim-listama> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁰⁶ Pogledati publikacije “Žene i muškarci”, MONSTAT, za pregled statističkih podataka u prilog ove tvrdnje.

⁶⁰⁷ Pogledati: <https://www.cin-cg.me/mizoginija-sve-cesca-u-javnom-dijalogu-u-crnoj-gori-na-meti-zato-sto-su-zene/> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁰⁸ Zip sistem je metoda za postizanje rodne ravnopravnosti na izbornim listama političkih partija. Prema ovom sistemu, kandidati se na listi naizmenično raspoređuju po polu, odnosno jedna žena, jedan muškarac i tako dalje. Cilj je da se obezbijedi uravnotežena zastupljenost žena i muškaraca među kandidatima, što doprinosi većoj rodnoj ravnopravnosti u političkim institucijama. Studije pokazuju da dobro implementirani zip sistemi mogu značajno povećati političku participaciju žena. Međutim, da bi bili zaista efikasni, moraju biti podržani jakim institucionalnim okvirima.

⁶⁰⁹ Pogledati više o zip sistemu: Blanca L. Delgado-Márquez, Victoriano Ramírez-González & Adolfo López-Carmona, “Ensuring Parliamentary Gender Equality Through a New Zipper Method: An Application to Finland”, *Social Indicators Research, Volume 116, pages 475–492*, 2014;

Lenita Freidenvall, “Implementing Special Measures for Political Representation and Gender in Sweden”, u Sabine Lang, Petra Meier, Birgit Sauer (ur.), *Party Politics and the Implementation of Gender Quotas*, 2023.

⁶¹⁰ Pogledati publikacije “Žene i muškarci”, MONSTAT, za pregled statističkih podataka u prilog ove tvrdnje.

ravnopravnost u ovom području, ova disertacija se ne bavi pitanjem obrazovanja u smislu analize legislativnog i sudskog okvira rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

3.2.6.8. ZAPOŠLJAVANJE

Komitet je u posljednjem Zapažanju izrazio zabrinutost zbog niske zaposlenosti žena, kao i nejadnake distribucije porodičnih odgovornosti između žena i muškaraca i istakao da to ima negativan uticaj na mogućnosti zapošljavanja žena, te prepoznao postojanje visokog nivoa horizontalne i vertikalne profesionalne segregacije. Naročito je istaknut uporni jaz u platama između žena i muškaraca u Crnoj Gori, koji je 2023. godine iznosio 21%, a nesrazmjerno je veći na višim nivoima prihoda i sa godinama starosti osoba, dok je jaz u penziji između žena i muškaraca iznosio 12%.⁶¹¹ Takođe, naglašava se i konzistentno veći procenat žena među nezaposlenim licima sa invaliditetom. U pogledu navedenog, Komitet je preporučio preduzimanje relevantnih mjera, dok je u pogledu zakonodavnih mjera preporučio uvrščavanje riječi “žene i muškarci” u članu 9 Zakona o radu koji se odnosi na jednaku platu za isti rad i rad jednake vrijednosti. Pažnja je okrenuta i ka odustvu rodno zasnovanih pritužbi po osnovu rada, uprkos velikom broju raskida ugovora zbog porodijskog odsustva. U tom pogledu, u disertaciji će biti analizirana i ova oblast, posebno u skladu sa navedenim preporukama Komiteta, ali i ostalim međunarodnim standardima iz ovog područja, posebno bogate sudske prakse Suda pravde Evropske unije u ovoj oblasti. Komitet je, takođe, zatražio da Crna Gora ratifikuje Konvenciju Međunarodne organizacije rada o nasilju i uznemiravanju 2019 (br. 190) i Konvenciju Međunarodne organizacije rada o radnicima u domaćinstvu, 2011 (br. 189).

3.2.6.9. ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Indeks rodne ravnopravnosti pokazao je da je najbolje stanje u Crnoj Gori u domenu zdravlja, a ono uključuje zdravstveno stanje, zdravstveno ponašanje i pristup zdravstvenoj zaštiti. Sa tim u vezi, Komitet sa razlogom nije imao preporuke zakonodavne prirode osim usvajanja zakonodavnih i političkih mjera koje će omogućiti transrodnim ženama da dobiju pravno priznanje svog rodnog identiteta i da promijene svoja imena u matičnim knjigama bez potrebe za prisilnom sterilizacijom. Ostale preporuke odnosile su se na različite mjere kojima bi se podigao kvalitet zdravstvenih usluga za različite kategorije žena, i specifične bolesti koje se vezuju za njih, što treba posebno pažljivo i detaljno razmotriti imajući u vidu osjetljivost i značaj zdravstvenih tema i posebnost zdravstvenih poteškoća i bolesti koje pogađaju žene. U tom smislu,

⁶¹¹ O rodnom jazu u učešću u radnoj snazi, stopama zaposlenosti i zaradama pogledati: Rodni jaz u zaradama u Crnoj Gori: ažuriranje statističkog pristupa i uticaj na politike, ILO, 2023.

ovo iziskuje posebno istraživanje, posebno u pogledu činjenice da su “ženske bolesti” uvijek znatno manje istražene u nauci, poput brojnih autoimunih bolesti, te da žene i u tom pogledu doživljavaju višestruku diskriminaciju jer su žene i jer imaju određeni zdravstveni problem povezan sa njihovim biološkim karakteristikama.⁶¹²

3.2.6.10. BRAK I PORODIČNI ODNOSI

Komitet je u ovom dijelu preporuka posebnu zabrinutost izrazio u pogledu činjenice da žene nemaju jednak pristup nasljeđu kao muškarci, uprkos činjenici da Zakon o nasljeđivanju predviđa jednaka prava za nasleđe i ženama i muškarcima, a u slučaju razvoda žene često ne dobijaju jednak dio zajedničke bračne imovine prilikom razvoda i razdvajanja.⁶¹³ U tom smislu, Komitet zahtijeva zakonodavne reforme u pogledu osiguranja da žene mogu odustati od svog dijela nasljedstva samo nakon što ga dobiju kroz nasljedni red i uz adekvatne pravne garancije, te da svaki sporazum o razvodu koji bi podrazumijevao nejednaku podjelu imovine zahtijeva pisano obrazloženje sudije koji odobrava sporazum. Komitet je, takođe, pozdravio uspostavljanje Fonda za alimentaciju za slučajeve neplaćanja izdržavanja djece ali je izrazio zabrinutost zbog njegove neoperativnosti i teške dostupnosti i preporučio uspostavljanje mjera kako bi se osigurala njegova operativnost i dostupnost.

3.2.6.11. ŽENE IZ RURALNIH PODRUČJA, LEZBEJKE, TRANSRODNE I BISEKSUALNE ŽENE, ŽENE U PRITVORU, ŽENE SA INVALIDITETOM, ROMSKE, AŠKALIJSKE I EGIPĆANSKE ŽENE

Zaključna zapažanja i preporuke Komiteta sadrže posebne djelove koje se odnose na žene koje su pripadnice manjinskih grupa. U tom smislu, Komitet daje preporuke vezane za žene iz ruralnih područja, lezbejke, transrodne i biseksualne žene, žene u pritvoru, žene sa invaliditetom, Romske, Aškalijske i Egipćanske žene u Crnoj Gori. Komitet je tim povodom izrazio zabrinutost povodom problema koja posebno tagiraju ove grupe žena a najviše se odnose na rodno zasnovano nasilje, uključujući i seksualno uznemiravanje, zlostavljanje i eksploataciju, diskriminacijske prakse u pristupu obrazovanju, zapošljavanju i zdravstvenoj zaštiti, isključenost iz političkog i javnog života, što se odnosi na sve ove grupe žena, kao i zabrinutost zbog činjenice da žene u ruralnim područjima nose nesrazmjerno veliki teret neplaćenog rada u teškim uslovima.

⁶¹² Vanessa Kronzer, Stanley Louis Bridges, John Davis, “Why women have more autoimmune diseases than men: An evolutionary perspective”, *Evolutionary Applications* 14(1), 2020;

Fariha Angum, Khan Tahir, Jasdepp Kaler i drugi, “The Prevalence of Autoimmune Disorders in Women: A Narrative Review”, *Cureus* 12(5), 2020;

<https://www.verywellhealth.com/why-autoimmune-diseases-affect-more-women-5095040> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

⁶¹³ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/713850/obicajno-pravo-i-dalje-jako-u-crnoj-gori> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.monitor.co.me/zene-i-nasljedivanje-patrijarhat-jaci-od-zakona/> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

Sa tim u vezi, Komitet je dao određene smjernice i preporuke u smislu preduzimanja neophodnih mjera kako bi se ovakve diskriminatorne prakse eliminisale.

3.3. SAVJET EVROPE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA

Savjet Evrope je ključna institucija u promovisanju rodne ravnopravnosti u Evropi. Osnovana je 1949. godine sa ciljem stvaranja jačeg jedinstva između država članica kroz promovisanje ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Osnovni zadatak ove regionalne organizacije je zaštita ljudskih prava, pa je znatan akcenat stavljen na ravnopravnost žena i muškaraca kroz djelovanje njenih institucija, sa posebnim osvrtom na bogatu praksu Evropskog suda za ljudska prava, instrumenata tvrdog i mekog prava, kao i brojnih strateških inicijativa iz ovog područja. Veliko Vijeće Evropskog suda za ljudska prava u predmetu *Leyla Sahin protiv Turske*, priznaje rodnu ravnopravnost kao “cilj koji trebaju postići sve države članice Savjeta Evrope”.⁶¹⁴ Kroz koordinirane napore i saradnju sa državama članicama i civilnim sektorom, Savjet Evrope nastoji postići rodnu ravnopravnost i osigurati zaštitu i promovisanje prava žena u Evropi.⁶¹⁵

3.3.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Savjet Evrope svoje osnovne funkcije ostvaruje kroz instrumente tvrdog prava poput konvencija i ugovora i kroz instrumente mekog prava kao što su preporuke, ali i druge instrumente kao što su deklaracije, akcijski planovi i smjernice. Najznačajniji pravni instrumenti za ostvarivanje rodne ravnopravnosti na nivou Savjeta Evrope predstavljaju instrumenti tvrdog prava, odnosno multilateralni međunarodni ugovori. Postoji značajan broj međunarodnih ugovora koji se odnose na područje rodne ravnopravnosti, a posebnu pažnju ove disertacije zavređuje Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama i Konvencija o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija), što, sa druge strane, ne znači, da i drugi instrumenti tvrdog i mekog prava nisu značajni pomena. Pažnja će, ipak, biti najviše usmjerena na ova dva instrumenta prepoznajući ih kao najvažnije faktore u ostvarivanju rodne ravnopravnosti i rješavanju različitih slučajeva diskriminacije žena pred Evropskim sudom za ljudska prava, čija je praksa od posebne važnosti za područje Evrope, posebno u pogledu bogate prakse u slučajevima nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Ne treba zanemariti, svakako, ni instrumente mekog prava koje Evropski sud za ljudska prava u svojoj praksi, kao živom instrumentu, sve

⁶¹⁴ Leyla Sahin protiv Turske: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-70956%22%5D%7D> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶¹⁵ Više podataka o Savjetu Evrope pogledati na zvaničnom sajtu organizacije: <https://www.coe.int/en/web/portal> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

češće koristi pozivajući se na različite preporuke i zaključke koji su ustanovljeni u pogledu koncepta rodne ravnopravnosti unutar sistema zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda Savjeta Evrope.

3.3.1.1. EVROPSKA KONVENCIJA O LJUDSKIM PRAVIMA I OSNOVNIM SLOBODAMA⁶¹⁶

Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (Evropska konvencija) jedan je od najznačajnijih međunarodnih instrumenata zaštite ljudskih prava. Usvojena je od strane Savjeta Evrope 4. novembra 1950. godine u Rimu, a stupila je na snagu 3. septembra 1953. godine. Konvencija je rezultat poslije ratnog perioda i želje evropskih država da spriječe ponavljanje kršenja ljudskih prava koja su se dogodila tokom Drugog svetskog rata. Evropska konvencija je prvi međunarodni ugovor koji je ustanovio pravno obavezujuće standarde za zaštitu ljudskih prava, a takođe je njome osnovan i Evropski sud za ljudska prava sa sjedištem u Strazburu, kako bi se osiguralo sprovođenje tih standarda, što je od posebne važnosti za ovu disertaciju jer je praksa ovog suda od velikog značaja za ovo područje i fundamentalan dio ovog istraživanja.

Evropska konvencija sadrži niz ključnih prava i sloboda koje su zaštićene njenim članovima. Neki od najznačajnijih članova u tom pogledu su:

- Pravo na život (Član 2): Svako ima pravo na život, a država ima obavezu da štiti život svojih građana.
- Zabrana mučenja (Član 3): Niko ne smije biti podvrgnut mučenju, nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju.
- Zabrana ropstva i prinudnog rada (Član 4): Ropstvo i prinudni rad su zabranjeni.
- Pravo na slobodu i bezbjednost (Član 5): Svako ima pravo na slobodu i bezbjednost, a hapšenje i pritvor moraju biti zakoniti i opravdani.
- Pravo na pravično suđenje (Član 6): Svako ima pravo na pravično i javno suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom.
- Pravo na privatnost (Član 8): Svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske.
- Sloboda misli, savjesti i veroispovjesti (Član 9): Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti.
- Sloboda izražavanja (Član 10): Svako ima pravo na slobodu izražavanja, uključujući slobodu mišljenja i primanja i saopštavanja informacija i ideja.

⁶¹⁶ Tekst konvencije dostupan na: https://70.coe.int/pdf/convention_eng.pdf (pristupljeno 26.08.2024. godine)

- Sloboda okupljanja i udruživanja (Član 11): Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja sa drugima.
- Pravo na brak (Član 12): Muškarci i žene imaju pravo da stupe u brak i osnuju porodicu prema nacionalnim zakonima.
- Pravo na efikasan pravni lijek (Član 13): Svako čija su prava i slobode povrijeđeni ima pravo na efikasan pravni lijek pred nacionalnim vlastima.
- Zabrana diskriminacije (Član 14): Uživanje prava i sloboda predviđenih u Konvenciji mora biti osigurano bez diskriminacije po *bilo kojoj osnovi*, uključujući i pol.⁶¹⁷

Iako Konvencija eksplicitno ne sadrži odredbe koje se direktno odnose na rodnu ravnopravnost, njen pravni okvir i sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava pružili su osnovu za borbu protiv diskriminacije na osnovu pola i unaprjeđenje prava žena, igrajući tako ključnu ulogu u promociji i zaštiti rodne ravnopravnosti u Evropi. Rodna ravnopravnost je, naime, implicitno obuhvaćena kroz nekoliko članova Konvencije, prije svega kroz Član 14, koji zabranjuje diskriminaciju na osnovu različitih osnova, uključujući i pol, a pored njega i Protokolom br. 12⁶¹⁸ koji je stupio na snagu 2005. godine, a kojim se dodatno proširuje zabrana diskriminacije i pruža opšta zaštita od diskriminacije u uživanju bilo kog prava koje je osigurano zakonom, a ne samo prava predviđenih Konvencijom. To je omogućilo širu primjenu principa rodne ravnopravnosti u zakonodavstvu i praksi država članica.⁶¹⁹

3.3.1.2. EVROPSKA SOCIJALNA POVELJA⁶²⁰

Evropska socijalna povelja jedan je od najvažnijih međunarodnih ugovora u oblasti socijalnih prava u Evropi ali i vrlo značajan dokument u oblasti rodne ravnopravnosti. Ovaj dokument, koji je usvojio Savjet Evrope 18. oktobra 1961. godine, a stupio na snagu 26. februara 1965. godine, predstavlja ključni instrument za zaštitu i unaprjeđenje ekonomskih i socijalnih prava građana i građanki u evropskim zemljama. Evropska socijalna povelja postavila je temelje za širok spektar socijalnih prava, uključujući

⁶¹⁷ Više o tome: David Harris, Michael O'Boyle, Ed Bates, Carla Buckley, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2018;

George Letsas, *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2013;

Alastair Mowbray, *Cases and Materials on the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2012.

⁶¹⁸ Tekst dostupan na:

<https://rm.coe.int/1680080622> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

⁶¹⁹ Pogledati: Eva Brems, *Diversity and European Human Rights: Rewriting Judgments of the ECHR*, Cambridge University Press, 2017;

Sandra Fredman, *Human Rights Transformed: Positive Rights and Positive Duties*, Oxford University Press, 2006;

Aileen McColgan, *Discrimination, Equality and the Law*, Bloomsbury Publishing, 2013.

⁶²⁰ Tekst dostupan na:

<https://rm.coe.int/168006b642> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

prava na rad, zdravstvenu zaštitu, socijalnu sigurnost, obrazovanje i adekvatne životne uslove, a sva ova prava su ključna za obezbjeđivanje jednakih mogućnosti za žene i muškarce. Povelja je dopunjena i revidirana nekoliko puta kako bi se prilagodila novim izazovima i društvenim promjenama, a najvažnija revizija povelje dogodila se 1996. godine, kada je usvojena Revidirana evropska socijalna povelja⁶²¹, koja je stupila na snagu 1. jula 1999. godine. Ovaj revidirani dokument proširio je opseg prava i uključio nove socijalne standarde.⁶²²

Evropska socijalna povelja ne sadrži eksplicitne odredbe koje se odnose isključivo na rodnu ravnopravnost ali ona pruža pravni okvir za zaštitu ekonomskih i socijalnih prava žena, kroz određene članove i mehanizme nadzora kojima se osigurava da se socijalna i ekonomska prava ostvaruju bez diskriminacije na osnovu pola. Jedan od ključnih članova povelje koji doprinosi rodnoj ravnopravnosti je član 20 Revidirane evropske socijalne povelje, koji se odnosi na pravo na jednakost šansi i jednak tretman u poslovima i profesijama, bez diskriminacije na osnovu pola. Ovaj član postavlja osnovu za eliminaciju diskriminacije žena na tržištu rada i obavezuje države da preduzmu mjere koje će osigurati jednak pristup zapošljavanju, jednaku platu za rad jednake vrednosti i jednake uslove rada za žene i muškarce. Pored toga, član 8 Povelje garantuje pravo zaposlenih žena na zaštitu u vezi sa materinstvom, uključujući pravo na plaćeno odsustvo tokom trudnoće i porođaja, kao i zaštitu od otkaza zbog trudnoće. Ove odredbe su ključne za osiguranje da žene ne budu diskriminisane u radnom odnosu zbog svoje reproduktivne uloge, što je jedan od glavnih faktora koji doprinosi rodnoj nejednakosti na radnom mestu.

Važan je i nadzorni mehanizam Povelje koji se ostvaruje kroz djelatnost Evropskog komiteta za socijalna prava, a koji ima ključnu ulogu u osiguravanju da se prava iz Povelje ostvaruju bez diskriminacije na osnovu pola. Ovaj komitet analizira periodične izveštaje koje podnose države članice i donosi zaključke o usklađenosti nacionalnih politika i praksi sa obavezama iz Povelje. Ovi zaključci često sadrže preporuke za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti, posebno u oblastima kao što su jednakost plata, usklađivanje profesionalnog i porodičnog života i zaštita od nasilja. Takođe, sistem kolektivnih žalbi, uveden Protokolom iz 1995. godine, omogućava sindikatima,

⁶²¹ Tekst dostupan na:
<https://rm.coe.int/168007cf93> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

⁶²² Pogledati: Gráinne de Búrca, Bruno de Witte, *Social Rights in Europe*, Oxford University Press, 2005; Jeff Kenner, *Economic and Social Rights under the EU Charter of Fundamental Rights: A Legal Perspective*, Hart Publishing, 2003; K. D. Ewing, John Hendy, "The Dramatic Implications of Demir and Baykara", *Industrial Law Journal*, 39(1), 2010, 2-51; Holly Cullen, "The Collective Complaints Mechanism under the European Social Charter", *European Law Review*, 24(2), 1999, 171-189.

nevladinim organizacijama i drugim relevantnim akterima da podnose žalbe na povrede prava iz Povelje, uključujući i rodnu diskriminaciju. Ovaj mehanizam je posebno važan jer omogućava da se na sistemskom nivou ukazuju na probleme rodne nejednakosti, što može dovesti do značajnih promjena u zakonodavstvu i politici.⁶²³

Sve ovo čini Evropsku socijalnu povelju važnim instrumentom u borbi za rodnu ravnopravnost i unaprjeđenje socijalne pravde u evropskim društvima.

3.3.1.3. KONVENCIJA ZA BORBU PROTIV TRGOVINE LJUDIMA⁶²⁴

Konvencija Savjeta Evrope za borbu protiv trgovine ljudima, poznata i kao Varšavska konvencija, usvojena je 16. maja 2005. godine, a stupila je na snagu 1. februara 2008. godine. Ova konvencija je u Crnoj Gori stupila na snagu 1. novembra, 2008. godine. Varšavska konvencija predstavlja jedan od najznačajnijih međunarodnih dokumenata u borbi protiv trgovine ljudima, obuhvatajući sve oblike trgovine ljudima, bez obzira na svrhu eksploatacije, i pružajući sveobuhvatnu zaštitu žrtvama. Varšavska konvencija je imala veliki uticaj na nacionalna zakonodavstva i politike u mnogim evropskim zemljama jer su države potpisnice prilagođavale svoj pravni okvir u skladu sa zahtjevima ove konvencije. Ovo je rezultiralo podizanjem svijesti o problemu trgovine ljudima kao ozbiljnom kršenju ljudskih prava, kao i povećanju broja identifikovanih žrtava, boljom zaštitom i podrškom za žrtve, te strožijim kaznama za počiniocce ovih krivičnih djela, sve to prepoznavajući i adresirajući specifične izazove sa kojima se suočavaju žene i devojčice u kontekstu trgovine ljudima. U tom smislu, ova konvencija je postala ključni alat u globalnim naporima za borbu protiv trgovine ljudima.⁶²⁵

Konvencija je uspostavila poseban mehanizam nadzora, poznat kao Grupa eksperata za akciju protiv trgovine ljudima (GRETA), koja prati primjenu konvencije u državama članicama. GRETA periodično ocjenjuje napredak u sprovođenju konvencije, daje preporuke državama i objavljuje izveštaje o stanju u oblasti borbe protiv trgovine ljudima. Do sada su donijeta tri GRETA izvještaja o evaluaciji Crne

⁶²³ Tekst dostupan na:
<https://rm.coe.int/168007cdad> (pristupljeno 26.08.2024.godine)

⁶²⁴ Tekst dostupan na:
<https://rm.coe.int/168008371d> (pristupljeno 26.08.2024.godine)

⁶²⁵ Pogledati više o ovoj oblasti: Anne Gallagher, *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge University Press, 2010;

Jean Allain, *Slavery in International Law: Of Human Exploitation and Trafficking*, Martinus Nijhoff Publishers, 2012;

Janie Chuang, "The United States as Global Sheriff: Using Unilateral Sanctions to Combat Human Trafficking", *Michigan Journal of International Law*, 27(2), 2006, 437-494;

Conny Rijken, *Combating Trafficking in Human Beings for Labour Exploitation*, Wolf Legal Publishers, 2011;

Rebecca Surtees, "Traffickers and Trafficking in Southern and Eastern Europe: Considering the Other Side of Human Trafficking", *European Journal of Criminology*, 5(1), 2008, 39-68.

Gore, u kojima su date preporuke i smjernice iz ove oblasti. U svom posljednjem izvještaju, GRETA posebno naglašava potrebu da crnogorske vlasti nastave da ulažu u socijalne, ekonomske i druge mjere za grupe koje su posebno podložne trgovini ljudima, te da je u tom smislu potrebno uložiti napore u promovisanju rodne ravnopravnosti, borbi protiv nasilja nad ženama i dječijim/ranim/prisilnim brakovima, kao i pružanje podrške politikama za osnaživanje žena i djevojčica kao sredstvo za borbu protiv osnovnih uzroka trgovine ljudima.⁶²⁶

3.3.1.4. KONVENCIJA ZA ZAŠTITU DJECE OD SEKSUALNOG ISKORIŠĆAVANJA I ZLOSTAVLJANJA⁶²⁷

Konvencija za zaštitu djece od seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja, poznata kao Lanzarotska konvencija, usvojena je od strane Savjeta Evrope 25. oktobra 2007. godine, a stupila je na snagu 1. jula 2010. godine. Ovo je prvi sveobuhvatni međunarodni pravni instrument koji se bavi zaštitom djece od svih oblika seksualnog nasilja. Njome se definiše širok spektar krivičnih djela povezanih sa seksualnim iskorišćavanjem i zlostavljanjem djece, uključujući seksualno zlostavljanje u okviru porodice, prostituciju djece, dječiju pornografiju, prisiljavanje djeteta na učešće u pornografiji, kao i seksualni turizam. Takođe obuhvata prevenciju, zaštitu žrtava i procesuiranje počinitelaca. Države potpisnice su obavezne da usvoje zakone i druge mere kako bi zaštitile djecu od seksualnog zlostavljanja i iskorišćavanja. Ovo uključuje edukaciju i podizanje svijesti, kao i mehanizme za prijavljivanje i brzo reagovanje u slučajevima sumnje na zlostavljanje. Iako Konvencija nije eksplicitno fokusirana na rodnu ravnopravnost, ona prepoznaje da seksualno zlostavljanje i iskorišćavanje djece ima i rodnu dimenziju. Djevojčice su nesrazmjerno pogođene ovim oblicima nasilja, što se odražava i u statističkim podacima o žrtvama seksualnog zlostavljanja i eksploatacije.⁶²⁸

⁶²⁶ Pogledati posljednji GRETA izvještaj dostupan na: <https://wapi.gov.me/download-preview/7b3e8539-49f6-4d89-8ee6-a78b6b55bd9d?version=1.0> (pristupljeno 26.08.2024.godine)

⁶²⁷ Tekst dostupan na: <https://rm.coe.int/1680084822> (pristupljeno 26.08.2024.godine)

⁶²⁸ Pogledati: UNICEF, *Hidden in Plain Sight: A Statistical Analysis of Violence Against Children*, New York: UNICEF, 2014;

ECPAT International, *Global Study on Sexual Exploitation of Children in Travel and Tourism*, Bangkok: ECPAT International, 2016;

Europol, *Criminal Networks Involved in the Trafficking and Exploitation of Underage Victims in the European Union*, The Hague: Europol, 2020;

World Health Organization, *Violence against women: Intimate partner and sexual violence against women*, Geneva: WHO, 2017;

United Nations Office on Drugs and Crime, *Global Report on Trafficking in Persons*, Vienna: UNODC, 2022.

3.3.1.5. KONVENCIJA O SPRJEČAVANJU I BORBI PROTIV NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI - ISTANBULSKA KONVENCIJA⁶²⁹

Istanbulska konvencija usvojena je od strane Komiteta ministara Savjeta Evrope 7 aprila 2011. godine, a 11. maja 2011. godine je otvorena za potpisivanje na konferenciji ministara članica Savjeta Evrope u Istanbulu. Ona je najdalekosežniji i najsvieobuhvatniji međunarodni dokument obavezujućeg karaktera koji se bavi nasiljem nad ženama i nasiljem u porodici kao ozbiljnom povredom ljudskih prava. Istanbulska konvencija se nadovezuje na brojne međunarodne dokumente iz oblasti zaštite ljudskih prava kao što su: CEDAW konvencija, Preporuka Savjeta Evrope br. 5(2002) o zaštiti žena od nasilja, Direktiva 2012/29/EU, minimalni standardi u vezi prava, podrške i zaštite žrtava kriminala/oštećenih strana.⁶³⁰

Istanbulska konvencija sastoji se od preambule i 81 člana podijeljenih u dvanaest djelova. Prvi dio Istanbulske konvencije odnosi se na članove 1 – 6 kojima su utvrđeni ciljevi, definicije, princip jednakosti i nediskriminacije i opšte obaveze države. Članom 1 naglašen je specifični ali suštinski cilj Konvencije, a to je prvenstveno zaštita žena od svih vidova nasilja, a potom i sprječavanje, procesuiranje i eliminisanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici uopšte, kao i suzbijanje svih oblika diskriminacije nad ženama i promocija jednakosti žena i muškaraca. Drugi dio Konvencije odnosi se na integrisanje politika i prikupljanje podataka čime je članovima 7 – 11 pažnja posvećena sveobuhvatnim i kordinisanim politikama, finansijskim sredstvima, nevladinim organizacijama i civilnom društvu, kordinacionom tijelu i prikupljanju podataka. Članovi 12 – 17 predstavljaju treći dio Istanbulske konvencije koji nosi naziv “Prevenција” i detaljnije se bavi pitanjima obaveza država potpisnica, podizanja svijesti javnosti, obrazovanja, obuke stručnjaka, programa preventivne intervencije i sl. Dalje, dio četvrti odnosi se na zaštitu i podršku koja se pruža članovima 18 – 28 kroz različite načine, recimo putem sigurnih ženskih kuća i telefonskih sos linija. Peti dio predstavlja centralni dio Konvencije i odnosi se na materijalno krivično pravo. Naime, članovima 29 – 48 detaljnije je razrađeno pitanje materijalnog krivičnog prava, pri čemu je od velikog značaja istaći da se ovim dijelom od država potpisnica očekuje da kriminalizuju ili na drugi način sankcionišu sljedeće oblike ponašanja: nasilje u porodici (fizičko, seksualno, psihičko ili ekonomsko), proganjanje, seksualno nasilje uključujući i silovanje, seksualno uznemiravanje, prinudni brak, genitalno sakaćenje žena, prinudni

⁶²⁹ Tekst dostupan na:

<https://rm.coe.int/168008482e> (pristupljeno 26.08.2024. godine)

⁶³⁰ Vesna Ratković, “Sprovođenje Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, potreba preduzimanja preventivnih i represivnih mjera”, *Pravni zbornik br. 2/2016*, Udruženje pravnika Cme Gore, Podgorica, 2016, str. 69.

pobačaj i prinudnu sterilizaciju. Šestim dijelom Istanbulske konvencije, članovima 49 – 58 regulisana je oblast istrage, sudskog postupka, proceduralnog prava i zaštitnih mjera. Zatim, sedmim dijelom, odnosno članovima 59 – 61 regulisana je oblast migracija i azila. Dio sedam odnosi se na međunarodnu saradnju, gdje je članovima 62 – 65 pitanje iste konkretnije regulisano. Deveti dio je od velikog značaja jer je članovima 66 – 70 regulisano pitanje primjene Istanbulske konvekcije, te propisano postojanje posebnog tijela koje se bavi praćenjem, odnosno monitorinog implementacije Konvencije u državama potpisnicama – GREVIO komiteta⁶³¹. Deseti dio Istanbulske konvencije odnosi se na odnos prema drugim međunarodnim instrumentima koji je regulisan članom 70. I najzad, jedanaesti dio Istanbulske konvencije bavi se izmjenama i dopunama iste, dok se dvanaesti dio odnosi na završne odredbe.

Primjena Istanbulske konvencije od strane država potpisnica svakako nije prepuštena slučaju. Naime, ovo pitanje detaljno je obrađeno devetim dijelom Konvencije, konkretnije članovima 66 – 70 kojim se uspostavlja mehanizam za praćenje implementacije Istanbulske konvencije. Ovim članovima ustanovljeno je tijelo koje cijeni u kojoj mjeri se odredbe Konvencije sprovode u praksi. Generalno govoreći, mehanizam za praćenje primjene Konvencije sastoji se od dva stuba: Ekspertne grupe za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – GREVIO komiteta i Komiteta članica. Od značaja su njihovi nalazi i preporuke koji pomažu državama članicama da poštuju Istanbulsku konvenciju i na taj način obezbijede njen dugoročni učinak.

3.3.1.6. INSTRUMENTI “MEKOG” PRAVA

Cjelokupan sistem ljudskih prava Savjeta Evrope zasnovan je na pravno - obavezujućim i na pravno - neobavezujućim dokumentima. U pravno - obavezujuće dokumente spadaju međunarodni ugovori koji definišu obavezu država članica, dok u pravno - neobavezujuće dokumente spadaju preporuke, smjernice, deklaracije, rezolucije i smjernice. Ovi dokumenti, iako pravno neobavezujući, imaju veliki značaj jer često služe kao osnov za razvoj novih pravnih standarda i zakona na nacionalnom i međunarodnom nivou. U kontekstu rodne ravnopravnosti, instrumenti mekog prava često usmjeravaju države kako da poboljšaju svoje politike u skladu s međunarodnim standardima, bez obavezne pravne prisile. Evropski sud za ljudska prava se u svojoj doktrini često poziva na instrumente “mekog” prava, te oni i na taj način imaju određen

⁶³¹ Više o GREVIO komitetu na: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/grevio> (pristupljeno 26.08.2024.godine).

značaj za razumjevanje koncepta rodne ravnopravnosti kada je u pitanju sistem zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda Savjeta Evrope.

Ovi instrumenti “mekog” prava su veoma brojni, pa se u pogledu ove disertacije ističu i taksativno navode sljedeći:⁶³²

- Preporuka br. R(79)10 koja se tiče prava žena migranata⁶³³;
- Preporuka br. R(85)2 o pravnoj zaštiti protiv seksualne diskriminacije⁶³⁴;
- Preporuka br. R(90)4 o eliminaciji seksizma iz jezika⁶³⁵;
- Preporuka br. R(96)51 o pomirenju rada i porodičnog života⁶³⁶;
- Preporuka br. R(98)14 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa⁶³⁷;
- Preporuka Rec(2002)5 o zaštiti žena protiv nasilja⁶³⁸;
- Preporuka Rec(2003)3 o uravnoteženom učestvovanju žena i muškaraca u političkom i javnom odlučivanju⁶³⁹;
- Preporuka Rec(2007)13 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa u obrazovanju⁶⁴⁰;
- Preporuka Rec(2007)17 o standardima i mehanizmima rodne ravnopravnosti⁶⁴¹;
- Preporuka Rec(2008)1 o uključivanju rodnih razlika u politikama zdravstva⁶⁴²;

⁶³² Pogledati:

<https://rm.coe.int/prems-125622-gbr-2573-key-coe-standards-depliant-3-volets-a5-web-bat/1680a807ad>
(pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶³³ Dostupno na:

<https://www.refworld.org/legal/resolution/coeministers/1979/en/12613> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶³⁴ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/168058ff43> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶³⁵ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/1680505480> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶³⁶ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804d4ea1>
(pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶³⁷ Dostupno na:

<https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016804ec94a%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶³⁸ Dostupno na:

<https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805e2612%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶³⁹ Dostupno na:

<https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805e0848%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴⁰ Dostupno na:

<https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805d5287%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴¹ Dostupno na:

<https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805d4aa3%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴² Dostupno na:

<https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805d4212%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

- Preporuka Rec (2010)10 o ulogama žena i muškaraca u sprječavanju i rješavanju sukoba i gradnji mira⁶⁴³;
- Preporuka Rec(2012)6 o zaštiti i promovisanju prava žena i djevojčica sa poteškoćama⁶⁴⁴;
- Preporuka Rec(2013)1 o rodnoj ravnopravnosti i medijima⁶⁴⁵;
- Preporuka Rec(2015)2 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa u sportu⁶⁴⁶;
- Preporuka Rec(2017)9 o rodnoj ravnopravnosti u audio-vizuelnom sektoru⁶⁴⁷;
- Preporuka Rec(2019)1 o sprečavanju i borbi protiv seksizma⁶⁴⁸;
- Preporuka Rec(2022)17 o zaštiti prava migrantkinja, izbjeglica i azilatkinja⁶⁴⁹;
- Preporuka Rec(2024)1 o ravnopravnosti Romkinja i putnica⁶⁵⁰.

3.3.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Institucionalni okvir Savjeta Evrope za rodnu ravnopravnost zasnovan je na nizu ključnih organa, dokumenata i programa koji zajedno teže postizanju ravnopravnosti između žena i muškaraca u svim aspektima društvenog života. U tom pogledu, imajući u vidu činjenicu da je Komitet ministara⁶⁵¹ glavni organ odlučivanja u Savjetu Evrope, jasno je da je njegova uloga centralna i u području rodne ravnopravnosti, u okviru kojeg je donio nekoliko važnih preporuka koje su postavile temelje za razvoj nacionalnih politika za položaj žena u društvu. Osim toga, Parlamentarna skupština Savjeta Evrope⁶⁵² ima značajnu ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti kroz donošenje

⁶⁴³ Dostupno na:

[https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805cea74%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805cea74%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D) (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴⁴ Dostupno na:

[https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805caaf7%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805caaf7%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D) (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴⁵ Dostupno na:

[https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805c7c7e%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016805c7c7e%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D) (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴⁶ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/168006b642> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴⁷ Dostupno na:

[https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016807509e6%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%2209000016807509e6%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D) (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴⁸ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/cm-rec-2019-1-on-preventing-and-combating-sexism/168094d894> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁴⁹ Dostupno na:

<https://rm.coe.int/prems-092222-gbr-2573-recommandation-cm-rec-2022-17-a5-bat-web-1-/1680a6ef9a> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁵⁰ Dostupno na:

[https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%220900001680af27e4%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:%220900001680af27e4%22,%22sort%22:%22CoEValidationDate%20Descending%22%22%7D) (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁵¹ Više o ovom organu:

<https://www.coe.int/en/web/cm/about-cm> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁵² Više o ovom organu:

<https://pace.coe.int/en/> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

rezolucija i preporuka, kao i kroz redovno razmatranje pitanja koja se odnose na rodnu diskriminaciju, čime ovaj organ u svom radu redovno poziva na usvajanje mjera za eliminaciju rodni nejednakosti. Preporuke i smjernice Komiteta ministara, kao i rezolucije Parlamentarne skupštine povezane sa rodnom ravnopravnošću, pokrivaju razne teme iz ove oblasti, a kroz njih se državama članicama pružaju ključni standardi, smjernice i uputstva za razvijanje zakonodavstva i sprovođenje politika na nacionalnom nivou koje su u skladu sa međunarodnim rodnim standardima. Ove rezolucije su, uz preporuke, takođe dio instrumenata “mekog” prava značajnih za ovu oblast.

Najvažnija institucija u zaštiti i promociji rodne ravnopravnosti u okviru Savjeta Evrope je Evropski sud za ljudska prava koji je razvio raskošan pravni okvir kojim se osigurava zaštita prava žena i promoviše ravnopravnost između žena i muškaraca. Evropski sud za ljudska prava definiše rodnu ravnopravnost kao jedan od osnovnih principa prava ljudskih prava, naglašavajući jednakost polova kao glavni cilj u državama članicama Saveta Evrope. Pristup Suda uključuje osporavanje i suprotstavljanje višestrukim i međusekcionalnim oblicima nejednakosti, promovisanje rodne ravnopravnosti, zabranu direktne diskriminacije po osnovu pola, razmatranje međusekcionalne diskriminacije i procenjivanje da li zakoni perpetuiraju podređenost žena i nejednake rodne odnose⁶⁵³.

Evropski sud za ljudska prava istakao je važnost rodne ravnopravnosti u slučaju Leyla Şahin protiv Turske⁶⁵⁴ i u slučaju Abdulaziz, Cabales i Balkandali protiv Ujedinjenog Kraljevstva⁶⁵⁵. U oba slučaja, Sud je naglasio važnost rodne ravnopravnosti kao ključnog principa koji se nalazi u osnovi Konvencije i naglasio potrebu za ozbiljnijim razlozima za opravdanje različitog tretmana po osnovu pola. Evropski sud za ljudska prava presudio je u više slučajeva koji se odnose na nasilje nad ženama, posebno u kontekstu nasilja u porodici. Jedan od ključnih slučajeva je Opuz protiv Turske⁶⁵⁶, u kojem je Sud po prvi put priznao nasilje nad ženama kao oblik diskriminacije po osnovu pola. U ovom slučaju, Sud je zaključio da je Turska prekršila Evropsku konvenciju o ljudskim pravima jer nije adekvatno zaštitila ženu od nasilja koje je nad njom vršio njen suprug. Sud se, takođe, često bavi slučajevima u kojima se tvrdi da su zakoni ili postupci vlasti diskriminatorni po osnovu pola. Tako, recimo, u

⁶⁵³ Pogledati: Ivana Radačić, “Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights”, *The European Journal of International Law Vol. 19 no. 4*, 2008.

⁶⁵⁴ Leyla Sahin protiv Turske: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-70956%22%5D%7D> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁵⁵ Abdulaziz, Cabales i Balkandali protiv Ujedinjenog Kraljevstva: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57416%22%5D%7D> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁵⁶ Opuz protiv Turske: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-1449%22%7D%7D> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

predmetu Burghartz protiv Švajcarske⁶⁵⁷, Sud je presudio da je Švajcarska prekršila član 14 (zabrana diskriminacije) u vezi sa članom 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) Evropske konvencije jer nije dozvolila mužu da koristi prezime svoje supruge kao porodično ime. Sud je razmatrao i slučajeve diskriminacije u zapošljavanju, uključujući diskriminaciju po osnovu trudnoće ili materinstva. U slučaju Zarb Adami protiv Malte⁶⁵⁸, Sud je zaključio da je postojala diskriminacija protiv muškaraca jer je više muškaraca nego žena bilo pozvano na obavezni vojni rok, što je imalo implikacije za rodnu ravnopravnost. Evropski sud je, osim navedenog, razmatrao i pitanje pristupa pravdi za žrtve rodno zasnovanog nasilja. U nekoliko slučajeva, Sud je istakao da države imaju pozitivnu obavezu da zaštite žene od nasilja i da im obezbijede pristup efikasnim pravnim lijekovima.⁶⁵⁹

Pored navedenih institucija, za područje rodne ravnopravnosti važna je i djelatnost Komisije za rodnu ravnopravnost koja je osnovana kako bi se nadgledalo i vršilo unaprjeđenje implementacije rodnih politika u državama članicama Savjeta Evrope. Ova komisija svoju djelatnost usmjerava ka razvijanju i praćenju strategija i akcijskih planova za rodnu ravnopravnost, poput Strategije za rodnu ravnopravnost 2024 - 2029, kojom su postavljeni ciljevi u ovoj oblasti kroz šest ključnih stubova, uključujući i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja i promovisanje uravnoteženog učešća žena i muškaraca u političkom i javnom životu.⁶⁶⁰ Da bi se osiguralo uključivanje rodne ravnopravnosti u sve politike Savjeta Evrope i podržala primjena relevantnih standarda iz ove oblasti, Savjet Evrope je, takođe, osnovao mrežu za rodnu ravnopravnost (nacionalne tačke kontakata) koja okuplja predstavnike svih država članica radi razmjene dobrih praksi i promovisanja efikasnih politika rodne ravnopravnosti. Ova mreža omogućava umrežavanje i saradnju na projektima i inicijativama koje su usmerene na smanjenje rodnih razlika i unaprjeđenje statusa žena i djevojčica.⁶⁶¹ Najzad, u okviru Savjeta Evrope postoje izvještači za rodnu ravnopravnost koji su odgovorni za praćenje, izvještavanje i zagovaranje rodne ravnoteže u određenim kontekstima ili okvirima,⁶⁶² kao i Međusekretarijatni tim za rodnu integraciju koji je odgovoran za osiguravanje da se rodna ravnoteža integriše u sve politike, programe i aktivnosti različitih odeljenja i

⁶⁵⁷ Burghartz protiv Švajcarske: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-10409%22%5D%7D> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁵⁸ Zarb Adami protiv Malte: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-3267%22%5D%7D> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

⁶⁵⁹ Pogledati: Ivana Jelić, Hannah Smith (autori), *Rodna ravnopravnost i diskriminacija na osnovu pola: Vodič kroz relevantnu jurisprudenciju Evropskog suda za ljudska prava*, AIRE Centar, 2022.

⁶⁶⁰ Više o tome:

<https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-commission2> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁶¹ Pogledati:

<https://www.coe.int/en/web/genderequality/national-focal-points> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁶² Pogledati:

<https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-rapporteurs> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

sekretarijata u okviru Savjeta Evrope.⁶⁶³

3.3.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE

Crna Gora je postala članica Savjeta Evrope 11. maja 2007. godine. Kao punopravan član Savjeta Evrope, Crna Gora aktivno saraduje sa ovom međunarodnom organizacijom i Organizacijom za bezbjednost i saradnju u Evropi (OEBS) u cilju promocije vladavine prava i zaštite ljudskih prava. Ratifikovan je veliki broj konvencija Savjeta Evrope, od kojih iz oblasti ljudskih prava valja izdvojiti – Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Konvenciju o borbi protiv trgovine ljudima i Konvenciju o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – Istanbulsku konvenciju, kao i preporuke Odbora ministara, kao recimo, Preporuka Rec (2002)5 Odbora ministara državama članicama o zaštiti žena protiv nasilja.

Crna Gora je ratifikovala Evropsku konvenciju o ljudskim pravima donijetu pod okriljem Savjeta Evrope, te u vezi sa tim prihvatila obavezu poštovanja prava i sloboda, kao i priznavanje nadležnosti Evropskog suda za ljudska prava. Počev od 28. aprila 2009. godine, kada je donijeta prva presuda, pa do kraja 2024. godine, Evropski sud za ljudska prava donio je 80 presuda u odnosu na Crnu Goru. Iako ovaj broj nije veliki, javila se potreba za njihovim detaljnim sagledavanjem u cilju analize rada nacionalnih vlasti, uočavanja postupanja koja su dovela do kršenja prava zagarantovanih Konvencijom, ali i uočavanja eventualnih sistemskih problema, kako u toku samog sudskog postupka, tako i u postupku izvršenja presuda Evropskog suda.

Istanbulskom konvencijom je predviđeno formiranje Ekspertske grupe za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – GREVIO koja je zadužena za praćenje primjene, odnosno implementacije Istanbulske konvencije u nacionalne sisteme država potpisnica. Osim u ovoj Ekspertskoj grupi, Crna Gora ima svoje predstavnike u velikom broju komiteta Savjeta Evrope iz oblasti ljudskih prava kao što su, recimo – Nadzorni komitet eksperata za ljudska prava (CDDH), Grupa eksperata za borbu protiv trgovine ljudima (GRETA) i sl.

3.3.4. CRNA GORA I ISTANBULSKA KONVENCIJA

Crna Gora je 11. maja 2011. godine potpisala Istanbulsku konvenciju, na osnovu čega je 1. marta 2013. godine usvojen Zakon o potvrđivanju Konvencije SE o suzbijanju i sprječavanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici⁶⁶⁴. Istanbulska konvencija, kao jedan od najznačajnijih dokumenata iz ove oblasti, od država

⁶⁶³ <https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-bodies> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

⁶⁶⁴ Zakon o potvrđivanju Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Službeni list Crne Gore” - međunarodni ugovori, br. 4 od 20. marta 2013).

potpisnica zahtijeva potpunu posvećenost u cilju sprječavanja, zaštite, procesuiranja i sankcionisanja akata nasilja. Istanbulskom konvencijom nasilje u porodici je prepoznato kao vid kršenja ljudskih prava, pa je kao takvo i propisano na veoma širok način i to kao: psihičko nasilje (član 33), proganjanje (član 34), fizičko nasilje (član 35), seksualno nasilje (član 36), prinudni brak (član 37), genitalno sakaćenje žena (član 38), prinudni abortus i prinudna sterilizacija (član 39), seksualno uznemiravanje (član 40) i ekonomska povreda. Crna Gora se obavezuje da obezbijedi adekvatne mjere prevencije, zaštite i podrške, uzimajući u obzir specifične potrebe lica ugroženih određenim okolnostima i fokusirajući se na ljudska prava i bezbjednost svih žrtava.⁶⁶⁵ Takođe, od Crne Gore se, kao države potpisnice Istanbulske konvencije, zahtijeva da pruži specijalizovane usluge podrške žrtvama seksualnog nasilja (član 25), kao i uzimanje u obzir potreba djece svjedoka prilikom pružanja usluga zaštite i podrške (član 26).⁶⁶⁶

Kao potpisnica Istanbulske konvencije, Crna Gora se, dakle, obavezala da preduzme niz mjera koje uključuju:

- Prevenciju nasilja: Država je dužna da radi na podizanju svijesti o problemu nasilja nad ženama i u porodici kroz edukativne programe, kampanje i obuke.
- Zaštita žrtava: Obaveza je uspostaviti efikasan sistem zaštite žrtava nasilja, uključujući sigurne kuće, besplatne telefonske linije i psihosocijalnu podršku.
- Kaznena politika: Crna Gora mora da obezbijedi da počinioci nasilja budu adekvatno kažnjeni i da pravosudni sistem funkcioniše u skladu s principima Konvencije.
- Naknada za žrtve: Država je dužna da obezbijedi odgovarajuću naknadu žrtvama nasilja, što uključuje materijalnu i nematerijalnu štetu.

Obaveza je Crne Gore, dakle, da svoje zakonodavstvo i strateške planove redovno prilagođava kako bi bili usklađeni s odredbama Konvencije. Ovaj proces podrazumijeva ne samo usvajanje novih zakona već i njihovu dosljednu primjenu kroz odgovarajuće institucije, što predstavlja poseban izazov u ovom procesu.

3.3.5. IZVJEŠTAJI CRNE GORE GREVIO KOMITETU

Jedan od ključnih mehanizama za praćenje implementacije Istanbulske konvencije predstavlja proces izvještavanja. Crna Gora je pripremila prvi izvještaj o primjeni Konvencije 2017. godine, a paralelno s tim, i nevladine organizacije koje se bave zaštitom prava žena podnijele su svoj izvještaj u sjenci, pružajući kritičku analizu stanja

⁶⁶⁵ Više o tome: Istanbulska konvencija član 12, stav 3 i član 18, stav 3.

⁶⁶⁶ Prema: Izvještaj o sprovođenju Zakona o zaštiti od nasilja u porodici za period 2010 – 2015, Ministarstvo pravde Crne Gore, 2016.

u zemlji.⁶⁶⁷ Ovi izvještaji su važni jer omogućavaju uporednu analizu između zvaničnih podataka države i stavova civilnog sektora, koji često ukazuju na izazove i probleme koje institucije možda zanemaruju. Izvještaji iz sjenke često pružaju detaljniju i kritičniju analizu u odnosu na zvanične izvještaje, ukazujući tako na moguće nedostatke u implementaciji zakonodavnih i drugih mjera, pa iz tog razloga imaju veoma značajnu ulogu u ovom procesu. Nakon ovog izvještaja, 2018. godine GREVIO Komitet je izradio svoj prvi evaluacioni izvještaj o Crnoj Gori. Crnogorska vlada je 2022. godine podnijela svoj drugi redovni izvještaj GREVIO Komitetu, prateći implementaciju mjera iz Konvencije u prethodnom periodu. Pored toga, nevladine organizacije su ponovo pripremile svoj izvještaj u sjenci, koji je služio kao dopuna i kritička analiza vladinog izvještaja. Međutim, GREVIO još uvijek nije izradio novi evaluacioni izvještaj za Crnu Goru, čime je proces praćenja stanja u zemlji ostao na nivou podataka iz prethodnog perioda, pa će u ovoj disertaciji fokus biti na tom evaluacionom izvještaju.

3.3.6. EVALUACIONI IZVJEŠTAJ GREVIO KOMITETA ZA CRNU GORU IZ 2018.GODINE⁶⁶⁸

GREVIO Komitet je 2018. godine pripremio i dostavio Crnoj Gori svoj prvi evaluacioni izvještaj. U ovom izvještaju, GREVIO je procijenio koliko je država uspješno primijenila odredbe Konvencije, analizirajući zakonodavne, institucionalne i praktične mjere koje su preduzete. Ovaj evaluacioni izvještaj nije samo opisao postojeće stanje, već je takođe ponudio konkretne prijedloge za unapređenje primjene Konvencije koje Crna Gora treba da slijedi i primijeni. GREVIO je dao preporuke za četvorogodišnji period, sa jasnim prioritetima i stepenom hitnosti za svaku predloženu mjeru. Preporuke su bile kategorizovane kao: "apeluje", "snažno ohrabruje", "ohrabruje" i "poziva", čime se ukazuje na važnost i hitnost preduzimanja određenih koraka.

GREVIO komitet, naime, naglašava da je Crna Gora postigla mnogo u pogledu izgradnje zakonodavnog, političkog i institucionalnog okvira za sprječavanje i borbu protiv nasilja nad ženama i prilagođavanju sa međunarodnim standardima iz ove oblasti. Međutim, i dalje postoje prostori i potreba za harmonizacijom sa Istanbulsom konvencijom, pa GREVIO komitet preporučuje značajne promjene u tom pogledu, a u svrhe ove disertacije takstavino se izdvajaju one koje se odnose na pravni okvir, a koje

⁶⁶⁷ Pogledati izvještaje iz sjenke:

<https://rm.coe.int/ngo-1-report-to-grevio/168073c75d> (pristupljeno 01.09.2024. godine);

<https://rm.coe.int/report-ngo-montenegro-2/168073c980> (pristupljeno 01.09.2024. godine).

⁶⁶⁸ Pogledati:

<https://rm.coe.int/grevio-report-montenegro/16808e5614> (pristupljeno 01.09.2024. godine)

će kasnije biti dio analize crnogorske jurisuprudencije. U tom smislu, GREVIO snažno ohrabruje crnogorske vlasti da:

- pojačaju napore protiv nasilja nad ženama tako što će osigurati da mjere preduzete u skladu sa Istanbulskom konvencijom rešavaju sve oblike nasilja nad ženama u holističkom i sveobuhvatnom smislu, uz dužno poštovanje njihove rodne prirode;
- usklade definicije rodno zasnovanog nasilja u svom zakonodavstvu sa definicijama utvrđenim u Istanbulskoj konvenciji i osiguraju djelotvornu primjenu u praksi (recimo, crnogorsko zakonodavstvo ne definiše pojam "nasilja nad ženama", već nudi u Zakonu o rodnoj ravnopravnosti definiciju "nasilje po osnovu pola");
- osiguraju potpunu upotrebu disciplinskih mjera, kao i prekršajnih i krivičnih djela u vezi sa slučajevima zloupotrebe položaja ili nevršenja službenih dužnosti od strane državnih službenika u odnosu na slučajeve nasilja u porodici s ciljem prestanka nekažnjivosti službenika koji ne obavljaju svoje dužnosti;
- uvedu sistem državne kompenzacije na način predviđen Zakonom o naknadi štete žrtvama krivičnih djela nasilja, bez obzira na pristupanje EU;
- bolje iskoriste i profesionalizuju nadgledanu šemu posjeta djeci koja su svjedočila ili doživjela nasilje u porodici. Podsjećajući na značaj člana 31. Istanbulske konvencije, GREVIO takođe snažno ohrabruje crnogorske vlasti da preuzmu korake kako bi osigurale da se bezbjednost i potrebe djece žrtava i svjedoka nasilja u porodici osiguraju u svim odlukama o starateljstvu nad djecom i posjetama;
- obuhvate podsticanje, prinudu ili navođenje djevojčice da se podvrgne postupku genitalnog sakaćenja jer nedavne izmjene i dopune Krivičnog zakonika Crne Gore uvode potpuno nova djela kao što su genitalno sakaćenje žena i proganjanje, te time usklađuju Krivični zakonik sa zahtjevima Istanbulske konvencije;
- osiguraju operativniju jasnoću između prekršajnog djela nasilja u porodici i djela krivičnog pravnog karaktera. Osim toga, GREVIO poziva crnogorske vlasti da osiguraju odvrćajuće sankcije za prekršajno djelo nasilja u porodici;
- uvedu krivično zakonodavstvo koje bi pokrivalo namjerno ponašanje utvrđeno članom 36. stav 1.c Istanbulske konvencije;
- uklone proceduralne prepreke i ograničenja krivičnom gonjenju djela prinudnog braka, inkriminiše namjerno ponašanje navođenja odraslog lica da uđe u običajni brak i inkriminiše namjerno ponašanje namamljivanja odraslog lica ili djeteta na teritoriju druge države u cilju prinude tog lica da uđe u brak;
- osiguraju da seksualno uznemiravanje doživljeno u svim sferama života podliježe zakonskim kaznama. GREVIO dalje podstiče crnogorske vlasti da povećaju svoje napore u obezbjeđivanju veće osviještenosti po pitanju seksualnog uznemiravanja nasuprot seksualnog nasilja među širom javnošću i stručnjacima;

- kroz zakonodavne mjere i efikasnu obuku članova pravosudnih i tužilačkih organa osiguraju da kazne i mjere izrečene za krivična djela nasilja u porodici budu djelotvorne, proporcionalne i odvraćajuće i da ne štete žrtvama i njihovoj djeci;
- osiguraju da posrednici i sudije budu potpuno upoznati sa zabranom posredovanja u slučajevima nasilja u porodici i da se okonča praksa posredovanja u porodičnim sporovima i postupcima razvoda braka gdje postoji istorija nasilja u porodici;
- povećaju nivo svijesti svih uključenih stručnjaka, uključujući sudije i tužioce, o oblastima koje pokriva Istanbulska konvencija kako bi se pažljivo spriječila, istražila, kaznila i pružila reparacija za sva djela nasilja obuhvaćena ovom konvencijom;
- obezbijede hitne mjere zaštite za hitnu zaštitu svih žrtava nasilja u porodici, bez obzira na optužnice od strane tužilaštva ili pokretanje prekršjanog postupka od strane žrtava;
- osiguraju da praktična primjena člana 52. Zakona o strancima omogućava migrantkinjama koje su žrtve rodno zasnovanog nasilja da dobiju, iz humanitarnih razloga, autonomnu dozvolu boravka bez obzira na vrijeme trajanja braka na osnovu standardnih dokaza koje su u stanju da dostave; da osiguraju da žene migranti žrtve rodno zasnovanog nasilja imaju pravo da dobiju autonomne dozvole za boravak u slučaju protjerivanja supružnika ili partnera koji ih je zlostavljao; da osiguraju da djevojke i žene koje su izgubile status prebivališta u Crnoj Gori kao rezultat prinude na brak u inostranstvu mogu ponovo dobiti status prebivališta.⁶⁶⁹

Istanbulska konvencija i smjernice GREVIO komiteta predstavljaju važan segment ovog istraživanja, pa će oni biti pažljivo razmotreni prilikom analize crnogorske jurisprudencije i ispitivanja istraživačkih pitanja i hipoteza disertacije.

3.4. EVROPSKA UNIJA: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA UKLANJANJE DISKRIMINACIJE I OSIGURAVANJE PRAVA ŽENA

Načelo ravnopravnosti i nediskriminacije predstavlja fundamentalno načelo prava Evropske unije, pa je princip rodne ravnopravnosti dio prava Evropske unije još od samih njenih začetaka kada je Ugovorom o osnivanju Evropske zajednice 1957. godine isti utvđen. Rodna ravnopravnost u Evropskoj uniji je, sa tim u vezi, jedno od ključnih područja koje se razvijalo kroz decenije, sa ciljem postizanja jednakih prava i prilika za žene i muškarce. Iako je Evropska unija postigla značajan napredak u ovoj oblasti, još uvijek postoje izazovi koji zahtevaju kontinuirani rad na usklađivanju politika i unaprjeđenju prava na radnom mestu, obrazovanju i društvenom životu.⁶⁷⁰ Prema

⁶⁶⁹ Ibidem.

⁶⁷⁰ Pogledati: Daniel Stockemer, "Why are there differences in the political representation of women in the 27 countries of the European Union?", *Perspectives on European Politics and Society* 4;

Johanna Croon - Gestefeld, evropsko pravo na ravnopravnost se nerijetko kritikuje zbog svoje neusklađenosti i percipirane nepredvidljivosti jer mnogi smatraju da ga je teško razumjeti zbog njegove raznolikosti,⁶⁷¹ dok se mnoge teme u pravu Evropske unije obrađuju pod opštim pojmom ravnopravnosti.⁶⁷² Iako primarno vezan za tržište rada, princip rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji se proširio i izvan tržišta rada. Naime, golemi iskorak u promovisanju i zaštiti rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, prema Snežani Vasiljević, učinjen je širenjem nadležnosti i u području pitanja nasilja nad ženama i nasilja u porodici, u odnosu na ona područja koja su se do sada smatrala tradicionalno nadležnostima država članica.⁶⁷³ Ipak, i pored napora ka stvaranju vrlo bogatog pravnog okvira koji se posljednjih godina posebno razvijao u pozitivnom smjeru, to je bilo nedostavno za ostvarivanje stvarne jednakosti u Evropskoj uniji,⁶⁷⁴ pa nijedna država članica nije postigla punu rodnu ravnopravnost, a taj put napreduje usporenim korakom.⁶⁷⁵

3.4.1. PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Evropska unija baštini princip rodne ravnopravnosti od svojih začetaka, a isti je ugrađen u svim ugovorima o osnivanju, koji predstavljaju primarno zakonodavstvo Evropske unije. U sekundarne izvore prava, sa druge strane, spadaju uredbe, odluke, preporuke, mišljenja i direktive.⁶⁷⁶ Područje rodne ravnopravnosti karakteriše oskudniji broj direktiva u odnosu na druga područja, i u njemu se uočava da se polje njihovih dejstava širilo vremenom, te da su se zahtjevi prema državama članicama, takođe, intezivirali. Države članice, kao i države kandidatkinje za članstvo u Evropskoj uniji dužne su da impelmentiraju *aqui communitarie* i da poštuju i primjenjuju standarde rodne ravnopravnosti, čime se dovodi do transformacije društvenih odnosa u različitim sferama u državama članicama i kandidatkinjama za članstvo. Primarno zakonodavstvo Evropske unije je direktno primjenjivo u državama članicama bez

Sylvia Walby, "The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime", *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 2004;

Sophie Jacquot, *Transformations in EU Gender Equality: From Emergence to Dismantling*, Palgrave Macmillan, 2015.

⁶⁷¹ Johanna Croon - Gestefeld, *Reconceptualizing European Equality Law: A Comparative Institutional Analysis*, 2017, str. 2.

⁶⁷² Pogledati: Samantha Besson, "Gender Discrimination under EU and ECHR Law: Never Shall the Twain Meet?", *8 Human Rights Law Review*, 2008;

Dagmar Schiek, "From European Union Non-discrimination Law Towards Multidimensional Equality Law for Europe", u Dagmar Schiek, Victoria Chege (ur.), *European Union Non-Discrimination Law: Comparative Perspectives on Multidimensional Equality Law*, Abingdon, Routledge-Cavendish, 2009.

⁶⁷³ Snežana Vasiljević, *Rodna ravnopravnost: pravo i politike*, Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet, str. 15.

⁶⁷⁴ Pogledati: Mark Bell, *Anti - Discrimination Law and the European Union*, Oxford University Press, 2002, str. 43;

Johanna Kantola, *Gender and the European Union*, Palgrave Macmillan, 2010, str. 7.

⁶⁷⁵ Unija ravnopravnosti: Strategija za rodnu ravnopravnost 2020 - 2025, Brisel, 2020, 152 finalno.

⁶⁷⁶ Više o tome: Danica Todorov, "Direktive Evropske unije u oblasti ravnopravnosti polova", *Evropska unija i rodna ravnopravnost*.

potrebe da se ono “prevodi” u nacionalno zakonodavstvo, dok se kod direktivi podrazumijeva obaveza njihovog usvajanja, odnosno usvajanja zakona na nacionalnom nivou kojima će se implementirati zahtjevi iz direktiva. S tim u vezi, pažnja se posvećuje kako primarnim tako i sekundarnim izvorima, odnosno direktivama iz ove oblasti, koje su se razvijale unazad pola vijeka, a koji su danas važni za Crnu Goru kao kandidatkinju za članstvo u Evropskoj uniji.⁶⁷⁷

3.4.1.1. OSNIVAČKI UGOVORI

Rodna ravnopravnost je, kako je bilo riječi, integrisana u pravni sistem Evropske unije kroz osnivačke ugovore koji predstavljaju temelj evropske integracije i razvoja zajedničkog pravnog okvira. Ovi ugovori su, naime, postavili fundament za zakonske norme i politike kojima se promovise ravnopravnost između žena i muškaraca, kao i zabrana diskriminacije po osnovu pola.

Pitanja iz područja rodne ravnopravnosti, kroz princip jednake plate žena i muškaraca za jednak rad pokrenuta su Ugovorom iz Rima, odnosno Ugovorom o osnivanju Evropske ekonomske zajednice koji je potpisan 1957.godine i koji predstavlja prvi osnivački ugovor kojim se na taj način uveo princip rodne ravnopravnosti. Član 119. Rimskog ugovora, naime, nalaže da svaka država članica obezbijedi da žene i muškarci primaju jednake naknade za rad iste vrijednosti. Ova odredba je bila usmjerena na ekonomske aspekte zajedničkog tržišta, ali je postavila osnov za kasnije zakonodavne mere o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji.⁶⁷⁸ Ugovor iz Amsterdama je, nadalje, bio prekretnica za rodnu ravnopravnost u Evropskoj uniji jer su njime uvedene ključne promjene u primarnom zakonodavstvu, uključujući jačanje odredbi o ravnopravnosti i zabrani diskriminacije. U članu 2. i članu 3. Ugovora o Evropskoj uniji, rodna ravnopravnost je, konkretnije, definisana kao jedan od temeljnih ciljeva i zadataka Evropske unije. Takođe, uveden je i koncept "gender mainstreaming" (rodna integracija), što znači da sve politike i aktivnosti Evropske unije moraju uzimati u obzir rodnu perspektivu. Ovaj princip postao je obavezan deo procesa donošenja odluka u EU, što je značajno doprinelo jačanju politika rodne ravnopravnosti u različitim sektorima, uključujući zapošljavanje, obrazovanje i socijalnu zaštitu.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷ Pogledati cjelokupan pravni i institucionalni okvir za rodnu ravnopravnost: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/59/equality-between-men-and-women> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁶⁷⁸ Više o Rimskom ugovoru: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁶⁷⁹ Pogledati više o Gender Mainstreaming-u u Evropskoj uniji: Dragana Todorović, “Gender Mainstreaming i Evropska unija”, *Evropska unija i rodna ravnopravnost*.

Lisabonski ugovor, koji je stupio na snagu 2009. godine, jedan je od najvažnijih dokumenata u savremenoj istoriji Evropske unije kojim je dodatno osnažena uloga rodne ravnopravnosti u njenom pravnom okviru. Prema članu 3 ovog ugovora, Evropska unija se obavezuje na "promovisanje ravnopravnosti između muškaraca i žena" kao jednog od svojih osnovnih ciljeva i zadataka.⁶⁸⁰ Lisabonskim ugovorom je Povelja o osnovnim pravima Evropske unije postala pravno obavezujuća. U ovoj Povelji, član 23. se direktno odnosi na rodnu ravnopravnost, potvrđujući da se mora obezbjediti ravnopravnost između muškaraca i žena u svim oblastima, uključujući zapošljavanje, rad i platu. Ova povelja pruža širi okvir za zaštitu prava žena i postavlja pravne osnove za borbu protiv rodno zasnovane diskriminacije i služi kao pravna osnova za dalji razvoj politika o rodnoj ravnopravnosti.⁶⁸¹

Najzad, Ugovor o funkcionisanju Evropske unije koji je stupio na snagu nakon Lisabonskog ugovora 2009. godine, proširuje i definiše različite aspekte funkcionisanja Evropske unije, uključujući rodnu ravnopravnost. Njime se direktno uključuje rodna ravnopravnost kroz nekoliko ključnih odredbi koje se odnose na zabranu diskriminacije i promovisanje jednakosti između muškaraca i žena. U članu 8 uvodi se obaveza da Evropska unija u svim svojim aktivnostima teži uklanjanju neravnopravnosti i promovisanju rodne ravnopravnosti, čime se postavlja osnova za gender mainstreaming. Članom 10 se prepoznaje da se u svim politikama i aktivnostima mora boriti protiv diskriminacije, uključujući i onu po osnovu pola, dok se članom 19 stvorila mogućnost Evropskoj uniji da donosi zakonodavne mjere za borbu protiv diskriminacije po osnovu pola, čime se ustanovila pravna osnova za razvoj direktiva i zakona protiv rodne diskriminacije. Član 157 je, na kraju, direktno usmjeren na jednakost plata između muškaraca i žena za jednak rad ili rad jednake vrijednosti čime se omogućava uspostavljanje zakonodavstva koje se odnosi na ravnopravnost u zapošljavanju i u radnim uslovima. Ova odredba je, stoga, ključna za zakonodavne mere koje su usmjerene na smanjenje rodnog jaza u platama i obezbeđivanje jednakih prava za žene na radnom mestu, a što je decenijama bilo u glavnom fokusu Evropske unije kada je u pitanju područje rodne ravnopravnosti.

3.4.1.2. DIREKTIVE U OBLASTI RODNE RAVNOPRAVNOSTI NA TRŽIŠTU RADA

Direktive predstavljaju jedan od ključnih instrumenata sekundarnog zakonodavstva Evropske unije. One obavezuju države članice da postignu određeni rezultat ili cilj, ostavljajući im slobodu da same odluče o načinima i metodama za njihovo sprovođenje.

⁶⁸⁰ Više o Lisabonskom ugovoru: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁸¹ Više o Povelji EU: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

Direktive, u tom pogledu, imaju centralnu ulogu u harmonizaciji zakonodavstva širom Unije, omogućavajući na taj način državama članicama da iste prilagode sa svojim pravnim sistemima, istovremeno osiguravajući usklađivanje sa *acqui communautaire*. U kontekstu rodne ravnopravnosti, direktive su od presudnog značaja jer predstavljaju ključne mehanizme kroz koje Evropska unija promoviše i osigurava rodnu ravnopravnost. Najveći broj direktiva u pravu Evropske unije koji se tiču oblasti rodne ravnopravnosti odnose se na položaj žena na tržištu rada. S tim u vezi, tu spadaju:

- *Direktiva 75/117/EEZ*⁶⁸² ili “Equal pay” direktiva ima za cilj približavanje zakona država članica koje se odnose na primjenu načela jednakih zarada za muškarce i žene. Načelo uspostavljeno u članu 119 Ugovora o osnivanju Zajednice znači da se za isti rad ili za rad jednake vrijednosti uklanja svaka diskriminacija po osnovu pola u pogledu svih vidova i uslova naknade. Sistem klasifikovanja radnih mjesta, tamo gdje se koristi, mora biti zasnovan na istim kriterijumima za muškarce i žene i isključiti mogućnost diskriminacije po osnovu pola;
- *Direktiva 76/207/EEZ*⁶⁸³ koja se poziva na član 235 Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice i uspostavlja načelo jednakog tretmana muškaraca i žena u pogledu pristupa zapošljavanju, unaprjeđenju, stručnoj obuci i uslovima rada. Ovo načelo podrazumijeva obezbjeđivanje nediskriminacije po osnovu pola i to posebno pominjanjem bračnog ili porodičnog statusa. Dakle, neće biti diskriminacije po osnovu pola u uslovima, kriterijumima za odabir i pristup svim poslovima ili položajima bez obzira na sektor ili granu aktivnosti i sve nivoe profesionalne hijerarhije;
- *Direktiva 79/7/EEZ*⁶⁸⁴, kao i prethodna, poziva se na član 135 Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice i odnosi se na postupnu primjenu principa jednakog tretmana muškaraca i žena u vezi sa pitanjem socijalnog osiguranja. Princip jednakog tretmana znači da nema nikakve neposredne ili posredne diskriminacije po osnovu pola, naročito u vezi sa bračnim ili porodičnim statusom, a posebno u pogledu obima i uslova pristupa osiguranju, obaveze da se izdvaja doprinos i njegov iznos, zatim u obračunu, uključujući i povećanje za supružnika i izdržavana lica, kao i uslove koji određuju trajanje i zadržavanje prava na pomoć;

⁶⁸² Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31975L0117:EN:HTML> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁸³ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31976L0207&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁸⁴ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31979L0007&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

- *Direktiva 86/613/EEZ*⁶⁸⁵ ili Direktiva o primjeni jednakog tretmana muškaraca i žena angažovanih u nekoj aktivnosti, uključujući i poljoprivredu, u svojstvu samozaposlenog lica i u zaštiti samozaposlenih žena tokom trudnoće i materinstva poziva se na članove 100 i 235 Ugovora o osnivanju zajednice, a svrha je da se obezbijedi primjena principa jednakog tretmana žena i muškaraca u svojstvu samozaposlenih kad je riječ o aspektima koji nisu pokriveni prethodnim direktivama;
- *Direktiva 92/85/EEZ*⁶⁸⁶ ili Direktiva o uvođenju mjera za podsticanje poboljšanja sigurnosti i zdravlja na poslu zaposlenih trudnica, porodilja i dojilja zasniva se na članu 118a Ugovora o osnivanju. Smisao ove direktive je da primijeni mjere za podsticanje poboljšanja sigurnosti i zdravlja na poslu zaposlenih trudnica, porodilja i dojilja;
- *Direktiva 96/34/EZ*⁶⁸⁷ ili direktiva o okvirnom sporazumu o roditeljskom odsustvu koji su zaključili Unija evropskih konfederacija industrije i poslodavaca i Evropski centar za preduzeća sa javnim učešćem i Evropska konfederacija sindikata ima svrhu da okvirnom sporazumu o roditeljskom odsustvu da pravnu snagu. Svrha ovog sporazuma je da se olakša pomirenje roditeljskih i profesionalnih odgovornosti za zaposlene roditelje i važi i za muškarce i žene koji imaju ugovor o radu;
- *Direktiva 97/80/EZ*⁶⁸⁸ je direktiva o teretu dokazivanja i ima za cilj da obezbijedi mjere koje države članice preduzimaju za primjenu principa jednakog tretmana u slučajevima diskriminacije po osnovu pola. Cilje je obezbijediti svim osobama koje se smatraju oštećenim zadovoljenje sudskim putem;
- *Direktiva 97/81/EZ*⁶⁸⁹ ili Direktiva o radu na dio radnog vremena donijeta je sa namjerom da se primijeni Okvirni sporazum koji su potpisali Unija evropskih konfederacija industrije i poslodavaca, Evropski centar za preduzeća sa javnim učešćem u Evropska konfederacija sindikata. Svrha ovog sporazuma je da se ukloni diskriminacija protiv radnika zaposlenih na dio radnog vremena, poboljša kvalitet

⁶⁸⁵ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31986L0613&from=GA> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁸⁶ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31992L0085&from=hr> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁸⁷ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31996L0034&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁸⁸ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31997L0080&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁸⁹ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31997L0081&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

rada na dio radnog vremena i doprinese fleksibilnoj organizaciji radnog vremena koje uzima u obzir potrebe poslodavaca i radnika;

- *Direktiva 2000/78/EZ*⁶⁹⁰ se ne odnosi direktno i isključivo na rodnu ravnopravnost već se o jednakom tretmanu u zapošljavanju i odabiru zvanja kojim se utvrđuje opšti okvir za borbu protiv diskriminacije na osnovu vjere ili uvjerenja, invaliditeta, starosne dobi ili seksualne orijentacije. Načelo jednakog tretmana smatra se nepostojanje bilo kakve neposredne ili posredne diskriminacije iz bilo kojeg razloga. Direktiva se primjenjuje na sve osobe u javnom i privatnom sektoru u pogledu uslova za pristup zapošljavanju ili zanimanjima, kriterijume za izbor i uslove za prijem u radni odnos, na svim nivoima i svim vrstama profesionalnih orijentacija;
- *Direktiva 2002/73/EZ*⁶⁹¹ kojom se mijenja i dopunjuje Direktiva 76/207/EEZ o primjeni jednakog tretmana za muškarce i žene u pristupu zaposlenju, stručnoj obuci i unaprjeđenju uslova rada. Ova direktiva je od velikog značaja zato što se njome po prvi put na nivou Evropske unije uvodi obavezno zakonodavstvo koje definiše seksualno uznemiravanje i njegovo prepoznavanje kao oblik diskriminacije po osnovu pola. Takođe, značajne odredbe tiču se i osnaživanja zaštite žena na porodiljskom odsustvu i proširenja zaštite na roditelje koji usvajaju djecu, te su definisane mjere za poboljšanje zaštite na radu trudnica, porodilja i dojlja;
- *Direktiva 2004/113/EZ*⁶⁹² kojom se utvrđuje okvir za suzbijanje polne diskriminacije u pogledu mogućnosti dobijanja i nabavke robe, odnosno pružanja usluga radi efektivne primjene načela jednakog tretmana muškaraca i žena. U direktivi se definišu diskriminacija, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje;
- *Direktiva 2006/54/EZ*⁶⁹³ ili Kodifikovana direktiva koja objedinjuje neke od ranijih direktiva o pitanjima zapošljavanja i stručnog osposobljavanja, tereta dokazivanja i jednakih plata i penzija. Usvojena je da bi se unaprijedila transparentnost i dostupnost evropskog sekundarnog zakonodavstva o ravnopravnosti polova koje je vremenom mijenjano i usavršavano;

⁶⁹⁰ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32000L0078&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁹¹ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002L0073&from=en> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁹² Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0113&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁹³ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32006L0054&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

- *Direktiva 2010/41/EU*⁶⁹⁴ je direktiva o primjeni načela jednakog tretmana između muškaraca i žena koji se bave samozaposlenom djelatnošću ukida Direktivu Savjeta 86/613/EEZ. Direktiva 2010/41 daje pravo na jednak tretman muškarcima i ženama koji su uključeni u samozaposlene aktivnosti. Ona ustanovljava pravo na naknade za porodijsko odsustvo u trajanju od najmanje 14 nedelja. Ova direktiva takođe omogućava pristup svim uslugama koje pružaju privremene zamene, ukoliko one postoje na nacionalnom nivou;
- *Direktiva 2019/1158/EU*⁶⁹⁵ o ravnoteži između poslovnog i privatnog života za roditelje i njegovatelje poznata i kao "Work-Life Balance" direktiva, ima za cilj unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u pogledu raspodjele porodičnih i profesionalnih odgovornosti između žena i muškaraca. Ova direktiva se bavi izazovima sa kojima se suočavaju roditelji i pružatelji nege prilikom balansiranja karijere i privatnog života, s posebnim naglaskom na smanjenje rodne neravnoteže u pogledu brige o porodici, te propisuje pravo na roditeljsko i očinsko odsustvo, odsustvo za njegovatelje, kao i fleksibilne radne uslove;
- *Direktiva 2022/2381/EU*⁶⁹⁶ o rodnoj ravnoteži u upravnim odborima kompanija uvrštenih na berzi predstavlja važan pravni okvir za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti na najvišim nivoima donošenja odluka u poslovnom sektoru. Ova direktiva, poznata i kao Direktiva o rodnoj ravnoteži u upravnim odborima, usvojena je s ciljem povećanja zastupljenosti žena u upravljačkim strukturama kompanija uvrštenih na berzi, kako bi se smanjio jaz u rodnoj ravnopravnosti u poslovnom svetu.
- *Direktiva 2024/1500/EU*⁶⁹⁷ o standardima za tijela za jednakost u području jednakog postupanja prema ženama i muškarcima te njihovih jednakih mogućnosti u pitanjima zapošljavanja i rada te o izmjeni direktiva 2006/54/EZ i 2010/41/EU, usvojena je sa ciljem jačanja standarda za tijela koja se bave pitanjima jednakosti, posebno kada je riječ o ravnopravnosti žena i muškaraca u oblasti zapošljavanja i zanimanja. Ključna novina ove direktive je proširenje ovlašćenja tijela za jednakost koja sada imaju veća prava da istražuju slučajeve diskriminacije, izdaju preporuke ili obavezujuće odluke, pristupe potrebnim dokumentima i pokreću pravne

⁶⁹⁴ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0041&from=FR> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁹⁵ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1158> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁹⁶ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022L2381> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁹⁷ Tekst direktive dostupan na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401500 (pristupljeno 09.09.2024. godine)

postupke kako bi zaštitila javni interes ili podržala žrtve diskriminacije. Cilj je da se na ovaj način osigura bolje sprovođenje politika rodne ravnopravnosti u čitavoj Uniji i smanji diskriminacija na radnom mjestu i obezbijedi pravedan tretman za oba pola.

3.4.1.3. DIREKTIVE U OBLASTI NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI

Dok se značajan dio pravnog okvira Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti fokusira na unaprjeđenje položaja žena na tržištu rada, prepoznavanje i suzbijanje nasilja nad ženama predstavlja jednako važan, ali često manje istican segment rodnih regulativa i politika. Direktive Evropske unije koje se odnose na nasilje nad ženama oslanjaju se na univerzalne standarde ljudskih prava i imaju za cilj da osiguraju dosljednu i efikasnu zaštitu žena u svim državama članicama. Kroz analizu ovih direktiva stiže se dublje razumjevanje napora Evropske unije u suzbijanju nasilja nad ženama i njene posvećenosti da se stvori evropsko društvo u kojem su žene slobodne od svih oblika nasilja i diskriminacije. Hronološki pregled ovih direktiva pokazuje kontinuirani napredak u prepoznavanju i suzbijanju različitih oblika rodno zasnovanog nasilja, kao i volju i spremnost Evropske unije da odgovori i na ovu vrstu izazova. Ovdje spadaju:

- *Direktiva 2011/36/EU*⁶⁹⁸ o sprečavanju i suzbijanju trgovine ljudima i zaštiti žrtava, predstavlja ključni pravni okvir Evropske unije za borbu protiv trgovine ljudima, a ujedno se odnosi na rodnu ravnopravnost kroz zaštitu i podršku žrtvama, s posebnim fokusom na specifične potrebe žena i dece, koje su često najugroženije grupe. Ova direktiva zamenjuje Okvirnu odluku Saveta 2002/629/PUP, jer pruža obuhvatniji pristup borbi protiv trgovine ljudima. Fokus direktive obuhvata prevenciju, kazneno gonjenje počilaca i zaštitu žrtava trgovine ljudima;
- *Direktiva 2011/93/EU*⁶⁹⁹ o suzbijanju seksualnog zlostavljanja i seksualnog iskorišćavanja djece i dječije pornografije koja se, u prvom redu, odnosi na djecu, ali je vrlo važna za prepoznavanje specifičnih oblika nasilja koje se najčešće vrši prema djevojčicama. Ova direktiva ima za cilj predviđanje kazni u nacionalnim zakonodavstvima država članica u pogledu seksualnog zlostavljanja, seksualnog iskorišćavanja djece i dječije pornografije, a značajna je i jer prepoznaje kao kazneno djelo mamljenje djece u ove svrhe i u kontekstu sajber prostora.

⁶⁹⁸ Tekst direktive dostupan na:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0036> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁶⁹⁹ Tekst direktive dostupan na:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0093> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

- *Direktiva 2011/99/EU*⁷⁰⁰ o Evropskom nalogu za zaštitu predstavlja važan zakonodavni instrument Evropske unije koji je usmjeren na pružanje zaštite žrtvama kriminala, posebno onima koje su u opasnosti od nasilja. Ova direktiva direktno utiče na rodnu ravnopravnost jer se često primjenjuje u kontekstu zaštite žena od rodno zasnovanog nasilja, kao što su nasilje u porodici, seksualno uznemiravanje i proganjanje;
- *Direktiva 2012/29/EU*⁷⁰¹ kojom se utvrđuju minimalni standardi u pogledu prava, podrške i zaštite žrtava krivičnih dela s ciljem da se obezbijedi pravedan i jednak tretman svih žrtava u Evropskoj uniji. Ova direktiva je posebno značajna za postizanje rodne ravnopravnosti, jer priznaje specifične potrebe žena, djevojčica i drugih ranjivih grupa koje su često nesrazmjerno pogođene određenim oblicima kriminala, poput nasilja u porodici, seksualnog nasilja i trgovine ljudima. Sa tim u vezi, ovom direktivom se rodno zasnovano nasilje prepoznaje kao posebna kategorija kriminala koja zahtijeva specifične mjere zaštite za žrtve;
- *Direktiva 2024/1385*⁷⁰² o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici simbolizuje snažan pravni i moralni odgovor na nasilje nad ženama i nasilje u porodici na teritoriji Evropske unije. Njen značaj se ogleda u prvom sveobuhvatnom pristupu Unije rodno zasnovanom nasilju koji uključuje prevenciju, zaštitu i sankciju za počiniocce, ali i podršku i osnaživanje žrtava. Njeno uspješno sprovođenje zahtijeva saradnju svih država članica, kako bi se stvorilo društvo u kojem su prava žena i muškaraca jednako zaštićena i poštovana. Zbog svog izuzetnog značaja u ovoj oblasti, ova direktiva ima posebno važno mjesto u ovom istraživanju.

Direktiva 2024/1385 o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici donijeta je 14. maja 2024. godine s ciljem uspostavljanja sveobuhvatnog pravnog okvira za borbu protiv ovih ozbiljnih društvenih problema. Ova direktiva odražava posvećenost Evropske unije unapređenju prava žene i rodne ravnopravnosti. Njeno donošenje je proizašlo iz težnje da se osigura sveobuhvatan okvir za adekvatno sprječavanje i suzbijanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici u Evropskoj uniji. To se postiže kroz jačanje i uvođenje mjera u odnosu na sljedeća područja, i to: definiciju relevantnih

⁷⁰⁰ Tekst direktive dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0099> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷⁰¹ Tekst direktive dostupan na: https://www.ombudsman.co.me/docs/1611926871_direktiva-2012-29-eu-evropskog-parlamenta-i-savjeta-od-25-oktobra-2012.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷⁰² Tekst direktive dostupan na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ-L_202401385&qid=1732643037916 (09.09.2024. godine)

krivičnih djela i kazni, zaštitu žrtava i pristupu pravosuđu, podršci žrtvama, poboljšanom prikupljanju podataka, prevenciji, kao i koordinaciji i saradnji država članica. Ova direktiva, naime, ima za cilj da podupre međunarodne obaveze koje su države članice Evropske unije preuzele, posebno u kontekstu Konvencije Ujedinjenih nacija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena, Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, kao i Konvencije o iskorijenjavanju nasilja i uznemiravanju u svijetu rada Međunarodne organizacije rada.

Ovom direktivom ravnopravnost žena i muškaraca prepoznata je kao jedna od fundamentalnih vrijednosti Evropske unije, dok se posebna pažnja posvećuje nasilju nad ženama i nasilju u porodici kao kršenju tih fundamentalnih vrijednosti i osnovnih ljudskih prava. Nasilje nad ženama je, naime, prepoznato kao manifestacija strukturne diskriminacije žena koja proizilazi iz istorijski nejednakih odnosa moći između žena i muškaraca i kao ozbiljan društveni problem koji dovodi do teških psiholoških i tjelesnih trauma sa teškim posljedicama. Direktiva, stoga, predstavlja odgovor na duboko ukorenjene strukturalne nejednakosti i nasilje proizašlo iz rodni stereotipa i tradicionalnih odnosa moći. Direktiva posebno prepoznaje da su žene nesrazmjerno pogođene rodno uslovljenim nasiljem, što ih sprječava u punom društvenom i ekonomskom učešću. Ova nejednakost dodatno je pogoršana intersekcijom diskriminacijom, koja pogađa žene različitih rasa, religija, starosnih grupa, seksualnih orijentacija i drugih osnova. Direktiva, takođe, ističe značaj prevencije nasilja kroz obrazovanje, podizanje svesti i jačanje institucionalne podrške.

U svojim osnovnim odredbama ova direktiva ističe svoj predmet i područje primjene, naglašavajući da se njome vrši definisanje krivičnih djela i sankcija u području seksualnog iskorišćavanja žena i djece i sajber kriminalu, kao i definisanje prava žrtava svih oblika nasilja nad ženama i nasilja u porodici prije, tokom i nakon krivičnog postupka. U ovom dijelu daju se i definicije koje se primjenjuju u ovoj direktivi, a u preambuli se navodi da se pod definicijom nasilja nad ženama podrazumijevaju i krivična djela kao što su femicid, silovanje, seksualno uznemiravanje, seksualno zlostavljanje, uhođenje, rani brak, prinudan prekid trudnoće, prisilna sterilizacija i različiti oblici nasilja na internetu, kao što su seksualno uznemiravanje na internetu i zlostavljanje na internetu.

Drugi odjeljak se odnosi na krivična djela seksualnog iskorišćavanja žena i djece i na sajber kriminalitet, pa je kao krivično djelo posebno utvrđeno:

- sakaćenje ženskih polnih organa (član 3);
- prinudno sklapanje braka (član 4);

- dijeljenje intimnog ili manipuliranog materijala bez pristanka (član 5);
- uhođenje na internetu (član 6);
- uznemiravanje na internetu (član 7);
- poticanje na nasilje ili mržnju na internetu (član 8);
- kao i poticanje, pomaganje i pokušaj ovih djela (član 9).

Države se, dalje, obavezuju na primjenu odgovorajućih kaznenih politika, za krivično djelo iz člana 3 maksimalna kazna zatvora u trajanju od najmanje pet godina, za krivično djelo iz člana 4 maksimalna kazna zatvora u trajanju od najmanje tri godine, a za krivična djela iz članova 5, 6, 7 i 8 maksimalna kazna zatvora u trajanju od najmanje jedne godine.

Član 11 prepoznaje otežavajuće okolnosti koje podrazumijevaju sljedeće situacije, kada je:

- krivično djelo nasilja nad ženama ili nasilja u porodici učinjeno više puta, odnosno ponovljeno;
- krivično djelo počinjeno protiv osobe koja je zbog posebnih okolnosti postala ranjiva, kao što su zavisnost ili tjelesni, mentalni, intelektualni ili osjetni invaliditet;
- krivično djelo počinjeno u prisustvu djeteta;
- krivično djelo počinjeno od strane dvije ili više osoba zajedničkim djelovanjem;
- krivičnom djelu prethodilo nasilje ekstremnog intenziteta ili je djelo popraćeno takvim nasiljem;
- krivično djelo počinjeno uz upotrebu oružja ili uz prijetnju upotrebe oružja;
- krivično djelo počinjeno uz upotrebu sile ili uz prijetnju upotrebe sile ili uz pomoću prisile;
- postupanje uzrokovalo smrt žrtve ili tešku tjelesnu ili psihološku štetu za žrtvu;
- počinitelj prethodno bio osuđivan za krivična djela iste vrste;
- krivično djelo počinjeno protiv bivšeg ili sadašnjeg bračnog druga ili partnera;
- krivično djelo počinio član porodice ili osoba koja živi sa žrtvom;
- krivično djelo počinjeno zloupotrebom priznatog položaja povjerenja, autoriteta ili uticaja;
- krivično djelo počinjeno protiv određene osobe zato što je ta osoba javni predstavnik/ca, novinar/ka ili borac/kinja za ljudska prava;
- namjera krivičnog djela bila očuvanje ili vraćanje tzv. „časti” osobe, porodice, zajednice ili druge slične grupe;
- namjera krivičnog djela bila kazniti žrtvu zbog njene seksualne orijentacije, roda, boje kože, religije, socijalnog porijekla ili političkog uvjerenja.

U ovoj direktivi se, nadalje, u odjeljku 3 koji se odnosi na zaštitu žrtava i pristupu pravosuđu posebna pažnja posvećuje prijavljivanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, kao i utvrđivanju potrebe zaštite žrtava, sistemima podrške žrtvama nasilja, zaštiti privatnog života žrtve, hitnim mjerama udaljavanja, zabrane približavanja i zaštite, kao i drugih važnih aspekata pružanja adekvatne zaštite žrtava ali i smjernicama za nacionalne organe koji sprovode zakone i organe za ravnopravnost, te druga pitanja od značaja za ovu oblast. Odjeljak 4 se odnosi na pružanje potpore žrtvama u vidu specijalizovanih službi, telefonskih linija za pomoć žrtvama, skloništa i drugih privremenih smještaja, sa posebnim naglaskom na pružanje pomoći djeci žrtvama nasilja i brige države o njihovoj sigurnosti. Takođe se, od država članica očekuje, shodno odjeljku 5 da preduzimaju preventivne mjere i osposobljavaju i informišu organe i stručna lica, te da preduzimaju intervencijske mjere kako bi osigurale najmanju moguću mjeru rizika od počinjenja nasilja nad ženama ili nasilja u porodici i ponavljanja ovih krivičnih djela. Najzad, u odjeljku 6 posebna pažnja se posvećuje koordiniranim politikama i aktivnostima organa za koordinaciju, nacionalnim akcionim planovima za sprječavanje i suzbijanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici, saradnji svih organa unutar države članice, saradnji sa nevladinim sektorom, kao i saradnji na nivou Evropske unije, te i obavezi država članica da prikupljaju i distribuiraju podatke i istraživanja u ovom području.

3.4.2. INSTITUCIONALNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Institucije Evropske unije imaju izrazito važnu ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti kroz razne pravne, političke i organizacione mehanizme. Ove institucije rade aktivno na jačanju jednakih mogućnosti za muškarce i žene u svim sferama društva, posebno kroz zakonodavne inicijative i strategije koje se fokusiraju na suzbijanje rodne diskriminacije. U tom pogledu, Evropska komisija ima centralnu ulogu u oblikovanju i sprovođenju politika Evropske unije o rodnoj ravnopravnosti kroz različite strategije i akcione planove usmjerene na promovisanje jednakih mogućnosti za žene i muškarce.⁷⁰³ Poznata i kao “čuvarica” ugovora, Evropska komisija nadzire i prati da li države članice adekvatno primjenjuju ugovore i direktive iz oblasti rodne ravnopravnosti na njihovim nacionalnim nivoima.⁷⁰⁴ Ovaj organ sastoji se od 28 komesara, uključujući i jednog zaduženog za pravosuđe, zaštitu potrošača i rodnu

⁷⁰³ Više o Evropskoj komisiji na:

https://commission.europa.eu/index_en (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷⁰⁴ Pogledati: Adrijana Hanušić Bećirović, “Evropska unija: pravni okvir i mehanizmi za rodnu ravnopravnost”, u Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo i politike*, Sarajevski otvoreni centar, Univerzitet u Sarajevu - Pravni fakultet, 2019, str. 108.

ravnopravnost⁷⁰⁵, kao i Glavnu upravu za isto područje i Grupu na visokom nivou o gender mainstreamingu⁷⁰⁶, ali i Savjetodavni odbor o jednakim mogućnostima žena i muškaraca⁷⁰⁷.

Rad Evropske komisije na politikama rodne ravnopravnosti zasniva se na strateškom dokumentu za rodnu ravnopravnost - Strategija rodne ravnopravnosti 2020 - 2025, kao ključnom dokumentu o kontinuiranom naporu Evropske unije da promoviše rodnu ravnopravnost i rješava systemske rodne nejednakosti. Ovim strateškim dokumentom pruža se sveobuhvatan pristup za rješavanje različitih izazova sa kojima se suočavaju žene i odražava izuzetnu posvećenost Evropske unije postizanju značajnog napretka u ovoj oblasti. U središtu strategije je posvećenost smanjenju razlike u platama između muškaraca i žena, sa fokusom na borbu protiv rodnih razlika kroz ciljane mjere, uključujući poboljšanje transparentnosti plata i promovisanje jednakih plata za jednak rad. Još jedan ključni aspekt strategije je promovisanje učešća žena u odlučivanju kroz povećanje prisustva žena na visoko rangiranim pozicijama uz podršku njihovoj profesionalnoj izgradnji i kreiranju prilika za njihovo napredovanje. Strategija se, takođe, bavi i problemom nasilja nad ženama, nudeći sveobuhvatan okvir za zaštitu i podršku žrtvama. Ova komponenta uključuje poboljšanje zakonskih mera, pružanje podrške žrtvama i prevenciju nasilja kroz obrazovanje i podizanje svesti. Ovom strategijom se, dakle, teži stvaranju ravnoteže između žena i muškaraca u svim aspektima života.⁷⁰⁸

Evropski parlament se smatra najdemokratskijom institucijom Evropske unije koja najviše podržava rodnu ravnopravnost među drugim institucijama Unije.⁷⁰⁹ Kao jedna od glavnih zakonodavnih institucija Evropske unije, Parlament aktivno doprinosi oblikovanju zakonodavstva i politika koja se odnose na rodnu ravnopravnost, a vrši i nadzor nad primjenom istih. U okviru ove institucije veliku ulogu ima Odbor za ženska prava i rodnu ravnopravnost⁷¹⁰, poznat kao FEMM, koji predstavlja ključnu tačku

⁷⁰⁵ Više o tome na:

https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/justice-and-consumers_en (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷⁰⁶ Više o njihovom radu pogledati na:

<https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vignbufelrch> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷⁰⁷ Pogledati:

<https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/advisory-committee-on-equal-opportunities-for-men-and-women.html#:~:text=The%20Advisory%20Committee%20on%20Equal%20Opportunities%20for%20Women,between%20EU%20countries%20and%20the%20various%20parties%20involved.> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷⁰⁸ Više o tome:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0152> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁷⁰⁹ Pogledati: Johanna Kantola, Emanuela Lombardo, "Chapter 24: The European Parliament as a gender equality actor: a contradictory forerunner", *Political Science and Public Policy*, 2023.

⁷¹⁰ Više o Odboru za ženska prava i rodnu ravnopravnost na:

<https://www.europarl.europa.eu/committees/en/femm/about> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

feminističkog upravljanja u Evropskom parlamentu.⁷¹¹ Ovaj odbor odgovoran je za sva pitanja rodne ravnopravnosti i funkcionise kao nadzorno tijelo za rodnu ravnotežu u Parlamentu.⁷¹² Nadalje, Savjet Evropske unije⁷¹³ predstavlja najvažnije zakonodavno tijelo Evropske unije koje okuplja ministre država članica odgovornih za različita područja djelovanja. U tom pogledu, Savjet Evropske unije ima veliku ulogu u napredovanju rodne ravnopravnosti oblikovanjem zakonodavstva, koordinacijom politika među državama članicama, razvojem strateških okvira i osiguravanjem da se razmatranja rodne ravnopravnosti integrišu u sve relevantne oblasti politika. Kroz svoje aktivnosti, Savjet doprinosi širem cilju Evropske unije, a to je da se postigne rodna ravnopravnost i promoviše inkluzivno društvo.

Praksa Suda pravde Evropske unije⁷¹⁴ je od posebnog značaja za područje rodne ravnopravnosti jer je pomogla u tumačenju i sprovođenju pravnog okvira diskriminacije po osnovu roda. Tumačenjem odredbi osnivačkih ugovora i ostalih izvora prava Evropske unije u svim državama članicama, rješavanje sporova, između vlada država članica i institucija Unije, kao i postupanje po tužbama građana i privatnih lica čija su prava povrijeđena, predstavlja djelatnost ove institucije. Sud pravde je imao posebnu značajnu ulogu u oblasti jednakog tretmana žena i muškaraca kroz tumačenje inicijalnih odredbi o rodnoj ravnopravnosti, i od tada je donio ključne presude čime je pruženo mjerodavno tumačenje *aquis communautaire* u području rodne ravnopravnosti.

Od značaja je i Evropska služba za spoljno djelovanje (EEAS)⁷¹⁵ kao autonomno tijelo Evropske unije pod nadležnošću Visokog predstavnika Unije za vanjske poslove i bezbjedonosnu politiku. Ova služba je odgovorna za spoljne poslove i bezbjedonosnu politiku, a u pogledu rodne ravnopravnosti ima važnu ulogu kroz zalaganje za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u svim aspektima spoljne politike, u svim međunarodnim pregovorima, bilateralnim odnosima i regionalnim inicijativama, a

⁷¹¹ Grace Joan, Marian Sawyer, "Representing Gender Equality: Specialised Parliamentary Bodies", *Parliamentary Affairs* 69(4), 2016, 745–7.

⁷¹² Više o tome: Petra Ahrens, "The Committee on Women's Rights and Gender Equality in the European Parliament: Taking Advantage of Institutional Power Play", *Parliamentary Affairs*, 69(4), 2016, 778–93; Petra Ahrens, "Working against the Tide? Institutionalizing Gender Mainstreaming in the European Parliament", u Petra Ahrens i Lise Rolandsen Agustín (ur.), *Gendering the European Parliament: Structures, Policies, and Practices*, London: Rowman & Littlefield International, 2019, 85–101.

⁷¹³ Više o Savjetu Evropske unije na:

<https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷¹⁴ Pogledati:

https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/court-justice-european-union-cjeu_en (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷¹⁵ Više o ovoj instituciji na:

<https://www.eeas.europa.eu/en> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

karakteriše je i saradnja sa međunarodnim organizacijama pomoću kojeg vrši promociju rodne ravnoteže i zaštite ženskih prava.⁷¹⁶

Najzad, Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE)⁷¹⁷ osnovan 2006.godine sa zadatkom da doprinese i ojača promovisanje rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji, predstavlja ključnu instituciju u tom pogledu. Ovo tijelo prikuplja i analizira podatke o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji i sprovodi istraživanja značajna za razumjevanje trenutnih izazova i identifikaciji oblasti koje zahtijevaju poboljšanje. Osim ovoga, ovo tijelo pruža tehničku i stručnu podršku državama članicama u implementaciji politika rodne ravnopravnosti. EIGE saraduje sa različitim organizacijama, institucijama i mrežama u Uniji i šire. Ova saradnja omogućava razmjenu iskustava i najboljih praksi, kao i koordinaciju napora u ostvarivanju ciljeva rodne ravnopravnosti. Jedan od glavnih zadataka jeste i praćenje napretka u ostvarivanju ciljeva rodne ravnopravnosti, pa stoga, on izvještava o mjerodavnim rezultatima. Neoporno je da su aktivnosti EIGE-a od velike važnosti za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i doprinošenju stvaranja pravednijeg društva za sve.

3.4.3. OSVRT NA MEĐUNARODNE OBAVEZE CRNE GORE

Crna Gora je 2010. godine postala zvanični kandidat za članstvo u Evropskoj uniji, a od 2012. godine se nalazi u procesu pregovora o pristupanju, čime je započet put ka članstvu u Uniju. Do sada je otvoreno 33 od ukupno 35 pregovaračkih poglavlja, od kojih su tri privremeno zatvorena. Crna Gora je prihvatila revidiranu metodologiju proširenja, koja se fokusira na temeljne reforme, snažniji politički pravac, povećanu dinamiku pregovaračkog procesa i njegovu predvidljivost. Ova metodologija posebno ističe značaj reformi u oblastima vladavine prava, ljudskih prava, borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala, koje su ključni aspekti u poglavljima 23 i 24. Prema Izvještaju Evropske komisije o napretku Crne Gore, kao jedan od glavnih izazova sa kojima se suočava Crna Gora prepoznat je napredak u reformama vezanim za vladavinu prava. Evropska unija naglašava da dalji napredak u pregovorima zavisi od ispunjavanja privremenih mjerila u ovim oblastima. Zatvaranje bilo kojih dodatnih poglavlja neće biti moguće pre nego što Crna Gora postigne značajan napredak u reformama pravosuđa i jačanju nezavisnosti institucija.⁷¹⁸ Pored političkih i pravosudnih reformi, Crna Gora ima i vrlo važnu obavezu da uskladi svoje

⁷¹⁶ Pogledati:

https://www.ceas.europa.eu/ceas/gender-and-diversity_en (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷¹⁷ Više o EIGE na:

<https://eige.europa.eu/about/our-work> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁷¹⁸ Pogledati Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore iz 2023.godine:

https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/e09b27af-427a-440b-a47a-ed5254aec169_en?filename=SWD_2023_694%20Montenegro%20report.pdf (pristupljeno 01.09.2024.godine).

zakonodavstvo sa pravnim tekovinama EU, tj. *acquis communautaire*. To uključuje reforme u oblastima ekonomije, tržišta rada, zaštite životne sredine, poljoprivrede, kao i u oblasti socijalne politike. Pitanje rodne ravnopravnosti i borba protiv nasilja nad ženama, iako prepoznati u strategijama, zahtevaju dodatnu pažnju i prilagođavanje postojećih politika kako bi se efikasno sproveli zahtevi EU, pa se osvrt u ovom istraživanu daje rodnom aspektu Izvještaja Evropske komisije o napretku Crne Gore iz 2023. godine.

3.4.4. IZVJEŠTAJI EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE - RODNI ASPEKT⁷¹⁹

Izvještaji Evropske komisije o napretku Crne Gore u procesu pristupanja Evropskoj uniji, dakle, pružaju sveobuhvatnu analizu stanja u zemlji, sa posebnim osvrtom na ključna pitanja kao što su politički i ekonomski kriterijumi, vladavina prava i dobri susjedski odnosi. U ovom kontekstu, pitanje rodne ravnopravnosti postaje sve značajniji aspekt napretka Crne Gore ka evropskim integracijama, jer Evropska Unija pridaje veliku važnost zaštiti ljudskih prava, uključujući prava žena i rodnu ravnopravnost.

Evropska unija kontinuirano naglašava važnost rodne ravnopravnosti kao jednog od osnovnih principa na kojima se zasniva njeno zakonodavstvo i politika. Ovaj princip je utvrđen u direktivama i preporukama koje teže eliminisanju diskriminacije po osnovu pola i osiguravanju jednakih mogućnosti za žene i muškarce u svim aspektima društvenog i ekonomskog života. Evropska komisija, kroz godišnje izvještaje, prati kako države kandidatkinje za članstvo sprovode reforme u skladu sa ovim standardima. Kada je u pitanju Crna Gora, Komisija pažljivo ocjenjuje stanje rodne ravnopravnosti, s fokusom na institucionalne mehanizme za promovisanje i zaštitu prava žena, kao i na stvarne rezultate u praksi.

U dokumentu “Rodna analiza Izvještaja Evropske komisije o Crnoj Gori za 2023.godinu” se, naime, već u prvoj rečenici potpuno opravdano naglašava da aktuelni izvještaj karakteriše postojanje oštrijih i direktnijih ocjena u odnosu na prethodne izvještaje, posebno u oblasti rodne ravnopravnosti, ističući tako da je u pogledu njenog ostvarivanja u Crnoj Gori postignut ograničen napredak, što prema autorkama ove analize nije došlo neočekivano.⁷²⁰ Izvještaji Evropske komisije su, naime, u više

⁷¹⁹ Pogledati:

https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/e09b27af-427a-440b-a47a-ed5254aacc169_en?filename=SWD_2023_694%20Montenegro%20report.pdf (pristupljeno 01.09.2024.godine).

⁷²⁰ Pogledati: Rodna analiza Izvještaja Evropske komisije o Crnoj Gori za 2023.godinu, Centar za ženska prava, 2023.

navrata isticali da Crna Gora ima formalno prilično uspostavljen pravni okvir koji je u skladu sa evropskim standardima, ali da postoji značajan prostor za unapređenje njegove implementacije. U poslednjim izvještajima, posebno se naglašava problem rodne neravnopravnosti na tržištu rada, slabija ekonomska participacija žena, kao i prisustvo rodno zasnovanog nasilja koje ostaje jedan od ključnih izazova.

Žene u Crnoj Gori, iako zakonski ravnopravne, i dalje se suočavaju s brojnim barijerama u postizanju stvarne jednakosti u praksi. Na tržištu rada, prisutne su nejednakosti u platama između muškaraca i žena, dok su žene često zastupljene u manje plaćenim sektorima. Takođe, zastupljenost žena na rukovodećim pozicijama u privredi i politici je i dalje niska, uprkos naporima da se kvote za žene na izbornim listama povećaju. Politička participacija žena u Crnoj Gori je, takođe, još jedan važan aspekt koji Evropska komisija prati. Iako su preduzeti određeni koraci u pogledu uvođenja zakonskih kvota za žene na izbornim listama, njihova stvarna politička zastupljenost ostaje ograničena. U izvještajima se često navodi da žene čine manji dio poslanika u parlamentu i članova vlade, dok su na lokalnim nivoima vlasti još manje zastupljene. Komisija naglašava potrebu za sprovođenjem dodatnih mjera kako bi se osigurala veća politička participacija žena, ne samo kroz formalne kvote, već i kroz obezbjeđivanje podrške ženama da se aktivnije uključe u političke procese.

Jedan od glavnih problema koji se konstantno naglašava u izvještajima Evropske komisije je prisustvo rodno zasnovanog nasilja, uključujući nasilje u porodici. Iako je Crna Gora usvojila niz zakona koji kriminalizuju takve oblike nasilja, izvještaji pokazuju da su institucije često spore ili neefikasne u njihovom sprovođenju. Žrtve nasilja često nemaju adekvatnu podršku ili zaštitu, a sudski procesi su dugi, što može obeshrabriti žene da prijave nasilje. Evropska komisija preporučuje dodatno jačanje kapaciteta institucija koje se bave rodno zasnovanim nasiljem, kao i podizanje svijesti javnosti o ovom problemu. Takođe, ističe se potreba za boljom koordinacijom između policije, socijalnih službi i pravosuđa kako bi se obezbijedila efikasnija zaštita žrtava. Crna Gora je usvojila zakonski okvir koji kriminalizuje trgovinu ljudima, u skladu sa međunarodnim standardima i pravnim tekovinama EU.

U izvještajima Evropske komisije ističe se i napredak u usvajanju zakonodavstva i strategija za suzbijanje trgovine ljudima. Komisija, međutim, često ukazuje na izazove u efikasnoj implementaciji zakona, naročito kada je riječ o identifikaciji žrtava i njihovoj zaštiti. Iako su institucije poput policije, pravosuđa i socijalnih službi formalno osposobljene za rješavanje ovog problema, izvještaji ukazuju na potrebu za boljom koordinacijom i jačanjem kapaciteta ovih institucija. U okviru borbe protiv trgovine

ljudima, ključan aspekt je efikasnost pravosuđa u procesuiranju slučajeva i izricanju odgovarajućih kazni za počiniocima. U izvještajima Evropske komisije se često naglašava da sudski procesi u Crnoj Gori mogu biti spori, a kazne koje se izriču počiniocima trgovine ljudima ne odgovaraju uvijek težini djela. Preporuke Evropske komisije uključuju potrebu za efikasnijim sudskim procesima i oštrijim kaznama kako bi se poslala jasna poruka o nultoj toleranciji prema trgovini ljudima. Takođe, Komisija podstiče obuku za sudije i tužioce kako bi se osigurala adekvatna primjena zakona, a naglašava se i potreba regionalne saradnje i prevencije.

Neke od ključnih legislativnih preporuka iz Izvještaja o napreku iz 2023.godine, čine sljedeće:⁷²¹

- Preporuka 1: Kao i prošle godine, izvještaj pominje trend rasta broja femicida i slučajeva rodno zasnovanog nasilja kao veoma zabrinjavajući problem. Zbog toga, Evropska komisija preporučuje Crnoj Gori da izmijeni i usvoji zakonodavstvo u skladu s pravnom tekovinom EU, evropskim i međunarodnim standardima o nasilju u porodici, suzbijanju diskriminacije, zločinima iz mržnje i govoru mržnje. Druge promjene u zakonodavstvu su takođe potrebne, posebno u oblasti nediskriminacije, ističe Komisija. Potrebno je, dakle, osigurati da se dovrši rad na izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici i krivičnog zakonodavstva i razmotri način da se ono dodatno unaprijedi mjerama protiv femicida, digitalnog nasilja i rodno zasnovanog govora mržnje, kao i završiti postupak izrade Zakona o zaštiti jednakosti i zabrani diskriminacije;
- Preporuka 2: Evropska komisija, takođe, poziva Crnu Goru da izmijeni i uskladi krivično zakonodavstvo sa pravnom tekovinom EU, evropskim i međunarodnim standardima za zaštitu temeljnih i procesnih prava;
- Preporuka 3: Preporučuje se efikasnija zaštita osnovnih ljudskih prava, posebno prava ugroženih grupa, i usaglašeno tumačenje sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava i evropskih i međunarodnih standarda ljudskih prava u cijelom pravosudnom sistemu, uključujući unaprjeđenje međuinstitucionalne saradnje;

Na polju rodne ravnopravnosti postignut je, dakle, ograničen napredak, pa zakonodavni okvir za rodnu ravnopravnost i dalje ima ograničen uticaj jer ovo pitanje nije postavljeno kao prioritet. U pogledu ove disertacije, posebna pažnja se posvećuje ispitivanju navedenih preporuka legislativnog karaktera, te potrebom za daljom

⁷²¹ Preporuke preuzete iz: Rodna analiza Izvještaja Evropske komisije o Crnoj Gori za 2023.godinu, Centar za ženska prava, 2023.

harmonizacijom iz predmetne oblasti, posebno u pogledu poboljšanja postojećih prostora za unaprjeđenjem cjelokupnog zakonodavnog i sudskog okvira rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

POGLAVLJE IV

UPOREDNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

OKVIR KOMPARACIJE KROZ ODABRANA PODRUČJA OD ZNAČAJA ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

4.1. OPŠTI OSVRT

Ovo poglavlje posvećeno je analizi komparativnog pravnog okvira u oblasti rodne ravnopravnosti kroz odabrana područja. Pri odabiru tematskih oblasti za komparativnu pravnu analizu korišćen je princip prioritizacije problema koji najdirektnije utiču na ostvarivanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, kako u pogledu njihovog inteziteta, tako i s obzirom na preporuke međunarodnih tijela iz prethodnog poglavlja. Odabrana područja odražavaju ključne izazove sa kojima se Crna Gora suočava u pogledu mogućnosti za progresivnu implementaciju međunarodnih rodni standarda i ostvarivanje rodne ravnopravnosti kroz zakonodavne i institucionalne reforme. S tim u vezi, analizira se oblast nasilja nad ženama i nasilja u porodici, trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, položaj žena na tržištu rada, učešće žena u politici i javnom životu, kao tradicionalne oblasti iz ovog područja ali i koleracija rodne ravnopravnosti sa klimatskim promjena i zaštitom životne sredine kao savremena tema koja naglašava poveznicu između rodne ravnopravnosti sa održivim razvojem. Analizom ove oblasti se, u suštini, želi ukazati na potrebu integracije rodne dimenzije i u onim područjima koja tradicionalno nisu bila od značaja u feminističkoj jurisprudenciji, pa se naglasak stavlja na sposobnost Crne Gore da odgovori izazovima sa kojima se savremeno društvo susrijeće.

Važno je napomenuti da je svako odabrano područje od velikog značaja i da predstavlja posebnu temu samo za sebe. Zbog ograničenja ovog istraživanja i ljepše preglednosti ovo rada, odabrana područja nisu iscrpno analizirana, već samo u pogledu najvažnijih postavki koje mogu poslužiti ovom istraživanju, posebno u kontekstu analize nacionalnog pravnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti. Neke oblasti su, stoga, sa razlogom isključene iz ove komparativne analize, poput obrazovanja ili zdravstva za koje postoje jasne indikacije o najvećem postignutom stepenu rodne ravnopravnosti u poređenju sa drugim oblastima u Crnoj Gori. Sa druge strane, aktuelna oblast reproduktivnih prava, iako izuzetno važna, nije u fokusu ovog istraživanja s obzirom na izraženiju urgentnost problema iz drugih odabranih tradicionalnih područja. Ova selekcija, u svakom slučaju, omogućava sveobuhvatan pregled problema i

potencijala za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti, uz isticanje savremenih izazova poput klimatskih promjena, čime se dodatno naglašava važnost integracije rodne perspektive u svim oblastima društvenog života.

Komparativni pravni okvir predstavlja važnu metodološku osnovu za analizu i unaprjeđenje zakonodavstva, posebno u oblasti rodne ravnopravnosti. Kako je rodna ravnopravnost univerzalna vrijednost i temeljno ljudsko pravo priznato u međunarodnim dokumentima, komparativni okvir omogućava praćenje implementacije ovih normi i standarda na globalnom nivou, identifikujući ključne izazove i dobre prakse. Osim relevantnih međunarodnih dokumenata, u ovom poglavlju pažnja je posvećena sudskoj praksi, u prvom redu praksi Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije, ali i praksi CEDAW komiteta, čime se doprinosi boljem razumjevanju kako se norme o rodnoj ravnopravnosti primjenjuju u praksi. Ovaj pregled slučajeva iz prakse pomaže u identifikaciji ključnih pravnih principa i njihovoj prilagodljivosti na nacionalnom nivou. Primjeri legislativnih rješenja iz komparativne prakse, uz to, omogućavaju identifikaciju inovativnih pristupa i najboljih praksi koje mogu biti primjenjive u nacionalnom kontekstu.

Imajući u vidu navedeno, ovo poglavlje ima za cilj da potpomogne analizu pozitivno - pravnog okvira ne samo u prepoznavanju problema, već i kroz primjere konkretnih rješenja na osnovu iskustava drugih zemalja. Time se umanjuje rizik od donošenja neefikasnih zakonodavnih rješenja i omogućava prilagođavanje uspješnih modela nacionalnim potrebama. Ovo poglavlje je, dakle, od velikog značaja jer pruža širi uvid u globalne standarde, legislativne modele i empirijske podatke omogućavajući detaljniju analizu crnogorske jurisprudencije. Kroz ovo poglavlje se vrši poveznica nacionalnog konteksta sa globalnim trendovima, omogućavajući tako razvijanje inkluzivnijih i efektivnijih legislativnih rješenja koja doprinose postizanju rodne ravnopravnosti u svom obimu i punini.

4.2. NASILJE NAD ŽENAMA I NASILJE U PORODICI

4.2.1. RASPROSTRANJENOST NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI

Rodno zasnovano nasilje predstavlja jedno od najrasprostranjenijih, najozbiljnijih i najdublje ukorijenjenih kršenja ljudskih prava u svijetu, prožimajući svako društvo na svakom nivou.⁷²² Prema globalnim procjenama Svjetske zdravstvene organizacije, oko 736 miliona žena, odnosno jedna od tri žene tokom života doživi fizičko i/ili seksualno nasilje od strane intimnog partnera ili seksualno nasilje od strane ne-partnera, ili oboje, barem jednom u životu. U izvještaju se dalje navodi da su stope depresije, anksioznih poremećaja, neplaniranih trudnoća, polno prenosivih bolesti i infekcije HIV-om veće kod žena koje su doživjele nasilje u poređenju sa ženama koje ga nisu doživjele, što predstavlja surovu posljedicu nasilja u vidu raznovrsnih zdravstvenih problema.⁷²³ Ovo pogađa žene svih uzrasta, socio-ekonomskih statusa, rasa i etničkih grupa, a za sobom nosi ogromne socijalne i ekonomske troškove za društva.⁷²⁴ Podaci Ujedinjenih nacija ukazuju na užasavajuću činjenicu da je nasilje vodeći uzrok smrti ili invalidnosti žena uzrasta 15 do 45 godina.⁷²⁵ Ne čudi što je, na liniji toga, nasilje nad ženama jedna od prvih oblasti interesovanja feminističkih teoretičara/ki i autora/ki, pa su prve vidljive inicijative i promjene bile iz oblasti nasilja nad ženama u krivičnim i porodičnim zakonima⁷²⁶, uvele su se rodno osjetljive procedure, pružanje besplatne pravne pomoći žrtvama nasilja i adekvatan pristup žrtvama nasilja⁷²⁷. Očito se, međutim, ni danas ne može pohvaliti dobrim brojkama kada je u pitanju nasilje nad ženama i nasilje u porodici. Takvom stanju umnogome doprinosi činjenica da se nasilje prenosi sa generacije na generaciju, posebno imajući u vidu da djeca, najčešće, prisustvuju činu nasilnog ponašanja ili su žrtve nasilja, pa djeca koja su svjedočila porodičnom nasilju imaju veću vjerovatnoću da će se nasilno ponašati prema svojim partnerima i djeci kada budu odrasle osobe.⁷²⁸ Takođe, poražavajuća je i činjenica da se 30% do 60%

⁷²² Pogledati: Catharine MacKinnon, *Are Women Human? And other International Dialogues*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006;

Aisha Gill, Gina Heathcote, Emma Williams, "Violence", *Feminist Review Journal*, Special Issue 112, 2016.

⁷²³ World Health Organization, Violence against women:

<https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/341337/9789240022256-eng.pdf?sequence=1> (pristupljeno 27.05.2024. godine)

⁷²⁴ World Bank, Brief: Gender-Based Violence (Violence against Women and Girls):

www.worldbank.org/en/topic/socialsustainability/brief/violence-against-women-and-girls. (pristupljeno 27.05.2024. godine).

⁷²⁵ UN Women: Facts and figures on Violence against Women:

https://documentation.lastradainternational.org/lisidocs/facts_figures_violence_against_women_2007.pdf

⁷²⁶ Više o tome: Kelly Weiberg, *Sex, Violence, Work and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 1996, 277 - 285.

⁷²⁷ Više o tome: Elisabet Schneider, "Describing and Changing: Women's Self Defence Work and the Problem of expert Testimony on Battering", *Women's Rights Law Reporter*, 9, 1986, 195 - 222.

⁷²⁸ Rebecca Dobash, Russell Dobash, "The nature and antecedents of violent events", *24 Br J Crim* 269, 1984; Rebecca Dobash, Russell Dobash, *Violence Against Wives: A Case Against the Patriarchy*, Free Press, New York, 1979.

Rebecca Dobash, Russell Dobash, *Women, Violence and Social Change*, Routledge, New York, 1992.

počinilaca nasilja u partnerskim vezama, ponaša nasilno i prema djeci.⁷²⁹

4.2.2. POJAM, VRSTE I UZROCI NASILJA NAD ŽENAMA I NASILJA U PORODICI⁷³⁰

Nasilje nad ženama i nasilje u porodici je, neosporno, univerzalan i široko rasprostranjen društveni problem i konstanta koja je u novije vrijeme postala jedna od najznačajnijih tema kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou, te opravdano zavređuje pažnju ove disertacije.⁷³¹ Nasilje nad ženama i nasilje u porodici, koji se ispoljavaju u svim sferama života, postojalo je još i u rudimentalnim oblicima porodice, a kao takvo, zahvaljujući društvenim i kulturološkim obrascima ponašanja opstalo je sve do danas. O nasilju nad ženama ne postoji univerzalna definicija jer nema definitivnog slaganja oko ovog pojma u kojem raznolike podjele usložnjavaju sagledavanje ove pojave. U potrazi za univerzalnom definicijom kroz pregled relevantne literature iz ove oblasti, nailazi se na različite definicije od strane različitih autora. Čini se da je, ipak, najviše korišćena i, vjerovatno, najobuhvatnija definicija nasilja nad ženama data u Konvenciji Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija):

“Nasilje nad ženama označava kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije nad ženama i predstavlja sva djela rodno zasnovanog nasilja koje dovode do, odnosno mogu da dovedu do fizičke, seksualne, psihičke, odnosno ekonomske povrede, odnosno patnje za žene, obuhvatajući i prijetnje takvim djelima, prinudu, odnosno arbitrarno lišavanje slobode, bilo u javnosti ili u privatnom životu”.⁷³²

Istanbulska konvencija, takođe, jasno prepoznaje i definiše nasilje nad ženama kao “manifestaciju istorijski nejednakih odnosa moći između žene i muškaraca koji su doveli do dominacije i diskriminacije muškaraca nad ženama kao i do sprječavanja napredovanja žena u punoj mjeri”.⁷³³ Dakle, jasno su prepoznati uzročno-posljednični i kulturološko-institucionalni odnosi koji daju okvire opstanka nasilja u društvu.⁷³⁴ Istanbulska konvencija, konkretnije, definiše da rodno zasnovano nasilje nad ženama predstavlja “nasilje koje je usmjereno protiv žene zato što je žena, odnosno ono koje

⁷²⁹ Podaci Fondacije „Thepowerofifi“ dostupni na: www.healingwingsretreat.org. (pristupljeno 27.05.2024.godine)

⁷³⁰ Objavljen dio istraživanja: Milena Aćimić Remiković, “Tradicionalna i kulturna tolerancija na nasilje nad ženama: primjer Cme Gore”, u Zilka Spahić - Šiljak, Jasna Kovačević i Jasmina Husanović (ur.), *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, TPO fondacija, Sarajevo, 2022.

⁷³¹ Više o rodno zasnovanom nasilju kao globalnom problemu: Hilary Charlesworth, Christine Chinkin, “Violence against women: a global issue”, u Stubbs, J (ur.), *Women, Male Violence and the Law*, 1994, Sydney: Institute of Criminology, Monograph Series No 6.

⁷³² Konvencija o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija), član 3; dostupna na: <https://rm.coe.int/168046246e>

⁷³³ Op. cit. preambula.

⁷³⁴ Više o tome: Zlatan Hrnčić, *Nasilje nad trudnicama u BiH porodica, zdravstveni sistem i radni odnosi*, TPO fondacija, Sarajevo, 2021.

nesrazmjerno utiče na žene”. Takođe, Istanbulska konvencija je do nedavno bila jedini međunarodni dokument koji, čak u samom naslovu, direktno adresira pitanje nasilja u porodici, a prepoznaje ga kao:

“svako djelo fizičkog, seksualnog, psihičkog, odnosno ekonomskog nasilja do kojeg dođe u porodici ili domaćinstvu, odnosno između bivših, odnosno sadašnjih supružnika, odnosno partnera, nezavisno od toga da li učinilac dijeli ili je dijelio domaćinstvo sa žrtvom”.⁷³⁵

Direktiva Evropske unije o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici je nedavno postala drugi međunarodni dokument koji u svom naslovu obuhvata i nasilje u porodici, a ujedno i definiše oba pojma na sličan način kao i Istanbulska konvencija. Ova direktiva, dodatno, u svojoj preambuli naglašava da se pod pojmom nasilja nad ženama podrazumijevaju i krivična djela kao što su femicid, silovanje, seksualno uznemiravanje, seksualno zlostavljanje, uhođenje, rani brak, prinudni prekid trudnoće, prinudna sterilizacija i različiti oblici nasilja na internetu, kao što su seksualno uznemiravanje i zlostavljanje na internetu.⁷³⁶

Na nivou Ujedinjenih nacija, Deklaracija o eliminaciji nasilja nad ženama nudi definiciju nasilja nad ženama kao “svakog akta rodno zasnovanog nasilja koji rezultira ili će vjerovatno rezultirati fizičkim, seksualnim ili psihičkim nanošenjem štete ili patnje ženama, uključujući prijetnje takvim djelima, prisilu ili proizvoljno lišavanje slobode, bilo da se dešavaju u javnom ili privatnom životu.”⁷³⁷ Bečka deklaracija i Platforma za akciju su, takođe, proklamovale pravo žena i djevojaka da žive slobodne od svih oblika rodno zasnovanog nasilja, seksualnog uznemiravanja i eksploatacije, kao i nedeljivost ljudskih prava žena sa univerzalnim ljudskim pravima.⁷³⁸ Na sličan način, Pekinška deklaracija i Program za akciju su utvrdili da su ženska prava - ljudska prava i da je prevencija i eliminacija svih oblika nasilja nad ženama i djevojčicama prioritetne prirode.⁷³⁹ Jedan od najvažnijih propusta u CEDAW Konvenciji je nedefinisanje i nepokrivanje problema rodno zasnovanog nasilja, zbog čega je CEDAW komitet donio Opštu preporuku br. 19 i Opštu preporuku br. 35 koje se bave pitanjem nasilja nad ženama i predstavljaju značajan iskorak u konceptualizaciji rodno zasnovanog nasilja kao kršenja ljudskih prava.

O bilo kom obliku rodno zasnovanog ili porodičnog nasilja da je riječ, zajednički

⁷³⁵ Istanbulska konvencija, Ibid.

⁷³⁶ Direktiva o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, preambula, tačka 9.

⁷³⁷ Declaration on the Elimination of Violence against Women, član 1.

⁷³⁸ Vienna Declaration, World Conference on Human Rights, član 18.

⁷³⁹ Beijing Declaration and Platform of Action, 1995,

dostupno na: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2015/01/beijing-declaration> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

činio predstavlja kontrola, odnosno moć, pa prema riječima Sally Edwards, porodično nasilje predstavlja “sistemski, ahistorijski, akulturalni izraz muške moći koji je jednako neprolazan i trajan kao i patrijarhat koji ga podržava i održava”.⁷⁴⁰ Prema Catharine MacKinnon, nasilje nad ženama i porodično nasilje je simptomatično nejednakim moćnim odnosima unutar društva, naslijeđenim iz prošlosti i održanim od strane onih sa pozicije moći. Glavni faktor u nasilju nad ženama, dakle, jeste tradicionalna uloga žena kao podređenih, a muškaraca kao nadređenih, pa osnovni i prvi izvor nejednakosti leži u seksualnosti i ugnjetavju žena.⁷⁴¹ U kontekstu ove disertacije, prilikom analize pozitivno - pravnog okvira nasilja nad ženama i nasilja u porodici, posebna pažnja posvećena je prethodno pomenutim međunarodnim standardima i djelima nasilja koja shodno moraju da budu prepoznata u nacionalnom kontekstu, kao i kazenoj politici povodom ovih djela u nacionalnim zakonodavnim rješenjima.

4.2.3. FEMICID KAO NAJEKSTREMNIJI OBLIK NASILJA NAD ŽENAMA

Femicid predstavlja najekstremniji oblik i vrhunac kontinuiranog nasilja nad ženama koje podrazumijeva namjerno ubistvo žene zbog njenog pola.⁷⁴² Femicid je podstaknut diskriminacijom po osnovu pola, nejednakim odnosima moći i rodnim stereotipima i predstavlja “najekstremniju i najbrutalniju manifestaciju nasilja nad ženama i djevojčicama”⁷⁴³. U novembru 2012. godine, Akademski savjet za sistem Ujedinjenih nacija potpisao je Bečku deklaraciju o femicidu⁷⁴⁴, koja ne predstavlja pravno obavezujući dokument niti međunarodni sporazum, ali dakako predstavlja važan iskorak ka prepoznavanju femicida na globalnom nivou. Od tada se bilježi spor ali kontinuiran napredak u uvođenju ovog termina u rječnik međunarodnih organizacija i država, ali rodno specifična ubistva žena i dalje ostaju uznemiravajući globalni problem, uz sve veće stope viktimizacije.

⁷⁴⁰ Sally Edwards, *Sex and Gender in the Legal Process*, Blackstone, London, 1996, str. 180.

⁷⁴¹ Više o tome: Catharine MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, Cambridge, Mass: Harvard, 1989.

⁷⁴² Više o tome: Diana E.H. Russell, Nicole Van de Ven, *Crimes against Women: Proceedings of the International Tribunal in Brussels 1976*, Third Edition, Russell Publications, Berkeley, 1990;

Jill Radford, Diana E.H. Russell, “Femicide: The politics of Women Killing”, u Jill Radford i Diana E.H. Russell (ed.), *Open University Press*, Buckingham, England, 1992;

Caroline Davidson, “Femicide as Gender Persecution”, *Harvard Journal of Law and Gender*, Vol. 46, 2023;

Myrna Dawson, “Punishing femicide: Criminal justice responses to the killing of women over four decades”, *Current Sociology*, Volume 64 Issue 7, Special Issue on Femicide, 2016;

Chaime Marcuello-Servós, Consuelo Corradi, Shalva Weil, Santiago Boira, “Femicid: A Social Change”, *Current Sociology*, Volume 64 Issue 7, Special Issue on Femicide, 2016.

⁷⁴³ UN Women, Five essential facts to know about femicide, dostupno na:

<https://www.unwomen.org/en/articles/explainer/five-essential-facts-to-know-about-femicide> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁴⁴ Bečka deklaracija o femicidu, dostupna na:

https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_22/_E-CN15-2013-NGO1/E-CN15-2013-NGO1_E.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine)

Prema podacima UN Women, u 2023. godini oko 51.100 žena širom svijeta je ubijeno od strane svojih intimnih partnera ili drugih članova porodice (uključujući očeve, majke, ujake i braću).⁷⁴⁵ Nadalje, skoro 89.000 žena i djevojčica ubijeno je tokom 2022. godine, što predstavlja najveći godišnji broj zabilježen u posljednje dvije decenije. Čak štaviše, dostupni statistički podaci ukazuju na to da, iako je ukupan broj ubistava u svetu počeo da opada u 2022. godini nakon skoka u 2021. godini, broj ubistava žena u kontinuitetu ne opada.⁷⁴⁶ Iako se smatra da veliki broj žrtava femicida ostaje neprebrojan, brojke govore da svakog dana 140 žena bude ubijeno od člana svoje porodice i bivšeg ili sadašnjeg partnera, te da svakih deset minuta jedna žena u svijetu bude ubijena.⁷⁴⁷ Prema dostupnim statističkim podacima na svjetskom nivou, najčešći počinioci femicida su trenutni i bivši intimni partneri, čineći u prosjeku 60% svih ubistava povezanih s intimnim partnerima i porodicom.⁷⁴⁸ Udio muških i ženskih žrtava ubistava koje su počinili intimni partneri ili članovi porodice u 2022. godini činili su 12% muškaraca i 55% žena.⁷⁴⁹

Smatra se da je pojam femicid prvi put upotrijebljen u Ujedinjenom Kraljevstvu 1801. godine za opisivanje “ubistva žene”.⁷⁵⁰ U trenucima kada feministički pokret oživljava, termin se ponovo upotrebljava tokom 1970-tih godina,⁷⁵¹ pa se Diana Russell smatra prvom istraživačicom koja je upotrijebila ovaj termin u međunarodnom kontekstu na Međunarodnom tribunalu o zločinima protiv žena u Briselu 1976. godine.⁷⁵² Od tada, pojam femicida ima veliki broj definicija a nijednu jedinstvenu i opšteprihvaćenu, čak ni u okviru međunarodnog sistema zaštite prava žena. Naime, niti CEDAW konvencija niti Istanbulska konvencija ne prepoznaju izričito femicid kao kršenje ljudskih prava i ne sadrže definiciju ovog fenomena. U pogledu CEDAW konvencije, nedostatak bavljenja nasiljem nad ženama ublažen je, mada djelimično, interpretativnim pokušajem CEDAW komiteta da nasilje nad ženama uključi u okvire

⁷⁴⁵ UN Women, Five essential facts to know about femicide, op. cit.

⁷⁴⁶ Dostupno na: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022-en.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁴⁷ Pogledati: <https://news.un.org/en/story/2024/11/1157386> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁴⁸ Pogledati: <https://www.unwomen.org/en/news-stories/press-release/2024/11/one-woman-or-girl-is-killed-every-10-minutes-by-their-intimate-partner-or-family-member> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁴⁹ Dostupno na: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022-en.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁵⁰ Pogledati: Celeste Saccomano, “El Femicidio en América Latina: ¿Vacío Legal o Déficit del Estado de Derecho? Femicide in Latin America: Legal Vacuum or Deficit in the Rule of Law?”, *117 Rev. Cidob D’Afers Int’L*, 2017, str. 51 i 54.

⁷⁵¹ UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences, Rashida Manjoo, Addendum: Mission to Honduras, UN Doc. A/HRC/29/27, 2015.

⁷⁵² Pogledati: Brussels, International Tribunal on Crimes Against Women Global Network of Sex Work Projects, 2015, dostupno na: <https://www.nswp.org/timeline/event/brussels-international-tribunal-crimes-against-women> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

Konvencije kroz Opštu preporuku br. 19 i Opštu preporuku 35. Opšta preporuka br. 35, međutim, ne pominje femicid eksplicitno niti ga definiše već ga pominje isključivo u kontekstu prikupljanja podataka, svodeći ovaj složeni fenomen na “rodno zasnovana ubistva žena”. Istanbulska konvencija, takođe, nema odredbe koje se posebno bave fenomenom femicida, ali se njome prepoznaju različiti oblici nasilja za koje su države obavezne da ih kriminalizuju, i to različiti oblici fizičkog, psihološkog, ekonomskog, seksualnog nasilja, prisilni brak, sakaćenje ženskih genitalija, prisilni abortus, sterilizacija, uhođenje, seksualno uznemiravanje i silovanje. Femicid, u tom pogledu, može biti najteži oblik fizičkog nasilja, pa je, svakako, implicitno sadržan u odredbama Istanbulske konvencije.

U potrazi za definicijom femicida, nailazi se na različite koncepcije ovog pojma od strane različitih međunarodnih organizacija. Recimo, Svjetska zdravstvena organizacija femicid definiše kao “namjerno ubistvo žene zato što je žena, pri čemu šire definicije uključuju sva ubistva žena ili djevojčica”⁷⁵³ Evropski institut za rodnu ravnopravnost, definiše femicid na sljedeći način:

“Femicid je ubijanje žena i djevojčica zbog njihovog roda. On obuhvata ubistva žena kao rezultat nasilja od strane intimnog partnera, torture i mizoginog ubijanja žena, ubistva žena i djevojčica 'u ime časti', ubistva kao posljedicu drugih štetnih praksi, ciljane ubistva žena i djevojčica u oružanim sukobima, kao i slučajeve femicida povezane sa bandama, organizovanim kriminalom, trgovinom drogom i trgovinom ženama i djevojčicama.”⁷⁵⁴

Ova definicija je preuzeta iz definicije femicida u Bečkoj deklaraciji o femicidu, koja dodatno definiše postojanje nekoliko oblika femicida i to: (1) ubistvo žena kao rezultat nasilja od strane intimnog partnera; (2) mučenje i mizogino ubistvo žena; (3) ubistvo žena i djevojčica u ime „časti“; (4) ciljane ubistva žena i djevojčica u kontekstu oružanih sukoba; (5) ubistva žena povezana s mirazom; (6) ubistva žena i djevojčica zbog njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta; (7) ubijanje aboridžinskih i autohtonih žena i djevojčica zbog njihovog roda; (8) čedomorstvo djevojčica i abortusi zasnovani na polu; (9) smrtno ishode povezane sa genitalnim sakaćenjem; (10) optužbe za veštičarenje; i (11) druge oblike femicida povezane s bandama, organizovanim kriminalom, trgovcima drogom, trgovinom ljudima i širenjem malokalibarskog oružja.⁷⁵⁵ Diana Russell, takođe, pravi jednu kategorizaciju femicida i to na: femicid

⁷⁵³ Pogledati: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/77421/WHO_RHR_12.38_eng.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine).

⁷⁵⁴ Pogledati: <https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1192> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁵⁵ Ibid, Bečka deklaracija o femicidu.

intimnog partnera, porodični femicid, femicid koji su izvršili drugi poznati izvršioци, femicid koji su izvršile nepoznate osobe muškog pola prilikom tokom vŕšenja drugih krivičnih djela kao ŕto su razbojniŕtvo, krađa sa smrtnim ishodom, te krivična djela u pogledu oružanih sukoba.⁷⁵⁶ Imajućи u vidu prethodno navedene statistiĕke podatke koji jasno ukazuju na ĕinjenicu da je najvećи broj femicida izvrŕen od strane partnera ili ĕlana porodice, ne ĕudi ŕto su feministiĕki autori i autorke, najveću paŕnju posvetili femicidu intimnih partnera. U tom kontekstu, Dobash i Dobash kao izdvojene faktore rizika za ovu vrstu femicida istiĕe nekoliko vaŕnih stavki, i to: demografski i socio - ekonomski faktori, zloupotreba supstanci psihoaktivnog sastava, prethodnu istoriju nasilniĕkih delikata izvrŕenih nad ŕenama, neprijatni i traumatiĕni događaji u djetinjstvu, sklonost ka nasilju prema partnerki, a naglaŕavaju i vaŕnost specifiĕnosti odnosa između poĕinioca femicida i ŕrtve, kao i druge situacione faktore.⁷⁵⁷

Postoji, dakle, raznovrsnost definicija pojma femicid, pa i literatura nije izuzetak. Za ovo istraŕivanje bilo bi, ipak, iscrpno ulaziti u dublje teorijske rasprave povodom definicije ovog pojma koji kontinuirano prolazi kroz redefinisanje.⁷⁵⁸ Svakako, znaĕajno je bilo pomenuti neke, imajućи u vidu potrebu za iznalaŕenjem naĕina da se femicid prepozna i definiŕe, pa i inkriminiŕe na nacionalnom nivou. Ovo je, dakako, od velikog znaĕaja imajućи u vidu da Evropski institut za rodnu ravnopravnost ukazuje da nepostojanje jedinstvene definicije femicida, kao i nedefinisane femicida kao kriviĕnog djela, onemogućava prikupljanje podataka o prevalenci femicida.⁷⁵⁹ Osim toga, iz istaknutog, vidljivo je da se femicid ne definiŕe krovnim međunarodno pravnim

⁷⁵⁶ Diana Russell, *Politicizing The Killing Females: Strengthening Understanding of Femicide Using research to galvanize action and accountability*, WHO, Washington DC, str. 22.

⁷⁵⁷ Rebecca Dobash, Russell Dobash, "Murder in Britain Study: The Murder of Women", *Strengthening Understanding of Femicide Using research to galvanize action and accountability*, WHO, Washington DC, str. 66.

⁷⁵⁸ Pogledati: Monique Widyono, "Conceptualizing Femicide", *Strengthening understanding of femicide: using research to galvanize action and accountability*, 2009;

Diana Russell, "Femicide: Politicizing the Killing of Females", *Strengthening understanding of femicide: using research to galvanize action and accountability*, 2009;

Karen D. Stout, "Intimate Femicide: A National Demographic Overview", *Journal of Interpersonal Violence*, Volume 6, Issue 4, 1994, str. 476 – 485;

Jacquelyn Campbell, Carol W. Runyan, "Femicide: Guest Editors' Introduction", *Homicide Studies*, Volume 2, Issue 4, 1998, str. 347 – 352;

Ani Jilozian, *Femicide in Armenia: A Silent Epidemic*, 2016;

Rosemary Gartner, Maria Crawford, *Woman Killing: Intimate Femicide in Ontario 1974 – 1994*, dostupno na: <https://femicideinCanada.ca/wp-content/uploads/2023/10/GARTNER2c-DAWSON-CRAWFORD-1999.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine);

Shanaaz Mathews i drugi., "Every Six Hours a Woman is Killed by her Intimate Partner": A National Study of Female Homicide in South Africa, 2004, dostupno na:

https://www.researchgate.net/publication/242681486_Every_six_hours_a_woman_is_killed_by_her_intimate_partner_A_National_Study_of_Female_Homicide_in_South_Africa (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁵⁹ EIGE, *Defining and Identifying femicide: a literature review*, 2021, dostupno na:

<https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/defining-and-identifying-femicide-literature-review/> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

rodnim standardima, što predstavlja priličan izazov u ispunjavanju preporuke Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost polazeći od premise da je međunarodni okvir krovni u regulisanju pitanja prava žena. Ujedinjene nacije su, takođe, u više navrata reagovale povodom prethodno navedenog, pa su 2013. godine donijele Rezoluciju o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica⁷⁶⁰, kao i 2015. godine Rezoluciju o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica⁷⁶¹, sa naglaskom na dužnu pažnju država da spriječe akte nasilja nad ženama kroz jačanje krivično - pravnog sistema u kontekstu ubistava koja su rodno zasnovana i njihovog prikupljanja, kao i jačanju međunarodne saradnje i razmjene dobrih praksi u ovim krivičnim stvarima. Uz to, u Izvještaju specijalne izvjestiteljke za nasilje nad ženama, posebna pažnja posvećena je femicidu, pa se u skladu sa svim prethodno istaknutim, države posebno pozivaju da uspostave mehanizme na osnovu kojih će se pratiti slučajevi femicida - *Femicide Watch*, i to u tri prilično široko postavljene kategorije: femicid intimnog partnera, porodični femicid i drugi femicidi.⁷⁶² U skladu sa navedenim međunarodnim okvirom, potrebno je izvršiti analizu nacionalnog zakonodavnog konteksta i pružiti shodne smjernice.

4.2.4. NASILJE NAD ŽENAMA U SAJBER PROSTORU I SEKSISTIČKI GOVOR MRŽNJE

Online ili sajber nasilje nad ženama predstavlja novu dimenziju rodno zasnovanog nasilja i oblast koja je u razvoju. Evropski institut za rodnu ravnopravnost sa posebnom pažnjom ističe da i pored toga što se sajber nasilje nad ženama nerijetko odbacuje kao nevažan i isključivo virtuelan fenomen, ono ipak ne postoji samostalno i u vakuumu već predstavlja “oblik rodno zasnovanog nasilja koji se sprovodi putem novih tehnologija i koji je duboko ukorijenjen u nejednakosti između žena i muškaraca koja i dalje opstaje u našim društvima”⁷⁶³. Ovo znači da je nasilje nad ženama metastaziralo i svoje pipke prilijepilo i na sajber prostor, te ono čini dio kontinuuma nasilja koje često počinje u realnom a odjekuje u virtuelnom svijetu,⁷⁶⁴ a obuhvata širok spektar nasilja

⁷⁶⁰ UN Rezolucija o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica, dostupna na: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/2010-2019/2013/General_Assembly/A-RES-68-191.pdf (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁶¹ UN Rezolucija o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica, dostupna na: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/443/50/pdf/n1544350.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁶² Pogledati Izvještaj iz 2015. godine, dostupan na: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n16/297/08/pdf/n1629708.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁶³ Pogledati: https://eige.europa.eu/sites/default/files/cyber_violence_against_women_and_girls_key_terms_and_concepts.pdf (pristupljeno 05.12.2024. godine)

⁷⁶⁴ Pogledati:

Niombo Lomba, Cecilia Navarra, Meenakshi Fernandes, *Combating Gender-based Violence: Cyber violence – European added value assessment*, European Parliamentary Research Service, Brussels, 2021;

Emma Jane, *Misogyny Online: A short (and brutish) history*, SAGE, London, 2016.

Anastasia Powell, Nicola Henry, *Sexual Violence in a Digital Age*, Palgrave Macmillan, London, 2017.

od nasilja u porodici, preko seksualnog nasilja, javnog uznemiravanja, do ratnog silovanja i femicida.⁷⁶⁵ Važno je istaći, sa druge strane, i postojanje očigledne marginalizacije uloge roda u diskusiji o sajber nasilju, posebno u pogledu međusobne povezanosti nasilja koje žene doživljavaju u sajber i realnom svijetu.⁷⁶⁶ Prema riječima Simonović, sajber nasilje nad ženama, dake, može se shvatiti kao produžetak “kontinuumu” jer podrazumijeva upotrebu tehnologija u cilju sprovođenja nasilnih radnji prema ženama u okviru jednog te istog sistema opresije,⁷⁶⁷ pa su granice između sajber i realnih dimenzija nasilja sve više isprepletane i nejasne, dok virtuelno, takođe, ima “stvarne” posljedice na žene.⁷⁶⁸ Najzad, iako je neosporno da su i žene i muškarci žrtve nasilja, studije, pak, pokazuju da su žene češće žrtve teških oblika sajber nasilja, kao što je sajber uznemiravanje i sajber uhodjenje,⁷⁶⁹ pa ovo područje ima posebnu vrijednost i zahtijeva dodatno istraživanje u feminističkoj jurisprudenciji.

Fenomen koji je na početku ovog vijeka bio nezamisliv sada je veoma rasprostranjen. Recimo, prema istraživanju iz 2015. godine koje je sprovedla Komisija za širokopojasne mreže Ujedinjenih nacija za održivi razvoj, skoro tri četvrtine žena iskusilo je neki oblik nasilja zasnovanog na polu u sajber prostoru, pri čemu su skoro dvije trećine počinitelaca bili muškarci.⁷⁷⁰ Prema istraživanju iz 2020. godine koje je

Marie Segrave, Laura Vitis (ur.), *Gender, Technology and Violence*, Routledge, Abingdon, UK, 2017.

Eleonora Esposito, “Introduction: critical perspectives on gender, politics and violence”, *Journal of Language Aggression and Conflict*, Vol. 9, No 1, str. 1–20, 2021.

⁷⁶⁵ Cynthia Cockburn, “The Continuum of Violence A Gender Perspective on War and Peace”, u Wenona Giles (ur.), *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, 2004, str. 24 - 44;

Sara Davies, Jacqui True, “Reframing Conflict-related Sexual and Genderbased Violence: Bringing Gender Analysis Back”, *Security Dialogue*, 46(6), 2015;

Mariateresa Garrido, *Mapping Online Gender-Based Violence*, UPEACE Press: San Josè, 2022;

Annick Wibben, “Everyday Security, Feminism, and the Continuum of Violence”, *Journal of Global Security Studies*, 5(1), 2019.

⁷⁶⁶ Pogledati: Elena Pavan, “Internet Intermediaries and Online Gender-based Violence”, u Segrave i Vitis (ur.), *Gender, technology and violence*, London: Routledge, 62- 78, 2017;

Chiara Gius, “(Re)thinking gender in cyber-violence: Insights from awareness-raising campaigns on online violence against women and girls in Italy”, *Media Education* 14(2), 95-106, 2023.

⁷⁶⁷ Dubravka Šimonović, Report of the Special Rapporteur on Violence against Women, its causes and consequences on online violence against women and girls from a human rights perspective (A/HRC/38/47), 2018, dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc3847-report-special-rapporteur-violence-against-women-its-causes-and> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁶⁸ Pogledati: Luciano Floridi, *The Online Manifesto: Being Human in a Hyperconnected Era*, Springer Nature: New York, 2015;

Karen Lumdsen, Heather Morgan, “Cyber-trolling as Symbolic Violence”, u Lombard (ur.), *The Routledge Handbook of Gender and Violence*, London and New York: Routledge, 2018.

⁷⁶⁹ Nicholas Brody, Anita Vangelisti, “Cyberbullying: Topics, Strategies, and Sex Differences”, *Computers in Human Behavior* 75, 739–48, 2017.

⁷⁷⁰ UN Broadband Commission for Digital Development Working Group on Broadband and Gender, *Cyber - Violence against Women and Girls: A World - Wide Wake up Call*, Report, 2015, dostupno na: https://networkedintelligence.com/wp-content/uploads/2019/02/Cyber_violence_Gender-report.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine)

sproveo Economist Intelligence Unit, a koje je obuhvatilo 45 zemalja, čak 85% žena iskusilo je ili svjedočilo nasilju u sajber prostoru.⁷⁷¹ Nadalje, Amnesty International je objavio komparativnu studiju koja je sprovedena u Evropi, Sjedinjenim Američkim Državama i Novom Zelandu, a koja je otkrila da je skoro četvrtina ispitanih žena barem jednom u životu iskusila nasilje zasnovano na polu u sajber prostoru.⁷⁷² Odrasle žene se, nadalje, često suočavaju sa online nasiljem u njihovom političkom angažovanju, novinarstvu i aktivizmu, što je posebno prepoznato kao prepreka njihovoj političkoj participaciji i slobodi izražavanja.⁷⁷³ I ovdje, kao i u realnom životu, žene koje pripadaju marginalizovanim grupama u društvu najviše su pogođene najnasilnijim i najviciosnijim oblicima online nasilja.⁷⁷⁴ Prema Izvještaju Plan International o stanju djevojčica u svijetu iz 2020. godine, više od polovine djevojčica koje su učestvovala, odnosno 58%, izjavile su da su doživjele online uznemiravanje i zlostavljanje, a 50% djevojčica izjavilo je da se suočava više sa uznemiravanjem u sajber prostoru nego u realnom životu. U ovom istraživanju je takođe utvrđeno da online uznemiravanje počinje već sa 8 godina, dok većina djevojčica doživljava svoje prvo online nasilje između 14. i 16. godine.⁷⁷⁵

Kao ni u slučaju femicida, ni kod ovog fenomena ne postoji opšte prihvaćena i jedinstvena definicija pojma sajber nasilja nad ženama, što predstavlja izuzetno izazovan zadatak koji prati sve veća diskusija o tome kako konceptualizovati ovaj fenomen. Savjetodavni komitet Evropske komisije za jednake šanse žena i muškaraca, naime, preporučuje upotrebu sljedeće definicije:

“Sajber-nasilje nad ženama je oblik nasilja zasnovanog na rodu, koje se vrši direktno ili indirektno putem informacionih i komunikacionih tehnologija, a koje rezultira, ili može dovesti do fizičke, seksualne, psihološke ili ekonomske štete ili patnje za žene i devojčice. Ovo uključuje prijetnje takvim delima, bez obzira na to da li se dešavaju u

⁷⁷¹ The Economist Intelligence Unit, *Measuring the prevalence of online violence against women*, 2020, dostupno na: <https://onlineviolencewomen.eiu.com/> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁷² Pogledati: <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2017/11/amnesty-reveals-alarming-impact-of-online-abuse-against-women/> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁷³ Pogledati: FRA, *Violence, threats and pressures against journalists and other media actors in the European Union*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, dostupno na: <https://www.refworld.org/reference/regionalreport/eufra/2016/en/114953> (pristupljeno 01.12.2024.godine); Inter-Parliamentary Union (2016), ‘Sexism, harassment and violence against women parliamentarians’, Issues Brief, October, Geneva, dostupno na: <https://www.ipu.org/resources/publications/issue-briefs/2016-10/sexism-harassment-and-violence-against-women-parliamentarians> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁷⁴ Lunica Di Meo, Lunica, *Monetizing Mysogony—Gendered Disinformation and the Undermining of Women’s Rights and Democracy Globally; She Persisted*, 2023, dostupno na: https://she-persisted.org/wp-content/uploads/2023/02/ShePersisted_MonetizingMisogyny.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁷⁵ Plan International Izvještaj o stanju djevojčica u svijetu, dostupno na: <https://plan-international.org/uploads/2022/02/sotwgr2020-execsummary-en-3.pdf> (05.12.2024.godine)

javnom ili privatnom životu, ili ometaju korišćenje njihovih osnovnih prava i sloboda. Sajber-nasilje nad ženama nije ograničeno samo na, ali uključuje povrede privatnosti, proganjanje, uznemiravanje, rodno zasnovan govor mržnje, dijeljenje ličnih sadržaja bez pristanka, seksualno zlostavljanje putem slika, hakovanje, krađu identiteta i direktno nasilje. Sajber-nasilje je dio kontinuiteta nasilja nad ženama: ono ne postoji u vakuumu, već proizilazi iz i održava različite oblike nasilja u fizičkom svetu.”⁷⁷⁶

Za razliku od nepostojanja jedinstvene definicije sajber nasilja nad ženama, izgleda da, sa druge strane, postoji saglasje oko toga da postoji više različitih oblika sajber nasilja nad ženama dok neki od njih predstavljaju ekstenzije onih koji se vrše u fizičkom svijetu. Ovdje, naime, spadaju: sajber proganjanje, sajber uznemiravanje, sajber zlostavljanje, online rodno zasnovan govor mržnje i zloupotreba intimnih slika i video zapisa bez pristanka, ali i drugi oblici sajber nasilja kao što su online prijetnje, lažno predstavljanje i krađa identiteta, “doxing”, “flaming”, “trolling” i “body shaming”.

Na međunarodnom planu, ipak, ne može se pohvaliti sa specifičnim pravnim okvirom koji reguliše nasilje u sajber prostoru, ali su različiti rodni pravni standardi pokušali da odgovore na sve veću zastupljenost ovog vida nasilja. Tako, recimo, na nivou Ujedinjenih nacija, CEDAW preporuka br. 35 proširuje definiciju nasilja nad ženama i na nasilje koje se odnosi na tehnološki posredovano okruženje, čime se dodatno obuhvata i nasilje koje se vrši uz pomoć informaciono - komunikacionih tehnologija.⁷⁷⁷ Na nivou Savjeta Evrope, takođe, Istanbulska konvencija ne pominje eksplicitno sajber nasilje nad ženama, ali ono implicitno može da bude shvaćeno kroz član 3a u kojem se daje definicija nasilja nad ženama gdje spadaju svi oblici rodno zasnovanog nasilja, zatim u pogledu članova 33 o psihološkom nasilju, članu 34 o proganjanju, kao i članu 40 o seksualnom uznemiravanju, jer svaki od ovih članova može da se odnosi na karakteristike oblika djela sajber nasilja, odnosno nasilja u virtuelnom svijetu. Dodatno, od izuzetnog je značaja GREVIO opšta preporuka br. 1 iz 2021. godine o digitalnoj dimenziji nasilja nad ženama⁷⁷⁸ u kojoj se ističe kako žene postaju sve podložnije nasilju, pa je potrebno da države potpisnice uspostave pravne i političke okvire za suzbijanje svih oblika nasilja nad ženama, uključujući i sve oblike sajber nasilja. U ovoj preporuci se, takođe, prepoznaje konceptualna složenost

⁷⁷⁶ European Commission, Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men, 2020.

⁷⁷⁷ CEDAW preporuka br. 35, dostupno na: <https://digitallibrary.un.org/record/1305057?v=pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁷⁷⁸ GREVIO opšta preporuka br. 1 iz 2021. godine o digitalnoj dimenziji nasilja nad ženama, dostupna na: <https://rm.coe.int/bih-pmm-3421-grevio-recommendation-no-1-on-the-digital-dimension-of-va/1680acf4da> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

definisanja sajber nasilja nad ženama i napominje da ne postoji “univerzalna tipologija i definicija ponašanja ili radnja koja se smatra grupom oblika nasilja nad ženama koji se vrše online ili putem informaciono - komunikacionog tehnologija”⁷⁷⁹. Stoga, GREVIO razmatra različite verzije i komponente ovog fenomena, uključujući i kontinuitet nasilja, ulogu informaciono - komunikacionih tehnologija i prepoznaje žene kao posebnu grupu žrtava, te predlaže termin “nasilje nad ženama u digitalnoj dimenziji” kao dovoljno širok da obuhvati sve relevantne radnje koje se podrazumijevaju pod ovim pojmom. Najzad, Konvencija iz Lanzarota⁷⁸⁰ i Konvencija iz Budimpešte o sajber-kriminalu⁷⁸¹ obrađuju seksualnu eksploataciju djece na internetu i generalno procesuiraju sajber-kriminal ali ne uključuju nasilje nad ženama uzrokovano upotrebom informaciono - komunikacionih tehnologija.

Na nivou Evropske unije, od posebnog značaja je nova direktiva u oblasti nasilja nad ženama, Direktiva 2024/1385 o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, posebnu pažnju posvećuje sajber nasilju, ipak, ne dajući definiciju istog. U svakom slučaju, vrlo je važna zato što ističe da je potrebno “uskладiti definicije krivičnih djela i kazni za određene oblike nasilja na internetu ako je nasilje neodvojivo povezano sa upotrebom informaciono - komunikacionih tehnologija, a te se tehnologije upotrebljavaju za znatno povećanje težine štetnog učinka krivičnog djela, čime se mijenja obilježje krivičnog djela”. U ovoj direktivi se posebno porepoznaje da je sajber nasilje često usmjereno na političarke, novinarkе i borkinje za ljudska prava, pa propisuje da države članice moraju ovu okolnost uzeti kao otežavajuću pri odmjeravanju kazni za krivična djela nasilja nad ženama. Naglašeno je da upotreba tehnologija nosi dodatni rizik od brzog i rasprostranjenog povećanja pojavnosti određenih oblika sajber nasilja s jasnim rizikom od stvaranja ili pojačavanja duboke i dugotrajne štete za žrtvu. S tim u vezi, u članu 5 ove direktive ističe se potrebna inkriminisanja dijeljenja intimnog ili manipulativnog materijala bez pristanka lica, što je prepoznato kao velika opasnost i šteta za žrtvu zbog brze i široke distribucije i počinjenja ovog djela. Članom 6, nadalje, definisana je obaveza država članica da inkriminišu uhođenje na internetu kao krivično djelo, te članom 7 uznemiravanje na internetu, i članom 8 poticanje na nasilje ili mržnju na internetu, pri čemu se dodatno pojašnjava šta se pod ovim pojmovima

⁷⁷⁹ Ibid.

⁷⁸⁰ Konvencija iz Lanzarota, dostupna na:

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168046e1db>
(pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁸¹ Konvencija iz Budimpešte o sajber-kriminalu, dostupna na:

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802fa401>
(pristupljeno 01.12.2024. godine)

podrazumijeva, a državama članicama se daje autonomija da same definišu ova djela, obuhvaćajući ono što je navedeno ovom direktivom.⁷⁸²

Na kraju ali ne i manje važno, bitno je pomenuti govor mržnje kao poseban oblik nasilja nad ženama koji je posebno zastupljen u sajber prostoru, a kojem se sve više pažnje posvećuje u feminističkoj nauci.⁷⁸³ Postoje različita stanovišta povodom pravne regulacije ove oblasti, posebno izazova koji postoje u sajber prostoru⁷⁸⁴, pa se, ni ovdje, ovo istraživanje ne bavi grandioznim polemikama i kritikama. S tim u vezi, od značaja je staviti fokus na inicijativu Evropske komisije koja je 9. decembra 2021. godine usvojila Komunikaciju “Inkluzivna i Zaštitnička Evropa: proširenje liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje”⁷⁸⁵. Cilj ove inicijative je proširenje tzv. liste krivičnih djela Evropske unije definisanih članom 83 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije⁷⁸⁶ kako bi se ojačao pravni okvir za borbu protiv govora mržnje i zločina iz mržnje u cijeloj Evropskoj uniji.⁷⁸⁷ Evropska komisija je prepoznala da se posljednjih decenija govor mržnje rapidno širi Evropom, a da su žene često meta rodno zasnovanog govora mržnje kako na internetu, tako i izvan njega, te da se treba osigurati odlučan krivično - pravni odgovor na govor mržnje i zločine iz mržnje na osnovima koji nisu samo rasizam i ksenofobija, već i pol, seksualna orijentacija, starosna dob i invaliditet.

Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije u svojoj Opštoj političkoj preporuci br. 15 iz 2015. godine, prvi put uključuje osnove pola i roda u definiciju govora mržnje. Tako, ova preporuka naglašava “težinu govora mržnje usmjerenog na žene zbog njihovog pola, roda i/ili rodnog identiteta, naročito kada je to povezano s drugim njihovim karakteristikama”.⁷⁸⁸ Savjet Evrope, takođe, prepoznaje da je govor mržnje široko rasprostranjen u Evropi, pa u svojoj publikaciji “Combating Sexist Hate

⁷⁸² Direktiva 2024/1385 o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, dostupna na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401385 (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁸³ Pogledati: Emma Jane, “Feminist flight and fight responses to gendered cyberhate”, u Marie Segrave i Laura Vitis (ur.), *Gender, Technology and Violence*, Routledge, 2017; Anastasia Powell, Nicola Henry, “Online Misogyny, Harassment and Hate Crimes”, *Sexual Violence in a Digital Age*, Palgrave Macmillan, 2017.

⁷⁸⁴ Pogledati: Iginio Gagliardone, Danit Gal, Thiago Alves, Gabriela Martinez, *Countering Online Hate Speech*, UNESCO, 2015.

⁷⁸⁵ Komunikacija Evropske komisije, dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:4d768741-58d3-11ec-91ac-01aa75ed71a1_0005_02/DOC_1&format=PDF (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁷⁸⁶ Pogledati: Nina Peršak, “Criminalising Hate Crime and Hate Speech at EU level: Extending the list of Eurocrimes under Article 83 (1) TFEU”, *Criminal Law Forum*, 33:85–119, 2022.

⁷⁸⁷ Pogledati: Policy Department for Citizens’ Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policie, *Hate speech and hate crime in the EU and the evaluation of online content regulation approaches*, 2020.

⁷⁸⁸ Opšta politička preporuka br. 15 (2015) Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije, dostupno na: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech/16808b5b01> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

Speech” posebno ističe da iako sajber prostor donosi novu dimenziju “uzroci seksističkog govora mržnje leže u postojanim nejednakim odnosima moći između žena i muškaraca, čime se perpetuira rodna nejednakost”.⁷⁸⁹ Prema navedenom, seksistički govor mržnje obuhvata “uvrede, postupke koji izražavaju prezir prema osobi na osnovu njenog pola ili roda, “slut - shaming”, “body - shaming”, objavljivanje osvetničkih sadržaja, prijetnje nasiljem ili silovanjem, uvredljive komentare, ali i lažne komplimente koji služe za ponižavanje i ismijavanje i slično.”⁷⁹⁰

4.2.5. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA I PRAKSA CEDAW KOMITETA

Praksa Evropskog suda za ljudska prava u ovom području je izuzetno bogata i osobito značajna kada je u pitanju nasilje nad ženama i nasilje u porodici jer je u svojoj ranijoj praksi Sud utvrdio da ovi vidovi nasilja predstavljaju oblike diskriminacije i povredu temeljnih prava zajemčenih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. Premda Evropska konvencija ne pominje izričito nasilje nad ženama i nasilje u porodici, Sud je razvio bogatu praksu u ovoj oblasti i utvrdio povrede Konvencije u ovim slučajevima u pogledu člana 2 (pravo na život), člana 3 (zabrana mučenja i nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja), člana 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života), kao i članove 13 (pravo na djelotvorno pravno sredstvo) i 14 (zabrana diskriminacije).

Sud je prvi put u svojoj praksi u slučaju *Kontrova protiv Slovačke*⁷⁹¹, jasno stavio do znanja da nasilje u porodici predstavlja kršenje Evropske konvencije i ovaj slučaj doveo u vezu sa članom 2, navodeći da se u kontekstu rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici mora dokazati da nadležni organi nisu zaštitili žrtvu od počinioca iako su znali ili trebali da znaju da postoji stvarna i neposredna opasnost po život žrtve. U ovom slučaju, podnositeljka predstavke je tvrdila da su nadležni organi zanemarili ozbiljne prijetnje nasiljem u njenoj porodici, što je rezultiralo tragičnim ishodom. Konkretno, njen suprug je ubio njihovu djecu, a potom izvršio samoubistvo, uprkos tome što su vlasti bile upozorene o tome. Sud je zaključio da je došlo do povrede prava na život iz člana 2 Evropske konvencije o ljudskim pravima jer vlasti nisu preduzele odgovarajuće mjere da spriječe tragediju iako su bile obaviještene o ozbiljnosti situacije.

⁷⁸⁹ Council of Europe, Gender Equality Strategy, Combating Sexist Hate Speech, dostupno na: <https://rm.coe.int/1680651592> (pristupljeno 07.12.2024.godine)

⁷⁹⁰ Op. cit.

⁷⁹¹ *Kontrova protiv Slovačke*, predstavka br. 7510/04, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/#!%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20KONTOVA%20v.%20SLOVAKIA%22%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%222001-80696%22> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

Jedan od najpoznatijih slučajeva u ovoj oblasti je *Opuz protiv Turske*⁷⁹², u kojem je Sud utvrdio da je Turska prekršila član 2, 3 i 14 jer nije preduzela potrebne korake da zaštiti podnositeljku predstavke i njenu majku od nasilja njenog bivšeg supruga, koji je na kraju ubio bivšu taštu. I u ovom slučaju kao i u prethodnom, podnositeljka predstavke je nekoliko puta prijavljivala nasilne incidente i prijetnje smrću koje nisu urodile plodom. Sud je u ovom slučaju prepoznao da su žrtve nasilja u porodici u Turskoj uglavnom žene i da postoji diskriminatorna pravosudna pasivnost koja podstiče porodično nasilje. Sud je zaključio da uprkos reformama koje je Turska preduzela tokom godina koje su prethodile donošenju presude i dalje postoji opšta inertnost pravosudnog sistema i činjenica da nasilnici mahom ostaju nekažnjeni. Sve to ukazuje na činjenicu da u Turskoj nema dovoljno volje da se preduzmu potrebne mjere od strane države kako bi se ona uhvatila u koštac sa nasiljem u porodici. Turska je, i pored ovakvih konstatacija Evropskog suda za ljudska prava, povukla se iz Istanbulske konvencije tvrdeći da se njome narušavaju koznervativna načela i vrijednosti.⁷⁹³

Kada je u pitanju član 2 Evropske konvencije, važno je pomenuti da je Sud razvio Osman test u cilju procjene odgovornosti države za povredu prava na život. Ovaj test ustanovljen je u slučaju *Osman protiv Ujedinjenog Kraljevstva*⁷⁹⁴, u kojem je Sud razmatrao da li su vlasti prekršile svoje obaveze jer nisu spriječile ubistvo iako su bile svjesne prijetnje. Prema Osman testu, naime, država može biti odgovorna za povredu prava na život kada se utvrdi da su vlasti znale ili su morale znati za postojanje stvarne i neposredne opasnosti po život lica, i kada nisu preduzele razumne korake u okviru svojih ovlašćenja da spriječe tu opasnost. Sud koristi ovaj test kako bi procijenio da li je država prekršila svoje pozitivne obaveze da zaštiti pravo na život, posebno u kontekstu nasilja nad ženama.

CEDAW komitet u svojoj praksi u kontekstu femicida, takođe, primjenjuje Osman test. Recimo, u slučaju *Goekce et al, v Austria*⁷⁹⁵, u kojem je žrtva godinama trpjela zlostavljanje od strane supruga koji joj je više puta prijetio smrću, nekad i pred njihovom djecom. Nakon što je 1999. godine pokušao da je zadavi, prijavila je nasilje policiji, ali su vlasti Austrije propustile da preduzmu potrebne mjere. CEDAW komitet je, stoga, zaključio da je Austrija odgovorna za propust u zaštiti gospođe Goekce i

⁷⁹² Opuz protiv Turke, predstavka br. 33401/02, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/#!%22fulltext%22:%22opuz%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-92945%22> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁹³ Više o tome: <https://www.fordhamilj.org/iljonline/turkeys-withdrawal-from-the-istanbul-convention-lack-of-rights-for-victims-of-gender-based-violence> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁹⁴ Osman protiv Ujedinjenog Kraljevstva, predstavka br. 87/1997/871/1083.

⁷⁹⁵ Goekce et al, v Austria, dostupno na: <https://juris.ohchr.org/casedetails/1715/en-US> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

naložio mjere za sprovođenje zakona o porodičnom nasilju, kao i politike zaštite žrtava. Primjenjujući Osman test, koji je uključen u Opštu preporuku br. 35, Komitet je prepoznao da je Austrija bila svjesna rizika kojem je gospođa Goekce bila izložena. To je bilo posebno očigledno jer je gospođa Goekce pozvala policiju samo nekoliko sati pre nego što je ubijena. Država je takođe imala saznanja o dugogodišnjem nasilnom ponašanju njenog supruga i činjenici da je posjedovao oružje. Komitet je, na marginama navedenog, istakao da iako je Austrija usvojila sveobuhvatne zakone o nasilju u porodici, politike i mjere podrške žrtvama, to nije bilo dovoljno. Dodatna obaveza države ogleda se u primjeni ovih mjera, posebno u onim slučajevima u kojima je država bila u saznanju o ponavljajućim radnjama nasilja od strane počinioca i brojnih prijetnji upućenih žrtvi, i to bez obzira na odluku gospođe Goekce da ne podnese zvaničnu tužbu ili da ne odobri hapšenje nasilnika.

Na sličan način je CEDAW komitet primijenio Osman test i u slučaju *Angela Gonzalez Carreño protiv Španije*⁷⁹⁶ u kojoj je gospođa Gonzalez Carreno tokom i nakon braka trpila nasilje od strane supruga. Kao odgovor na njegove prijetnje i uznemiravanje, gospođa Gonzalez Carreño je podnijela više od 30 tužbi protiv svog bivšeg muža i tražila zaštitu, ali bez uspjeha. Tokom jednog od njegovih posjeta djetetu, bivši muž gospođe Gonzalez Carreño je pucao u njihovu ćerku, a zatim izvršio samoubistvo. Španske vlasti su zatvorile slučaj, smatrajući da je njegoova krivična odgovornost iscrpljena. Gospođa Gonzalez Carreño je podnela neuspješnu tužbu španskim domaćim sudovima zbog neuspjeha Španije da zaštiti život njene ćerke. Komitet CEDAW je utvrdio da je ubistvo ćerke bilo rodno zasnovano, a primjenjujući Osman test, Komitet je utvrdio da Španija nije djelovala sa dužnom pažnjom kada je život žrtve bio u opasnosti, čime je propustila da prepozna svoju međunarodnu odgovornost zbog nesprovođenja zaštite. Iako je Španija tvrdila da nije mogla da predvidi smrtonosni napad, CEDAW komitet je naglasio da je žrtva ubijena u kontekstu porodičnog nasilja koje je trajalo nekoliko godina, čime je Komitet prepoznao kontinuirani karakter porodičnog nasilja. Komitetova upotreba Osman testa, u ovom slučaju, kroz prepoznavanje kontinuiranih rizika koji su ispunjavali standard “hitnosti” za angažovanje odgovornosti države bila je prekretnica u zaštiti žena od femicida, jer se poslala jasna poruka da države moraju biti svjesne ozbiljnih i široko rasprostranjenih kršenja ljudskih prava žena, čak i u slučajevima kada nije bilo nedavne prijave u slučaju nasilja ili prijetnji.⁷⁹⁷

⁷⁹⁶ *Angela Gonzalez Carreño v Spain*, dostupno na: <https://juris.ohchr.org/casedetails/1878/en-US> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁹⁷ Gema Fernández Rodríguez de Liévana, “CEDAW issues a Historic Ruling in a Gender Violence Case”, *OxHRH Blog*, 2014.

U kontekstu povrede člana 3 Evropske konvencije, nadalje, važno je naglasiti da nečovječno ili ponižavajuće postupanje od strane nasilnika postoji i samo kada se žrtva osjeća poniženom dok je u potpunosti nerelevantno da li druge takvo postupanje vide kao ponižavajuće ili ne. U slučaju *Volodina protiv Rusije*⁷⁹⁸, recimo, podnositeljka predstavke se žalila Sudu da je domaći organi nisu zaštitili od ponavljajućih radnji nasilja, sa akcentom na nepostojanje djelotvornih mehanizama za sprječavanje nasilja u porodici, te na nesrazmjeran efekat ovih propusta na žene. Sud je u konkretnom slučaju utvrdio povrede člana 3 i 14 Evropske konvencije.

Kada je u pitanju član 8 Evropske konvencije u kontekstu nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Sud najčešće utvrđuje povredu ovog člana u onim slučajevima u kojima nasilje ne doseže prag surovosti koji je potreban kako bi se to nasilje podvelo pod povredu člana 3 Konvencije. U pitanju su, dakle, slučajevi lakših oblika nasilja što podrazumijeva psihičko, ekonomsko i neke lakše slučajeve fizičkog nasilja. Na primjer, u slučaju *Söderman protiv Švedske*⁷⁹⁹, četrnaestogodišnja podnositeljka predstavke otkrila je da je njen očuh pokušao da je snima nagu tako što je sakrio kameru za snimanje u kupatilu. Majka podnositeljke je uništila kasetu i prijavila incident policiji, koja je pokrenula krivični postupak protiv očuha zbog seksualnog uznemiravanja. Očuh je 2007. godine oslobođen optužbi jer, iako je namjerno snimao maloljetnicu, njegovo ponašanje nije bilo obuhvaćeno odredbama o seksualnom uznemiravanju jer nije imao namjeru da podnositeljka sazna za snimak. Švedski apelacioni sud je takođe naveo da u švedskom zakonodavstvu ne postoji opšta zabrana snimanja osobe bez njenog pristanka, čak i ako je ta osoba maloljetna.

Ovaj član je posebno znajačan za sajber nasilje jer se povrede istog dovode u kontekst online nasilja nad ženama, kao i zlostavljanja i uznemiravanja u sajber porstoru. Tako recimo, u slučaju *Khadija Ismayilova protiv Azerbejdžana*⁸⁰⁰ podnositeljki predstavke poslato je pismo u kojem joj je prijećeno javnim poniženjem ukoliko ne prestane sa istraživačkim novinarstvom. Kada je odbila da prestane da se bavi svojim poslom, na internetu je objavljen video eksplicitnog sadržaja, snimljen bez njenog znanja, sa njom i njenim tadašnjim partnerom. U isto vreme, novine su objavljivale priče koje su je optuživale za pristrasnost prema vlastima i nemoralno ponašanje, da bi naknadno otkrila i skrivene kamere u svom stanu. Sud je u ovom slučaju posebno ukazao na izvještaje o novinarkama i novinarima u Azerbejdžanu koji

⁷⁹⁸ Volodina protiv Rusije, predstavka br. 41261/17, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/#!%22fulltext%22:%22Volodina%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-194321%22> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁷⁹⁹ Söderman protiv Švedske, predstavka br. 5786/08.

⁸⁰⁰ Khadija Ismayilova protiv Azerbejdžana, predstavka br. 65286/13 i 57270/14, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/#!%22itemid%22:%22001-188993%22> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

su bili progonjeni, kao i na percipiranu klimu impuniti za takve radnje i jednoglasno odlučio da je došlo do kršenja članova 8 i 10 Evropske konvencije. Takođe, u slučaju *Buturuga protiv Rumunije*⁸⁰¹, Sud je istakao da sajber nasilje takođe predstavlja oblik porodičnog nasilja i da postoji potreba za sveobuhvatnim pristupom fenomenu nasilja u porodici u svim njegovim pojavnim oblicima, uključujući i sve vidove nasilja u sajber prostoru. U ovom slučaju, naime, podnositeljka predstavke je tvrdila da je trpila nasilje od bivšeg supruga koji joj je prijetio životom i neovlašćeno pristupao njenim elektronskim nalozima, uključujući Facebook, te kopirao njene privatne podatke. Nacionalne vlasti odbacile su njene pritužbe o povredi privatnosti zbog formalnih razloga i nisu adekvatno razmislile tvrdnje o sajber nasilju kroz prizmu zakona o porodičnom nasilju. Sud je utvrdio povrede članova 3 i 8 Evropske konvencije.

4.2.6. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE

U kontekstu prepoznavanja, definisanja i inkriminisanja femicida prednjače latinoameričke zemlje koje su imale veliki problem sa ubistvima žena i dalje naporno rade na suzbijanju rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici.⁸⁰² Recimo, Gvatemala je donijela Zakon protiv femicida i drugih oblika nasilja nad ženama⁸⁰³ kojim se nasilje nad ženama inkriminiše. Ovim zakonom ustanovljavaju se sudovi specijalizovani za procesuiranje zločina protiv žena. Femicid je, ovim zakonom, definisan kao “nasilna smrt žene, koja se događa u kontekstu nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena, kao izraz rodne moći nad ženama”. U članu 6 ovog zakona, definiše se da krivično djelo femicida čini onaj koji koristi neku od sljedećih okolnosti: pokušava da bezuspješno uspostavi ili obnovi partnerski ili intimni odnos sa žrtvom; u vrijeme izvršenja femicida sa žrtvom je bio u porodičnim, bračnim, rodbinskim, intimnim, ljubavnim, prijateljskih, kolegijalnim ili radnim vezama; femicid je rezultat kontinuiranog nasilja prema žrtvi; femicid je rezultat grupnih rituala, sa ili bez upotrebe bilo koje vrste oružja; počinitelj je omalovažavao tijelo žrtve radi zadovoljenja seksualnih instinkta ili izvršavanjem genitalne ili bilo koje druge vrste mutilacije; femicid je učinjen iz mržnje prema ženama (mizoginije); femicid je izvršen u prisustvu

⁸⁰¹ Buturuga protiv Rumunije, predstavka br. 56867/15, dostupno na:

<https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-201342%22%5D%7D> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁸⁰² Pogledati: <https://www.cepal.org/en/pressreleases/2022-least-4050-women-were-victims-femicide-latin-america-and-caribbean-eclac> (pristupljeno 07.12.2024. godine);

<https://www.americasquarterly.org/article/progress-on-reducing-latin-americas-femicides-has-stalled/> (pristupljeno 07.12.2024. godine);

<https://www.humanrightsresearch.org/post/femicide-in-latin-america> (pristupljeno 07.12.2024. godine);

<https://www.ibanet.org/latin-america-femicide-legislation> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸⁰³ Ley contra el Femicidio y otras Formas de Violencia Contra la Mujer, dostupno na:

https://www.oas.org/dil/esp/ley_contra_el_femicidio_y_otras_formas_de_violencia_contra_la_mujer_guatemala.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine)

djece žrtve; sve ovo uz postojanje bilo koje druge otežavajuće okolnosti predviđene u članu 132 Krivičnog zakonika Gvatemale⁸⁰⁴.

Na sličan način, Republika Salvador uređuje oblast nasilja nad ženama i donosi Specijalni sveobuhvatni zakon za život žena bez nasilja⁸⁰⁵ kojim se uspostavlja okvir za procesuiranje i prevenciju akata nasilja nad ženama, kao i za pružanje pomoći i podrške žrtvama rodno zasnovanog nasilja. Ovaj zakon je od velikog značaja jer je predvidio čak jedanaest novih krivičnih djela koja imaju za cilj da sankcionišu različite oblike rodno zasnovanog nasilja. Tu spadaju djela fizičkog nasilja, i to: femicid, kvalifikovani femicid, ometanje pravde, indukovano ili asistirano samoubistvo, zatim djela psihološkog nasilja, i to: podsticanje i promovisanje seksualnih radnji putem elektronskih medija, nezakonito širenje informacija, širenje pornografije, kao i djela ekonomskog nasilja u koja spadaju: kršenje obaveze ekonomske podrške, krađa prava na nasljedstvo, krađa prihoda od ekonomske aktivnosti, te nasilje putem govora u koji spada i govor mržnje prema ženama.

Ovaj zakon femicid definiše kao “ekstremni oblik rodno zasnovanog nasilja nad ženama, rezultat kršenja ljudskih prava žena, kako u javnoj tako i u privatnoj sferi, koji obuhvata skup mizoginih ponašanja koja dovode do društvene ili državne nekažnjivosti, a mogu kulminirati femicidom ili drugim oblicima nasilne smrti žena”. U članu 45 koji se odnosi na krivično djelo femicid, navodi se da ko uzrokuje smrt žene iz mržnje ili omalovažavanja zbog njenog pola, kazniće se zatvorskom kaznom od dvadeset do trideset pet godina. Prema ovom članu zakona, smatraće se da postoje mržnja ili omalovažavanje prema ženi ako se dogodi bilo koja od sledećih okolnosti: da je smrti prethodio neki incident nasilja koji je počinilac izvršio nad ženom, bez obzira na to da li je žrtva prijavila incident ili ne; da je počinilac iskoristio bilo kakvu situaciju rizika ili fizičke ili psihičke ranjivosti u kojoj se žrtva nalazila; da je počinilac iskoristio nadmoć koja proizlazi iz nejednakih odnosa moći zasnovanih na rodu; da je, prije nego što je žena ubijena, počinilac protiv nje počinio bilo koje djelo koje se smatra krivičnim djelom protiv seksualne slobode; da je smrt prethodno izazvana mutilacijom. U članu 46 inkriminiše se kvalifikovani femicid pri čemu se navodi da će se krivično djelo femicid kazniti zatvorskom kaznom od trideset do pedeset godina u sljedećim slučajevima: ako ga počini javni službenik, državni ili opštinski radnik, javna vlast ili predstavnik vlasti; ako ga počine dvije ili više osoba; ako se izvrši pred bilo kojim

⁸⁰⁴ El Código Penal de Guatemala, dostupno na:

https://tse.org.gt/images/UECFPP/leyes/Codigo_Penal.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸⁰⁵ Ley Especial Integral para una Vida Libre de Violencia para las Mujeres, Decreto N° 520 (Special Comprehensive Law for a Violence-Free Life for Women, Decree No. 520), dostupno na:

https://www.asamblea.gob.sv/sites/default/files/documents/decretos/171117_073006947_archivo_documento_legislativo.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine)

članom porodice žrtve; ako je žrtva mlađa od osamnaest godina, starija osoba ili osoba sa fizičkim ili mentalnim invaliditetom; ako počinitelj iskoristi nadmoć proizašlu iz odnosa povjerenja, prijateljstva, domaćinstva, obrazovanja ili rada.

U ovom zakonu se, takođe, inkriminišu i djela učinjena korišćenjem informaciono - komunikacionih tehnologija, pa se u članu 49 inkriminiše objava, distribuiranje, slanje, promovisanje, olakšavanje, upravljanje, finansiranje ili organizovanje, na bilo koji način, korišćenje žena starijih od osamnaest godina, bez njihovog pristanka, u seksualnim ili erotskim aktima putem informatičkih ili elektronskih medija, za šta je predviđena zatvorska kazna od pet do deset godina. U članu 50 se inkriminiše nezakonito širenje informacija u pogledu objavljivanja, dijeljenja, slanja ili distribuiranja ličnih informacija koje narušavaju čast, ličnu i porodičnu intimnost i lični imidž žene bez njenog pristanka, za šta je predviđena kazna od jedne do tri godine zatvora. Takođe, članom 51 propisuje se kazna zatvora od tri do pet godina u slučaju objavljivanja, dijeljenja, slanja ili distribuiranja pornografskog materijala putem bilo kog informatičkog ili elektronskog sredstva u kojem se koristi slika ili identitet žene bez njenog pristanka. Član 55, nadalje, obuhvata neka djela koja se vrše uz pomoć informaciono - komunikacionih tehnologija, kao i govora mržnje prema ženama, pa je propisano da će se kaznom zatvora u iznosu od dvije do dvadeset pet minimalnih plata u sektoru trgovine i usluga kazniti lice koje izvrši neku od sljedećih radnji: izrada, objavljivanje, širenje ili prenošenje putem bilo kog sredstva, slika ili vizuelnih, audiovizuelnih, multimedijalnih poruka ili poruka na informatičkim platformama koje sadrže mržnju ili omalovažavanje prema ženama; upotreba verbalnih ili neverbalnih izraza u vezi s vršenjem roditeljskog starateljstva sa ciljem zastrašivanja žena; ismijevanje, diskreditovanje, degradacija ili izolacija žena u njihovim radnim, obrazovnim, zajedničkim, političkim ili građanskim prostorima, institucijama ili sličnim okruženjima kao oblik izraza diskriminacije u skladu s ovim zakonom, sprječavanje, ograničavanje ili ometanje učešća žena u bilo kojem procesu akademskog obrazovanja, političkog angažmana, zapošljavanja ili pristupa zdravstvenoj zaštiti; izlaganje žena neposrednom riziku za njihovu fizičku ili emocionalnu sigurnost, kao i prikazivanje ili dijeljenje pornografskog materijala odraslih osoba u javnim, radnim i zajedničkim prostorima. Silovanje se ne procesuiraju ovim zakonom već Krivičnim zakonikom Republike Salvador⁸⁰⁶. Salvadorski institut za unapređenje žena - *Instituto*

⁸⁰⁶ El Código Penal de El Salvador, dostupno na:

<https://www.bing.com/ck/a?!&&p=a976a7eadc76b0283c5927b130321b4cb3f7ba1c6acd9c98d4269c8ffa65fa8JmItdHM9MTczMzcwMjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0ef2890b-5876-68f9-05bf-9c0859c36913&psq=codico+penal+el+salvador&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuY25qLmdvYi5zdi9pbmRleC5waHAvcHVibGlyYWVWpb25lcyljbmovNDktY29kaWdvLXBblmFsLWRILWVsLXNhbHZhZG9yLWNvbWVudGFkbw&ntb=1> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

Salvadoreno para el Desarrollo de la Mujer – “ISDEMU”, zadužen je za nadgledanje primjene ovog zakona, kao i za uspostavljanje skloništa za žene i drugih programa namijenjenih pomoći žrtvama porodičnog i rodno zasnovanog nasilja.

Kada su u pitanju Krivični zakони, recimo, Krivični zakonik Brazila⁸⁰⁷ je 2015. godine izmijenjen kako bi se femicid inkriminisao⁸⁰⁸, za šta je predviđena kazna zatvora u trajanju od dvanaest do trideset godina. Nova legislativa je definisala femicid kao “ubistvo zasnovano na polu koje je počinjeno protiv žene, uz prisutnost nasilja u porodici, diskriminacije ili mržnje prema ženama”. Krivično delo femicid se smatra otežanim ako je žrtva trudna žena, žena u prvih tri mjeseca materinstva, djevojčica mlađa od četrnaest godina ili žena starija od šezdeset godina. Pored izmjene postojećeg krivičnog zakonika, nova legislativa je izmijenila i Zakon br. 8.072/1990⁸⁰⁹, dodajući femicid na listu najtežih zločina. Nadalje, iako se femicid ne pominje eksplicitno u širini svog pojma, Krivični zakonik Argentine⁸¹⁰ poznaje ubistvo svog supružnika, za šta je zapriječena kazna doživotnog zatvora. Na sličan način, Krivični zakonik Portugala⁸¹¹ u članu 132 propisuje strožiju kaznu, odnosno kaznu zatvora do 12 do 25 godina za krivično djelo kvalifikovano ubistvo - *homicidio qualificado*, ako je žrtva trenutni ili bivši surpužnik ili osoba sa kojom počinitelj ima romantičnu vezu, bez obzira na pol i rod, ako je žrtva trudna ili ako je krivično djelo počinjeno zbog pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta žrtve. Takođe, i Krivični zakonik Čilea⁸¹² u članu 390 inkriminalizuje femicid, odnosno ubistvo žene koja je u vezi ili je bila u vezi sa počiniocem, za šta je predviđena kazna zatvora od 15 godina i jednog dana do kvalifikovane doživotne kazne zatvora. Od zemalja Zapadnog Balkana treba istaći činjenicu da je Sjeverna Makedonija jedina zemlja u regionu koja je inkriminisala femicid 2023. godine. Naime, u članu 123 Krivičnog zakonika Sjeverne Makedonije⁸¹³, inkriminiše se ubistvo na način što se propisuje da će svako ko drugog liši života kazniti se kaznom zatvora od najmanje pet godina. Ovo predstavlja osnovni oblik ovog krivičnog djela, a Zakonik taksativno nabroja u kojim slučajevima počinitelj može da

⁸⁰⁷ Código Penal Brasil, dostupno na: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Decreto-Lei/Del2848compilado.htm (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸⁰⁸ Dostupno na: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_Ato2015-2018/2015/lei/L13104.htm (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸⁰⁹ Lei nº 8.072, de 25 de Julho de 1990, dostupno na: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/18072.htm (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹⁰ Código Penal de la Nación Argentina, dostupno na: <https://www.argentina.gob.ar/normativa/nacional/ley-11179-16546/texto> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹¹ Código Penal de Portugal, dostupno na: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/decreto-lei/1995-34437675> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹² Código Penal de Chile, dostupno na: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=1984&idParte=&idVersion=2011-04-08> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹³ Кривичен законик на Македонија, члан 123.

se kazni zatvorskom kaznom od 10 godina do doživotne kazne zatvora, pa u tom dijelu, kao kvalifikovani oblik ubistva definiše se i lišenje života žene ili djevojčice koja nije navršila 18 godina u kontekstu rodno zasnovanog nasilja. Biće ne samo interesantno već i veoma značajno ispratiti razvoj sudske prakse u ovom pogledu u Sjevernoj Makedoniji, te izvući pouke koje se mogu primijeniti u našem zakonodavnom i sudskom sistemu u kontekstu odgovora na femicid.

Kada je uopšteno u pitanju polje nasilja nad ženama, evropske zemlje koje su članice Evropske unije imaju obavezu implementacije nove direktive o nasilju nad ženama i nasilju u porodici, te samim tim obavezu inkriminisanja određenog broja djela o kojima je bilo riječi. Takođe, kao potpisnice Istanbulske konvencije, mnoge evropske zemlje su inkriminale različita djela nasilja nad ženama u skladu sa zahtjevom iste. Recimo, Krivični zakonik Republike Srbije⁸¹⁴ definiše i kriminalizuje nasilje u porodici u članu 194, u kojem nasilje u porodici definiše kao primjenu nasilja, prijetnju da će napasti na život ili tijelo, drsko ili bezobzirno ponašanje kojim se ugrožava spokojstvo, tjelesni integritet ili duševno stanje člana porodice. Definicija “člana porodice”, međutim, nije u skladu sa zahtjevima Istanbulske konvencije jer ne obuhvata supružnike ili emotivne ili intimne partnere bilo da žive u istom domaćinstvu ili ne, kao i bez obzira na činjenicu da imaju djecu ili ne. Tokom prethodnih godina u Krivični zakonik dodata su krivična djela u skladu sa međunarodnim zahtjevima, pa sada Krivični zakonik sadrži sljedeća djela od značaja za ovu oblasti: sakaćenje ženskog polnog organa (121a), proganjanje (član 138a), silovanje (član 178), obljava nad nemoćnim licem (član 179), obljava nad djetetom (član 180), obljava zloupotrebom položaja (član 181), nedozvoljene polne radnje (član 182), polno uznemiravanje (član 182a), podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (član 183), posredovanje u vršenju prostitucije (član 184), prikazivanje, pribavljanje i posjedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloljetnih lica za pornografiju (član 185), navođenje djeteta na prisustvovanje polnim radnjama (član 185a), prinudno zaključenje braka (187a), vanbračna zajednica sa maloljetnikom (član 190), zapuštanje i zlostavljanje maloljetnog lica (član 193), nasilje u porodici (član 194), nedavanje izdržavanja (član 195), kršenje porodičnih obaveza (član 196), rodoskvruće (član 197), trgovina ljudima (član 388). Takođe, važno je napomenuti da je izmjenama Krivičnog zakonika iz 2019. godine uveden doživotni zatvor bez uslovnog otpusta za počinioce krivičnih djela silovanja ili ubistva djece, trudnica ili osoba sa invaliditetom, što posebno predstavlja primjer dobre prakse imajući u vidu prilično blagu kaznenu politiku u Crnoj Gori, o čemu će biti riječi u nastavku istraživanja. Takođe, kao primjer dobre prakse treba istaći

⁸¹⁴ Krivični zakonik Republike Srbije, dostupno na: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2005/85/6/reg> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

i Zakon o domaćem nasilju Škotske⁸¹⁵ koji je donijet 2019. godine i kojim se mijenja i proširuje Zakon o krivičnom postupku⁸¹⁶ iz 1995. godine a koji je povećao šanse za žrtve da dobiju zaštitu, te olakšao žrtvama kroz proceduru “procesuiranja bez žrtava” kojom su žrtve oslobođene dokazivanja da su bile povrijeđene bilo kojim aktom nasilja. Osim što obuhvata širok pojam “partnera”, te proširuje definiciju porodičnog nasilja tako da uključuje i psihološko, on sadrži i klauzulu o ekstrateritorialnosti (član 3) koja pokriva nasilno ponašanje koje se dešava djelimično ili u potpunosti izvan zemlje, što predstavlja značajan iskorak u ovoj oblasti. Ovim zakonom se, takođe, posebno prepoznaje osjetljivost djece u slučajevima porodičnog nasilja, pa se posebna pažnja posvećuje djeci koja odrastaju u okruženju u kojem se nasilje događa.

4.2.7. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Jasno je da međunarodno pravni okvir zaštite prava žena nije savršen. Potrebno je, ipak, da postoji kontinuirana volja i težnja da se on usklađuje sa zahtjevima savremenog života i da se u skladu sa tim razvija. Očigledno je da međunarodni okvir nije još uvijek odgovorio na neka izuzetno važna pitanja u ovom području, kao i da postoje brojne kritike ovog sistema u teoriji. Iako se ovo istraživanje ne bazira na kritičkom osvrtu postojeće međunarodno pravne zaštite žena, nemoguće je a ne uvidjeti određene prostore za unaprjeđenjem ove oblasti. Konkretno, pristup Istanbulske konvencije porodičnom nasilju, naime, može biti okarakterisan kao ambivalentan: sa jedne strane, porodično nasilje se posmatra kao rodno neutralan fenomen, a sa druge strane, prepoznaje se kao nasilje koje se specifično vrši nad ženama. Na primjer, Angela Hefti sa pravom ističe da definicija porodičnog nasilja u Istanbulskoj konvenciji ne omogućava Sudu da identifikuje porodično nasilje kao rodno zasnovano nasilje. Ona, u prilog tome, navodi slučaj *Kurt protiv Austrije*⁸¹⁷, u kojem je Sud samo pomenuo porodično i rodno zasnovano nasilje koristeći vrlo oprezan pristup ovom izrazu.⁸¹⁸ Dodatno, ovakav pristup Istanbulske konvencije djeluje u kontrastu sa razumjevanjem CEDAW komiteta koji nasilje u porodici nedvosmisleno smatra rodno zasnovanim nasiljem. Takođe, izlaskom Turske iz Istanbulske konvencije javljaju se različiti i

⁸¹⁵ Domestic Abuse Act Scotland, dostupno na: <https://www.legislation.gov.uk/asp/2018/5/contents/enacted> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹⁶ Criminal Procedure Act Scotland, dostupno na: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/46/contents> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹⁷ Kurt protiv Austrije, dostupno na: https://www.bing.com/ck/a?!&&p=f5bd4410a195b846661bbf2a9cb22b15238c93838768de1da4f8d2d5c9c2d69aJmldHM9MTczMzcwMjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0ef2890b-5876-68f9-05bf-9c0859c36913&psq=kurt+v+austria&u=a1aHR0cHM6Ly9odWRvYy5lY2hyLmNvZS5pbmQvYXBwL2NvbnZlcnNpb24vZG9jeC9wZGY_bGlicmFyeTlFO0hSJmklPTAwMS0yMTA0NjMmZmlsZW5hbWU9O0FTRSUyME9GJTlwS1VSVCUyMHYwJTlwOVVTVFJJOS5wZGY&ntb=1 (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸¹⁸ Angela Hefti, *Conceptualizing Femicide as a Human Rights Violation*, Edwarg Elgar Publishing, UK, 2022, str. 129.

oprečni stavovi koji dodatno opterećuju funkcionisanje međunarodnog sistema zaštite prava žena.⁸¹⁹

Istovremeno, odgovor Istanbulske i CEDAW konvencije na nasilje nad ženama treba kritikovati zbog nedostatka prepoznavanja femicida kao ozbiljnog pitanja ljudskih prava. Ipak, kritika treba biti konstruktivna i data u skladu sa razumnim ograničenjima jer je, sa druge strane, konceptualizacija femicida izuzetno složena, a njegova implementacija, uz to, zavisi od spremnosti država da djeluju u suočavanju sa ovim problemom. Jasna i primjenjiva definicija femicida bi, svakako, omogućila ne samo njegovu adekvatnu identifikaciju već bi i postavila osnovu za donošenje nacionalnih zakonskih rješenja. Stoga je, jedan od ključnih koraka uspostavljanje univerzalne definicije femicida u međunarodne pravne rodne instrumente, koja bi obuhvatila sve njegove aspekte - od uzroka i konteksta do njegovih posljedica. U tom slučaju, kao jasno definisan međunarodno pravni standard, koncept femicida bi umnogome pomogao homogenizaciji regionalnih i nacionalnih napora protiv nasilja nad ženama, te omogućilo tijelima za ljudska prava da se bave ovim fenomenom i donose relevantne presude koje utiču na zakonodavne i društvene promjene. Pored potrebe legislativne promjene u ovom pogledu, neophodno je i unaprijediti prikupljanje podataka o femicidu, razvijati specifične protokole za istragu ovih slučajeva i osigurati obuku sudija, tužilaca i policijskih službenika u tom kontekstu. Ovo ne bi bilo moguće ostvariti bez prethodnog definisanja i regulisanja femicida u legislativi.

Sajber nasilje nad ženama kao novo bojište u borbi za prava žena, kao i femicid, i dalje ostaju nedovoljno izraženi i konceptualizovani fenomeni, bez jedinstvene definicije i sveobuhvatnog pristupa. Ovaj ključni nedostatak dodatno komplikuje i nedostatak statističkih podataka u ovoj oblasti radi dalje procjene i evaluacije stanja. Iz tog razloga, Evropski parlament je 2021. godine naglasio hitnu potrebu za premošćavanjem nedostatka znanja o ovom problemu kako bi se stvorili uporedivi istraživački nalazi i efikasne politike.⁸²⁰ Evropska unija je, u tom pogledu, izgleda napravila najveći korak donošenjem Direktive o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, koja predstavlja prvi međunarodno pravni i obavezujući dokument koji

⁸¹⁹ Pogledati: Tuğba Bayar, "Turkey's withdrawal from Istanbul Convention: international human rights regime vis-à-vis authoritarian survival", *Turkish Studies*, 25(1), 22-42; <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/turkey-s-announced-withdrawal-from-the-istanbul-convention-endangers-women-s-rights> (pristupljeno 01.12.2024. godine); <https://www.icy.org/turkeys-withdrawal-from-istanbul-convention-a-setback-for-women-and-girls-human-rights/> (pristupljeno 01.12.2024. godine); <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2021/07/turkeys-withdrawal-from-the-istanbul-convention-rallies-the-fight-for-womens-rights-across-the-world-2/> (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁸²⁰ Pogledati: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0489_EN.html (pristupljeno 07.12.2024. godine)

zahtijeva inkriminisanje nekih oblika sajber nasilje. Iako ova direktiva, kao i drugi međunarodni rodni dokumenti, ne sadrži definiciju sajber nasilja nad ženama, ona sadrži definicije nekih oblika i zahtijeva njihovo inkriminisanje u državama članicama. Sa tim u vezi, i Crna Gora kao kandidat za članstvo ima obavezu implementacije odredbi ove direktive u svoj zakonodavni sistem. I pored toga, ova direktiva nije sveobuhvatna i nije odgovorila na sve zahtjeve i potrebe u ovoj oblasti.

Stoga, države Evropske unije trebaju se voditi i smjericama Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost koji sugerije razvijanje definicije sajber nasilja nad ženama i njegovih oblika u skladu sa nekoliko principa usvojenih od strane Evropske unije i međunarodnih organizacija.⁸²¹ Tu, prvenstveno spada princip rodne perspektive⁸²², po kojem podaci treba da obuhvate sve dimenzije roda i da budu razvrstani po polu žrtve i počinioca, kako bi se indetifikovali slučajevima nasilja muškaraca nad ženama, kao i odnos između žrtve i počinioca kako bi se identifikovali slučajevi nasilja između bivših ili sadašnjih intimnih partnera. EIGE, nadalje, predlaže i pristup zasnovan na ljudskim pravima⁸²³, koji prioritet daje sigurnosti i dobrobiti žena, uz poštovanje njihovog dostojanstva, osjetljivosti i poštovanja a kakvo načelo zahtijeva najviše moguće standarda kvaliteta u zdravstvu, socijalnim, pravosudnim i policijskim uslugama. Zatim, pristup usmjeren na žrtvu,⁸²⁴ prema kojem se treba omogućiti bilježenje iskustava nasilja iz perspektive žrtve, tako da prioritet bude sigurnost i zaštita žrtve, uz izbjegavanje reviktimizacije i dodatne štete. Akcenat se stavlja i na intersekcionalnost⁸²⁵, pa se posebna pažnja usmjereva ka osjetljivosti i kulturnoj prilagođenosti tako da prikupljanje podataka reflektuje potrebe žena koje se suočavaju sa višestrukim oblicima diskriminacije uključujući starost, rasu, etničku pripadnost, seksualnu orijentaciju, religiju, invaliditet, bračni status i zanimanje. Zatim, princip odgovornosti počinioca⁸²⁶ koji nalaže prikupljanje podataka u cilju analiziranja odgovornosti počinioca i proporcionalnosti odgovora pravosudnih ili drugih relevantnih institucija u odnosu na učinjenja djela. I najzad, princip kvaliteta

⁸²¹ EIGE, *Combating Cyber Violence against Women and Girls*, 2022, str. 35.

⁸²² Više o tome: Sylvia Walby, Jude Towers, Susan Balderston, Consuelo Corradi, Brian Francis, Markku Heiskanen, Karin Helweg-Larsen, Lu Mergaert, Phillipa Olive, Emma Palmer, Heidi Stöckl, Sofia Strid, *The concept and measurement of violence against women and men*, Policy Press, Bristol, UK, 2017.

⁸²³ UN Women, *Background Paper: A synthesis of evidence on the collection and use of administrative data on violence against women*, New York, 2020, dostupno na:

<https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Synthesis-of-evidence-on-collection-and-use-of-administrative-data-on-VAW-en.pdf> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸²⁴ Ibid.

⁸²⁵ Ibid.

⁸²⁶ Ibid.

podataka⁸²⁷, prema kome kvalitet podataka treba unaprjeđivati, te integrisati rodnu perspektivu u sve procese prikupljanja, a prekšaji ili krivična djela treba da budu mapirani prema Međunarodnoj klasifikaciji kriminala za statističke svrhe (ICCS), uz akcenat na saradnju policije i pravosudnih organa u slučajevima nasilja nad ženama. Očigledno je da ove razvijene smjernice ne moraju biti primjenjive isključivo na definisanje i regulisanje sajber nasilja nad ženama, već svih oblika nasilja nad ženama koji su do današnjeg dana ostali nedefinirani i neregulirani bilo na međunarodnom, nacionalnom nivou ili na oba nivoa istovremeno.

Najzad, kada je upitanju inkriminsanje govora mržnje potrebno je naglasiti da je inicijativa Evropske komisije o proširenju liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje naišla na određene prepreke, ali i na izvjesnu podršku. Ipak, jednoglasna podrška je zakazala jer i dalje postoje države članice koje se protive ovom predlogu.⁸²⁸ Evropski parlament je kritikovao kašnjenje, ističući važnost usklađivanja pravne zaštite na nivou Evropske unije zbog varijacija u zakonodavstvima država članica i nedovoljnog prijavljivanja incidenata, što je istaknuto u Rezoluciji o proširenju liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje koju je Evropski parlament⁸²⁹ usvojio 18. januara 2024. godine. Ovom rezolucijom, Evropski parlament je pozvao Savjet Evropske unije da usvoji odluku o uključivanju ovih djela u navedenu listu. Rezolucija naglašava hitnost potrebe za zajedničkim pristupom Evropske unije kako bi se definisali minimalni standardi za kažnjavanje govora mržnje i zločina iz mržnje, posebno s obzirom na njihov porast širom Evrope. Nakon ispunjenja ovog koraka, Evropska komisija bi mogla da predloži detaljnije definicije i kazne za ova krivična djela, ali je politička saglasnost unutar Savjeta Evropske unije ključni korak za dalje postupke. Biće interesantno pratiti razvoj situacije i u pogledu daljeg razvoja i u nacionalnim kontekstima država članica, što posebno treba analizirati i ispratiti u okviru pozitivno - pravnog sistema Crne Gore, kao države kandidata za članstvo u Evropsku uniju.

⁸²⁷ Više o tome: EIGE, *Gender equality and digitalization in the European Union*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018b.

⁸²⁸ Pogledati: <https://eucrim.eu/news/council-backs-commissions-initiative-to-extend-list-of-eu-crimes-to-hate-speech-and-hate-crime/> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

⁸²⁹ Rezolucija Evropskog parlamenta o proširenju liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje, dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0044_EN.html (pristupljeno 07.12.2024. godine)

4.3. TRGOVINA LJUDIMA U SVRHU SEKSUALNE EKSPLOATACIJE I PROSTITUCIJA

4.3.1. RODNA DIMENZIJA

Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije i prostitucija predstavljaju izuzetno složene teme sa mnoštvom faktora koji doprinose njihovoj višedimenzionalnosti i kompleksnosti. Upravo zbog toga, ove teme mogu da budu izučavane kao zasebni fenomeni ali, u kontekstu prava žena i rodne ravnopravnosti, ove teme predstavljaju dvije strane iste kovanice. Naime, trgovina ljudima često se definiše kao “savremeno ropstvo”, pa većina autorki i autora ovaj pojam opisuje kao pojam koji je neodvojiv od koncepta ropstva,⁸³⁰ a vrlo često se koristi i kao sinonim za prostituciju⁸³¹. Važno je, u svakom slučaju, imati na umu da trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije nije jedini oblik trgovine ljudima. Recimo, prema podacima Međunarodne organizacije rada iz 2021. godine, 27,6 miliona ljudi je prisiljeno na rad, 4,9 miliona od toga broja je seksualno eksploatisano, dok je 22 miliona ljudi prisiljeno na brak⁸³². Osim ovih oblika trgovine ljudima, postoje još i domaće ropstvo, odnosno prisilni rad koji se odvija u privatnim domaćinstvima i dječiji vojnici, odnosno malodobna djeca koja se koriste kao borci u ratnim sukobima,⁸³³ kao i trgovina ljudima radi uklanjanja organa, prisilnog prosjačenja, ilegalnog usvajanja, pornografije ili nekih drugih kriminalnih aktivnosti.⁸³⁴

Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, dakle, nije jedini oblik trgovine ljudima ali predstavlja vrlo značajan segment iste. Kako primjećuju mnoge autorke i autori, trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije i prostitucije, odnosno

⁸³⁰ Kevin Bales, Zoe Trodd, *To plead our own cause: Personal stories by today's slaves*, Cornell University Press, 2010;

Sophie Day, “Renewing the war on prostitution: The spectres of ‘trafficking’ and ‘slavery’”, *Anthropology Today*, 25(3), 2009;

Kara Siddhart, *Sex trafficking: Inside the business of modern slavery*, Columbia University Press, 2009;

Ilse Ras, Christiana Gregoriou, “The quest to end modern slavery: Metaphors in corporate modern slavery statements”, *Anti - Trafficking Review* (13), 2019;

Schaeffer Gabriel Felicity, “Sex trafficking as the ‘new slave trade’?”, *Sexualities*, 13(2), 2010.

⁸³¹ Amy Farel, John McDevitt, Stephanie Fahy, “Where are all the victims? Understanding the determinants of official identification of human trafficking incidents”, *Criminology & Public Policy*, 9(2), 2010;

Rutica Andrijasevic, *Migration, agency and citizenship in sex trafficking*, Springer Publishing, 2004.

⁸³² Pogledati podatke Međunarodne organizacije rada, dostupne na: <https://www.ilo.org/topics/forced-labour-modern-slavery-and-trafficking-persons/data-and-research-forced-labour> (pristupljeno 16.12.2024. godine);

ILO, *Global Estimates of Modern Slavery Forced Labour and Forced Marriage*, dostupno na: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_norm/%40ipec/documents/publication/wcms_854795.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸³³ Više o tome: <https://ourrescue.org/education/research-and-trends/human-trafficking-statistics> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸³⁴ Pogledati: UNODC, *Global Report on Trafficking in Persons*, dostupno na: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTiP_2018_BOOK_web_small.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

“industrija seksa”, su rodno uslovljeni jer nesrazmjerno više pogađaju žene koje, uglavnom, pružaju seksualne usluge dok ih muškarci, najčešće, kupuju.⁸³⁵ Prema podacima Međunarodne organizacije rada, tokom 2021. godine generisano je oko 173 milijarde dolara ilegalne dobiti povodom prisilne komercijalne seksualne eksploatacije u koju je bilo uključeno oko 6,3 miliona ljudi, pri čemu pol predstavlja ključni faktor. Prema ovim podacima, naime, gotovo četiri od pet, odnosno 78% osoba žrtava trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije su djevojčice ili žene, dok djeca, odnosno i dječaci i djevojčice čine jednu četvrtinu, odnosno 27% od ukupnog broja slučajeva.⁸³⁶ Prema podacima UNODC-a, čak 94% žrtava seksualne eksploatacije su djevojčice i žene.⁸³⁷ Na području Evropske unije, nadalje, u 2022. godini 62,8% registrovanih žrtava trgovine ljudima u bile su žene ili djevojčice što predstavlja najnižu vrijednost izračunatu u periodu od 2008. do 2022. godine. Takođe, znatno je manji broj žena počinioca trgovine ljudima koje čine 23,2% od ukupnog broja počinitelja.⁸³⁸

Statistički podaci, dakle, nedvosmisleno naglašavaju rodnu dimenziju trgovine ljudima jer su rodne nejednakosti, ranjivosti žena na porodično nasilje, kao i potražnja seksualnih usluga ono što ih posebno čini podložnima ovoj vrsti trgovine ljudima. Ova ranjivost žena široko je dokumentovana u feminističkoj literaturi kao globalni fenomen koji ne poznaje granice i društvene, ekonomske, političke, etničke ili neke druge razlike. Da su muškarci korisnici seksualnih usluga, odnosno žrtava trgovine ljudima koji su eksploatisani u prostituciji, mnogi objašnjavaju posljedicom moći, kao i samopercpecijom prava na kontrolu i pristupu ženskom tijelu i ženskoj seksualnosti.⁸³⁹ Smatra se, takođe, da seksualna eksploatacija žena predstavlja produženu ruku nasilja koje se vrši nad njima a kojim se perpetuira podređeni položaj žena, nejednaka raspodjela moći i društveni odnosi u kojima se omogućava strukturalna diskriminacija žena u svim aspektima, što negativno utiče na živote žena čineći ih sklonijima da žive u siromaštvu i budu ranjivije na nasilje a tako i na trgovinu ljudima radi seksualne eksploatacije.⁸⁴⁰ Žene ne samo da su nesrazmjerno više žrtve seksualne eksploatacije,

⁸³⁵ Smith, Molly, Juno Mac, *Revoltng Prostitutes: the Fight for Sex Workers' Rights*. London; Brooklyn, NY: Verso. Kindle edition. Position 101, 2018.

⁸³⁶ ILO, *Profits and Poverty: The economics of forced labour*, dostupno na: https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-10/Profits%20and%20poverty%20-%20The%20economics%20of%20forced%20labour_WEB_20241017.pdf (16.12.2024. godine)

⁸³⁷ UNODC, *Global Report on Trafficking in Persons*, dostupno na: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTIP_2018_BOOK_web_small.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸³⁸ Podaci dostupni na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Trafficking_in_human_beings_statistics (pristupljeno 16.12.2024. godine).

⁸³⁹ International Organisation on Migration (IOM), *Is Trafficking in Women Demand Driven?*, Geneva, 2003; Janice Raymond i drugi, *A Comparative Study of Women Trafficked in the Migration Process*, Ford Foundation, New York, 2002.

⁸⁴⁰ Julie Orme, Fariyal Ross-Sheriff, "Sex trafficking: policies, programs, and services", *Social Work*, 60(4), 2015, 287-294.

već i posljedice po njihovo zdravlje duboke. One su višestruke kako na fizičkom i seksualnom nivou tako i na psihološkom, a ozbiljne komplikacije mogu dovesti do teških stanja u vezi sa reproduktivnim i seksualnim zdravljem.⁸⁴¹ Prema istraživanju Evropske komisije, štetne posljedice trgovine ljudima radi seksualne eksploatacije su izraženije za žene a uključuju povrede vagine, povećan rizik od polno prenosivih bolesti i HIV-a, kao i neželjene trudnoće, do mnogih drugih komplikacija.⁸⁴²

Iako žene, očigledno, nisu jedine koje su žrtve seksualne eksploatacije, s obzirom na rodnu dimenziju ovog fenomena i srž istraživanja ove disertacije, u okviru ovog rada trgovina ljudima u svrhe seksualne eksploatacije koristi se kao sinonim za seksualnu eksploataciju žena, a ona posljedično podrazumijeva i prostituciju koja, sa druge strane, može a ne mora da podrazumijeva i trgovinu ženama.

4.3.2. FEMINISTIČKI UVIDI U SEKSUALNU EKSPLOATACIJU ŽENA I PROSTITUCIJU

Feminističke uvide u seksualnu eksploataciju žena i prostituciju odlikuje postojanje kontroverzne prirode debate i nedostatak jedinstvenog feminističkog gledišta, pa se stanovišta značajno razlikuju u pogledu pristupa kako postići promovisanje prava žena i njihove autonomije u ovom području.⁸⁴³ Uz gledišta o abortusu, stavovi o seksualnoj eksploataciji žena zasigurno predstavljaju tačke najdubljeg razdora i polemika za koje nema saglasja u okviru feminističke nauke. U tom pogledu, usuđujući se napraviti sažetak ove vječite debate, čini se da su danas dominantna dva glavna tabora: prvi, oni koji smatraju da je prodaja seksualnih usluga komercijalni čin zasnovan na pristanku i autonomiji⁸⁴⁴ i sa druge strane, oni koji smatraju da prostituciji treba u potpunosti eliminisati⁸⁴⁵ jer je ona inherentno eksploatorska i uklanja ideju da je prostitucija zasnovana na ugnjetavanju žena.⁸⁴⁶

⁸⁴¹ Cathy Zimmerman, Mazed Hossain, Charlotte Watts, "Human trafficking and health: A conceptual model to inform policy, intervention and research", *Social Science and Medicine* 73(2), 2011, 327-335.

⁸⁴² European Commission, *Study on the Gender Dimension of Trafficking in Human Beings*, Luxembourg, 2016; Melissa Farley, "Prostitution and the invisibility of harm. In Women with Visible and Invisible Disabilities", *Women & Therapy*, 2003, 247-280; Melissa Farley, Howard Barkan, "Prostitution, violence, and posttraumatic stress disorder", *Women & health*, 27(3), 1998, 37-49.

⁸⁴³ Pogledati: Claudia Fonseca, "Feminismos e estudos feministas: com as trabalhadoras sexuais na mira", *Cadernos Pagu*, 2016.

⁸⁴⁴ Pogledati: "Two main camps, mirroring the entrenched schism within activism, policy and academia, have emerged" "Not Just Semantics: Sex Work, Trafficking and Abolitionist Discourse in Malta", dostupno na: <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-subject-groups/centre-criminology/centreborder-criminologies/blog/2021/06/not-just> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

⁸⁴⁵ Ibid.

⁸⁴⁶ Sheila Jeffreys, *Prostitution as a harmful cultural practice- Not for sale: Feminists resisting prostitution and pornography*, Spinfex Press, 2004; Natasha Walter, *Living dolls: The return of sexism*, Virago Press, Hachette UK, 2011; Wendy McElroy, *Sexual correctness: The gender-feminist attack on women*, McFarland, 2001;

Između ova dva oprečna stanovišta kristališe se nekoliko različitih pravaca feminizma koji stavljaju značajan pečat na ovu kontroverznu debatu. S jedne strane, radikalne feministkinje vrlo glasno ističu i poistovjećuju prostituciju kao izuzetno ekstreman oblik nasilja nad ženama protiv koga se mora boriti,⁸⁴⁷ jer su zlostavljanje, silovanje i seksualna eksploatacija sastavni dio čina prostitucije.⁸⁴⁸ One, u prilog tome, naglašavaju da žene koje pružaju seksualne usluge redovno doživljavaju silovanje,⁸⁴⁹ a vjerovatnoća dobijanja pravde u takvim slučajevima je izuzetno niska ili skoro pa nemoguća.⁸⁵⁰ Takođe, prema ovom gledištu, apsolutno je irelevantno da li je žena dala pristanak ili se slobodno odlučila da uđe u prostituciju jer ona, prema radikalnim feministkinjama, svakako predstavlja plaćeno silovanje i napad na ljudska prava.⁸⁵¹ Predstavnice radikalnog feminizma jasno zauzimaju stav da legalizacija prostitucije ustvari predstavlja legalizaciju eksploatacije žena, te da to predstavlja ništa više do šovinističkog zakonodavnog okvira. Prostitucija, dakle, simbolizuje pogled društva na žene koje su posmatrane kao seksualna roba, odnosno seksualni objekt, pa Peteman tvrdi da prostitucija predstavlja seksualni ugovor koji pokazuje patrijahalnu konstrukciju razlika između žena i muškaraca, čime se uspostavlja jasna razlika između slobode i podređenosti između polova.⁸⁵² Uz to, one naglašavaju da legalizovanje

Julia O'Connell Davidson, "Prostitution, Power, and Freedom", University of Michigan Press, 1998, 1087-1125;
Raymond Janice, "Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere", *Women's Studies International Forum*. Vol. 21. No. 1, 1998;

Kamala Kempadoo, "Introduction Globalizing Sex Workers' Rights", u Kamala Kempadoo, Jo Doezema (ur.), *Global Sex Workers: Rights, Resistance, and Redefinition*, Routledge, 2018, str. 3.

Julie Bindel, *The Pimping of Prostitution: Abolishing the Sex Work Myth*, London, United Kingdom, Palgrave, 2017;

Andrea Nichols, *Sex trafficking in the United States: Theory, research, policy, and practice*, Columbia University Press, 2017, str. 47.

Anna Szorenyi, "Rethinking the Boundaries: Towards a Butlerian Ethics of Vulnerability in Sex Trafficking Debates", *Feminist Review* 107 (107), 2014;

Anne McClintock, "Sex Workers and Sex Work", *Social Text*, no. 37, 1993, 1-10. str. 7;

Molly Smith, Juno Mac, *Revolting Prostitutes: the Fight for Sex Workers' Rights*, London; Brooklyn, NY: Verso. Kindle edition. Position 77, 2018.

⁸⁴⁷ Helen Ward, *Marxism versus Moralism*. *Trend onlinezeitung*, 2007;

Donna Hughes, "Prostitution Online", u Melissa Farley (ur.), *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 2003, 115-131;

Michelle Dempsey, "Sex trafficking and criminalization in defense of feminist abolitionism", *U. Pa. L. Rev.*, 158, 1729, 2010;

⁸⁴⁸ Aghatise Esohe, "Trafficking for Prostitution in Italy: Possible Effects of Government Proposals for Legalization of Brothels", *Violence Against Women*, 10 (10), 2004, 1126-115, str. 1153.

⁸⁴⁹ Melissa Farley, *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 2003, str. 1096.

⁸⁵⁰ Robert Baron, Ann Cotton, Melissa Farley, "Attitudes toward prostitution and acceptance of rape myths", *Journal of Applied Social Psychology*, 32(9), 2000, 1790 - 1796.

⁸⁵¹ Andrea Nichols, *Sex trafficking in the United States: Theory, research, policy, and practice*, 2016.

⁸⁵² Carole Pateman, "Sexual contract", *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*, 2016, 1-3.

prostitucije ne utiče da ona bude bezbjednija.⁸⁵³ S druge strane, potpuno kontra stav, liberalne feministkinje zauzimaju gledište da država treba da bude mehanizam koji će da omogući autonomiju žena, te da je korijen ugnjetavanja žena u rodno zasnovanim pravnim ograničenjima a svaka osoba treba da ima pravo na slobodu koje će država jačati.⁸⁵⁴ Prostitucija, dakle, predstavlja zanimanje u kome žene svjesno odlučuju da koriste svoja tijela kako bi zaradile prihod ili postigle seksualno osnaživanje ili autonomiju.⁸⁵⁵ Ipak, među liberalnim feministkinjama postoje različiti stavovi o tome šta ta sloboda znači jer nisu sve naklonjene seksualnom radu iz moralnih razloga ali im je zajedničko jer ga posmatraju kao političko pravo svake žene da odluči da se bavi tim poslom, odnosno posmatraju ga kao razumno zanimanje.⁸⁵⁶

Ovdje je, takođe, značajna i struja marksističkih feministkinja koje uzimaju djelove iz Marksove teorije kapitalizma prema kojoj je društvo podijeljeno na hijerarhijske klase, koje su izgrađene na temeljima koncepta privatne svojine i nejednakosti koje takvi sistem donose, pa ni koncept prostitucije nije bio pošteđen od ovakvih gledišta.⁸⁵⁷ Marks, naime, smatra da je prostitucija samo specifičan izraz opšte prostitucije radnika, te da dominantni oblik rada koji predstavlja društvenu nejednakost u kapitalističkom sistemu je najmanji rad, a pošto prostitucija spada u ovu kategoriju, ona je, takođe, korumpirana i služi kao slika korupcije svjetskih politika.⁸⁵⁸ Iako prostitutke možda misle da su slobodne, Bromberg naglašava, da one samo predstavljaju i jačaju

⁸⁵³ Melissa Farley, Ann Cotton, Jacqueline Lynne, i drugi, "Prostitution and Trafficking in Nine Countries: An Update on Violence and Posttraumatic Stress Disorder". u Melissa Farley (ur.), *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 2003, 33- 74.

⁸⁵⁴ Amy Baehr, "Liberal Feminism", u Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013.

⁸⁵⁵ Andrea Nicshols, *Sex trafficking in the United States: Theory, research, policy, and practice*, 2016.

⁸⁵⁶ Barbara Milman, "New rules for the oldest profession: Should we change our prostitution laws", *Harv. Women's LJ* 3, 1, 1980;

Silke Ruth Laskowski, "New German Prostitution Act-An Important Step to a More Rational View of Prostitution as an Ordinary Profession in Accordance with European Community Law", *Int'l J. Comp. Lab. L. & Indus. Rel.* 18, 479, 2002;

Ellen Murray, "Anti-prostitution Laws: New Conflicts in the Fight against the World's Oldest Profession", *Alb. L. Rev.* 43, 360, 1978;

Julia O'Connell Davidson, "The rights and wrongs of prostitution", *Hypatia* 17.2, 2002, 84-98.

⁸⁵⁷ Pogledati: Joan Kelly-Gadol, "The Social Relation of the Sexes: Methodological Implications of Women's History", *1 Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1976;

Lars O. Ericsson, "Charges against Prostitution: An Attempt at a Philosophical Assessment", *90 Ethics*, 1980;

Ellen Lewin, *Introduction to Feminist Anthropology: A Reader*, Blackwell, 2006;

Zillah Eisenstein, "Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", *7 Insurgent Sociologist*, 1977;

Asoka Bandarage, "Women in Development: Liberalism, Marxism and Marxist-Feminism", *5 Development and Change*, 1984;

Tanja Zimmermann, "Radomir Konstantinović's Philosophy of the Province and the Yugoslav „Third Path"", *3 Serbian Studies Research*, 2012.

⁸⁵⁸ Sarah Bromberg, "Feminist Issues In Prostitution", *1997 International Conference on Prostitution at Cal State University*, Northridge, 1997.

degenerisani radni sistem kapitalističkog društva.⁸⁵⁹ Neke od ovih ideja i danas su prisutne u istraživanjima prostitucije, gdje se prostitucija i iskustva seksualnih radnica povezuju s kapitalističkom dinamikom društava.⁸⁶⁰

Oslanjajući se na Marksa, nadalje, socijalističke feministkinje smatraju da društvo funkcioniše pod sistemom klasne opresije i da je uzrok problema u psihološkim i društvenim uslovima. Prema njima, prostitucija je rezultat sistema opresije koji objektivizuje žene, ali socijalističke feministkinje pronalaze korijene problema u individualnim psihološkim i društvenim poremećajima. Naglašava se da, u prosjeku, između „65 i 95% onih u prostituciji bilo je seksualno zlostavljano u detinjstvu”⁸⁶¹ što može da potkrijepe ovakve konstatacije. Najzad, egzistencijalistički feminizam polazi od stanovišta da prostitucija ne mora nužno da prisiljava žene na zavisnost od muškarca, već može da predstavlja osnaživanje žena.⁸⁶² Feministkinje koje zastupaju ovo stanovište zagovaraju slobodu i ravnopravnost žena i muškaraca, pa u slučaju da se ona ne ostvari, žene svakako mogu doživjeti slobodu u prostituciji.⁸⁶³ One veruju, naime, da ulazak u prostituciju kao izbor može biti ne samo osnažujući već i ekonomski vrlo koristan.⁸⁶⁴ Nasuprot tome, postoji i gledište da prostitucija nije pogrešna iz moralnih razloga, ali jeste pogrešna zato što je nekompatibilna s težnjom ostvarivanja rodne ravnopravnosti.⁸⁶⁵ Ovakva oprečna stanovišta u teoriji čine još zanimljivijom analizu pravnog okvira kako na međunarodnom tako i na nacionalnom nivou, posebno u pogledu kriminalizacije ovakvih djela, odnosno stanovišta država kako da se izbore sa problemima koje seksualna eksploatacija donosi sa sobom.

⁸⁵⁹ Ibid.

⁸⁶⁰ Teela Sanders, Maggie O'Neill, Jane Pitcher, *Prostitution: Sex Work, Policy & Politics*, Sage Publications, 2017, str. 150 – 152.

⁸⁶¹ Melissa Farley, *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, 2003, str 56.

⁸⁶² Lipi Ghosh, “Economic Liberalisation and History of Prostitution in Contemporary Civil Society of Thailand”, *Proceedings of the Indian History Congress. Vol. 60*, 1999;

Lacey Sloan, Stephanie Wahab, “Feminist voices on sex work: Implications for social work”, *Affilia* 15.4, 2000, 457-479;

Mohini Giri, *Emancipation and empowerment of women*, Gyan Books, 1998.

⁸⁶³ Sarah Bromberg, “Feminist Issues In Prostitution”, *1997 International Conference on Prostitution at Cal State University*, Northridge, 1997.

⁸⁶⁴ Jo Doezeema, “Ouch! Western feminists ‘wounded attachment’ to the ‘Third World prostitute’”. *Feminist Review*, 67(1), 2001, 16-38.

⁸⁶⁵ Jane Pritchard, “The sex work debate”, dostupno na: <http://isj.org.uk/the-sex-work-debate/> (16.12.2024.godine).

4.3.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR

U širem kontekstu, područje trgovine ljudima karakteriše bogati korpus međunarodnih dokumenata kojima se uređuje ova oblast⁸⁶⁶, i to još od davne 1904. godine kada je usvojen prvi međunarodni instrument koji se bavio problemom trgovine ljudima, odnosno Međunarodni sporazum za suzbijanje trgovine bijelim robljem⁸⁶⁷, nakon čega je, šest godina kasnije, uslijedilo donošenje Međunarodne konvencije za suzbijanje trgovine bijelim robljem⁸⁶⁸. Prvi međunarodni dokument koji se direktno bavi pitanjem trgovine ženama bila je Konvencija Lige naroda o suzbijanju trgovine ženama i djecom⁸⁶⁹ iz 1921. godine, koja je kasnije potvrđena Međunarodnom konvencijom za suzbijanje trgovine punoljetnim ženama⁸⁷⁰ iz 1933. godine. Ujedinjene nacije 1949. godine donose Konvenciju o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije drugih⁸⁷¹, koja uspostavlja eksplicitnu vezu između trgovine, seksualne eksploatacije i prostitucije. Ova konvencija je veoma značajna zato što zabranjuje kažnjavanje žrtava prostitucije a insistira na kažnjavanju onih koji druge podstiču ili uvode u prostituciju bez obzira na njihov pristanak i prepoznaje nespojivost ovih pojava s ljudskim dostojanstvom. Nadalje, Konvencija o statusu izbjeglica iz 1951. godine i Protokol iz 1967. godine,⁸⁷² osiguravaju zaštitu žrtvama trgovine ljudima kroz princip *non-refoulement*, što znači da nijedna osoba ne smije biti vraćena u situaciju gdje joj prijete progon, uključujući rodno zasnovani progon povezan s trgovinom ili seksualnom eksploatacijom. U tom pogledu, od značaja je i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima⁸⁷³ iz 1966. godine, kojim se zabranjuje ropstvo i trgovina robljem

⁸⁶⁶ Pogledati: Anne T. Gallagher, *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge University Press, 2010;

Nicksoni Filbert Kahimba, *Human Trafficking under International and Tanzanian Law*, Springer, 2021.

⁸⁶⁷ Međunarodni sporazum za suzbijanje trgovine bijelim robljem, dostupno na:

https://treaties.un.org/doc/Treaties/1920/09/19200907%2006-00%20AM/Ch_VII_8p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁶⁸ Međunarodna konvencije za suzbijanje trgovine bijelim robljem, dostupna na:

https://treaties.un.org/doc/Treaties/1951/08/19510814%2010-35%20PM/Ch_VII_9p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁶⁹ Konvencija Lige naroda o suzbijanju trgovine ženama i djece, dostupno na:

https://treaties.un.org/doc/Treaties/1921/09/19210930%2005-59%20AM/Ch_VII_3p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷⁰ Međunarodna konvencijom za suzbijanje trgovine punoljetnim ženama, dostupno na:

https://treaties.un.org/doc/Treaties/1933/10/19331011%2006-00%20AM/Ch_VII_5p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷¹ Konvencija o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije drugih, dostupno na:

<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-suppression-traffic-persons-and-exploitation> (16.12.2024. godine)

⁸⁷² Konvencija o statusu izbjeglica i Protokol, dostupno na: <https://www.unhcr.org/media/convention-and-protocol-relating-status-refugees> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷³ Član 8 stav 1 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.

u svim svojim pojavnim oblicima, pri čemu se naglašava da se nijedna osoba ne može držati u ropstvu.

U području zaštite žena, CEDAW konvencija iz 1979. godine predstavlja temeljni dokument koji prepoznaje trgovinu ženama i prinudni brak kao rodno zasnovane oblike progona. Generalne preporuke br. 19, 32 i 35 dodatno razrađuju ove aspekte, ističući obavezu država na suzbijanju i prevenciji nasilja nad ženama, uključujući seksualnu eksploataciju i trgovinu, kroz zakonodavne, političke i edukativne mjere. Ove preporuke dodatno prepoznaju vezu između trgovine i šireg konteksta rodnog nasilja, ukazujući na to da su različiti oblici nasilja dio kontinuuma eksploatacije.⁸⁷⁴ U ovom području, također, od značaja je i Deklaracija i Platforma za akciju iz Pekinga⁸⁷⁵ iz 1995. godine koja detaljno razmatra diskriminaciju prema ženama i djevojčicama, uključujući seksualno nasilje, trgovinu i eksploataciju. Posebnu pažnju posvećuje prisilnim i dječjim brakovima, nudeći okvir za ukidanje ovih praksi kroz edukaciju, izgradnju kapaciteta i međunarodnu saradnju. U novije vrijeme, od velikog značaja su i Ciljevi održivog razvoja 2030, sa posebnim naglaskom na cilj 5.2. koji se odnosi na eliminaciju svih oblika nasilja nad ženama i djevojčicama, uključujući trgovinu i seksualnu eksploataciju. Ovaj cilj je, naime, dodatni podsticaj državama da usklađuju svoje zakone i politike sa međunarodnim standardima.

Na nivou Ujedinjenih nacija, valja pomenuti još i Konvenciju o pravima djeteta iz 1989. godine⁸⁷⁶ i Opcioni protokol o prodaji djece, dječijoj prostituciji i pornografiji iz 2000. godine⁸⁷⁷, kojim se djevojčice prepoznaju kao posebno ranjiva grupa. Njima se, također, naglašava da su rodna diskriminacija i štetne tradicionalne prakse, poput prisilnih brakova, u stvari korijenski uzroci seksualne eksploatacije. Opcioni protokol, dodatno, obavezuje države da kriminalizuju prodaju djece, dječiju prostituciju i pornografiju. Ovdje je važno pomenuti i Međunarodnu konvenciju o pristanku na brak, minimalnoj dobi za brak i registraciji brakova iz 1962. godine⁸⁷⁸ kojom se prisilni brak tretira kao kršenje osnovnih ljudskih prava.

Najvažniji međunarodni dokument u ovom području, donijet na nivou Ujedinjenih nacija, predstavlja Protokol za sprečavanje, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima,

⁸⁷⁴ Pogledati: CEDAW, Opšte preporuke 19, 32 i 35.

⁸⁷⁵ Pogledati: Deklaracija i Platforma za akciju iz Pekinga, 1995 godina.

⁸⁷⁶ Pogledati: Konvencija o pravima djeteta, 1989. godina.

⁸⁷⁷ Opcioni protokol o prodaji djece, dječijoj prostituciji i pornografiji iz 2000. godine, dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-children-child> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁷⁸ Pogledati: Međunarodna konvencija o pristanku na brak, minimalnoj dobi za brak i registraciji brakova, 1962. godina.

posebno ženama i djecom iz 2000. godine.⁸⁷⁹ Ovaj dokument, poznat kao Palermo protokol, predstavlja dodatak Konvenciji protiv transnacionalnog organizovanog kriminala.⁸⁸⁰ Definicija trgovine ljudima data je u članu 3 Palermo dokumenta, gdje je označena kao “vrbovanje, transport, transfer, sklonište ili prijem lica uz prijetnju ili upotrebu sile, prisilu, otmicu, prevaru, obmanu, zloupotrebu vlasti ili teških okolnosti, ili davanje ili primanje koristi kako bi se dobio pristanak osobe koja ima kontrolu nad drugom osobom, u svrhu eksploatacije”. Prema ovom dokumentu, eksploatacija uključuje prisilni rad, seksualnu eksploataciju, ropstvo, uklanjanje organa i slične prakse. Od velikog je značaja to što ovaj protokol potvrđuje stav da se trgovina ljudima ne može odvojiti od eksploatacije kroz prostituciju, pri čemu jasno i nedvosmisleno navodi da je pristanak žrtve na namjeravanu eksploataciju u potpunosti irelevantan. Kao međunarodno pravno obavezujući instrument, Palermo protokol je osmišljen tako da podstiče usvajanje nacionalnih zakona, unaprijedi prekograničnu saradnju pravosudnih i policijskih organa i uskladi regionalno zakonodavstvo protiv trgovine ženama.

Savjet Evrope, takođe, postavlja važan okvir za borbu protiv trgovine ljudima kroz nekoliko ključnih dokumenata koji naglašavaju zaštitu prava žrtava, posebno žena i djece. Iako Evropska konvencija o ljudskim pravima ne sadrži eksplicitne odredbe o trgovini ljudima, ipak pruža osnovu za zaštitu prava žrtava kroz obaveze država članica da garantuju prava iz člana 2 (pravo na život), člana 3 (zabrana nečovečnog i ponižavajućeg postupanja) i člana 4 (zabrana ropstva i prisilnog rada). Evropski sud za ljudska prava kroz svoju praksu, dodatno, razvija obavezu država da preduzimaju proaktivne mjere kako bi zaštitile žrtve trgovine ljudima.

Jedan od centralnih instrumenata Savjeta Evrope u ovom području predstavlja Konvencija o akciji protiv trgovine ljudima iz 2005. godine⁸⁸¹, koja postavlja standarde za prevenciju trgovine, zaštitu žrtava i kazneno gonjenje počinitelja. Od država članica se zahtijeva da primjenjuju rodno senzitivni pristup, promovišu ravnopravnost žena i muškaraca i integrišu rodnu perspektivu u sve faze implementacije Konvencije. Konvencija, takođe, prepoznaje specifične potrebe djece kao žrtava trgovine, naglašavajući značaj obezbeđivanja posebnih mera zaštite i podrške. Pored toga, Lanzarote konvencija o zaštiti djece od seksualne eksploatacije i seksualnog

⁸⁷⁹ Protokol za sprečavanje, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i djecom iz 2000. godine, dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-prevent-suppress-and-punish-trafficking-persons> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁰ Konvencija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, dostupna na: <https://www.unodc.org/documents/treaties/UNTOC/Publications/TOC%20Convention/TOCebook-e.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸¹ Konvencija o akciji protiv trgovine ljudima, dostupna na: <https://rm.coe.int/168008371d> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

zlostavljanja iz 2007. godine⁸⁸² pruža dodatnu zaštitu u kontekstu trgovine djecom za svrhe seksualne eksploatacije. Ova Konvencija poziva države članice da usvoje specifične zakone i mjere za prevenciju seksualnog nasilja nad djecom, zaštitu žrtava i kazneno gonjenje počinitelaca. Ova konvencija se, međutim, ne fokusira na rodne aspekte, što predstavlja prilično ograničenje i nedostatak u odnosu na trgovinu ljudima, posebno djevojčica, koje su češće žrtve rodno zasnovanog nasilja.

Poseban značaj za rodnu dimenziju trgovine ljudima ima Istanbulska konvencija kao najvažniji evropski instrument u oblasti borbe protiv rodno zasnovanog nasilja. Iako se direktno ne bavi trgovinom ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, Istanbulska konvencija indirektno pokriva ovaj fenomen kroz svoje odredbe o fizičkom, psihološkom i seksualnom nasilju, kao i kroz zabranu prisilnih brakova i olakšavanje raskida takvih brakova. Konvencija prepoznaje da su žene i djevojčice izložene većem riziku od rodno zasnovanog nasilja i insistira na sveobuhvatnom pristupu koji obuhvata prevenciju, zaštitu žrtava, gonjenje počinitelaca i međunarodnu saradnju. U kontekstu psiholoških posljedica trgovine ljudima, Istanbulska konvencija pruža osnov za razumijevanje kako prisila, prijetnje i nasilje narušavaju psihološki integritet žrtava. Njen integrisani pristup se fokusira na prikupljanje podataka, izradu politika, zaštitu i podršku žrtvama, kao i proceduralne zakone i zaštitne mjere. Ovo je posebno važno za žrtve trgovine ljudima, jer im ovakav pristup omogućava rehabilitaciju i reintegraciju u društvo.

Na nivou Evropske unije, trgovina ljudima prepoznata je kao ozbiljno kršenje ljudskih prava i težak oblik organizovanog kriminala. Ova pojava je eksplicitno zabranjena članom 5 Povelje Evropske unije o osnovnim pravima⁸⁸³, dok su pravne osnove za njeno tretiranje sadržane u članovima 79 i 83 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije⁸⁸⁴ koji se odnose na predmetno područje i kojima se inkriminiše trgovina ljudima, kao i seksualna eksploatacija žene i djece. Od najvećeg značaja su direktive, na prvom mjestu Direktiva 2011/36/EU o sprječavanju i suzbijanju trgovine ljudima i zaštite žrtava⁸⁸⁵, koja predstavlja ključni pravni instrument Evropske unije u ovoj oblasti. Ova direktiva jasno definiše trgovinu ljudima kao krivično djelo, dok posebno prepoznaje rodnu prirodu trgovine ljudima, odnosno da su žene i muškarci

⁸⁸² Lanzarote konvencija o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, dostupna na: <https://rm.coe.int/1680084822> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸³ Povelja Evropske unije o osnovnim pravima, član 5, dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁴ Ugovor o funkcionisanju Evropske unije, članovi 79 i 83, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT#> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁵ Direktiva 2011/36/EU o sprječavanju i suzbijanju trgovine ljudima i zaštite žrtava, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32011L0036> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

žrtve trgovine ljudima iz različitih razloga, žene najčešće u svrhu seksualne eksploatacije, a muškarci radi iskorišćavanja radne sange. Ova direktiva počiva na temeljima Povelje koja trgovinu ljudima definiše kao teško kršenje osnovnih prava i izričito je zabranjuje. Osim ove direktive od značaja su i one poput Direktive 2004/81/EC o boravišnoj dozvoli za žrtve trgovine ljudima⁸⁸⁶ i Direktive 2009/52/EC o sankcijama protiv poslodavaca neregularnih migranata koje dodatno doprinose zaštiti prava žrtava.⁸⁸⁷ Uz to, prava djece zauzimaju izuzetno važno mjesto u pristupu trgovini ljudima na nivou Evropske unije, pa Direktiva 2011/93/EU o borbi protiv seksualnog zlostavljanja i eksploatacije djece i dječije pornografije⁸⁸⁸ prepoznaje seksualno zlostavljanje i eksploataciju djece, kao i dječiju pornografiju kao teške oblike kršenja osnovnih ljudskih prava, ali ne posvećuje dovoljno pažnje rodno specifičnim ranjivostima djevojčica, čime njen značaj u analizi rodnih aspekata ostaje ograničen. Dodatno, Direktiva 2003/86/EC o porodičnom spajanju⁸⁸⁹ se indirektno bavi problemom prisilnih brakova kroz ustanovljenje minimalne starosne granice za sklapanje braka od 21 godinu, ali je njen domet ostao ograničen.

4.3.4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

Praksa Evropskog suda za ljudska prava povodom trgovine ljudima razvijala se u kontekstu člana 4, ali i članova 2 i 3, kao i pozitivne obaveze država članica koje imaju pozitivne obaveze u skladu sa konceptom “3P” uvedenim u Protokolu iz Palerma. Sud je raspravljao u različitim slučajevima povodom trgovine ljudima, od kojih su se neki odnosili i na seksualnu eksploataciju. Takođe, Sud je razmatrao i slučajeve prisilne prostitucije, u pogledu kojih je posebnu pažnju posvećivao članovima 3 i 8 Evropske konvencije.

U slučaju *N.Ç. v. Turske*⁸⁹⁰, Sud je razmatrao okolnosti u kojima je podnositeljka predstavke bila natjerana na prostituciju kada je imala samo 12 godina. Podnositeljka predstavke je tvrdila da je na prostituciju bila natjerana od strane dvije žene protiv koje je kasnije podnijela krivičnu prijavu, kao i protiv muškaraca koji su je silovali.

⁸⁸⁶ Direktiva 2004/81/EC o boravišnoj dozvoli za žrtve trgovine ljudima, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32004L0081> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁷ Direktiva 2009/52/EC o sankcijama protiv poslodavaca neregularnih migranata koje dodatno doprinose zaštiti prava žrtava, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32009L0052> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁸ Direktiva 2011/93/EU o borbi protiv seksualnog zlostavljanja i eksploatacije djece i dječije pornografije, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=celex%3A32011L0093> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁸⁹ Direktiva 2003/86/EC o porodičnom spajanju, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0086> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁹⁰ *N.Ç. v. Turske*, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-210354%22%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

Podnositeljka predstavke se žalila na trajanje postupka, koji je u prvostepenoj fazi trajao čak preko sedam godina. Dodatno, podnositeljka predstavke istakla je i da je preživljavala napade i prijetenje od strane rodbine optuženih lica. U tom pogledu, podnositeljka predstavke je zatražila prebacivanje suđenja na drugo mjesto iz bezbjedonosnih razloga. Ovaj zahtjev je, naime, bio odbijen i nije joj se pružila nikakva vrsta psihološke pomoći. Podnositeljka predstavke je, takođe, istakla sekundarnu viktimizaciju opisujući da je bila natjerana da detaljno prepričava seksualne radnje u raznim fazama postupka, kao i da je bila podvrgnuta ponavljanim medicinskim pregledima. Nacionalni sudovi su u konkretnom slučaju smatrali da nije bilo tragova nasilja, odnosno da izvršene seksualne radnje nisu bile počinjene pod upotrebom prijetnje, sile ili nasilja. Sudovi su, takođe, naglasili da je ona svjesno pristala na seksualne činove. Interesantno je a ujedno i posebno važno istaći da su nacionalni sudovi upotrijebili diskutabilan termin - da ona nije bila “potpuno nevoljna” u kontekstu predmetnih seksualnih radnji. U ovom slučaju, Sud je utvrdio da država nije osigurala efikasnu primjenu domaćeg krivičnog zakonodavstva i time nije ispunila svoje pozitivne obaveze, te je istakao povredu člana 3 i člana 8 Evropske konvencije i naglasio važnost prevencije sekundarne viktimizacije žrtava seksualnih delikata.

Sud je, u slučaju *L.R. v UK*⁸⁹¹, razmatrao predstavku žene koja je bila žrtva trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije koja je tvrdila da su vlasti Ujedinjenog Kraljevstva propustile da prepoznaju njen status kao žrtve trgovine ljudima i da joj nisu pružile odgovarajuću zaštitu. Podnositeljka predstavke se žalila da bi njeno deportovanje u Albaniju predstavljalo kršenje članova 2, 3, 4 i 8 Evropske konvencije. Naime, u martu 2007. godine, podnositeljku predstavke je oteo albanski državljani i iz Italije je doveo u Ujedinjeno Kraljevstvo. Podnositeljka predstavke je bila prisiljena da protiv svoje volje radi kao prostitutka u jednom noćnom klubu. U aprilu 2007. godine, nakon bjekstva, ova žena je prijavila incidente, kako otmicu tako i seksualne napade, nakon čega je upućena jednoj organizaciji koja pruža pomoć ženama koje su bile žrtve trgovine ljudima u Ujedinjenom Kraljevstvu. Podnositeljka je, takođe, zatražila azil, u prvom redu i zbog straha od proganjanja, kao i zbog rizika od ponovnog trgovanja imajući u vidu činjenicu da je sama i ranjiva, kakav zahtjev biva odbijen od strane ministra unutrašnjih poslova. Podnositeljka predstavke se žalila Tribunalu za azil i imigraciju koji je, takođe, odbio njen žalbeni zahtjev navodeći da ne postoji rizik od njene izloženosti zlostavljanju u Albaniji. Dodatno, i viši imigracioni sudija odbio je njen zahtjev za ponovno razmatranje, a potom i Visoki sud. Na kraju, u septembru 2009. godine, predsjednik Vijeća kojem je dodijeljen predmet odlučio je da primijeni pravilo

⁸⁹¹ *L.R. v UK*, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105427%22%7D> (pristupljeno 16.12.2024.godiine)

39 Pravila suda i obavijesti Vladu Ujedinjenog Kraljevstva da podnositeljka predstavke ne bi smjela biti deportovana do daljnjeg. U februaru 2010. godine, podnositeljka predstavke je rodila ćerku. Kako su u međuvremenu, podnositeljka predstavke i njena ćerka dobile status izbjeglica u Ujedinjenom Kraljevstvu i više nije postojao rizik da one budu deportovane u Albaniju, Sud je smatrao da je pitanje riješeno, te je predmet izbrisan sa liste slučajeva. Ovaj slučaj je značajan jer naglašava odgovornost država da prepoznaju žrtve trgovine ljudima i pruže im odgovarajuću zaštitu i poštovanje njihovih ljudskih prava.

Od značaja je i slučaj *Rantsev v. Cyprus and Russia*⁸⁹² u kontekstu eksploativne prirode seksualne industrije, kao i spremnosti država da (ne)odgovore na ovaj problem. U ovom slučaju se, takođe, postavilo i pitanje u vezi sa sposobnošću Suda da donosi presude o pitanjima koja proizilaze iz člana 4 Evropske konvencije o ljudskim pravima. Mlada žena R. je, naime, došla na Kipar da radi u jednom kabareu kao umjetnica. Nakon što je napustila posao u kabareu, menadžer je prijavio policiji i tražio da je pritvori kao ilegalnu imigrantkinju. Policija je, zatim odbila da je zadrži, nakon čega ju je menadžer odveo u stan gdje je kasnije pronađena mrtva ispod prozora. Kiparski sud je smrt proglasio nesrećnim slučajem, dok su ruske vlasti zaključile da okolnosti smrti zahtijevaju dodatnu istragu. Na zahtjev njenog oca, nakon što je tijelo preneseno sa Kipra u Rusiju, forenzički medicinski stručnjaci u Rusiji obavili su zasebnu obdukciju i zaključili da je R. umrla u neobjašnjenim i neistraženim okolnostima koje zahtijevaju dodatnu istragu. Ovi nalazi su putem zahtjeva za međunarodnu pravnu pomoć u okviru ugovora između ove dvije zemlje, prosljeđeni kiparskim vlastima. Predložena je, stoga, dalja istraga i razmatranje pokretanja krivičnog postupka u vezi smrti R. i omogućavanje da otac R. efikasno učestvuje u postupku. Kipar je, nakon toga, potvrdio ruskom tužilaštvu da je ispitivanje smrti R. završeno i da je presuda koju je sud donio konačna. Otac žrtve je nastavio da traži efikasnu istragu u vezi sa smrću svoje ćerke, pa je važno pomenuti da je nekoliko važnih institucija dalo svoj osvrt u ovom slučaju. Naime, kiparski ombudsman, Komesar za ljudska prava Savjeta Evrope i Stejt department Sjedinjenih Američkih Država objavili su izveštaje koji se odnose na prevalenciju trgovine ljudima u komercijalnu seksualnu eksploataciju na Kipru i ulogu kabare industrije i viza za "umjetnice" u olakšavanju trgovine ljudima na Kipru.

Evropski sud je posebno primijetio da je trgovina ljudima, kao i ropstvo, svojom prirodom i ciljem eksploatacije zasnovana na ostvarivanju prava vlasništva, odnosno da ona tretira ljude kao robu koja se kupuje i prodaje i stavlja na prinudni rad. Sud je

⁸⁹² *Rantsev v. Cyprus and Russia*, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-96549%22%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

istakao, takođe, da ona podrazumijeva blisku kontrolu aktivnosti žrtava, čiji su pokreti često ograničeni i uključuje upotrebu nasilja i prijetnji prema žrtvama. Stoga je sud utvrdio da je trgovina ljudima zabranjena članom 4 Evropske konvencije. U konkretnom slučaju, Sud je utvrdio postojanje povrede člana 2 od strane Kipra i to zbog neuspjeha da sprovede efikasnu istragu u vezi sa smrću R. U pogledu povrede člana 4, Sud je utvrdio da Kipar nije imao adekvatan pravni okvir za borbu protiv trgovine ljudima, uključujući režim viza za umjetnice, kao i da policija nije uspjela da zaštiti R. uprkos jasnim indikacijama da je R. mogla biti žrtva trgovine ljudima. Sud je, takođe, utvrdio i povredu člana 4 od strane Rusije zbog neuspjeha da istraži način na koji je R. regrutovana i da identifikuje odgovorne za njeno regrutovanje. Dodatno, Sud je utvrdio i povredu člana 5 od strane Kipra jer je R. nezakonito zadržana, prvo od strane policije, a zatim i u stanu gdje je kasnije pronađena mrtva. Utvrđujući, dakle, da obaveze koje proizilaze iz člana 4 Evropske konvencije postaju relevantne jer je trgovina ljudima zasnovana na ropstvu, Sud se u ovom slučaju pokazao kao da nije u potpunosti razmotrio pravne razlike između ova dva pojma. Ovaj slučaj je, stoga, značajan jer, osim što ističe odgovornost država u borbi protiv trgovine ljudima i zaštiti žrtava, on otvara i pitanja o pravnim razlikama između pojmova ropstva, prisilnog rada i servituta, pri čemu se stiče utisak da je Sud još više zamutio granice kada je u pitanju pravna dikstinkcija između ovih različitih oblika ljudske eksploatacije.

U slučaju *S.M. v. Croatia*⁸⁹³, podnositeljka predstavke je podnijela krivičnu prijavu protiv izvjesnog T.M., bivšeg policajca, navodeći da ju je fizički i psihički prisiljavao na prostituciju. Protiv T.M. je zatim podignuta optužnica za prisiljavanje na prostituciju, kao otežani oblik organizovanja prostitucije. Krivični sud je 2013. godine oslobodio T.M. optužbe uz obrazloženje da, iako je utvrđeno da je organizovao lanac prostitucije u kojem je regrutovao podnositeljku predstavke, nije bilo dokaza da ju je prisiljavao na prostituciju. T.M. je bio optužen samo za otežani oblik ovog djela, pa stoga nije mogao biti osuđen za osnovni oblik organizovanja prostitucije. Žalba Državnog tužilaštva na ovu odluku je odbijena, a ustavna žalba podnosilje proglašena je nedopuštenom. Sud je u ovom slučaju smatrao nepotrebnim da utvrđuje da li se postupanje na koje se podnositeljka predstavke žalila može kvalifikovati kao ropstvo, prisilni rad ili servitut, te je zaključio da trgovina ljudima, kao i eksploatacija prostitucije u smislu člana 3a Palermkog protokola, člana 4a Konvencije Savjeta Evrope o akciji protiv trgovine ljudima, člana 1 UN Konvencije o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije prostitucije drugih, te CEDAW Konvencije, potpadaju pod djelokrug člana 4. Utvrđeno je da je Hrvatska imala adekvatan pravni okvir za

⁸⁹³ S.M. v. Croatia, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-12022%22%5D%7D>
(pristupljeno 16.12.2024. godine)

suzbijanje trgovine ljudima i prisilne prostitucije, te da je podnositeljka predstavke dobila određenu podršku, uključujući pravnu pomoć i savjetovanje. Međutim, Sud je zaključio da nacionalne vlasti nisu ispunile proceduralne obaveze jer nisu temeljno istražile sve relevantne okolnosti, uključujući ključne svjedoke i dokaze. Takođe, nisu adekvatno razmotrile uticaj psihološke traume na njen iskaz, niti su posvetile dovoljno pažnje optužbama o njenoj zavisnosti od T.M. i njegovim prijetnjama. Sud je, s tim u vezi, zaključio da postupci državnih vlasti nisu bili usklađeni s obavezama iz člana 4 Konvencije.

4.3.5. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE

Prilikom analize komparativnih legislativnih rješenja u ovom području nailazi se na sličnu situaciju kao onu koja postoji u domenu teorije. Od onih legislativnih rješenja u kojima je prostitucija u potpunosti zabranjena i inkriminalizovana, preko onih u kojima se inkriminišu i sankcionišu počinioci, ali ne i lica koja nude i pružaju i seksualne usluge, do onih u kojima je ona shvaćena kao svaki drugi posao i u potpunosti legalizovana. Ipak, saglasje postoji u pogledu trgovine ljudima u svrhe seksualne eksploatacije, kao i prisile u pogledu pružanja seksualnih usluga.

Čini se da je, naime, u naučnoj debati o legislativnim rješenjima koja regulišu kupovinu i prodaju seksualnih usluga, najviše pažnje zadobio “švedski model”⁸⁹⁴ koji je prvi put 1999. godine zabranio kupovinu seksualnih usluga, pri čemu prodaja seksualnih usluga nije kažnjiva.⁸⁹⁵ Cilj ovog zakona, naime, bilo je smanjenje potražnje za prostitucijom i borba protiv trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, pa se Švedska odlučila za model u kojem će se kažnjavati lica koja kupuju seksualne usluge, ali ne i one koji ih pružaju, na taj način obezbjeđujući izvjesnu vrstu zaštite licima koja pružaju seksualne usluge. Ovaj zakon predstavlja prvi pokušaj neke zemlje u pronalaženju uzroka prostitucije i trgovine ljudima, pa Švedska jasno prepoznaje da se uzrok nalazi u činjenici da prostitucija predstavlja oblik muškog seksualnog nasilja nad ženama i djecom, pa je primarno naglasiti da bez muške potražnje za seksualnim uslugama, globalna industrija prostitucije se ne bi mogla širiti

⁸⁹⁴ Pogledati: Narola Olsson, “The implementation of Sweden’s prostitution law at the local level”, *Journal of Social Work Vol. 21(3)*, 2021, 353–373;

May - Len Skilbrei, Charlotta Holmstrom, *Prostitution policy in the Nordic region: Ambiguous sympathies*, Ashgate Publishing Ltd, 2013;

Sven-Axel Månsson, “The history and rationale of Swedish prostitution policies”, *Dignity: A Journal on Sexual Exploitation and Violence*, 2(4), 2017.

⁸⁹⁵ Lag (1998:408) om förbud mot köp av sexuella tjänster, dostupno na: <https://rkrattsdb.gov.se/SFSdoc/98/980408.PDF> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

i dalje razvijati.⁸⁹⁶ Krivični zakonik Švedske⁸⁹⁷, kao i Zakon o trgovini ljudima⁸⁹⁸ inkriminalizuje trgovinu ljudima u različite svrhe, uključujući tako i seksualnu eksploataciju, pri čemu je važno pomenuti da je u “švedskom modelu” u potpunosti irelevantno da li je lice koje pruža seksualne usluge žrtva trgovine ljudima ili ne, korisnik će, u svakom slučaju, krivično odgovarati.

OSCE je izvršio analizu svih država članica u pogledu pravne regulacije ovog područja i kategorisao ih kao države koje su inkriminisale kupovinu seksualnih usluga od žrtava trgovine ljudima, kupovinu seksualnih usluga bez obzira na status žrtve, države koje primjenjuju oba pristupa, odnosno inkriminalizuju potražnju, kao i one države koje ne kriminalizuju niti jedno od ovih ponašanja.

Tabela 2: Inkriminalizacija seksualnih usluga - države članice OSCE-a⁸⁹⁹

Kriminalizirano korištenje usluga žrtava trgovine ljudima ¹²¹	Albanija	Armenija	Bosna i Hercegovina	Bugarska
	Hrvatska	Kipar*	Estonija	Finska
	Njemačka	Gruzija	Grčka	Latvija
	Luksemburg	Malta	Moldavija	Crna Gora
	Sjeverna Makedonija	Portugal	Rumunija	Srbija
Slovenija	Velika Britanija (Engleska i Vels) *			
Kriminalizirana kupovina seksualnih usluga ¹²²	Kanada	Francuska	Island	Švedska
Kriminalizirano i jedno i drugo	Irska	Norveška	Litvanija**	
	Velika Britanija (Sj. Irska)		SAD***	
Ni jedan ni drugi oblik ponašanja nisu kriminalizirani ¹²³	Andora	Austrija	Azerbejdžan	Bjelorusija
	Belgija	Češka Republika	Danska	Mađarska
	Italija	Kazahstan	Kirgistan	Lihtenštajn
	Monako	Mongolija	Nizozemska	Poljska
	Ruska Federacija	San Marino	Slovačka	Španija
	Švicarska	Tadžikistan	Turska	Turkmenistan
	Ukrajina	Velika Britanija (Škotska)		Uzbekistan

⁸⁹⁶ Više o tome: Centar za žene žrtve rata - Rosa, *Uzroci prostitucije i trgovanja ženama: Rasprave u Hrvatskoj i svijetu*, Zagreb, 2007, str. 60, dostupno na: https://www.petra-nyo.net/images/publikacije/prostitucija_CZZR_lowres.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁹⁷ Brottsbalken (1962:700), dostupno na: <https://lagen.nu/1962:700> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁹⁸ Lag (2002:436) om förbud mot människohandel, dostupno na: https://www.lagboken.se/Lagboken/start/straffratt/brottsbalk-1962700//d_42805-sfs-2002_436-lag-om-andring-i-brottsbalken (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁸⁹⁹ Preuzeto od: Ured specijalnog predstavnika i koordinatora OSCE-a za borbu protiv trgovine ljudima, *Smanjenje potražnje koja potiče trgovinu ljudima u svrhu seksualnog iskorištavanja*, Beč, 2021, str. 34, dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/c/515036.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

Prema ovim podacima, nezakonito je koristiti seksualne usluge osoba koje su identifikovane kao žrtve trgovine ljudima, čime se teži smanjenje potražnje trgovine ljudima u smislu seksualne eksploatacije. Osim Crne Gore, i druge zemlje regiona, Albanija, Sjeverna Makedonija, Slovenija, Bosna i Hercegovina i Srbija imaju slična legislativna rješenja u ovom pogledu. Nadalje, Švedska, Francuska, Island i Kanada inkriminišu kupovinu seksualnih usluga bez obzira na to da li su pružaoci usluga žrtve trgovine ljudima ili ne, odnosno, čak i u onim situacijama kada lice pruža dobrovoljno seksualne usluge. Ovaj model je poznat kao “švedski model”, pomenut prethodno, a koji se fokusira na kažnjavanje potražnje seksualnih usluga. Zatim, Litvanija, Norveška i Sjedinjene Američke Države, zajedno sa Sjevernom Irskom, inkriminišu i korišćenje usluga žrtava trgovine ljudima i kupovinu seksualnih usluga generalno govoreći. Ovaj model se smatra najstrožijim i ima za cilj smanjenje potražnje i zaštitu žrtava. Na kraju, veliki broj zemalja nije inkriminiralo ni korišćenje usluga žrtava trgovine ljudima ni kupovinu seksualnih usluga, što može da bude vrlo problematično u pogledu pružanja zaštite žrtava trgovine ljudima i može omogućiti dodatnu eksploataciju bez značajnih posljedica. Ovakva situacija zahtijeva međunarodni pritisak i reforme kako bi se osigurala zaštita ljudskih prava u ovom području.

Interesantno je zakonodavno rješenje Litvanije, prema kojem se kupovina i davanje seksualnih usluga tretiraju kao prekršaj, dok se svjesno korišćenje usluga žrtava trgovine ljudima tretira kao krivično djelo, čime se pravi jasna razlika između težine ovih djela, odnosno razlika u pogledu toga da li jedno lice dobrovoljno pruža seksualne usluge, ili je to lice žrtva trgovine ljudima. Prema članu 487 Zakona o administrativnim prekršajima⁹⁰⁰, naime, bavljenje prostitucijom i korišćenje plaćenih usluga prostitucije predstavlja prekršaj. Međutim, ova odredba se neće primjenjivati na osobu koja se bavila prostitucijom ako je u istu bila uključena razloga zbog materijalne zavisnosti, zavisnosti od radnog odnosa ili na neki drugi način, ili ako je u prostituciju uključena korišćenjem fizičke ili psihičke prisile, prevare, ili na bilo koji način dok je bila maloljetna, ili je žrtva trgovine ljudima i priznata kao žrtva u krivičnom postupku. Ovakvo zakonodavno rješenje je, dodatno, prepoznalo razliku u odnosu na karakteristike žrtve, odnosno okolnosti pod kojima se žrtva bavi prostitucijom. Sa druge strane, član 147 Krivičnog zakonika Litvanije inkriminiše trgovinu ljudima u svrhe seksualne eksploatacije, a članovi 307 i 308 se posebno odnose na prostituciju i inkriminišu organizovanje ili upravljanje prostitucijom i bilo koji drugi oblik

⁹⁰⁰ Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodekso patvirtinimo, dostupno na: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/4ebe66c0262311e5bf92d6af3f6a2e8b> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

posredovanja u prostituciji, kao i uključivanje ili prisiljavanje druge osobe na prostituciju.⁹⁰¹

Slična zakonodavna rješenja postoje i u državama koje nisu članice OSCE-a, pa je, na primjer, u Republici Namibiji 2018. godine donijet Zakon o suzbijanju trgovine ljudima kojim se omogućava sprovođenje Palermo protokola. Ovaj zakon inkriminišući trgovinu ljudima i druga povezana djela, ima za cilj pružanje zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima, posebno ženama i djeci. Njime se prostitucija i seksualna eksploatacija prepoznaju kao jedan od oblika trgovine ljudima. Kazne su prilično stroge, pa se ovim zakonodavnim rješenjem predviđaju kazne i do 30 godina, odnosno 50 godina za povratnike djela trgovine ljudima.⁹⁰² Takođe, primjera radi, Izrael je 2020. godine donio Zakon o zabrani upotrebe prostitucije⁹⁰³ i njime u potpunosti zabranio prostituciju. Ovaj zakon, naime, ima za cilj da se utiče na smanjenje i potpuno eliminisanje upotrebe prostitucije tako što se isto u potpunosti zabranjuje. Takođe, ovim zakonodavnim rješenjem uključujena je i edukacija i podizanje svijesti o ovom problemu u javnosti, kao i proširenje tretmana i rehabilitacije za osobe koje se bave pružanjem seksualnih usluga. Sankcionisaće se, prema odredbama ovog zakona, i lice koje koristi usluge prostitucije, kao i lice koje se zatekne na mjestu koje u potpunosti ili djelimično služi za pružanje usluga prostitucije, sa namjerom da koristi uslugu prostitucije, osim ako ne dokaže suprotno.

4.3.6. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Kompleksnost ovog područja ogleda se u postojanju brojnih feminističkih gledišta koji nisu u potpunom saglasju i unificirani, čak naprotiv, neka gledišta predstavljaju dijametralno suprotna stanovišta. Uprkos ovim različitostima, međutim, zajedničko im je to što je svako od njih zasnovano na određenim društvenim projekcijama vrednosti i moralnih normi koje se odnose na seksualnost i/ili žene i njihovo mjesto u društvu.⁹⁰⁴

⁹⁰¹ Baudžiamasis kodeksas, dostupno na: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fi=pop&doc=66150# (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁹⁰² Combating of Trafficking in Persons Act 1 of 2018 Republic of Namibia, dostupno na: <https://www.lac.org.na/laws/annoSTAT/Combating%20of%20Trafficking%20in%20Persons%20Act%201%20of%202018.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁹⁰³ Prohibition on Prostitution Consumption Law (Temporary Order and Legislative Amendment) 5779-2019, Israel, dostupno na: <https://perma.cc/98RJ-BY9V> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁹⁰⁴ Pogledati: Carol Smart, *Law, Crime and Sexuality*, Sage Publishing, 1995; John Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, 2007; Ann M. Lucas, "Race, Class, Gender, and Deviancy: The Criminalization of Prostitution", *Berkeley Women's Law Journal*, 47, 1995; Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society*, Routledge, 2014; Phil Hubbard, "Sexuality, immorality and the city: red-light districts and the marginalisation of female street prostitutes", *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 5.1, 1998, 55-76; Laurie Shrage, *Moral Dilemmas of Feminism*, Routledge, 2013.

Premda tema ovog istraživanja nije zauzimanje teorijskog stava, niti produbljanje analize predstavljenih stanovišta, ipak, bitno je naglasiti da svako od navedenih gledišta ima izvjesne nedostatnosti. Iako bi najidealnije rješenje bilo ono utopijsko, takvo nešto je daleko od realnosti u kojoj živimo, pa treba uzeti u obzir nekoliko važnih činjenica počev od onih oprečnih - postoje žene koje svjesno pristaju da se bave seksualnim radom zbog ekonomske ili neke druge koristi dok, sa druge strane, postoje žene koje su bile primoravane, povrijeđene i silovane u prostituciji, te bezbroj drugih činjenica koje čine sivu zonu, odnosno zonu između ove dvije krajnosti. To je, svakako, i jedan od razloga zbog kojeg ne postoji ni ujednačen i jednoobrazan stav međunarodne zajednice povodom ovog fenomena, pa države mogu da određena pitanja iz ove oblasti regulišu shodno svom nahođenju, odnosno stanovištu, poput pitanja legalizacije ili, sa druge strane, inkriminalizacije prostitucije. U pogledu nacionalnog zakonodavstva važno je, stoga, biti otvoren i prihvatiti mogućnosti različitih iskustava kako bi se stvorila cjelovita slika za svaku pojedinačnu državu i legislativno rješenje koje najbolje i najpogodnije odgovara prilikama u toj zemlji. U tom smislu, krucijalno je uočiti i izbjeći sve populističke i senzacionalističke argumentacije i stanovišta, čak i u pogledu statističkih podataka koji se koriste kako bi se takva uvjerenja utvrdila i održala, pa je važno da se legislativna rješenja distanciraju od takvih osnova. Treba, takođe, imati na umu da se rješenje ne nalazi samo i isključivo u pravnoj regulativi unutar pravnog sistema određene države, već i u društvenim mjerama i normama koje diktiraju različite percepcije problema trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije.⁹⁰⁵

4.4. ŽENE NA TRŽIŠTU RADA⁹⁰⁶

4.4.1. FUNDAMENTALNA KOMPONENTA EMANCIPACIJE ŽENA

Tržište rada je nesumnjivo ključna oblast za ravnopravnost žena i muškaraca jer predstavlja fundamentalnu komponentnu emancipacije žena, dok su pitanja poput strukture poslova, uslova na radu i visina plate važni indikatori napretka u oblasti rodne ravnopravnosti. Pravne norme i politike, naime, imaju odlučujuću ulogu u oblikovanju ekonomske aktivnosti žena. Zakoni kojima se obezbjeđuju jednaka prava i mogućnosti predstavljaju važan preduslov za osiguravanje ekonomskog osnaživanja žena što direktno utiče na njihove živote, kao i blagostanje društva uopšte, posebno u smislu činjenice da ekonomski nezavisne žene, prema Htun, Jensenius i Nelson- Nunez, lakše

⁹⁰⁵ Tanja Zimmermann, "Radomir Konstantinović's Philosophy of the Province and the Yugoslav „Third Path"", *3 Serbian Studies Research*, 2012;

⁹⁰⁶ Milena Aćimić Remiković, "Gender mainstreaming on the Montenegrin labour market: challenges and perspectives on the road towards the European union", *Zbornik Pravnog fakulteta No 45*, 2022, str. 185 - 221.

napuštaju nasilne veze.⁹⁰⁷ Stotsky tvrdi da su rodni dispariteti u pogledu razlika u ulozi žena i muškaraca u ekonomskim aktivnostima, u upravljanju i vlasništvu nad proizvodnim sredstvima, posebno zastupljeni u zemljama u razvoju,⁹⁰⁸ koje upravo i karakteriše viša stopa nasilnih obrazaca ponašanja, što je slučaj i sa Crnom Gorom.

Ekonomske i socijalne promjene u svijetu, posebno u prethodnom periodu, stvorile su mogućnosti za zapošljavanjem žena i njihovom pristupu dobro plaćenim poslovima, pa britanski sociolog Entoni Gidens kaže da izjednačavanje žena i muškaraca u ovom smislu predstavlja istinsku globalnu revoluciju u svakodnevnom životu čije se posljedice osjećaju svuda u svijetu, u svim oblastima, od rada do politike.⁹⁰⁹ Već decenijama, međunarodna zajednica prioritet daje ženskim pravima, sa posebnim akcentnom na rodnu ravnopravnost na tržištu rada. I pored svih napora na normativnom planu, učešće žena na tržištu rada još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou, odnosno nivou na kojem se može govoriti i o faktičkoj jednakosti muškaraca i žena.

“Žene su uvijek plaćene manje od muškarca, i kada je sve ostalo isto, one dobijaju manje značajna mjesta sa istim diplomama, i naročito su proporcionalno više pogođene nezapošljenošću i radije sklonjenje na mjestima na određeno vrijeme - što, pored ostalog, ima kao posledicu njihovo skoro sigurno isključenje iz igara moći i perspektiva za karijeru”.⁹¹⁰

Mnogo je mastila utrošeno da bi se pokazalo da je globalni ekonomski sistem žestoko ukorijenjen na rodno zasnovanim stereotipima i privilegovanju muške makroekonomske politike. Napredak u otklanjanju rodnih razlika je zaustavljen, a u nekim djelovima svijeta se preokreće, pa bi ova situacija trebalo da izaziva opravdanu zabrinutost.⁹¹¹ Tržište rada odiše više nego očiglednom rodnom neravnopravnošću i diskriminacijom koje podupiru strukturalne nejednakosti pogubne za žene. Milijarde žena još uvijek nema ista zakonska prava kao muškarci, a gotovo 2,4 milijarde radno sposobnih žena širom svijeta još uvijek nema jednake ekonomske mogućnosti. Činjenice ukazuju na to da neproporcionalnu većinu siromašnih u svijetu čine žene, da

⁹⁰⁷ Mala Htun, Francesca Jensenius, Jami Nelson-Nuñez, “Gender-discriminatory laws and women’s economic agency”, *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 26(2), 2019, str. 193 - 195.

⁹⁰⁸ Janet Stotsky, *Gender Budgeting: Fiscal Context and Current Outcomes*, International Monetary Fund, 2016, str. 4.

⁹⁰⁹ Više o tome: Entoni Giddens, *Odbegli svet*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.

⁹¹⁰ Pjer Burdije, *Vladavina muškarca*, CID, Podgorica, 2001, str. 127.

⁹¹¹ Pogledati: International Labor Organization, *A quantum leap for gender equality: For a better Future of Work For All*, 2019: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_674831.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

su ženama u pojedinim djelovima svijeta uskraćena i ljudska prava i pristup važnim ekonomskim i socijalnim resursima.⁹¹²

4.4.2. KLJUČNI POKAZATELJI RODNE DIMENZIJE TRŽIŠTA RADA EVROPSKE UNIJE

Iako se jaz u obrazovanju zatvara, sa sve više žena sa visokim obrazovanjem, rodni jaz u zapošljavanju, platama, brizi, moći i penzijama i dalje opstaje. Žene su i dalje nedovoljno zastupljene u bolje plaćenim profesijama.⁹¹³ Rodni jaz u platama u EU iznosi 14,1% i minimalno se promijenio u protekloj deceniji. To znači da žene u proseku zarađuju 14,1% manje po satu nego muškarci, što je jednako skoro dvomjesečnoj plati.⁹¹⁴ Rodni jaz u platama pokazuje vrlo spor napredak, smanjujući se na 13% u 2020. godini, u poređenju sa 15,8% u 2010. Rodni jaz u zaposlenosti na puno radno vreme iznosio je 17,1% u 2020, što uglavnom odražava preovlađujuću zastupljenost žena među zaposlenima na nepuno radno vreme (29,1% zaposlenih žena u poređenju sa 7,8% muškaraca u 2020). U vezi s tim, žene i dalje napuštaju radnu snagu u većem broju nego muškarci nakon rođenja dece ili zbog drugih obaveza oko nege. U 2020. godini, 13,8% žena, u poređenju sa 1,2% muškaraca, bilo je neaktivno jer su brinule o djeci ili nesposobnim odraslim osobama. Oko polovine (47,6%) žena uzrasta od 25 do 54 godine, van radne snage, bilo je u ovoj situaciji u 2020. u EU (izuzev Njemačke) zbog ličnih ili porodičnih obaveza. Nasuprot tome, odgovarajući udio za muškarce iznosio je 7,5%.⁹¹⁵ Žene i dalje ostaju primarni njegovatelji djece i uglavnom su odgovorne za kućne poslove. Sveukupno, žene rade više kada se uzme u obzir vrijeme posvećeno neplaćenom radu (dnevnim, domaćim poslovima, uključujući brigu), ličnim aktivnostima i slobodnom vremenu.⁹¹⁶ Takođe, prema Izveštaju Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji iz 2022.godine⁹¹⁷, uticaj

⁹¹² Women, Business and the Law 2022, World Bank Group: Svjetska banka procenjuje da razlika između ukupne očekivane zarade muškaraca i žena tokom života na globalnom nivou iznosi 172,3 biliona dolara, što je ekvivalent dvostrukoj svetskoj bruto domaćoj proizvodnji. Zbog toga je usvajanje zakona koji jačaju prava i mogućnosti žena ključni prvi korak ka izgradnji otpornijeg i inkluzivnijeg sveta. Žene se i dalje suočavaju sa velikim izazovima koji prijete da dodatno prodube rodne razlike i učvrste postojeće nejednakosti. One zarađuju manje od muškaraca za isti rad i izložene su većem riziku od nasilja u svojim domovima.

⁹¹³ PISA report 2019,

<http://www.oecd.org/pisa/PISA%202018%20Insights%20and%20Interpretations%20FINAL%20PDF.pdf>

(pristupljeno 09.09.2024. godine);

European Commission, *Women in the Digital Age – Final Report*, 2018;

World Economic Forum, *Global Gender Gap Report 2020*.

⁹¹⁴ Dostupno na: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/equal-pay/gender-pay-gap-situation-eu_en (pristupljeno 09.09.2024. godine);

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/equalpayday_factsheet.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹¹⁵ Dostupno na:

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_ge_2022_printable_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹¹⁶ Dostupno na: https://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=TIME_USE (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹¹⁷ Izveštaj Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti dostupan na:

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_ge_2022_printable_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine)

pandemije izazvane COVID-19 virusom na poziciju žena i dalje nastavlja da se manifestuje u različitim pojavnim oblicima. Nesrazmjeran uticaj krize na žene prijeto da onesposobi godinama dug proces postizanja rodne ravnopravnosti. U izvještaju se navode podaci o zaposlenosti žena od 66.2% u 2020.godini u poređenju sa 60.6% u 2010.godini, dok postoji blag pad koji se prepisuje COVID-19 od 0.9% u poređenju sa 2019.godinom.

4.4.3. OSVRT NA RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR

Iako je pravo Evropske unije u pogledu prava žena najbogatije u oblasti položaja žena na tržištu rada, ovo područje regulisano je i kroz odredbe brojnih međunarodnih dokumenata koji postavljaju standarde za zaštitu prava žena, unaprjeđenje rodne ravnopravnosti i eliminaciju diskriminacije. Na nivou Ujedinjenih nacija, od značaja je Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima koji garantuje prava na ekonomsku sigurnost, socijalnu zaštitu i jednakost. U svojim članovima ovaj međunarodni pakt obavezuje države članice da obezbijede jednaka prava ženama i muškarcima u ostvarivanju svih ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, a to uključuje jednakost na tržištu rada, u obrazovanju, socijalnoj zaštiti i kulturnom životu. Njime se, dodatno, priznaje pravo na rad, na slobodu izbora zanimanja i zaštitu od nezaposlenosti, te se naglašava pravo svih radnika na pravične i povoljne uslove rada, uključujući pravičnu zaradu, jednakost plata za rad iste vrijednosti, sigurne i zdrave uslove rada, zaštitu dostojanstva i odmor.⁹¹⁸

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena za posebnom pažnjom reguliše ovu oblast. U članu 11, naime, CEDAW konvencija propisuje da su države potpisnice dužne da obezbijede jednakost žena i muškaraca u ovoj oblasti, posebno u pogledu: prava na rad kao neotuđivog prava svih ljudskih bića, prava na iste šanse za zapošljavanje, uključujući i primjenu istih kriterijuma za izbor kada se radi o pitanjima zaposlenja, prava na slobodan izbor profesije i zaposlenja, prava na unaprjeđenje, prava na sigurnost na poslu i sve koristi i uslove usluga i prava na dobijanje obrazovne obuke i obuke koja se ponavlja u redovnim rokovima, prava na jednaku nadoknadu, uključujući i beneficije, kao i na jednak tretman u pogledu rada jednake vrednosti, kao i na jednakost tretmana u procjeni kvaliteta rada, prava na socijalno osiguranje, posebno u slučajevima penzionisanja, nezaposlenosti, bolesti, invaliditeta i godina starosti, kao i drugih nesposobnosti za rad, kao i prava na plaćeno odsustvo, prava na zaštitu zdravlja i na bezbjednost radnih uslova, uključujući očuvanje funkcije reprodukcije. Nadalje, da bi se spriječila diskriminacija između žena na bazi braka ili materinstva i da bi se

⁹¹⁸ Pogledati Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

obezbjedilo njihovo efikasno pravo na rad, države potpisnice su obavezne da preduzmu mjere u pogledu: sprječavanja, uz pretnju izricanja sankcija, otpuštanja sa posla na osnovu trudnoće ili porodijskog bolovanja i diskriminacije u vidu otpuštanja sa posla na osnovu bračnog statusa, uvođenja porodijskog odsustva koje će biti plaćeno ili na osnovu koga će se isplaćivati paralelna socijalna davanja bez gubitka ranijeg zaposlenja, stalnost u radu ili pripadajuća društvena davanja, pospešivanja obezbjeđenja potrebnih pratećih socijalnih službi koje treba da omoguće roditeljima da kombinuju porodične obaveze sa odgovornostima na radu i učešćem u javnom životu, posebno kroz promovisanje uspostavljanja i razvoja mreže objekata za dečju zaštitu, obezbeđivanja posebne zaštite za žene tokom trudnoće i to na onim vrstama poslova za koje je dokazano da za njih mogu biti štetni.⁹¹⁹

Ovdje valja pomenuti i konvencije Međunarodne organizacije rada koje su od velikog značaja za ovo područje. Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 100 koja se odnosi na jednakost plata⁹²⁰, obavezuje države članice da osiguraju princip jednakog plaćanja za muškarce i žene za rad iste vrijednosti. Cilj je, dakle, eliminisati razlike u platama koje proizilaze iz rodne diskriminacije. Takođe, Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 111 koja se odnosi na diskriminaciju u kontekstu zaposlenja i zanimanja⁹²¹, zabranjuje diskriminaciju u ovom području po osnovu pola, ali i drugih osnova kao što su rasa, religija, političko mišljenje, nacionalnost i socijalno porijeklo. Propisana je obaveza država članica da se usvoje politike koje promovišu jednake mogućnosti i tretman na radu. Uz to, važno je istaći i Konvenciju Međunarodne organizacije rada br. 183⁹²² koja se odnosi na zaštitu materinstva jer se njome garantuju prava trudnicama i dojiljama na radnom mjestu, uključujući porodijsko odsustvo, sigurnost na radu i zaštitu od diskriminacije. Posebna pažnja fokusirana je na pružanje zaštite ženama kako bi mogle da usklade svoje radne i porodične obaveze.

⁹¹⁹ Konvencija o o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, član 11.

⁹²⁰ Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 100, dostupna na: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312245 (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹²¹ Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 111, dostupna na: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312256:NO (pristupljeno 09.09.2024. godine)

⁹²² Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 183, dostupna na: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C183 (pristupljeno 09.09.2024. godine)

4.4.4. OSVRT NA OKVIR EVROPSKE UNIJE

4.4.4.1. LISTA ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI (ISKLUČUJUĆI DIREKTIVE) O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI I POLOŽAJU ŽENA NA TRŽIŠTU RADA

- Rimski ugovor (1957): Ugovor uključuje princip jednake plate za jednak rad na istom poslu između žena i muškaraca u svakoj državi članici;
- Rezolucija Savjeta od 12. jula 1982. o promociji jednakih mogućnosti za žene;
- Preporuka Savjeta 84/635/EEZ o promociji pozitivne akcije za žene (1984);
- Preporuka Savjeta 92/131/EEZ o promociji dostojanstva žena i muškaraca na poslu (1991);
- Rezolucija Savjeta od 27. marta 1995. godine o uravnoteženom učešću muškaraca i žena u donošenju odluka;
- Komunikacija Evropske komisije o uključivanju jednakih mogućnosti za žene i muškarce u sve politike i aktivnosti Zajednice iz 1996. godine: Rodno uvođenje je navedeno kao strategija za promociju rodne ravnopravnosti u svim politikama Komisije i podstiče sprovođenje specifičnih mjera;
- Preporuka Savjeta 96/694 od 2. decembra 1996. godine o uravnoteženom učešću žena i muškaraca u procesu donošenja odluka;
- Članci 2 i 3 Amsterdamskog ugovora iz 1997. godine: Ugovor jača pravnu osnovu za djelovanje Zajednice u korist rodne ravnopravnosti;
- Rezolucija Savjeta od 4. decembra 1997. godine u vezi sa izvještajem o stanju zdravlja žena u Evropskoj zajednici;
- Rezolucija Evropskog parlamenta o rodnoj perspektivi u Evropskom parlamentu iz 2003. godine: Predlaže smjernice za sprovođenje rodne perspektive u radu komiteta i delegacija;
- Ugovor o funkcionisanju Evropske unije iz 2007. godine: Članovi 8, 9, 19 i 157;
- Lisabonski ugovor iz 2009. godine: Član 2 dodaje princip nediskriminacije i jednakosti između žena i muškaraca među vrednosti Evropske unije, dok član 3 promovira jednakost između žena i muškaraca;
- Povelja o osnovnim pravima iz 2010. godine: Član 21 zabranjuje diskriminaciju po bilo kojoj osnovi, uključujući i pol, a član 23 potvrđuje jednakost između žena i muškaraca.⁹²³

4.4.4.2. DIREKTIVE O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI I POLOŽAJU ŽENA NA TRŽIŠTU RADA

Od posebnog značaja za ovu oblast su direktive Evropske unije koje se prenose u nacionalno zakonodavstvo i predstavljaju najvažniji pravni instrument i za države

⁹²³ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> (pristupljeno 09.09.2024. godine)

članice Evropske unije i za zemlje koje su u procesu pridruživanja Evropskoj uniji. Oblast rodne ravnopravnosti nije oblast u kojoj ima mnogo direktiva ali se polje njihovog dejstva širilo kako su se povećavali zahtjevi prema državama članicama. Kroz ove direktive, Evropska komisija definisala je četiri osnovna principa: prvi, kojim se garantuju ista prava ženama i muškarcima na tržištu rada, treningu za zapošljavanje, razvoju karijere i radnim uslovima, a odnosi se i na suzbijanje seksualnog nasilja i iskorišćavanja na radu; drugi, koji se odnosi na jednaku platu za isti rad za žene i muškarce; treći, kojim se garantuju specifični uslovi trudnicama, porodiljama i dojiljama; i četvrti, koji se odnosi na promociju samozapošljavanja žena. Tu spadaju: *Direktiva 75/117/EEZ ili "Equal pay", Direktiva 76/207/EEZ, Direktiva 79/7/EEZ, Direktiva 86/613/EEZ, Direktiva 92/85/EEZ, Direktiva 96/34/EZ, Direktiva 97/80/EZ, Direktiva 97/81/EZ, Direktiva 2000/78/EZ, Direktiva 2002/73/EZ, Direktiva 2004/113/EZ, Direktiva 2006/54/EZ, Direktiva 2010/41/EU, Direktiva 2019/1158/EU, Direktiva 2022/2381/EU i Direktiva 2024/1500/EU.*

4.4.4.3. STRATEGIJE, AKCIONI PLANOVI, PROGRAMI I GENDER MAINSTREAMING

Osim pravnog okvira, na polju rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji veliki značaj imaju strategije, akcioni planovi i programi i gender mainstreaming. U tom smislu, treba pomenuti i:

- Strategija iz Lisabona, Savjet Evrope (2000) koja uključuje cilj da se u roku od deset godina postignu rodni ciljevi za žene u zapošljavanju;
- EU Putokaz za ravnopravnost između žena i muškaraca za 2006-2010, kojim se definišu prioritete kao što su ekonomska nezavisnost žena i muškaraca i balans između privatnog i profesionalnog života itd;
- Prvi Evropski pakt za rodnu ravnopravnost (2006) kojim se promoviše zapošljavanje žena i bolja ravnoteža između privatnog i profesionalnog života, zatvaranje rodni razlika i borbu protiv rodni stereotipa na tržištu rada;
- Komunikacija „Nediskriminacija i jednake mogućnosti: Obnovljeni angažman“ (2008) kojom se pojačava pristup Evropske unije u borbi protiv diskriminacije po osnovu rase ili etničke pripadnosti, religije ili uverenja, invaliditeta, pola, roda itd;
- Strategija za ravnopravnost između žena i muškaraca za 2010-2015 prioritarno tretira povećanje učesća žena na tržištu rada, smanjenje razlike u platama između polova, promociju rodne ravnoteže u donošenju odluka itd;⁹²⁴

⁹²⁴ Dostupno na: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c58de824-e42a-48ce-8d36-a16f30cf701b/language-en> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

- Evropski pakt za rodnu ravnopravnost 2011-2020 promoviše zatvaranje rodnih razlika, bolje ravnoteže/balansa između posla i porodičnog/privatnog života za žene i borba protiv svih oblika nasilja nad ženama;⁹²⁵
- Strateški angažman za rodnu ravnopravnost 2016-2019 koji nastavlja da potvrđuje Evropski pakt za rodnu ravnopravnost kroz referentni okvir za povećanje napora na svim nivoima;⁹²⁶
- Izvještaj o rodnoj ravnopravnosti u EU za 2022;⁹²⁷
- Izvještaj o rodnoj ravnopravnosti u EU za 2021;⁹²⁸
- H2020 Program - Smjernice o rodnoj ravnopravnosti u Horizontu 2020: Glavni interesantan i inovativan aspekt je to što je rodna ravnopravnost ušla u oblast nauke i istraživanja na snažan način (na primer, zahteva se rodna ravnoteža u istraživačkim timovima i telima za donošenje odluka).

Dok je Evropska unija globalni lider u rodnoj ravnopravnosti sa postignutim značajnim napretkom u poslednjim decenijama, rodno zasnovano nasilje i stereotipi i dalje su prisutni čak i među državama članicama. Da bi se ovo adresiralo, Strategija rodne ravnopravnosti EU za 2020-2025 postavlja ključne akcije za ustanovljeni period i obavezuje se da će Komisija uključiti perspektivu ravnoteže polova u sve oblasti politika EU. Postavljeni su sledeći ciljevi: zaustavljanje širenja rodnih stereotipa, ukidanje razlika na osnovu pola na tržištu rada, postizanje jednakog učešća muškaraca i žena u raznim oblastima privrede, borba protiv razlika u platama i penzijama na osnovu pola, ukidanje razlika na osnovu pola u vezi sa brigom i radom u kući, postizanje rodne ravnoteže u donošenju odluka i politici, kao i borba protiv rodno zasnovanog nasilja.⁹²⁹

4.4.5. SUDSKA PRAKSA

Praksa Suda pravde Evropske unije u području tržišta rada je izrazito bogata. Rana praksa Suda je, posebno, od velikog značaja jer je bitno uticala na razvoj evropskog prava kroz jasno definisanje načela u ovom području. Sud pravde Evropske unije je, naime, prvi put raspravljao o polnoj diskriminaciji na tržištu rada u pogledu jednake

⁹²⁵ Dostupno na:

<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0491:FIN:EN:PDF> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁹²⁶ Dostupno na: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/24968221-eb81-11e5-8a81-01aa75cd71a1/language-en> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁹²⁷ Dostupno na:

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/2022_report_on_gender_equality_in_the_eu_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁹²⁸ Dostupno na:

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_ge_2021_printable_en_0.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine)

⁹²⁹ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0152&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024.godine)

plate za jednak rad u slučaju *Defrenne protiv Societe anonyme belge de navigation aeriene Sabena*⁹³⁰, davne 1976. godine. Naime, Gabriele Defrenne, koja je bila zaposlena kao stjuardesa u belgijskoj avio-kompaniji “Sabena”, tužila je ovu avio-kompaniju zbog toga što je čitav svoj radni vijek primala nižu platu od svojih muških kolega koji su radili iste ili slične poslove. Problem se ovdje odnosio na sistemsku razliku u platama između muškaraca i žena, što je bilo u suprotnosti sa tadašnjim članom 119 Ugovora o Evropskoj ekonomskoj zajednici, koji garantuje princip jednakih plata za jednak rad. Sud pravde Evropske unije presudio je da navedni član 119 ovog ugovora ima direktan efekat, što znači da pojedinci mogu neposredno da se pozovu na njega pred nacionalnim sudovima. Ovo je omogućilo ženama poput Gabriele Defrenne da se direktno pozivaju na evropsko pravo kako bi se borile protiv diskriminacije u platama. Ključni problem bio je nejednakost plata između žena i muškaraca za isti rad, što je bilo uobičajeno u mnogim zemljama Evrope u tom periodu. Zbog toga je ova presuda revolucionarna jer se prvi put potvrđuje direktan učinak načela jednake plate, čime su žene dobile mogućnost da svoja prava štite pred nacionalnim sudovima, uz obavezu tih sudova da im ta prava osiguraju. Ovom presudom, Sud pravde je postavio temelje za borbu protiv diskriminacije na osnovu pola u Evropskoj uniji i uticao na unaprjeđenje evropskog zakonodavnog okvira u području promovisanja i ostvarivanja jednakih mogućnosti između žena i muškaraca na tržištu rada.

Sud pravde Evropske unije, posebnu pažnju je posvetio i slučajevima zaštite perioda trudnoće, majčinstva i roditeljstva. Recimo, Sud pravde je u slučaju *Dekker protiv Stichting Vormingscentrum Voor Jong Volwassenen (VJV - Centrum)*⁹³¹ utvrdio da diskriminacija po osnovu trudnoće predstavlja direktnu diskriminaciju na osnovu pola. Naime, gospođa Dekker je 1981. godine aplicirala za posao instruktorka u centru za obuku mladih VJV. Uprkos tome što je smatrana najprikladnijom kandidatkinjom, VJV je odbio njeno zapošljavanje, navodeći da osiguranje ne bi pokrilo troškove njenog bolovanja tokom trudničkog odsustva, što bi finansijski opteretilo organizaciju. Nacionalni sudovi su odbili njen zahtjev za naknadu štete, nakon čega se Dekker žalila Vrhovnom sudu Holandije, koji je slučaj prosljedio Sudu pravde EU. Sud pravde je, tom prilikom, postavio nekoliko značajnih pitanja i to: da li odbijanje zapošljavanja

⁹³⁰ Defrenne protiv Societe anonyme belge de navigation aeriene Sabena: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:61975CJ0043> (pristupljeno 19.11.2024. godine)

⁹³¹ Case C-177/88, Elisabeth Johanna Pacifica Dekker v Stichting Vormingscentrum Voor Jong Volwassenen (VJV - Centrum) Plus, dostupno na: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=96042&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11354354> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

trudnice, zbog finansijskih posljedica njene trudnoće, predstavlja kršenje principa jednakog tretmana iz Direktive 76/207/EEC; da li odsustvo muških kandidata mijenja odgovor na prvo pitanje; da li je potrebno dokazati krivicu poslodavca da bi se utvrdila diskriminacija, i može li poslodavac opravdati takvo ponašanje; te ako se može tražiti dokaz krivice ili opravdanja, da li poslodavac mora preduzeti sve mjere da izbjegne diskriminaciju? Sud je, na liniji toga, istakao da samo žene mogu biti odbijene zbog trudnoće, čime se krši princip jednakog tretmana, te da finansijski razlozi poslodavca ne opravdavaju diskriminaciju, a da prisutnost ili odsustvo muških kandidata nije relevantno. Odbijanje zbog trudnoće je, dakle, direktno povezano sa polom kandidata/kinja. Sud je tvrdio da nije potrebno dokazivati krivicu poslodavca i da navedena direktiva ne uslovljava odgovornost poslodavca dokazivanjem namjere ili krivice, već zahtijeva efektivne sankcije koje djeluju odvraćajuće. Dalje razmatranje opravdanja, stoga, nije bilo potrebno, jer su odgovori na prethodna pitanja već dali jasan okvir za zabranu diskriminacije. Dakle, ova odluka Suda potvrđuje da odbijanje zapošljavanja zbog trudnoće predstavlja direktnu diskriminaciju i obavezuje države članice da uvedu sankcije koje osiguravaju stvarnu zaštitu i odvraćajuće djelovanje protiv ove vrste diskriminacije.

Na sličan način, Sud je u slučaju *Hertz v Aldi*⁹³², posebno naglasio da trudnoća predstavlja stanje koje je drugačije od bolesti a koje je specifično biološko stanje koje se vezuje isključivo za ženski pol, pa se u ovakvim slučajevima radi o diskriminaciji po osnovu pola jer je trudnoća imanentna samo za žene. Sud je nastavio sa ovakvom praksom, pa je, recimo, u slučaju *Webb v Emo Air Cargo*⁹³³, Sud postavio pitanje da li je otpuštanje žene zbog trudnoće diskriminacija po osnovu pola, čak i ako je razlog poslodavca nemogućnost radnice da obavlja posao za koji je angažovana. Naime, u ovom slučaju poslodavac je dao otkaz zaposlenoj koja je saznala za trudnoću neposredno nakon započinjanja posla. Na nacionalnom nivou, zbog ograničenja zakona, gospođa Webb nije mogla da koristi zaštitu protiv nepravednog otpuštanja jer nije radila dovoljno dugo kod poslodavca. Nacionalni sudovi nisu smatrali da je otpuštanje zbog trudnoće direktna diskriminacija, tvrdeći da bi i muškarac sa sličnim ograničenjem radne sposobnosti bio otpušten. I u ovom slučaju, Sud je eksplicitno utvrdio da trudnoća nije uporediva sa bolešću ili drugim razlozima za odsustvo sa posla

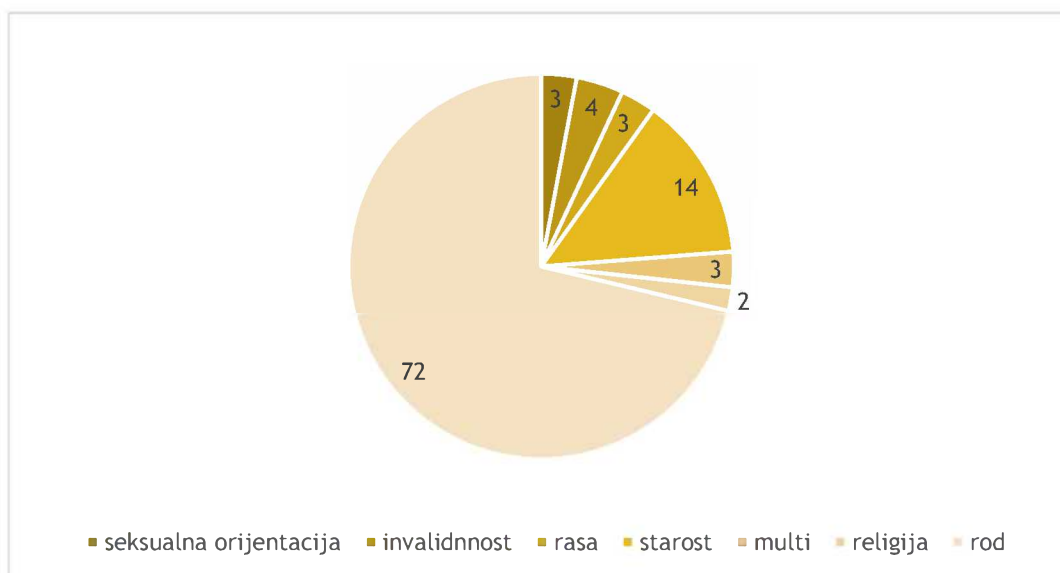
⁹³² Case C-179/88, Handels - Og Kontrolfunktionaerernes Forbund I Danmark v Dansk Arbejdsgiverforening (Hertz v Aldi), dostupno na: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=96122&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11387403> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹³³ Case C-32/93, Carole Louise Webb v Emo Air Cargo (UK) LTD, dostupno na: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=98909&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11389377> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

i da opuštanje žene zbog trudnoće predstavlja direktnu diskriminaciju po osnovu pola. Ovom presudom je, dakle, potvrđena apsolutna zaštita trudnica od diskriminacije, čak i kada njihovo odsustvo može izazivati poteškoće u poslovanju. U ovom slučaju, Sud je jasno stavio do znanja da ekonomski interesi poslodavca ne mogu opravdati kršenje prava trudnica. Sud je, nadalje, u slučaju *Betriu Montull*⁹³⁴ utvrdio da je trudničko odsustvo nužno kako bi se ženama omogućio oporavak nakon porođaja, čime se opravdava posebna zaštita žena u ovom kontekstu.

Susanne Burri, imajući u vidu ovakvu praksu Suda, ističe da otkaz zbog stanja trudnoće, izbjegavanje zapošljavanja ili sprječavanje profesionalnog napredovanja žene bilo iz razloga trudnoće ili porođajskog odsustva predstavljaju direktnu diskriminaciju po osnovu pola.⁹³⁵ Ovakva rana praksa Suda uticala je na stvaranje evropskog antidiskriminacionog prava kakvo je poznato danas, a u okviru svoje bogate prakse u slučajevima diskriminacije koja je brojala preko 400 predmeta u periodu od 1970. do 2018. godine, Sud je u čak 72% slučajeva sudio u slučajevima diskriminacije žena.⁹³⁶

Grafikon 11: Praksa Suda pravde EU u pogledu slučajeva diskriminacije u periodu od 1970. do 2018. godine, u procentima⁹³⁷

⁹³⁴ Case C-184/83, , dostupno na: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=92633&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11678608> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹³⁵ Susanne Burri, “Protection and rights related to pregnancy and maternity in EU law”, *Revue de droit compare du travail et de la securite sociale*, 23, 2019.

⁹³⁶ Podaci dostupni na: <https://equalitylaw.eu.eu/database/> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹³⁷ Ibid.

Sud pravde je, oslanjajući se na raniju praksu u slučajevima diskriminacije žena, razvio praksu koja se bavi savremenim izazovima u oblasti rodne ravnopravnosti. Među značajnim aktuelnim pitanjima su slučajevi surogatstva⁹³⁸, ravnomjerne raspodjele roditeljskog odsustva između roditelja⁹³⁹ i slično. Ovi slučajevi osnažuju zaštitu radnih žena na tržištu rada i unapređuju rodnu ravnopravnost, dokazujući evolutivni pristup Suda prema novim društvenim izazovima.

Iako je praksa Suda pravde Evropske unije u pogledu diskriminacije žena na tržištu rada najdominatnija, ne treba zanemariti ni važne napore Evropskog suda za ljudska prava koji je u svojoj praksi, takođe, imao slučajeve iz ove oblasti. Naime, iako Evropska konvencija o ljudskim pravima ne prepoznaje eksplicitno diskriminaciju žena na radnom mjestu, Evropski sud je u svojoj praksi ovu vrstu diskriminacije podveo pod dejstvo člana 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) podrazumijevajući da pojam “privatni život” obuhvata i aktivnosti iz poslovnog života lica⁹⁴⁰ i pod dejstvom člana 14 (zabrana diskriminacije). Naime, u slučaju *Emel Boyraz protiv Turske*⁹⁴¹, u kojem je podnositeljka predstavke radila kao zaštitar u državnoj elektroenergetskoj kompaniji, otpuštena je 2004. godine zbog toga što nije bila muškog pola i nije imala završenu vojnu službu, što je bio zahtjev za poziciju. Evropski sud je, u konkretnom slučaju, utvrdio da je Turska prekršila član 14 u vezi sa članom 8 Evropske konvencije. Sud je zaključio da je Boyraz bila podvrgnuta neosnovanoj diskriminaciji isključivo zbog svog pola, naglašavajući da njene dužnosti nisu nužno zahtijevale da bude muškarac. Turska vlada je tvrdila da je pozicija bila rezervisana za muškarce, pozivajući se na prirodu posla kao što su noćne smene, rad u ruralnim područjima i upotreba vatrenog oružja, ali je Sud zaključio da takvi argumenti nisu bili dovoljni i predstavljaju diskriminaciju. Dodatno, Sud je smatrao da administrativni sudovi u Turskoj nisu dali adekvatno obrazloženje za ovu diskriminaciju na osnovu pola. Ovaj slučaj je značajan jer odražava stav Suda o rodnoj ravnopravnosti i zabrani diskriminacije na osnovu pola u zapošljavanju, čime se dodatno jača pravna praksa u ovoj oblasti u evropskom pravu ljudskih prava.

⁹³⁸ Pogledati jedan od prvih slučajeva: C-363/12, *Z. v A Government department and The Board of management of a community school*, dostupno na:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=149388&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11691411> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁹³⁹ Pogledati C-129/20 *Caisse pour l'avenir des enfants*, dostupno na:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=238165&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11703447> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁹⁴⁰ Pogledati: *Barbulescu protiv Rumunije*, 61496/08 i *Fernandez Martinez protiv Španije*, 56030/07.

⁹⁴¹ *Emel Boyraz protiv Turske*, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%7B%22001-165631%22%7D%7D> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

Evropski sud za ljudska prava kao i Sud pravde Evropske unije posebnu zaštitu žena po osnovu majčinstva smatra izuzetno važnom u smislu ravnopravnosti žena i muškaraca na tržištu rada. Tako, recimo, u slučaju *Jurčić protiv Hrvatske*⁹⁴² koji se odnosio na diskriminaciju žene zbog trudnoće u kontekstu prava na socijalnu sigurnost i zapošljavanje. Podnositeljka predstavke je, naime, u trenutku zaključenja ugovora o radu bila podvrgnuta vanjtelesnoj oplodnji za koju je nakon zaključenja ugovora saznala da je bila uspješna. Međutim, zbog rizične trudnoće bila je primorana da otvori trudničko bolovanje ali joj nije omogućeno da ostvari pravo na zdravstveno osiguranje jer je, prema mišljenju nadležnih vlasti, njen radni ugovor bio "fiktivan", temeljen na sumnji da je potpisan samo kako bi ostvarila pravo na benefite vezane za trudnoću. Evropski sud je presudio da takvo postupanje predstavlja direktnu diskriminaciju na osnovu pola. Vrlo je važno naglasiti da je Sud utvrdio da trudnoća sama po sebi ne može biti smatrana prevarom, niti bi imala opravdanje u zaštiti javnih sredstava, kako su tvrdile vlasti. Sud je zaključio da su bile prisutne štetne rodne predrasude koje povezuju trudnoću s nesposobnošću žene da radi, što je dovelo do diskriminacije. Ovaj slučaj se smatra važnim jer je potvrdio da trudnoća, kao stanje koje je specifično za žene, zaslužuje posebnu zaštitu. Takođe, Evropski sud je koristio praksu Suda pravde Evropske unije, koja osigurava da diskriminacija na osnovu trudnoće ne smije biti opravdana ekonomskim interesima ili opštim interesima, poput zaštite javnih sredstava. Ova presuda, na taj način, doprinosi daljoj zaštiti žena u radnom okruženju i doprinosi jačanju rodne ravnopravnosti u ovoj oblasti.

4.4.6. LEGISLATIVNA RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE

Jasno je, dakle, da je položaj žena na tržištu rada odraz društvenih, ekonomskih i političkih faktora jednog društva, pa najbolje prakse iz pojedinih zemalja pokazuju kako zakonodavni okviri i socijalne politike mogu doprinijeti jednakosti i unaprijediti učešće žena u radnoj snazi.

Kada je u pitanju praksa u pogledu jednake plate za jednaki rad, najbolje je prikazati primjer Islanda. Island je, naime, prva zemlja na svijetu koja je 2018. godine uvela zakonsku obavezu da kompanije i institucije sa 25 ili više zaposlenih dobijaju sertifikat o jednakim platama. Ovaj sertifikat osigurava da muškarci i žene dobijaju jednake plate za isti rad ili rad iste vrijednosti. Poslodavci su obavezni da implementiraju sistem upravljanja platama u skladu sa standardom jednakih plata (ÍST 85), koji je razvijen

⁹⁴² Jurčić protiv Hrvatske, dostupno na:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Boyraz%22%2C%22display%22:%5B%22%22%22%2C%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-207633%22%22%7D> (pristupljeno 07.12.2024. godine)

prema međunarodnim ISO standardima. Sistem obuhvata analizu plata, klasifikaciju poslova prema vrijednosti i formalizaciju politika i procesa donošenja odluka o platama. Centar za rodnu ravnopravnost može naložiti korektivne mjere, poput postavljanja rokova za ispunjavanje standarda, a za nepoštovanje se mogu izreći kazne. Veće kompanije su se morale uskladiti do kraja 2018. godine, dok su manje imale duži rok (do kraja 2021. godine za one sa 25 - 89 zaposlenih). Sertifikat se mora obnavljati na svake tri godine kao bi se osigurao kontinuitet usklađenosti.⁹⁴³

Ovaj zakon predstavljao je dio šire strategije Islanda za potpuno ukidanje rodnog jaza do 2022. godine, čineći Island svjetskim liderom u implementaciji rodne ravnopravnosti u praksi. Iako Island ipak nije ispunio taj cilj, postignut je značajan napredak ka smanjenju rodnog jaza, ali nije se potpuno eliminisao. Prema izvještaju Svjetskog ekonomskog foruma iz 2022. godine, Island je zadržao prvo mjesto u svijetu po rodnoj ravnopravnosti, postigavši ukupni zbir od 90,8% u zatvaranju rodnog jaza. Uprkos tome, još uvijek postoje manji zaostaci, posebno u sektorima poput političkog osnaživanja, gdje i dalje nije postignuta potpuna jednakost. Mjere poput obavezne sertifikacije jednakih plata su, u svakom slučaju, značajno doprinijele smanjenju razlike u platama između žena i muškaraca iako nisu dovele do potpunog eliminisanja, primjer su izuzetno dobre prakse sa značajnim ishodima.⁹⁴⁴ Ovakva praksa bi, stoga, mogla poslužiti kao model za one zemlje koje imaju poseban problem u platnom jazu žena i muškaraca jer ovakvo zakonodavno rješenje utiče na sistematsko smanjenje rodnog jaza u platama, potpješuje izgradnju fer i transparentnih uslova rada, a nadasve utiče na eliminaciju diskriminacije po osnovu pola na tržištu rada.

U pogledu trudničkog, porodijskog i roditeljskog odsustva najsvjetliji primjeri su Nordijske zemlje koje primjenjuju jedan integrativni i holistički pristup kada je u pitanju oblast rodne ravnopravnosti. Ove zemlje dijele zajednički pristup rodnoj ravnopravnosti kroz pružanje snažne podrške radno aktivnim roditeljima. Njihovi

⁹⁴³ Pogledati: Act on Equal Status and Equal Rights Irrespective of Gender, dostupno na:

<https://www.government.is/library/04-Legislation/Act%20on%20Equal%20Status%20and%20Equal%20Rights%20Irrespective%20of%20Gender.pdf> (pristupljeno 01.12.2024 godine);

Regulation on the certification of equal pay systems of companies and institutions according to the ÍST 85 Standard - No. 1030 of 13 November 2017, dostupno na:

https://www.government.is/library/04-Legislation/Regulation_CertificatinOfEqualPaySytems_25012018.pdf (pristupljeno 01.12.2024 godine);

Act on Equal Treatment on the Labour Market,

No. 86/2018, dostupno na: <https://www.government.is/library/04-Legislation/Act%20on%20Equal%20Treatment%20on%20the%20Labour%20Market%20No%2086%202018%20m%20br%20Final%20SENT%20230519.pdf> (pristupljeno 01.12.2024 godine)

⁹⁴⁴ Global Gender Gap Report 2022, dostupan na: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf (pristupljeno 01.12.2024 godine)

zakonski okviri uključuju fleksibilno radno vrijeme, pristupačnu i kvalitetnu brigu o djeci te produžene periode roditeljskog odsustva koji su ravnopravno raspoređeni između roditelja.⁹⁴⁵ Na primjer, u Švedskoj roditelji imaju pravo na 480 dana plaćenog odsustva, pri čemu se potiče ravnopravno dijeljenje roditeljskog odsustva između majke i oca.⁹⁴⁶ U Norveškoj, zatim, roditelji imaju pravo na 12 mjeseci odsustva koje mogu koristiti tokom trudnoće i nakon rođenja djeteta, što prevashodno podrazumijeva pravo majke na odsustvo do 12 sedmica prije porođaja i šest sedmica koje su rezervisane isključivo za oporavak majke nakon porođaja. Osim ovih osnovnih 12 mjeseci, svaki roditelj ima pravo na dodatnu godinu odsustva koja se mora iskoristiti nakon osnovnih 12 mjeseci. U slučajevima kada jedan roditelj samostalno preuzima brigu o djetetu, on može koristiti pravo na oba perioda odsustva. Ovo pravo se, takođe, može prenijeti i na druge staratelje koji se aktivno brinu o djetetu. Valja pomenuti i da usvojitelji i hranitelji imaju ista prava na roditeljsko odsustvo od trenutka kada preuzmu brigu o djetetu.⁹⁴⁷

Njemačka je posebnu pažnju posvetila učešću žena na rukovodećim pozicijama, pa je 2015. godine donijela Zakon o jednakom učešću žena i muškaraca na rukovodećim pozicijama u privatnom i javnom sektoru⁹⁴⁸, koji je stupio na snagu 1. januara 2016. godine. Ovaj zakon uvodi obaveznu kvotu od najmanje 30% žena u nadzornim odborima velikih kompanija koje su javno listane i podliježu zajedničkom odlučivanju (50/50 podjela između predstavnika zaposlenika i dioničara). Prema principu „prazne stolice“, ako se ne ispuni kvota, mjesto u odboru ostaje nepopunjeno dok se ne pronađe odgovarajuća kandidatkinja - ženskog pola. Pored toga, zakon zahtijeva od oko 3.500 srednjih i velikih firmi da definišu sopstvene ciljeve za poboljšanje rodne ravnoteže u upravljačkim strukturama na svim nivoima. Od trenutka kada je ovaj zakon stupio na snagu, uključujući specifično odredbu o kvotama, udio žena u rukovodećim strukturama porastao je s 21,7% na 28,1%.⁹⁴⁹

⁹⁴⁵ Pogledati: <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:700593/FULLTEXT01.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹⁴⁶ Više o tome: <https://www.norden.org/en/info-norden/parental-benefit-sweden> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹⁴⁷ Više o tome: <https://www.norden.org/en/info-norden/parental-benefit-and-parental-leave-norway> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹⁴⁸ Zakon o jednakom učešću žena i muškaraca na rukovodećim pozicijama u privatnom i javnom sektoru, dostupno na:

https://www.bgb1.de/xaver/bgb1/start_xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start=//%5b@attr_id=%27bgb115s0642.pdf%27%5d#_bgb1_%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgb115s0642.pdf%27%5D_1733225908969

(pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹⁴⁹ Pogledati: <https://www.bug-ev.org/en/topics/focus-areas/dossiers/translate-to-english-positive-massnahmen/translate-to-english-positive-massnahmen-in-deutschland/translate-to-english-positive-massnahmen-fuer-spezifische-personengruppen/translate-to-english-positive-massnahmen-aufgrund-des-geschlechts/translate->

Ove statistike doprinose donošenju zaključaka o efikasnosti ovakvog zakonodavnog rješenja. Iako se zakon primjenjuje na relativno mali broj kompanija, uticaj na podizanje svijesti o važnosti rodne ravnopravnosti širi se i na ostale sektore, čime se postepeno mijenjaju poslovne prakse u zemlji. Ovaj zakon takođe služi kao model za druge države koje razmatraju slične inicijative za poboljšanje ravnoteže među polovima na rukovodećim pozicijama, te se uvođenje ovih kvota može smatrati poželjnom mjerom. Međutim, treba imati u vidu da dugogodišnja posmatranja i statistički podaci pokazuju da ovakve mjere nisu bile efikasne do očekivanog nivoa, kao što je slučaj i sa izbornim kvotama za žene. U svakom slučaju, kada se analizira osnovanost ovih kvota, Sud pravde je, recimo, u predmetu *Badeck i drugi*⁹⁵⁰, zauzeo jasan stav da su one dopuštene, a ovakav sistem kvota je prihvatljiv jer je opravdan članom 3 Direktive o jednakom tretmanu 2006/54/EC u vezi sa članom 157(4) Ugovora o funkcionisanju Evropske unije, te je to još jedan razlog više da se države okuraže i uvedu ovakve vrste mjera i na taj način dodatno podstaknu postizanje rodne ravnopravnosti na tržištu rada.

Značajno je, takođe, istaći i primjer dobre prakse Španije, koja je u skladu sa Zakonom o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i dobrovoljnom prekidu trudnoće⁹⁵¹ i Opštim zakonom o socijalnom osiguranju⁹⁵², posebno vodila računa o menstrualnom zdravlju žena i njihovim potrebama tokom dana ciklusa. S tim u vezi, u cilju pomirenja prava na zdravlje sa zapošljavanjem, Španija je ženama sa onesposobljavajućim menstruacijama priznala pravo na poseban status privremene nesposobnosti za rad. Opštim zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je pravo na “menstrualno odsustvo” u trajanju od tri radna dana, sa mogućnošću produženja na pet radnih dana u slučaju težih menstrualnih simptoma. Ne ulazeći u dublja teoretisanja povodom različitih stavova u ovom kontekstu, važno je istaći da ovo zakonsko rješenje nije objeručke prihvaćeno, pa su brojne debate oko menstruacije usresrijeđene na dilemu da li se na ovaj način žene podržavaju ili dodatno stigmatizuju.⁹⁵³ Takođe, u tom pogledu, valja

[to-english-gesetz-fuer-gleichberechtigte-teilhabe-von-frauen-und-maennern-in-fuehrungspositionen/translate-to-english-implementierung](#) (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁹⁵⁰ C-158/97, *Badeck i drugi*, dostupna na:

<https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=45195&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=12526133> (pristupljeno 01.12.2024. godine)

⁹⁵¹ Ley Orgánica 1/2023, de 28 de febrero, por la que se modifica la Ley Orgánica 2/2010, de 3 de marzo, de salud sexual y reproductiva y de la interrupción voluntaria del embarazo: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2023/BOE-A-2023-5364-consolidado.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁹⁵² Real Decreto Legislativo 8/2015, de 30 de octubre, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley General de la Seguridad Social: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2015-11724> (pristupljeno 01.12.2024. godine).

⁹⁵³ Pogledati: https://www.euronews.rs/biznis/biznis-vesti/78220/menstrualno-odsustvo-spanija-je-prva-u-evropi-omogucila-zenama-tri-do-pet-dana-odmora-zbog-bolnog-ciklusa/vesti?utm_source=chatgpt.com (pristupljeno 01.12.2024. godine).

istaći i primjer Švedske koja je zakonski zaštitila pravo na besplatne proizvode za menstrualni ciklus. Naime, Zakon o besplatnim proizvodima za menstrualni ciklus iz 2021. godine⁹⁵⁴, obavezuje lokalne vlasti i obrazovne institucije da obezbijede besplatne proizvode za vreme trajanja menstrualnog ciklusa.⁹⁵⁵

4.4.7. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Orodnjavanje zakona i politika u Evropskoj uniji ima svoje limite, te nije stopostotno učinkovito. Prema nekim autorima/kama i teoretičarima/kama razlozi leže u izdijeljenoj implementaciji među državama članica zbog različitog shvatanja pojmova i koncepta roda, rodne ravnopravnosti i gender mainstreaminga uopšte.⁹⁵⁶ Osim toga, najveći uticaj na sprovođenje i implementaciju gender mainstreaming strategija i programa imaju nacionalne istorije država članica koje se u različitim vremenskim uslovima i prilikama pridružuju Evropskoj uniji.⁹⁵⁷ To sve izrazito otežava implementaciju zakonodavnog okvira, te ne čude raznoliki indeksi rodne ravnopravnosti među državama članicama Evropske unije. U svijetlu postpandemijske krize u kojoj se nalazimo, osvrt na prethodno je od krucijalnog značaja, pa neki autori/ke ističu i uticaj ekonomske krize na implementaciju ovih strategija i programa prozivajući loše politike štednje Evropske unije koje su imale negativan uticaj na zakone i politike rodne ravnopravnosti jer “rodni uticaj nikada nije bio uzet u obzir, iako bi trebao da bude centralan u rodnoj perspektivi”.⁹⁵⁸ Stoga, pohvalno je istaći napore Evropske unije da se procjena “gender impact-a” u krizi izazvanoj pandemijom COVID-19 ne izostavi, već da bude jedan od primarnih razloga istraživanja. Države članice i države kandidati za članstvo moraju slijediti taj put i odraditi sve potrebno kako bi se kriza što manje odrazila na položaj žena na tržištu rada i kako bi se spriječilo učvršćavanje rodni stereotipa koji imaju naviku da u ovakvim kriznim situacijama još više dobiju na snazi.

⁹⁵⁴ Lagen om gratis mensskydd: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/motion/kostnadsfriamensskydd-i-sverige_h9021553/ (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹⁵⁵ Pogledati: <https://www.euronews.rs/evropa/vesti/59129/skotska-prva-zemlja-u-svetu-u-kojoj-su-proizvodi-za-menstrualni-ciklus-postali-besplatni/vest> (pristupljeno 01.12.2024.godine)

⁹⁵⁶ Više o tome: Teresa Rees, “Reflections on the uneven development of gender mainstreaming in Europe”, *International Feminist Journal of Politics*, 7 (4), 2005, 555- 574;

Isabella Crespi (ur.), *Gender mainstreaming and family policy in Europe: perspectives, researches and debates*, Edizioni Università di Macerata, 2007;

Isabella Crespi, “Gender differences and equality issues in Europe: critical aspects of gender mainstreaming policies”, *Revue Internationale de Sociologie* 19, 171-188.

⁹⁵⁷ Pogledati: Jean - Claude Barbier, *The road to Social Europe: A contemporary approach to political cultures and diversity in Europe*, Routledge, London, 2013;

Vera Lomazzi, “Gender role attitudes in Italy: 1988-2008, A path-dependency story of traditionalism”, *European Societe* 19 (4), 370-395.

⁹⁵⁸ Pogledati: Linda Briskin, “Austerity, union policy and gender equality bargaining”, *Trasfer: European Review of Labour and Research*, 20 (1), 115-133.

Nema sumnje da je pitanje rodne ravnopravnosti jedno od najvažnijih pitanja u Evropskoj uniji. Ne treba, međutim, zanemariti ni činjenicu da je jaz između legislative i njene primjene u praksi prisutan i u članicama Evropske unije, te je dobar pravni okvir nedovoljan za postizanje ravnopravnosti polova u stvarnom životu. Sa tim izazovom susrijeću se sve zemlje Evrope, a put ka potpunoj rodnoj ravnopravnosti je spor. Težnja svakog demokratskog društva su jednake mogućnosti i šanse svih članova društvene zajednice. Nijedno moderno društvo ne toleriše podjele do kojih socijalna isključenost dovodi. Ovo pretpostavlja da žene i muškarci imaju jednake uslove za priznavanje i ostvarivanje ljudskih prava, za doprinos na svakom nivou, bez diskriminacije po osnovu roda. Stvaranje uslova za ravnopravnost žena i muškaraca predstavlja kamen temeljac demokratskog civilnog društva, a taj kamen treba postaviti upravo na ekonomskoj jednakosti polova od koje svaka druga jednakost počinje. Dakle, jedan od najvažnijih, ako ne i najvažniji pokazatelj rodne ravnopravnosti jeste položaj žena na tržištu rada, mogućnost jednakih šansi za uključivanje u tržište rada i mogućnost jednakih šansi za pozicioniranje i nagrađivanje na tržištu rada.

Iz analize tržišta rada u Evropskoj uniji, evidentan je jaz između zakonodavstava i politika i njihove de facto primjene. Sa tim u vezi, jasno je da se problemi ne nalaze u normativnom okviru već mnogo dublje, u čvrsto ukorijenjenim rodnim stereotipima posebno naglašenih u zemljama patrijahalnih i tradicionalnih obrazaca ponašanja u kojima je ženama namijenjena podređena uloga kako u privatnom tako i u javnom životu. Ovi rodni stereotipi u krizi izazvanoj pandemijom COVID-19 polako ali sigurno ruše i najjače temelje demokratskih modernih društava, pa nijedna zemlja nije pošteđena ovih problema u realnom životu, jer “tradicionalne rodne uloge i stereotipi i dalje imaju snažan uticaj na podjelu uloga između žena i muškaraca u domaćinstvu, na radnom mjestu i u društvu u cjelini, pri čemu su žene prikazane kao osobe koje vode domaćinstvo i brinu o djeci, dok su muškarci prikazani kao zarađivači i zaštitnici”⁹⁵⁹. Izgleda da se rješenje problema nalazi upravo tu - u njegovom dubokom i čvrstom korijenu. Ukoliko se ovaj problem ne sasiječe u korijenu, a jaz između normative i njene de facto primjene ne anulira, neće se moći govoriti o uspješnosti donijetih zakona o rodnoj ravnopravnosti i integraciji rodnih politika na tržište rada u Evropskoj uniji.

⁹⁵⁹ Report on Eliminating Gender Stereotypes in the EU, the European Parliament: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2012-0401_EN.html (pristupljeno 16.12.2024.godine)

4.5. POLITIČKA PARTICIPACIJA ŽENA

4.5.1. REPREZENTACIJA ŽENA NA POLITIČKIM MJESTIMA

Dubinski problem rodne (ne)ravnopravnosti vidan je i na reprezentativnim političkim mjestima koje karakteriše odsustvo žena ili njihova zanemarljiva zastupljenost, što je prepoznato kao “politički rodni jaz”.⁹⁶⁰ Joni Lovenduski ističe da zastupljenost žena u politici predstavlja “dobar test prava na demokratiju”⁹⁶¹, na kojem mnoge savremene države padaju. Veliki broj autora/ki bavi se koleracijom roda i politike, sa osvrtom na faktore koji otežavaju ili omogućavaju učešće žena i njihovo uključivanje u političke procese, naglašavajući posebno da je politički život rezervisan za muškarce,⁹⁶² te da je društvo stvorilo stigmiju prema kojoj žene nisu sposobne da zauzmu leaderske pozicije jer se smatraju nižim u statusu od muškaraca.⁹⁶³ Takvo stanje ne začuđuje, jer postoji uvrženo mišljenje da politika predstavlja ništa drugo osim sinonima tipične muške djelatnosti u kojoj se učešće žena smatra potpuno “neprirodnim”⁹⁶⁴. Žene, na liniji navedenog, izražavaju mišljenje da prilikom pokazivanja inicijative ulaksa u forme političkog djelovanja i života, politička sredina pokazuje neljubaznost i neprijateljsku nastojenost.⁹⁶⁵

Naime, iako žene čine više od polovine svjetske populacije, one još uvijek ne predstavljaju polovinu predstavnica u parlamentarnim domovima. Komparacije radi, Međunarodna parlamentarna unija je 2013. godine objavila da žene čine 20,9% parlamentaraca širom svijeta, a ove godine, odnosno 1. januara 2024. godine, činile su 26,9%. U 52 zemlje koje su održale parlamentarne izbore 2023. godine, žene su činile 27,6% izabranih ili imenovanih poslanica što predstavlja poboljšanje od 1,4% u poređenju sa prethodnim izborima u tim istim zemljama.⁹⁶⁶ U ovom izvještaju Međunarodne parlamentarne unije, prepoznaje se da su parlamenti i politika oduvijek

⁹⁶⁰ Pogledati: World Economic Forum, Global Gender Gap Report 2024, dostupno na: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2024.pdf (16.12.2024.godine)

⁹⁶¹ Joni Lovenduski, “Introduction: state feminism and the political representation of women”, u Joni Lovenduski (ur.), *State Feminism and the Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, str. 1.

⁹⁶² Više o tome: Julie Ballington, Azza Karam, *Women in Parliament: Beyond Number*, A Revised Edition, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005;

Ronald Inglehart, Pippa Norris, “Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World”, *Cambridge University Press*, Cambridge, 2003;

Ronald Inglehart, Pippa Norris, Christian Welzel, “Gender Equality and Democracy”, *Comparative Sociology* 1(3-4):235-265, 2002.

Nadezhda Shvedova, “Obstacles to Women’s Participation in Parliament”, u: Julie Balington (ur.), *Women in Parliament: Beyond Numbers*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005.

⁹⁶³ Chrystal L. Hoyt, “Women, men, and leadership: Exploring the gender gap at the top”, *Social and Personality Psychology Compass*, 4(7), 2010, 484-498.

⁹⁶⁴ Smiljana Leinert Novosel, “Politička participacija žena u doba tranzicije”, *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infotaka, Zagreb, 1997, str. 18.

⁹⁶⁵ Nadezhda Shvedova, *Ibid*, str 33.

⁹⁶⁶ Inter - Parliamentary Union, *Women in parliament in 2023, The year in review*.

bili prostori oblikovani po osnovu roda i da su žene nedovoljno zastupljene na vodećim pozicijama. Uprkos naporima u ovom području, napredak nije linearan, a sve veći broj država odstupa od vizije ravnopravnosti i jača otpor prema ženskom liderstvu. Izvještaj ističe i primjetan porast nasilja prema ženama u politici, kao i sve češća odstupanja žena iz politike.⁹⁶⁷

Prema različitim autorkama i autorima, ovakvi ishodi rezultat su institucionalnog okruženja, predrasuda i međusobnog uticaja faktora ponude i potražnje.⁹⁶⁸ Sa razlogom se vjeruje da je uticaj rodnih stereotipa na podobnost političara/ki od izrazitog značaja za ovu oblast,⁹⁶⁹ jer činjenice ukazuju na to da, uprkos izražavanju egalitarnih stavova, i žene i muškarci preferiraju muške lidere u odnosu na ženske⁹⁷⁰, pa su žene nedovoljno zastupljene na svim pozicijama autoriteta⁹⁷¹. Osim toga, sa širokom upotrebom modernih tehnologija, politički diskurs se sve više premješta izvan tradicionalnog prostora, poput skupština ili mitinga, u digitalnu sferu što, sa jedne strane, omogućava političarima/kama direktniju komunikaciju sa biračkim tijelom ali i, sa druge strane, pogodno tlo za govor mržnje o kojem je prethodno bilo riječi u ovom istraživanju.⁹⁷² Ovo predstavlja ozbiljnu vrstu mizoginije koja poprima posebne

⁹⁶⁷ Ibid.

⁹⁶⁸ Gretchen Bauer, "Let there be a balance": Women in African parliaments", *Political Studies Review*, 10, 2012, 370–84;

Anne Marie Goetz, Shireen Hassim (ur.), *No Shortcuts to Power: African Women in Politics and Policy Making*, London: Zed Books, 2013;

Mona Lena Krook, "Candidate gender quotas", u Gelb, J., Palley, L. (ur.), *Women and Politics around the World: A Comparative History and Survey*, Oxford: ABC-Clio, 2009, 87–97;

Mona Lena Krook, *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform Worldwide*, New York: Oxford University Press, 2009;

Mona Lena Krook, "Why are fewer women than men elected? Gender and the dynamics of candidate selection", *Political Studies Review*, 8, 2010, 155–68;

Mona Lena Krook, Sarah Childs (ur.), *Women, Gender, and Politics: A Reader*, New York: Oxford University Press, 2010;

Joni Lovenduski, *Feminizing Politics*, Cambridge: Polity, 2005;

Pippa Norris, Joni Lovenduski, "Puzzles in political recruitment", u Mona Lena Krook, Sarah Childs (ur.), *Women, Gender, and Politics: A Reader*, New York: Oxford University Press, 2010, 135–40.

⁹⁶⁹ Pogledati: Katheleen Dolan, "The Impact of Gender Stereotyped Evaluations on Support for Women Candidates", *Political Behavior* 32(1), 2010, 69–88;

Leonie Huddy, Nayda Terkildsen, "Gender Stereotypes and the Perception of Male and Female Candidates", *American Journal of Political Science* 37(1), 1993, 119–147.

⁹⁷⁰ Laurie Rudman, Stephen Kilianski, "Implicit and Explicit Attitudes Toward Female Authority", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 2000, 1315–1328;

Kim M. Elssesser, Janet Lever, "Does gender bias against female leaders persist? Quantitative and qualitative data from a large-scale survey", *Human Relations* 64(12), 2011, 1555–1578.

⁹⁷¹ Erik Olin Wright, Janeen Baxter, Gunn Elisabeth Birkelund, "The Gender Gap in Workplace Authority: A Cross-National Study", *American Sociological Review* 60(3), 1995, 407–435;

Johanna Dammrich, Hans-Peter Blossfeld, "Women's disadvantage in holding supervisory positions: Variations among European countries and the role of horizontal gender segregation", *Acta Sociologica* 60(3), 2017, 262–282.

⁹⁷² Pogledati: Reveilhac Maud, Davide Morselli, "The Impact of Social Media Use for Elected Parliamentarians: Evidence from Politicians' Use of Twitter During the Last Two Swiss Legislatures", *Swiss Political Science Review* 29, 2023, 196–119;

razmjere u sajber prostoru, a prema Pettersson i Inari, može uticati i na proces oblikovanja mišljenja javnog mijenja, te podstaći populizam i negativno oblikovati politički diskurs.⁹⁷³ Ovaj oblik onlajn mizoginije se, stoga, može smatrati i reakcijom na ulazak žena u političku arenu kojom su prethodno dominirali muškarci, što može predstavljati značajnu prijetnju i ovako slaboj zastupljenosti žena u politici.⁹⁷⁴ Postojeća istraživanja, naime, svjedoče da političarke, uz već postojeće tradicionalne prepreke za ulazak u političku arenu, dodatno trpe i online nasilje i to zbog svog pola,⁹⁷⁵ i to najčešće u kontekstu seksističkih i mizoginih uvreda usmjerenih na njihov izgled ili karakter, čime se one seksualno objektivizuju ili omalovažavaju.⁹⁷⁶

4.5.2. IZBORNE KVOTE KAO EKSPPLICITNE MJERE USMJERENE NA RODNU DISKRIMINACIJU U POLITICI

Jedan od najrasprostranjenijih metoda usmjerenih ka ispravljanju rodne diskriminacije u politici predstavljaju izborne rodne kvote,⁹⁷⁷ koje su “možda bile najradikalnija reforma o kojoj se najintezivnije raspravljalo u oblasti rodne

Alice Tontodimamma, Eugenia Nissi, Annalina Sarra, Lara Fontanella, “Thirty Years of Research into Hate Speech: Topics of Interest and Their Evolution”, *Scientometrics* 126 no. 1, 157–79, 2021.

⁹⁷³ Katarina Pettersson, Sakki Inari, ““You Truly Are the Worst Kind of Racist!”: Argumentation and Polarization in Online Discussions around Gender and Radical-Right Populism”, *British Journal of Social Psychology* 62, no. 1, 119–35, 2023.

⁹⁷⁴ Emma Jane, *Misogyny Online: A Short (and Brutish) History*, SAGE Publications, 2016;

Alessia Tranchese, Lisa Sugiura, ““I Don’t Hate All Women, Just Those Stuck-Up Bitches”: How Incels and Mainstream Pornography Speak the Same Extreme Language of Misogyny”, *Violence Against Women* 27, no. 14, 2021;

Karolina Koc-Michalska, Anya Schiffrin, Anamaria Lopez, Shelley Boulianne, Bruce Bimber, “From Online Political Posting to Mansplaining: The Gender Gap and Social Media in Political Discussion”, *Social Science Computer Review* 39, no. 2, 2021;

Rosalynd Southern, Emily Harmer, “Othering Political Women: Online Misogyny, Racism and Ableism Towards Women in Public Life”, *Palgrave Studies in Cybercrime and Cybersecurity*, Springer International Publishing, 187–210, 2019.

⁹⁷⁵ Pogledati: Ludovic Rheault, Erica Rayment, Andrea Musulan, “Politicians in the Line of Fire: Incivility and the Treatment of Women on Social Media”, *Research & Politics* 6, no. 1, 2019;

Stephen Ward, Liam McLoughlin, “Turds, Traitors and Tossers: the abuse of UK MPs via Twitter”, *The Journal of Legislative Studies*. 26:1, 47-73, 2020;

Sarah Sobieraj, *Credible Threat: Attacks against Women Online and the Future of Democracy*, Oxford University Press, 2021.

⁹⁷⁶ IT for Change, *Profitable Provocations: A Twitter-Based Study of Abuse and Misogynistic Trolling Directed at Indian Women in Public-Political Life | IT for Change*, 2022, dostupno na:

<https://itforchange.net/sites/default/files/2132/ITfC-Twitter-Report-Profitable-Provocations.pdf>

(16.12.2024. godine)

⁹⁷⁷ Fernando Ferreira, Joseph Gyourko, “Does gender matter for political leadership? The case of US mayors”, *Journal of Public Economics*, 112, 24-39, 2014;

Tricia Gray, “Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile”, *Bulletin of Latin American Research*, 22(1), 52-78, 2003;

Lori Beaman, Esther Duflo, Rohini Pande, Petia Topalova, “Female leadership raises aspirations and educational attainment for girls: A policy experiment in India”, *Science*, 335(6068), 582-586, 2012.

ravnopravosti”⁹⁷⁸. Feminističke diskusije se, stoga, često bave njihovom učinkovitošću i sposobnosti da ostvare pravičnu rodnu ravnotežu u parlamentarnim domovima. U suštini, proučavajući izborne reforme zaključuje se da rodne kvote predstavljaju najrasprostranjenije izborne reforme imajući u vidu da je preko 130 zemalja izmijenilo svoje ustave u ovom pogledu.⁹⁷⁹ Nema dileme da izborne kvote imaju značajan uticaj na strategije političkih partija, zakonodavno ponašanje, javno mjenje i političko angažovanje i obrazovanje žena,⁹⁸⁰ međutim, njihovo uvođenje rijetko mijenja krajnje ishode politika.⁹⁸¹

Feministkinje, s tim u vezi, imaju različita mišljenja o svrsihodnosti uvođenja kvota, što se odražava u kontroverzi oko njihove efikasnosti i uticaja. Iako kvote mogu biti korisne za postizanje ravnoteže u političkoj reprezentaciji žena, postoje oprečna gledišta među feministkinjama koje dovode u pitanje njihov stvarni doprinos rodnoj ravnopravnosti, odnosno da li one zaista doprinose postizanju rodne ravnopravnosti u društvu ili ne.⁹⁸² Sa jedne strane, naime, kvote su viđenje kao nužan alat za prevazilaženje prepreka koje ženama onemogućavaju ravnopravno političko učešće, dok se, sa druge strane, kvote posmatraju kao alat kojim se narušavaju principi jednakih šansi i liberalne demokratije. Protivnici/e kvota tvrde da one devaluiraju dostignuća

⁹⁷⁸ Par Zetterberg, “Do gender quotas foster women’s political engagement? Lessons from Latin America”, *Political Research Quarterly*, 62(4), 715-730, 2009, str. 715.

⁹⁷⁹ *Quota Adoption and Reform Over Time (QAROT)*, 1947-2015.

⁹⁸⁰ Susan Franceschet, Jennifer Piscopo, “Equality, democracy, and the broadening and deepening of gender quotas”, *Politics & Gender*, 9(3), 310-316, 2013;

Melanie Hughes, Pamela Paxton, Mona Lena Krook, “Gender quotas for legislatures and corporate boards”, *Annual Review of Sociology*, 43, 331-352, 2017.

⁹⁸¹ Claire Devlin, Elgie Robert Elgie, “The Effect of Increased Representation in Parliament: The Case of Rwanda”, *Parliamentary Affairs* 61 (2), 237-254, 2008;

Susan Franceschet, Jennifer M. Piscopo, “Gender Quotas and Women’s Substantive Representation: Lessons from Argentina”, *Politics & Gender* 4 (3), 393-425, 2008.

⁹⁸² Pogledati: Anne Phillips, *The Politics of Presence*, Oxford: Clarendon, 1995;

Gihan Aboud-Zeid, “The Arab Region: Women’s access to the decision-making process across the Arab Nation”, u Dahlerup D. (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 168–93, 2006, str. 186 - 188;

Sarah Childs, *Women and British Party Politics: Descriptive, Substantive and Symbolic Representation*, London: Routledge, 2008, str. 81;

Drude Dahlerup, Lenita Freidenvall, “Quotas as a ‘fast track’ to equal representation for women”, *International Feminist Journal of Politics*, 7 (1), 1–22, 2005;

Melanee Thomas, Marc Bodet, “Sacrificial lambs, women candidates, and district competitiveness in Canada”, *Electoral Studies*, 32(1), 153–166, 2013;

Aili M. Tripp, Dior Konate, Colleen Lowe-Morna, “Sub-Saharan Africa: On the fast track to women’s political representation”, in Dahlerup D. (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 112–37, 2006;

Drude Dahlerup (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 2006;

Maciej Górecki, Paula Kukołowicz, “Gender quotas, candidate background and the election of women: A paradox of gender quotas in open-list proportional representation systems”, *Electoral Studies*, 36(1), 65–80, 2014;

Berta Esteve-Volart, Manuel Bagues, “Are women pawns in the political game? Evidence from elections to the Spanish Senate”, *Journal of Public Economics*, 96(3–4), 387–399, 2012;

Rainbow Murray, “The power of sex and incumbency: A longitudinal study of electoral performance in France”, *Party Politics*, 14(5), 539–554, 2008.

žena i favorizuju rod nad kvalifikacijama, dok zagovornici/e ističu da kvote kompenzuju sistemske prepreke, povećavaju zastupljenost žena i doprinose demokratizaciji i društvenom napretku.⁹⁸³ Dok jedni tvrde da su kvote uspješne jer su postigle svoj cilj koji predstavlja povećanje broja žena na funkcijama, drugi tvrde da bi se moglo govoriti o njihovoj uspješnosti, one moraju poremetiti rodne institucionalne obrasce.⁹⁸⁴ Ako se za primjer uzme podatak da su, prije donošenja Pekinške deklaracije, samo četiri zemlje usvojile rodne kvote, a 25 godina nakon donošenja sve države članice usvojile su zakonodavna rješenja kojima se osigurava političko učešće žena i da su kvote svakako uticale na povećanje broja žena u parlamentarnim domovima,⁹⁸⁵ ne može se, u svakom slučaju, o izbornim rodnim kvotama govoriti kao o kozmetičkom alatu.⁹⁸⁶ I pored toga, prihvatanje legitimnosti kvota vrlo često prati otpor i to ne samo od elitnih muških grupa, već i od strane žena.⁹⁸⁷

Gray tvrdi da su legislativna rješenja odigrala enormnu ulogu jer su ona upravo stvorila mogućnost da se žene kandiduju i postanu liderke, pa se zakonodavstva prepoznaju kao važan fundament pristupa ženama politici.⁹⁸⁸ Učešće žena u politici, međutim, nije samo važno zbog demokratskog sistema, već ima i ključnu ulogu u donošenju zakona i politika koje koriste društvu u cijelini, a ujedno i potencijalno utiču na manevarski prostor i uspjeh žena u parlamentarnim tijelima. Mnogi autori i autorke, stoga, smatraju da je uključivanje žena u političko odlučivanje ključno za poboljšanje

⁹⁸³ Pogledati: Hanae Darhour, Drude Dahlerup, "Sustainable representation of women through gender quotas: A decade's experience in Morocco", *Women's Studies International Forum Vol. 41*, 132-142, 2013.

⁹⁸⁴ Amanda Clayton, Pär Zetterberg, "Quota Shocks: The Budgetary Implications of Electoral Gender Quotas Worldwide", *Journal of Politics 80 (3)*, 916-32, 2018;

Mary K. Nugent, Mary, Mona Lena Krook, "All-Women Shortlists: Myths and Realities", *Parliamentary Affairs 69 (1)*, 115-35, 2016.

⁹⁸⁵ UN Women, Synthesis Report on the Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action, dostupno na:

https://africa.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20Africa/Attachments/Publications/2011/Synthesis%20Report%20on%20the%20Implementation%20of%20the%20BDPFA_Webopt.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

UN Women, Women's Rights in Review 25 years after Beijing, dostupno na:

<https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-equality-Womens-rights-in-review-en.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

⁹⁸⁶ Pogledati različite stavove: Tricia Gray, "Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile", *Bulletin of Latin American Research*, 22(1), 52-78, 2003;

Drude Dahlerup, Lenita Freidenvall, "Judging gender quotas: predictions and results", *Policy & Politics*, 38(3), 407-425, 2010.

⁹⁸⁷ Petra Meier, "A Gender Gap Not Closed by Quotas: The Renegotiation of the Public Sphere", *International Feminist Journal of Politics 10 (3)*, 329-347, 2008;

Anne Maria Holli, Eeva Luhtakallio, Eeva Raevaara, "Quota Trouble: Talking about Gender Quotas in Finnish Local Politics", *International Feminist Journal of Politics 8 (2)*, 169-193, 2006.

⁹⁸⁸ Tricia Gray, "Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile", 2003.

blagostanja i zdravlja žena i djece⁹⁸⁹, efikasnost kreiranja zakona i politika koje će biti prilagođeni ženama⁹⁹⁰, kao i višim nivoima prehrambene sigurnosti.⁹⁹¹ Posebno se, u tom pogledu, ističu studije koje su sprovedene u razvijenim zemljama i koje pokazuju da povećanje broja žena u zakonodavstvu vodi ka prioritizaciji zdravlja, kao i povećanja izdvajanja za socijalnu politiku i smanjenju siromaštva,⁹⁹² što ukazuje da su žene u liderstvu značajno uticale na zakonodavstva koje su u srcu rada liderki u politici.⁹⁹³ Uz to, političarke služe kao uzori djevojčicama jer podižu obrazovne aspiracije i osiguravaju širu demokratsku zastupljenost.⁹⁹⁴ Prisustvo političarki kao rezultat kvota, dakle, može snažno uticati na slabljenje rodnih stereotipa i predrasuda prema učinku žena na rukovodećim pozicijama.⁹⁹⁵ Barnes i Holman u svom istraživanju ukazuju da povećanje zastupljenosti žena i usvajanje zakonskih rodnih kvota utiču na lakše erodiranje tradicionalnih puteva do moći i doprinose povećanju zakonodavne raznolikosti, pa se usvajanje rodnih kvota prepoznaje kao alat za preoblikovanje taktike regrutovanja političkih stranaka i širenje mreže iz koje se žene privlače.⁹⁹⁶

4.5.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR

Na međunarodnom planu postoji određen broj dokumenata za obezbjeđivanje ravnopravnosti i političku participaciju žena, uglavnom na nivou Ujedinjenih nacija koje su preuzele prve korake u ovom pravcu i ustanovile princip jednakosti žena i muškaraca, kao i zabranu diskriminacije u Povelji i Univerzalnoj deklaraciji. U pogledu političke participacije žena, od značaja su Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima koji obavezuje države članice da obezbijede jednako uživanje građanskih i političkih prava za žene i muškarce i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima kojim se stvaraju obaveze za države članice da garantuju da će se sva prava garantovana ovim paktovima ostvarivati bez diskriminacije. Prvi dokument

⁹⁸⁹ Rachel Heath, Seema Jayachandran, "The Causes and Consequences of Increased Female Education and Labor Force Participation in Developing Countries", *Working Paper Series, National Bureau of Economic Research*, 2016;

Raphael Bruce, Alexandros Cavgias, Luis Meloni, Mario Remigio, "Under Pressure: Women's Leadership during the COVID-19 Crisis", *Journal of Development Economics* 154, 2022.

⁹⁹⁰ Magdalena Delaporte, Francisco Pino, "Female Political Representation and Violence Against Women: Evidence from Brazil", *SSRN Electronic Journal*, 2022.

⁹⁹¹ Janna Visser, James Wangu, "Women's Dual Centrality in Food Security Solutions: The Need for a Stronger Gender Lens in Food Systems' Transformation", *Current Research in Environmental Sustainability* 3, 2021.

⁹⁹² Liam Swiss, Katheleen Fallon, Giovanni Burgos, "Does critical mass matter? Women's political representation and child health in developing countries", *Social Forces*, 91(2), 531-558, 2012, str 531.

⁹⁹³ Tricia Gray, "Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile", 2003

⁹⁹⁴ Raghavendra Chattopadhyay, Esther Duflo, "Women as Policy Makers: Evidence from a Randomized Policy Experiment in India", *Econometrica* 72, no. 5, 1409-43, 2004.

⁹⁹⁵ Lori Beaman, Esther Duflo, Rohini Pande, Petia Topalova, "Female leadership raises aspirations and educational attainment for girls: A policy experiment in India", *Science*, 335(6068), 582-586, 2012.

⁹⁹⁶ Tiffany Barnes, Mirya Holman, "Gender Quotas, Women's Representation, and Legislative Diversity", *The Journal of Politics*, volume 82, number 4, 2020.

u ovom području koji se cjelokupnom svojom materijom bavi političkim pravima žena predstavlja Konvencija o političkim pravima žena kojom se afirmiše pravo žena da biraju i da budu birane na javne dužnosti i da uživaju politička prava koja su, po pravilu, u istorijskom kontinuitetu pripadala muškarcima.

Osim prethodno pomenutog pravnog okvira na nivou Ujedinjenih nacija, ističu se i članovi 7 i 8 CEDAW konvencije kojima se nalaže državama članicama obaveza da preduzmu mjere za eliminaciju diskriminacije žena u političkom i javnom životu. CEDAW komitet, takođe, u svojoj Opštoj preporuci br. 23 iz 1977. godine prepoznaje političku participaciju žena kao ključnu za ostvarivanje ravnopravnosti i poziva države da razvijaju zakone koji će omogućiti ženama da imaju jednak pristup svim nivoima političke moći. Osim toga, Pekinška deklaracija se u dijelu G bavi pitanjem žena i moći i pruža okvir za unaprjeđenje učešća žena u javnim organima za donošenje odluka, te poziva na pozitivnu akciju i implementaciju mjera koje povećavaju zastupljenost žena na javnih funkcijama. Osim vlada, Pekinška deklaracija, takođe, poziva i političke stranke da teže ka postizanju rodne ravnoteže na svojim listama i razmotre prilagođavanje struktura stranaka kako bi se eliminsale prepreke koje ženama onemogućavaju kandidovanje. S tim u vezi, Pekinška deklaracija ima važnu ulogu u proučavanju rodni kvota, jer se upravo njome pokrenula globalna promjena u uključivanju žena u politiku.

Mnogi autori i autorke smatraju da je ovo bila važna prekretnica nakon koje su mnoge zemlje širom svijeta počele da prilagođavaju svoje strukture u pogledu postizanja rodne ravnopravnosti u javnoj administraciji i zakonodavnim tijelima.⁹⁹⁷ Na Konferenciji Ujedinjenih nacija iz 1995. godine, čak 100 država članica se opredijelilo za uvođenje rodni kvota u politici, pa se u literaturi ističe da su one preduzele snažnu i jedinstvenu inicijativu kojom su se države članice podsticale da obezbijede minimum 30% žena na izabranim pozicijama.⁹⁹⁸ U novije vrijeme, važni su i Ciljevi održivog razvoja 2030, odnosno cilj 5.1. koji poziva na eliminaciju diskriminacije prema ženama i djevojčicama, dok cilj 5.5. traži efektivno i jednako učešće žena na svim nivoima donošenja odluka u javnoj sferi, sa osvrtom na političku participaciju i moć žena u ovom području.

⁹⁹⁷ Aili Mari Tripp, Alice Kang, "The global impact of quotas: On the fast track to increased female legislative representation", *Comparative Political Studies*, 41(3), 338-361, 2008.

⁹⁹⁸ Melanie Hughes, Mona Lena Krook, Pamela Paxton, "Transnational women's activism and the global diffusion of gender quotas", *International Studies Quarterly*, 59(2), 357-372, 2015.

4.5.4. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

Evropski sud za ljudska prava istakao je važnost demokratije i unaprjeđenja rodne ravnopravnosti u državama članicama Savjeta Evorpe u slučaju *Staatkundig Gereformeerde Partij v Netherlands*⁹⁹⁹. Naime, podnosilac predstavke u ovom slučaju bila je Reformisana protestantska stranka (Staatkundig Gereformeerde Partij - SGP), politička stranka u Holandiji, osnovana 1918. godina sa sjedištem u Donjem domu holandskog parlamenta od 1922. godine. Ova stranka je ukorijenjena u holandskom reformisanom protestantizmu i zasniva svoja načela na Bibliji i trojstvu. Vjeruje u apsolutni autoritet Božije Riječi nad svim područjima društvenog života. Ova stranka, nadalje, smatra da muškarci i žene imaju različite uloge u društvu, pri čemu su muškarci na čelu žena. Shodno tome, žene ne bi trebale imati pravo na javnu funkciju. Grupa nevladinih organizacija podnijela je tužbe protiv ove stranke i države, tvrdeći da strankina rodna politika krši osnovna prava na jednak tretman i političko učešće žena. U pogledu presuda domaćih sudova, Regionalni sud je prvobitno utvrdio da tužioci nemaju punopravnu sposobnost. Međutim, Apelacioni i Vrhovni sud kasnije su presudili da država mora da preduzme mjere kako bi osigurala da ova stranka omogući ženama da se kandiduju na izborima, navodeći kršenje međunarodnih ugovora i holandskog ustava.

Stranka SGP je navela kršenje članova 9, 10 i 11 Evropske konvencije o ljudskim pravima, tvrdeći da mu se presudom Vrhovnog suda lišilo pravo na slobodu vjeroispovijesti, izražavanja i udruživanja. U razmatranju ovog slučaja, Sud je utvrdio da je bilo miješanja u prava stranke SGP, ali je naglasio i da je takvo miješanje težilo legitimnom cilju zaštite prava drugih. U tom pogledu, Sud je zauzeo stanovište da je stav stranke SGP o podobnosti žena za javne funkcije neprihvatljiv, čak i ako je zasnovan na duboko ukorijenjenim vjerskim uvjerenjima. Iz ovih razloga, Sud je jednoglasno proglasio predstavku neprihvatljivom.

Povodom sankcija u pogledu nepoštovanja izbornih kvota, svoj stav je zauzeo i Evropski sud za ljudska prava, koji je u slučaju *Zevnik i drugi protiv Slovenije*¹⁰⁰⁰, ukazao da je postupak odbacivanja izbornih lista opravdan i proporcionalan, posebno u pogledu ostvarivanja ravnoteže polova u političkim izborima. Naime, podnosioci predstavke su se žalili zbog odbacivanja njihovih lista kandidata i kandidatkinja zbog neispunjavanja kvote za zastupljenost žena (35%). Oni su tvrdili da pravilo o kvotama nije dovoljno jasno definisano i da je sankcija bila nesrazmjerna, jer je cijela lista

⁹⁹⁹ Staatkundig Gereformeerde Partij v Netherlands, dostupno na:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-112340%22%5D%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹⁰⁰⁰ Zevnik i drugi protiv Slovenije, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-199209%22%5D%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

kandidata odbijena umjesto da se ispravi samo pojedinačni nedostatak. Sud se pozvao na član 3 Protokola 1 Konvencije, koji garantuje pravo na slobodne izbore, ističući da države članice imaju široku slobodu u oblikovanju svojih izbornih sistema, ali da takve mjere moraju biti proporcionalne i opravdane. Sud je konstatovao da su nacionalni sudovi pravilno interpretirali zakon i da su pravila o kvotama bila dovoljno jasna, te da je bilo jasno da bi nepoštovanje tih pravila dovelo do odbacivanja cjelokupnih lista kandidata. U tom pogledu, Sud je istakao da su pravila o kvotama neophodna za ostvarivanje ravnoteže između polova kroz veću zastupljenost žena u politici, pa je utvrđeno da je odbacivanje liste zbog nepoštovanja kvota bilo proporcionalno tom cilju jer su domaći sudovi utvrdili da je politička stranka u pitanju bila odgovorna za nesprovođenje tih pravila.

4.5.5. PRIMJERI LEGISLATIVNIH RJEŠENJA IZ KOMPARATIVNE PRAKSE: PREGLED IZBORNIH KVOTA

I pored različitih stanovišta, oblika i obima, kvote su postale standard i važan alat u mnogim zemljama današnjice. Međunarodna parlamentarna unija napravila je presjek stanja koji prikazuje udio žena u nacionalnim parlamentima shodno izborima 2023. godine, kao i koliko zemalja ima utvrđene izborne kvote. S tim u vezi, Crna Gora se nalazi na 30. mjestu, sa 81 mjestom u parlamentu, od kojih je 17 mjesta pripadalo ženama, odnosno 21%. Zabilježeno je da Crna Gora koristi izborne kvote označene sa "***", što upućuje na postojanje zakonski obavezujućih kvota koje regulišu učešće žena. Međutim, i pored tih kvota, procenat žena u parlamentu je nizak, što sugerise da same kvote nisu dovoljne ili nisu optimalno implementirane kako bi doprinijele značajnom povećanju zastupljenosti žena u parlamentu. Upoređujući Crnu Goru sa zemljama poput Kube (55.7% žena, bez kvota) ili Ruande (63.8%, sa kvotama), jasno je da kvote same po sebi nisu jedini faktor koji utiče na političku zastupljenost žena.¹⁰⁰¹

¹⁰⁰¹ Pogledati mjesečni tabelarni prikaz Međunarodne parlamentarne unije, dostupno na: https://data.ipu.org/women-ranking/?date_month=12&date_year=2024 (pristupljeno 16.12.2024. godine)

Tabela 3: Zastupljenost žena u parlamentarnim tijelima nakon izbora 2023. godine u različitim zemljama¹⁰⁰²

No.	Country	Total seats	Total women	% woman	Quota
1	Cuba	470	262	55.7	No
2	United Arab Emirates	40	20	50.0	Yes**
3	Andorra	28	13	46.4	Yes*
4	Finland	200	92	46.0	No
5	Monaco	24	11	45.8	No
6	New Zealand	123	56	45.5	Yes*
7	Spain	350	155	44.3	Yes***
8	Argentina	257	111	43.2	Yes***
9	Ecuador	137	59	43.1	Yes**
10	Netherlands	149	60	40.3	Yes*
11	Switzerland	200	77	38.5	Yes*
12	Serbia	250	95	38.0	Yes**
13	Timor-Leste	65	22	33.8	Yes**
14	Zimbabwe	279	86	30.8	Yes***
15	Luxembourg	60	18	30.0	Yes***
16	Estonia	101	30	29.7	No
17	Poland	460	135	29.3	Yes***
18	Sierra Leone	149	42	28.2	Yes**
19	China	2977	790	26.5	Yes**
20	Benin	109	28	25.7	Yes***
21	Turkmenistan	125	32	25.6	No
22	Gabon	98	24	24.5	Yes**
23	Bulgaria	240	58	24.2	Yes*
24	Mauritania	176	41	23.3	Yes**
25	Djibouti	65	15	23.1	Yes**
26	Greece	300	69	23.0	Yes***
27	Paraguay	80	18	22.5	Yes***
28	Slovakia	150	33	22.0	Yes*
29	Eswatini	74	16	21.6	Yes**
30	Montenegro	81	17	21.0	Yes**
31	Guatemala	160	32	20.0	Yes*
32	Türkiye	600	119	19.8	Yes*
33	Thailand	500	96	19.2	Yes*
34	Kazakhstan	98	18	18.4	Yes**
35	Tunisia	154	25	16.2	No
36	Micronesia (Federated States of)	14	2	14.3	No
37	Democratic Republic of the Congo	477	61	12.8	No
38	Marshall Islands	33	4	12.1	No
39	Liberia	73	8	11.0	Yes***
40	Cambodia	125	13	10.4	No
41	Guinea-Bissau	102	10	9.8	Yes**
42	Brunei Darussalam	34	3	8.8	No
43	Antigua and Barbuda	18	1	5.6	No
44	Nigeria	358	14	3.9	No
45	Kuwait	65	2	3.1	No
46	Oman	90	0	0.0	No

Dodatni faktori, svakako, uključuju političku kulturu, društvene norme i efektivnost sprovođenja kvota o čemu je prilično diskutovano u feminističkoj literaturi. Zemlje sa visokim procentom žena u parlamentu i kvotama (npr. Španija i Finska) pokazuju da kvote, ipak, mogu biti uspješne u kombinaciji sa podrškom u vidu političkih i društvenih politika koje podstiču rodnu ravnopravnost. S druge strane, zemlje poput Monaka (45.8%, bez kvota) dokazuju da je moguće postići značajnu zastupljenost žena i bez formalnih kvota, uz povoljnu političku klimu. Nordijske

¹⁰⁰² Preuzeto od: Inter - Parliamentary Union, *Women in parliament in 2023, The year in review*, str. 9.

zemlje, kao što su Švedska, Norveška i Danska, pružaju odličan primjer kako društvena kultura može doprinijeti visokom udjelu žena u političkom životu. Iako ove zemlje nisu uvele obavezne kvote, one su implementirale razne strategije, kao što su javna edukacija i rodno senzitivni politički programi, koji podstiču žensko učešće. Zakonodavni okvir u ovim zemljama takođe uključuje pozitivne mere koje favorizuju žene u kandidatskim procesima, što je učinilo da ove zemlje često prednjače u političkoj ravnoteži.¹⁰⁰³

Evropski institut za rodnu ravnopravnost izdvaja Španiju kao primjer dobre prakse, koja je 2007. godine usvojila zakon¹⁰⁰⁴ koji obavezuje političke stranke da na svakoj izbornoj listi imaju najmanje 40%, odnosno najviše 60% kandidatkinja i kandidata svakog pola, pri čemu ovaj procenat mora biti ispoštovan na svakoj listi i unutar svakih pet pozicija na listi. Ovakvo zakonodavno rješenje, stoga, predstavlja kvotu od 40% žena, a posebno je značajan jer uvodi efikasne sankcije u slučaju ukoliko izborne liste ne ispunjavaju zahtjev kvote. Ovakvo rješenje je veoma važno za one izborne sisteme sa zatvorenim i blokiranim partijskim listama, kakav je crnogorski. Institut, dalje, navodi da usvajanje ovog zakona nije zahtijevalo izmjene ustava, što bi bio komplikovan proces, te da uvođenje ovih kvota bilo u potpunosti u skladu sa javnim mjenjem jer je prije usvajanja ovog zakona 58% muškaraca i 75% žena u Španiji podržalo uvođenje obaveznih izbornih kvota za žene.¹⁰⁰⁵

4.5.6. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Kvote su, jasno, postale važan politički alat za povećanje pristupa žena tijelima za donošenje odluka. Kako je prikazano u ovom poglavlju, do uvođenja kvota došlo se jakim uticajem međunarodnih organizacija, sa posebnim akcentom na CEDAW konvenciju i Pekinšku platformu za akciju kojima su izborne kvote jasno definisane kao alati za obezbjeđivanje ženske reprezentacije na političkim mjestima. U teorijskom prikazu jasno je da ne postoji saglasje u ovom području. Istaknuti su, zato, argumenti za i argumenti protiv kvota, o čemu postoji jasna podjela među istraživačima i istraživačicama u pogledu stanovišta o potrebi uvođenja i efikasnosti izbornih kvota za žene. Primjeri iz prakse ukazuju da kvote najčešće utiču na povećanje zastupljenosti žena na pozicijama političkih odlučivanja, međutim, jako je važno da se pravilno

¹⁰⁰³ Pogledati uporedna rješenja u: Cathrine Seierstad, Patricia Gabaldon, Heike Mensi-Klarbach (ur.), *Gender Diversity in the Boardroom, Volume 2: Multiple Approaches Beyond Quotas*, Palgrave Macmillan, 2017; Mona Lena Krook, *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection, Reform Worldwide*, Oxford University Press, 2009;

¹⁰⁰⁴ La ley española de igualdad de género (Ley Orgánica 3/2007 de 22 de marzo de 2007), dostupno na: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-6115> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹⁰⁰⁵ Više o tome: https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/good-practices/electoral-quotas-work?language_content_entity=en&utm_source=chatgpt.com (pristupljeno 16.12.2024. godine)

implementiraju da bi bile efikasne. Ključni su kriterijumi, stoga, način postavljanja i sprovođenja kvota, odnosno da žene moraju biti postavljene na izborne pozicije na stranačkoj listi u odgovarajućem redosljedu, a ne zakopane na dnu liste sa malim izgledima da budu izabrane, te da nepoštovanje zakonskih odredbi kojima se propisuje obaveza ispunjavanja izbornih kvota sa sobom nosi sankcije za nepoštovanje koje će shodno da budu primjenjivane. U svakom slučaju, iako izborne kvote nisu alat kojim se mogu razbiti sve prepreke sa kojima se žene suočavaju u pogledu političke zastupljenosti, one ipak predstavljaju važno oruđe u ukupnoj borbi za što veću zastupljenost žena i njihove učešće u političkom životu.

4.6. ŽENSKA PRAVA, ŽIVOTNA SREDINA I KLIMATSKE PROMJENE¹⁰⁰⁶

4.6.1. KLIMATSKE PROMJENE KAO NAJVEĆI IZAZOV SAVREMENOG DRUŠTVA

Klimatske promjene i zaštita životne sredine su nesumnjivo jedno od gorućih globalnih pitanja u savremenom svijetu koje predstavlja istovremeno i “najveći moralni izazov našeg vremena”.¹⁰⁰⁷ Veliki dio toga proizilazi iz sve većeg broja prirodnih katastrofa, dokumentovanih slučajeva degradacije životne sredine i sve veće svijesti i zabrinutosti ljudi zbog ovog eskalirajućeg problema.¹⁰⁰⁸ Klimatske promjene pogoršavaju rizike i posljedice katastrofa širom svijeta tako što povećavaju učestalost i intezitet vremenskih i klimatskih nepogoda, čime dodatno povećavaju ranjivost zajednica na ove opasnosti.¹⁰⁰⁹

Svjetska zdravstvena organizacija naglašava da klimatske promjene predstavljaju najveću prijetnju zdravlju čovječanstva kroz zagađenje vazduha, ekstremne vremenske prilike, prisilno raseljavanje zbog ekstremnih uslova, bolesti, nesigurne dostupnosti hrane, a posljedično i kroz razne pritiske na mentalno zdravlje.¹⁰¹⁰ Svake godine faktori iz životne sredine uzrokuju smrt oko 13 miliona ljudi.¹⁰¹¹ Istraživanja pokazuju da već 3,6 milijardi ljudi živi u područjima koja su veoma podložna klimatskim promjenama, te da se između 2030. i 2050. godine očekuje

¹⁰⁰⁶ Ovaj dio doktorskog istraživanja predstavljen je na Međunarodnom naučnom skupu *Nova platforma Crne Gore za Evropsku uniju: 2024 - 2034 - odgovorna, digitalizovana i zelena*, pod nazivom “Rodna ravnopravnost i zaštita životne sredine u kontekstu klimatskih promjena: ljudsko pravo i pravna obaveza države?”, Pravni fakultet Univerzitet Crne Gore, 26 - 27. septembar 2024. godine, i predat kao članak za ovu konferenciju.

¹⁰⁰⁷ Prema: Margaret Alston, “Introducing Gender and Climate Change: Research, Policy and Action”, u Margaret Alston, Kerri Wittenbury (ur.), *Research, Action and Policy: Addressing the Gendered Impacts of Climate Change*, Springer, 2013, str. 5, citiran: Rudd K (2007) Interview ABC, The World Today, April 27, 2010.

¹⁰⁰⁸ Pogledati statističke podatke: <https://www.ncei.noaa.gov/access/monitoring/monthly-report/global/202313> (pristupljeno 17.09.2024. godine).

¹⁰⁰⁹ IPCC, Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2013.

¹⁰¹⁰ Pogledati:

https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/144781/9789241508186_eng.pdf (pristupljeno 17.09.2024. godine)

¹⁰¹¹ Više o tome:

https://cdn.who.int/media/docs/default-source/climate-change/fast-facts-on-climate-and-health.pdf?sfvrsn=157ecd81_5&download=true (pristupljeno 17.09.2024. godine)

da će klimatske promjene uzrokovati oko 250.000 dodatnih smrti godišnje, a direktni troškovi štete po zdravlje procjenjuju se na 2 do 4 milijarde američkih dolara godišnje do 2030. godine.¹⁰¹² U tom pogledu, pogođena su različita ljudska prava: pravo na život, pravo na zdravlje, pravo na privatni život, pravo na imovinu, pravo na vodu, pravo na hranu i adekvatan životni standard.¹⁰¹³ Ne čudi, stoga, da su ekološka pitanja u centru međunarodne pažnje i debate, pa je naučna zajednica u proteklih nekoliko decenija sve glasnija u upozoravanju na posljedice klimatskih promjena i važnosti očuvanja životne sredine, te preduzimanju hitnih koraka ka obezbjeđivanju zdrave životne sredine.¹⁰¹⁴

Klimatske promjene, dakle, nisu samo ekološki problem, niti se dešavaju u vakuumu. One su samo jedan dio niza pojava poput globalizacije, rasta svjetske populacije, sukoba, ekonomske krize i nepredvidivih politika, koje konsekventno dovode do nesigurnosti u vezi sa hranom i vodom širom svijeta,¹⁰¹⁵ pa su od strane nekih autora predstavljane i kao “slon u sobi”¹⁰¹⁶. Kako se, onda, rodna pitanja uklapaju u rasprave o klimatskim promjenama? Kako su rodna ravnopravnost, kao i globalna nejednakost između žena i muškaraca, povezane sa ekološkom krizom tako velikih razmjera kao što su postojeći i potencijalni negativni uticaji klimatskih promjena?¹⁰¹⁷ Klimatske promjene, naime, očigledno stvaraju brojne izazove ali ne samo zbog njihovih uticaja na životnu sredinu, već i zbog ekonomskih i društvenih (ne)prilika koje izazivaju, i to prvenstveno u pogledu nesrazmjernog uticaja na različite grupacije ljudi. Tereti klimatskih promjena očito nisu ravnomjerno raspoređeni, jer djeluju u interakciji sa društvenom dinamikom svakodnevnog života, često pogoršavajući društvene

¹⁰¹² Više o tome:

<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health> (pristupljeno 17.09.2024.godine).

¹⁰¹³ Alan Boyle, “Climate Change, Sustainable Development, and Human Rights”, Markus Kaltenborn, Markus Krajewski, Heike Kuhn (ur.), *Sustainable Development Goals and Human Rights*, str. 172, 171 - 189; Siobhán McInerney-Lankford, Mac Darrow, Lavanya Rajami, “Human Rights and Climate Change”, *A Review of the International Legal Dimensions*, Washington DC: The World Bank, 2011, str. 145;

Tom Obokata, “Analysis of Climate Change from a Human Rights Perspective”, u Stephen Farrall, Tawhida Ahmed, Duncan French (ur.), *Criminological and Legal Consequences of Climate Change*, Hart Publishing, 2012.

¹⁰¹⁴ Pogledati: James Hansen, *Storms of My Grandchildren: The Truth About the Coming Climate Catastrophe and Our Last Chance to Save Humanity*, Bloomsbury Press, USA, 2010;

Naomi Oreskes, Erik Conway, *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*, Bloomsbury Press, USA, 2010;

Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction: An Unnatural History*, Henry Holt and Co, 2014;

Michael Mann, *The New Climate War: The Fight to Take Back Our Planet*, Public Affairs, 2021.

¹⁰¹⁵ Geraldine Terry, “No climate justice without gender justice: an overview of the issues”, *Gender and Development* 17(1), 2009, str. 5–18.

¹⁰¹⁶ Prema: Margaret Alston, “Introducing Gender and Climate Change: Research, Policy and Action”, u Margaret Alston, Kerri Wittenbury (ur.), *Research, Action and Policy: Addressing the Gendered Impacts of Climate Change*, Springer, 2013, str. 5, citiran: Randerson J, Food crisis will take hold before climate change warns chief scientist, *The Guardian*, March 7 2008.

¹⁰¹⁷ Ovo pitanje je postavila Fatma Denton u svom radu: “Climate change vulnerability, impacts, and adaptation: why does gender matter?”, u Rachel Masika (ur.), *Gender, Development and Climate Change*, str. 10, 10- 21.

nejednakosti.¹⁰¹⁸ Feministički autori i autorke su u više navrata isticale nejednake posljedice klimatskih promjena specifično osjetne u marginalizovanim grupama, sa posebnim implikacijama na rodne, rasne i klasne podjele u društvu.¹⁰¹⁹ Mnogi smatraju, stoga, da klimatske promjene i odgovori na njihove posljedice mogu dovesti do pogoršanja socijalnih nejednakosti koje postojeće ranjive grupe dodatno opterećuju i nanovo izlažu većim nejednakostima.¹⁰²⁰ Ekstremni uslovi istovremeno otkrivaju, pojačavaju, a ponekada čak i osporavaju postojeće razlike u moći i nejednakosti unutar/između domaćinstava, zajednica i vlasti.¹⁰²¹ Sudeći prema činjenicama iz krize izazvane pandemijom COVID - 19, kao i na osnovu statistika iz proteklih kriza, žene su te koje su u njima, nesumnjivo, pogođene u nesrazmjernom obimu.¹⁰²² Zbog toga je, posljedično, sve više pristuna svijest o vezi između klimatskih promjena i rodne nejednakosti u svijetu, pa se posljedice klimatskih promjena, kao i njihovi uzroci i načini upravljanja sve češće ispituju u pravcu rodnih i/ili drugih dinamikama moći.¹⁰²³

U radu se, na liniji navedenog, razmatra povezanost između rodne ravnopravnosti i klimatskih promjena, a daje se i opširniji pregled načina na koji su ove povezanosti formulisane u međunarodnom režimu klimatskih promjena i ljudskih prava, sa posebnim akcentom na slučaj Evropskog suda za ljudska prava KlimaSeniorinnen protiv Švajcarske. Na osnovu ovog pregleda, dobija se jasan prikaz potrebe za pristupom klimatskim promjenama koji je rodno osjetljiv i zasnovan na ljudskim pravima, kao komplementarni i osnažujući alat gender mainstreaming-u, pri čemu se ističu postojeći nedostaci i prikazuju relevantnost u nacionalnom kontekstu.

¹⁰¹⁸ Amber Fletcher, Maureen Reed, "Different Experiences, Diverse Knowledges Gender, Intersectionality, and Climate Change in Rural and Resource Contexts", Amber Fletcher, Maureen Reed (ur.), *Gender and the Social Dimension of Climate Change in Rural and Resource Contexts*, Routledge, 2023, str. 2.

¹⁰¹⁹ Sultana Farhana, "Gender and water in a changing climate: challenges and opportunities", Christiane Fröhlich, Giovanna Gioli, Roger Cremades, Henri Myrtilinen, *Water Security Across the Gender Divide*, 2018, str.17–33.

¹⁰²⁰ Seema Arora-Jonsson, Bimbika Basnett Sijapati, "Disciplining gender in environmental organizations: the texts and practices of gender mainstreaming", *Gender, Work Organizat.* 25 (3), 309–325.;

Emily Boyd, "Governing the clean development mechanism: global rhetoric versus local realities in carbon sequestration projects", *Environ. Plann. A* 41 (10), 2009, 2380–2395;

Miriam Gay-Antaki, "Now we have equality: a feminist political ecology analysis of carbon markets in Oaxaca", *Mexico. J. Latin Am. Geogr.* 15 (3), 2016, 49–66.;

Tracey Muttoo Osborne, Tracey Muttoo, "Carbon forestry and agrarian change: access and land control in a Mexican rainforest", *J. Peasant Stud.* 38 (4), 2011, 859–883;

Bernadette Resurrección, "Persistent women and environment linkages in climate change and sustainable development agendas", *Women's Stud. Int. Forum* 40, 2013, 33–43.

¹⁰²¹ Joni Seager, "Disasters are gendered: What's new?", A. Singh & Z. Zommers (Ur.), *Reducing disaster: Early warning systems For climate change*, Springer, 2014, str. 265–281.

¹⁰²² Mark Akrofi, Mahama Mudasiru, Nevo Chinedu, "Nexus between the Gendered SocioEconomic Impacts of COVID-19 and Climate Change: Implications for Pandemic Recovery", *SN Social Sciences I* (8), 2021, str. 198.

¹⁰²³ Sherilyn MacGregor, "Gender and climate change: from impacts to discourses", *Journal of the Indian Ocean Region Vol. 6, No. 2*, 2010, str. 223 - 238.

4.6.2. FEMINISTIČKI UVIDI U ROD, INTERSEKCIONALNOST I KLIMATSKE PROMJENE

Nije sporno započeti konstatacijom da postoji nedovoljno istraživanja o rodu i klimatskim promjenama ali da istovremeno postoje i dobro dokumentovani slučajevi rodne “sljepoće” u oblastima zaštite životne sredine.¹⁰²⁴ Neke autorke, u tom pogledu, zaključuju da su analize roda možda izostavljene jer se rod ne smatra relevantnim za ekološka istraživanja ili se posmatra kao “žensko pitanje” kojim bi se trebale baviti isključivo žene naučnice.¹⁰²⁵

Prethodni vijek, naime, karakteriše skoro potpuno odsustvo bavljenja ekološkim temama od strane zapadnih feminističkih naučnica i naučnika,¹⁰²⁶ što se počelo mijenjati posljednjih decenija kada eko-feminizam dobija na značaju.¹⁰²⁷ Konkretnije, neke feminističke teoretičarke su tokom 1990-tih godina počele da ističu rodnu prirodu prirodnih katastrofa, prepoznajući posebnu ranjivost žena u takvim situacijama kao posljedicu ili proizvod društvenih uslova,¹⁰²⁸ a ne kao inherentnu karakteristiku žena ili drugih ranjivih ili marginalizovanih grupa.¹⁰²⁹ Ta istraživanja predstavljala su fundament za stvaranje tematskog okvira u feminističkim istraživanjima roda i klimatskih promjena u kojima one nisu rodne neutralne, već dakako rodno određene sa rodno diferenciranim uzrocima i posljedicama, sa sve jačim argumentima da žene i muškarci različito doživljavaju klimatske promjene, te da će žene biti teže pogođene njihovim posljedicama od muškraca.¹⁰³⁰ U prilog tome, ranih 2000-tih godina do izražaja posebno dolazi feministička literatura o rodu i klimatskim promjenama koja naglašava nesrazmjernu stopu smrtnosti žena tokom velikih katastrofa,¹⁰³¹ feminizaciju siromaštva,¹⁰³² a zatim i nedovoljnu zastupljenost žena u klimatskoj politici i donošenju odluka,¹⁰³³ kao i rodnu prirodu diskursa o klimatskim promjenama

¹⁰²⁴ Damayanti Banerjee, Michael Bell, “Ecogender: locating gender in the environmental social sciences”, *Society and Natural Resources*, Vol. 20, 2007, str. 3- 19.

¹⁰²⁵ Maureen Reed, Shanon Christie, “Environmental geography: We’re not quite home – reviewing the gender gap”, *Progress in Human Geography*, 33, 2009, 246– 255;

¹⁰²⁶ Sherilyn MacGregor, “Gender and climate change: From impacts to discourses”, *Journal of the Indian Ocean Region*, 6(2), 2010, 223– 238.

¹⁰²⁷ Pogledati više o ekofeminizmu i klimatskim promjenama: Greta Gaard, “Ecofeminism and climate change”, *Women’s Studies International Forum*, 49, 2015, 20 - 33.

¹⁰²⁸ Elaine Enarson, Hearn Morrow (ur.), *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women’s Eyes*, Westport, CT: Praeger Publishers, 1998;

Alice Fothergill, “Gender, risk, and disaster”, *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 14(1), 1996, 33–56.

¹⁰²⁹ Mary Anderson, “Understanding the disaster-development continuum: Gender analysis is the essential tool”, *Focus on Gender*, 2(1), 1994, 7–10.

¹⁰³⁰ Sherilyn MacGregor, “Gender and climate change’: from impacts to discourses”, *Journal of the Indian Ocean Region*, 6:2, 223-238, str. 226.

¹⁰³¹ Eric Neumayer, Thomas Plumper, “The gendered nature of natural disasters: The impact of catastrophic events on the gender gap in life expectancy: 1981–2002”, *Annals of the Association of American Geographers*, 97(3), 2007, 551–566.

¹⁰³² Terry Cannon, “Gender and climate hazards in Bangladesh”, *Gender & Development*, 10(2), 2002, 45–50.

¹⁰³³ Fatma Denton, “Climate change vulnerability, impacts, and adaptation: Why does gender matter?”, *Gender &*

i tehnološko - naučnim rješenjima.¹⁰³⁴ Naglašavan je i uticaj prilagođavanja klimatskim promjenama na radne uloge determinisane rodom,¹⁰³⁵ što feminističkoj literaturi nije nepoznanica jer ona obiluje primjerima raspodjele rodni radnih uloga u kriznim vremenima.¹⁰³⁶

Analiza feminističkog diskursa otkriva da je on prožet pristupom koji odražava hegemonistički maskulinistički okvir tumačenja krize.¹⁰³⁷ U tom smislu, povezanosti između rodne ravnopravnosti, prava žena i klimatskih promjena su veoma složene i višedimenzionalne, pa se ovaj rad neće baviti grandioznim teoretisanjima u sve bogatijoj feminističkoj literaturi u ovom području. Potrebno je, ipak, istaći da neki autori i autorke smatraju svođenje veze između roda i klimatskih promjena na ranjivost žena kao veoma usko tumačenje ovog kompleksnog odnosa. Identifikovanje specifičnih potreba i ranjivosti žena u kontekstu klimatskih promjena je, ipak, izuzetno važno, jer prema riječima MacGregor, žene i muškarci “različito doživljavaju klimatske promjene, a njihova sposobnost da se nose sa njima varira zbog postojećih nejednakosti, sveprisutne diskriminacije, ograničenog pritupa žena resursima i kontrole nad njima, kao i zbog njihovih već ograničenih prava”¹⁰³⁸.

U feminističkoj literaturi, nadalje, ističu se važna stanovišta da klimatske promjene ne pogađaju jednako žene i muškarce, a ujedno ne i sve žene jednako, čemu poseban akcenat daje teorija interseksionalnosti. Kultura, rasa, socio-ekonomska klasa, seksualnost, starost i sposobnosti mogu stvoriti velike razlike između žena, kao i između muškaraca. Zbog toga se u 2010-ima, posebno ističu Fletcher i Reed, pažnja usmjerila ka interseksionalnosti kao korisnom okviru za bolje razumevanje specifičnih iskustava ljudi u kontekstu klimatskih promjena jer interseksionalistički pristup omogućava pažljivu analizu složenih uzroka i uticaja klimatskih promjena, a istovremeno zadržava eksplicitno feministički pristup izbjegavajući homogenizaciju

Development, 10(2), 2002, 10–20;

Margaret Skutsch, “Protocols, treaties, and action: The “climate change process” viewed through gender spectacles”, *Gender & Development*, 10(2), 2002, 30–39.

¹⁰³⁴ Martin Hultman, “The making of an environmental hero: A history of ecomodern masculinity, fuel cells and Arnold Schwarzenegger”, *Environmental Humanities*, 2(1), 2013, 79–99.

¹⁰³⁵ Maureen Reed, Alyssa Scott, David Natcher, Mark Johnston, “Linking gender, climate change, adaptive capacity, and forest-based communities in Canada”, *Canadian Journal of Forest Research*, 44(9), 2014, 995–1004;

¹⁰³⁶ Više o polnoj podjeli društvenog rada: Gorana Đorić, “Roditeljstvo kao izvor ekonomske nejednakosti muškaraca i žena”, u Vilić, Petrušić, Žunić, Đorić (ur.), *Ljudska prava za žene*, Odbor za građansku inicijativu, Niš, 2004, str. 39.

¹⁰³⁷ Više o tome: Sherilyn MacGregor, “Moving beyond impacts: More answers to the ‘gender and climate change’ question”, Susan Buckingham, Virginie le Masson (ur.), *Understanding Climate Change Through Gender Relations*, Routledge, 2017;

Aaron McCright, Riley Dunlap, “Cool dudes: The denial of climate change among conservative white males in the United States”, *Global Environmental Change*, 21(4), 2011, 1163–1172.

¹⁰³⁸ Nicky Broeckhoven, “Gender Equality, Women’s Rights, and Environmental Sustainability: The Case of Climate Change”, Eva Brems i drugi (ur.), *Human Rights and Development: Legal Perspectives from and for Ethiopia*, 2015, 360–82, str. 362.

kategorija ili univerzalne tvrdnje. Intersekcionalnost kao koncept koji je prvobitno razvila Kimberlé Crenshaw,¹⁰³⁹ naime, pruža analitički okvir za razumijevanje kako različite osnove diskriminacije utiču na specifične grupe žena. Klimatske promjene ne djeluju kao jednokratni faktor već pojačavaju postojeće rodne, ekonomske i socijalne nejednakosti. Siromašne žene, starosjedilačke žene, crkinje i žene iz ruralnih zajednica često su najviše pogođene klimatskim katastrofama, pa se zaključuje da nemaju sve žene "isti stepen ranjivosti i nisu sve žene u lošijem položaju od muškaraca tokom katastrofa"¹⁰⁴⁰. Na primjer, Pyles i Lewis su istakle da uragan Katrina nije isto uticao na Afroamerikanke i bjelkinje koje su doživjele oluju zbog čega su se one različito nosile sa datom situacijom.¹⁰⁴¹ Prema Kaijser i Kronsell, žene u podsaharskoj Africi suočavaju se s neproporcionalnim izazovima vezanim za sigurnost hrane, dostupnost vode i migracije.¹⁰⁴² Prema izvještaju UN-a, žene čine većinu populacije u siromaštvu, te stoga klimatske promjene još više pogađaju žene koje su već marginalizovane. One imaju, naime, ograničen pristup resursima kao što su zemlja, obrazovanje i tehnologije koje bi im pomogle da se prilagode promjenama u životnoj sredini.¹⁰⁴³ Klimatske promjene, takođe, utiču na pristup osnovnim pravima kao što su obrazovanje i rad. Kada se resursi poput vode i hrane smanjuju, žene su primorane da provode više vremena brinući se za svoju porodicu, što smanjuje njihove mogućnosti za zaposlenje ili obrazovanje.¹⁰⁴⁴ U mnogim slučajevima, dakle, žene napuštaju svoje obrazovanje i karijeru kako bi pomogle u domaćinstvu, čime se ugrožava njihovo pravo na obrazovanje i mogućnost izlaska iz siromaštva. Klimatska migracija je još jedan važan aspekt u kojem se ispoljava intersekcionalni uticaj klimatskih promjena na žene. Prema Međunarodnoj organizaciji za migracije, žene čine veliki dio klimatskih migranata, a njihove potrebe i rizici se često zanemaruju u planovima za pomoć i adaptaciju, posebno imajući u vidu da su raseljene žene suočene sa povećanim rizikom od nasilja, eksploatacije i seksualnog nasilja, naročito u izbjegličkim kampovima ili prelaznim

¹⁰³⁹ Kimberly Crenshaw, "Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics", *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 1989, 139–167;

Kimberly Crenshaw, "Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color", *Stanford Law Review*, 43(6), 1991, 1241–1299.

¹⁰⁴⁰ Libertad Chavez Rodriguez, "Gender-biased social vulnerability on disasters and intersectionality", u Dasgupta, Şiriner, Sarathi De (ur.), *Women's encounter with disaster*, Frontpage Publications Ltd. 2010, 62–76, str. 70 - 71.

¹⁰⁴¹ Loretta Pyles, Judith Lewis, "Women, intersectionality, and resistance: In the context of Hurricane Katrina", u Dasgupta, Şiriner, Sarathi De (ur.), *Women's encounter with disaster*, Frontpage Publications Ltd, 2010, str. 77–86.

¹⁰⁴² Anna Kaijser, Annica Kronsell, "Climate change through the lens of intersectionality", *Environmental Politics*, 23(3), 2014, 417-433.

¹⁰⁴³ Više o tome: UN Women, *Turning promises into action: Gender equality in the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 2018.

¹⁰⁴⁴ Irene Dankelman, *Gender and climate change: An introduction*, Routledge, 2010.

fazama migracije.¹⁰⁴⁵ Žene migranti često nemaju pristup osnovnim pravima ili socijalnoj zaštiti, a njihova politička i ekonomska moć je minimalna. Ovi faktori dodatno otežavaju njihovu integraciju u nova društva i prilagođavanje na promjene uslijed klimatskih katastrofa.¹⁰⁴⁶

Rodne analize, dakle, trebaju biti što je više moguće intersekcionalne kako bi prepoznale da postoje različiti načini na koje su različite žene i muškarci pogođeni klimatskim promjenama i kako se one na njih odnose, posebno u pogledu postojećih struktura moći koje žene i muškarci različito doživljavaju. Crenshaw tvrdi da upotreba „intersekcionalne senzibilnosti... treba da bude centralni teorijski i politički cilj kako antirasizma, tako i feminizma“, kako bi se moglo suočiti sa dominantnom ideologijom.¹⁰⁴⁷ Korišćenje intersekcionalnosti kao alata, kao što su to učinili Kaijser i Kronsell u njihovoj analizi klimatskih promjena, predstavlja način otkrivanja odnosa koji su ranije mogli biti smatrani prirodnim, čime se otvara put za djelovanje u cilju ispravljanja nejednakosti.¹⁰⁴⁸ Analiza rodnih dimenzija, na liniji toga, doista omogućava razumjevanje zašto su žene posebno ranjive u kontekstu klimatskih promjena, a neke grupe žena u skladu sa njihovim specifičnostima poput rase, starosti, mjesta prebivališta, socijalnog statusa i slično, dodatno, još više ranjive u odnosu na druge žene, pa je tako nešto sa razlogom zavrijedilo posebnu pažnju ovog istraživanja.

4.6.3. RELEVANTNI MEĐUNARODNI OKVIR

Klimatske promjene evidentno predstavljaju jedan od najvećih izazova sa kojima se čovječanstvo suočava. Zbog svoje globalne prirode, rešavanje ovog problema zahtijevalo je saradnju na međunarodnom nivou, što je rezultiralo stvaranjem kompleksnog međunarodnog režima.¹⁰⁴⁹ Na ovaj način, međunarodna zajednica pokušava da stvori koherentne pravne, političke i strateške okvire kako bi se smanjili negativni efekti klimatskih promjena. U cilju strukturnog i tekstualnog rasterećenja sadržine, kao i preglednosti ovog rada, najrelevantniji međunarodni dokumenti se

¹⁰⁴⁵ IOM, Migration, environment and climate change: Training manual:

https://publications.iom.int/system/files/pdf/mec_c_infosheet_2018_1.pdf (pristupljeno 17.09.2024. godine).

¹⁰⁴⁶ Pogledati: Andrea Nightingale, "Power and politics in climate change adaptation efforts: Struggles over authority and recognition in the context of political instability", *Geoforum*, 84, 2017, 11-20.

¹⁰⁴⁷ Ibid, Kimberly Crenshaw, 1991, str. 1243.

¹⁰⁴⁸ Ibid, Anna Kaijser, Annica Kronsell, 2014.

¹⁰⁴⁹ Više o razvoju međunarodno - pravnog okvira iz oblasti klimatskih promjena pogledati:

Friedrich Soltau, Fairness in International Climate Change Law and Policy, *Cambridge University Press*, 2009;

Mortimer Sellers, James Maxeiner (ur.), Climate Change and the Law, *Ius Gentium Coparative Perspectives on Law and Justice*, Volume 21, Springer, 2013;

Vesselin Popovski, "Hard' and 'soft' law on climate change: Comparing the 1997 Kyoto Protocol with the 2015 Paris Agreement", u Popovski (ur.), The implementation of the Paris Agreement on Climate Change, *Law, Ethics and Governance*, Routledge, 2019;

Benoit Mayer, The International Law on Climate Change, *Cambridge University Press*, 2018.

prikazuju više taksativno i vremenski posloženo, uz isticanje najvažnijih konstatacija u pogledu koleracije područja klimatskih promjena sa rodnom ravnopravnošću. Važno je, stoga, naglasiti da ovaj prikaz nije kompletan i u potpunosti iscrpljen. Izdvajaju se:

➤ Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama CEDAW¹⁰⁵⁰ (1979) fokusira se na zaštitu prava žena, uključujući rodne dimenzije katastrofa i klimatskih promjena. Opšta preporuka br. 37¹⁰⁵¹ naglašava važnost prepoznavanja rodnih dimenzija klimatskih promjena i potrebu da se ženama osigura uključenost u donošenje klimatskih politika. Ova preporuka daje smjernice državama potpisnicama CEDAW konvencije u vezi sa prepoznavanjem rodnih dimenzija klimatskih promjena, učešća žena u procesu donošenja zakona, politika i programa koji se odnose na klimatske promjene, rizik od katastrofa i održivo korišćenje resursa, zaštitom prava žena tokom katastrofa, kao i u vezi sa finansiranjem i pružanjem tehničke podrške za sprovođenje politika koje podržavaju žene u suočavanju sa klimatskim promjenama. Jasno se naglašava da klimatske promjene pogoršavaju rizike i posljedice katastrofa širom svijeta povećanjem učestalosti i intenziteta vremenskih nepogoda, čime se povećava ranjivost zajednica. Posebno se ističe da klimatske promjene drugačije pogađaju žene u poređenju sa muškarcima, jer se postojeće rodne nejednakosti pogoršavaju u kriznim situacijama, što svjedoči i pregled feminističke literature iz ovog područja. Žene u siromaštvu, starije žene, žene sa invaliditetom i one iz manjinskih zajednica nerazmjerno su pogođene klimatskih promjenama. Rodne nejednakosti ograničavaju pristup žena resursima kao što su hrana, voda, zemljište, obrazovanje i zdravstvo, čime se povećava njihova izloženost rizicima od katastrofa i smanjuje sposobnost prilagođavanja klimatskim promjenama. Naglašava se, takođe, da su žene češće izložene nasilju tokom i posle katastrofa, posebno zbog neadekvatne zaštite u privremenim naseljima i kampovima. Nedostatak sigurnih infrastruktura, kao što su sanitarni čvorovi i skloništa, povećava rizik od rodno zasnovanog nasilja, dok su žene s invaliditetom naročito ranjive zbog fizičkih ograničenja i diskriminacije. Uprkos ovim izazovima, žene igraju ključnu ulogu u smanjenju rizika od katastrofa i prilagođavanju klimatskim promjenama pa stavljanje žena u pasivnu ulogu "ranjivih grupa" zanemaruje njihovu važnost u ovim procesima. Uključivanje žena u planiranje i sprovođenje ovih inicijativa, naglašava se u ovoj preporuci, može unaprijediti rodnu ravnopravnost i ostvariti ciljeve održivog razvoja jer je rodna ravnopravnost preduslov za postizanje održivih razvojnih ciljeva.

¹⁰⁵⁰ Dostupno na: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/cedaw.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁵¹ Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no37-2018-gender-related> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

- Deklaracija iz Rija¹⁰⁵² i Agenda 21¹⁰⁵³ (1992) prepoznaju žene kao ključne aktere održivog razvoja i promovišu njihovo ravnopravno učešće u pitanjima zaštite okoliša.
- Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama UNFCCC (1992)¹⁰⁵⁴ pruža osnovu za klimatsku politiku ali u svom originalnom tekstu ne sadrži eksplicitne odredbe o rodnoj ravnopravnosti. S vremenom se prepoznala važnost uvođenja rodnih pitanja u diskusiju o klimatskim promjenama pa je ova transformacija počela u kasnijim fazama razvoja UNFCCC-a, kada je postalo jasno da klimatske promjene nesrazmjerno pogađaju žene, naročito u siromašnijim i ruralnim zajednicama, pa su sa tim u vezi od značaja naredni međunarodni dokumenti iz ove oblasti. Ove naknadne promjene ukazuju na važnost uloge žena u klimatskim inicijativama, naročito u državama u razvoju.¹⁰⁵⁵
- Protokol iz Kjota (1997)¹⁰⁵⁶ bavi se smanjenjem emisije gasova s efektom staklene bašte, ali, takođe, bez eksplicitne rodne dimenzije. Kasnija istraživanja i procjene su, međutim, posebno istakle da klimatske promjene, uključujući i one koje proizilaze iz Kjoto protokola, mogu nesrazmjerno uticati na žene, posebno žene u ruralnim područjima i zemljama u razvoju.
- Pekinška deklaracija i platforma za djelovanje (1995)¹⁰⁵⁷ prepoznaje rodnu perspektivu u pitanjima životne sredine i klimatskih promjena, što uključuje ulogu žena u donošenju odluka o održivom razvoju i očuvanju prirode.
- Rezolucija 1325 (2000)¹⁰⁵⁸ je povezana sa rodnom perspektivom u kontekstu sigurnosti, jer promoviše učešće žena u mirovnim procesima i prepoznaje njihov položaj u oblastima pogođenim klimatskim promjenama.
- Konferencija stranaka UNFCCC u Marakešu COP7¹⁰⁵⁹ (2001)¹⁰⁶⁰ predstavlja prvu konferenciju UNFCCC koja prepoznaje važnost rodne ravnopravnosti u klimatskim

¹⁰⁵² Dostupno na: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n92/836/55/pdf/n9283655.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁵³ Dostupno na: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf?_gl=1*313lr8*_ga*MTA4NzO2MiI4OC4xNzIxNDg1ODQ5*_ga_TK9BQL5X7Z*MTczMTQ4NTg0OS4xLjEuMTczMTQ4NTk1MS4wLjAuMA.. (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁵⁴ Dostupno na: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁵⁵ Pogledati rodnu analizu ovog okvira:

<https://wedo.org/wp-content/uploads/united-nations-web.pdf> (pristupljeno 17.09.2024. godine)

¹⁰⁵⁶ Dostupno na: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁵⁷ Dostupno na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁵⁸ Dostupno na: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/WPS%20SRES1325%20.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁵⁹ U daljem radu Konferencije stranaka se obilježavaju njihovom skraćenicom COP.

¹⁰⁶⁰ Više o tome: <https://unfccc.int/event/cop-7> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

politikama i ulogu žena u prilagođavanju klimatskim izazovima.

- Johanburški samit o održivom razvoju Rio+10 (2002)¹⁰⁶¹ potiče na uključenost žena u održivi razvoj i jačanje njihove uloge u donošenju odluka o životnoj sredini.
- Konvencija Ujedinjenih nacija protiv dezertifikacije UNCCD (2003)¹⁰⁶² se primarno bavi borbom protiv dezertifikacije a, između ostalog, prepoznaje žene kao ranjivu grupu i aktere u očuvanju zemljišta, čime doprinosi klimatskoj adaptaciji.
- Rezolucija Savjeta Bezbjednosti Ujedinjenih nacija 1820 o zaštiti civila (2008)¹⁰⁶³ se fokusira na zaštitu civila, uključujući žene, u kontekstu nasilja izazvanog klimatskim promjenama, poput sukoba zbog resursa.
- COP16 u Kankunu (2010)¹⁰⁶⁴ je vrlo značajna jer prvi put uključuje klimatsku adaptaciju u okvir UNFCCC-a i prepoznaje posebne potrebe ranjivih grupa, uključujući žene.
- COP18 u Dohi (2012)¹⁰⁶⁵ pokrenula je, pored ostalog, pitanja rodne ravnopravnosti i tako su postala važan segment u promovisanju rodne ravnoteže kojima su se uključila rodna pitanja kao stalna temu na UNFCCC konferencijama. Odluka 23/CP.8 koja je donijeta na ovoj konferenciji se, naime, odnosi na „promovisanje rodne ravnoteže i unaprjeđenje učešća žena u pregovorima UNFCCC-a i u predstavljanju stranaka u telima uspostavljenim prema Konvenciji ili Kjoto protokolu“. Ova odluka, dakle, uključuje dogovor da će pitanja rodne ravnopravnosti i klimatskih promena postati stalna tačka dnevnog reda na sastancima konferencije stranaka. Time se naglašava važnost ravnopravne zastupljenosti žena i rodne ravnoteže u procesima donošenja odluka unutar međunarodnih pregovora o klimatskim promjenama. Inače, Dohanska izmena Protokola iz Kjota, koja je usvojena 8. decembra 2012. godine, nije stupila na snagu do 2020. godine, a njen cilj bio je definisanje drugog perioda obaveza od 2013. do 2020. godine.
- Lima radna agenda o rodnoj ravnopravnosti COP20 (2014)¹⁰⁶⁶ uvodi potrebu za

¹⁰⁶¹ Pogledati: <https://www.un.org/en/conferences/environment/johannesburg2002> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶² Dostupno na: https://www.unccd.int/sites/default/files/2022-02/UNCCD_Convention_ENG_0_0.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶³ Dostupno na: https://www.un.org/shestandsforpeace/sites/www.un.org_shestandsforpeace/files/unscr_1820_2008_on_wps_english.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁴ Više o tome: <https://unfccc.int/event/cop-16> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁵ Više o tome: <https://unfccc.int/event/cop-18> (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁶ Dostupno na: https://unfccc.int/files/meetings/lima_dec_2014/decisions/application/pdf/auv_cop20_gender.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

većim učešćem žena u odlučivanju o klimatskim pitanjima, postavljajući osnovu za rodno ravnopravne politike. Ovaj korak predstavljao je prekretnicu u prepoznavanju specifičnih potreba žena u kontekstu klimatskih politika.

- Sendai okvir za smanjenje rizika od katastrofa za period 2015–2030 (2015)¹⁰⁶⁷ promoviše rodno osjetljiv pristup u smanjenju rizika od katastrofa, uz naglasak na ulogu žena u prilagođavanju klimatskim promjenama.
- Pariški sporazum (2015)¹⁰⁶⁸ predstavlja istorijski međunarodni sporazum čiji je cilj da se adekvatno suprotstavi klimatskim promjenama kojeg su potpisale gotovo sve države svijeta, a ujedno predstavlja i prvi međunarodni dokument u ovom području koji se bavi pitanjem rodne ravnopravnosti. Ne treba, međutim, “trčati pred rudu” sa brzim zaključcima, jer i pored postojećih obaveza UNFCCC-a u vezi sa rodnom perspektivom, Pariski sporazum umnogome ostaje slijep na rodna pitanja. Ovo sa sobom nosi izvjestan rizik da države potpisnice ne primijene rodno osjetljiv pristup prilikom njegovog sprovođenja što može dovesti do učvršćivanja postojećih rodni uloga i odnosa, te do nastavka održavanja nejednakosti između žena i muškaraca. Termin "rod" se, konkretnije, pojavljuje samo tri puta u cijelom Pariskom sporazumu: jednom u preambuli, jednom u članu 7 (koji se fokusira na adaptaciju), i jednom u članu 1 (koji se odnosi na jačanje kapaciteta) gdje se koriste riječi "rodna ravnopravnost", "rodno osjetljiv pristup" i "rodno razvrstani podaci". Međutim, rodna pitanja su izostavljena iz oblasti mitigacije i prenosa tehnologije. Preambula Pariskog sporazuma naglašava važnost poštovanja i uvažavanja drugih povezanih obaveza prema ranjivim grupama. Kako postoji jasnije razumijevanje načina na koji su ranjivost diferencirani po osnovu roda – i prepoznaje se da žene (i druge ranjive grupe, kako je navedeno u preambuli) nisu homogena kategorija. Razumijevanje ovih razlika ključno je za identifikaciju specifičnih kontekstualnih razlika u ranjivosti, kako bi se osiguralo da mjere prilagođavanja i ublažavanja klimatskih promena budu rodno osjetljive. Posebno, kako bi se ispravile nejednakosti, rodno ravnopravan pristup tehnologiji i finansiranju za klimatske promjene može podrazumjevati pozitivnu diskriminaciju u korist žena. U tom pogledu, Pariski sporazum ovdje spominje koncept *klimatske pravde* (engl. *climate justice*)¹⁰⁶⁹ i potrebu za preduzimanjem mjera za suzbijanje klimatskih promjena. Termin "klimatska pravda" prepoznaje na mnoge načine različite uticaje koje klimatska varijabilnost može imati na one koji su pogođeni

¹⁰⁶⁷ Pogledati: https://www.preventionweb.net/files/43291_sendaiframeworkfordren.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁸ Tekst sporazuma dostupan na: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine)

¹⁰⁶⁹ Više o tome: Cathi Albertyn, Meghan Campbell, Helena Alviar García, Sandra Fredman, Marta Rodriguez de Assis Machado (ur.), *Feminist Frontiers in Climate Justice Gender Equality, Climate Change and Rights*, 2023.

siromaštvom, istorijskom nepravdom i diskriminacijom.¹⁰⁷⁰ U poslednje vrijeme zabilježen je porast međunarodnih sudskih postupaka vezanih za klimatske promjene, koji su oblikovani kao naponi da se postigne klimatska pravda za ove populacije, a najsvježiji slučaj je dio posebne pažnje ovog istraživanja, pa mu se, stoga, pridaje poseban značaj. Dakle, Pariski sporazum uključuje rodnu ravnopravnost u preambuli i u člancima o adaptaciji i jačanju kapaciteta, međutim ne i u mitigaciji i transferu tehnologije, te stoga rodna ravnopravnost i pored ovih poduhvata ostaje ograničeno obrađena u ovom sporazumu.

- Agenda za održivi razvoj 2030 (2015)¹⁰⁷¹ kojim su definisani ciljevi održivog razvoja, posebno SDG 5 - rodna ravnopravnost i SDG 13 - klimatska akcija, prepoznaju potrebu za rodno osjetljivim pristupom u klimatskim inicijativama.
- COP23 u Bonu (2017)¹⁰⁷² usvaja Akcioni plan o rodnoj ravnopravnosti (GAP)¹⁰⁷³ koji podržava uključivanje žena u donošenje klimatskih politika i integraciju rodnih aspekata u sve klimatske aktivnosti.
- Rezolucija Evropskog parlamenta o ženama, rodnoj ravnopravnosti i klimatskoj pravdi (2018)¹⁰⁷⁴ naglašava potrebu za uključivanjem rodne perspektive u klimatske politike, ističući da žene, kao ranjivija grupa u kontekstu klimatskih promjena, igraju ključnu ulogu u postizanju pravednijeg i održivijeg društva.
- Evropski zeleni dogovor (2019)¹⁰⁷⁵ ističe potrebu za inkluzivnim politikama prepoznajući nesrazmjerno pogođenost određenih kategorija ljudi.
- COP25 u Madridu (2019) produžava i dodatno ojačava Lima radnu agendu kroz usvajanje Akcionog plana o rodnoj ravnopravnosti (GAP)¹⁰⁷⁶, koji pruža konkretne korake i mjere za unaprjeđenje rodno odgovornog pristupa u oblasti klimatskih promjena. Ovaj plan podstiče na veće uključivanje žena u vođenje klimatskih politika, kao i na integraciju rodnih aspekata u sve klimatske aktivnosti.

¹⁰⁷⁰ Pogledati: Irthe J. M. de Jong, "Beyond the turn to human rights: a call for an intersectional climate justice approach", *The International Journal of Human Rights*, 28:5, 738-758, 2024;

Geraldine Terry, "No climate justice without gender justice: an overview of the issues", *Gender and Development*, March 2009, Vol. 17, No. 1, 5-18, 2009.

¹⁰⁷¹ Pogledati: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁷² Više o tome: <https://unfccc.int/event/cop-23> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁷³ Pogledati: https://unfccc.int/sites/default/files/cp23_auv_gender.pdf (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁷⁴ Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0005_EN.html (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁷⁵ Više o tome: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁷⁶ Dostupno na: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cp2019_13a01_adv.pdf (pristupljeno 11.11.2024. godine)

- Evropski zakon o klimi (2021)¹⁰⁷⁷ ne podržava direktno rodnu ravnopravnost, ali prepoznaje potrebu za inkluzivnim politikama koje osiguravaju da tranzicija ka klimatskoj neutralnosti bude pravedna i uključuje sve društvene grupe, tako indirektno uključujući i žene.
- Strategija Evropske unije za prilagođavanje klimatskim promjenama (2021)¹⁰⁷⁸ prepoznaje postojanje nesrazmjernog uticaja klimatskih promjena na ranjive grupe i ljudska prava i ističe potrebu donošenja posebnih, prilagođenih mjera za smanjivanje takvog nesrazmjernog uticaja na ranjive kategorije ljudi.
- Rezolucija Generalne skupštine UN-a o pravu na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu (2022)¹⁰⁷⁹ priznaje pravo na čist okoliš kao ljudsko pravo, s naglaskom na zaštitu žena i ranjivih grupa u donošenju ekoloških odluka.
- COP29 u Baku (2024)¹⁰⁸⁰ čije je održavanje u toku, posvetiće posebnu pažnju važnosti razmatranja rodni pitanja u borbi protiv klimatskih promjena, naglašavajući da su žene nesrazmjerno pogođene posljedicama klimatskih promjena. Važno je, takođe, obezbijediti ženama puno i ravnopravno sudjelovanje u procesima odlučivanja i pregovorima u ovoj oblasti. Ističe se i potreba za usvajanjem Programa o rodnoj ravnopravnosti i klimi.

4.6.4. SUDSKA PRAKSA

Iako se klimatske promjene direktno ne spominju u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, Savjet Evrope je kroz sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava postavio vrlo važan temelj za povezivanje klimatskih promjena s ljudskim pravima. U tom pogledu, od velikog značaja je nedavni presedan Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *KlimaSeniorinnen protiv Švajcarske* koji je otvorio nove poglede u tumačenju klimatskih promjena u jurisprudenciji. Ovaj slučaj se, naime, tiče prava starijih žena na zaštitu od klimatskih promjena, kao i njihove tvrdnje da Švajcarska vlada nije preduzela adekvatne mjere za zaštitu zdravlja i života svojih građana u kontekstu globalnog zagrijavanja. Ovaj slučaj predstavlja jedan od prvih primera u kojem su klimatske promjene posmatrane kroz prizmu ljudskih prava pred

¹⁰⁷⁷ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R1119> (11.11.2024. godine)

¹⁰⁷⁸ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021DC0082> (11.11.2024. godine)

¹⁰⁷⁹ Dostupno na: https://digitallibrary.un.org/record/3983329?ln=fr&lnprotect+kern++_1667emelax+=%5B%22%5B%27protect+ke rn++_1667emelax+en%27%5D%22%5D&v=pdf (11.11.2024. godine)

¹⁰⁸⁰ COP 29 se održava u trenutku pisanja ovog rada (11.11.2024. godine - 22.11.2024. godine). Važan novinski članak: https://climate.ec.europa.eu/news-your-voice/news/cop29-european-union-commits-ambitious-climate-action-gender-and-climate-change-2024-11-11_en (pristupljeno 11.11.2024. godine)

međunarodnim sudom.

Podnosioci žalbe su četiri švajcarske žene i udruženje pod nazivom "KlimaSeniorinnen", koja se sastoji uglavnom od žena starijih od 64 godine. Ove žene su tvrdile da su posebno ranjiva grupa u kontekstu klimatskih promjena, zbog svojih godina i specifičnih zdravstvenih problema koji se pogoršavaju usljed ekstremnih vremenskih uslova izazvanih globalnim zagrijavanjem. Podnositeljke su slučaj predale Evropskom sudu za ljudska prava 2016. godine, nakon što su iscrpile sve domaće pravne mogućnosti u Švajcarskoj. Njihov slučaj je postao jedan od prvih klimatskih slučajeva na sudu za ljudska prava. Podnositeljke su tvrdile da Švajcarska krši njihova ljudska prava garantovana Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, posebno se pozivajući na član 2, te propust Švajcarske da ispuni svoje obaveze prema Konvenciji da efikasno zaštiti njihove živote i da osigura poštovanje njihovog privatnog i porodičnog života, uključujući njihov dom - član 8, kao i da nisu imali pristup sudu u smislu člana 6, te člana 13, odnosno povredu prava na djelotvoran pravni lijek. U tom kontekstu, podnositeljke su se žalile da država nije uspjela da uvede odgovarajuće zakonodavstvo i da uspostavi odgovarajuće i dovoljne mjere za postizanje ciljeva za borbu protiv klimatskih promjena, te da im domaći sudovi nisu pravilno odgovorili na njihove zahtjeve i da su donosili proizvoljne odluke koje utiču na njihova građanska prava u pogledu propusta države da preduzme neophodne radnje za suzbijanje štetnih efekata klimatskih promjena.

Evropski sud za ljudska prava je zaključio da je došlo do kršenja članova 8 (pravno na poštovanje privatnog i porodičnog života) i član 6 stav 1 (pristup sudu). Sud je, naime, utvrdio da član 8 obuhvata pravo na efektivnu zaštitu državnih organa od ozbiljnih štetnih efekata klimatskih promjena na živote, zdravlje, dobrobit i kvalitet života. Utvrđeno je, takođe, da je Švajcarska propustila da ispuni svoje obaveze (pozitivne) i da su postajale izvjesne praznine u procesu uspostavljanja relevantnog domaćeg regulatornog okvira, uključujući propust švajcarskih vlasti da kvantificiraju, putem budžeta za ugljenik ili na drugi način, nacionalna ograničenja emisije staklenih plinova, i da smanji emisiju istih. Sud je, utvrdio, da vlasti nisu djelovale na vrijeme i na odgovarajući način da osmisle, razviju i implementiraju relevantno zakonodavstvo i mjere u ovom slučaju. U pogledu člana 6 stav 1 Konvencije, Sud je utvrdio da švajcarski sudovi nisu dali ubjedljive razloge zbog kojih su smatrali da je nepotrebno ispitati osnovanost pritužbi podnositeljki predstavke. Posebno je naglašeno da nisu uzeti u obzir uvjerljivi naučni dokazi o klimatskim promjenama i nisu ozbiljno shvaćene pritužbe.

Ipak, u pogledu člana 34 Konvencije, Sud je kao i u prethodnim slučajevima u

području klimatskih promjena, smatrao da četiri podnositeljke predstavke nisu ispunile status žrtve i njihove pritužbe u tom pogledu proglasio neprihvatljivim. Sud je smatrao da pojedinačni podnosioci predstavke moraju pokazati da su lično i direktno pogođeni djelovanjem ili nečinjenjem vlade. Istaknuto je da je u tom pogledu potrebno ispuniti dva ključna kriterijuma, i to: 1- potrebno je postojanje visokog inteziteta izloženosti štetnim efektima klimatskih promjena podnositelja predstavke; 2- potrebno je da se hitno osigura individualna zaštita podnositelja predstavke. Sud je, u tom smislu, posebno istakao da je prag za utvrđivanje statusa žrtve u slučajevima klimatskih promjena posebno visok jer Konvencija ne prihvata žalbe od opšteg javnog interesa, odnosno *actio popularis*. Nasuprot tome, podnosioci iz udruženja imali su pravo da podnesu pritužbu. Sud je utvrdio da je došlo do kršenja prava na poštovanje privatnog i porodičnog života prema Konvenciji i da je bilo kršenja prava na pristup sudu.

Takođe, valja pomenuti i slučaj *Carême protiv Francuske*¹⁰⁸¹ koji se odnosio na pritužbu bivšeg stanovnika i gradonačelnika opštine Grande-Synthe jer Francuska, prema navodima, nije preduzela dovoljne korake da spriječi globalno zagrijavanje i da ovaj propust predstavlja kršenje prava na život i prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, Sud je pritužbu proglasio neprihvatljivom, jer je smatrao da podnosilac nema status žrtve u smislu člana 34 Konvencije. U slučaju *Duarte Agostinho i drugi protiv Portugala i 32 druge države*¹⁰⁸² koji se odnosio na trenutne i buduće ozbiljne posljedice klimatskih promjena, za koje podnosioci krive države tuženice, tvrdeći da one utiču na njihove živote, blagostanje, mentalno zdravlje i mirno uživanje njihovih domova. U pogledu ekstrateritorijalne nadležnosti država tuženica, osim Portugala, Sud je utvrdio da nema osnova u Konvenciji za proširenje njihove ekstrateritorijalne nadležnosti na način koji su podnosioci zahtijevali. Imajući u vidu da podnosioci nisu iskoristili nijedno pravno sredstvo u Portugalu u vezi sa svojim pritužbama, pritužba protiv Portugala takođe je proglašena neprihvatljivom zbog neiscrpljivanja domaćih pravnih sredstava. Sud je proglasio neprihvatljivim pritužbe podnijete protiv Portugala i drugih država u vezi s pitanjem klimatskih promjena, pa slučaj KlimaSeniorinnen predstavlja presedan u ovom području, čija će važnost doći do izražaja u narednom periodu.

4.6.5. IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Naglašava se, dakle, značaj pravne i društvene transformacije u vezi s klimatskim promjenama i rodnom ravnopravnošću, te kako klimatske promjene ne samo da sve

¹⁰⁸¹ Dostupno na: https://hudoc.echr.coe.int/#_Toc162343861 (pristupljeno 11.11.2024. godine)

¹⁰⁸² Dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-233261%22%7D> (pristupljeno 11.11.2024. godine)

češće zadiru u sferu ljudskih prava, već one jesu pitanje istih. Kroz feministički pristup klimatskim promjenama i intersekcionalnu analizu, ističe se kako su žene neproporcionalno pogođene klimatskim izazovima, čime se potvrđuje potreba za njihovim većim uključivanjem u donošenje odluka u ovom području na svim nivoima – od lokalnog do međunarodnog. Analiza relevantnih međunarodnih dokumenata iz ovog područja, naime, jasno ukazuje na postojanje izvjesne “rodne sljepoće” ali se sve više prepoznaje važnost rodne dimenzije klimatskih promjena, pa se rodna “sočiva” sve češće koriste prilikom pristupa klimatskim promjenama. Sa pravnog aspekta, međutim, ova tema je još uvijek u razvoju, pa ne treba žuriti sa donošenjem konačnih sudova i zaključaka. Jedno je jasno: presedan poput "Klima Seniorinnen" pred Evropskim sudom za ljudska prava, ipak, otvara prostor za dalji razvoj pravne prakse koja povezuje klimatske promjene s ljudskim pravima i rodnom ravnopravnošću. Ovo je, dakle, dragocjen pravni primjer koji naglašava kako klimatske promjene mogu postati pitanje ljudskih prava, posebno za ranjive grupe ljudi kao što su starije žene. Odluka Evropskog suda za ljudska prava otvara put za dalju integraciju pitanja klimatskih promjena u domenu ljudskih prava i rodne ravnopravnosti ali, sa druge strane, sa teretom izuzetno teškog dokazivanja statusa žrtve u skladu sa Evropskom konvencijom. Interesantno će biti, u tom smislu, pratiti razvoj dalje sudske prakse i povezivanja ovih područja u budućnosti, kao i integraciju ovih međunarodnih standarda iz područja klimatskih promjena na nacionalnim nivoima, te otvaranjem pandorine kutije za mnoštvo drugih sličnih slučajeva i pred domaćim sudovima.

POGLAVLJE V

POZITIVNO - PRAVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

RODNA RAVNOPRAVNOST U CRNOGORSKOJ

JURISPRUDENCIJI

5.1. OPŠTI OSVRT

Osnovnu raspravu ovog poglavlja čini legislativni i sudski odgovor Crne Gore u pogledu ostvarivanja rodne ravnopravnosti, u kojem se ispituje odnos rodne ravnopravnosti i crnogorskog pravnog poretka. Iz prethodnih poglavlja disertacije jasno je da postizanje rodne ravnopravnosti predstavlja izazov savremenih društava, posebno društava sa jakim patrijahalnim nasljeđem koja se nalaze u procesu tranzicije. Prikaz istorijskog i postojećeg stanja u pogledu položaja žena u Crnoj Gori nedvosmisleno govori o činjenici da u stvarnom životu nije ostvarena rodna ravnopravnost i da žene ne uživaju ista prava kao muškarci, ili makar ne na isti način. Evidentno je da je položaj žena i muškaraca u Crnoj Gori još uvijek određen patrijahalnim nasljeđem i tradicionalnim i kulturnim normama ponašanja koje ne evoluiraju u skladu procesima u savremenim modernim društvima. Ovakvo stanje u crnogorskom društvu konsekventno ima za ishod stanje u kojem muškarci i žene i ne uživaju prava u istom obimu, odnosno žene su u neuporedivo većoj mjeri diskriminisane. Analiza rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom poretku je, stoga, od izuzetne važnosti za crnogorsku feminističku pravnu nauku posebno u smislu razotkrivanja patrijahalnih, skrivenih i opšteprihvaćenih normi koje su svoje mjesto zadržale u pravnim propisima sve do danas maskirajući se kao "neutralne". Postojeći pozitivno - pravni okvir za postizanje rodne ravnopravnosti obuhvata ustavni okvir i zakonodavni okvir kojim su kroz različite kanale uspostavljeni mehanizmi za zaštitu od diskriminacije i ostvarivanja prava žena, pa se oni, uz institucionalne mehanizme i sudsku praksu analiziraju u ovom poglavlju i predstavljaju cilj sprovođenja ovog doktorskog istraživanja kroz davanje odgovora na postavljena istraživačka pitanja i ispitivanje hipoteza disertacije.

5.2. USTAVNO - PRAVNI OKVIR ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Ustavi su fundamentalni i vrhovni akti pravnih poredaka širom svijeta koji oblikuju temeljne pretpostavke o pravima i državljanstvu i formiraju parametre za međusobnu sudsku interakciju i zaštitu prava.¹⁰⁸³ Oni postavljaju distribuciju političke moći, njeno korišćenje i ograničenja i obuhvataju najviše ideale i identitete jedne zemlje, pa tako i Ustav Crne Gore usvojen 2007. godine predstavlja vrhovni pravni akt i fundamentalan dokument koji definiše političku, pravnu i društvenu strukturu države, ističući da je država Crna Gora građanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava.¹⁰⁸⁴ Prema riječima Vukčevića, ovaj ustav je “sadržinski i strukturno na fonu moderne evropske ustavnosti... jer promovise i štiti osnovne društvene vrijednosti” i promovise ljudska prava “kao mjeru demokratičnosti državne tvorevine i društva u cjelini”¹⁰⁸⁵.

Kao izraz suvereniteta i demokratskih vrijednosti Ustav Crne Gore, dakle, osigurava prava i slobode građanki i građana, uspostavlja principe vladavine prava i definiše organizaciju vlasti, a već u osnovnim odredbama propisuje jednakost svih građana pred zakonom i zabranu diskriminacije. Prema O'Regan i Friedman, pravo na jednakost se danas može naći u gotovo svim modernim demokratskim ustavima i proteže se i na izričite odredbe za priznavanje rodne ravnopravnosti.¹⁰⁸⁶ Zapravo, prema riječima Young, “od 194 pisana ustava širom svijeta... skoro dvije trećine ustava učvršćuju garancije jednakosti ili nediskriminacije po osnovu pola, a skoro jedna trećina izričito upućuje na rod”¹⁰⁸⁷. Ustavi su, dakle, od centralnog značaja za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, uprkos činjenici da je istorijsko iskustvo dovelo do toga da su neke feministkinje skeptične u pogledu konstitucionalizma i konvencionalnih političkih struktura.¹⁰⁸⁸

Većina savremenih ustava, naime, sadrži odredbe kojima se garantuje jednakost između žena i muškaraca i kojima se eksplicitno zabranjuje diskriminacija.¹⁰⁸⁹ Ovaj ustav je od posebne važnosti za područje rodne ravnopravnosti jer predstavlja prvi ustav u crnogorskoj ustavnoj istoriji koji je ustanovio princip rodne ravnopravnosti i time

¹⁰⁸³ Beverley Baines, Daphne Barak Erez, Tsvi Kahana (ur.), *Feminist Constitutionalism: Global Perspectives*, Cambridge University Press, 2012, str. 1.

¹⁰⁸⁴ Pogledati osnovne odredbe Ustava Crne Gore (“Službeni list Crne Gore” br. 38/2018).

¹⁰⁸⁵ Mladen Vukčević, “Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima”, *Pravni zbornik*, br. 1-2, Podgorica, 2010, str. 376.

¹⁰⁸⁶ Kate O'Regan, Nick Friedman, “Equality”, u: Tom Ginsburg, Rosalind Dixon (ur.), *Comparative Constitutional Law*, Edward Elgar, 2011, str. 473.

¹⁰⁸⁷ Katharine Young, “Introduction: A Public Law of Gender”, u: Kim Rubenstein, Katherine Young, *The Public Law of Gender: From the Local to the Global*, Cambridge University Press, 2016, str. 1.

¹⁰⁸⁸ Alexandra Dobrowolsky, Vivien Hart (ur.), *Women Making Constitutions: New Politics and Comparative Perspectives*, Palgrave Macmillan, 2003, str. 2.

¹⁰⁸⁹ Helen Irving, *Gender and the Constitution: Equity and Agency in Comparative Constitutional Design*, Cambridge University Press, 2008, str. 166.

obezbijedio jaču garanciju za ostvarivanje prava žena i borbu protiv rodne diskriminacije. Opsežna literatura koju su u svojim istraživanjima analizirale Williams i Irving ukazuje na dilemu da li ustavno garantovanje prava zaista predstavlja efikasnu strategiju za promovisanje i ostvarivanje rodne ravnopravnosti?¹⁰⁹⁰ Irving pesimistično ističe da “formalno zagarantovana prava ne znače nužno i ostvarivanje njihove garancije da će okončati ugnjetavanje marginalizovanih grupa”¹⁰⁹¹. Ovakav stav zastupa i Vukčević, naglašavajući da “jednaka (formalna) prava ne znače uvijek i realnu jednakost, što se često očitava na primjeru ustavnog tretmana muškaraca i žena”¹⁰⁹². Usred globalnog zamaha prepoznavanja rodne ravnopravnosti kao ustavnog principa ostaje dilema da li je to zaista dovelo do adekvatnih promjena i u stvarnosti?

U svakom slučaju, da bi se razumio domašaj ustavnih garancija rodne ravnopravnosti potrebno je ispitati i neka druga ustavna načela koja su u uskoj povezanosti jer u sebi nose dimenziju rodne ravnopravnosti i važni su jer predstavljaju osnov za uvođenje i uređivanje zakonskih i podzakonskih područja i mehanizama za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

5.2.1. RODNA ANALIZA USTAVA CRNE GORE

Ustav Crne Gore sastavljen je od preambule i 158 članova raspoređenih u osam oblasti, i to po sljedećem redoslijedu: osnovne odredbe, ljudska prava i slobode, uređenje vlasti, ekonomsko uređenje, ustavnost i zakonitost, Ustavni sud Crne Gore, promjena Ustava i prelazna i završna odredba. Prilikom vršenja rodna analize Ustava, važno je osloniti se na nekoliko važnih segmenata koji su od značaja za ovo istraživanje a u cilju identifikacije oblasti koje zahtijevaju izmjene zarad postizanja veće rodne pravde. U tom smislu, važno je ispitati da li Ustav garantuje princip nediskriminacije po osnovu roda i rodnu ravnopravnost, princip pozitivne diskriminacije u pogledu rodne ravnopravnosti i ispravljanja postojećih nejednakosti, te da li se bavi problemom nasilja nad ženama, njihovim ekonomskim i socijalnim statusom u kontekstu njihovog položaja na tržištu rada, te političkoj participaciji žena. Iako primarno nisu interesovanje ovog istraživanja, važno je, ipak, osvrnuti se i na ravnopravnost žene i muškarca u porodici, kao i na zdravstvena i reproduktivna prava žena.

¹⁰⁹⁰ Pogledati: Susan Williams (ur.), *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, 2009;

Helen Irving, “More than Rights”, u: S.H. Williams (ur.), *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, 2009.

¹⁰⁹¹ Op. cit, Helen Irving, 2009, str. 92.

¹⁰⁹² Ibid, Mladen Vukčević, 2010, str. 376.

Tabela 4: Termini koji se direktno odnose na rodnu ravnopravnost u Ustavu Crne Gore¹⁰⁹³

Termin	Broj pominjanja	Mjesto
Rodna ravnopravnost	2	Dio prvi - Osnovne odredbe: Zabrana diskriminacije, član 8 Dio drugi - Ljudska prava i slobode: Rodna ravnopravnost, član 18
Ravnopravnost žene i muškarca	2	Dio drugi - Ljudska prava i slobode: Rodna ravnopravnost, član 18 Dio četvrti - Ekonomska, socijalna i kulturna prava i slobode: Brak, član 71 (ravnopravnost supružnika)
Pol	1	Dio drugi - Ljudska prava i slobode: Privremeno ograničavanje prava i sloboda, član 25
Posebna zaštita žena	3	Dio četvrti - Ekonomska, socijalna i kulturna prava i slobode: Prava zaposlenih, član 64 Dio četvrti - Ekonomska, socijalna i kulturna prava i slobode: Zdravstvena zaštita, član 69 Dio četvrti - Ekonomska, socijalna i kulturna prava i slobode: Zaštita majke i djeteta, član 73

U Ustavu Crne Gore, dakle, od ukupno 158 članova, nailazi se na samo 8 članova koji se direktno odnose na rodnu ravnopravnost, dok se termini rodna ravnopravnost i ravnopravnost žene i muškarca koriste u po dva člana, termin pol u jednom članu a tri člana Ustava odnose se na posebnu zaštitu žena i to u pogledu radnih prava, odnosno posebne zaštite žena na radu, zdravstvene zaštite u kontekstu prava trudnica na zdravstvenu zaštitu iz javnih prihoda, kao i posebne zaštite majke i djeteta. Uz ove članove postoji još članova koji su od značaja za ovo područje, pa se, uz navedene, i te odredbe shodno analiziraju. Međutim, već na samom početku biva očigledno da se rodna ravnopravnost ne tretira u dovoljnoj mjeri i da je ovakva analiza zapravo prijeko potrebna kako bi se izvršile potrebne reforme i izmjene koje će osnažiti cjelokupan položaj žena u Crnoj Gori.

¹⁰⁹³ Inspirirano: Slavica Striković (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, Ženska Akcija, Podgorica, str. 21.

5.2.1.1. PREAMBULA¹⁰⁹⁴

Preambula predstavlja “esenciju koja odslikava smisao i duh Ustava i daje osnovne vrijednosti na kojima počiva država Crna Gora”¹⁰⁹⁵. Već u samoj preambuli poseban akcenat stavljen je na opredeljenje građana da žive u državi u kojoj su osnovne vrijednosti “sloboda, mir, tolerancija, poštovanje ljudskih prava i sloboda, multikulturalnost, demokratija i vladavina prava”. Ustav, dakle, ne svrstava i rodnu ravnopravnost u esencijalne vrijednosti države Crne Gore. U tom pogledu, valja razmotriti i činjenicu da se u Ustavu ne koristi rodno osjetljiv jezik, pa je već u samoj preambuli korišćena riječ “građanin” i “pripadnik naroda i nacionalnih manjina”, ali ne i *građanka* i *pripadnica* naroda i nacionalnih manjina: “polazeći od odlučnosti da smo kao slobodni i ravnopravni *građani, pripadnici* naroda i nacionalnih manjina koje žive u Crnoj Gori... privrženi demokratskoj i građanskoj Crnoj Gori...”. Šta je sa građankama i pripadnicama naroda i nacionalnih manjina, koje čine više od polovine crnogorskog stanovništva? Potrebno je, stoga, ne samo koristiti rodno osjetljiv jezik u svim djelovima Ustava Crne Gore, već i u samoj preambuli naglasiti predanost države Crne Gore rodnoj ravnopravnosti kao značajnoj vrijednosti kojom se stvara prostor za tumačenje Ustava u prilog jednakosti u svim djelovima i uokviruje buduća politika Crne Gore.

5.2.1.2. OSNOVNE ODREDBE

U osnovnim odredbama Ustava Crne Gore se, takođe, ne garantuje rodnu ravnopravnost, ali se kroz druga ustavna načela oslikava dimenzija rodne ravnopravnosti. Tu spadaju ustavna načela koja se odnose na: ljudska prava i slobode, zabranu izazivanja mržnje, zabranu diskriminacije i pravni poredak.

Prema članu 6 Ustava Crne Gore, država jemči i štiti prava i slobode, posebno ističući da su prava i slobode nepovrediv, te da je svako obavezan da poštuje prava i slobode drugih. Iako se neposredno ne navodi rodna ravnopravnost, ovaj član podrazumijeva i pravo na jednakost, jednak tretman i jednake mogućnosti žena i muškaraca, bez diskriminacije koja bi značila i kršenje ovog ustavnog načela, kao i nepovredivost prava i sloboda, kao i obaveze da se poštuju prava i slobode drugih, uključujući i prava i slobode žena i muškaraca u istom obimu i na isti način.

Ustav Crne Gore u članu 7 propisuje zabranu izazivanja ili podsticanja mržnje ili netrpeljivosti po bilo kom osnovu. Iako se osnovi ne nabrajaju, vjerovatno zbog lakše i ljepše preglednosti ustavnih načela, pod njima se podrazumijeva i pol, odnosno rod kao

¹⁰⁹⁴ Ustav Crne Gore (“Službeni list Crne Gore” br. 1/2007, 38/2013 - Amandmani I-XVI).

¹⁰⁹⁵ Ibid, Mladen Vukčević, 2010, str. 377.

osnov po kom se zabranjuje izazivanje ili podsticanje mržnje ili netrpeljivosti. S obzirom na to da mržnja prema ženama ima zvaničan naziv u upotrebi, ovaj član podrazumijeva i zabranu mizoginije.

U članu 8 Ustava Crne Gore propisano je da je “zabranjena svaka neposredna ili posredna diskriminacija, po bilo kom osnovu”. Ponovo, ne navode se taksativno svi osnovni po kojima je zabranjena diskriminacija, ali pod njima se neminovno podrazumijeva i zabran posredne ili neposredne diskriminacije po osnovu pola, odnosno roda. Na liniji toga, od značaja je Zakon o zabrani diskriminacije koji predstavlja razgradnju ovog ustavnog načela a koji se cjelokupnom svojom materijom bavi područjem diskriminacije, pa se u tom zakonu jasno navodi šta se podrazumijeva pod diskriminacijom, njeni oblici i vrste, kao i osnovi po kojima je zabranjeno da se diskriminacija vrši. I pored toga, vidno je da je Ustav propustio da prepozna višestruku diskriminaciju. U članu 8 stav 2 se, dalje, navodi da se “neće smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju”. Ove mjere se, shodno stavu 3, mogu primjenjivati do trenutka ostvarenja ciljeva zbog kojih su preduzete. Jasno je, dakle, da se posebne mjere odnose na afirmativnu akciju, odnosno “pozitivnu diskriminaciju” koja je, na ovaj način, nedvosmisleno svrstana kao ustavno načelo, čime se stvorila mogućnost preduzimanja afirmativnih akcija daljim zakonskim i podzakonskim aktima, u cilju ostvarivanja rodne ravnopravnosti u cjelokupnom pravnom poretku.

Ustav Crne Gore u članu 9 propisuje da su “potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka i da imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primenjuju kada odnose uređuje na drugačiji način od unutrašnjeg zakonodavstva”. Ovaj član je izuzetno važan za područje rodne ravnopravnosti u pogledu spone unutrašnjeg i međunarodnog prava koja stvara važnu obavezu Crne Gore da međunarodne dokumente i standarde o ostvarivanju rodne ravnopravnosti implementira u svoj pozitivno – pravni sistem ili ih primenjuje neposredno. U duhu ove disertacije, ovo ustavno načelo je posebno relevantno jer omogućava ispitivanje efikasnosti međunarodnog pravnog okvira kada je u pitanju ostvarivanje rodne ravnopravnosti u crnogorskoj jurisprudenciji, odnosno njihovu koleraciju u pogledu donošenja zaključka o njihovoj zajedničkoj sposobnosti da omoguće ostvarivanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Međutim, treba istaći propust ustavotvorca koji u praksi može stvarati izvjesne nedosljednosti i nejasnoće i to u pogledu činjenice da je ovaj ustav primat dao međunarodnim ugovorima u odnosu na zakonodavstvo ali ne i u odnosu na cjelokupno

domaće pravo i/ili i sam Ustav, što bi konsekventno značilo da međunarodno pravo nema primat u odnosu na cjelokupno unutrašnje pravo, osim na zakonodavstvo. Dodatna problematika ogleda se u konstrukciji nastavka ovog člana u kojem se navodi da će se međunarodni ugovori primjenjivati neposredno samo ako uređuju odnose drugačije od unutrašnjeg zakonodavstva. Ne iznenađuje, stoga, što i Vukčević iskazuje očekivajuću dilemu: “da li je naš ustavotvorac na ovaj način “zatvorio” mogućnost direktne primjene jednog broja relevantnih normi međunarodnog prava, (i) u dijelu rodne ravnopravnosti”¹⁰⁹⁶?

5.2.1.3. LJUDSKA PRAVA I SLOBODE

U drugom dijelu Ustava Crne Gore garantuju se ljudska prava i slobode. Princip rodne ravnopravnosti inkorporiran je u ovaj dio ustava, premda su i još neke odredbe relevantne u analizi rodne ravnopravnosti, i to: osnov i jednakost (član 17), zaštita (član 19), kao i privremeno ograničenje prava i sloboda (25). U suštini, i svi drugi članovi u ovom dijelu su od značaja za ravnopravnost žene i muškarca jer se odnose na “svakog”.

Član 17 stav 1 propisuje da se prava i slobode ostvaruju na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih sporazuma. Kao i član 9, i ovaj član je, na istoj liniji, značajan za ovu disertaciju jer podrazumijeva primjenu međunarodnih dokumenata i standarda za ostvarivanje rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou, posebno u svijetlu činjenice da je Crna Gora potpisala i ratifikovala ili sukcesijom potvrdila međunarodne dokumente i standarde o rodnoj ravnopravnosti, pa građanke i građani Crne Gore mogu ostvarivati svoja prava i na osnovu tih dokumenata. Ovo se, konkretnije, ne odnosi isključivo na međunarodne ugovore koji imaju pravno obavezujući karakter, već i na ostala dokumenta usvojena u svrhu implementacije potvrđenih međunarodnih ugovora iz područja rodne ravnopravnosti poput deklaracija, platformi, preporuka i slično, ali i prakse Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije, što ima posebnu valorizaciju u ovoj disertaciji, sa posebnim osvrtom na hipoteze koje su najviše okrenute ka koleraciji međunarodnog i domaćeg pravnog okvira za ostvarivanje prava žena i eliminisanje svih oblika diskriminacije. U članu 17 stav 2, nadalje, navodi se da su svi jednaki pred zakonom, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo. O načelu jednakosti pisano je u okviru teorijskog dijela disertacije, kao važnom načelu koje podrazumijeva jednakost svih, bez obzira na bilo koje lično svojstvo, a to podrazumijeva i pol, odnosno rod.

Rodna ravnopravnost je garantovana ustanovljenjem izričite obaveze države da “jemči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih mogućnosti” sadržane

¹⁰⁹⁶ Ibid, Mladen Vukčević, 2010, str. 380.

u članu 18, kao centralne garancije rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Premda je pohvalno što je ustavotvorac konačno odlučio da inkorporira rodnu ravnopravnost među ustavnim odredbama, ostaje prilično začuđujuće zašto takva garancija nije data u Osnovnim odredbama, pa i Vukčević, zastupajući ovakav stav smatra da bi tako nešto bilo doslednije jer se ova odredba “ne odnosi samo na ljudska prava, već i na ustav u cjelini a posebno na organizaciju vlasti kao drugu veliku ustavnu cjelinu”¹⁰⁹⁷. Prema Pajvančić, garantovanje ravnopravnosti po osnovu pola ujedno uključuje i “bračni status, porodični status, materinstvo, roditeljstvo i seksualnu orijentaciju”¹⁰⁹⁸.

Čini se, važno je istaći, da ustavotvorac nije najbolje poznao predmetnu problematiku, uzimajući u obzir činjenicu da član 18 nosi naziv “rodna ravnopravnost” a u razradi ove odredbe aludira se isključivo na jednakost žene i muškarca. Imajući u vidu svu teorijsku diskusiju prikazanu u drugom poglavlju ovog istraživanja, neminovno je razumjeti da ovdje postoji izvjestan propust i nedosljednost, jer bi, u skladu sa odredbom, pogodniji naziv bio “polna ravnopravnost” ili “ravnopravnost po osnovu pola”, dok pojam rodna ravnopravnost obuhvata mnogo širu definiciju od samo jednakosti žene i muškarca. Iako se ova disertacija prvenstveno odnosi na ravnopravnost žena i muškaraca, posmatrano u užem smislu pojma rodne ravnopravnosti, ne treba zanemariti da se u našem jeziku naizmjenično i prilično nejasno koriste izrazi rodna i polna ravnopravnost, kao sinonimi, pri čemu valja napraviti razliku opisanu u teorijskom poglavlju da postoji jasna razlika između pojmova pola i roda, a samim tim između pojmova polna i rodna ravnopravnost, pa polna ravnopravnost obuhvata onu uslovljenju rođenjem i biološkom odrednicom pojedinca, dok rodna, uz to, obuhvata i socijalni konstrukt i društveno nametnute norme kako bi jedan pojedinac trebao da se ponaša, odnosno koje uloge bi tokom života trebao da ima u skladu sa svojim biološkim odrednicama.

U članu 19 propisuje se da svako ima pravo na jednaku zaštitu svojih prava i sloboda. U ovoj ustavnoj normi čuči ključni princip pravne jednakosti građanki i građana i temeljni standard svakog demokratskog društva. Sa aspekta rodne ravnopravnosti, jednaka zaštita prava i sloboda može biti problematična ako se ne uzme u obzir suštinska jednakost, koja podrazumijeva stvaranje uslova u kojima žene i muškarci mogu ravnopravno ostvarivati svoja prava. Formalna jednakost, odnosno tretman koji se na prvi pogled čini jednakim za sve, često ne prepoznaje društvene, ekonomske i kulturne prepreke koje ženama otežavaju ostvarivanje prava, kako je i opisivano u teorijskom poglavlju ove disertacije. Na primjer, žena koja je žrtva nasilja

¹⁰⁹⁷ Ibid, Mladen Vukčević, 2010, str. 378.

¹⁰⁹⁸ Marijana Pajvančić, *Ustavni okvir ravnopravnosti polova*, Univerzitet u Novom Sadu Pravni fakultet, Novi Sad, 2010, str. 78.

može imati jednako pravo na zaštitu kao i muškarac, ali u praksi često nailazi na neefikasne ili neadekvatne mehanizme zaštite koji ne uzimaju u obzir specifičnosti rodno zasnovanog nasilja. Ovaj član Ustava, stoga, sa sobom nosi i pitanje koliko pravni i institucionalni okvir u Crnoj Gori uspješno prepoznaje i rješava rodne nejednakosti. Pravna jednakost u oblasti rada, primjera radi, može značiti da žene i muškarci imaju pravo na jednake plate za isti rad, ali sistemska diskriminacija može ostati prisutna kroz neplaćeni rad, segregaciju zanimanja ili ograničen pristup liderstvu. Da bi se, dakle, ovaj član dosljedno primijenio u kontekstu rodne ravnopravnosti, potrebno je osigurati da zakoni i politike prepoznaju specifične prepreke s kojima se žene suočavaju. To uključuje rodnu analizu zakonodavstva, rodno osjetljivo budžetiranje i razvoj institucionalnih kapaciteta za promovisanje ravnopravnosti. Takođe, neophodno je kontinuirano praćenje i evaluacija kako bi se osiguralo da pravna jednakost u stvarnosti rezultira i suštinskom jednakošću. Jednaka zaštita prava i sloboda, dakle, nije samo pitanje formalne jednakosti pred zakonom, već zahtijeva aktivnu posvećenost uklanjanju rodno zasnovanih prepreka.

Član 25 Ustava Crne Gore koji se odnosi na privremeno ograničenje prava i sloboda prepoznaje pol kao osnov po kome se ovo ograničenje ne smije činiti. Naime, u ovom članu propisano je da se za vrijeme proglašenog ratnog ili vanrednog stanja može ograničiti ostvarivanje pojedinih ljudskih prava i sloboda, u obimu u kojem je to neophodno. Već u sljedećem stavu se jasno i nedvosmisleno naglašava da se ovakva ograničenja ne smiju činiti po nekoliko različitih osnova, a između ostalog, i po osnovu pola. Naglašava se, nadalje, da se ne mogu ograničiti pravo na život, pravni lijek i pravnu pomoć, dostojanstvo i poštovanje ličnosti, pravično i javno suđenje i načelo zakonitosti, pretpostavka nevinosti, odbrana, naknada štete za nezakonito i neosnovano lišenje slobode i neosnovana osuda, sloboda misli, savjesti i vjeroispovjesti, zaključenje braka, te se ne mogu ukidati zabrane koje se odnose na izazivanje ili podsticanje mržnje ili netrpeljivosti, diskriminacije, ponovnog suđenja i osude za isto krivičnog djelo i nasilnu asimilaciju. Iz perspektive rodne ravnopravnosti, ova odredba ima posebno značajnu ulogu jer tokom ratnog ili vanrednog stanja, žene su često među najugroženijim grupama zbog povećane izloženosti nasilju, nesrazmjernog uticaja na njihovu ekonomsku sigurnost i preuzimanja dodatnih odgovornosti za porodicu i zajednicu. Međutim, važno je napomenuti da formalna zaštita u ustavu mora biti praćena odgovarajućim mjerama u praksi. Primjera radi, tokom vanrednih stanja prioritet treba biti zaštita žena od rodno zasnovanog nasilja, uključujući osiguranje pristupa skloništim, pravnoj pomoći i podršci. Bez adekvatne kontrole, takođe, postoji rizik da se krizne situacije koriste za uvođenje mjera koje neproporcionalno pogađaju žene ili marginalizovane grupe, uprkos ustavnim ograničenjima. Član 25, dakle, time

ne samo da reafirmiše princip jednakosti i zabranu diskriminacije, već postavlja standarde za vođenje društva u najtežim situacijama.

5.2.1.4. POLITIČKA PRAVA I SLOBODE

U okviru Dijela tri - Politička prava i slobode, od značaja za analizu rodne ravnopravnosti u Ustavu Crne Gore su članovi koji se odnose na biračko pravo (član 45), zabranu cenzure (član 50) i zabranu djelovanja i osnivanja političkih i drugih organizacija (član 55). Ostali članovi koji se odnose na slobodu misli, savjesti i vjeroispovjesti, slobodu izražavanja, prigovor savjesti, slobodu štampe i slično su, takođe, značajni ali ne za dublju rodnu analizu. Ovim članovima se, naime, sva politička prava i slobode garantuju neutralnim formama, poput “svako ima pravo”.

Za razliku od ovakve regulacije, član 45 koji se odnosi na biračko pravo propisuje da pravo da bira i da bude biran ima državljanin Crne Gore koji je navršio 18 godina života i najmanje dvije godine prebivališta u Crnoj Gori, pri čemu se naglašava da se biračko pravo ostvaruje na izborima, da je ono jednako, te da su izbori slobodni i neposredni, a glasanje je tajno. Koristi se, dakle, termin “državljanin”, ali ne i “državljanica” i pored činjenice da se ovo pravo garantuje jednako ženama i muškarcima. Kako primjećuje i Marijana Pajvančić, u ustavnim dokumentima se koriste ovakve pravne terminologije koje su “po pravilu diskriminatorne jer zbog sadržine ovih prava i subjekata kojima se garantuju nije moguće korišćenje neutralne forme (svako, niko)”¹⁰⁹⁹. Ona, dalje, navodi da izostaje garantovanje posebnih mjera za otklanjanje faktičke neravnopravnosti u korišćenju ovih prava posebno u pogledu korišćenja izbornog prava kako za parlamentarne tako i za lokalne izbore.¹¹⁰⁰ Jasno je, posebno iz statističkih podataka prikazanih u prvom poglavlju ove disertacije, da žene koriste samo svoju pasivnu biračku sposobnost učestvujući u izborima u vidu glasanja, dok svoju aktivnu biračku sposobnost ne iskazuju u punoj mjeri i pod ravnopravnim uslovima kao i muškarci.

Od značaja su i članovi 50 i 55 koji se odnose na zabranu cenzure i zabranu djelovanja i osnivanja političkih i drugih organizacija i to iz razloga što u svojim odredbama ne integrišu oblik diskriminacije po osnovu pola. Analiza ovih odredbi, naime, ukazuje na određene nedostatke u formulaciji ovih članova u pogledu prepoznavanja i adresiranja rodne diskriminacije. Iako oba člana sadrže važne odredbe koje se odnose na sprječavanje širenja mržnje i diskriminacije, nijedan eksplicitno ne integriše zabranu diskriminacije po osnovu pola, što predstavlja značajan propust u

¹⁰⁹⁹ Marijana Pajvančić, *Ustavni okvir ravnopravnosti polova*, Univerzitet u Novom Sadu Pravni fakultet, Novi Sad, 2010, str. 89.

¹¹⁰⁰ Ibid.

kontekstu savremenih standarda ljudskih prava i rodne ravnopravnosti. Naime, član 50 propisuje da nema cenzure u Crnoj Gori ali da nadležni sud može spriječiti širenje informacija i ideja putem sredstava javnog obavještanja samo ako je to neophodno radi: sprječavanja pozivanja na nasilno rušenje Ustavom utvrđenog poretka, očuvanja teritorijalnog integriteta Crne Gore, sprječavanja propagiranja rata ili podstrekivanja na nasilje ili vršenje krivičnog djela, sprječavanja propagiranja rasne, nacionalne i vjerske mržnje ili diskriminacije. Ovo je posebno problematično jer se u izuzecima ne navode i drugi osnovi diskriminacije, pa s obzirom na sve veći uticaj medija, uključujući digitalne platforme i u prvom redu socijalne mreže, ovakav nedostatak može imati ozbiljne posljedice na zaštitu prava žena i rodnu ravnopravnost u Crnoj Gori.

Članom 55 zabranjuje se djelovanje političkih i drugih organizacija koje je usmjereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne cjelokupnosti Crne Gore, kršenje zajemčenih sloboda i prava ili izazivanje nacionalne, rasne, vjerske i druge mržnje i netrpeljivosti. Fokus na nacionalnu, rasnu i vjersku mržnju je neminovno važan ali izostavljanje pola kao osnova diskriminacije znači da organizacije koje promovišu rodno zasnovanu netrpeljivost ili diskriminaciju formalno ne bi bile obuhvaćene ovim ograničenjem. Ovo stvara potencijalni pravni vakuum u kojem bi organizacije koje propagiraju mizoginiju ili rodno zasnovanu mržnju mogle djelovati bez sankcija. Jako je važno, stoga, u ovim članovima prepoznati problem perpetuiranja rodnih stereotipa, mizoginije i pozivanja na diskriminaciju žena zbog njihovog pola. Iz perspektive rodne ravnopravnosti, dakle, neophodno je proširiti ove ustavne odredbe kako bi se uključila zabrana širenja informacija i djelovanja organizacija koje podrivaju rodnu jednakost ili promovišu diskriminaciju po osnovu pola. Ovaj korak bio bi u skladu s međunarodnim rodnim standardima u ovoj oblasti.

Takođe, u pogledu člana 53 koji se odnosi na slobodu političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i djelovanja valja razmotriti i ustanovljenje odredbe koja će obavezati političke stranke da obezbijede veće učešće žena u političkom životu.

5.2.1.5. EKONOMSKA, SOCIJALNA I KULTURNA PRAVA I SLOBODE

U okviru ovog dijela Ustava Crne Gore regulišu se prava i slobode koje se odnose na ekonomska, socijalna i kulturna pitanja. Riječ je, stoga, o pravima i slobodama vezanim za rad, zdravstvenu zaštitu, te pitanja prava i sloboda vezana za brak i porodicu, kao i pitanja vezana za kulturna prava i slobode.

U kontekstu rodne ravnopravnosti u patrijahalnoj sredini kakva je crnogorska, od velike su važnosti članovi kojima se jemči svojina (član 58), sloboda preduzetništva (član 59) i pravo nasljeđivanja (60). Imajući u vidu raskorak ovih ustavnih načela sa

statističkim podacima u ovim oblastima, jako je važno ove članove promatrati kroz sočiva rodne ravnopravnosti i ukazivati na ustavom zajemčena prava žena u navedenim oblastima. S tim u vezi, možda bi bilo otpimalnije koristiti formulaciju u kojoj bi se posebno naglašavalo jemčenje ovih prava ženama.

U pogledu prava u vezi sa radom, od značaja su članovi koji se odnose na pravo na rad (član 62), zabranu prinudnog rada (član 63), prava zaposlenih u kojem se garantuje posebna zaštita žena na radu (član 64), socijalni savjet (član 65), štrajk (član 66) i socijalno osiguranje (član 67). Ustav Crne Gore u članu 62, naime, propisuje opštu garanciju prava na rad, na slobodan izbor zanimanja i zapošljavanja, pravične i humane uslove rada i na zaštitu za vrijeme nezaposlenosti. Ovo pravo zagantovano je "svakom". Član 64 je od posebnog značaja jer propisuje posebnu zaštitu žena na radu, dok član 69 utvrđuje pravo na zdravstvenu zaštitu iz javnih prihoda trudnicama. U članu 64, dodatno, navodi se da zaposleni ima pravo na odgovarajuću zaradu, ograničeno radno vrijeme i plaćeni odmor, kao i zaštitu na radu. Ovdje valja razmotriti utvrđivanje principa jednakih zarada za isti rad žena i muškaraca kao ustavom zagantovanog principa, čime se značaj ovog problema uvećava. Član 63 propisuje zabranu prinudnog rada i navodi da se prinudnim radom ne smatra rad koji je uobičajen u sklopu izdržavanja kazne lišenja slobode, obavljanja službe vojne prirode ili službe koja se zahtijeva umjesto nje, rad koji se zahtijeva u slučaju krize ili nesreće koja prijete ljudskim životima ili imovini. Ova ustavna odredba odnosi se i na zabranu prinudnog rada u kontekstu seksualne eksploatacije. Premda su neki mišljenja da je ovo potrebno eksplicitno propisati u ovoj odredbi,¹¹⁰¹ to bi posljedično značilo da je potrebno navesti i sve druge vrste prinudnog rada koje se ovom normom zabranjuju. S tim u vezi, važno je konstantno isticati da se ovo odnosi i na seksualnu eksploataciju i u tom kontekstu i na zabranu trgovine ljudima u te svrhe.

Prava i slobode kojima se garantuje zaštita braka, porodice i roditeljstva određena su članovima 71 (brak), 72 (porodica) i zaštita majke i djeteta (73). Član 71, naime, propisuje da se brak može zaključiti samo uz slobodan pristanak žene i muškarca i da se zasniva na ravnopravnosti supružnika čime se postavljaju temelji za jednakost u bračnim odnosima. Naglašavanje slobodnog pristanka ima značajnu ulogu u sprječavanju prisilnih brakova i afirmaciji autonomije oba supružnika. Međutim, eksplicitno definisanje braka kao zajednice isključivo žene i muškarca može se smatrati ograničenjem i diskriminacijom po osnovu seksualne orijentacije, ali i u pogledu vanbračne zajednice koja nije ustavnom normom izjednačena sa tradicionalnim brakom. Dalje, iako se brak definiše kao zajednica ravnopravnih supružnika, praktična

¹¹⁰¹ Jelena Ružičić, u Slavica Striković (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, str. 56 i 57.

implementacija ovog principa može biti izazovna zbog ukorijenjenih rodni stereotipa i neravnopravne raspodjele kućnih obaveza i brige o djeci. Da bi se osigurala suštinska ravnopravnost, potrebne su dodatne mjere, poput edukacije, podsticanja ravnopravne raspodjele odgovornosti i zakonodavnih mjera koje podržavaju rodnu jednakost u porodičnim odnosima.

Član 72 utvrđuje da porodica uživa posebnu zaštitu i naglašava međusobne obaveze članova porodice. Sa jedne strane, propisana je dužnost roditelja da se brinu o djeci, vaspitavaju ih i školuju. Sa druge strane, djeca su obavezna da se staraju o roditeljima kojima je potrebna pomoć. Ovaj reciprocitet naglašava međugeneracijsku povezanost i solidarnost, ali može imati specifične rodne implikacije. U mnogim društvima, žene su one koje najčešće preuzimaju ulogu staranja o roditeljima i djeci, što može negativno uticati na njihovu ekonomsku nezavisnost i prisustvo na tržištu rada. Bez systemske podrške, poput dostupnih i kvalitetnih servisa za brigu o djeci i starijima, ove obaveze mogu nesrazmjerno opteretiti žene, što se u praksi najčešće i događa. Dodatno, ovim članom se priznaju jednaka prava djece rođene u braku i one rođene van braka što predstavlja veoma važan korak ka eliminaciji diskriminacije i afirmaciji jednakosti svih članova društva, što ima i rodne implikacije s obzirom na istorijske prakse stigmatizacije samohranih majki.

U članu 73 utvrđena je posebna zaštita majke i djeteta čim se odražava tradicionalno viđenje uloge žena kao primarnih starateljki i nositeljki reproduktivne funkcije. Iako je ovakva zaštita važna, neophodno je izbalansirati je s principima rodne ravnopravnosti kako bi se izbjegla stereotipizacija žena i njihovo ograničavanje na ulogu majke. Takođe, formulacija da država stvara uslove za podsticanje rađanja djece može implicirati da je reproduktivna uloga žena od centralnog značaja za društvo, što može dovesti do pritiska na žene da prioritet daju roditeljstvu, a ne drugim aspektima svog života, poput karijere ili ličnog razvoja. Ova odredba bi, stoga, trebala biti proširena kako bi se obuhvatila ravnopravna uloga oba roditelja u podizanju djece, kao i osiguranje da mjere podsticanja rađanja djece ne narušavaju prava žena na slobodno odlučivanje o reprodukciji. Takođe, posebna pažnja bi trebala biti posvećena usklađivanju politike zaštite majke i djeteta s potrebama porodica koje se ne uklapaju u tradicionalne obrasce, poput samohranih roditelja, istopolnih parova ili porodica u kojima o djeci brinu očevi.

U suštini, iako sve ove odredbe, kako zapaža Pajvančić, spadaju nesumnjivo u red zakonskih prava jer njihov sadržaj i obim reguliše zakon, ustav izbjegava izričito propisivanje obaveza države da ovu zaštitu osigura. Ona, dalje, ističe da vrlo često

izostaje i klasično upućivanje na zakon kojim se bliže uređuju ova pitanja.¹¹⁰² Takođe, primjetno je da Ustav Crne Gore izostavlja eksplicitno garantovanje reproduktivnih prava, slobodu odlučivanja o rađanju i pravo na potpomognutu trudnoću. Ovaj nedostatak ukazuje na značajan jaz u prepoznavanju reproduktivnih prava kao ključnog aspekta ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i autonomije žena. Takva prava obuhvataju mogućnost da žene slobodno odlučuju o svom reproduktivnom zdravlju, uključujući pravo na pristup kontracepciji, abortusu i potpomognutim reproduktivnim tehnikama, bez diskriminacije, pritiska ili ograničenja. Dodatno, valja napomenuti, u crnogorskom pravnom sistemu ne postoje propisi koji na cjelovit i sveobuhvatan način regulišu ovu složenu problematiku. Imajući u vidu osjetljivost ove teme i kompleksnost pitanja koja se tiču reproduktivnih prava, potrebno je dodatno istraživanje i dublja analiza ove oblasti kako bi se identifikovali izazovi i razvili odgovarajući zakonodavni predlozi. Stoga, izostavljanje ove teme iz disertacije opravdano je potrebom za iscrpnim, posebnim istraživanjem koje bi moglo obuhvatiti pravne, društvene i medicinske aspekte ovog značajnog pitanja. Ovaj pristup omogućava precizniju obradu pitanja reproduktivnih prava i njihovu adekvatnu inkorporaciju u buduće pravne analize. U svakom slučaju, Ustav Crne Gore bi morao prepoznati reproduktivna prava kao temeljna ljudska prava i ključni aspekt rodne ravnopravnosti i sadržavati odredbe kojima se ista garantuju.

5.2.1.6. OSTALE ODREDBE

Drugi djelovi Ustava Crne Gore odnose se na djelove koji obuhvataju članove kojima se regulišu pitanja uređenja vlasti i to Skupštine Crne Gore, Predsjednika Crne Gore, Vlade Crne Gore, lokalne samouprave, suda, vojske Crne Gore, Savjeta za odbranu i bezbjednost, Državnog tužilaštva, zatim, djelovi koji se odnose na ekonomsko uređenje, Ustavni sud Crne Gore, kao i djelovi koji se odnose na promjenu Ustava i prelazne i završne odredbe. U pogledu rodne ravnopravnosti važno je osvrnuti se na činjenicu da kada je u pitanju dio uređenja vlasti, ne postoje odredbe kojima se afirmiše veće učešće žena u pogledu rada ovih organa.

5.3. ZAKONODAVNO - PRAVNI OKVIR ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Zakonodavno - pravni okvir Crne Gore predstavlja fundament za ostvarivanje i zaštitu rodne ravnopravnosti, čime se ima za cilj osigurati ravnopravno uživanje osnovnih prava i sloboda za žene i muškarce. Ovaj cilj nije moguće postići samo propisivanjem načela rodne ravnopravnosti u Ustav Crne Gore, već je potrebno i usvajanje niza ključnih zakona koji pružaju pravnu podršku za realizaciju i zaštitu prava

¹¹⁰² Marijana Pajvančić, 2010, str. 85.

žena. CEDAW konvencija, naime, ističe obavezu država potpisnica da preuzmu odgovarajuće mjere za eliminaciju diskriminacije žena u socijalnoj, kulturnoj, ekonomskoj, građanskoj, kao i u drugim oblastima života, kroz preduzimanje adekvatnih zakonodavnih i drugih mjera u cilju ostvarivanja ovog principa u praksi. U ovome leži obaveza Crne Gore za uspostavljanjem rodno senzitivnog zakonodavstva koje će paralelno sa važnim ustavnim promjenama u ovom području težiti ka stvaranju čvrste pravne osnove za zaštitu ljudskih prava žena.

Crna Gora je kroz ratifikaciju međunarodnih ugovora preuzela obavezu primjene međunarodnih standarda, čime je postavila pravac za unaprjeđenje uslova za ravnopravno učešće svih građanki i građana u društvenom životu, sa posebnim naglaskom na žene. Pored domaćeg zakonodavstva, proces pristupanja Evropskoj uniji i obaveza ispunjavanja Ciljeva održivog razvoja, dodatno su podstakli razvoj i sprovođenje politika rodne ravnopravnosti. Ovi koraci ukazuju na to da su nacionalne vlasti prepoznale važnost rodne ravnopravnosti kao jednog od ključnih preduslova za demokratski napredak, društvenu koheziju i održivi razvoj.

Fundament zakonodavnog okvira u ovoj oblasti, naime, čine ključni zakoni koji direktno obuhvataju zaštitu i promociju rodne ravnopravnosti i zaštitu od diskriminacije a koji predstavljaju korpus antidiskriminacionih zakona u Crnoj Gori. Ovdje spadaju tri važna zakona koja se posebno analiziraju u ovom istraživanju i postavljaju osnove zakonodavnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti. Prije svega, Zakon o rodnoj ravnopravnosti koji služi kao temeljni zakon za regulisanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori i koji pruža osnov za sprovođenje mjera koje direktno promovišu ravnopravnost žena i muškaraca u svim sferama društva. Zatim, Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda, koji pored prethodno navedenog, ima značajnu ulogu u zaštiti prava i zaštiti od diskriminacije po osnovu pola i roda. I najzad, Zakon o zabrani diskriminacije koji dodatno osigurava pravnu zaštitu građanki i građana od svih oblika diskriminacije, uključujući i diskriminaciju po osnovu pola i roda, te stvara osnovu za sprovođenje i nadzor nad praksama koje bi mogle ugroziti ravnopravnost žena i muškaraca.

Pored opšteg antidiskriminacionog pravnog okvira, rodna ravnopravnost u Crnoj Gori prožima i druge pravne akte koji regulišu specifične oblasti društvenog života. Ovi zakoni predstavljaju subsidijerno zakonodavstvo i igraju ključnu ulogu u osiguravanju ravnopravnosti među polovima, posebno u kontekstu borbe protiv nasilja nad ženama i porodičnog nasilja, trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, diskriminacije na tržištu rada, političke participacije žena, kao i zaštite u domenu porodičnih odnosa i

mnogih drugih. Njima se, dakle, regulišu oblasti koje su od najneposrednijeg interesa za ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

U tom pogledu, među najznačajnijim zakonima u kontekstu navedenih specifičnih oblasti interesovanja ove disertacije obrađenih i u okviru uporedno - pravnog okvira istraživanja, izdvajaju se: Krivični zakonik, Zakonik o krivičnom postupku, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i to u kontekstu svih oblika rodno zasnovanog nasilja, kao i trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, zatim, Zakon o radu i Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju kroz analizu specifične odredbe kao primjera pozitivne diskriminacije žena, u kontekstu položaja žena na tržištu rada, te Zakon o izboru odbornika i poslanika u kontekstu izbornih kvoti važnih za političku participaciju žena u Crnoj Gori.

Svaki od ovih zakona, iako nije direktno namijenjen isključivo rodnoj ravnopravnosti, u svom normativnom okviru sadrži odredbe koje značajno utiču na ostvarivanje jednakosti među polovima u specifičnim društvenim oblastima. U ovom dijelu istraživanja, stoga, predstavlja se pregled pomenutih zakona kako bi se ukazalo na njihovu relevantnost i povezanost sa ciljevima rodne ravnopravnosti u crnogorskom pravnom sistemu i vrši se detaljna analiza njihovih odredbi i sudske prakse kroz razmatranje ovih specifičnih oblasti istraživanja koje su prepoznate kao ključne za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

Tabela 5: Pregled relevantnih zakona u odnosu na odabrana područja od značaja za rodnu ravnopravnost

Odabrane tradicionalne oblasti analize	Relevantni zakonodavni okvir	Glavni aspekti analize
Nasilje nad ženama i nasilje u porodici	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Krivični zakonik; ➤ Zakonik o krivičnom postupku; ➤ Zakon o zaštiti od nasilja u porodici 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Rodna analiza odredbi Krivičnog zakonika u pogledu krivičnih djela rodno - zasnovanog nasilja; ➤ Potreba inkriminisanja femicida kao najekstremnijeg oblika nasilja nad ženama; ➤ Procesni aspekti slučajeva rodno - zasnovanog nasilja; ➤ Nasilje u porodici shodno Krivičnom zakoniku i Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici

Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Krivični zakonik 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Rodna analiza krivičnog djela trgovine ljudima
Žene na tržištu rada	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Zakon o radu ➤ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (primjer pozitivne diskriminacije) 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Rodna analiza odredbi Zakona o radu; ➤ Rodna diskriminacija u radu; ➤ Posebna zaštita žena u pogledu trudnoće, materinstva i slično.
Politička participacija žena	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Zakon o izboru odbornika i poslanika 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Izborne kvote

Osim navedenih zakona za koje se sprovodi rodna analiza u ovom poglavlju, važno je istaći da postoje i drugi zakoni u crnogorskom pravnom sistemu koji sadrže relevantne odredbe za područje rodne ravnopravnosti i ne ulaze u korpus antidiskriminatornih zakona ili prethodno pomenutih zakona. Ovi zakoni samo dijelom svoje materije regulišu pitanje zaštite diskriminacije ili nekog drugog vida rodne ravnopravnosti, te se neki od njih dodatno nalaze i u predstojećoj analizi. U suštini, važnost međunarodnog zahtjeva u pogledu orodnjavanja zakona ogleda se u težnji da svaki zakon bude rodno osjetljiv i orodnjen, te je u tom pogledu moguća i potrebna rodna analiza cjelokupnog zakonodavnog okvira u različitim područjima. Ovo ukazuje na potrebu sprovođenja dodatnih istraživanja u ovoj sve značajnijoj oblasti, odnosno to ukazuje na potrebu rodne analize svakog pojedinačnog pravnog akta i posebne pažnje u ovom kontekstu prilikom izrade i donošenja svih legislativnih rješenja u Crnoj Gori.

5.4. ZAKON O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

5.4.1. OPŠTI OSVRT

Prvi Zakon o rodnoj ravnopravnosti¹¹⁰³ u Crnoj Gori donijet je 31. jula 2007. godine u nastojanju da se institucionalno prizna i osigura ravnopravnost žena i muškaraca u svim društvenim sferama. Ovim zakonom se po prvi put u našem pravnom sistemu afirmiše rodna ravnopravnost kao jedna od osnovnih vrijednosti, a izričito se zabranjuje diskriminacija po osnovu pola. Zakon o rodnoj ravnopravnosti uređuje način osiguravanja i ostvarivanja prava na osnovu rodne ravnopravnosti, kao i mjere za eliminisanje diskriminacije po osnovu pola. Njegov cilj je da se stvore jednake mogućnosti za učešće žena i muškaraca u svim aspektima društvenog života. Prava

¹¹⁰³ Zakon o rodnoj ravnopravnosti ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 046/07, 073/10, 040/11, 035/15).

garantovana ovim zakonom osiguravaju se i ostvaruju u skladu s međunarodnim aktima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava.

5.4.2. IZMJENE I DOPUNE ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI IZ 2015. GODINE

Kao odgovor na međunarodne i nacionalne potrebe, izmjene ovog zakona izvršene su 2015. godine, čime je Crna Gora nastojala da bolje odgovori na međunarodne obaveze i osigura sveobuhvatniju zaštitu prava svojih građanki i građana. U okviru međunarodnih standarda, ove izmjene su uključivale obaveze preuzete ratifikacijom ključnih dokumenata poput CEDAW konvencije, Pekinške deklaracije i Platforme za akciju, kao i Istanbulske konvencije. Takođe, bile su potrebne i zbog usklađivanja sa izmijenjenim direktivama Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti i nediskriminacije, što je posebno važno s obzirom na proces evropskih integracija Crne Gore. Istovremeno, u periodu između donošenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti 2007. godine i njegovih izmjena 2015. godine, u Crnoj Gori je uspostavljen širi antidiskriminacioni zakonodavni okvir. Uvedeni su zakoni kao što su Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći koji su doprinijeli unaprjeđenju pravne zaštite od diskriminacije po osnovu pola i drugim osnovama. Dodatne izmjene su unesene u Zakon o radu, Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti, Zakon o izboru odbornika i poslanika, te u Zakonik o krivičnom postupku, sve sa ciljem usklađivanja sa principima jednakosti i antidiskriminacije. Ovi zakoni postavili su temelje za širu primjenu antidiskriminacionih mjera, ali su istovremeno pokazali potrebu za izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti kako bi se omogućila njegova potpuna primjena u novom zakonodavnom okruženju.

Izmjene Zakona o rodnoj ravnopravnosti iz 2015. godine donijele su nekoliko ključnih novina. Prvo, proširena je definicija diskriminacije po osnovu pola, a uključene su i nove definicije neposredne i posredne diskriminacije, koje su usklađene sa odredbama Zakona o zabrani diskriminacije. Uvedena je i posebna zaštita od uznemiravanja po osnovu pola, koje je definisano kao neželjeno ponašanje prema licu ili grupi lica jednog pola, koje narušava dostojanstvo, izaziva strah ili stvara neprijateljsko ili ponižavajuće okruženje. Ovo proširenje definicija doprinosi jasnijem razumijevanju diskriminacije i omogućava efikasnije pravne mehanizme za zaštitu od nje. Dodatno, proširena je obaveza procjene uticaja odluka i aktivnosti na rodnu ravnopravnost, koja je ranije bila ograničena na državne organe, lokalne samouprave i javne ustanove. Ova obaveza sada obuhvata i privatni sektor, uključujući privredna društva i preduzetnike. Na taj način, zakon obuhvata širi spektar društvenih aktera, čime se dodatno osnažuje okvir za postizanje rodne ravnopravnosti u privatnom sektoru.

Takođe, izmjenama iz 2015. godine uvedene su i dodatne obaveze u vezi sa upotrebom rodno osjetljivog jezika. Državni organi, lokalne samouprave, mediji i privredna društva obavezni su da u svojim aktima koriste nazive zanimanja, funkcija i titula u prirodnom rodu (muškom ili ženskom), što doprinosi vidljivosti žena u javnom prostoru i institucionalno promovira kulturu rodne osjetljivosti. U sferi zapošljavanja, zakon sada predviđa posebnu zaštitu za žene tokom trudnoće i majčinstva, kao i za lica koja su promijenila pol, obezbjeđujući im jednaka prava u pristupu zapošljavanju, samozapošljavanju i ostvarivanju socijalne zaštite. Zakon, takođe, uključuje mjere zaštite od mogućih štetnih posljedica po one koji podnesu pritužbe zbog diskriminacije ili podrže postupke u vezi s tim. Pored navedenog, izmjene su donijele i dodatne prekršajne sankcije za nepoštovanje zakonskih obaveza, uključujući kazne za neupotrebu rodno osjetljivog jezika, nedostatak edukacije zaposlenih o rodnoj ravnopravnosti, te neprijavlivanje ostvarivanja mjera rodne ravnopravnosti. Na taj način, zakon postavlja mehanizme odgovornosti i teži obezbjeđivanju učinkovitije primjene propisa.

Zakon je, naime, podijeljen na pet cjelina, koje obuhvataju ciljeve i definicije, obaveze državnih organa, uključujući nacionalne mehanizme odgovorne za promociju rodne ravnopravnosti. U posebnom poglavlju definiše se uloga i metode rada zaposlenih u nacionalnom mehanizmu koji se bave pojedinačnim žalbama. Zakon, takođe, sadrži poglavlje o kaznenim odredbama, kao i prelaznim i završnim odredbama.

5.4.3. OSNOVNE ODREDBE

U osnovnim odredbama definišu se osnovni pojmovi i postavljaju osnovni principi rodne ravnopravnosti. U prvom članu ovog zakona istaknut je predmet uređivanja koji se odnosi na obezbjeđivanje i ostvarivanje prava po osnovu rodne ravnopravnosti, u skladu sa međunarodnim aktima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, kao i mjere za eliminisanje diskriminacije po osnovu pola i stvaranje jednakih mogućnosti za učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima društvenog života. Upravo jedna od najznačajnijih izmjena i dopuna iz 2015. godine tiču se proširenja predmeta uređivanja ovog zakona, kao i lica na koja se odnosi ovaj zakon, dodajući i lica drukčijih rodnih identiteta. Ovo je od posebnog značaja jer se na ovaj način obezbjeđuje zaštita lica drukčijih rodnih identiteta, naročito u pogledu njihovog ravnopravnog tretmana.

Definicija rodne ravnopravnosti po prvi put je data u crnogorskom pravnom poretku izmjenama i dopunama ovog zakona, dopunjujući tako ustavnu garanciju i princip rodne ravnopravnosti, dajući mu tako novi smisao i značenje. U članu 2,

konkretnije, ističe se da se pod rodnom ravnopravnošću podrazumijeva “ravnopravno učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima javnog i privatnog sektora, jednak položaj i jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada”. Ovako postavljena definicija podrazumijeva potrebu organizovanog djelovanja na nivou cjelokupnog pravnog sistema u Crnoj Gori, organa vlasti na nacionalnom i na lokalnom nivou, kako bi se preduzele sve potrebne mjere i aktivnosti da bi se načelo rodne ravnopravnosti sprovelo u praksi.

Jedna od najznačajnijih odredbi ovog zakona nalazi se u članu 3 i odnosi se na uspostavljanje izričite obaveze državnih organa, organa državne uprave i lokalne samouprave, javnih ustanova, javnih preduzeća i drugih pravnih lica koja vrše javna ovlašćenja da u svim fazama planiranja, donošenja i sprovođenja odluka, kao i preduzimanja aktivnosti iz svoje nadležnosti ocjenjuju i vrednuju uticaj tih odluka i aktivnosti na položaj žena i muškaraca. Izmjenama ovog zakona, ova obaveza važi i za privredna društva, druga pravna lica i preduzetnice i preduzetnike. Autorke Komentara Zakona o rodnoj ravnopravnosti, Drobnjak i Bajić, ističu da se ovdje radi o gender mainstreaming-u, odnosno orodnjavanju, koje prema njihovim riječima podrazumijeva obavezu navedenih institucija da procijene: “kakvu će korist, materijalnu ili nematerijalnu, finansijsku ili drugu, donošenje odluke ili preduzimanje aktivnosti donijeti muškarcima, a kakvu ženama; kakav će efekat odluka ili druga aktivnost imati za žene, a kakav za muškarce, sa aspekta finansijskih sredstava i ljudskih i drugih resursa potrebnih za njihovo realizovanje; kakav će efekat imati nedonošenje odluke; kako žene, a kako muškarci koji imaju obavezu ulaganja procjenjuju donošenje odluke ili preduzimanje druge aktivnosti u smislu troškova, koristi, prihvatljivosti i praktičnosti”.¹¹⁰⁴ One, dalje, navode da se rezultati ovakvih procjena moraju “imati u vidu prilikom predlaganja, donošenja i sprovođenja odluka i preduzimanja aktivnosti, a naročito treba razmotriti kakve mogu biti dugoročne posljedice neusvajanja rodno senzitivne odluke”.¹¹⁰⁵

Izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti iz 2015. godine, izmijenjena je definicija diskriminacije po osnovu pola, kao i definicije neposredne i posredne diskriminacije po osnovu pola, na način što su usklađene sa definicijama diskriminacije, neposredne i posredne diskriminacije koje su propisane Zakonom o zabrani diskriminacije¹¹⁰⁶, kao i definicijama diskriminacije u međunarodnim

¹¹⁰⁴ Nada Drobnjak, Slavica Bajić, *Komentar Zakon o rodnoj ravnopravnosti*, str. 32.

¹¹⁰⁵ Ibid.

¹¹⁰⁶ Zakon o zabrani diskriminacije. (“Službeni list CG”, br. 46/10 i 18/14).

dokumentima istaknutim u prethodnim poglavljima ovog istraživanja. S tim u vezi, član 4 propisuje sljedeće:

“Diskriminacija po osnovu pola je svako pravno ili faktičko, neposredno ili posredno pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica jednog pola u odnosu na lica drugog pola, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva jednom licu, odnosno grupi lica jednog pola u odnosu na lica drugog pola, zbog kojeg se nekom licu otežava ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u građanskom i političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom i drugim oblastima javnog i privatnog života.

Diskriminacijom po osnovu pola smatra se i podsticanje, pomaganje, davanje instrukcija, kao i najavljena namjera da se određeno lice ili grupa lica diskriminišu po osnovu pola.

Diskriminacijom se smatra svako postupanje kojim se žena zbog trudnoće ili majčinstva, kao i drugo lice zbog promjene pola, dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na druga lica, prilikom zapošljavanja, samozapošljavanja, ostvarivanja prava po osnovu socijalne zaštite i drugih prava.

Diskriminacijom, u smislu stava 1 ovog člana, smatra se i uznemiravanje po osnovu pola, seksualno uznemiravanje, podsticanje drugog lica na diskriminaciju, kao i korišćenje riječi u muškom rodu kao generički neutralne forme za muški i ženski rod.

Diskriminacijom iz stava 1 ovog člana ne smatra se pravo žena na zaštitu materinstva, kao i propisanu posebnu zaštitu na radu zbog bioloških karakteristika.”¹¹⁰⁷

Navedeni član ovog zakona nudi prilično širok pristup definiciji diskriminacije po osnovu pola koji je usklađen sa međunarodnim standardima, u prvom redu CEDAW konvencijom, što predstavlja značajan korak naprijed i doprinosi pravnoj dosljednosti i jačanju zaštite prava žena. U stavu 1 se jasno definiše diskriminacija kao širok pojam koji obuhvata različite oblike nejednakosti. Stav 2 dalje proširuje pojam diskriminacije na sve oblike podrške i podsticanja diskriminatornih praksi. Uključivanje ovih aspekata ukazuje na prepoznavanje systemske prirode diskriminacije i važnost suočavanja sa svim njenim manifestacijama, što je u skladu sa najboljim praksama u drugim jurisdikcijama. U stavu 3 se posebno navode neke specifične situacije koje se smatraju diskriminacijom, a koje se mogu javiti u kontekstu trudnoće, majčinstva ili promjene pola. To je posebno relevantno u društvima gdje žene često trpe posljedice na radnom mjestu zbog materinstva, a Crna Gora nije izuzetak, pa je ovo rješenje zakonodavca

¹¹⁰⁷ Op. cit, Zakon o rodnoj ravnopravnosti, član 4.

pohvalno jer su se i ovi osjetljivi periodi života izdvojili i posebno zakonom zaštitili. Ovakvo usaglašavanje sa međunarodnim standardima, poput preporuka CEDAW komiteta, doprinosi većoj pravnoj zaštiti ovih ranjivih grupa.

Stav 4 prepoznaje uznemiravanje i seksualno uznemiravanje kao posebnu vrstu diskriminacije što je izrazito važno za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja. Nadalje, u ovom stavu se ističe da se upotreba riječi u muškom rodu kao generički neutralne može smatrati diskriminacijom, pa je ova odredba od značaja i to iz nekoliko razloga. Prvo, upotreba riječi u muškom rodu kao generički neutralnom se često koristi u pravnim i svakodnevnim kontekstima, što može perpetuirati rodne stereotipe i marginalizovati žene. Ovaj stav prepoznaje da je jezik moćan alat koji oblikuje percepciju i može doprinijeti održavanju nejednakosti. Drugo, na ovaj način se vrši usklađivanje sa međunarodno – pravnim okvirom u kojem se naglašava važnost rodno – neutralnog jezika. Na primjer, CEDAW preporuke podstiču korišćenje jezika koji je inkluzivan i koji ne perpetuira rodne stereotipe. I pored pozitivnih promjena, ovaj stav može da izazove probleme u njegovoj implementaciji posebno u pogledu činjenice da institucije i pojedinci možda nisu spremni da promijene dugogodišnje navike u jeziku.

U stavu 5 se posebno ističe da se diskriminacijom ne smatra pravo žena na zaštitu materinstva i posebne zaštite na radu zbog bioloških karakteristika. Ovaj stav ima nekoliko važnih aspekata koji se prvenstveno ogledaju u prepoznavanju činjenice da su žene, zbog bioloških razlika povezanih sa trudnoćom i porođajem, često u situacijama koje zahtijevaju dodatnu zaštitu. Ova zaštita uključuje pravo na trudničko bolovanje, pravo na porodiljsko odsustvo, pravo na roditeljsko odsustvo, kao i određene vrste zaštite na radnom mjestu i druge mjere koje su osmišljene da se osigura da žene nisu diskriminirane zbog svojih reproduktivnih uloga. Važno je istaći da se na ovaj način ne favorizuju žene, već se ovdje radi o priznavanju specifičnih potreba žena koje proističu iz njihovih bioloških karakteristika, pa ovakav pristup omogućava ženama da učestvuju u radnom životu bez straha od gubitka prava ili privilegija zbog materinstva. Primjer zaštite žena na radu zbog bioloških karakteristika u pravnom sistemu Crne Gore predstavlja Zakon o radu¹¹⁰⁸, kao i Zakon o odbrani¹¹⁰⁹ kojim se predviđa posebna zaštita žena na radu. Pored značajnih poduhvata zakonodavca u ovom pogledu, ističe se jedan bitan nedostatak koji fokus stavlja na diskriminaciju po osnovu pola, ali ne i roda, iako se u samom nazivu zakona jasno i nedvosmisleno radi o rodnoj a ne polnoj ravnopravnosti, te se u istom definiše pojam rodne a ne polne ravnopravnosti. Kako je

¹¹⁰⁸ Zakon o radu ("Službeni list CG", br. 74/2019, 8/2021, 59/2021, 68/2021 i 145/2021).

¹¹⁰⁹ Zakon o odbrani ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 047/07 od 07.08.2007, Službeni list Crne Gore", br. 086/09 od 25.12.2009, 088/09 od 31.12.2009, 025/10 od 05.05.2010, 040/11 od 08.08.2011, 014/12 od 07.03.2012, 002/17 od 10.01.2017, 046/19 od 07.08.2019).

istaknuto u teorijskom poglavlju istraživanja, potrebno je posebno voditi računa o razumjevanju pojmova “pol” i “rod” jer je ova distinkcija važna u pogledu razumjevanja diskriminacije koja pogađa žene.

Član 5 ovog zakona naglašava da se diskriminacijom ne smatraju opšte i posebne mjere koje su donijete ili preduzete radi otklanjanja i sprječavanja nejednakog tretmana žena i muškaraca, kao i otklanjanja posljedica tog tretmana i promovisanja rodne ravnopravnosti. Ova odredba se direktno odnosi na koncept afirmativne akcije ili pozitivne diskriminacije, što predstavlja, kako je posebno naglašeno i u teorijskom poglavlju, važan aspekt u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Ovaj član je, takođe, u direktnoj vezi sa članom 8 stav 2 Ustava Crne Gore kojim je utvrđeno da se neće smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kojem osnovu u nejednakom položaju. Takođe se zasniva i na članu 4, stav 1 CEDAW konvencije kojim je utvrđeno da se usvajanjem posebnih privremenih mjera od strane država članica teži ostvarivanju jednakih mogućnosti i tretmana za žene, te da ove mjere važe sve do trenutka ostvarivanja takvog cilja. Ovom odredbom se, naime, prepoznaje da su žene, zbog istorijski ukorijenjenih nejednakosti, često u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce. Prema tome, cilj ovih mjera je da se stvore uravnoteženi uslovi koji će omogućiti ženama da postignu jednake mogućnosti. Važno je naglasiti da se ove mjere kreiraju tako da isprave istorijske nejednakosti, a ne da bi se stvorila nova forma diskriminacije, te je prestanak njihovog važenja uslovljen postizanjem ravnopravnosti.

Članom 6 ovog zakona štite se svi oni koji se u svojstvu žrtve ili svjedokinje i svjedoka javljaju pred nadležnim organima ili medijima zbog postupka povodom diskriminacije po osnovu pola, ili daju iskaze ili upozoravaju javnost na slučaj diskriminacije, kao i oni koji podnesu pritužbu zbog diskriminacije ili na bilo koji drugi način daju podršku ili učestvuju u postupku koji se vodi zbog iste. Ovim je propisana i pozitivna obaveza nadležnih državnih organa da u toku postupka vode računa da navedena lica ne trpe štetne posljedice. Takođe, ova odredba ima za cilj da ohrabri žrtve diskriminacije po osnovu pola i/ili drugih lica u ovom slučaju, da podnose pritužbe, svjedoče i otvoreno govore o diskriminaciji. Članom 6a propisano je da se zaštita od diskriminacije u potpunosti uređuje Zakonom o zabrani diskriminacije i Zakonom o Zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda o kojem će biti posebno riječi u ovom istraživanju.

Najzad, u članu 7 date su definicije izraza koje se upotrebljavaju u ovom zakonu i to roda, pola, jednakih mogućnosti, nejednakog tretmana, neposredne diskriminacije po osnovu pola, posredne diskriminacije po osnovu pola, nasilja po osnovu pola, uznemiravanja po osnovu pola, kao i seksualnog uznemiravanja. Definicije i terminologija koja se koristi u ovom zakonu usklađeni su sa savremenim međunarodnim standardima i definicijama, a naročito sa CEDAW konvencijom i sa direktivama Evropske unije iz ove oblasti.

5.4.4. OPŠTE I POSEBNE MJERE

U članu 8 Zakona o rodnoj ravnopravnosti naglašava se da se rodna ravnopravnost obezbjeđuje kroz opšte i posebne mjere. Ovaj član predstavlja važan element u pristupu ostvarivanju rodne ravnopravnosti jer prepoznaje potrebu za aktivnim intervencijama u društvenim strukturama. Propisivanje i uvođenje opštih i posebnih mjera, poznatih kao afirmativna akcija, podrazumijeva neophodnost odstupanja od osnovnog principa formalne jednakosti raspravljanom u teorijskom poglavlju disertacije. Ovo odstupanje je ključno jer se oslanja na analizu postojećih nejednakosti i diskriminacije koje utiču na žene. Stoga je vrlo važno analizirati trenutno stanje u društvu kako bi se prepoznale prepreke koje onemogućavaju postizanje stvarne ravnopravnosti. Kada se razmatraju opšte i posebne mjere, važno je održati ravnotežu između potrebnog odstupanja i njegovih potencijalnih posljedica jer prekomjerna odstupanja od formalne jednakosti mogu dovesti do neželjenih efekata ili stvaranja novih oblika diskriminacije. Važno je, stoga, uspostaviti mehanizme za praćenje i evaluaciju efekata tih mjera.

U članovima 9 do 14 detaljnije se razrađuje šta se podrazumijeva pod opštim mjerama i njihov značaj, kao i odgovornosti institucija vlasti za promociju rodne ravnopravnosti i to Skupštine i Vlade Crne Gore, ulogu lokalnih vlasti, ulogu političkih stranaka, medijsku promociju, kao i upotrebu rodno osjetljivog jezika, edukaciji o rodnoj ravnopravnosti i prikupljanju statističkih podataka po polu što je ključno za analizu i praćenje napretka u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Na ovaj način obezbjeđuje se ostvarivanje rodne ravnopravnosti u kontekstu političkog predstavljanja i donošenja odluka, podstiču se specifične mjere koje preduzimaju lokalne vlasti u kontekstu jedinstvenih izazova sa kojima se susrijeću i njihovih mogućnosti, te obezbjeđuju mjere za postizanje rodno balansirane zastupljenosti žena u politici. Takođe, akcenat se stavlja i na ulogu medija koji u ovom procesu mogu umnogome doprinijeti promjeni stavova i jačanju svijesti o važnosti rodne ravnopravnosti, kao i podsticanju korišćenja rodno osjetljivog jezika i sprovođenju edukacija i obuka o rodnoj ravnopravnosti u cilju stvaranja kulture koja će omogućiti smanjenje predrasuda

i rodnih stereotipa, te uticati na ostvarivanje rodne ravnopravnosti u potpunom društvu.

5.4.5. POSEBNE MJERE

U članovima 15 do 20 detaljnije se razrađuje pitanje posebnih mjera za koje je istaknuto da se uvode u oblastima gdje postoji nejednaka zastupljenost žena i muškaraca. Ovo uključuje različite tipove mjera, i to: pozitivne mjere kojima se daje prednost licima manje zastupljenog pola, podsticajne mjere kojima se pružaju posebne pogodnosti za uklanjanje nejednakosti i programske mjere koje se odnose na edukaciju i promovisanje rodne ravnopravnosti.

Ove mjere su u potpunosti opravdane imajući u vidu statističke podatke posebno navedene na početku ovog istraživanja.¹¹¹⁰ Podaci upozoravaju na potrebu ovakvog zakonodavnog rješenja kako bi se omogućilo uvođenje kvota u svim sektorima u kojima postoji niska zastupljenost žena, poput politike i privrednog sektora. Važno je, takođe, pratiti progres putem redovnih izvještaja i evaluacija na osnovu akcijskih planova kako bi se osiguralo da posebne mjere zaista doprinose smanjenu nejednakosti. Osim toga, potrebno je jačati edukaciju i obrazovanje kroz različite programe i uključivanje ove materije u obavezne sadržaje u javnom sektoru, obrazovnim institucijama ali i privatnom sektoru. Shodno dostupnim statističkim podacima, potrebno je raditi na konstantnom podsticaju u onim sektorima poput tehnološke industrije, gdje su žene izrazito manje zastupljene. Primjera radi, posebne mjere u ovom pogledu bi se ogledale u razvijanje specifičnih programa stipendiranja za žene u STEM oblastima kako bi se povećala njihova zastupljenost.

Najzad, u ovim odredbama ističe se uloga ministarstva nadležnog za ljudska i manjinska prava koji organima može preporučiti uvođenje posebnih mjera u onim mjestima u kojima je niska zastupljenost žena, pri čemu se ovo ministarstvo obavezuje da se angažuje u kreiranju akcionih planova za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti. Ovo je jako važno jer su akcioni planovi u mnogim zemljama pokazali značajni napredak ali i potrebu za kontinuiranim praćenjem što je ključno za postizanje održivih rezultata.¹¹¹¹ Potrebno je, stoga, imati jasno definisane ciljeve i pokazatelje koji će pratiti napredak u ovom području i imati redovnu obavezu godišnjeg izvještavanja o sprovođenju akcionih planova i njihovim rezultatima. Nadležno ministarstvo, takođe, nadgleda sprovođenje ovih mjera i osigurava njihovu usklađenost sa zakonom. Najzad,

¹¹¹⁰ Pogledati Poglavlje I: Društveni položaj žena u Crnoj Gori.

¹¹¹¹ Na primjer, Norveška, Švedska i Finska su primijenile sveobuhvatne akcijske planove koji uključuju finansiranje, kvote i programe za rodnu ravnopravnost, čime su postigle najveću zastupljenost žena u poslovnom i političkom sektoru.

predviđena je i mogućnost sprovođenja podsticajnih i programskih mjera od strane drugih subjekata i to privrednih subjekata, političkih stranaka, nevladinih organizacija i drugih subjekata, u skladu sa prirodom i sadržinom oblasti u kojoj djeluju.

U konačnom, ove mjere su u komparativnoj praksi odigrale enormnu ulogu u poboljšanju položaja žena. Sa tim u vezi, osim gore navedenih, od značaja su i mjere podrške ženama preduzetnicama kroz programe koji nude mentorsku podršku, edukaciju i finansijsku pomoć, koje su se u mnogim zemljama pokazale kao značajan alat za poboljšanje zastupljenosti žena u poslovnom sektoru¹¹¹². Od velike je važnosti, naravno, i više puta pominjana senzibilizacija javnosti kroz medijske kampanje, kao što su kampanje protiv rodni stereotipa, što dakako utiče na percepciju uloge žena u društvu i poslovnom sektoru.

5.4.6. NADLEŽNOSTI

U članu 21 definisana je centralna odgovornost Vlade Crne Gore za donošenje "Plana aktivnosti" i programe za njegovo sprovođenje, čime se postavljaju ciljevi i mjere za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u oblastima rada, obrazovanja, socijalne zaštite, zaštite od nasilja nad ženama, te participacije žena i muškaraca u donošenju odluka. Ovaj član, naime, propisuje da se Plan aktivnosti donosi na period od četiri godine i sadrži:

- ciljeve i mjere za postizanje rodne ravnopravnosti u oblastima iz člana 15 stav 1 ovog zakona, a naročito u oblasti rada, socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja, zaštite od nasilja nad ženama, kao i zastupljenosti žena i muškaraca u procesima odlučivanja na svim nivoima i u svim područjima društvenog života;
- smjernice za izradu programa u pojedinim oblastima društvenog života, kao i obaveze i nosioce programa;
- podatke koji se moraju u zvaničnim statistikama, anketama ili ispitivanju javnosti prikupljati, objavljivati, povezivati, čuvati, analizirati i iskazivati odvojeno po polu;
- pokazatelje postignutih rezultata primjene Plana aktivnosti;
- način izvještavanja o sprovođenju mjera iz Plana aktivnosti;
- odgovornost za sprovođenje mjera utvrđenih Planom aktivnosti;
- finansijska sredstva potrebna za sprovođenje mjera iz Plana aktivnosti.

Ističe se, takođe, da se programima za sprovođenje Plana aktivnosti utvrđuju aktivnosti u pojedinim oblastima društvenog života, za period od dvije godine. Uvođenje preciznih smjernica je vrlo značajno za unaprjeđenje efikasnosti u ostvarivanju rodne ravnopravnosti kroz jasno definisane indikatore uspjeha, pa je uključivanje specifičnih indikatora veoma važno jer omogućava kvantitativnu

¹¹¹² Pogledati World Economic Forum, Global Gender Gap Report.

evaluaciju i pomaže u identifikaciji oblasti koje zahtijevaju dodatne intervencije, te je ovakvo zakonodavno rješenje pohvalno jer predstavlja osnovu za uvođenje preciznih planova i smjernica kojima se teži unaprijediti oblast rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

Članom 22 definisane su nadležnosti nadležnog ministarstva koje se ogledaju u sljedećem:

- koordinisanje aktivnosti koje imaju za cilj uspostavljanje rodne ravnopravnosti i učestvovanje u pripremama i donošenju akcionih planova za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na svim nivoima;
- praćenje primjene međunarodnih dokumenata i konvencija, kao i usvojenih međunarodnih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti, preduzima mjere za njihovu implementaciju u pravni sistem Crne Gore i kreira kvalitetan monitoring poštovanja tih dokumenata;
- pripremanje Plana aktivnosti, predlaže njegovo usvajanje i prati njegovo sprovođenje;
- pripremanje programa za sprovođenje Plana aktivnosti na osnovu izvještaja organa za oblasti iz njihove nadležnosti;
- organizovanje istraživanja i analize o stanju rodne ravnopravnosti i analize potrebne za sprovođenje Plana aktivnosti, kao i sakupljanje podataka u okviru saradnje na nacionalnom i međunarodnom nivou;
- pripremanje izvještaja o ispunjavanju međunarodnih obaveza od strane Crne Gore u oblasti rodne ravnopravnosti;
- saradivanje sa lokalnom samoupravom i pruža podršku za osnivanje mehanizama za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou;
- uspostavljanje saradnje sa nevladinim organizacijama;
- preduzimanje i podsticanje aktivnosti na edukaciji o rodnoj ravnopravnosti i organizuje izdavanje prigodnih publikacija čiji je cilj promovisanje rodne ravnopravnosti;
- dostavljanje Vladi godišnjih izvještaja o ostvarivanju Plana aktivnosti;
- obavljanje i drugih poslova u vezi ostvarivanja rodne ravnopravnosti u skladu sa ovim zakonom.

Propisana je i obaveza organa da svoje Izvještaje dostave Ministarstvu, najkasnije u roku od dva mjeseca prije isteka vremena za koje je program utvrđen.

Ministarstvo, dakle, ima ključnu ulogu u uspostavljanju rodne ravnopravnosti kroz koordinaciju aktivnosti, usklađivanje sa međunarodnim standardima, praćenje primjene mjera, te kroz saradnju sa lokalnim samoupravama i nevladinim sektorom. Ovaj član je značajan jer omogućava Ministarstvu da djeluje kao centralna tačka za prikupljanje i analizu podataka o rodnoj ravnopravnosti. Ovo je naročito važno s obzirom na globalne pokazatelje o sporom napretku u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Takođe,

međunarodne obaveze se sve češće zasnivaju na analizama koje uključuju rodne pokazatelje, poput onih koje preporučuju CEDAW i OECD. Ovi pokazatelji osiguravaju mogućnost upoređivanja sa drugim zemljama i usklađivanja sa najboljim praksama, što dodatno doprinosi transparentnosti i efikasnosti rada na nacionalnom nivou.

Najzad, u članu 23 uspostavljena je obaveza državnih organa da imenuju službenice i službenike za koordinaciju aktivnosti na polju rodne ravnopravnosti što predstavlja vrlo značajan korak ka unaprjeđenju institucionalne odgovornosti i implementacije zakonskih okvira. Članom 24 ustanovljava se i dužnost organa da pružaju potrebnu podršku nadležnom ministarstvu, odnosno podatke u okviru svojih nadležnosti, što ministarstvu omogućava bolji uvid u primjenu mjera na terenu. Ovakva saradnja je izuzetno važna jer dovodi do bolje evaluacije mjera i eventualnog unaprjeđenja Plana aktivnosti, pa je ovakva saradnja između različitih sektora vlasti fundamentalna za obezbjeđivanje integrisanog pristupa rodnoj ravnopravnosti što je značajan faktor uspjeha u ostvarivanju rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou. Ipak, iako je u ovom pogledu zadovoljavajuć zakonodavni okvir, u praksi je potrebno jačati ulogu ovih službenika i službenica, kao i svih koordinatora/ki kada su u pitanju poslovi rodne ravnopravnosti kroz različite obuke i dodatne resurse kako bi efikasnije mogli da obavljaju svoju funkciju. Takođe, s obzirom na važnost preciznih podataka, teži se ka osiguravanju sistema za praćenje napretka prema jasno definisanim rodnim indikatorima uz periodične revizije. Najzad, osim državnih institucija, kako bi se ostvario zajednički cilj, od izuzetne je važnosti njegovati saradnju sa nevladinim organizacijama što dodatno doprinosi transparentnosti i obezbjeđivanju širih uvida u specifične probleme lokalne zajednice, ali i generalno zajednice u cjelini.

5.4.7. KAZNE NE ODREDBE I SUDSKA PRAKSA

Članovi 33 i 33a propisuju kazne za pravna i odgovorna lica koja krše odredbe Zakona o rodnoj ravnopravnosti, i to specifično u slučajevima diskriminacije u vezi sa trudnoćom, majčinstvom ili promjenom pola, kao i za nepoštovanje rodno osjetljivog jezika, neobezbjeđivanja edukacije zaposlenih u postizanju rodne ravnopravnosti, kao i statističkih podataka, te u slučaju nedostavljanja ministarstvu izvještaja o ostvarivanju rodne ravnopravnosti i u slučaju neodređivanja službenika ili službenice koji će koordinirati aktivnostima u vezi pitanja rodne ravnopravnosti. Predviđene su sankcije u iznosu od 1.000 do 10.000 eura za pravna lica, kao i kazne od 150 do 2.000 eura za odgovorna lica. Kaznene odredbe, naime, predstavljaju i ključne mehanizme odvratanja od diskriminacije i nepoštovanja rodne ravnopravnosti na radnim mjestima i u javnim institucijama. Valjalo bi, stoga, razmotriti mogućnost uvođenja strožijih

kazni za ponavljanje ovih prekršaja što bi zasigurno imalo dodatni efekat odvraćanja. Paradoksalno, iako je propisana kazna za nesakupljanje statističkih podataka koji su rodno diferencirani, za potrebe ovog istraživanja nije bilo moguće doći do podataka o sudskoj praksi u pogledu ovog zakona, kao ni u pogledu drugih zakona koji se analiziraju u ovom poglavlju u kontekstu rodne diferencijacije sakupljenih podataka, što se posebno naglašava prilikom analize svakog zakona pojedinačno. Takođe, nije bilo moguće doći ni do tačnih podataka u pogledu broja lica koja su određena kao koordinatori/ke u državnim organima u pogledu pitanja rodne ravnopravnosti, pa su takvi podaci crpljeni iz Nacionalne strategije rodne ravnopravnosti, a koji nisu ažurirani duži vremenski period.

5.4.8. INSTITUCIONALNI MEHANIZMI ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Ustavni i zakonodavni okvir, kao i preduzete međunarodne obaveze stvorile su adekvatne mogućnosti za stvaranje institucionalnih mehanizama za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Iako Zakon o rodnoj ravnopravnosti pitanja rodne ravnopravnosti stavlja u nadležnost Ministarstva ljudskih i manjinskih prava, on predviđa i obaveze Skupštine i Vlade Crne Gore (član 10), ali i jedinica lokalne samouprave (član 11), političkih stranaka (član 12) i medija (član 13), da u okviru svoje nadležnosti preduzimaju mjere u cilju postizanja rodne ravnopravnosti. U skladu sa tim, ministarstva i administrativna tijela odredili su službenike/ce koji u okviru svoje nadležnosti obavljaju zadatke koordinatora/ki aktivnosti vezanih za pitanje rodne ravnopravnosti i sudjeluju u pripremi i sprovođenju aktivnosti nacionalnog strateškog dokumenta za rodnu ravnopravnost. Prema podacima iz Nacionalne strategije rodne ravnopravnosti, od novembra 2016. na nacionalnom i lokalnom nivou imenovano je 106 osoba koje se bave rodnim pitanjima i 13 kontakt osoba u medijima (do trenutka donošenja Nacionalne strategije). Od značaja je i uloga Generalnog sekretarijata Vlade Crne Gore, Uprave za inspeksijske poslove koja vrši nadzor nad primjenom zakona i nevladinih organizacija u Crnoj Gori koje se bave ovom oblašću. Najvažniji institucionalni mehanizmi koji su, stoga, posebno istaknuti u ovom istraživanju su Odbor za rodnu ravnopravnost u Skupštini Crne Gore, Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava i Zaštitnik za ljudska prava i slobode.

Odbor za rodnu ravnopravnost predstavlja stalno tijelo Skupštine Crne Gore koje je nadležno za oblast rodne ravnopravnosti u ovom zakonodavnom organu. Prema Poslovniku Skupštine Crne Gore¹¹¹³, Odbor za rodnu ravnopravnost razmatra predloge

¹¹¹³ Poslovnik Skupštine Crne Gore (br. 00-32-1/21-1/15, EPA 134 od 22.7.2021.godine)

zakona, drugih propisa i opštih akata koji se odnose na ostvarivanje načela rodne ravnopravnosti, prati primjenu ovih prava kroz sprovođenje zakona i unapređivanje principa rodne ravnopravnosti, posebno u oblasti prava djeteta, porodičnih odnosa, zapošljavanja, preduzetništva, procesa odlučivanja, obrazovanja, zdrastva, socijalne politike i informisanja, učestvuje u pripremi, izradi i usaglašavanju zakona i drugih akata sa standardima evropskog zakonodavstva i programima Evropske unije koji se odnose na rodnu ravnopravnost, afirmiše potpisivanje međunarodnih dokumenta koji tretiraju ovo pitanje i prati njihovu primjenu, saraduje sa odgovarajućim radnim tijelima drugih parlamenata i nevladinim organizacijama iz ove oblasti. Takođe, ovaj odbor prati i ocjenjuje usklađenost zakona Crne Gore sa pravnom tekovinom Evropske unije i, na osnovu izvještaja Vlade Crne Gore, prati i ocjenjuje primjenu zakona, posebno zakona iz kojih proizilazi obaveza usaglašavanja sa pravom Evropske unije (član 45). U skladu sa članom 72 Poslovnika Skupštine Crne Gore, ovaj odbor, kao i drugi odbori u okviru Skupštine Crne Gore, može organizovati parlamentarna saslušanja i parlamentarnu istragu radi kontrole dosljedne primjene ustavnih normi, razrješenja važnih pitanja i rješenja iz predloženih ili postojećih akata, događaja i pitanja koja izazivaju nejasnoće u radu državnih organa i organizacija, kao i nadležnih institucija. Božena Jelušić je, u pogledu rada ovog odbora, istakla da je on matičan samo za Zakon o rodnoj ravnopravnosti, a u slučaju ostalih zakona samo daje mišljenje, što ukazuje na njegovu svojevrsnu rodno - lukrativnu, a ne dovoljno operativnu funkciju. Ovo, prema njenim riječima, predstavlja svojevrsnu tautologiju jer su Odbor i Zakon “zatvoreni” u svoj krug iz kojeg se suštinski ne može u dovoljnoj mjeri uticati na orodnjenost zakona.¹¹¹⁴

Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti u Ministarstvu ljudskih i manjinskih prava koordinira aktivnosti vezane za rodnu ravnopravnost u Ministarstvu pravde, ljudskih i manjinskih prava. Prema Pravilniku o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Ministarstva ljudskih i manjinskih prava iz 2022. godine¹¹¹⁵, ovo odjeljenje vrši poslove koji se ondose na: pripremu predloga Zakona o rodnoj ravnopravnosti, koordiniranje procesom izrade predloga strategije za rodnu ravnopravnost i koordinira aktivnostima koje imaju za cilj uspostavljanje rodne ravnopravnosti i učestvuje u pripremi akcionih planova za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na svim nivoima, stara se o primjeni međunarodnih dokumenata i

¹¹¹⁴ Božena Jelušić, u Slavica Striković (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, Podgorica, 2023, str. 62, 63 i 72.

¹¹¹⁵ Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Ministarstva ljudskih i manjinskih prava iz 2022. godine, dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-preview/12fd9458-442d-4971-b418-2221630ec3b6?version=1.0> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

konvencija, kao i usvojenih međunarodnih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti itd.

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda je institucija uvedena Zakonom o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda¹¹¹⁶. Ovlašćena je da rješava pritužbe u vezi sa radom sudova u slučaju odugovlačenja u postupcima, zloupotrebe procesnih ovlašćenja ili neizvršenja sudskih odluka, te da jednom godišnje podnosi izvještaj Skupštini Crne Gore u svrhu predstavljanja predmeta u kojima je on/ona postupao/la, statističkog pregleda stanja ljudskih prava i sloboda, preporuka i mjera za unaprjeđenje ljudskih prava i iskorjenjivanje uočenih propusta, kao i procjene stanja u oblasti diskriminacije. Zaštitnik je takođe ovlašćen za postupanje u odnosu na rad državnih organa u okviru svojih nadležnosti.

Osim navedenih, od značaja su i drugi državni organi poput Nacionalnog savjeta za rodnu ravnopravnost koji je osnovan 2016. godine kao savjetodavno tijelo koje prati sprovođenje politika rodne ravnopravnosti na nacionalnom i lokalnom nivou. Savjet je do sada okupljao neka od lica koja su bila članovi/ce Komsije za praćenje primjene Plana aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti¹¹¹⁷, dok je izostajao visoko rangirani politički i institucionalni nivo učešća. Nevladine organizacije u Crnoj Gori, takođe, kroz monitoring izvještaje i istraživanja, redovno ukazuju na kontinuiranu prisutnost diskriminacije na osnovu pola i roda, te zahtijevaju jači institucionalni odgovor. Ove organizacije, takođe, aktivno doprinose kroz programe zaštite od diskriminacije i osnaživanje žena i osoba različitih rodnih identiteta, a njihova uloga je ključna u unaprjeđenju stanja u ovoj oblasti.¹¹¹⁸

Novinu predstavlja ustanovljenje Operativnog tima za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama, koji je osnovala Vlada Crne Gore 25. marta 2024. godine.¹¹¹⁹ Operativni tim sačinjen je od predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova, predstavnika pravosuđa, NVO sektora i drugih državnih organa. Prema odluci o osnivanju, zadaci Operativnog tima ogledaju se u: sagledavanju dosadašnje prakse postupanja nadležnih organa i institucija koji se bave prevencijom i suzbijanjem nasilja

¹¹¹⁶ Više o ovoj instituciji u odjeljku o Zakonu o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda, kao i Zakonu o zabrani diskriminacije gdje je detaljnije određen djelokrug ovog organa i ostala pitanja od značaja za funkcionisanje istog.

¹¹¹⁷ Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti, dostupno na:

https://www.paragraf.me/nacrti_i_predlozi/PLAN_AKTIVNOSTI_ZA_POSTIZANJE_RODNE_RAVNOPRAVNOSTI.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹¹¹⁸ Pogledati rad nekih od najznačajnijih:

Centar za ženska prava, website: <https://womensrightscenter.org/> (pristupljeno 16.12.2024. godine);

Sigurna ženska kuća, website: <http://szk.co.me/> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹¹¹⁹ Pogledati: <https://wapi.gov.me/download-preview/fb4626e3-22a9-498c-87eb-48331b661264?version=1.0> (pristupljeno 05.07.2024. godine)

u porodici i nasilja nad ženama, kao i analizom konkretnih slučajeva tog nasilja; davanju smjernica i preporuka za unaprjeđenje rada nadležnim organima i institucijama koje se bave prevencijom i suzbijanjem nasilja u porodici i nasilja nad ženama; sagledavanju dosadašnje prakse i analizi konkretnih slučajeva ugovorenih dječjih brakova; davanju smjernica i preporuka za unaprjeđenje rada nadležnim organima i institucijama koje se bave sprječavanjem ugovaranja dječjih brakova. Operativni tim je, dakle, počeo sa radom tek u godini pisanja ovog istraživanja, pa se može utvrditi da je isti zasijedao nekoliko puta, te da je u određenim slučajevima značajnim za ovo istraživanje, dao važne smjernice i preporuke. Treba raditi na tome da svi institucionalni mehanizmi zaista u potpunosti zažive i svoj posao rade efikasno i dosljedno, kako bi se zaista moglo uticati na promjenu društvenih konstrukcija moći, neravnopravnosti i diskriminacije kakva postoji u crnogorskom društvu.

5.4.9. PLAN AKTIVNOSTI ZA POSTIZANJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI: NACIONALNA STRATEGIJA RODNE RAVNOPRAVNOSTI 2021 - 2025

U skladu sa odredbama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, u proteklim godinama, kroz četiri ciklusa usvajanja strateških dokumenata za rodnu ravnopravnost (za periode 2010-2012, 2013-2017, 2017-2021, 2021-2025), država je pokušala da odgovori na izazove u ovoj oblasti. Ovi planovi su definisali glavne ciljeve za postizanje rodne ravnopravnosti u različitim sektorima društva. Međutim, procjene pokazuju da, iako su određeni koraci preduzeti, sistemski napredak je bio spor i nedovoljno učinkovit. Prema analizama i evaluacijama, i dalje postoje značajne prepreke u postizanju punog nivoa rodne ravnopravnosti. Institucije u Crnoj Gori još uvijek ne pružaju adekvatnu zaštitu ženama, što je posebno izraženo kod osjetljivih grupa kao što su osobe sa invaliditetom, romkinje, starije žene i osobe koje žive u ruralnim područjima. Takve strukturalne nejednakosti dovode do marginalizacije dijela stanovništva, što dodatno usporava demokratski razvoj zemlje i njen napredak ka članstvu u Evropskoj uniji.¹¹²⁰ Evropska komisija je u više navrata, kroz svoje izvještaje o napretku Crne Gore, naglasila da je napredak u oblasti rodne ravnopravnosti ograničen. U izvještaju iz 2020. godine posebno je istaknuto da zakonodavni okvir, iako prisutan, ne daje očekivane rezultate zbog slabog sprovođenja mjera. Takođe, Komisija je primijetila da institucionalni akteri često nisu dovoljno svjesni svojih zakonskih obaveza ili nisu dovoljno osposobljeni da efikasno primijene rodno odgovorne politike, što je posebno istaknuto u Nacionalnoj strategiji (2021-2025).

¹¹²⁰ Pogledati Poglavlje I u dijelu društvenog položaja žena u Crnoj Gori, sa posebnim osvrtom na statističke podatke u različitim oblastima koji potkrepljuju ove tvrdnje iznijete i u Nacionalnoj strategiji.

Ističe se, takođe, da iako postoje zakoni i strategije, orodnjavanje javnih politika nije u dovoljnoj mjeri prisutno u praksi. Zakon o rodnoj ravnopravnosti propisuje obavezu organa vlasti da prilikom planiranja, donošenja odluka i preduzimanja aktivnosti procjenjuju kako te aktivnosti utiču na žene i muškarce, ali ovo nije adekvatno implementirano. Evropska komisija, zajedno s drugim međunarodnim organizacijama, kontinuirano naglašava da je potrebno ojačati institucionalne mehanizme i povećati kapacitete institucija za sprovođenje rodnih politika.

Nacionalna strategija, stoga, predstavlja sveobuhvatnu strategiju koju je Crna Gora razvila kako bi se suprotstavila rodnoj nejednakosti i borila protiv rodne i polne diskriminacije. Ovaj dokument, koji je pripremila Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, usmjeren je ka stvaranju pravednijeg društva kroz strukturirane i strateške pristupe. Strategija je strukturisana oko tri glavna operativna cilja i ključne aktivnosti u okviru ovih ciljeva kako bi se postigla rodna ravnopravnost. Nacionalna strategija, dakle, donosi nove ciljeve i pristupe kako bi se prethodno navedeni izazovi efikasnije adresirali. Nakon opsežnih konsultacija sa različitim akterima, Strategija prepoznaje da je nizak nivo rodne ravnopravnosti i dalje jedan od centralnih problema u Crnoj Gori. Strategija, na liniji navedenog, postavlja *glavni strateški cilj – podizanje nivoa rodne ravnopravnosti do 2025. godine.*

Imajući u vidu sve navedeno, u okviru Strategije prepoznati su ključni *uzroci* rodne nejednakosti, taksativno nabrojani sljedećim redoslijedom:

1. “Institucionalni mehanizmi za sprovođenje i nadzor nad sprovođenjem politika rodne ravnopravnosti nisu dovoljno efikasni i efektivni u zaštiti žena i osoba drugih polnih i rodnih identiteta od diskriminacije;
2. Rodni stereotipi, predrasude i tradicionalna podjela uloga između muškaraca i žena su još uvijek veoma prisutni u svim segmentima društva;
3. Nedovoljan nivo učešća žena i osoba drugačijih polnih i rodnih identiteta u oblastima koje omogućavaju jednak pristup resursima i dobiti od korišćenja resursa.”¹¹²¹

Sa tim u vezi, definisana su 3 glavna operativna cilja, sa potrebnim mjerama u okviru istih i to:

1) Operativni cilj 1 koji se odnosi na unaprjeđenje primjene postojećeg zakonodavnog okvira na sprovođenju politike rodne ravnopravnosti i zaštitu od diskriminacije po osnovu pola i roda, kroz mjere koje imaju za cilj jačanje kapaciteta institucionalnih mehanizama za sprovođenje zakonskih odredbi za zaštitu od

¹¹²¹ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti 2021 - 2025, str. 3.

diskriminacije, kao i mjere i aktivnosti koje imaju za cilj da uspostave efikasniju i efektivniju koordinaciju, nadzor nad sprovođenjem i izvještavanje. Takođe, mjerama ove Strategije adresira se i potreba za intenzivnijim uključivanjem svih aktera udruštva u rješavanje problema vezanih za diskriminaciju po osnovu pola i roda i osnaživanja žena i osoba drugačijih polnih i rodnih identiteta.¹¹²² Mjere u okviru Operativnog cilja 1 su:

1. standardizovati procedure za orodnjavanje javnih politika;
2. uspostaviti objedinjenu i uporedivu evidenciju o slučajevima diskriminacije po osnovu pola i roda;
3. edukovati zaposlene i rukovodni kadar u institucijama o ključnim konceptima iz oblasti rodne ravnopravnosti i njihovim obavezama iz oblasti rodne ravnopravnosti u skladu sa zakonom;
4. edukovati članove/ce Komisije za sprovođenje, koordinaciju, praćenje i ocjenu uspješnosti politika rodne ravnopravnosti;
5. uključiti sve tri grane vlasti, nevladine organizacije, poslodavačke organizacije, sindikate, medije i NVO-e u dijalog o orodnjavanju javnih politika.¹¹²³

2) Operativni cilj 2 odnosi se na unapređenje oblasti obrazovanja, kulture i medija kako bi se smanjio nivo stereotipa i predrasuda prema ženama i osobama drugačijih polnih i rodnih identiteta. Mjere u okviru Operativnog cilja 2 su:

1. Uvesti rodno odgovorne sadržaje i obaveznu upotrebu rodno osjetljivog jezika u nastavne programe i nastavu;
2. Edukovati vaspitno - obrazovni kadar za podsticanje vrijednosti građanskog, rodno ravnopravnog i inkluzivnog društva kod djece i mladih;
3. Organizovati obuke iz medijske pismenosti u cilju prepoznavanja svih vrsta stereotipa, uključujući i rodne stereotipe;
4. Uvesti rodno odgovorne programe i obaveznu upotrebu rodno osjetljivog jezika u programe institucija kulture;
5. Podstaći medije da uvedu rodno odgovorne programe i da koriste rodno osjetljiv jezik;
6. Uvesti praćenje medijskog izvještavanja iz rodne perspektive (rodno odgovorni monitoring medija).¹¹²⁴

3) Operativni cilj 3 odnosi se na povećanje nivoa učešća žena i osoba drugačijih polnih i rodnih identiteta u oblastima koje omogućavaju pristup resursima i dobiti od korišćenja resursa, kao i kroz brojne mjere kojima se žele stvoriti preduslovi za

¹¹²² Ibid, str. 4.

¹¹²³ Ibid.

¹¹²⁴ Ibid.

njihovo učešće, kao i mjere kojima se žele osnažiti ove društvene grupe. Mjere u okviru Operativnog cilja 3 su:

1. Osnažiti žene i osobe drugačijih polnih i rodni identiteta da učestvuju u političkom odlučivanju;
2. Osnažiti žene i osobe drugačijih polnih i rodni identiteta, kao i marginalizovane i osjetljive osobe i grupe da učestvuju u ekonomskom životu;
3. Podići nivo prevencije i zaštite od rodno zasnovane diskriminacije, seksualnog uznemiravanja, rodno zasnovanog nasilja i višestruke diskriminacije na radnom mjestu;
4. Organizovati kampanje za ravnomjerniju raspodjelu rada u kući, brige o djeci i starijim;
5. Podstaći tripartitni dijalog o izmjenama zakona kojima će se omogućiti veće učešće žena na tržištu rada i postizanje bolje ravnoteže između poslovnog i privatnog života;
6. Povećati procenat žena u STEM (nauka, tehnologija, inženjerstvo, matematika) oblastima u obrazovanju;
7. Procijeniti uticaj i sprovesti mjere prevencije kako bi se umanjio negativan uticaj klimatskih promjena i prirodnih katastrofa na zdravlje žena, muškaraca, osoba drugačijih polnih i rodni identiteta, kao i marginalizovanih i posebno osjetljivih osoba i grupa.¹¹²⁵

Nacionalna strategija se, dakle, nadovezuje na pravni okvir utvrđen Ustavom i različitim zakonima, usklađujući se sa međunarodnim ugovorima poput CEDAW-a i Istanbulske konvencije. Nacionalna strategija je, takođe, usklađena sa krovnim strateškim dokumentima Crne Gore, a u posebnoj je koleraciji i sa: Nacionalnim planom za implementaciju Konvencije Savjeta Evrope za sprječavanje i borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama¹¹²⁶, Strategijom socijalne inkluzije Roma i Egipćana¹¹²⁷, Akcionim planom za zaštitu lica sa invaliditetom od diskriminacije¹¹²⁸ i Strategijom razvoja ženskog preduzetništva.¹¹²⁹

Strategija uključuje analizu situacije, viziju, ciljeve, mjere i detaljan akcioni plan. Važnost ove strategije upravo leži u sveobuhvatnim i inkluzivnim pristupima. Uključivanjem više sektora i aktera, Strategija osigurava sveobuhvatan pristup za

¹¹²⁵ Ibid, str. 5.

¹¹²⁶ Dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-preview/1f031d7b-7220-460a-a48b-bf093b37db6c?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024. godine).

¹¹²⁷ Dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-preview/9c1f248f-c43d-4ce0-bf18-e5b778327e90?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024. godine).

¹¹²⁸ Dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/3be67277-942a-4f56-8504-e56b0266650f> (pristupljeno 24.10.2024. godine).

¹¹²⁹ Dostupno na: <https://wapi.gov.me/download-preview/0a95b4be-c3f4-4f9b-8c36-964d9684c885?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024. godine).

rješavanje osnovnih uzroka rodne nejednakosti. Poseban naglasak na obrazovanje i medije od velikog je značaja jer ove oblasti igraju ključnu ulogu u oblikovanju društvenih stavova i normi. Takođe, naglasak na ekonomskom i političkom osnaživanju ističe potrebu za strukturnim promjenama kako bi se postigla rodna ravnopravnost. Rješavanjem rodne nejednakosti Crna Gora može osigurati da svi njeni građani/ke imaju priliku da u potpunosti učestvuju u društvenom, ekonomskom i političkom životu, doprinoseći održivom razvoju zemlje i njenim težnjama za članstvo u Evropsku Uniju.

Nacionalna strategija je, najzad, uspostavila ključne korake ka stvaranju pravednijeg društva u Crnoj Gori. Njeni višeslojni pristupi adresiraju osnovne uzroke rodne nejednakosti i pružaju jasne smjernice za postizanje značajnog napretka u integraciji rodne perspektive i zaštiti od diskriminacije. Uspjeh ovih planova, u svakom slučaju, zavisiće od efikasne primjene njihovih mjera i kontinuirane posvećenosti svih uključenih aktera u ovim međuzavisnim procesima.

5.5. ZAKON O ZAŠTITNIKU/CI LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA

5.5.1. OPŠTI OSVRT

Prvi zakon u Crnoj Gori koji uspostavlja postojanje institucije Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda, odnosno Ombudsmana donijet je 2003. godine. Od tada do danas uslijedilo je nekoliko zakonodavnih izmjena i dopuna u ovom području, pa je aktuelni Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda¹¹³⁰ posljednji put izmijenjen u martu 2017. godine. Ovim zakonom pružena je važna mogućnost građankama i građanima da podnesu pritužbe protiv organa državne uprave, organa lokalne samouprave i lokalne uprave, javnih službi i drugih nosilaca javnih ovlašćena u onim slučajevima kada su njihova prava i slobode povrijeđena aktom, radnjom ili nepostupanjem. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore predstavlja nezavisnu i samostalnu instituciju koja, osim prethodno istaknutog, preduzima različite mjere u pogledu sprječavanja mučenja i drugih oblika nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, kao i važne mjere za zaštitu od diskriminacije. Njegova uloga u postizanju rodne ravnopravnosti je izuzetna. U prvom redu, on istražuje pritužbe vezane za diskriminaciju po osnovu roda, bilo da se radi o zapošljavanju, obrazovanju, zdravstvenim uslogama ili nasilju. Na ovaj način, Zaštitnik/ca može identifikovati systemske probleme i preporučiti adekvatna rješenja. Njegova uloga se, takođe, sastoji u saradnji sa drugim državnim organima, u prvom redu sa zakonodavcima kako bi se

¹¹³⁰ Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda crne gore ("Službeni list Crne Gore", br. 042/11 od 15.08.2011, 032/14 od 30.07.2014, 021/17 od 31.03.2017).

promovisale izmjene postojećih zakonskih rješenja ili donošenje novih kojima se osnažuju prava žena. Važan aspekt njegove uloge podrazumijeva širu misiju u kontekstu stvaranja svijesti o važnosti rodne ravnopravnosti, na način što se podstiče šira društvena svijest i promoviše kultura jednakosti.

5.5.2. PREGLED ZAKONSKIH ODREDBI

Članovi 1 do 6 čine osnovne odredbe ovog zakona u kojima se definišu ključne funkcije i načela djelovanja Zaštitnika/ce. Načelna pitanja, kao što su nezavisnost, pravda, pravičnost i sprječavanje mučenja ili diskriminacije, postavljeni su kao glavne vrijednosti u radu Zaštitnika/ce. U ovim odredbama uspostavljaju se, dakle, osnovne nadležnosti i obaveze Zaštitnika/ce, postavljajući ga kao nezavisno tijelo koje djeluje u skladu sa ustavom i međunarodnim ugovorima. Posebno se naglašava nezavisnost i autonomija u radu, što je ključno za efikasno obavljanje i izvršavanje funkcija ovog organa. Takođe, isključuju se sudovi iz nadležnosti Zaštitnika/ce, osim u specifičnim slučajevima utvrđenim ovim zakonom. Građankama i građanima se, nadalje, omogućava da podnesu pritužbe kada smatraju da su im prava povrijeđena i omogućavaju Zaštitniku/ci da djeluje po sopstvenoj inicijativi. Ovo značajno proširuje mogućnost zaštite i omogućava proaktivno djelovanje ovog organa. Takođe se uvodi i javnost rada, stvarajući jasnu zakonsku obavezu sačinjavanja godišnjih i posebnih izvještaja, što svakako povećava transparentnost i odgovornost rada ove važne državne institucije. Najzad, u ovim članovima osigurava se finansiranje iz budžeta Crne Gore, što je neophodno za djelotvorno i efikasno ostvarivanje funkcije ovog organa. Od izuzetne je važnosti ovakvo zakonodavno rješenje u kojem se posebno naglašava nezavisnost i autonomija ovog organa kao glavni principi koji omogućavaju zaštitu ljudskih prava bez pritisaka bilo koje vrste, a u prvom redu političkih. Valjalo bi, sa druge strane, razmotriti mogućnost stvaranja više prostora za finansijsko upravljanje i autonomiju ovoj instituciji jer direktna povezanost sa Ministarstvom finansija može otvoriti prostor za eventualni politički uticaj, što može uticati na autonomiju ove institucije. U tom pogledu, posebno se ističe činjenica da je Ustav Crne Gore samo u tri slučaja propisao samostalnost i nezavisnost nekog državnog organa i to sudova, Sudskog savjeta i ombudsmana, pa je i finansijsku nezavisnost ovog organa potrebno obezbijediti i eksplicitno i implicitno. U svakom slučaju, bilo bi potrebno obezbijediti i osigurati transparente procese finansiranja, te kontrolu korišćenja istih.¹¹³¹ Ovakvo zakonodavno rješenje učinilo je ovu instituciju pristupačnu građankama i građanima

¹¹³¹ Pogledati, recimo, modele usvojene u Norveškoj i Njemačkoj u kojima Ombudsman ima pravo na samostalno upravljanje budžetom, što mu omogućava veću autonomiju. U Norveškoj se ova institucija finansira iz fiksnog dijela budžeta, a u Njemačkoj kroz posebne budžetske stavke, čime se obezbjeđuje veća nezavisnost ove institucije.

koji mogu lako podnijeti pritužbu, što je izuzetno važno za efikasnost ovih procesa i za povjerenje javnosti u ovu instituciju.

Dalje, u članovima 7 do 16 uređuje se postupak imenovanja Zaštitnika/ce, uslovi za kandidaturu, kao i uslovi za prestanak funkcije. U suštini, postupak izbora na funkciju Zaštitnika/ce uređen je i propisan Ustavom Crne Gore¹¹³², te su ove zakonske odredbe samo nadgradnja ustavnih, i u njima se bliže određuje postupak imenovanja od strane Predsjednika Crne Gore, kriterijumi za izbor, ograničenja, kao i prestanak funkcije. Iako nema prostora za dodatnu suštinsku izmjenu u procesu izbora, jer je ovo pitanje regulisano samim Ustavom, treba razmotriti jačanje procedure izbora kroz postojanje strogih profesionalnih standarda i obezbjeđivanje autoriteta i stručnosti, a ujedno posebno voditi računa i o transparentnosti procesa imenovanja. Ovim zakonodavnim rješenjem jasno su definisani uslovi za prestanak funkcije čime se pruža mehanizam za očuvanje integriteta institucije.

U članovima 17 do 23 definišu se nadležnosti i ovlašćenja Zaštitnika/ce koje se ogledaju u pokretanju inicijativa, postupanju po pritužbama i davanju mišljenja. Konkretnije, naglašena su ovlašćenja na pritužbe povezane sa radom sudova, ali samo u specifičnim slučajevima kao što su odugovlačenje postupaka ili neizvršenje sudskih odluka, kao i mogućnost podnošenja inicijative za donošenje zakona ili drugih propisa, pokretanje postupka pred Ustavnim sudom, sa posebnim naglaskom da Zaštitnik/ca nema ovlašćenja da poništi akte organa ili zastupa stranke u postupcima, čime se čuva neutralnost i status ove institucije. Dalje, u članovima 24 do 27 propisuju se posebna ovlašćenja Zaštitnika/ce, a ogledaju se u proaktivnoj ulozi Zaštitnika/ce u osiguravanju prava lica lišenih slobode, omogućavajući pristup prostorijama bez najave, što doprinosi transparentnosti institucija. To je u skladu sa međunarodnim standardima zaštite ljudskih prava, posebno sa Opcionim protokolom uz Konvenciju protiv torture¹¹³³. Pristup bez najave i mogućnost razgovora bez prisustva službenih lica, takođe, omogućavaju Zaštitniku da stekne nepristrasan uvid u uslove u kojima se nalaze ova lica. Uspostavlja se i nacionalni preventivni mehanizam za prevenciju torture što omogućava ovom organu da preduzima mjere za sprječavanje torture i da formira radno tijelo sa stručnjacima/kinjama iz relevantnih oblasti kada su potrebna specijalistička znanja. Ovakvo zakonodavno rješenje definiše Zaštitnika/cu kao nacionalni preventivni mehanizam čime ga formalno usklađuje sa zahtjevima međunarodnog prava. Propisana je, vrlo važno, i neposredna saradnja Zaštitnika/ce sa Potkomitetom za prevenciju

¹¹³² Pogledati, član 81 Ustav Crne Gore.

¹¹³³ Opcioni protokol uz Konvenciju protiv torture, dostupan na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-against-torture-and-other-cruel> (pristupljeno 27.11.2024.godine)

torture, što umnogome omogućava bolju usklađenost sa međunarodnim standardima i praksama. Dakle, u ovim članovima se Zaštitniku/cu i njegovim saradnicima/cama daju široka ovlašćenja u prevenciji torture, nadzoru institucija u kojima se nalaze lica lišena slobode, zaštiti od diskriminacije i saradnji sa međunarodnim tijelima. Ove odredbe usklađuju rad Zaštitnika/ce sa međunarodnim standardima i omogućavaju efikasno delovanje u zaštiti ljudskih prava u Crnoj Gori.

U članovima 28 do 46 regulisano je postupanje Zaštinika/ce u slučajevima pritužbi, uključujući način podnošenja pritužbi, poverljivost postupka, i obaveze organa koji su predmet pritužbe. Analiza članova ovog odjeljka otkriva ključne aspekte mehanizma zaštite ljudskih prava kroz sistematski i transparentan pristup. Važne stavke ovih odredbi ogledaju se u mogućnosti pokretanja postupka povodom pritužbe ili po sopstvenoj inicijativi što pruža Zaštitniku/ci autonomiju da reaguje samostalno čime se dodatno ojačala njegova uloga u zaštiti ljudskih prava. Saglasnost oštećenog lica je neophodna za postupanje po sopstvenoj inicijativi, što osigurava poštovanje prava pojedinca ali, sa druge strane, može biti problematično u situacijama gdje su prava pojedinaca očigledno povrijeđena, a oštećeni se plaši da će biti dodatno ugrožen. Postupak je povjerljiv, a pravo na podnošenje pritužbe imaju sva lica koja smatraju da su im prava povrijeđena, uz posebne odredbe za djecu. Precizira se i sadržaj pritužbe, kao i obaveza Zaštitnika/ce da može tražiti dopunu podataka. Utvrđen je rok od 6 mjeseci od saznanja za povredu, ali uz mogućnost produženja roka u slučajevima posebnog značaja čime ova fleksibilnost omogućava veću pravnu zaštitu i pravdu za žrtve povreda ljudskih prava. Organi su, shodno ovim članovima, dužni da se izjasne o pritužbi u roku od 8 dana za dostavljanje izjašnjenja, kao i da dostave Zaštitniku/ci sve potrebne informacije i dokumentaciju, bez obzira na stepen tajnosti. Valja razmotriti razvijanje jednostavnijeg i pritupačnijeg načina podnošenja pritužbu kroz upotrebu digitalnih platformi, te edukacije o postupku podnošenja kako bi se pravno neuki ljudi lakše odlučivali na ovaj korak. Zatim, pružene su jasne odrednice za obustavu postupka, što doprinosi efikasnosti i smanjenju opterećenja ovog organa. Nakon sprovedenog postupka Zaštitnik/ca daje mišljenje o postojanju povrede, načinu i stepenu iste. Ukoliko se utvrdi da je došlo do povrede, mišljenje sadrži preporuke za otklanjanje povrede, kao i rok za sprovođenje tih preporuka. Starješina ili rukovodilac organa na koji se preporuka odnosi dužan je da u roku dostavi izveštaj o preduzetim radnjama za izvršenje preporuke. Ako ne postupi, Zaštitnik/ca može obavestiti viši organ ili javnost. Ipak, nedostatak mehanizama za praćenje sprovođenja preporuka može umanjiti njihov učinak i dovesti do neefikasnosti.

Preostali članovi ovog zakona odnose se na pitanja službe ove institucije, kao i finansiranje iste. Na samom kraju ovog zakona, odnosno, u članu 54 propisane su novčane kazne za prekršaje, uključujući nepostupanje organa po zahtjevu Zaštitnika/ce i neodazivanje na poziv. Kazne se kreću od 500 do 2000 eura. Ovaj opseg kazni je vrlo vjerovatno diskutabilan imajući u vidu ozbiljnost ovih prekršaja. Nepostupanje po zahtjevu ombudsmana može značiti kršenje prava građanki i građana i zanemarivanje njihovih potreba, što ozbiljno narušava povjerenje u institucije. Niske kazne, takođe, mogu podsticati kulturu nekažnjivosti unutar javne administracije. Kada se prekršaji ne tretiraju ozbiljno, to može rezultirati neodgovornim ponašanjem pojedinaca unutar državnih institucija, smanjujući njihovu odgovornost prema građankama i građanima. U svijetlu ovih argumenata, postoji potreba za revidiranjem kaznenih odredbi kako bi se osiguralo da su sankcije proporcionalne težini prekršaja i da motivišu organe, odnosno, ljude koji čine te organe da ispravno postupaju. Povećanjem kazni i postavljanjem jasnijih mehanizama odgovornosti može se doprinijeti jačanju vladavine prava i zaštiti prava građanki i građana.

5.5.3. PRAKSA ZAŠTITNIKA/CE U SLUČAJEVIMA DISKRIMINACIJE PO OSNOVU RODA

Institucija Zaštitnika/ca ljudskih prava aktivno se bavi pitanjima rodne ravnopravnosti, fokusirajući se na probleme diskriminacije žena, rodnih stereotipa, seksizma, mizoginije, rodno zasnovanog nasilja, višestruke diskriminacije i drugih važnih područja u oblasti rodne ravnopravnosti. U godišnjim izvještajima o radu, ova institucija detaljnije opisuje svoje aktivnosti u ovoj oblasti, sa posebnim fokusom na smjernice i preporuke relevantne za unaprjeđenje prava žena u Crnoj Gori.

Zaštitnik/ca ljudskih prava, na liniji navedenog, posebno ističe problem postojanja rodni stereotipa koji su ukorijenjeni u svim slojevima društva i na svim nivoima, kao i seksizma i mizoginije u javnom prostoru. U izvještajima se ističe da su seksistički i mizogini komentari, naročito u političkom i javnom diskursu, postali zabrinjavajuće učestali. Ovo stvara neprijateljsko okruženje koje obeshrabruje žene od aktivnog učešća u društvenom životu, a ističe se posebna odgovornost političkih aktera i medija, koji često tolerišu ili čak podstiču takve narative. Pritužbe u radu ove institucije su, nadalje, ukazale na diskriminatorne prakse prema ženama, naročito tokom trudnoće, porodijskog odsustva i nakon povratka na posao. Korišćenje ugovora o privremenim i povremenim poslovima kao alata za ograničavanje prava žena na radnom mjestu predstavlja značajan izazov. Posebna pažnja posvećuje se višestrukoj diskriminaciji i interseksionalnosti, pa se akcenat stavlja na žene zavisnice, žene sa invaliditetom, romkinje i žene iz drugih manjinskih zajednica i žene iz ruralnih područja. U tom pogledu, posebno je istaknuto da se ove žene suočavaju sa višestrukom

diskriminacijom, uključujući rodno zasnovano nasilje i društvenu stigmatizaciju što otežava pristup pravdi i adekvatnoj podršci. Vrlo često, ističe se, ove žene budu izostavljene iz statističkih podataka i javnih politika što dodatno otežava njihove teške životne uslove i nedovoljan pristup zdravstvenim uslugama i personalnoj asistenciji. Ova institucija, takođe, ističe postojanje rodne neravnopravnosti u sektorima bezbjednosti i STEM-u, pa i pored toga što je uočeno povećanje učešća žena u Vojsci i Ministarstvu odbrane, rodna neravnopravnost u sektorima bezbjednosti i nauke ostaje izražen problem. Tradicionalne rodne uloge i očekivanja i dalje ograničavaju žene u ovim oblastima.

U svojim izvještajima, ova institucija osim isticanja bazičnih problema u ostvarivanju rodne ravnopravnosti, redovno navodi i preporuke u pogledu unaprjeđenja prava žena u Crnoj Gori. S tim u vezi, preporuke iz 2021, 2022. i 2023. godine odnose se na¹¹³⁴:

- Podsticanje ravnopravne participacije žena u strukturama političkih partija na svim hijerarhijskim nivoima;
- Osnaživanje žena u svrhu njihove veće participacije na upravljačkim pozicijama u društvu;
- Prikupljanje statističkih podataka o ženama sa invaliditetom i ženama iz manjinskih zajednica, uključujući žene iz ruralnih područja, žene žrtve nasilja od strane svih državnih organa i javnih ustanova;
- Ostvarivanje veće prisutnosti žena sa invaliditetom, Romkinja, lezbejki i žena iz drugih manjinskih zajednica u javnom i medijskom prostoru;
- Uspostavljanje i primijena dugoročnih strateških pristupa sa ciljem privlačenja većeg broja kandidatkinja u sektor bezbjednosti;
- Ohrabrivanje žena da prijave rodnu diskriminaciju i seksualno uznemiravanje;
- Ocjenjivanje i vrednovanje učinka u odnosu na ravnopravnost polova u svim fazama planiranja i donošenja zakona, politika i strategija;
- Podsticanje veće zastupljenosti žena na upravljačkim pozicijama i mjestima odlučivanja;
- Utvrđivanje mjera i programa za zapošljavanje i podsticanje zapošljavanja teže zapošljivih kategorija žena;

¹¹³⁴ Preporuke iz publikacije “Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2021. godinu”: https://www.ombudsman.co.me/docs/1652269181_final_izvjestaj_05052022.pdf (pristupljeno 27.11.2024.godine); “Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2022.godinu”: https://www.ombudsman.co.me/docs/1681285008_finalizvjestaj_12042023.pdf (pristupljeno 27.11.2024.godine); “Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2023. godinu”: https://www.ombudsman.co.me/docs/1715154847_finalizvjestaj_29042024%20_zastitnik.pdf (pristupljeno 27.11.2024.godine).

- Angažovanje muškaraca na prevenciji i zaštiti od diskriminacije nad ženama, kroz podizanje svijesti i osnaživanje prevazilaženja rodno stereotipnih uloga u društvu;
- Kontinuirano stvaranje pozitivne klime u odnosu na korišćenje roditeljskog odsustva od strane očeva, a uz to uključivati i obavještavati poslodavce o istoj mogućnosti putem različitih kampanja;
- Jačanje ekonomskog osnaživanja svih kategorija žena, a posebno žena sa invaliditetom i drugih žena koje su u većem riziku od diskriminacije po više ličnih svojstava, uz sprovođenje mjera za usklađivanje poslovnih i porodičnih obaveza;
- Ekonomsko osnaživanje žena iz ruralnih područja i utvrđivanje posebne linije programa za ovu kategoriju žena koji će im se približiti i predstaviti na adekvatan način;
- Dodatno afirmisanje mjera na stvaranju uslova za uspostavljanje balansa između porodičnog i profesionalnog života, radi smanjenja jaza između žena i muškaraca kada su u pitanju porodične i roditeljske obaveze, kao i neplaćeni kućni rad;
- Sprovođenje systemske i redovne edukacije svih nosilaca/teljki pravosudnih funkcija, uključujući i savjetnike/ce, pripravnike/ce o rodnoj ravnopravnosti kako bi se dodatno osnažili da u ovoj oblasti primjenjuju međunarodne standarde i praksu Evropskog suda za ljudska prava i preveniraju nepotpune statističke podatke kada se traži njihova diferencijacija u odnosu na pol i druge karakteristike;
- Sprovođenje kontinuirane edukacije novinara/ki o standardima izvještavanja koje je kompatibilno sa vrijednostima rodne ravnopravnosti, uključujući i izvještavanje o rodno zasnovanom nasilju, seksizmu, mizoginiji, kao i ženama u sportu.

U oblasti nasilja u porodici, institucija Zaštitnik/ca ljudskih prava je još 2018. godine uputila Inicijativu za izmjenu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici¹¹³⁵, posebno imajući u vidu blagu kaznenu politiku kao i operativnu nejasnoću u definisanju djela nasilja u porodici kao prekršaja ili krivičnog djela. Zaštitnik godinama unazad apeluje i na intenziviranje edukacije pravosudnih kadrova, posebno u vezi sa efikasnijom primjenom zakonodavnog okvira. Naglašena je važnost senzibilnog pristupa prilikom procesuiranja krivičnih i prekršajnih djela, uzimajući u obzir istorijat nasilja i cjelokupnu dinamiku odnosa. Takođe, preporučeno je sprovođenje kontinuirane edukacije profesionalaca koji postupaju sa žrtvama seksualnog nasilja i silovanja, uz poseban fokus na nasilje nad ženama sa invaliditetom, a pohvaljeno je i usvajanje izmjena i dopuna Krivičnog zakonika koji je redefinisao krivično djelo nasilja u porodici sa ciljem lakše operativne jasnoće u diferencijaciji nasilja u porodici kao prekršaja i kao krivičnog djela. Pažnja se posvećuje i slučajevima prinudnog

¹¹³⁵ Više o tome u publikaciji "Analiza odluka sudova za prekršaje Crne Gore u oblasti nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja sa osvrtom na praksu institucije Zaštitnika i Evropskog suda za ljudska prava u toj oblasti", Podgorica, 2021.

zaključenja braka, kao i trgovine ljudima, koji su naglašeni u izvještajima o radu ove institucije.

Saglasno odredbi člana 21 Zakona o zabrani diskriminacije, Zaštitnik vodi posebnu evidenciju o podnijetim pritužbama i pokrenutim postupcima po sospstvenoj inicijativi u vezi sa zaštitom diskriminacije. Na osnovu dostupnih podataka iz Izvještaja o radu za 2021. godinu, Zaštitnik je imao u radu 1.123 pritužbe, a postupak je okončan u 904 predmeta ili 80,50%. U 2021. godini nakon sprovedenog ispitnog postupka u 124 predmeta, Zaštitnik je uputio 343 preporuke nadležnim organima i ustanovama od čega je ispunjeno svega 47,52%, odnosno 163 preporuke.¹¹³⁶

Tabela 6: Način okončanja postupka po pritužbama u 2021.godini¹¹³⁷

Ishod postupka po pritužbama	Broj	Procenat
Nema povrede prava (119)	119	13.16%
Nenadležnost (167)	167	14.24%
Nepostupanje (95)	95	9.67%
Obustava (206)	206	23.48%
Preporuka (124) (po predmetima)	124	15.33%
Spajanjem (55)	55	3.59%
Ukazivanjem (54)	54	4.67%
Upućivanje na druga pravna sredstva (83)	83	13.70%
Inicijativa za donošenje zakona ili izmjena i dopuna zakona ili drugih propisa (1)	1	0.11%
Ukupno	904	

Prema podacima iz broja okončanih postupaka po pritužbama na osnovu diskriminacije u pogledu pola, promjene pola i rodnog identiteta, odnosila su se tri postupka u području rada i zapošljavanja, jedan postupak u području nasilja u porodici, osam postupaka u području rodno zasnovanog nasilja, kao i dva postupka koja su se vodila pred pravosudnim organima po ovom osnovu. Važno je istaći da je bilo 13 postupaka u oblasti zaštite djece od zlostavljanja i zanemarivanja, jedan postupak u slučaju zaštite djece bez roditelja, tri predmeta u oblasti prava na zaštitu od seksualnog iskorišćavanja i dva predmeta u oblasti prava na zaštitu od otmice i trgovine.

Na osnovu dostupnih podataka Izvještaja o radu za 2022. godinu, Zaštitnik je imao u radu 1.109 predmeta u radu, od kojih je postupak okončan u 979 predmeta ili u 88,27% slučajeva. Prema podacima iz ove godine, pojedini subjekti nisu dostavili traženo izjašnjenje ili su docnili u dostavljanju istog, pa je Zaštitnik bio prinuđen da u čak 372 predmeta uputi 482 urgencije radi dostavljanja traženih izjašnjenja. Pred institucijom Zaštitnika je u ovom izvještajnom periodu bilo 26 predmeta u kojima je

¹¹³⁶ Prema podacima "Izvještaja o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2021. godinu", Podgorica, mart 2022. godine.

¹¹³⁷ Preuzeto iz "Izvještaja o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2021.godinu", str. 37.

tražena zaštita od diskriminacije po osnovu pola i to u oblastima rada i zapošljavanja, socijalne zaštite, nasilja u porodici, rodno zasnovanog nasilja, u postupcima pred organima javne vlasti, u postupcima pred pravosudnim organima, u sportu, u oblasti govora mržnje, javnog diskursa i medija, kao i u pristupu dobrima i uslugama. Na osnovu navedenih podataka, uviđa se da je u ovoj godini bilo više postupaka u različitim područjima u pogledu ovog osnova diskriminacije. Takođe, u izvještaju se navodi da je u osam predmeta tražena zaštita od diskriminacije po osnovu bračnog i porodičnog statusa.

Tabela 7: Način okončanja postupka po pritužbama u 2022.godini¹¹³⁸

Ishod postupka po pritužbama	Broj	Procenat
Nema povrede prava (94)	94	9.60%
Nenadležnost (126)	126	12.87%
Nepostupanje (108)	108	11.03%
Obustava (156)	156	15.93%
Preporuka (238) (po predmetima)	238	24.31%
Spajanjem (60)	60	6.13%
Ukazivanjem (86)	86	8.78%
Upućivanje na druga pravna sredstva (109)	109	11.13%
Inicijativa za donošenje zakona ili izmjena i dopuna zakona ili drugih propisa (2)	2	0.20%
Ukupno	979	

Prema podacima iz 2023. godine, Zaštitnik je imao 1.107 predmeta u radu, od kojih je postupak okončan u 958 predmeta ili u 86,54% slučajeva. Kao i prethodne godine, u ovom izvještajnom periodu, Zaštitnik je bio prinuđen da u 372 predmeta uputi 461 urgenciju radi dostavljanja traženih izjašnjenja.

Tabela 8: Način okončanja postupka po pritužbama u 2023.godini¹¹³⁹

Ishod postupka po pritužbama	Broj	Procenat
Nema povrede prava (82)	82	8.56%
Nenadležnost (146)	146	15.24%
Nepostupanje (94)	94	9.81%
Obustava (169)	169	17.64%
Preporuka (190) (po predmetima)	190	19.83%
Spajanjem (51)	51	5.32%
Ukazivanjem (50)	50	5.22%
Upućivanje na druga pravna sredstva (175)	175	18.27%
Inicijativa za donošenje zakona ili izmjena i dopuna zakona ili drugih propisa (1)	1	0.10%
Ukupno	958	

¹¹³⁸ Preuzeto iz "Izvještaja o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2022.godinu", str. 36.

¹¹³⁹ Preuzeto iz "Izvještaja o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2023.godinu", str. 40.

Prema podacima iz broja okončanih postupaka po pritužbama na osnov diskriminacije - pol, promjena pola i rodni identitet odnosila su se tri postupka u području rada i zapošljavanja, po jedan u oblasti rodno zasnovanog nasilja, postupaka pred pravosudnim organima, govora mržnje i javnog diskursa i medija. Diskriminacija je utvrđena u 34 postupka od ukupno 183 postupka zbog diskriminacije.

Praksa institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori ukazuje na značajne izazove u efikasnom sprovođenju zaštite od diskriminacije. Iz izvještaja za poslednje tri godine vidljivo je da Zaštitnik obrađuje veliki broj pritužbi godišnje, od kojih se značajan dio odnosi na pitanja diskriminacije po osnovu pola, rodnog identiteta i promjene pola, kao i rodno zasnovanog nasilja. Međutim, uspješnost sprovođenja preporuka ostaje zabrinjavajuće niska. Analizirajući izvještaje, primjetno je da se broj pritužbi svake godine održava na sličnom nivou, a procentualno uspješno okončanje postupaka i ispunjenje preporuka ostaje na istom, prilično ograničenom nivou. Na primjer, u 2021. godini realizovano je manje od polovine preporuka (47,52%), dok je u 2022. godini evidentan trend povećanog broja urgencija zbog nedostavljanja odgovora od nadležnih institucija. Ovaj problem se ponavlja i u 2023. godini, što ukazuje na nedostatak institucionalne saradnje i odgovornosti prema preporukama ove institucije. Kada je riječ o diskriminaciji po osnovu pola, promjene pola i rodnog identiteta, evidentno je da se najveći broj postupaka odnosi na oblasti rada i zapošljavanja, rodno zasnovanog nasilja i socijalne zaštite. Prisutni su i slučajevi koji se tiču govora mržnje, nasilja u porodici, te pristupa dobrima i uslugama, što oslikava širok spektar problema s kojima se suočavaju građanke i građani u ovim oblastima. Međutim, utvrđivanje diskriminacije u postupcima je relativno rijetko, što otvara pitanja o efikasnosti mehanizama dokazivanja i podrške žrtvama. Pored toga, praksa ukazuje na poteškoće u sprovođenju preporuka i insistiranje na dostavljanju izjašnjenja od strane nadležnih subjekata, što dodatno usporava postupke i zasigurno smanjuje njihovu djelotvornost. Problemi poput nedostatka sankcija za nepoštovanje preporuka i nepravovremenosti odgovora institucija često ograničavaju mogućnosti Zaštitnika da efikasno djeluje. Iako je u poslednjih nekoliko godina primjetno širenje oblasti zaštite i povećanje broja slučajeva koji se obrađuju, ovi rezultati jasno ukazuju na potrebu za jačanjem institucionalne saradnje, poboljšanjem procedura sprovođenja preporuka i unaprjeđenjem zakonodavnog okvira kako bi zaštita od diskriminacije bila zaista djelotvorna. Zaštitnik, kao ključni organ u ovoj oblasti, mora imati snažnije mehanizme i podršku kako bi se osigurala puna zaštita prava svih građanki i građana, posebno ranjivih grupa.

5.5.4. STUDIJE SLUČAJA IZ PRAKSE ZAŠTITNIKA/CE

Studije slučaja iz prakse Zaštitnika ljudskih prava i sloboda predstavljaju dragocjen uvid u stvarne primjere diskriminacije po osnovu pola i načine na koje se pravna zaštita u ovim situacijama primjenjuje u praksi. Kroz konkretne slučajeve moguće je razumjeti kako se diskriminacija manifestuje u različitim oblastima, uključujući rad i zapošljavanje, socijalnu zaštitu, pristup uslugama, nasilje u porodici i druge sfere života. Ove studije osvjetljavaju izazove s kojima se suočavaju pojedinci u borbi protiv nejednakog tretmana, ali i ukazuju na snage i slabosti mehanizama zaštite. Korišćenje studija slučaja ne samo da doprinosi boljem razumijevanju specifičnih oblika diskriminacije već i osnažuje argumentaciju za unaprjeđenje zakonodavnog okvira i institucionalnih praksi. One pokazuju koliko je važna pravovremena reakcija i saradnja nadležnih organa, te nude osnov za oblikovanje preporuka koje mogu unaprijediti zaštitu prava građanki i građana. Studije slučaja, takođe, omogućavaju uvid u korake koji se mogu preduzeti kako bi se prevenirala diskriminacija, podiže svijest o rodnoj ravnopravnosti i doprinosi razvoju pravednijeg društva. Iako je praksa Zaštitnika u ovoj oblasti prilično bogata, za potrebe ovog istraživanja nasumično su izabrani neki od najsvježijih primjera iz prakse koji će biti predstavljeni u ovom radu, u cilju boljeg uvida u predmetnu problematiku.

Studije slučaja: Primjer br. 1¹¹⁴⁰

Jedan od značajnih slučajeva koje je razmatrao Zaštitnik ljudskih prava i sloboda ilustruje kako se diskriminacija po osnovu pola može manifestovati u oblasti rada i zapošljavanja, posebno u vezi s pravima trudnica. U ovom slučaju, Zaštitnik je posebno naglasio da su žene ranjiva kategorija, posebno tokom trudnoće, porodijskog odsustva i odsustva sa rada radi njege djeteta. Nerijetko žene su suočene sa različitim oblicima diskriminacije posebno u kontekstu napredovanja u karijeri, premještanju na niža radna mjesta nakon povratka sa navedenih odsustva, pa sve do prekida radnog odnosa koji je uslovljen ličnim svojstvom zaposlene - njenim polom i porodičnim statusom.

U ovom slučaju, dvije podnositeljke pritužbi, zaposlene u Opštini YY na osnovu ugovora o privremenim i povremenim poslovima, naišle su na kršenje svojih prava tokom korišćenja trudničkog odsustva. Obije žene su bile u radnom odnosu po ovom osnovu duži niz godina – jedna od februara 2016. godine, a druga od novembra 2018. godine. Kada su u januaru 2021. započele trudničko odsustvo zbog trudnoća visokog rizika, na osnovu preporuka ljekara specijalista, njihov status zaposlenja došao je pod

¹¹⁴⁰ Podaci o slučaju preuzeti iz Izvještaja o radu za 2021. godinu.

pitanje. Zaštitnik je u ovom slučaju posebno analizirao okolnosti njihovog radnog odnosa, ističući činjenicu da su njihovi ugovori o privremenim i povremenim poslovima bili zaključivani kontinuirano tokom godina, što nije u skladu s prirodom ove vrste ugovora. Zakonom o radu i Zakonom o lokalnoj samoupravi propisano je da ugovori o privremenim i povremenim poslovima mogu biti zaključeni samo za obavljanje poslova koji nisu dio osnovne djelatnosti poslodavca i koji su manje složeni. Međutim, podnositeljke pritužbi su bile angažovane na poslovima iz redovne nadležnosti Opštine, što je jasno kršenje zakonskih odredbi. Zaštitnik je utvrdio povredu prava i uputio preporuku Opštini da ispravi ovu nepravilnost. Važno je istaći da je preporuka ispoštovana u predviđenom roku, čime je postignuta pravna zaštita za podnositeljke pritužbi.

Ovaj slučaj ukazuje na nekoliko važnih problema u praksi. Prvo, pokazuje kako zloupotreba ugovora o privremenim i povremenim poslovima može negativno uticati na prava zaposlenih, posebno žena tokom trudnoće. Drugo, ističe potrebu za pažljivijom kontrolom poslodavaca u vezi sa poštovanjem zakonskih odredbi. Konačno, ovaj slučaj naglašava ulogu Zaštitnika u identifikaciji i ispravljanju nepravilnosti, čime se osigurava da trudnice i porodilje uživaju pravo na zaštitu od diskriminacije i jednak tretman u oblasti rada.

Studije slučaja: Primjer br. 2¹¹⁴¹

Ovaj slučaj osvjetljava tragične posljedice rodno zasnovanog nasilja u porodici i naglašava potrebu za koordinisanim, sveobuhvatnim i pravovremenim djelovanjem svih nadležnih institucija kako bi se spriječili slični ishodi. Zaštitnik je pokrenuo postupak po sopstvenoj inicijativi, povodom medijskih izveštaja o ubistvu majke petoro dece, čiji je tragičan kraj ukazao na višestruke slabosti u institucionalnim reakcijama na nasilje.

Centar za socijalni rad u Nikšiću, naime, bio je upoznat sa situacijom majke petoro djece od aprila 2016. godine, kada je pokojna XY prijavila nasilje koje trpi od strane supruga, osobe sa istorijom psihijatrijskih oboljenja. Centar je inicirao nekoliko koraka, uključujući obavještanje policije i škole, organizovanje sastanka Multidisciplinarnog tima i slanje nasilnika na prisilno liječenje. Međutim, nakon što je nasilnik otpušten iz bolnice, reakcije Centra su bile sporadične i bez jasne strategije za dugoročnu zaštitu žrtve. Iako je žrtva odbijala određene oblike pomoći, uključujući kućne posjete,

¹¹⁴¹ Podaci o slučaju preuzeti iz publikacije "Analiza odluka sudova za prekršaje Crne Gore u oblasti nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja sa osvrtom na praksu institucije Zaštitnika i Evropskog suda za ljudska prava u toj oblasti", Podgorica, 2021.

evidentno je da sistem nije uspio da osigura njenu sigurnost i adekvatno reaguje na nastavak nasilničkog ponašanja. Postupci Centra su, prema ocjeni Zaštitnika, izostavili ključne elemente protokola, poput intenzivnijeg praćenja situacije i pripreme žrtve za samostalan život, što je moglo smanjiti rizik od fatalnog ishoda. Policija je, sa druge strane, postupala po prijavama, ali u jednom slučaju je tužilaštvo ocijenilo da nema elemenata krivičnog djela u prijetnjama i uvredama koje je nasilnik upućivao žrtvi. Slučaj je sveden na prekršaj, što je u ovakvim okolnostima ozbiljan nedostatak, s obzirom na poznatu istoriju nasilja i psihijatrijsko stanje počinioca. U narednim djelovima ovog istraživanja posebna pažnja se posvećuje pitanju nasilja u porodici u pogledu diferencijacije ovog djela kao prekršaja ili krivičnog djela, što evidentno ima brojne implikacije u praksi, koje su u više navrata bile prepoznate u istaknute u ovom istraživanju, kao i od strane ove institucije. Uprkos prekršajnoj prijavi i preporuci žrtvi da se obrati Centru za socijalni rad i SOS liniji, policija nije pružila dodatnu zaštitu koja bi spriječila nasilnika u ponovnom ugrožavanju žrtve.

Zaštitnik je u ovom predmetu izdao preporuke koje naglašavaju potrebu za dosljednom primenom Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici. Ključne preporuke odnosile su se Centru za socijalni rad u pogledu preduzimanja svih mjera predviđenih protokolom, uključujući pružanje psiho-socijalne podrške, osnaživanje žrtava za prijavu ponovljenih slučajeva nasilja i pravovremeno reagovanje na potencijalne rizike, kao i Specijalnoj bolnici za psihijatriju u pogledu obezbjeđivanja da zdravstvene ustanove djeluju kao dio sistema prevencije nasilja, posebno kroz koordinaciju sa drugim nadležnim organima u slučajevima visokog rizika.

Ovaj slučaj jasno ukazuje na nedovoljnu integraciju između različitih djelova sistema – policije, socijalne službe, zdravstvenih institucija i pravosuđa. U tom smislu, ističe se postojanje ključnih nedostataka i to u pogledu proaktivne zaštite žrtve i kontinuiranog praćenja nasilnika nakon otpuštanja sa psihijatrijskog lečenja, neadekvatna pravna kvalifikacija nasilja, koja umanjuje njegovu ozbiljnost i ostavlja žrtvu nezaštićenom, kao i pretjerano oslanjanje na odluke žrtve, poput odbijanja pomoći, umjesto da se aktivno primjeni systemska podrška koja je prijeko potrebna u ovakvim i sličnim slučajevima. Ovaj slučaj, stoga, naglašava potrebu za unaprjeđenjem sistema zaštite, uključujući bolje osposobljavanje stručnjaka i jačanje multidisciplinarnе saradnje. Primjena preporuka Zaštitnika može biti značajan korak ka osiguravanju efikasnijeg delovanja i sprečavanju tragičnih posljedica nasilja u porodici.

Studije slučaja: Primjer br. 3¹¹⁴²

Ovaj slučaj ilustruje kako složeni aspekti rodno zasnovanog nasilja mogu biti usko povezani sa izazovima u ostvarivanju osnovnih prava na siguran životni prostor, ali i kako formalističko postupanje državnih organa može dodatno otežati položaj žrtava nasilja. Podnositeljka pritužbe XX, naime, već godinama trpi sve oblike nasilja od bivšeg supruga YY, s kojim, uprkos razvodu, dijeli zajedničku kuću. Ovo suživotno okruženje kontinuirano je doprinijelo njenoj izloženosti nasilju, zbog čega je u 2018. godini pokrenula postupak fizičke diobe nekretnine kako bi stvorila uslove za samostalan i siguran život. Kada je pravosnažnim rješenjem okončan postupak o diobi, podnositeljka je, suočena sa problemom zajedničkog ulaza s nasilnikom, započela izgradnju zasebnog stepeništa na kući. Ovi radovi, iako nužni za njenu sigurnost, naišli su na prepreku u vidu odluke urbanističko-građevinske inspekcije da zbog nepostojanja građevinske dozvole donese rješenje o rušenju stepeništa.

Zaštitnik je u ovom slučaju prepoznao ključni problem – iako inspekcija formalno postupa u skladu sa zakonom, ignorisanje specifičnih okolnosti podnositeljkinog položaja, uključujući dugogodišnje iskustvo rodno zasnovanog nasilja, ukazuje na nedostatak senzibiliteta u pristupu nadležnih organa. Zaštitnik je podvukao da su svi društveni činoci, uključujući inspeksijske organe, odgovorni za suzbijanje rodno zasnovanog nasilja. Insistiranje na rigidnom sprovođenju građevinskih normi bez uzimanja u obzir širih socijalnih i pravnih konteksta, dodatno je otežalo položaj žrtve i njen napor da se oslobodi nasilničkog uticaja. Važno je naglasiti da je Zaštitnik već ranije intervenisao u korist podnositeljke, dajući preporuke policiji, Centru za socijalni rad i sudskim organima radi osiguravanja adekvatne zaštite od nasilja.

Ovaj slučaj, stoga, dodatno osvjetljava potrebu za multidisciplinarnim pristupom i koordinacijom različitih institucija u zaštiti žrtava nasilja. On, takođe, ukazuje na potrebu za fleksibilnijim tumačenjem zakonskih normi, posebno u slučajevima gdje se iste prepliću sa ljudskim pravima i zaštitom od rodno zasnovanog nasilja. U konačnici, ovaj primjer naglašava važnost integrisanog pristupa u postupanju prema žrtvama nasilja, gde je ključna empatija i razumjevanje specifičnih okolnosti, kako bi se omogućilo da pravo na sigurnost i dostojanstvo prevaziđe formalnosti zakona, uz posebno apostrofiranje da je ovo mišljenje donijeto u svijetlu što potpunije zaštite žrtve

¹¹⁴² Mišljenje Zaštitnika, broj: 833/20, dostupno na:

https://www.ombudsman.co.me/docs/1636548453_26102021_preporuka_pg.pdf (pristupljeno 27.11.2024. godine)

rodno zasnovanog nasilja, a ne u smislu izbjegavanja obaveze i nepoštovanja zakona iz oblasti građevinarstva.

Studije slučaja: primjer br. 4¹¹⁴³

Ovaj slučaj iz prakse Zaštitnika je veoma važan u pogledu ocjene političke zastupljenosti žena u Crnoj Gori. Naime, podnosioci pritužbe, ovlašćeni predstavnik nevladine organizacije W.W. iz Budve i predsjednik Q.Q., uputili su Zaštitniku inicijativu da pokrene postupak za izmjenu Zakona o izboru odbornika i poslanika. Oni smatraju da član 39a i član 96 Zakona nisu u skladu sa međunarodnim standardima zaštite ljudskih prava, posebno sa članom 25 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i tačkom 7.5 Kopenhaškog dokumenta. Konkretnije, u pogledu člana 39a, podnosioci tvrde da odredbe koje se odnose na kvotni sistem za manje zastupljeni pol diskriminišu žene, jer, iako formalno osiguravaju njihovu prisutnost na izbornim listama, one ostaju na nižim pozicijama koje im ne omogućavaju stvarnu šansu da budu izabrane. U kontekstu člana 96, podnosioci smatraju da se njime diskriminišu kandidati/tkinje na donjim pozicijama liste jer su birači ograničeni redoslijedom liste, čime se krši pravo glasa onih koji su kandidovani na nižim mestima. Podnosioci pritužbe su, sa tim u vezi, zatražili od Zaštitnika da preispita ove odredbe i predloži izmjene Zakona u cilju usklađivanja s međunarodnim standardima, naročito s obzirom na tada predstojeće izbore, kako bi se izbjegla kontinuirana diskriminacija.

Zaštitnik je detaljno analizirao odredbe Zakona u svjetlu domaćih i međunarodnih standarda, uključujući praksu Evropskog suda za ljudska prava i preporuke relevantnih međunarodnih tijela, te u skladu sa tim istakao da je uvođenje kvota bio nedvosmisleno značajan korak ka povećanju učešća žena u političkom životu. Međutim, navedeni sistem od 30% nije dao očekivane rezultate. Podaci pokazuju da je parlamentarna zastupljenost žena ostala niska, jer su žene često bile pozicionirane na nižim mjestima na listama. Zaštitnik se pozvao na zaključke Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena koji preporučuje revidiranje kvota kako bi se osigurala ravnopravna zastupljenost, uz obavezivanje političkih partija da u svakoj grupi od tri kandidata bude najmanje jedna žena. Zaštitnik je, nadalje, naveo da je Ustavni sud Crne Gore već odlučio da ovaj član 96 nije diskriminatoran i da je isti primjenjivan na sve kandidate/tkinje. Shodno zakonskim ograničenjima, Zaštitnik nije ovlašćen da dalje ocjenjuje zakonitost ove odredbe, ali je ovlašćen da daje odgovarajuće preporuke, pa je, u tom smislu, istakao sljedeće preporuke Skupštini Crne Gore i to: da se kvota za manje zastupljeni pol poveća na najmanje 40% kandidatkinja na listama, da se uredi

¹¹⁴³ Mišljenje Zaštitnika broj: 01-141/22 i 01-142/22, Podgorica, 8. april 2022. godine.

redosljed kandidata/tkinja na način koji bi garantovao da među svaka tri kandidata mora biti jedan iz manje zastupljenog pola, te da proces reforme bude transparentan i inkluzivan, uz konsultacije sa svim zainteresovanim stranama. Zaštitnik je, na kraju, zaključio da je postizanje ravnopravne zastupljenosti žena u parlamentarnom životu kompleksan proces koji zahtijeva i zakonodavne ali i društvene promjene.

Odluka Zaštitnika je dobro utemeljena u međunarodnim standardima i predstavlja progresivan pristup ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti u političkom životu. Prepoznajući ograničenost postojećih kvota, Zaštitnik predlaže konkretne izmjene koje bi, ako budu usvojene, mogle doprinijeti većem učešću žena u političkom životu. Međutim, preporuke Zaštitnika, iako ispravne, mogle bi izazvati izazove u implementaciji, s obzirom na otpor političkih partija prema promjenama koje ugrožavaju njihove ustaljene obrasce ponašanja. Takođe, ostaje pitanje praktične primjene povećanih kvota i praćenja njihovog efekta u budućnosti. U pogledu člana 96, Zaštitnik je pravilno ocijenio svoje nadležnosti i poštovao odluku Ustavnog suda. Ipak, ostaje otvoreno pitanje da li bi dodatne promjene u izbornom zakonodavstvu mogle bolje adresirati problem zastupljenosti kandidata/tkinja s nižih mjesta na listama. Sve u svemu, mišljenje Zaštitnika je konstruktivno i usmjereno ka unaprjeđenju izbornog sistema u skladu s najboljim međunarodnim praksama. Ovaj primjer, dodatno, ukazuje na potrebu analize položaja žena na političkim pozicijama i legislativna rješenja u kontekstu ovog istraživanja, pa je posebna pažnja posvećena i ovom pitanju.

Studije slučaja: Primjer br. 5¹¹⁴⁴

Ovaj slučaj je vrlo značajan jer pokazuje praksu Zaštitnika u slučaju govora mržnje, posebno seksističkih i mizoginih komentara sa kojima se žene u Crnoj Gori, posebno one na javnim pozicijama nerijetko susrijeću. Zaštitnik je, naime, po sopstvenoj inicijativi pokrenuo postupak u vezi sa sadržajem, odnosno komentarima na Facebook stranici “Volim Podgoricu”. Ispod objavljenog članka na portalu “Volim Podgoricu” “pod naslovom “XX: Uz blagoslov popa, ako izabereš da rodiš u određenoj opštini dobićeš 500 ili 1000 eura”, od 25. marta 2022. godine, nalazili su se komentari koji vrijeđaju poslanicu XX. Na osnovu ovoga, Zaštitnik je detaljno analizirao niz mizoginih i seksističkih komentara koji uključuju izrazito uvredljive izraze koji ponižavaju ličnost i dostojanstvo poslanice, uz fokus na rodno zasnovane stereotipe i omalovažavanje njene uloge kao žene i javne ličnosti. Uprava policije je prepoznala elemente govora mržnje i podnijela prekršajne prijave protiv pojedinaca, dok su komentari naknadno obrisani.

¹¹⁴⁴ Mišćenje Zaštitnika broj 266/22, Podgorica, 4. novembar 2022. godine,

Zaštitnik je u svom mišljenju posebno istakao da komentari obiluju mizoginim i seksističkim sadržajem koji ne doprinosi argumentovanoj javnoj raspravi, a njima se vrijeđaju čast, ugled i dostojanstvo poslanice XX, koristeći rodno stereotipne i stigmatizirajuće izraze s ciljem ponižavanja i obeshrabrivanja njenog javnog djelovanja. Zaštitnik ističe da ovi komentari predstavljaju zloupotrebu slobode izražavanja i ugrožavaju prava garantovanih Ustavom Crne Gore i međunarodnim standardima, uključujući član 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima. Takođe, Zaštitnik ističe odgovornost medija za moderiranje komentara na svojim platformama, oslanjajući se na praksu Evropskog suda za ljudska prava (predmet Delfi AS protiv Estonije), gdje je potvrđena odgovornost vlasnika portala za nezakonite komentare trećih lica. Zaštitnik, dalje, ističe da ovi komentari koji su identifikovani kao mizogini i seksistički nisu samo pojedinačni ispadi, već simptom dubljih društvenih problema. Seksizam i rodni stereotipi u javnom diskursu često su normalizovani, što zahtijeva odlučnu reakciju kako bi se zaštitila prava žena u javnoj sferi. Portal “Volim Podgoricu” je, u ovom slučaju, pokazao nedostatak odgovornosti u moderiranju sadržaja na svojoj platformi a praksa Evropskog suda jasno ukazuje na obavezu medija da uklone nezakonit sadržaj odmah nakon što postanu svjesni njegovog postojanja. Ovaj slučaj naglašava potrebu za snažnijim regulativama i edukacijom medijskih platformi o govoru mržnje i seksizmu. Takođe, iako su javne ličnosti dužne da tolerišu viši nivo kritike, to ne uključuje govor mržnje, seksističke uvrede i napade na osnovu ličnih svojstava. Komentari usmjereni na poslanicu XX prelaze granicu prihvatljive kritike i služe samo za degradaciju njenog integriteta kao žene. Imajući u vidu navedeno, Zaštitnik je preporučio portalu “Volim Podgoricu” da ubuduće kontroliše i moderira komentare kako bi se spriječilo objavljivanje stavova koji izazivaju, šire, podstiču i pravdaju mizogini, seksistički govor i diskriminaciju žena po osnovu pola, kao ličnog svojstva. Takođe, preporučeno je Upravi policije da nastavi da preduzima mjere i radnje iz svoje nadležnosti, u cilju identifikovanja i procesuiranja lica koja su širila mizogini i seksistički govor na facebook stranici portala “Volim Podgoricu”, kao i da ubuduće u eventualno analognim situacijama prilikom kvalifikovanja prekršaja ima u vidu i relevantne odredbe Zakona o zabrani diskriminacije, kojim je govor mržnje predviđen kao poseban oblik diskriminacije.

Ovaj slučaj ukazuje na potrebu za jačanjem institucionalnih mehanizama za zaštitu od rodno zasnovanog nasilja, uključujući bolju primjenu postojećih zakona i standarda, kao i podizanje svijesti javnosti o seksizmu kao neprihvatljivom obliku diskriminacije, te o dubljoj analizi sajber nasilja prema ženama i strožijih kazni povodom govora mržnje, kao i dalje rasprave u pogledu inkriminisanja govora mržnje kome se sve teže staje na kraj.

Studije slučaja: Primjer br. 6¹¹⁴⁵

Ovaj slučaj je od velikog značaja jer osvjetljava problem rodne diskriminacije u sektoru bezbjednosti gdje su žene izrazito slabo zastupljene, naročito na rukovodećim pozicijama. On ukazuje na strukturalne prepreke s kojima se žene suočavaju uprkos postojanju formalnih kvalifikacija i međunarodnih obaveza države da obezbijedi rodnu ravnopravnost. Statistički podaci iz predmeta jasno pokazuju nedostatak napretka ka ovom cilju, što stvara potrebu za jačanjem institucionalnih mehanizama i donošenjem proaktivnih mjera.

Naime, podnositeljka pritužbe, XX iz Bijelog Polja, zaposlena u Upravi policije od 1998. godine, ukazala je na višegodišnju diskriminaciju po osnovu pola. Iako je završila Pravni fakultet 2018. godine, stekla potrebnu stručnu spremu i položila državni ispit, nije raspoređena na odgovarajuće radno mesto (mlađeg policijskog inspektora), dok su muškarci, sa istim ili nižim kvalifikacijama, dobijali takve pozicije. Njen zahtjev za unaprjeđenjem ignorisan je od strane pretpostavljenih (načelnika AA, BB i CC), a odgovori Uprave policije na njene pritužbe bili su formalistički, negirajući diskriminaciju. Statistički podaci koje je prikupio Zaštitnik pokazuju da su od 31 službenika/ce sa visokom stručnom spremom u Regionalnom centru granične policije „Sjever“, u periodu 2019–2022, samo jedna žena i 30 muškaraca raspoređeni na radna mesta. Zaštitnik je identifikovao da žene čine svega 10% zaposlenih u Upravi policije, dok je u sektoru granične policije zastupljenost žena samo 6%. Uprkos tvrdnjama Uprave policije da nije bilo upražnjenih pozicija, Zaštitnik je preporučio da se razmotri raspoređivanje podnositeljke na odgovarajuće radno mesto i da se preduzmu mere za unaprjeđenje zastupljenosti žena na rukovodećim pozicijama. Zaštitnik je, dalje, utvrdio da je praksa Uprave policije „Sjever“ u najmanju ruku pokazala neosjetljivost prema rodnoj ravnopravnosti i ukazala na mogućnost diskriminacije po osnovu pola. Preporuke Zaštitnika uključuju razmatranje podnositeljkinog unaprjeđenja i veće zalaganje za zastupljenost žena na rukovodećim pozicijama. Pored toga, Zaštitnik je najavio otvaranje novog predmeta povodom tvrdnji podnositeljke o pogoršanju radnih uslova nakon podnošenja pritužbe, što je posebno pohvalno.

Ovaj slučaj, dakle, pokazuje značajan propust Uprave policije u poštovanju rodne ravnopravnosti i ukazuje na sistemsku diskriminaciju žena u sektoru bezbjednosti. Postupak Zaštitnika bio je profesionalan i pravno utemeljen, ali nedovoljno snažan (shodno njegovim nadležnostima i podacima o postupanju prema preporukama Zaštitnika) da izazove neposrednu promjenu. Ovakvi slučajevi trebaju biti posmatrani

¹¹⁴⁵ Mišljenje Zaštitnika broj: 866/21, Podgorica, 12. oktobar 2022. godine.

kao alarm za cjelokupno društvo i državne institucije, zahtijevajući odlučnije korake ka postizanju stvarne ravnopravnosti.

5.6. ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE

5.6.1. OPŠTI OSVRT

Prvi zakon o zabrani diskriminacije u Crnoj Gori donijet je 2010. godine¹¹⁴⁶, a od tada je pretrpio više izmjena i dopuna kako bi se dodatno uskladio sa međunarodnim standardima i odgovorio na sve specifičnije oblike diskriminacije u društvu. Ovaj zakon predstavlja krucijalan korak u zaštiti ljudskih prava i kamen temeljac pravnog okvira i politika za borbu protiv diskriminacije u Crnoj Gori. Predmet ovog zakona je zabrana i zaštita od diskriminacije kao i promocija jednakosti. Iako je Zakon o zabrani diskriminacije generalno usmjeren na zaštitu svih građanki i građana od različitih oblika diskriminacije, ovaj zakon ima izuzetnu ulogu u pogledu ostvarivanja rodne ravnopravnosti i čini jedan od fundamentalnih zakonodavnih rješenja u ovom području. Potrebno je, stoga, posvetiti posebnu pažnju njegovim odredbama i izvršiti rodnu analizu u cilju otkrivanja kako on prepoznaje i tretira rodnu diskriminaciju, kao i koji su njegovi dometi i ograničenja u borbi protiv rodne ravnopravnosti. Ovo je važno jer je dobar anti-diskriminatorni zakonodavni okvir imperativ za sveobuhvatno i djelotvorno djelovanje u cilju eliminisanja svih oblika diskriminacije i ostvarivanju jednakosti, pa Crna Gora mora usvojiti sveobuhvatno anti-diskriminatorno zakonodavstvo kako bi ispunila svoju obavezu u skladu sa međunarodnim pravom ljudskih prava na planu poštovanja, zaštite i ostvarivanja prava na nediskriminaciju i jednakost, i kada je u pitanju rod kao osnov diskriminacije i nejednakosti.

5.6.2. PREGLED ZAKONSKIH ODREDBI

U osnovnim odredbama ovog zakona definiše se njegov predmet, odnosno osnovni cilj (član 1), kao i šta se podrazumijeva pod pojmom diskriminacija u skladu sa ovim zakonom (član 2), postupanja koja se ne smatraju diskriminacijom (član 2a), a sadrži i odredbe o zaštiti od diskriminacije (član 3), lica koja prijavljuju diskriminaciju (član 4), propise i posebne mjere (član 5), pristanak (član 6) i značenje izraza koji se koriste u ovom zakonu (član 6a).

Već u početnim odredbama ovog zakona izričito se propisuje zabrana svakog oblika diskriminacije po bilo kom osnovu, odnosno "svako pravno ili faktičko pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica u odnosu na druga lica, kao i isključivanje,

¹¹⁴⁶ Zakon o zabrani diskriminacije ("Službeni list Crne Gore", br. 046/10 od 06.08.2010, 040/11 od 08.08.2011, 018/14 od 11.04.2014, 042/17 od 30.06.2017).

ograničavanje ili davanje prvenstva nekom licu u odnosu na druga lica”, a kao osnovi diskriminacije navode se: rasa, boja kože, nacionalna pripadnost, društveno ili etničko porijeklo, pripadnost manjinskom narodu ili manjinskoj nacionalnoj zajednici, jezik, vjera ili uvjerenje, političko ili drugo mišljenje, pol, promjena pola, rodni identitet, seksualna orijentacija i/ili interseksualne karakteristike, zdravstveno stanje, invaliditet, starosna dob, imovno stanje, bračno ili porodično stanje, pripadnost grupi ili pretpostavci o pripadnosti grupi, političkoj partiji ili drugoj organizaciji, kao i druga lična svojstva. Definiše se, takođe, neposredna i posredna diskriminacija i uključuje se, dodatno, podsticanje na diskriminaciju, pomaganje i davanje instrukcija u pogledu vršenja diskriminacije. Vidno je, naime, nepostojanje univerzalnih definicija neposredne i posredne diskriminacije u okviru cnorogorskog zakonodavstva, pa se različite definicije susrijeću u ovom zakonu, Zakonu o radu, Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, a one nisu ni u skladu sa direktivama Evropske unije.¹¹⁴⁷ Zakon, dakle, pokriva širok spektar osnova za diskriminaciju, uključujući i rodni. Određene su, zatim, specifične situacije kada se postupanje ne smatra diskriminacijom, kao što su zakonske obaveze očuvanja zdravlja, bezbjednosti, održavanja javnog reda i mira i slično, kada vjersko učenje ili uvjerenje predstavlja istinski, zakonit i opravdan uslov za obavljanje posla, određeni kriterijumi vezani za osiguranje, namjena nekih dobara isključivo za lica sa invaliditetom i slično. Pravo na zaštitu od diskriminacije priznaje se svim fizičkim i pravnim licima i primjenjuje se na javni i privatni sektor. Propisuje se, nadalje, i zaštita lica koja prijavljuju diskriminaciju od eventualnih negativnih posljedica, kakva odredba ima za cilj podsticanje većeg prijavljivanja i smanjenja straha u cilju odvrćanja od prijavljivanja kod žrtve diskriminacije. Od važnosti je istaći i mogućnost donošenja propisa i posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti, čime se propisuje mogućnost organa da donose i sprovode mjere za postizanje ravnopravnosti i onih koji su u nejednakom položaju. Izuzetno važan je i član kojim se posebno akcentuje da pristanak na diskriminaciju ne oslobađa odgovornosti lice koje vrši diskriminaciju.

Drugi odjeljak ovog zakona odnosi se na “posebne oblike diskriminacije” i sadrži sljedeće odredbe: uznemiravanje i seksualno uznemiravanje (član 7), mobing (član 8, brisan), segregacija (član 9), govor mržnje (član 9a), diskriminacija u korišćenju objekata i površina u javnoj upotrebi (član 10), diskriminacija u pristupu dobrima, uslugama i javnom i privatnom sektoru i robi (član 11), diskriminacija po osnovu zdravstvenog stanja (član 12), diskriminacija po osnovu starosne dobi (član 13), diskriminacija po osnovu pripadnosti političkoj, sindikalnoj ili drugoj organizaciji (član

¹¹⁴⁷ Ovdje se misli, u prvom redu, na Direktivu 2000/43, Direktivu 2000/78, Direktivu 2004/113, Direktivu 2006/54, Direktivu 2010/41.

14), diskriminacija u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja (član 15), diskriminacija u oblasti rada (član 16), rasna diskriminacija (član 17), diskriminacija po osnovu vjere ili uvjerenja (član 17a), diskriminacija lica sa invaliditetom (član 18), diskriminacija po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacija i/ili interseksualnih karakteristika (član 19) i teži oblik diskriminacije (20). Premda je pohvalno što se zakonodavac potrudio da na ovaj način obuhvati što više osnova diskriminacije, ostaje nejasno grupisanje ovih odredaba i odredaba iz prvog poglavlja ovog zakona jer se čine sistematički nekoherentnim jer su neki oblici diskriminacije obuhvaćeni u prvom, a neki u drugom poglavlju Zakona, kao i izuzeća koja su predviđena u prvom poglavlju, ali i dodatno u posebnim oblicima diskriminacije u drugom poglavlju.

U trećem odjeljku razmatraju se nadležnosti Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori, kao i procedura podnošenja pritužbi zbog diskriminacije. Regulisani su nadležnosti Zaštitnika/ce (član 21), podnošenje pritužbe (22) i izvještaji Zaštitnika/ce (član 23, brisan). U četvrtom odjeljku se, dodatno, obrađuje i procedura sudske zaštite od diskriminacije definišući prava i obaveze strana u postupku, kao i relevantne procedure za zaštitu od diskriminacije u Crnoj Gori, pa ova dva dijela čine ključ za razumijevanje kako pojedinci mogu ostvariti svoja prava i kako se sprovodi zaštita od diskriminacije u Crnoj Gori. Premda su ove odredbe uopšteno gledajući u skladu sa pravnom tekovinom Evropske unije, postoje izvjesni prostori za poboljšanjem i unaprjeđenjem ove oblasti koje su obuhvaćene predlogom novog zakona u ovoj oblasti.

5.6.3. NACRT ZAKONA O ZAŠTITI JEDNAKOSTI I ZABRANI DISKRIMINACIJE

Ovakav normativan pristup doista je uzrokovao kompleksnost, pa ne čudi odluka zakonotvorca da odustane od izmjena i dopuna ovog zakona, već da pristupi izradi poptuno novog zakona u ovoj oblasti. Aktuelnim Nacrtom zakona o zaštiti jednakosti i zabrani diskriminacije imalo se za cilj izbjegavanje kompleksnosti prethodnog zakonodavnog rješenja, te bolja preglednost, preciznost i jasnoća u strukturisanju zakonskih odredbi. Sve to sa posebnim naglaskom na važan imperativ antidiskriminacionog prava u pogledu poštovanja međunarodnih standarda, u prvom redu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i prakse Evropskog suda za ljudska prava, kao i odredbe prava Evropske unije i relevantnu praksu Suda Pravde Evropske unije, osiguravajući tako zaštitu od diskriminacije u skladu sa pomenutim standardima. Važno je, ipak, istaći da Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI) u preambuli GPR br. 7 o nacionalnom zakonodavstvu

za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije¹¹⁴⁸ ističe da je jasno da sami zakoni nisu dovoljni da bi se iskorijenio rasizam i rasna diskriminacija, ali su zakoni izuzetno važni u borbi protiv isith, te da država donošenjem relevantnih zakonodavnih rješenja u ovoj oblasti šalje snažnu poruku da u društvu vladavine prava neće biti tolerisani pokušaji diskriminacije.¹¹⁴⁹

Problem preplitanja dva prva odjeljka u aktuelnom zakonodavnom rješenju, ovim nacrtom se rješava na način što se u prvom odjeljku koji se odnosi na osnovne odredbe definiše predmet zakona, osnovi diskriminacije i šta je to što se podrazumijeva pod tim pojmom, dok se u drugom odjeljku propisuju oblici diskriminacije i to: neposredna i posredna diskriminacija, propuštanje razumnog prilagođavanja, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje, segregacija, govor mržnje, pomaganje, davanje instrukcija i najavljena namjera vršenja diskriminacije, teži oblici diskriminacije za koje je ovim nacrtom posebno istaknuto da će Sud voditi računa pri odmjeravanju kazne i utvrđivanju visina nadoknade štete, zatim zaštita od viktimizacije, zabrana diskriminacije. U ovom dijelu regulisana su i postupanja koja se ne smatraju diskriminacijom. Treći odjeljak se odnosi na nadležnost Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda i podnošenje pritužbe ovom organu, dok se četvrti odeljak odnosi na sudsku zaštitu, peti na inspeksijski nadzor, šesti na evidenciju, a sedmi na kaznene odredbe koji su u ovom nacrtu mnogo preciznije definisane sa vidnim trendom pooštavanja sankcija.

Generalno posmatrano, crnogorsko antidiskriminatorno zakonodavstvo je dosta napredno i nudi prilično široku zaštitu od diskriminacije, prepoznajući brojne osnove diskriminacije i posebne garancije za određene kategorije zaštićenih lica, što je zadržano aktuelnim nacrtom. S obzirom na činjenicu da je čitavo antidiskriminatorno zakonodavstvo podleglo velikom broju izmjena u prethodnom periodu, kako bi se ispravno i u dovoljnoj mjeri izvršilo transponovanje odredaba međunarodnog i evropskog prava i obezbijedila poptuna usklađenost nacionalnog zakonodavstva, potrebno je posebno povesti računa da postoji zakonska dosljednost u zaštiti od diskriminacije. Pod tim se misli na činjenicu da relevantni međunarodni standardi po svojoj prirodi moraju biti implementirani u različite zakone, pa izmjene i dopune zakonskih rješenja moraju da budu izvršene uzimajući u obzir ne samo vertikalnu već i horizontalnu dimenziju, odnosno preciznu koleraciju između različitih pravnih instrumenata kako bi se obezbijedila koherentnost crnogorskog zakonodavnog okvira.

¹¹⁴⁸ Preporuka br. 7 ECRI o nacionalnom zakonodavstvu za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije, dostupno na: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5aaa> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹¹⁴⁹ Ibid.

Upravo je to bio razlog predlaganja aktuelnog nacrtu kako bi se otklonile nejasnoće, pretjerana deskriptivnost i preklapanje određenih izraza što je u praksi moglo da dovodi do ozbiljnih problema u tumačenju.

5.6.4. ANALIZA SUDSKE PRAKSE

Sudovi za prekršaje su u 2023. godini imali u radu 185 predmeta u kojima su prekršaji imali elemente diskriminacije, i to Sud za prekršaje u Podgorici 100 predmeta, Sud za prekršaje u Budvi 43 predmeta, dok je Sud za prekršaje u Bijelom Polju imao u radu 42 predmeta ovakve vrste. Od ukupno 185 predmeta u radu, u 14 predmeta su prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije, dok su u ostalim predmetima prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o javnom redu i miru, ali su isti prepoznati kao prekršaji sa elementima diskriminacije. Na kraju godine završeno je 76 ili 41,08% predmeta.

Tabela 9: Broj ukupnih predmeta u radu, riješenih i neriješenih predmeta u sudovima za prekršaje¹¹⁵⁰

Sud	Ukupno u radu	Riješeno	Neriješeno
Sud za prekršaje u Podgorici	100	31	69
Sud za prekršaje u Budvi	43	22	21
Sud za prekršaje u Bijelom Polju	42	23	19
Ukupno	185	76	109

Prema tabelarnom prikazu procesuiranih predmeta po Zakonu o zabrani diskriminacije, nije bilo predmeta u kojima je osnov diskriminacije bio pol već se najveći broj predmeta odnosio na nacionalnu pripadnost i seksualnu orijentaciju kao osnov diskriminacije, od čega se dobar dio postupaka koji su se odnosili na diskriminaciju po seksualnoj orijentaciji, konkretnije odnosilo na vrijeđanje preko društvenih mreža.

Slična je situacija i sa praksom sudova za prekršaje u 2022. godini i kojoj je bilo ukupno 122 predmeta u radu. Na kraju godine završena su 42 ili 34,43% predmeta. Od

¹¹⁵⁰ Preuzeto iz Godišnjeg izvještaja o radu sudova za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zabrani diskriminacije i predmetima iz drugih oblasti u kojima prekršaji sadrže elemente diskriminacije za 2023. godinu, str. 2.

ukupno 122 predmeta u radu, u pet predmeta su prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije, dok su u ostalim predmetima prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o javnom redu i miru, ali su isti prepoznati kao prekršaji sa elementima diskriminacije. Takođe, prema tabelarnom prikazu predmeta u ovoj godini koji su procesuirani po Zakonu o zabrani diskriminacije, nije bilo predmeta u kojima je osnov diskriminacije bio pol, već se najveći broj predmeta odnosio na nacionalnu pripadnost i seksualnu orijentaciju kao osnov diskriminacije, a bio je i jedan predmet po osnovu govora mržnje i jedan po osnovu vrijeđanja zbog invalidnosti u kojem je žrtva bila žena, a postupak je okončan oslobađajućom odlukom.

Tabela 10: Broj ukupnih predmeta u radu, riješenih i neriješenih predmeta u sudovima za prekršaje¹¹⁵¹

Sud	Ukupno u radu	Riješeno	Neriješeno
Sud za prekršaje u Podgorici	79	27	52
Sud za prekršaje u Budvi	20	9	11
Sud za prekršaje u Bijelom Polju	23	6	17
Ukupno	122	42	80

U 2021. godini bilo je ukupno 82 predmeta u radu, od kojih su na kraju godine završena 42 ili 51,85% predmeta. Od ukupno 82 predmeta u radu, u jednom predmetu je prekršaj procesuiran u skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije, dok su u ostalim predmetima prekršaji procesuirani u skladu sa Zakonom o javnom redu i miru, ali su isti prepoznati kao prekršaji sa elementima diskriminacije. Kao i u 2022. i 2023. godini, i ovdje nije bilo postupaka u kojima je osnov diskriminacije pol, već su se skoro svi postupci odnosili na slučajeve u kojima je osnov diskriminacije nacionalna pripadnost i seksualna orijentacija.

¹¹⁵¹ Preuzeto iz Godišnjeg izvještaja o radu sudova za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zabrani diskriminacije i predmetima iz drugih oblasti u kojima prekršaji sadrže elemente diskriminacije za 2022. godinu, str. 2.

Tabela 11: Broj ukupnih predmeta u radu, riješenih i neriješenih predmeta u sudovima za prekršaje¹¹⁵²

Sud	Ukupno u radu	Riješeno	Neriješeno
Sud za prekršaje u Podgorici	50	23	27
Sud za prekršaje u Budvi	19	13	6
Sud za prekršaje u Bijelom Polju	12	6	6
Ukupno	81	42	39

Radi boljeg uvida u praksu sudova po osnovu Zakona o zabrani diskriminacije, bitno je navesti da od priloženih podataka o praksi sudova od 2017. godine do 2023. godine nije bilo postupaka u kojima je osnov diskriminacije pol, a 2017. godine bilo je samo tri predmeta u radu po Zakonu o zabrani diskriminacije u kojima je osnov diskriminacije bila seksualna orijentacija. Žrtve ovih prekršaja su uglavnom muškarci, ali ima i priličan broj žena koje su žrtve ovog vida prekršaja.

Podaci o radu sudova za prekršaje u vezi sa Zakonom o zabrani diskriminacije u Crnoj Gori ukazuju na nekoliko važnih izazova. Jedan od ključnih nalaza je da u analiziranom periodu nije bilo postupaka u kojima je osnov diskriminacije pol, što otvara pitanje o nedovoljnom prepoznavanju ili prijavljivanju ovakvih slučajeva. Ovo može ukazivati na nedostatak povjerenja u pravosudni sistem, nisku svijest o rodnoj diskriminaciji ili ograničene kapacitete institucija da procesuiraju ove vrste prekršaja. Pitanje rodne ravnopravnosti često se posmatra iz perspektive prava žena, što je opravdano s obzirom na istorijsku i strukturalnu diskriminaciju kojoj su žene izložene, zbog čega je posebna pažnja ovog istraživanja upravo okrenuta ka tome. Međutim, odsustvo slučajeva diskriminacije po osnovu pola u ovim statistikama ukazuje na potrebu za dodatnim istraživanjem i razmatranjem svih aspekata rodne ravnopravnosti, uključujući prava muškaraca. Zanimljiv je, stoga, i nalaz da su muškarci češće žrtve diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije. Ovo otvara pitanje kako patrijarhat i društvene norme oblikuju iskustva muškaraca u društvu. Tradicionalne rodne uloge, često proizašle iz patrijarhalnih struktura, postavljaju očekivanja koja su ograničavajuća i štetna za muškarce. Patrijarhat ne samo da utiče na žene kroz nejednakosti i nasilje, već i na muškarce kroz pritiske da se pridržavaju rigidnih normi

¹¹⁵² Ibid, za 2023. godinu.

maskuliniteta.¹¹⁵³ Muškarci koji odstupaju od tih normi često se suočavaju sa diskriminacijom, izolacijom ili nasiljem, što ukazuje na potrebu za širim razumijevanjem rodne ravnopravnosti. Istraživanja pokazuju da patrijarhat stvara opresivne uslove za oba pola¹¹⁵⁴ – žene kroz potčinjavanje i muškarce kroz nametanje štetnih standarda ponašanja, što se može dovesti u povezanost sa velikim brojem slučajeva samoubistava i mentalnih poremećaja poput depresije kod muškaraca¹¹⁵⁵, posebno imajući u vidu da se i od njih očekuje da ispune odgovarajuće norme i standarde ponašanja.

Ova pitanja, svakako, zahtijevaju dublje istraživanje i osvjetljavanje u akademskom i pravnom diskursu. Preporučuje se da se rodna ravnopravnost ne posmatra isključivo kroz prizmu ženskih prava, već da se uključi i analiza kako društvene norme, očekivanja i pravni okvir utiču na muškarce kao potencijalne žrtve diskriminacije i društvene nepravde koje on sa sobom nosi, te kako to utiče na njihovo cjelokupno zdravlje i život. Ovo može uključivati ne samo dalje istraživanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, već i mnogo šire društvene procese koji oblikuju odnose moći i identiteta u Crnoj Gori i u pogledu maskuliniteta, koja je savršena studija slučaja za analizu prethodno navedenog.¹¹⁵⁶

¹¹⁵³ Pogledati: R.W Connell, *Masculinities*, Second Edition, University of California Press, 2005;

¹¹⁵⁴ Pogledati: Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York, 1990.

¹¹⁵⁵ Pogledati statistiku o samoubistvima: <https://afsp.org/suicide-statistics/> (pristupljeno 28.11.2024. godine); Murphy GE, "Why women are less likely than men to commit suicide", *Compr Psychiatry*, 1998 Jul-Aug;39(4), 165-75: Ovdje autor navodi da muškarci puno češće izvršavaju samoubistvo jer smatraju da je traženje pomoći - slabost;

<https://www.bbc.com/future/article/20190313-why-more-men-kill-themselves-than-women> (pristupljeno 28.11.2024. godine);

Tania L. King, Marissa Shields, Victor Sojo, Galina Daraganova, Dianne Currier, Adrienne O'Neil, Kylie King & Allison Milner, "Expressions of masculinity and associations with suicidal ideation among young males", *BMC Psychiatry volume 20*, 2020;

Daniel Coleman, William Feigelman, Zohn Rosen, "Association of High Traditional Masculinity and Risk of Suicide Death Secondary Analysis of the Add Health Study", *JAMA Psychiatry*, 2020, 435-437;

Anisur Rahman Khan, Kopano Ratele, Najuwu Arendse. "Men, Suicide, and Covid-19: Critical Masculinity Analyses and Interventions", *Postdigit Sci Educ. 2(3)*, 2020, 651–656.

¹¹⁵⁶ Pogledati: Branko Banović, "(Ne)mogućnost istraživanja tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta", *Antropologija 11, sv.1*, 2011.

5.7. ZAKON O ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI¹¹⁵⁷

5.7.1. OPŠTI OSVRT

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici¹¹⁵⁸ kao *lex specialis* u području porodičnog nasilja donijet je 27. jula 2010. godine i predstavlja ključni instrument u borbi protiv ovog društvenog problema. Ovim Zakonom određen je materijalno – pravni okvir zaštite od nasilja u porodici gdje su određeni i definisani principi, pojam i elementi nasilja u porodici i članovi porodice, kao i kaznene mjere i procesno – pravni okvir u kojem su regulisana pitanja procesnog aspekta zaštite žrtava porodičnog nasilja. U cilju obezbjeđivanja djelotvornije zaštite žrtava nasilja u porodici, usvojen je niz podzakonskih akata za sprovođenje Zakona o zaštiti od nasilja u porodici i to: Pravilnik o bližem sadržaju i izgledu obrasca naređenja o udaljenju ili zabrani vraćanja u stan ili drugi prostor za stanovanje¹¹⁵⁹, Pravilnik o bližem načinu izvršenja zaštitnih mjera udaljenje iz stana, zabrana približavanja i zabrana uznemiravanja i uhođenja¹¹⁶⁰, Pravilnik o bližem načinu određivanja i sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana¹¹⁶¹ i Pravilnik o bližem načinu izvršenja zaštitne mjere obavezno liječenje od zavisnosti¹¹⁶².

5.7.2. POJAM NASILJA I POJAM ČLANOVA PORODICE

U opštim odredbama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, članom 2 određen je pojam nasilja u porodici. Prema ovom Zakonu, nasilje u porodici predstavlja “činjenje ili nečinjenje člana porodice kojim se ugrožava fizički, psihički, seksualni ili ekonomski integritet, mentalno zdravlje i spokojstvo drugog člana porodice, bez obzira na mjesto dje je učinjeno”. U nastavku Zakona, u članu 8 razrađeni su oblici ili radnje nasilja u porodici. Iz navednog člana može se zaključiti da je ovim Zakonom obuhvaćen širok raspon radnji koje mogu biti vrste nasilja u porodici. Sa tim u vezi, član 8 propisuje da se “ugrožavanjem fizičkog, psihičkog, seksualnog ili ekonomskog integriteta, mentalnog zdravlja i spokojstva drugog člana porodice smatra posebno ako član porodice:

¹¹⁵⁷ Objavljen dio istraživanja: Milena Aćimić Remiković, “Nasilje u porodici: prekršaj ili krivično djelo?”, *Zbornik radova “Pravo između stvaranja i tumačenja”*, Sarajevo, 2022, 283 - 305.

¹¹⁵⁸ Zakon o zaštiti od nasilja u porodici (“Službeni list CG”, br. 46/2010, 40/2011-1).

¹¹⁵⁹ Pravilnik o bližem sadržaju i izgledu obrasca naređenja o udaljenju ili zabrani vraćanja u stan ili drugi prostor za stanovanje (“Službeni list Crne Gore”, br. 42/12).

¹¹⁶⁰ Pravilnik o bližem načinu izvršenja zaštitnih mjera udaljenje iz stana, zabrana približavanja i zabrana uznemiravanja i uhođenja (“Službeni list Crne Gore”, br. 4/14).

¹¹⁶¹ Pravilnik o bližem načinu određivanja i sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana (“Službeni list Crne Gore”, br. 50/13).

¹¹⁶² Pravilnik o bližem načinu izvršenja zaštitne mjere obavezno liječenje od zavisnosti (“Službeni list Crne Gore”, br. 21/12).

- upotrijebi fizičku silu, bez obzira da li je nastupila tjelesna povreda drugog člana porodice;
- prijeti napadom ili izaziva opasnost koja može prouzrokovati osjećaj lične nesigurnosti ili psihički bol drugog člana porodice;
- verbalno napada, psuje, naziva pogrđnim imenom i na drugi način vrijeđa drugog člana porodice;
- ograničava drugom članu porodice slobodu komuniciranja sa trećim licima;
- iscrpljuje radom, uskraćuje san i drugu vrstu odmora, prijeti izbacivanjem iz stana i oduzimanjem djece;
- seksualno uznemirava drugog člana porodice;
- uhodi i na drugi način grubo uznemirava drugog člana porodice;
- oštećuje ili uništava zajedničku imovinu ili imovinu drugog člana porodice ili pokušava da to učini;
- uskraćuje osnovna sredstva za egzistenciju drugom članu porodice;
- drskim ponašanjem ugrožava porodični mir člana porodice sa kojim ne živi u porodičnoj zajednici”.

Dalje, ovim članom navodi se da “ugrožavanjem fizičkog, psihičkog, seksualnog ili ekonomskog integriteta, mentalnog zdravlja i spokojstva drugog člana porodice smatra se i ako član porodice ne vodi dovoljno brigu o:

- ishrani, higijeni, odijevanju, medicinskoj zaštiti ili redovnom pohađanju škole ili ne sprječava dijete u štetnom druženju, skitnji, prosjačenju ili krađi ili na drugi način u većoj mjeri zanemaruje podizanje i vaspitanje djeteta;
- ishrani, higijeni, odijevanju ili medicinskoj zaštiti drugog člana porodice o kome je dužan da se stara, a kome je potrebna posebna pomoć zbog bolesti, invaliditeta, starosti ili drugih ličnih svojstava zbog kojih nije sposoban da se stara o sebi”.

Takođe, propisano je i da se prikrivanje člana porodice sa posebnim potrebama smatra težim oblikom nasilja u porodici.

Ovakvo pojmovno određenje nasilja u porodici od strane zakonodavca je apsolutno u skladu sa članom 3 Istanbulske konvencije.

Daljom analizom Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, nailazi se na zakonsko određenje kruga lica koja mogu biti smatrana članovima porodice. Član 3 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici navodi da se članovima porodice smatraju:

- supružnici ili bivši supružnici, njihova djeca i djeca svakog od njih;
- vanbračni supružnici ili bivši vanbračni supružnici, bez obzira na trajanje vanbračne zajednice, njihova djeca i djeca svakog od njih;
- krvni srodnici i srodnici iz potpunog usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom;

- srodnici iz nepotpunog usvojenja;
- tazbinski srodnici zaključno sa drugim stepenom u bračnoj ili vanbračnoj zajednici;
- lica koja žive u istom porodičnom domaćinstvu, bez obzira na srodstvo;
- lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete začeto.

Premda je zakonodavac u slučaju definisanja nasilja u porodici ispoštovao zahtjeve koji su postavljeni u Istanbulskoj konvenciji, čini se, pak, da kada je u pitanju određivanje kruga lica koji se smatraju članovima porodice, ti zahtjevi nijesu ispoštovani. Iako je krug lica koji se smatraju članovima porodice i koji uživaju zaštitu na osnovu ovog zakona široko postavljen, uključujući tako i lica koja dijele isto domaćinstvo bez obzira na srodstvo, ovaj zakon ne obuhvata partnere ili bivše partnere, uopšte lica koja su bila ili su još uvijek u emotivnoj ili seksualnoj vezi bez obzira na to da li su živjela u istom domaćinstvu ili ne, kao i bivše tazbinske srodnike. S tim u vezi, potrebno je da se obezbijedi zaštita od ovakve vrste nasilja i pomenutim licima, pa je potrebno izvršiti dopunu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u ovom dijelu.

5.7.3.ZAŠTITA ŽRTAVA

Opštim odredbama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici obuhvaćeni su i segmenti prava na pomoć i zaštitu koju žrtve nasilja u porodici uživaju. Tako se članom 4 predviđa da žrtva nasilja ima pravo na psihosocijalnu i pravnu pomoć, kao i na socijalnu i medicinsku zaštitu u skladu sa ovim Zakonom. Kada je u pitanju psihosocijalna pomoć i socijalna zaštita, analizirajući naš sistem dolazi se do zaključka da ove vrste podrške još uvijek u našem sistemu obezbjeđuju samo ženske nevladine organizacije. Nadalje, ovim članom određeno je da se ove vrste zaštite obezbjeđuju izricanjem zaštitnih mjera. Određeno je da žrtve koje su djeca, starija lica, lica sa invaliditetom i lica koja nijesu sposobna da se sama o sebi staraju uživaju posebnu pomoć i zaštitu u skladu sa ovim Zakonom. Članom 5 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici utvrđeno je koje se institucije bave pružanjem zaštite od nasilja žrtvama istog. Zakonodavac uređuje veoma širok krug javno – pravnih organa koji se bave zaštitom. U tom smislu, najznačajniju i najodgovorniju ulogu imaju: policija, organ za prekršaje, državno tužilaštvo, centar za socijalni rad ili druga ustanova socijalne i dječije zaštite, zdravstvena ustanova, kao i drugi organ i ustanova koja se bave zaštitom i nevladine organizacije. Njihova uloga u postupku zaštite je izuzetno značajna što bi mogao da bude predmet interesovanja rada koji se posebno bavi institucijama čiji je zadatak pružanje zaštite žrtvama od nasilja u porodici. Za ovaj rad je od značaja pomenuti da je član 5 ustanovio obavezu ovih institucija da u svom radu daju prioritet rješavanju slučajeva nasilja u porodici i da se međusobno obavještavaju radi sprječavanja i otkrivanja nasilja, otklanjanja uzroka i

pružanja pomoći žrtvama, kao i u pomoći žrtvama da nakon pretrpljenog porodičnog nasilja uspostave uslove za bezbjedan život.

5.7.4. ZAŠTITNE I KAZNE NE MJERE

Poseban segment Zakona o zaštiti od nasilja u porodici odnosi se na zaštitne i kaznene mjere. Tako se članovima 19 i 20 eksplicira njihova svrha i vrste. U tom smislu, članom 19 navodi se da se zaštitne mjere ističu radi sprječavanja i suzbijanja nasilja, otklanjanja posljedica učinjenog nasilja i preduzimanja efikasnih mjera prevaspitanja učinioca nasilja, kao i otklanjanja okolnosti koje pogoduju ili podstiču vršenje novog nasilja. U pogledu vrste mjera, zakonodavac je propisao da se licu koje je izvršilo nasilje može izreći jedna ili više zaštitnih mjera, i to:

- udaljenje iz stana ili drugog prostora za stanovanje;
- zabrana približavanja;
- zabrana uznemiravanja i uhođenja;
- obavezno liječenje od zavisnosti;
- obavezni psihosocijalni tretman.

Kada i kako se ove mjere mogu izreći, detaljnije je odrađeno članovima 21 – 25 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici.

5.7.5. PROCESNO - PRAVNI OKVIR

Procesni okvir zaštite žrtava od porodičnog nasilja uređen je Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici. Ovaj Zakon je od značaja i za procesnu zaštitu od nasilja u porodici jer se njime uvode neke važne odredbe za bolje funkcionisanje cjelokupnog sistema zaštite. Prije svega, valja pomenuti hitnost upravnog postupanja svih institucija u slučajevima u kojima postoji porodično nasilje. Takođe, propisana je obaveza svih javno – pravnih subjekata da nasilje prijave, jer je u skladu sa međunarodnim standardima država obavezna i za privatne akte porodičnog nasilja. Propisana je hitnost policijske intervencije i drugih organa koji se bave pružanjem zaštite žrtvama porodičnog nasilja. Ovim zakonom, zajedno sa Zakonom o prekršajima regulisana je oblast nasilja u porodici kao prekršaja, te je akcenat stavljen na zaštitu žrtava nasilja u prekršajnom postupku, kao i na efikasnu primjenu zaštitnih mjera, kao i vrsta prekršajnih sankcija. Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici su propisani prekršaji koji imaju svoju preventivnu svrhu u cilju sprječavanja nasilja u porodici na način što bi se potencijalni vršioci nasilja u porodici od toga odvratili. S tim u vezi, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici propisuje postojanje prekršajne odgovornosti člana porodice za: učinjeno nasilje, zanemarivanje djeteta i drugog člana porodice, učinjeno nasilje u

prisustvu djeteta, učinjeno nasilje kada je žrtva dijete i nepostupanje po naredbi policijskog službenika o udaljenju ili zabrani vraćanja u stan ili drugi prostor za stanovanje. Osim toga, prekršajna odgovornost je predviđena i za druga lica koja su povrijedila neku od materijalnih odredaba.

5.7.6. POSTUPAK PRUŽANJA POMOĆI I ZAŠTITNE MJERE

Postupak pružanja pomoći žrtvi je po svom karakteru hitan. Članom 6 se institucije koje se bave zaštitom žrtava od nasilja u porodici obavezuju da u svim slučajevima porodičnog nasilja, posebno ukoliko je žrtva dijete, starije lice, lice sa invaliditetom, ili lice koje nije sposobno da se o sebi stara, postupaju hitno, posebno vodeći računa da su interes i dobrobit žrtve prioritet u tim postupcima. U tom smislu, hitna intervencija policije, ozebjeđenje žrtve, plan pomoći žrtvi, pružanje socijalne zaštite čine prve procesne radnje ovih institucija, propisane članovima 9 – 18 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici. U tom smislu, shodno ovim članovima policija je u obavezi da odmah po saznanju za nasilje, bez odlaganja preduzme potrebne radnje i mjere u cilju zaštite žrtve, a Centar za socijalni rad, odnosno druga ustanova socijalne i dječije zaštite, zdravstvena ustanova, kao i drugi organ i ustanova koji se bave zaštitom dužni su da, bez odlaganja, pruže zaštitu i pomoć žrtvi u skladu sa svojim nadležnostima. Inače, posebnu ulogu u postupku zaštite žrtve ima Centar za socijalni rad i to posebno kroz utvrđivanje plana pomoći žrtvi i pružanju socijalne pomoći. Povjerljivost postupanja ovih institucija prilikom pružanja zaštite žrtvama od nasilja od značaja je, jer predstavlja bitnu procesnu komponentnu.

5.7.7. POSTUPAK ZA ODREĐIVANJE ZAŠTITNIH MJERA

Pokretanje postupka za određivanje zaštitnih mjera propisano je članom 27 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici. Iz navedenog člana zaključuje se da se postupak za određivanje zaštitnih mjera može pokrenuti na dva načina i to ex private - po zahtjevu i ex officio - službenoj dužnosti. Sa tim u vezi, zahtjev za pokretanje postupka može podnijeti: žrtva ili njen zastupnik, centar za socijalni rad ili druga ustanova socijalne i dječije zaštite, policija ili državni tužilac ili organ za prekršaje po službenoj dužnosti. Članom 26 propisano je izricanje zaštitne mjere, navodeći da se ista može izreći uz kaznu ili kao samostalna sankcija. Organ za prekršaje može da izrekne jednu ili više zaštitnih mjera, ukoliko postoje uslovi za njihovo izricanje, licu koje je izvršilo porodično nasilje. Osim toga, ovim članom propisano je da sud za prekršaje može da odluči da se vrijeme trajanja zaštitnih mjera produži i to ukoliko nijesu prestali razlozi zbog kojih su određeni, najduže do okončanja postupka. Rješenje o izrečenoj zaštitnoj

mjeri, organ za prekršaje je dužan da odmah dostavi organu ili nadležnoj ustanovi za sprovođenje izvršenja, najkasnije u roku od tri dana od dana donošenja istog.

5.7.8. PREKRŠAJNA ODGOVORNOST

Prekršajna odgovornost uređena je u glavi III Zakona o zaštiti od nasilja u porodici koja se naziva “Kaznene odredbe”. Konkretnije, njome se bave članovi od 36 – 39. Članom 36 propisana je prekršajna odgovornost za članove porodice povodom već pomenutih oblika nasilja utvrđenih članom 8. U ovom članu se navodi da će se za navedene oblike nasilja član porodice kazniti za prekršaj novčanom kaznom od najmanje trostrukog iznosa minimalne zarade u Crnoj Gori ili kaznom zatvora od najmanje deset dana.

Nadalje, ovim članom propisane su i veće kazne za slučajeve težih oblika ovih prekršaja i to: novčana kazna od najmanje petostrukog iznosa minimalne zarade u Crnoj Gori ili kazna zatvora od najmanje dvadeset dana ako je prekršaj izvršio član porodice u prisustvu djeteta; novčana kazna od najmanje desetostrukog iznosa minimalne zarade u Crnoj Gori ili kazna zatvora od najmanje trideset dana ukoliko je nasilje učinjeno prema djetetu; novčana kazna od najmanje dvadesetostrukog iznosa minimalne zarade u Crnoj Gori ili kazna zatvora od najmanje 60 dana u slučaju prikrivanja člana porodice sa posebnim potrebama. Zatim, članom 37 propisana je prekršajna odgovornost i za slučajeve zanemarivanja za koje je ovim članom utvrđena novčana kazna od najmanje petostrukog iznosa minimalne zarade u Crnoj Gori ili kaznom zatvora od najmanje deset dana.

Od značaja je pomenuti i postojanje prekršajne odgovornosti drugih lica koja je propisana članom 39. Naime, njime se navodi da će se odgovorno lice u državnom organu, drugom organu, zdravstvenoj, obrazovnoj i drugoj ustanovi, zdravstveni i socijalni radnik, nastavnik, vaspitač i drugo lice kazniti novčanom kaznom od dvostrukog do desetostrukog iznosa minimalne zarade u Crnoj Gori ako ne prijavi policiji učinjeno nasilje za koje sazna u vršenju svojih poslova, kao i lice koje u djelokrugu svog rada sazna da učinilac nasilja ne postupa u skladu sa izrečenom zaštitnom mjerom i o tome ne obavijesti organ za prekršaje, centar za socijalni rad ili drugu ustanovu socijalne i dječije zaštite, policiju ili državnog tužioca. Premda je razumljiv potez zakonodavca da lica koja u obavljanju svoje profesionalne djelatnosti imaju obavezu prijavljivanja nasilja kazni adekvatnom kaznom, ipak se čini paradoksalnim da budu kažnjeni novčanom kaznom koja je i do dva puta veća od novčane kazne kojom se kažnjava vršilac nasilja u porodici. Kazne moraju biti

svrsishodne i srazmjerne učinjenom djelu, te kao takve trebaju biti veće čime bi mogle da djeluju preventivno kada je u pitanju sprječavanje vršenja ovih prekršaja.

5.7.9. PREDLOG ZAKONA O IZMJENAMA I DOPUNAMA ZAKONA O ZAŠTITI OD NASILJA U PORODICI¹¹⁶³

U cilju harmonizacije sa međunarodnim standardima iz ovog područja, u prvom redu sa Istanbulsom konvencijom, kao i Konvencijom o pravima djeteta i stvaranja što kvalitetnijeg i efikasnijeg zakonodavnog okvira u pogledu otklanjanja pojedinih zakonskih neusklađenosti i prostorom za dalje unapređenje određenih aktuelnih rješenja, prepoznata je potreba za izmjenama i dopunama postojećeg zakona koji je u primjeni još od 13. avgusta 2010. godine. Na liniji navedenog, za potrebe ovog istraživanja posebno je važno razmotriti svaki iznijeti predlog pojedinačno i sa posebnom pažnjom, pa će isti biti tako i izloženi u tu svrhu.

Članom 1 Predloga zakona vrši se terminološko usklađivanje sa Ustavom Crne Gore, kao i propisivanjem obaveze usaglašavanja nacionalnog zakonodavstva sa prihvaćenim međunarodnim standardima.

U članu 2 Predloga zakona vrši se izmjena člana 2 važećeg zakona u pogledu definicije nasilja u porodici na način što se vrši još dublje usklađivanje sa članom 3 Istanbulske konvencije, pa se propisuje da se pod ovim pojmom smatra „svako djelo fizičkog, psihičkog ili ekonomskog nasilja do kojeg dođe u porodici ili domaćinstvu ili između bivših ili sadašnjih supružnika odnosno partnera, nezavisno od toga da li učinilac dijeli ili je dijelio domaćinstvo sa žrtvom“.

Članom 3 ovog predloga daje se definicija djeteta kao lica koje nije navršilo 18 godina života i na taj način se u potpunosti vrši harmonizacija sa zahtjevima iz člana 1 Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima djeteta.

Član 4 Predloga zakona vrši izmjenu člana 3 Zakona na način što proširuje definiciju članova porodice. Proširivanjem definicija članova porodice bliže se odgovara zahtjevu Istanbulske konvencije jer se obuhvata veći broj lica koji će za protivpravno ponašanje u smislu ovog prekršaja odgovarati na osnovu ovog zakona, što do sada nije bio slučaj. Članovima porodice, u skladu sa ovim predlogom, smatraće se:

- “bračni ili vanbračni supružnik, partner u zajednici života lica istog pola, njihova zajednička djeca i djeca svakog od njih;

¹¹⁶³ Pogledati: <https://www.gov.me/dokumenta/3f409ae4-f33a-4107-8a70-31d047350f30> (pristupljeno 28.10.2024.godine).

- krvni srodnik i srodnici iz usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom;
- tazbinski srodnici zaključno sa drugim stepenom u bračnoj ili vanbračnoj zajednici, bez obzira da li je brak prestao;
- partner u intimnoj vezi;
- lica koja žive u istom porodičnom domaćinstvu;
- lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete na putu da bude rođeno iako nikad nisu živjela u istom porodičnom domaćinstvu;
- bivši bračni ili vanbračni supružnik, bivši partner u zajednici života lica istog pola;
- bivši tazbinski srodnici zaključno sa drugim stepenom i bivši partner u intimnoj vezi”.

Takođe, valja pomenuti da bi se na ovaj način izvršilo i usklađivanje sa Zakonom o životnom partnerstvu lica istog pola¹¹⁶⁴.

Član 5 ovog predloga na jasan i sistematizovan način propisuje prava koja pripadaju žrtvi tokom postupka sa posebnim osvrtom na zakon koji uređuje prava koja pripadaju djetetu kao žrtvi, oštećenom ili svjedoku.

U članu 6 ovog predloga dodaje se novi stav kojim se propisuje da organi koji se bave zaštitom žrtve u okviru svojih ovlašćenja su dužni da žrtvi koja je lice sa invaliditetom pruže zaštitu na način koji je pristupačan i u skladu sa individualnim zahtjevima žrtve.

Članom 7 Predloga zakona izvršena je izmjena člana 8 važećeg zakona u cilju pravljenja jasnije razlike između nasilja u porodici kao prekršaja ili krivičnog djela i to na način što se prekršajem smatra djelo nasilja u porodici kada se upotrijebi fizička sila „ukoliko nije nastupila tjelesna povreda“, dok je nastupanje tjelesne povrede kriterijum po kojem će se djelo nasilja u porodici kvalifikovati kao krivično djelo. Bitna novina ove izmjene odnosi se, takođe, i na seksualni aspekt koji je postojećim zakonodavnim rješenjem okarakterisan kao prekršaj, pa je u skladu sa najnovijim izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika u kojem se seksualno uznemiravanje inkriminiše kao posebno krivično djelo, ovim predlogom seksualno uznemiravanje u Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici izbrisano, kako bi se u takvim slučajevima ostvarila krivično – pravna zaštita žrtve. Ovim članom, najzad, propisana je i mogućnost pružanja pomoći i zaštite osobama sa invaliditetom i podrazumijeva uskraćivanje, ograničavanje ili

¹¹⁶⁴ Zakon o životnom partnerstvu lica istog pola ("Službeni list Crne Gore", br. 067/20 od 07.07.2020).

uništavanje korišćenja pomagala ili opreme članu porodice koji je osoba sa invaliditetom.

Prema podacima iz Predloga zakona, članom 8 ovog predloga vrši se usklađivanje sa Zakonom o sudovima („Službeni list CG”, br. 11/2015 i 76/2020), dok se članom 9 vrši dopuna člana 10 stava 2 važećeg zakona, na način da su organi koji se bave zaštitom u obavezi da pruže pomoć žrtvi, ali i drugim institucijama u hitnim intervencijama. Takođe, dodat je i novi stav koji propisuje da organi i ustanove koji pružaju zaštitu i pomoć žrtvi dužni su da osiguraju pristupačnost, kao i proceduralne adaptacije tokom postupka za žrtve koje su osobe sa invaliditetom.

U članu 10 ovog predloga, dodaje se novi član kojim se propisuje da organi koji se bave zaštitom imaju dužnost da u slučaju neposrednih saznanja o nasilju u porodici u kojem je uključeno dijete kao svedok isto prijave Centru za socijalni rad. Na ovaj način izvršilo se usklađivanje sa članom 26 Istanbulske konvencije, te su dodatno predviđene mjere koje se odnose na psihosocijalnu podršku primjerenu uzrastu djeteta, a dužna pažnja se poklanja najbolje interesu djeteta. Propisan je, takođe, i bliži način postupanja, obuke lica koja postupaju sa djecom kao žrtvama, oštećenim ili svjedocima, kao i zaštite i podrške za djecu svjedoke koje propisuje ministarstvo nadležno za poslove pravosuđa.

U Predlogu zakona se nadalje članom 11 briše član 12 važećeg zakona, dok se članom 12 vrši dopuna člana 16 stava 3 kojim se preciznije definiše ko može biti povjerljivo lice, kao i da to lice ne može biti svjedok u postupku ako ima posredna i neposredna saznanja o nasilju. U članu 15, nadalje, vrši se izmjena člana 20 tačkaka 3 i 5 na način što su razdvojene zaštitne mjere koje se određuju učiniocu nasilja. Dodata je i nova zaštitna mjera „obavezno psihijatrijsko liječenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi.“ Članom 16 ovog predloga vrši se usklađivanje sa Zakonom o prekršajima ("Službeni list CG", br. 1/2011, 6/2011, 39/2011, 32/2014, 43/2017), dok se u članu 17 vrši dopuna u članu 22 aktuelnog zakona u kojem se dodaje novi oblik ponašanja i to kršenje zaštitne mjere.

Članovima 18 i 19 ovog predloga vrši se još jedna važna izmjena u pogledu jasne diferencijacije između uznemiravanja i uhođenja, pa su ovi pojmovi prepoznati kao različiti oblici nasilja u porodici koji zaslužuju i izricanje posebnih zaštitnih mjera, te su ovim izmjenama odvojeni čime je uhođenje dodatim članom 23a prepoznato kao posebna vrsta prekršaja u odnosu na uznemiravanje. Uhođenje, sa jedne strane, podrazumijeva poseban oblik nasilja i odnosi se na pažljivo posmatranje svih radnji i činjenja žrtve sa ciljem uznemiravanja i kontrole, dok uznemiravanje, sa druge strane,

podrazumijeva i neke druge radnje, recimo, vrijeđanje, nazivanje pogrđnim imenima, izricanjem različitih vrsta zabrana žrtvi, odnosno, neki drugi oblici psihičkog nasilja nad žrtvom.

Ovim predlogom se vrši i izmjena člana 25 važećeg zakona u smislu trajanja zaštitne mjere „Obavezni psihosocijalni tretman“, čije se trajanje produžava zamjenom riječi „ne duže“ sa riječima „ne kraće“ od 6 mjeseci, uz obavezu pribavljanja mišljenja Ministarstva zdravlja, u cilju što bolje zaštite žrtve. U članu 21 Predloga zakona propisuje se dodavanje novog stava u članu 26 aktuelnog zakona u pogledu izricanja zaštitne mjere uz kaznu zatvora, pa se vrijeme koje je provedeno na izdržavanju kazne zatvora ne uračunava u vrijeme trajanja zaštitne mjere. Članom 22 ovog predloga, nadalje, mijenja se član 29 stav 3 zakona, na način što se podnosiocu zahtjeva za izricanje zaštitne mjere koji je podnešen prije pokretanja postupka, produžava rok za podnošenje zahtjeva za pokretanje postupka.

Članovi 24 i 25 Predloga zakona imaju za cilj da riješe problem blage kaznene politike na koju se alarmantno upozoravalo sa više nacionalnih i međunarodnih adresa¹¹⁶⁵, posebno u pogledu izricanja novčanih kazni koje su bile blizu zakonskog minimuma učiniocima prekršaja. Sa tim u vezi, ovim izmjenama se povećava raspon kazni i vrši usaglašavanje sa Zakonom o prekršajima¹¹⁶⁶.

U članu 26 Predloga zakona vrši se izmjena aktuelnog člana 38 u pogledu odgovornosti učinioca za nepostupanje po naredbi policijskog službenika o udaljenju ili zabrani vraćanja u stan ili drugi prostor za stanovanje za šta se propisuje kazna zatvora u trajanju od najmanje trideset dana. Konačno, članom 27 definisan je rok za donošenje podzakonskog akta.

Analiza ovog predloga zakona ukazuje na moguće rješenje određenih problema koji su se javljali u praksi, posebno u pogledu jasnog razgraničenja nasilja u porodici kao prekršaja ili kao krivičnog djela, kao i u pogledu proširenja definicije članova porodice i strožije kaznene politike. Apsolutno je i bez pogovora potrebno izvršiti izmjene i dopune Zakona o zaštiti od nasilja u porodici jer bi u suprotnom on zadržao status quo i ne bi bilo moguće otkloniti detektovane probleme u ovom području. No, kakve će dosege usvajanje izmjena i dopuna iz ovog predloga imati u praksi, ostaje da se vidi.

¹¹⁶⁵ Pogledati u Poglavlju III, CEDAW i GRAVIO preporuke.

¹¹⁶⁶ Zakon o prekršajima ("Službeni list CG", br. 1/2011, 6/2011, 39/2011, 32/2014, 43/2017).

5.7.10. ANALIZA SUDKSE PRAKSE

Tabela 12: Pregled rada sudova za prekršaje i nekadašnjih organa za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zaštiti od nasilja u porodici (14. avgust 2010. godine – 31. decembar 2023. godine)¹¹⁶⁷

Godina	Broj predmeta	Broj završenih predmeta	Žrtava nasilja				Nasilnika				Profil nasilnika (po raspoloživim podacima)				
			Pozicijama		Mogućima		Pozicijama		Mogućima		Radni status		Stepen obrazovanja		
			M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	Nezaposlen i penzioner	Zaposlen	OŠ	SSS	VS i VSS
2010-2015	5.103	4.313	1.277	3.280	157	164	4.191	635	37	7	2.405	1.396	629	1.571	798
2016	2.073	1.573 75,83%	557	1.143	98	65	1.461	306	14	7	908	618	399	559	98
2017	1.790	1.366 76,31	474	977	86	51	1.284	261	24	4	756	540	277	643	68
2018	1.972	1.563 79,26%	560	1.089	104	64	1.395	337	40	9	852	627	274	754	96
2019	2.059	1.487 72,22%	492	1.032	85	85	1.378	206	30	3	858	589	344	669	71
2020	2.133	1.449 67,93%	471	973	124	91	1.276	356	22	5	795	658	342	646	58
2021	2.176	1.539 70,73%	538	1.016	159	108	1.408	383	30	4	817	714	385	660	93
2022	2.201	1.565 71,10%	564	1.108	110	89	1.462	370	25	4	770	730	347	808	121
2023	2.311	1.582 68,45%	603	1.217	125	89	1.518	452	17	3	719	809	489	767	128
Ukupno za sve godine		16.437	5.536	11.835	1.048	809	15.373	3.306	239	46	8.880	6.681	3.486	7.077	1.531
Ukupno za posljednje tri godine		4.686	1.705	3.341	394	266	4.388	1.205	72	11	2.306	2.253	1.221	2.235	342

Tabela pruža detaljan pregled rada sudova za prekršaje i nekadašnjih organa za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u periodu od 14. avgust 2010. godine zaključno sa 31. decembrom 2023. godine i ukazuje na značajne trendove, izazove i mogućnosti za poboljšanje pravnog okvira i pristupa ovom problemu. Poseban fokus prilikom analize podataka odnosi se na period od posljednje tri godine, čime se dodatno omogućava uvid u trendove i obrasce.

¹¹⁶⁷ Preuzeto: Podaci od Sudskog savjeta, preuzeti na dan 07.11.2024.godine.

Ukupno je riješeno 16.437 predmeta, a u posljednje tri godine 4.686, što čini 28,51% svih predmeta u proteklih 13 godina. Značajan broj predmeta, posebno u posljednje tri godine, može ukazivati na povećanu svijest o problemu nasilja u porodici i spremnosti žrtava da prijave nasilje. Ipak, može sugerisati i da se nasilje u porodici ne smanjuje i da je sve više žrtava spremno da potraži pravdu. U svakom slučaju, potrebno je nastaviti raditi na podizanju svijesti o pravima žrtava i dostupnim resursima, što bi u budućnosti moglo značajno uticati na još veći broj prijava porodičnog nasilja.

Iz priloženih podataka nema sumnje da punoljetne žene čine većinu žrtava nasilja u porodici, dok su punoljetni muškarci u izrazito većem broju nasilnici, što ukazuje na rodne stereotipe i patrijalne vrijednosti koje se i dalje održavaju u našem društvu. Na primjer, u 2023. godini bilo je 1.217 punoletnih žena koje su bile žrtve, u poređenju sa samo 603 muškarca. Taj trend se može primijetiti u svim godinama, što odražava podatke iz globalnih izvora o rodno zasnovanom nasilju, gde se žene češće pojavljuju kao glavne žrtve. Kada su u pitanju maloljetne žrtve, brojke su niže, ali i dalje značajne. Ovaj trend je zabrinjavajući, jer ukazuje na rizik i ranjivost djevojčica u porodičnom okruženju.

Analizirajući status nasilnika, i pored značajnog broja lica koja su zaposlena, ističe se dominacija nasilnika sa osnovnim i srednjim obrazovanjem, što može ukazivati na socio – ekonomske faktore kao uzroke učestalijeg nasilja u porodici među ovim socio – ekonomskim grupama stanovništva, što ide u prilog teorijskim debatama u kojima se socio – ekonomski status, obrazovanje i tradicionalne rodne uloge vrlo često karakterišu kao faktori koji doprinose nasilju u porodici. Konkretnije, 2023. godine, 2.306 nasilnika bilo je nezaposleno, dok je 2.253 bilo zaposleno ili penzionisano, dok je 2023. godine registrovano 3.486 nasilnika sa srednjom školom. Studije su pokazale da nivo obrazovanja može uticati na stavove prema nasilju u porodici, gdje niži nivo obrazovanja može biti povezan sa tradicionalnijim i patrijarhalnijim vrijednostima koje opravdavaju nasilje (npr. izveštaji UNESCO-a i studije u oblasti sociologije rodnih uloga). U tom pogledu, značajno je razviti obrazovne programe koji se fokusiraju na promjenu rodnih stereotipa i pružanje alata za prevenciju nasilja, sa posebnim fokusom na rad sa mladima. Takođe, kako veliki dio nasilnika ima radno mjesto, odnosno, zaposlenje, to može ukazati na potrebu za različitim socijalnim programima koji bi se bavili uzrocima nasilja, a ne samo posljedicama. Interesantno je pratiti i 2020. godinu posebno povezanu sa pandemijom COVID-19. Tokom pandemije, zabilježen je globalni porast u slučajevima nasilja u porodici, ali je proces prijavljivanja i rješavanja ovih slučajeva bio otežan zbog zatvaranja i ograničenog pristupa institucijama.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁸ Pogledati: UN Women, *The Shadow Pandemic: Violence Against Women During COVID-19*, 2020.

Međutim, iz ovog tabelarnog prikaza ne mogu se utvrditi znatnija odstupanja koja bi ukazala na promjene izazvane pandemijom.

Tabela 13: Vrste izrečenih sankcija¹¹⁶⁹

Godina	Novčana kazna	Kazna zatvora	Uslovna o.	Opomena	Zaštitna mjera	Obustava	Vaspitna mjera	Odbačaj	Oslobadajuća odluka
2010-2015	1.428	378	480	414	345	223	28	35	982
2016	489	107	177	94	104	9	33	489	71
2017	443	103	179	95	57	8	5	428	52
2018	521	165	256	102	58	27	13	368	53
2019	534	121	238	109	51	15	13	360	46
2020	485	83	239	126	71	17	12	361	55
2021	443	106	289	119	89	11	21	344	117
2022	503	145	319	104	60	8	11	334	81
2023	451	155	351	108	72	19	18	331	77
Ukupno za sve godine	5.297 32,22%	1.363 8,29%	2.528 15,38%	1.271 7,73%	907 5,52%	337 2,04%	154 0,94%	3.050 18,55%	1.534 9,33%
Ukupno za zadnje 3g.	1.397 29,81%	406 8,66%	959 20,47%	331 7,06%	221 4,72%	38 0,81%	50 1,07%	1.009 21,53%	275 5,87%

Dalje, najveći broj sankcija odnosi se na izricanje novčanih kazni i uslovne osude, dok se u mnogo manjoj mjeri izriču kazna zatvora, opomena ili zaštitne mjere. Takođe, veliki je procenat odbačaja i oslobadajućih odluka, koje mogu ukazati na slabosti u procedurama i dokazivanju. Nedostatak dokaza, nesigurnost žrtava ili strah od

¹¹⁶⁹ Podaci od Sudskog savjeta, preuzeti na dan 07.11.2024.godine.

posljedica mogu posebno uticati na ishod svakog pojedinačnog slučaja. U tom pogledu, treba nastaviti sa dosadašnjom praksom obuka sudija o posebnim pitanjima koja se tiču nasilja u porodici, kako bi se poboljšalo razumjevanje i adekvatniji pristup ovim delikatnim slučajevima. Prilično nizak broj slučajeva u kojima se izriču zaštitne mjere može da bude zabrinjavajući posebno jer one nekada igraju najvažniju ulogu u pogledu očuvanja nečijeg života, što je pokazao veliki broj femicida u kojima žene nisu imale adekvatnu zaštitu u tom pogledu. To bi značilo da zaštitne mjere ne samo da treba češće izricati već i iznaći adekvatan način da se one efektivno sprovedu u praksi. Žrtve moraju imati pristup adekvatnoj podršci i zaštiti kako bi se osjećale sigurno i zaštićeno, što bi direktno uticalo i na veći broj prijava slučaja nasilja u porodici.

Kroz analizu podataka o sudskoj praksi, može se uočiti niz faktora koji doprinose nasilju u porodici i njegovom rješavanju. Osim dobrog pravnog okvira, potreban je holistički pristup koji uključuje i druge mjere: edukacije i obuke sutkinja i sudija, advokata/ica i policijskih službenika/ca kako bi se bolje razumjela kompleksnost ovih slučajeva i pružila odgovarajuća podrška žrtvama; povezivanje pravnih mjera sa socijalnim i obrazovnim intervencijama, kroz rehabilitaciju nasilnika, kao i pružanje podrške žrtvama kao dio sveobuhvatne strategije; povećanje vidljivosti problema nasilja u porodici kroz javne kampanje koje će informisati građanke i građane o dostupnim resursima i pravima; osiguranje da su zaštitne mjere efikasno sprovedene i da žrtve imaju pristup sigurnim skloništima i psihološkoj podršci; te kontinuiranu saradnju između pravnih institucija, nevladinih organizacija i lokalne zajednice kako bi se doprinijelo efikasnijem rješavanju problema porodičnog nasilja. Samo kroz zajedničke napore i holistički pristup moguće je stvoriti okruženje u kojem su žrtve zaista zaštićene, a nasilnici odgovorni za svoje postupke.

Studije slučaja: Primjer br. 1¹¹⁷⁰

U predmetu PP.br.7576/17-27, okrivljeni je uputio svojoj supruzi sljedeće riječi: “ciganko, ološu, uličarko jedna, ubiću tebe i sinove, ubiću ti prvo tri sina, da ti gledaš pa onda tebe, zaklaću te. Idem sad da ti nađem sinove, nek se nacrtaju kući, sve ću vas pobiti”. U sprovedenom postupku utvrđeno je da je okrivljeni bio u vidno alkoholisanom stanju, te da se i ranije više puta ponašao na ovakav način, kao i da je znao da bude mnogo agresivan, ali oštećena nije ranije prijavljivala svog supruga kako bi sačuvala porodični mir. Sud je utvrdio krivicu u pogledu prekršaja iz člana 36 stav 1 tačka 2 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici i kaznio okrivljenog kaznom zatvora u trajanju od 15 dana i izrekao zaštitnu mjeru - udaljenje iz stana u trajanju od tri mjeseca.

¹¹⁷⁰ PP.br. 7576/17-27

Sud je posebno cijenio što okrivljeni ranije nije bio kažnjavan. Oštećena je u završnim riječima iskazala da se boji da će okrivljeni ponoviti ovakvo ponašanje, što je okrivljeni i potvrdio. Ovaj slučaj ukazuje na utvrđene činjenice iz mnogih istraživanja, a to je da nasilnici vrlo često upotrebljavaju alkohol, te da su, po prirodi stvari, povratnici u izvršenju ovih djela.

Studije slučaja: Primjer br. 2¹¹⁷¹

U predmetu PP.br.3213/17-26, okrivljeni je upotrijebio fizičku silu prema svojoj supruzi sa kojom već 5 godina ne živi zajedno, na način što joj je zadao više udaraca otvorenim šakama u predjelu glave i tijela, upućujući joj riječi “kurvo, droljo, ubiću te, ućuti više”. Okrivljeni je priznao da je fizički napao svoju suprugu i da joj je zadao više udaraca. Sud je cijeneći činjenice slučaja izrekao uslovnu osudu - kaznu zatvora u trajanju od 10 dana, pri čemu se ova kazna neće izvršiti ukoliko okrivljeni u roku od 3 mjeseca od dana pravosnažnosti rješenja ne učini novi prekršaj, kao i zaštitnu mjeru zabrane približavanja žrtvi u trajanju od 3 mjeseca. Ovaj slučaj je alarmantan. Procesuirati fizički napad i nanošenje tjelesnih povreda kao prekršaj a ne kao krivično djelo je doista veliki propust sistema. Upravo je ovo razlog zbog kojeg je u ovom istraživanju posebna pažnja posvećena analizi porodičnog nasilja kao prekršaja i kao krivičnog djela, a detaljnija analiza se sprovodi u dijelu analize nasilja u porodici kao krivičnog djela shodno Krivičnom zakoniku.¹¹⁷²

Studije slučaja: Primjer br. 3¹¹⁷³

U predmetu PP.br.1113/17-1, okrivljeni je upotrijebio fizičku silu prema svojoj supruzi na način što joj je zadao više udaraca pesnicama u predjelu potiljka - glave, leđa, desnom nogom udarao u njenu desnu butinu i uputio joj riječi sljedeće sadržine “masakriraću te kad tad, kurvo, idi za Mojkovac, tamo ti je i mjesto”. Oštećena je navela da je okrivljeni bio u alkoholisanom stanju, a ćerka okrivljenog i oštećene je potvrdila navode oštećene. Sud je izvršio uvid u izvod iz prekršajne evidencije okrivljenog u kome je naznačeno da je okrivljeni kažnjen za prekršaj iz oblasti Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, gdje mu je izrečena zaštitna mjera udaljenje iz stana i zaštitna mjera zabrane približavanja oštećenoj. Sud je izrekao kaznu zatvora u trajanju od 10 dana. Za fizički napad i ponovljeno nasilje, dakle, lice koje je u alkoholisanom stanju, uz mogućnost ponavljanja nasilja, biva osuđeno na 10 dana zatvora. Uz prethodni primjer,

¹¹⁷¹ PP.br.3213/17-26

¹¹⁷² Pogledati Poglavlje VI, podnaslov: 5.8.3.5. Nasilje u porodici.

¹¹⁷³ PP.br. 1113/17-1

i ovaj primjer iz prakse predstavlja vapaj za adekvatnim legislativnim rješenjima i sankcijama u ovoj oblasti.

Studije slučaja: Primjer br. 4¹¹⁷⁴

U predmetu PP.br.7842/17-6, okrivljeni je upotrijebio fizičku silu prema svojoj nevjenčanoj supruzi na način što ju je uhvatio desnom rukom za njenu desnu ruku iznad zgloba uvrćući je u stranu, nakon čega joj je prijetio da će je ubiti i da će sve polomiti, te da će je unakaziti. Iz izvoda prekršajne evidencije je utvrđeno da je okrivljenom izricana zaštitna mjera udaljenje iz stana i zabrana približavanja, koje prema izjavama oštećene nisu bile poštovane. Sud je cijenio odbranu okrivljenog koji nije priznao počinjeni prekršaj pa je njegovu odbranu smatrao kao sračunatu na izbjegavanje prekršajne odgovornosti i prekršajnog sankcionisanja. Cijenjen je i psihički odnos okrivljenog prema djelu, te njegovo ponašanje tokom izvršenja djela koje je ukazalo na to da je bio u potpunosti svjestan da svojim radnjama čini zabranjenu djelatnost, pa je izvršenje očigledno bilo smišljeno. Sud je izrekao novčanu kaznu u iznosu od 150 eura i zaštitnu mjeru - udaljenje iz stana u trajanju od šest mjeseci. Naša jurisprudencija, dakle, kao odgovor na ponavljano nasilje, sa fizičkim premisama, izriče novčanu kaznu. Analizom sudske prakse u slučajevima porodičnog nasilja, postaje sasvim jasno zašto GREVIO alarmantno apeluje na procesuiranje porodičnog nasilja kao krivičnog djela, posebno u ovakvim slučajevima u kojima postoji fizičko nasilje, te na blagu, zapravo, preblagu kaznenu politiku koja karakteriše crnogorske sudske postupke porodičnog nasilja.

Studije slučaja: Primjer br. 5¹¹⁷⁵

U predmetu PP.br.PP.br.2427/16-33, okrivljeni je zbog prijetnje napadom, tako što je supruzi govorio “slomiću te”, kažnjen novčanom kaznom u iznosu od 150 eura. Sud je cijenio raniju nekažnjavanost okrivljenog, te je u odsustvu otežavajućih okolnosti izrekao pomenutu kaznu. Ovaj primjer, upravo, ukazuje na činjenicu koliko je kazna u prethodnom slučaju bila apsurdna i neodgovarajuća načinu izvršenog djela porodičnog nasilja.

¹¹⁷⁴ PP.br. 7842/17-6

¹¹⁷⁵ PP.br. 2427/16-33

5.8. KRIVIČNI ZAKONIK

5.8.1. OPŠTI OSVRT

Krivični zakonik¹¹⁷⁶ je osnovni zakon kojim se regulišu krivična djela i sankcije za njih na teritoriji Crne Gore. Njegova svrha je da obezbijedi zaštitu ljudi i drugih osnovnih društvenih vrijednosti što predstavlja osnov i granice za određivanje krivičnih djela, propisivanje krivičnih sankcija i njihovu primjenu u mjeri u kojoj je to nužno za suzbijanje tih djela. Krivični zakonik je sastavljen od opšteg dijela u kojem su sadržani principi i pravila o odgovornosti i sankcijama, kao i od posebnog dijela gdje su detaljno propisana konkretna krivična djela i kazne za ista. Ovaj zakonik je, stoga, ključan za uspostavljanje pravne sigurnosti i prevenciju kriminaliteta u Crnoj Gori.

5.8.2. IZMJENE I DOPUNE KRIVIČNOG ZAKONIKA KROZ RODNU PERSPEKTIVU

Tokom proteklih godina, usvajane su značajne izmjene i dopune Krivičnog zakonika kojim se on usklađivao sa evropskim i međunarodnim standardima iz različitih oblasti. U području rodne ravnopravnosti, Krivični zakonik ima neprocjenjivu ulogu i značaj, posebno u pogledu harmonizacije sa Istanbulskom konvencijom u ovoj oblasti. Postojao je određen broj krivičnih djela koja ranije nisu bila obuhvaćena Krivičnim zakonikom, a koja je u naše zakonodavstvo trebalo inkriminisati i obezbijediti adekvatne sankcije kako bi ista imala adekvatno dejstvo. Na liniji navedenog, bilo je potrebno uvesti čitav niz novih krivičnih djela, poput, recimo, genitalnog sakaćenja žena, proganjanja i slično. Izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika Crne Gore se, u tom cilju, izvršilo dodatno usklađivanje sa zahtjevima koje postavlja Istanbulska konvencija.

Skupština Crne Gore je, recimo, u 2023. godini usvojila značajne izmjene Krivičnog zakonika sa ciljem unaprjeđenja zaštite prava žena i usklađivanja domaćeg zakonodavstva sa evropskim i međunarodnim pravnim okvirom. Ove izmjene su donijete zbog usaglašavanja sa konvencijama Savjeta Evrope, u prvom redu Istanbulskom konvencijom, kao i standardima Evropskog suda za ljudska prava i drugim relevantnim međunarodnim dokumentima u ovoj oblasti. Od ukupno 83 izmjene čak 17 izmjena se odnosilo na uvođenje novih krivičnih djela sa ciljem preventivne uloge Zakonika i potencijalnog odvrćajućeg uticaja na počiniocima krivičnih djela. U pogledu rodne ravnopravnosti od važnosti je uvođenje sljedećih krivičnih djela ovom izmjenom, i to: zloupotreba tuđeg snimka, fotografije, portreta, audio zapisa ili

¹¹⁷⁶ Krivični zakonik Crne Gore ("Službeni list Crne Gore" br. 70/2003, 13/2004, 47/2006 i "Službeni list Crne Gore", br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - drugi zakon, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015 - drugi zakon, 44/2017, 49/2018, 3/2020, 26/2021 - ispravka, 144/2021 i 145/2021 i 110/2023).

spisa sa seksualno eksplicitnim sadržajem (175a); seksualno uznemiravanje (211c); prinudno zaključenje braka, vanbračne zajednice ili životnog partnerstva lica istog pola (214a) i prodaja djece (445a). Osim ove izmjene, u prethodnom periodu uvedeno je još krivičnih djela značajnih za ovu oblast, i to: sakaćenje ženskih genitalija (151a), prinudna sterilizacija (151b), povreda ravnopravnosti (159), proganjanje (168a), silovanje (204), obljava nad nemoćnim licem (205), obljava nad djetetom mlađim od četrnaest godina (206), obljava zloupotrebom položaja (207), nedozvoljene polne radnje (208), podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (209), posredovanje u vršenju prostitucije (210), iskorišćavanje djece za pornografiju (211), navođenje djeteta da prisustvuje vršenju krivičnih djela protiv polne slobode (211a), mamljenje djeteta mlađeg od četrnaest godina u cilju vršenja krivičnog djela protiv polne slobode (211b), vanbračna zajednica sa maloljetnikom (216), nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici (220), kao i trgovina ljudima (član 444).

U ovom kontekstu, novine u Zakoniku pokazuju da su uvedene značajne promjene kojim se štite prava žena i smanjuju rodne nejednakosti, naročito u oblastima zaštite od rodno zasnovanog nasilja i eksploatacije. Uvođenjem novih odredbi koje se direktno odnose na zaštitu ženskih prava, kao što je, recimo, zaštita od seksualnog uznemiravanja jer se inkriminsanjem ovog djela čini važan korak ka osiguranju da žene budu zaštićene od neprimjernog ponašanja, bilo u radnom okruženju, javnom ili privatnom prostoru, a što predstavlja i jedan od važnih zahtjeva Istanbulske konvencije. Krivični zakonik, dakle, pruža jaču pravnu osnovu za sankcionisanje i prevenciju rodno zasnovanog nasilja, a posebno u pogledu novina krivičnog djela nasilja u porodici, koji će biti analiziran sa posebnom pažnjom u ovom odjeljku. Pored toga, zabrana zloupotrebe tuđih intimnih snimaka i uvođenje kazni za ovu vrstu djela pruža zaštitu ženama koje su često žrtve zloupotrebe u digitalnom prostoru. Sve navedene izmjene uvedene su radi usklađenja sa Istanbulskom konvencijom koja obavezuje države da implementiraju zakonodavne i druge mjere za sprječavanje nasilja nad ženama i pokazuju odlučnost zakonotvorca da se bori protiv kršenja prava žena čime se stvara društveno okruženje u kojem su žene manje izložene pritisku i diskriminaciji.

Ipak, analizom odredbi ovog zakonika jasno je da je put još uvijek dug, te da postoje ozbiljni prostori za poboljšanjem ove oblasti, posebno u pogledu zaštite ljudskih prava i usklađivanja sa međunarodnim standardima. Ignorisanjem preporuka iz ove oblasti radi se o ozbiljnom propustu u pružanju adekvatne zaštite ljudskih prava u cilju uspostavljanja pravne sigurnosti, a posebno u pogledu činjenice da femicid još uvijek nije inkriminisan i svrstan u ovaj zakonik kao posebno krivično djelo koje zavređuje posebnu društvenu pažnju i pravnu zaštitu. Takođe, Komitet za sprječavanje torture u

svojim Zaključnim zapažanjima još iz 2014. godine utvrđuje i posebno naglašava da crnogorski zakonski okvir ne zabranjuje eksplicitno tjelesno kažnjavanje djece u svim okruženjima, uključujući time i porodično okruženje te da se takva praksa i dalje primjenjuje na prostoru Crne Gore čije društvo tjelesno kažnjavanje i dalje prihvata kao vid disciplinovanja djece u Crnoj Gori.¹¹⁷⁷ U cilju ostvarivanja nulte tolerancije i usaglašavanja sa međunarodnim standardima iz ove oblasti, Krivični zakonik Crne Gore bi trebao izričito da zabranjuje tjelesno kažnjavanje djece u bilo kom okruženju, uključujući i porodično i svako drugo (recimo obrazovno okruženje), te je potrebno dodati novi član ili izmijeniti postojeći član 219 koji se odnosi na zapuštanje i zlostavljanje djeteta.

Važno je, stoga, konstantno osvještivati o stalnoj potrebi rodne analize odredbi Krivičnog zakonika i vršiti procjenu njegovih odredbi s aspekta vaganja njihove usmjerenosti na smanjenje rodne ravnopravnosti, posebno imajući u obzir činjenicu da je on ključan za ostvarivanje rodne ravnopravnosti jer postavlja temelje za pravnu zaštitu svih građanki i građana. Uvedenim izmjenama u Krivičnom zakoniku jača se pravna zaštita žena kroz bolje definisanje krivičnih djela i propisivanje strožijih kazni čime se šalje snažna poruka o društvenoj osudi rodno zasnovanog nasilja i doprinosi izgradnji sigurnijeg i pravednijeg društva. U pogledu navedenog, u ovom odeljku se posebno analiziraju relevantna krivična djela, kao i sudska praksa u ovom području.

5.8.3. ANALIZA RELEVANTNIH ODREDBI KROZ SUDSKU PRAKSU

5.8.3.1. KRIVIČNA DJELA PROTIV ŽIVOTA I TIJELA

Krivični zakonik Crne Gore u Glavi - četrnaest definiše krivična djela protiv života i tijela. Od značaja za rodnu analizu u ovom odjeljku je više krivičnih djela kojima je posvećena pažnja u ovom istraživanju. Prvenstveno, važna su krivična djela koja se odnose na ubistva u pogledu ispitivanja potrebe definisanja femicida kao posebnog krivičnog djela, kao i dva člana ovog zakonika koja se odnose na sakaćenje ženskih genitalija (151a) i prinudnu sterilizaciju (151b), a koji su u Krivični zakonik Crne Gore uvedeni kako bi se ispunio zahtjev Istanbulske konvencije koji je naročito tražio inkriminisanje ovih djela. Sakaćenje ženskih genitalija i prinudna sterilizacija su rodno specifična krivična djela koja nesrazmjerno pogađaju žene i djevojčice. Njihovo inkriminisanje ne samo da ispunjava međunarodne obaveze Crne Gore, već doprinosi i prepoznavanju specifičnih izazova s kojima se žene suočavaju zbog svog pola. Prema zvaničnim statističkim podacima iz sudske prakse, u 2021, 2022. i 2023. godini nije

¹¹⁷⁷ Prema paragrafu 21 Zaključnih zapažanja Komiteta UN za sprječavanje torture (17. jun 2014. godine) o Crnoj Gori.

zabilježen niti jedan predmet u radu koji se odnosio na ova dva krivična djela. Dok odsustvo prijavljenih slučajeva može ukazivati na stvarno nepostojanje ovih djela u Crnoj Gori zbog kulturnih, društvenih i drugih faktora, potrebno je, ipak, pristupiti pažljivo ovim djelima i preduzeti dodatne korake kako bi se osigurala pravna i institucionalna spremnost za reagovanje, te otklanjanja svake sumnje da ovo nije samo skriveni, nevidljivi problem. Ovo sa posebnim naglaskom na marginalizovane grupe i zajednice u kojima bi ovakva praksa, iako rijetka, ipak mogla biti prisutna. Stoga je potrebno preduzeti dodatne korake kako bi se osigurala pravna i institucionalna spremnost za eventualno reagovanje. Takav pristup obezbjeđuje ne samo usklađenost s međunarodnim standardima već i proaktivnu zaštitu ljudskih prava žena u Crnoj Gori.

U pogledu ispitivanja potrebe inkriminisanja femicida, prevashodno je važno istaći da je on, kao najekstremnija manifestacija nasilja nad ženama, prisutna i u crnogorskom društvu.¹¹⁷⁸ Prema podacima World Population Review, stopa femicida za 2021. godinu u Crnoj Gori iznosila je 0,62, za 2020. godinu 0,93, a za 2019. godinu 1,55.¹¹⁷⁹ Prema ovim podacima, Crna Gora spada u kategoriju nižih stopa femicida, posebno u poređenju sa zemljama koje imaju mnogo veće zabilježene stope, često iznad 5 pa čak i 10 na 100.000 žena, što se bilježi u nekim državama Latinske Amerike. Niže stope femicida su, naime, karakterističke za većinu evropskih zemalja, gdje se stope obično kreću oko 1 na 100.000 žena. Za potrebe ovog istraživanja, takođe, prikupljeni su dostupni podaci o ubijenim ženama iz medijskog izvještavanja, kao i iz drugih dostupnih izvora. Shodno ovim podacima, od početka 2019. godine do septembra 2024. godine ubijeno je 16 žena u Crnoj Gori.¹¹⁸⁰ U ovom kontekstu, u Izvještaju o napretku Crne Gore za 2023. godinu, Evropska komisija navodi da je veoma zabrinjavajući trend rasta broja femicida, a osvrt je dat i na blagu kaznenu politiku u kontekstu sudske prakse u slučajevima nasilja nad ženama.¹¹⁸¹ Crna Gora se prema navedenoj stopi, dakle, može smatrati zemljom sa relativno niskom učestalošću femicida u globalnom kontekstu. Ipak, svaki slučaj femicida je značajan, a statistika često ne prikazuje

¹¹⁷⁸ Pogledati: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-ubistva-zene-femicid/32907966.html> (pristupljeno 10.12.2024. godine);

<https://balkans.aljazeera.net/news/2024/8/24/femicid-u-crnj-gori-ubijeno-16-zena-u-pet-godina> (pristupljeno 10.12.2024. godine);

<https://rtcg.me/vijesti/drustvo/592011/femicid-u-crnj-gori-alarmantna-statistika-i-potreba-za-hitnim-reformama.html> (pristupljeno 10.12.2024. godine)

¹¹⁷⁹ Date su stope femicida po zemljama za za 2021. godinu i ranije godine za zemlje gdje su dostupni podaci o ovim stopama u ranijim godinama. Stope su izražene na 100.000 žena. Dostupno na:

<https://worldpopulationreview.com/country-rankings/femicide-rates-by-country> (pristupljeno 10.12.2024. godine)

¹¹⁸⁰ Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/2024/8/24/femicid-u-crnj-gori-ubijeno-16-zena-u-pet-godina> (pristupljeno 10.12.2024. godine)

¹¹⁸¹ Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023. godine, dostupno na:

<https://wapi.gov.me/download-preview/4441000a-7e5c-4b2c-b3f3-661bac4e8736?version=1.0> (pristupljeno 10.12.2024. godine)

cjelokupnu sliku problema, poput neprijavljenih slučajeva ili društvenih okolnosti koje utiču na nasilje nad ženama. Dodatno, realnu prevalencu femicida nije moguće sa sigurnošću utvrditi jer se ne vodi baza podataka što umnogome onemogućava adekvatan pristup ovom ozbiljnom problemu, istraživanjima i sistemskom prikupljanju podataka kako bi se razvila dobra državna strategija i prevencije u cilju poboljšanja pravne regulative, politika i prakse iz ove oblasti.¹¹⁸² Na liniji toga, iako je opšte poznato da femicid postoji u našem društvu, nije moguće predstaviti mjerodavne podatke o zastupljenosti femicida na prostoru Crne Gore.¹¹⁸³

U Krivičnom zakoniku Crne Gore femicid nije inkriminisan kao posebno krivično djelo zbog čega se u ovom istraživanju posebna pažnja posvećuje eventualnoj potrebi njegove inkriminacije. U tom pogledu, važno je istaći da je u okviru krivičnih djela protiv života obuhvaćeno nekoliko krivičnih djela, i to: ubistvo (član 143), teško ubistvo (član 144), ubistvo na mah (član 145), ubistvo djeteta pri porođaju (član 146), lišenje života iz samilosti (član 147) i nehatno lišenje života (član 148). U kontekstu femicida, od značaja je analiza članova 143 i 144 koji se odnose na ubistvo i na teško ubistvo.

Član 143, naime, definiše ubistvo prilično jednostavno: kao svako lišavanje života drugog lica koje se kažnjava kaznom zatvora do pet do petnaest godina. Ova definicija je prilično široka jer ne pravi razliku prema motivima, okolnostima, ili vrsti žrtve, što znači da ovaj član zapravo predstavlja bazični oblik ubistva, dok se u članu 144 definišu teži oblici, odnosno kvalifikovani oblici osnovnog oblika ubistva. S obzirom na prirodu i specifičnost femicida, on ne smije da bude podveden pod obično ubistvo, pa je potrebno analizirati odredbe o teškom ubistvu. Naime, propisuje se da će se zatvorom od “najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora kazniti:

- ko drugog liši života na svirep ili podmukao način;
- ko drugog liši života pri bezobzirnem nasilničkom ponašanju;
- ko drugog liši života i pri tom sa umišljajem dovede u opasnost život još nekog lica;
- ko drugog liši života iz koristoljublja, radi izvršenja ili prikrivanja drugog krivičnog djela, iz bezobzirne osvete ili iz drugih niskih pobuda;
- ko liši života službeno ili vojno lice pri vršenju ili u vezi sa vršenjem službene dužnosti;

¹¹⁸² Više o tome: SOS telefon za žene i žrtve nasilja Nikšić, *Stop Femicide: Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Crnoj Gori*, 2023.

¹¹⁸³ Pogledati novinske članke: <https://www.slobodnaevropa.org/a/nasilje-nad-zenama-crna-gora-femicid/32727657.html> (pristupljeno 10.12.2024.godine); <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-ubistvo-sejla-bakija-presuda-nasilje-femicid/32906178.html> (pristupljeno 10.12.2024.godine); <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/722906/ubicu-te-veceras-sta-je-nedavno-ubijena-pavicevic-ispricala-policiji-o-prijetnjama-supruga> (pristupljeno 10.12.2024.godine)

- ko liši života dijete ili bremenitu ženu;
- ko liši života člana svoje porodice ili porodične zajednice kojeg je prethodno zlostavljao;
- ko sa umišljajem liši života više lica, a ne radi se o ubistvu na mah, ubistvu djeteta pri porođaju ili lišenju života iz samilosti;
- ko liši života ljekara pri pružanju ljekarske pomoći ili u vezi sa pružanjem ljekarske pomoći;
- ko liši života lice koje obavlja poslove od javnog značaja u vezi sa obavljanjem tih poslova”.

Ovaj član, dakle, prepoznaje specifične okolnosti koje značajno povećavaju društvenu opasnost i moralnu težinu djela. S obzirom na to da femicid nije prepoznat kao posebno krivično djelo ili kao specifična okolnost u okviru ovog člana Krivičnog zakonika, potrebno je analizirati svaku njegovu tačku u pogledu femicida. Tačka 1 odnosi se na svirepost i podmuklost u izvršenju ubistva što uključuje ekstremnu brutalnost, fizičku patnju žrtve ili prevarno izvršenje ovog djela. Mnogi femicidi, naročito u kontekstu rodno zasnovanog nasilja, uključuju element svireposti i manipulacije, posebno kada su motivisana osvetom zbog raskida ili odbijanja. Međutim, iako ovo može obuhvatiti neke femicide, on ne mora uvijek da bude izvršen na svirep ili podmukao način. Tačka 2 odnosi se na izvršenje ubistva bezobzirnim nasilničkim ponašanjem što znači da ubistvo proizilazi iz grube, nasilničke dominacije počinioca, bez obzira na posljedice. Kada je u pitanju femicid, on je najčešće krajnji čin nasilničkog ponašanja, posebno u slučajevima porodičnog ili partnerskog nasilja nad ženama. Iako ova tačka ne prepoznaje rodno zasnovane motive i može se koristiti za širok spektar djela, moguće je femicid podvesti i pod ovu tačku, odnosno ovaj oblik teškog ubistva.

Nadalje, tačka 3 se odnosi na izvršenje ubistva kojim se i život drugog lica sa umišljajem dovede u opasnost, odnosno ona ubistva kod kojih su počinioci svjesno ugrozili živote više osoba. Ovaj oblik teškog ubistva se rijetko uklapa u femicid osim, eventualno, u onim slučajevima gdje nasilje eskalira i na druge članove porodice. Tačka 4 odnosi se na lišavanje života lica iz koristoljublja, prikriivanja drugog djela, osvete i niskih pobuda. U pogledu femicida, ovaj oblik teškog ubistva može se dovesti u relaciju sa osvetom zbog raskida, ljubomore ili odbijanja, pa se često motiv femicida može podvesti i pod niske pobude. Iako je moguće uklopiti femicid u okviru ovog oblika teškog ubistva, ipak, ono eksplicitno ne prepoznaje specifičnost rodnog aspekta. Zatim, tačkom 6 se propisuje kao posebno težak oblik ubistva - ubistvo trudne žene ili djeteta. Riječ je, dakle, o posebno ranjivim grupama lica, a ubistvo trudnice predstavlja specifičnu kategoriju koja može obuhvatiti neke oblike femicida iako ovako određen oblik ne prepoznaje širi rodni kontekst.

Najzad, tačkom 7 propisano je kao teško ubistvo - ubistvo člana porodice koje je prethodno počinilac zlostavljao. Ovo je najbliže femicidu u okviru trenutnog zakonodavnog okvira, ali ne prepoznaje rodnu dimenziju koja predstavlja srž femicida. Ostali oblici teškog ubistva nisu relevantni za femicid i analizu njihove povezanosti sa istim. Imajući u vidu navedeno, od značaja je analizirati kako se ubistva žena najčešće vode u sudskoj praksi, odnosno pod kojim oblikom ubistva se femicid podvodi.

Od značaja je i član 220 koji se odnosi na nasilje u porodici, jer propisuje da će se ukoliko je nastupila smrt člana porodice ili porodične zajednice usljed izvršenja djela nasilja u porodici, učinilac kazniti zatvorom od pet do petnaest godina. Ova odredba, dakle, predviđa kaznu za situaciju kada nasilje u porodici rezultira smrću člana porodice. Formulacija implicira da je smrt posljedica nasilja, ali ne precizira namjeru (umišljaj ili nehat), što može dovesti do različitih tumačenja. Jasno je, takođe, da ni ova odredba ne prepoznaje rodno zasnovane motive što je i slučaj sa prethodno analiziranim članovima koja se odnose na ubistva, iako većina djela nasilja u porodici ima rodnu komponentnu, jer su žene najčešće žrtve u ovim slučajevima. Uz to, minimalna kazna od pet godina korespondira kazni koja je previđena za obično ubistvo u članu 143, što predstavlja svojevrsan apsurd. Naime, očita je nedosljednost u pogledu kazni, jer je kazna u članu 144 značajno veća i iznosi najmanje 10 godina zatvora ili dugotrajni zatvor. Ovakvo zakonodavno rješenje zasigurno dovodi do dilema u pravnoj kvalifikaciji ubistva člana porodice ili porodične zajednice. Dakle, smrt člana porodice ili porodične zajednice usljed nasilja može biti procesuirana i po članu 220 sa blažom kaznom ili po članu 144 sa strožijom kaznom, u zavisnosti od pravne kvalifikacije, što otvara prostor za subjektivnost u radu pravosudnih organa. U svakom slučaju, potrebna je dodatna konsolidacija i unifikacija ovih članova u navedenom kontekstu.

Tabela 14: Pravosnažno okončani postupci prema članu 143 Krivičnog zakonika¹¹⁸⁴

Godina	PRAVOSNAŽNE OSUĐUJUĆE PRESUDE	ŽENE	MUŠKARCI	ZATVORSKA KAZNA	USLOVNA OSUDA	MJERA BEZBJEDNOSTI	VASPITNA MJERA
2021	6	1	5	5		1	
2022	1		1			1	
2023	4		4	4			
do 30.06.2024	2		2	2			

Tabela 15: Pravosnažno okončani postupci prema članu 144 Krivičnog zakonika¹¹⁸⁵

Godina	PRAVOSNAŽNE OSUĐUJUĆE PRESUDE	ŽENE	MUŠKARCI	ZATVORSKA KAZNA	USLOVNA OSUDA	MJERA BEZBJEDNOSTI	VASPITNA MJERA
2021	4	1	3	3		1	
2022	0						
2023	2		2	2			
do 30.06.2024	0		2	2			

Iz prikazanih statističkih podataka vidi se jasan obrazac da su muškarci u gotovo svim slučajevima počinitelji krivičnog djela ubista i teško ubistvo, dok su žene to izuzetno rijetko. U pogledu ovog istraživanja, bilo je jako teško doći do relevantnih informacija o tome koliko je od ovih ubistava bio zapravo femicid, odnosno u kojim slučajevima i pod kojim okolnostima su žene bile te koje su bile žrtve ovih krivičnih djela. Razlog tome leži u činjenici što sudovi, a onda i Sudski savjet ne vode rodnu osjetljivu statistiku, iako su to dužni da rade po Zakonu o rodnoj ravnopravnosti. S tim u vezi, bilo bi potrebno analizirati svaku presudu ponaosob. Međutim, ni tako nešto nije

¹¹⁸⁴ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta na dan 07.12.2024. godine.

¹¹⁸⁵ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta na dan 07.12.2024. godine.

bilo moguće jer se predmeti ne unose redovno u sistem, pa nije bilo moguće doći do istih. U tom pogledu, za pisanje ovog istraživanja dostavljena je tabela animonizovanih presuda u proteklom periodu, odnosno predmeti koji se odnose na 2018, 2019, 2020, 2021. i 2022. godinu, a kojih je bilo ukupno dvadeset.¹¹⁸⁶ Od dvadeset pravosnažno riješenih predmeta, dva su se odnosila na femicid, u gotovo svim drugim slučajevima ubistva su izvršena od strane muškaraca prilikom svađe, pljačke ili drugih sličnih radnji, a žrtve su tom prilikom bili uglavnom muškarci. U tri slučaja, počinioci ovih djela bile su žene i to u jednom slučaju žena koja je lišila života svoje malodobno dijete. Treba istaći da ovo ne predstavlja pravi prikaz stanja u pogledu broja femicida, imajući u vidu činjenicu da se presude redovno ne animonizuju i ne unose u sistem, kako je prethodno navedeno. Svakako je ovaj pregled, kao i pristup ovim i drugim presudama u sistemu, doprinio detaljnijoj analizi ovog fenomena.

Prema publikaciji “Stop femicide: Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Crnoj Gori”, u periodu od 2015. do 2019. godine bilo je ukupno deset pravosnažno okončanih postupaka pred Višim sudom u Podgorici i Višim sudom u Bijelom Polju, a šest slučajeva od tih deset koja bi mogla da se kvalifikuju kao femicid ili pokušaj femicida.¹¹⁸⁷ U ovoj publikaciji detaljno je analizirana fenomenologija ovih krivičnih djela i utvrđeno je da je u svih šest slučajeva počinioc bio muškarac, a u pet slučajeva su žrtve bile isključivo žene, dok su u jednom slučaju bile tri žene - dvije žene i jedan muškarac. Kada je u pitanju sredstvo izvršenja krivičnih djela, i u ovoj publikaciji kao i u analiziranim presudama za potrebe ovog istraživanja, ono je vrlo raznoliko, odnosno uključivalo je upotrebu oružja, noževa, različitih predmeta i slično. Zajedničko im je to što se u gotovo svim slučajevima koristila fizička sila, a većina ubistava je izvršena na svirep i brutalan način, pa je izvršenje ovog krivičnog djela u velikom broju slučajeva trajalo duži vremenski period u kojem su žene trpjele intezivan bol i strah. Nerijetko su počinioci pokazali hladnokrvnost. Interesantan je podatak da je u velikom broju analiziranih slučajeva vidno da su počinioci bili skloni zloupotrebi alkohola ili nekih drugih opojnih sredstava.

U gotovo svim slučajevima femicida, počinioc i žrtva su bili u bliskim odnosima, odnosno u bračnoj, vanbračnoj ili nekoj drugoj sadašnjoj ili bivšoj partnerskoj i emotivnoj vezi, a u manjem broju slučajeva riječ je o porodičnim odnosima, recimo sin i majka, bratanić i tetka, ili neka druga slična relacija izdržavanja ili dijeljenja života. Ono što se može uočiti kao obrazac kod partnerskih femicida jeste da se u predmetima vrlo često kao motiv navodi ljubomora, posesivnost, odnosno neke druge niske pobude.

¹¹⁸⁶ Podaci od Sudskog savjeta na dan 07.12.2024.godine.

¹¹⁸⁷ Pogledati detaljno publikaciju: Kosana Beker (ur.), *Stop femicide: Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Crnoj Gori*, 2023, str. 69.

Vrlo često se ističe potreba za kontrolom života svoje sadašnje ili bivše partnerke, uz etiketiranje partnerki na pogrdne načine, potreba za kontrolom nad njihovim životima, ljubomora “moja ili ničija” i slično. Nerijetko su ova ubistva prethodila dužem ili kraćem periodu vršenja kontinuiranog nasilja nad žrtvama.

U pogledu praćenja kaznene politike, može se zaključiti da su zadnjih godina sudovi vodili dosta strožiju kaznenu politiku, odnosno osuđivali na maksimalne kazne zatvora učinioce ovakvih krivičnih djela, posebno ako su bila izvršena na posebno svirep način. Ipak, ovo nije uniformisano pa, recimo, u predmetu K.br. 126/2017 Višeg suda u Podgorici, počinitelj je osuđen na 16 godina i 5 mjeseci zatvora što je ubio svoju trudnu suprugu.¹¹⁸⁸ I pored činjenice što je lišena života trudna žena, Sud je smatrao da nije potrebno izreći najstrožiju kaznu. Nasuprot tome, u predmetu K.br. 160/2022 Višeg suda u Podgorici, počinitelj je osuđen na 20 godina zatvora jer je na podmukao način i iz niskih pobuda lišio života svoju bivšu suprugu dok je spavala.¹¹⁸⁹ Femicid, po svojoj prirodi, uglavnom predstavlja ubistvo iz niskih pobuda koje je učinjeno na posebno svirep način, i kome je najčešće prethodio neki oblik nasilja nad ženama. Sa tim u vezi, treba voditi posebno računa da kaznena politika bude unificirana i vrlo stroga.

Izdvojeni primjer iz prakse: slučaj Biljane Pavićević¹¹⁹⁰

Dana 01.08.2024. godine, Miljan Bošković, bivši suprug preminule Biljane Pavićević je verbalno napao, psovao i nazivao pogrdnim imenom svoju bivšu suprugu: “kurvo, droljo, kučko raspala, ubiću te, večeras ću demolirati stan i sve će biti polomljeno”, a ovo sve iz razloga što je u tom stanu zatekao njenog emotivnog partnera. U navodima odbrane, Miljan Bošković je prihvatio odgovornost i istakao da je prekršaj učinio pod dejstvom razdražljivosti i izrevoltiranosti jer je u stanu svoje maloljetne kćerke zatekao emotivnog partnera svoje bivše supruge. Uz to, iskazao je kajanje usljed učinjenog prekršaja, navodno svjestan da isti nije smio napraviti.

Biljana Pavićević je, u svom iskazu, istakla da traži izricanje zaštitnih mjera - zabrana približavanja i zabrana uznemiravanja i uhođenja od strane njenog bivšeg supruga. Pojasnila je da se, u trenutku dolaska okrivljenog u porodični stan, tu nalazio njen emotivni partner, te da je okrivljeni napravio ljubomornu scenu. Pojasnila je da su se razveli sporazumno i da su se tada dogovorili oko gledanja djeteta i zajedničke imovine. Navela je da ne želi da joj se bivši suprug miješa u njen dalji emotivni život i da ima pravo da nastavi i da eventualno zasnuje novi i da to nikome, pa čak ni njemu,

¹¹⁸⁸ K.br. 126/2017 Viši sud u Podgorici.

¹¹⁸⁹ K.br. 160/2022 Viši sud u Podgorici.

¹¹⁹⁰ PP. broj 8984/24-45

kao ocu njenog djeteta, ne treba da smeta i ne treba da pravi probleme. Iako ovo nije navedeno u rješenju Suda za prekršaje, prema navodima iz novinskih članaka ali i prema podacima Operativnog tima za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama, Biljana Pavićević je sljedeći dan dodatno dala iskaz u kojem je istakla sljedeće: “Zaboravila sam da saopštim policijskom službeniku da moj bivši suprug posjeduje vatreno oružje bez dozvole, jer smo ga imali godinama u našem stanu i odnio ga je u svoj stan u naselju Konik, gdje živi kao podstanar. Plašim se zbog toga što ima pištolj da mi ne naudi, jer je često u alkoholisanom stanju.”¹¹⁹¹

Ovo nije uzeto kao posebno alarmantno, niti je za dovoljno ozbiljno bila shvaćena prijetnja smrću od strane Boškovića, kao ni to što okrivljeni posjeduje oružje i ima problem sa alkoholizmom, zbog čega je, nakon sprovedenog policijskog postupka, državni tužilac zauzeo stav da Bošković nije počinio krivično djelo, te je shodno toj odluci podnijeta prekršajna prijava protiv Miljana Boškovića. Sud za prekršaj, takođe, nije uvažio ovaj dio iskaza Pavićević, te je smatrao za shodno da, umjesto propisane kazne, izrekne samo opomenu i izrekne zaštitnu mjeru - zabrana približavanja. Sud je cijenio da je okrivljeni prihvatio odgovornost, njegove porodične i materijalne prilike, držanje okrivljenog nakon učinjenog prekršaja, te činjenicu da okrivljeni ranije nije bio kažnjavan. Miljan Bošković je ubio Biljanu Pavićević 21 dan kasnije, čime je ona postala 89. žrtva femicida u Crnoj Gori od 2001. godine.¹¹⁹²

Operativni tim za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama je na sastanku 05. septembra 2024. godine razmatrao slučaj smrtno stradale Biljane Pavićević i konstatovao sljedeće:

“Učinilac nasilja tokom suđenja je kršio procesne procedure, što je prilikom odlučivanja sudiji za prekršaje treba biti inicijacija o kakvoj se osobi radi; sledstveno tome jasno je da sudija za prekršaje nije adekvatno ocijenila rizik od ponavljanja nasilja; nije saslušala svjedoka; dok su strane u holu Suda za prekršaje čekale izradu rješenja, žrtva je policijskoj inspektorki ukazala da je okrivljeni imao oružje, a nakon što je sudiju o tome informisala policijska inspektorka, sudija je direktno pitala okrivljenog da li posjeduje pištolj. Navedeno se može dvojako tumačiti, ili se radi o neopreznosti ili je učinilac upozoren na buduće radnje u odnosu na njega.

¹¹⁹¹ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/722906/ubicu-te-veceras-sta-je-nedavno-ubijena-pavicevic-ispicala-policiji-o-prijetnjama-supruga> (pristupljeno 12.12.2024. godine)

¹¹⁹² Pogledati: <https://www.vijesti.me/tv/emisije/720937/pavicevic-89-zrtva-femicida-od-2001-godine> (pristupljeno 12.12.2024. godine)

Ne ulazeći u samostalnost prilikom odlučivanja suda za prekršaje, uzdržavajući se da detaljno komentariše konkretno rješenje, Tim ukazuje na to da je odluka protivrječna, da je obrazloženje kontradiktorno, pa je u tom pravcu sankcija neadekvatna u smislu odvratanja učinio da ponovi djelo... U isto vrijeme sud mu izriče opomenu, a sa druge strane, zabranu približavanja u trajanju od jedne godine, jer postoji opasnost da će okrivljeni ponovo učiniti nasilje. Takođe, nema informacija u pravcu da je oštećena bila upoznata sa svojim pravima, uključujući pravo na besplatnu pravnu pomoć i mogućnost izjavljivanja žalbe na rješenje suda za prekršaje”.¹¹⁹³

Imajući u vidu sve prethodno navedeno, Operativni tim je sugerisao nekoliko važnih preporuka i to: da se razmotri i analizira mogućnost specijalizovanja tužilaca i sudija kojima bi u nadležnosti bili isključivo slučajevi nasilja u porodici, da sudovi posebno cijene izjave stranaka i svjedoka o istoriji nasilja, jer se primjećuje da je fokus isključivo na konkretnom prijavljenom događaju, te da se izmijene važeći propisi u cilju propisivanja elektronskog nadzora zaštitnih mjera iz Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, po ugledu na mjere nadzora i mjere bezbjednosti u krivičnom postupku.

Svi prethodno navedeni nalazi ove analize predstavljaju vrlo jasne i nepobitne indicije da je prijeko potrebno definisanje femicida u Krivičnom zakoniku kao ubistvu sa posebnom rodnom dimenzijom i to zbog njegove osjetljivosti i specifičnostima koje samo karakterišu ovo djelo u odnosu na druge vrste ubistva. U skladu sa međunarodnim okvirom i analiziranim primjerima dobre prakse u komparativnom poglavlju ove disertacije, jasno je da postoji prostor za dopunom člana 144 Krivičnog zakonika i prostor za unaprjeđenjem ove oblasti. Naime, vidno je da odredbe o teškom ubistvu pružaju okvir za kvalifikaciju djela na osnovu specifičnih okolnosti, ali nijedno od njih ne obuhvata rodno zasnovane motive kao posebnu kategoriju. U tom pogledu, moguće je izvršiti dopunu ovog člana tako što će se femicid prepoznati kao poseban oblik teškog ubistva, odnosno kao lišavanje života žene iz rodno zasnovanih razloga, uključujući mržnju prema ženama (mizoginiju), odbijanje veze, ljubomoru, kontrolu ili bilo koji drugi vid izražavanja moći nad ženom. Sa druge strane, moguće je inkriminisati femicid kao zasebno krivično djelo priznajući ga kao poseban fenomen sa specifičnim društvenim i kulturnim korijenima u rodnoj nejednakosti i nadmoći muškaraca nad ženama. Ovako nešto bi, u oba slučaja, uticalo na efikasnije procesuiranje ovih slučajeva jer bi pravosudni organi mogli lakše da identifikuju i kvalifikuju femicid, dok bi se istovremeno ispoštovala međunarodna obaveza praćenja femicida, vođenje statističkih

¹¹⁹³ Zapisnik Operativnog tima za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama sa sastanka odražnog 05.09.2024.godine.

podataka i analize ovog fenomena, što bi omogućilo sveobuhvatniji pristup ovom ozbiljnom društvenom problemu.

5.8.3.2. KRIVIČNA DJELA PROTIV SLOBODA I PRAVA ČOVJEKA I GRAĐANA

Krivična djela protiv slobode i prava čovjeka i građanina definisana su u Glavi - petnaest Krivičnog zakonika Crne Gore. Osim što Krivični zakonik Crne Gore ne poznaje rodno osjetljiv jezik i ne upotrebljava ga, još veći problem u vršenju rodne analize ovog zakonika predstavlja i nedostupnost rodno diferenciranih podataka, posebno u pogledu žrtve. U tom smislu, mnoga krivična djela iz ovog poglavlja bila bi od velikog značaja za rodnu analizu ali istu nije moguće adekvatno izvršiti zbog nepostojanja rodno osjetljivih podataka u ovom području. Na liniji toga, pominju se samo neki članovi i to: povreda ravnopravnosti (član 159) koji prepoznaje pol kao osnov povrede, zlostavljanje (član 166a), ugrožavanje sigurnosti (168), proganjanje (168a), kao i zloupotreba tuđeg snimka, fotografije, potreta, audio zapisa ili spisa sa seksualno eksplicitnim sadržajem (175a).

U skladu sa članom 34 Istanbulske konvencije, Krivični zakonik u članu 168a uvodi pravnu zaštitu od proganjanja kao specifičnog oblika narušavanja sigurnosti i slobode lica. Učestalost, namjera i posljedice ovog djela ključni su elementi za kvalifikaciju proganjanja. Stav 1 fokusira se na kontinuirane i uporne radnje koje ugrožavaju život, zdravlje, tijelo ili način života žrtve i predviđa blažu kaznu - novčanu i strožiju - zatvorsku do tri godine. U stavovi 2, 3 i 4 propisane su oštrije kazne u slučajevima ako je proganjanje učinjeno prema bivšem bračnom ili vanbračnom supružniku, odnosno partneru u zajednici života lica istog pola, kao i ako je djelo učinjeno prema djetetu, trudnoj ženi ili licu sa invaliditetom, te ako je djelom izazvana opasnost po život, zdravlje ili tijelo drugog lica ili njemu bliskog lica, za šta je predviđena kazna zatvora do tri mjeseca do pet godina. Najteži oblik ovog djela propisan je u stavu 5 koji podrazumijeva situacije u kojima je nastupila smrt drugog lica ili njemu bliskog lica, za šta će se učinilac kazniti zatvorom od jedne do deset godina. U stavu 6 data je definicija proganjanja, pa je navedeno da ono podrazumijeva da "neko uporno proganja drugo lice u određenom vremenskom periodu ako: 1) neovlašćeno prati ili preduzima radnje u cilju fizičkog približavanja tom licu; 2) nastoji da uspostavi kontakt sa tim licem protivno njegovoj volji neposredno, preko trećeg lica ili sredstava komunikacije; 3) zloupotrebljava lične podatke tog lica u cilju narušavanja robe ili usluga; 4) prijeti napadom na život, tijelo ili slobodu tog lica ili njemu bliskog lica; 5) preduzima druge slične radnje prema tom licu." Jasno je da Zakonik obuhvata raznovrsne oblike proganjanja čime se nedvosmisleno prepoznaje i potvrđuje složenost ovog problema u savremenom društvu. Pohvalno je što je pažnja posebno posvećena bivšim partnerima,

trudnicama, djeci i osobama sa invaliditetom, što pokazuje senzitivnost prema rodnoj i društvenoj ranjivosti. Rodno zasnovano proganjanje, naime, posebno u kontekstu porodičnog ili partnerskog nasilja zahtijeva specifičan pristup i dodatnu zaštitu žrtvama. Od novčane kazne do dugotrajnog zatvora, ovaj zakonik omogućava proporcionalnu kaznenu politiku u zavisnosti od težine djela i njegovih posljedica. Iako je na ovaj način ispunjen zahtjev Istanbulske konvencije, ne treba zanemariti da je uvijek potrebno naglasiti rodnu dimenziju proganjanja, jer su žene te koje su nesrazmjerno češće žrtve, zbog čega je i ovdje važno voditi rodno diferenciranu statistiku radi praćenja i analize ovog krivičnog djela u praksi. Iako je zakonodavno rješenje dosta fleksibilno, nedovoljno je precizirano u pogledu proganjanja putem interneta (cyberstalking), pa je u skladu sa Direktivom Evropske unije o nasilju nad ženama i nasilju u porodici, potrebno izvršiti dodatno usaglašavanje u ovom pogledu. Sve to posebno imajući u vidu rastuću digitalnu povezanost, pa je preciziranje kaznenih odredbi za online proganjanje od ključnog značaja.

Tabela 16: Predmeti u radu povodom člana 168a u periodu od 2021. do 2023. godine¹¹⁹⁴

Godina	Neriješeni	Neriječeni po licima	Primljeni	Primljeni po licima	Ukupan broj predmeta u radu	Ukupan broj predmeta u radu po licima	Pravosnažno riješeni predmeti	Osudujuće presude	Polučinica
2021	3	3	15	15	18	18	4	4	4 m
2022	11	11	25	16	36	37	16	15	12 m/ 3 ž
2023	13	13	32	32	45	45	8	8	8 m

Iz dostupnih podataka sudske prakse povodom ovog člana Krivičnog zakonika primjetan je trend porasta prijavljenih i obrađenih slučajeva što može ukazivati na povećanu svijest žrtava rezultirajući većim brojem prijava proganjanja. Iako je broj prijava porastao, broj osuđujućih presuda je oscilirao, što može ukazivati na poteškoće u dokazivanju ovih slučajeva, u prilog čemu se može istaći i postojanje većeg broja neriješenih predmeta na praćenom godišnjem nivou, čime se dodatno sugerise postojanje izazova u pravosudnom sistemu u vezi sa obradom ovih slučajeva. Osim

¹¹⁹⁴ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta na dan 07.12.2024. godine.

toga, očekivano je nizak udio žena počinioca ovog krivičnog djela za razliku od muškaraca koji su još odavno prepoznati kao češći počinioci istog. Proganjanje, prema istraživanjima i međunarodnim standardima u ovoj oblasti, najčešće pogađa žene kao žrtve, posebno u kontekstu partnerskog nasilja, što ukazuje na dodatnu potrebu za praćenjem rodno diferenciranih statistika. Iako podaci ne prikazuju žrtve, može se pretpostaviti da je većina prijava povezana sa nasiljem nad ženama. Uvođenje prikupljanja podataka o žrtvama, posebno u odnosu na njihov pol, ali i starosnu dob i odnos sa počiniocem, omogućilo bi detaljniju analizu rodno specifičnih obrazaca proganjanja.

Član 175a, kao i prethodni član, predstavlja novinu u Krivičnom zakoniku Crne Gore koji je uveden kao odgovor na međunarodne zahtjeve u ovom području. Njime se, naime, inkriminiše zloupotreba tuđeg snimka, fotografije, portreta, audio zapisa ili spisa sa seksualno eksplicitnim sadržajem. Ovaj član je od značaja za zaštitu privatnosti i dostojanstva pojedinaca, posebno u kontekstu razvoja digitalnih tehnologija i sve učestalijih slučajeva tzv. osvetničke pornografije i zloupotrebe eksplicitnih materijala. Ova odredba pruža zaštitu pojedincima čiji su seksualno eksplicitni materijali zloupotrijebljeni bez njihovog pristanka. Time se dodatno afirmiše pravo na privatnost, posebno u vezi sa osjetljivim sadržajem, a kriminalizacija neovlašćenog širenja ovakvih materijala predstavlja važan korak ka zaštiti žrtava od dodatnog viktimiziranja. Stav 1 odnosi se na činjene dostupnim ovakvog sadržaja trećem licu, stav 2 pokriva situacije kada neko stvara lažni sadržaj manipulacijom (tzv. *deepfake* tehnologija) i predstavlja ga kao stvaran što ozbiljno može narušiti reputaciji i psihičko stanje žrtve, te stav 3 koji se odnosi na upotrebu prijetnje drugom da će ovakav sadržaj učiniti dostupnim trećem licu, što predstavlja vrstu psihološkog nasilja, a za koje je propisana kazna do dvije godine zatvora. Stav 4 prepoznaje značajnu ulogu informaciono - komunikacionih tehnologija u širenju ovakvih sadržaja, pa propisuje strožiju kaznu ukoliko se ovo djelo izvrši putem istih i učini dostupnim većem broju lica, za šta je propisana kazna zatvora do tri godine. Kazna za omogućavanje šire distribucije putem interneta odgovara srazmjerno težini štete koja se time nanosi u poređenju sa prethodnim stavovima ovog člana. Najzad, stavovi 4 i 5 pooštavaju kazne i to u slučaju ako je djelo učinjeno prema djetetu za kakvu je situaciju predviđena kazna zatvora od jedne do osam godina, kao i ukoliko ovo djelo učini službeno lice u vršenju službe, prepoznajući tako težinu štete i povećan stepen odgovornosti učinioca u ovim slučajevima. Posljednji stav osigurava zaplijenu sadržaja i sredstava koja su korišćena za izvršenje krivičnog djela, što je praktičan korak ka sprječavanju njegovog daljeg širenja i zloupotrebe. Iako su žene te koje su nesrazmjerno pogođene ovim djelima, što je čvrsto povezano sa društvenim normama, rodnim stereotipima i dinamikom moći, ovaj član ne prepoznaje rodnu

dimenziju niti ova djela tretira kao oblik rodno zasnovanog nasilja, što ono nedvosmisleno jeste. Važno je napomenuti da uprkos postojanju pravne inkriminacije, u prethodne tri godine nije bilo prijavljenih slučajeva, što sasvim izvjesno ne ukazuje na nepostojanje ovakvih djela, već nedovoljnu svijest žrtava o pravnoj zaštiti ali i strahu od ponovljene viktimizacije i sigurne društvene stigmatizacije.

5.8.3.3. KRIVIČNA DJELA PROTIV POLNE SLOBODE

Krivična djela protiv polne slobode regulisana su u Glavi osamnaest Krivičnog zakonika i to: silovanje (204), obljava nad nemoćnim licem (205), obljava nad djetetom mlađim od četrnaest godina (206), obljava zloupotrebom položaja (207), nedozvoljene polne radnje (208), podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (209), posredovanje u vršenju prostitucije (210), iskorišćavanje djece za pornografiju (211), navođenje djeteta da prisustvuje vršenju krivičnih djela protiv polne slobode (211a), mamljenje djeteta mlađeg od četrnaest godina u cilju vršenja krivičnih djela protiv polne slobode (211b) i seksualno uznemiravanje (211c).

Član 204 Krivičnog zakonika definiše i sankcioniše silovanje kroz različite oblike počinjenja ovog djela, uključujući njegov osnovni oblik u stavu 1, prinudu silom ili prijetnjom u stavovima 2 i 3, dodatne oblike prisile u stavu 4, kao i otežavajuće okolnosti koje povećavaju kaznenu odgovornost u stavovima 5 i 6. Osnovni oblik ovog djela glasi “ko nad drugim izvrši obljobu ili sa njom izjednačen čin bez njegovog pristanka, kazniće se zatvorom od jedne do osam godina”. Iako je u više navrata bilo zahtjeva od strane nevladinih organizacija koje su se pozivale na odredbe Istanbulske konvencije, crnogorsko zakonodavstvo nije prepoznalo potrebu izmjene ovog člana u smislu upotrebe koncepta afirmativnog pristanka, odnosno jasno izražene volje i saglasnosti sa bilo kojim oblikom seksualnog čina. Naime, izraz “bez pristanka” nije dovoljno precizan i može stvarati nedosljednosti i proizvoljnost tumačenja u praksi, recimo, situacije u kojima žrtva ne kaže jasno ne iz straha ili usljed nekih drugih okolnosti, te je shodno potreban afirmativan pristanak. Moderna praksa u zakonodavstvima mnogih zemalja koristi koncept afirmativnog pristanka gdje je seksualni čin dozvoljen samo ako postoji jasna, dobrovoljna i precizno izrečena saglasnost.¹¹⁹⁵ Potrebno je, stoga, uvesti eksplicitno pravilo da seksualni čin bez jasno izražene saglasnosti predstavlja silovanje, čime bi se izbjegli eventualni sporovi o tome šta čini pristanak.

¹¹⁹⁵ Pogledati: https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-61600803?utm_source=chatgpt.com (pristupljeno 12.12.2024.godine);

Nadalje, minimalne predviđene kazne za osnovni oblik iznose jednu do osam godina, što može biti ocijenjeno kao prilično blago, imajući u vidu težinu povrede dostojanstva i fizičkog integriteta žrtve. Ovo posebno, ako se fokus stavi na minimalnu kaznu od samo jedne godine što apsolutno ne odražava dovoljnu ozbiljnost ovog djela. Povećanje minimalne kazne na najmanje tri godine zatvora bi bilo mnogo primjerenije, a preciznija definicija bi olakšala primjenu ovog člana i smanjila mogućnost različitih tumačenja. Takođe, u skladu sa tim potrebno je pooštriti i minimalnu kaznu za dodatne oblike ovog djela u kojem se koristi prinuda, posebno imajući u vidu potencijalno teške psihološke posljedice koje dodatno i sam čin prisile ostavlja na žrtvu. Na isti način potrebno je shodno povećati kazne i za otežavajuće okolnosti u izvršenju ovog djela, posebno kada je nastupila teška tjelesna povreda, smrt, trudnoća ili je djelo izvršeno prema licu mlađem od četrnaest godina. Iako su obuhvaćeni različiti oblici seksualne prisile (fizička sila, prijetnje, ucjena), što je u skladu sa Istanbulskom konvencijom koja zahteva široku definiciju silovanja, potrebno je pooštriti kaznenu politiku, posebno u pogledu djela silovanja koje je rezultiralo smrtnim ishodom, svirepim postupanjem i u onim slučajevima kada su žrtve silovanja djeca. Istanbulskom konvencijom ističe se, takođe, značaj psihološke štete kao ključnog elementa nasilja, pa iako ovaj član implicitno obuhvata psihološke posljedice kroz definisanje različitih oblika ovog djela i kazni u tom pogledu, zakonom se ne nude specifične smjernice za procjenu psihološke štete u odmjeraivanju kazni, što bi moglo poboljšati pravnu zaštitu žrtava.

Najzad, i pored izvršenih izmjena i dopuna Krivičnog zakonika u više navrata, silovanje u braku još uvijek nije inkriminisano iako je to jasan i precizan zahtjev Istanbulske konvencije. Naime, u članu 36 Istanbulske konvencije jasno se definiše obaveza država članica da preduzmu sve neophodne zakonodavne mjere kako bi obezbijedile da se djelo silovanja odnosi i na slučajeve kada je počinjeno nad bivšim i sadašnjim supružnicima, odnosno partnerima u skladu sa međunarodnim pravom. Ovaj izostanak inkriminisanja silovanja u braku ima značajne pravne, društvene i rodne implikacije. Prvo, izostavljanje silovanja u braku perpetuira društveni mit da brak automatski podrazumijeva pristanak na seksualne odnose, zanemarujući činjenicu da je pristanak ključan u svakom seksualnom odnosu, bez obzira na bračni status. Drugo, silovanje u braku nesrazmjerno pogađa žene, čineći ga jednim od oblika rodno zasnovanog nasilja. Na kraju, ne manje važno, tradicionalna pravna i društvena percepcija braka kao "privatne sfere" često se koristi za opravdanje isključivanja ovakvih djela iz krivičnih zakona čime se umnogome ograničava zaštita žrtava. Potrebno je, dakle, definisati silovanje kao svaki seksualni odnos bez jasnog, slobodnog i dobrovoljnog pristanka, uključujući bračni ili vanbračni odnos, odnosno bez obzira na bračni status.

U členu 205 sankcioniše se obljuba ili sa njom izjednačeni čini učinjeni prema osobama koje su u stanju nemoći, uključujući duševno oboljenje, zaostali duševni razvoj, drugu duševnu poremećenost, nemoć ili kakvo drugo stanje usljed kojeg lice nije sposobno za otpor. U stavovima 2 i 3 predviđene su otežavajuće okolnosti ukoliko je nastupila teška tjelesna povreda, ukoliko je djelo izvršeno od strane više lica, na naročito svirep, ponižavajući način, ili je učinjeno prema maloljetniku, imalo za posljedicu trudnoću, kao i ako je nastupila smrt ili je djelo izvršeno prema djetetu mlađem od četrnaest godina. Za osnovni oblik predviđena je minimalna kazna od dvije godine zatvora što nije adekvatno s obzirom na težinu ovog zločina imajući u vidu da je uperen ka posebno ranjivoj kategoriji ljudi. Zakonsko rješenje treba da pošalje snažnu poruku o nultoj toleranciji prema ovakvim djelima, pa bi povećanje minimalne kazne na najmanje tri godine bolje odrazilo ozbiljnost povrede dostojanstva i integriteta žrtve. Takođe, izraz „nemoć ili kakvo drugo stanje usled kojeg lice nije sposobno za otpor” može izazvati nedosljednosti u sudskoj praksi, što bi moglo rezultirati nejednakom primjenom ovog zakonodavnog rješenja. Valjalo bi razmotriti mogućnost da se dodatno precizira šta se sve smatra stanjem nemoći, uključujući primjere poput fizičke paralize, stanja izazvanog drogama ili alkoholom i slično.

U členu 206 inkriminisana je obljuba djeteta mlađeg od četrnaest godina, sa osnovnim oblikom za koji je propisana kazna zatvora od pet do petnaest godina i dodatnim otežavajućim okolnostima, kao i u prethodnom členu, i srazmjerno većim kaznama za iste. Kazne su oštrije u odnosu na prethodno analizirane članove, što je u skladu sa međunarodnim standardima u ovoj oblasti. Ipak, treba pomenuti stav 4 ovog člana u kojem se propisuje da se neće kazniti učinilac djela iz stava 1 ovog člana ako između njega i djeteta ne postoji značajnija razlika u njihovoj duševnoj i tjelesnoj zrelosti. Pored toga što je moguće proizvoljno tumačiti šta se podrazumijeva pod “značajnijom razlikom u zrelosti” i što ovaj stav može ići na štetu žrtve i zloupotrebljavati se u praksi, potrebno je dodatno pojašnjenje ove odredbe a upitno je i njeno postojanje jer bi se ovakvi izuzeci morali pažljivo razmotriti. Ovaj stav može da bude tumačen i kao kontradiktoran prvom stavu i apsolutno kontroverzan jer se u stavu 1 inkriminiše obljuba ili sa njom izjednačen čin sa djetetom mlađim od četrnaest godina, a u stavu 4 se ovaj čin omogućava svima koji u odnosu na žrtvu - dijete nisu u “značajnijoj razlici u duševnoj i tjelesnoj zrelosti”. Potrebno je, stoga, uvesti apsolutnu zabranu seksualnih odnosa sa djecom ispod ove starosne granice bez izuzetaka.

Krivični zakonik nastavlja dalje sa inkriminacijom obljube, pa u členu 207 propisuje i obljubu zloupotrebom položaja kao krivično djelo za koji osnovni oblik je predviđena kazna zatvora tri mjeseca do tri godine, ukoliko je obljuba izvršena prema

licu koje se nalazi u odnosu podređenosti ili zavisnosti. Kao teži oblici ovog djela propisani su slučajevi u kojima je lice koje vrši obljubu nastavnik, vaspitač, staralac, usvojlac, roditelj, očuh, maćeha ili drugo lice koje zloupotrebom svog položaja vrši obljubu, za šta je propisana kazna tri do dvanaest godina. Drugi teži oblik odnosi se na situaciju u kojoj je žrtva obljube dijete mlađe od četrnaest godina, uz kaznu od namjanje deset godina, zatim u kojoj je došlo do trudnoće, kao i u slučaju smrti djeteta za šta se učinilac kažnjava zatvorom najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora. Minimalna kazna za osnovni oblik djela je sve samo ne odvrćajuća u pogledu izvršenja ovog djela jer iznosi samo 3 mjeseca, dok je minimalna kazna za najteži oblik ovog djela u kojem bi nastupila smrt djeteta, takođe, nediskutabilno niska i iznosi deset godina. Nema dileme da bi trebalo razmotriti pooštavanje ovih kazni koje djeluju preblago. Takođe, Krivični zakonik u članu 208 inkriminiše i izvršavanje “nekih drugih polnih radnji” koje nisu obuhvaćene prethodnim članovima, za koje je predviđen isti osnovni oblik i teži oblici kao kod prethodnih krivičnih djela, pa i kazne prate trend prethodnih. Ovdje je jedino problematično kako bi se mogao tumačiti pojam “nekih drugih polnih radnji”, odnosno šta je to sve što se pod ovim pojmom podrazumijeva.

Naredni članovi Krivičnog zakonika od 209 do 211b odnose se na podvođenje, posredovanje, i mamljenje djeteta i drugih lica u pogledu vršenja polnog odnosa, prostitucije, kao i iskorišćavanja djece za pornografiju. Kazne su, kao i u prethodnim članovima za neke oblike blaže, dok su za neke oblike adekvatnije. Primjećuje se da je naš zakonotvorac zaboravio da obrati posebnu pažnju na zaštitu odraslih osoba koje su žrtve prisilne prostitucije i organizovanog kriminala koji dovodi do trgovine ljudima, pa bi valjalo razmotriti i u okviru člana 210 koji se odnosi na posredovanje u vršenju prostitucije još jedan teži oblik koji će biti strogo sankcionisan. Izazov kod ovih odredbi jeste sajber prostor u kojem se sve teže kontroliše protok informacija i različitih sadržaja, pa bi valjalo razmotriti uvođenje dodatnih oblika ovih djela koja se posebno tiču online prostora. Dakle, potrebno je da zakonotvorac dodatno adresira upotrebu interneta u vršenju krivičnih djela protiv polne slobode.

Najzad, seksualno uznemiravanje je, kao odgovor na zahtjev Istanbulske konvencije, prepoznato kao posebno krivično djelo izmjenama i dopunama ovog zakonika 2022. godine, pa se u članu 211c ono definiše kao “svaki oblik neželjenog verbalnog, neverbalnog ili fizičkog ponašanja seksualne prirode, kojim se želi povrijediti dostojanstvo nekog lica ili grupe lica, odnosno kojim se postiže takav učinak, a naročito kad takvo ponašanje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće, zastašujuće, degradirajuće ili uvredljivo okruženje”. Ova definicija, ipak, ostavlja prostor za subjektivne interpretacije neprecizirajući šta se tačno podrazumijeva

pod “neprijateljskim ponašanjem” i “uvredljivim okruženjem”, te bi valjalo jasno dopuniti ovu definiciju inkriminišući i radnje koje odišu seksizmom poput davanje seksualnih šali, neprikladnih komentara, neželjenih fizičkih dodira i slično, kao i jasne smjernice za ocjenu intenziteta i ponovljenosti radnji, što bi olakšalo konzistentnu primjenu ovog zakonika.

Za osnovni oblik ovog djela propisana je maksimalna kazna zatvora do šest mjeseci što djeluje potpuno demotivišuće žrtvama u smislu prijavljivanja ovakvih slučajeva, posebno imajući u vidu stigme i stereotipe kakvi prate žene koje su žrtve ovakvih činova. Žene se, naime, često okarakterišu kao one koje su “navele” muškarca na takav čin što dodatno otežava psihološko i emocionalno zdravlje žene žrtve uznemiravanja. Da li je takva tortura vrijedna da se počinitelj osudi na samo par mjeseci, ostaje velika dilema. Valjalo bi, stoga, razmotriti povećanje minimalne kazne za osnovni oblik na najmanje jednu godinu kako bi se osigurala proporcionalnost sankcije u odnosu na težinu dela. Za teže oblike ovog djela potrebno je uvođenje minimalnih kazni, što nije urađeno ovim zakonodavnim rješenjima i što dodatno onemogućava prostor za razlikovanje težih okolnosti i vaganje težine ovog djela u skladu sa tim. Na ovaj način bi se jasno istakla ozbiljnost ovog djela za koje ostaje nejasno zašto je zakonotvorac drugačije u odnosu na prethodna regulisao kaznenu politiku. Takođe, predviđanje gonjenja po privatnoj tužbi za osnovni oblik seksualnog uznemiravanja može obeshrabriti žrtve da prijave delo, posebno kada se uzme u obzir stigmatizacija i potencijalne posljedice za njihovu privatnost, uz to dodatno i mala kazna koja slijedi počiniocu ovog krivičnog djela. Posebno je problematično kada se seksualno uznemiravanje događa u radnim okruženjima gdje postoji zavisnost od počinioca, pa je omogućavanje gonjenja po službenoj dužnosti u slučajevima kada su žrtve u ranjivom položaju, kada postoji uzastopno ili sistematsko uznemiravanje ili kada djelo izaziva ozbiljne posljedice, od izuzetne važnosti. Ipak, i pored toga, ne treba pobjeći od diskusije da li je potrebno omogućiti gonjenje po službenoj dužnosti i u slučaju izvršenja osnovnog oblika ovog djela.

Tabela 17: Predmeti u radu 2023. godine - krivična djela protiv polne slobode¹¹⁹⁶

Krivična djela protiv polne slobode	Broj predmeta u radu	Osudujuća presuda	Oslobađajuća presuda	Kazna
204	34	1		2 godine zatvorske kazne
205	5			
206	8		1	
207	2			
208	3			
208-204	25	2	3	7 mjeseci zatvorske kazne; 4 mjeseca zatvorske kazne
208-204-206	1			
208-206	16			
210	2			
211	13	1		Pojačani nadzor od strane zakonskog zastupnika

Tabela 18: Predmeti u radu 2022. godine - krivična djela protiv polne slobode¹¹⁹⁷

Krivična djela protiv polne slobode	Broj predmeta u radu	Osudujuća presuda	Oslobađajuća presuda	Kazna
204	28	1		4 godine i 10 mjeseci i oduzimanje oružja
205	2			
206	5			
207	2	1		7 godina
208-204	14	2		5 mjeseci kućni pritvor; Rad u javnom interesu
208-206	9			
208-207	1		1	
211	11	2		9 mjeseci zatvorska kazna; 6 mjeseci kućni pritvor

¹¹⁹⁶ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta u kontekstu predmeta u radu 2023. godine, dostavljeni na dan 07.11.2024.

¹¹⁹⁷ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta u kontekstu predmeta u radu 2022. godine, dostavljeni na dan 07.11.2024.

Tabela 19: Predmeti u radu 2021. godine - krivična djela protiv polne slobode¹¹⁹⁸

Krivična djela protiv polne slobode	Broj predmeta u radu	Osudjuća presuda	Oslobađajuća presuda	Kazna
204	16	1	1	8 godina zatvorska kazna
205	4			
206	3			
207	2			
208	2			
208-204	13	2		6 mjeseci kućnog pritvora; obavljanje društvenog ili humanitarno korisnog rada
208-206	12	4		2 x 2 godine zatvorske kazne; 1 godina i 4 mjeseca zatvora; 1 godina i 5 mjeseci zatvora; Obavezno psihijatrijsko liječenje; Zabrana približavanja.
208-207	1			
210	1	1		3 mjeseca zatvora
211	6	2		1 godina i 6 mjeseci zatvora

Analiza dostupnih statističkih podataka o krivičnim djelima protiv polne slobode otkriva nekoliko ključnih obrazaca i pitanja za razmatranje. Prema dostavljenim statističkim podacima, počinioci ovih krivičnih djela su u svim slučajevima, osim jednog slučaja iz 2021. godine, bili muškarci. Ovo je u skladu s globalnim statistikama, koje ukazuju na to da su počinioci krivičnih djela protiv polne slobode pretežno muškarci. Dominacija muškaraca kao počinitelja djela protiv polne slobode ne čudi, imajući u vidu svu teorijsku diskusiju u prethodnim poglavljima disertacije, što ukazuje na potrebu za rodno specifičnim pristupom u analizi i prevenciji ovih djela, s fokusom na rodne norme i društvene obrasce koji doprinose ovakvom ponašanju. Iako su podaci o počiniocu dostupni, ipak podaci o žrtvama ovih krivičnih djela nisu bili dostupni, uz objašnjenje da se ne vodi statistika o polu i karakteristikama žrtava, što predstavlja značajan propust, jer bez podataka o žrtvama nije moguće razviti ciljne politike za njihovu zaštitu i podršku, niti efikasno analizirati rodnu dimenziju ovih djela. Primjetno je, takođe, da većina slučajeva završava minimalnim kaznama ili alternativnim sankcijama (npr. kućni pritvor, rad u javnom interesu), što može odražavati blag pristup

¹¹⁹⁸ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta u kontekstu predmeta u radu 2021. godine, dostavljeni na dan 07.11.2024.

pravosuđa prema ovim djelima. Za takvu konstataciju, ipak, potrebno je analizirati svaki od ovih sudskih slučajeva kako bi se donio mjerodavan sud. Između 2021. i 2023. godine, na liniji navedenog, samo mali broj predmeta rezultirao je osuđujućom presudom, a još manji je doveo do značajnih kazni zatvora. Ovo definitivno ukazuje na potrebu za revizijom kaznene politike kako bi se osigurala proporcionalnost kazni i odvrćajući efekat.

Imajući u vidu činjenicu da ovakva djela najčešće pogađaju žene zbog njihovih polnih karakteristika, valjalo bi posebno razmotriti prepoznavanje te činjenice u ovom zakoniku, odnosno da se prepozna rodna dimenzija ovih krivičnih djela, te da se vodi računa o specifičnim mjerama za zaštitu žrtava od ovih vidova nasilja u ovom zakoniku ili zakonu koji se bavi krivičnim postupkom. Evidentno je da nedostatak podataka o žrtvama, sa posebnim akcentom na pol, ali i starost, povezanost s počiniocem i druge karakteristike, ograničava mogućnost dublje analize i razvoja ciljanih intervencija. Zbog toga je uvođenje obaveznog prikupljanja rodno diferenciranih podataka za sva krivična djela protiv polne slobode primat. Takva statistika, dakle, treba da obuhvati i demografske podatke o žrtvama, što omogućava bolje razumevanje i suzbijanje ovih djela.

Istanbulskom konvencijom naglašena je posebna potreba za specifičnim mjerama zaštite za posebno ranjive grupe, kao što su osobe s invaliditetom, djeca ili osobe s duševnim poremećajima, pa je važno da zakonodavni okvir obuhvata dodatne preventivne mjere, kao što su obaveza prijavljivanja potencijalnih počinitelaca ili osnaživanje zdravstvenih i socijalnih službi da prepoznaju i prijave ovakve slučajeve u svim situacijama, bez izuzetka. Kao i kod člana 204, u Krivičnom zakoniku nemamo specifične odredbe o zaštiti žrtava tokom sudskih postupaka, pa je posebno važno omogućiti adekvatnu zaštitu žrtvama tokom trajanja postupka procesnim zakonom u cilju očuvanja njihove privatnosti, te poštovanja njihovog ljudskog dostojanstva, kao i pružanjem psihološke podrške u ovakvim slučajevima. Ove mjere su ključne za zaštitu dostojanstva i dobrobiti žrtava ovakvih krivičnih djela.

5.8.3.4. KRIVIČNA DJELA PROTIV BRAKA I PORODICE

Krivična djela protiv braka i porodice obuhvaćena su u devetnaestoj glavi Krivičnog zakonika. Premda svaki od članova sadržanih u ovoj glavi može da bude predmet posebnog interesovanja kada su u pitanja ženska prava, kao najznačajniji izdvajaju se prinudno zaključenje braka, vanbračne zajednice ili životnog partnerstva lica istog pola (član 214a), vanbračna zajednica sa maloljetnikom (član 216) i nasilje u porodici (član 220) koje se posebno razmatra i analizira, posebno u pogledu činjenice da je nasilje u porodici, kako je prethodno analizirano, prepoznato i kao prekršaj shodno

Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici ali i kao krivično djelo shodno Krivičnom zakoniku.

Član 214a kriminalizuje prinudno zaključenje braka, vanbračne zajednice ili životnog partnerstva lica istog pola kroz upotrebu sile ili prijetnje, za šta je predviđena kazna zatvora od šest mjeseci do pet godina. Takođe, ovo djelo dodatno obuhvata prinuđivanje ili navođenje djeteta u vezi sa prethodno navedenim, čime su se inkriminivali i ugovoreni brakovi u Crnoj Gori, za šta je propisana kazna zatvora od jedne do pet godina. Uz to, posebno se inkriminiše i odvođenje lica u inostranstvo sa namjerom izvršenja ovog djela, za šta je propisana kazna zatvora od tri mjeseca do tri godine. Ovaj član dodat je u Krivični zakonik kao odgovor na zahtjev Istanbulske konvencije i Konvencije o pravima djeteta. Za period prethodnih nekoliko godina, sudovi nisu imali predmete po osnovu ovog člana Krivičnog zakonika. Ovo, svakako, ne govori u prilog činjenici da u Crnoj Gori ne postoji problem prinudnih brakova ali govori u prilog tome da je vrlo teško skršiti patrijahalne lance po ovom pitanju, posebno u manjim zajednicama koje su dobro utemeljene na tradiciji i kulturi.¹¹⁹⁹

Član 216 inkriminiše vanbračnu zajednicu između punoljetne i maloljetne osobe, kao i postupanje roditelja, usvojioca ili staratelja koji omogućava maloljetniku da živi u takvoj zajednici, za šta propisuje kaznu od tri mjeseca do tri godine. Posebno otežavajuća okolnost je ako je ovo djelo izvršeno silom, prijetnjom ili iz koristoljublja za šta je propisana kazna zatvora od šest mjeseci do pet godina. Specifičnost ovog člana ogleda se u tome što u posljednjem stavu omogućava obustavu gonjenja ako se brak zaključi, dakle, ukida se krivična odgovornost zaključenjem braka, što predstavlja vrlo problematičnu odredbu, a vrlo vjerovatno i kontradiktornu prethodnom analiziranom članu ovog zakonika, posebno ako je ovo djelo izvršeno pod silom ili prijetnjom. Na ovaj način postoji mogućnost da se normalizuje eksploatacija maloljetnika i legitimišu prisilni i dječiji brakovi. Ovakvo zakonodavno rješenje je u potpunosti sa međunarodnim standardima, u prvom redu Konvencijom o pravima djeteta i Istanbulskom konvencijom u kojoj se eksplicitno zabranjuju dječiji brakovi. Ova krivična djela, naime, nesrazmjerno pogađaju djevojčice koje su češće žrtve dječijih brakova i vanbračnih zajednica zbog tradicionalnih, kulturnih i ekonomskih faktora. Legalizacija ovih zajednica kroz brak ugrožava pravo djevojčica na obrazovanje, zdravlje i slobodan razvoj. Iz prethodnih poglavlja disertacije jasno je da tradicionalne norme u nekim zajednicama normalizuju brakove ili zajednice punoljetnih i maloljetnih

¹¹⁹⁹ Pogledati: Sprječavanje dječijih brakova u Crnoj Gori, UNICEF, 2017, dostupno na: <https://www.unicef.org/montenegro/media/2601/file/MNE-media-MNEpublication24.pdf> (pristupljeno 28.11.2024.godine).

osoba, a ekstremno siromaštvo i patrijarhalne norme često prisiljavaju porodice da odobravaju ovakve zajednice, što je posebno naglašeno u CEDAW preporukama za Crnu Goru, posebno u pogledu postojanja istih među romskom i egipćanskom zajednicom u Crnoj Gori. Uz to, mogućnost obustave gonjenja zaključenjem braka otvara prostor za zloupotrebu i može obeshrabiti pravosudne organe u procesuiranju, te je potrebno u potpunosti ukloniti ovaj stav iz Krivičnog zakonika jer se ne smije slati obeshrabrujuća poruka da je brak iznad prava djeteta, jer nije i ne smije biti.

Tabela 20: Predmeti u radu 2021. do 2023. godina za član 216 - vanbračna zajednica sa maloljetnikom¹²⁰⁰

Godina	Neriješeni		Primljeni	Primljeni po licima	Ukupan broj predmeta u radu	Ukupan broj predmeta u radu po licima	Broj pravosnažno riješenih predmeta	Osudujuće
		po licima						
2021	3	3	5	5	8	8	4	3
2022	3	3	4	4	7	7	5	5
2023	2	2	5	6	7	8	2	2

Prikazani statistički podaci ukazuju na konstantan broj primljenih predmeta koji je u prosjeku iznosio dva do tri predmeta godišnje i ukupan broj predmeta u radu koji se kretao u prosjeku oko sedam do osam predmeta godišnje. Ovo sugerira kontinuiranost ovog problema, ali ga društvo, ipak, ne prepoznaje u dovoljnoj mjeri. Broj osudujućih presuda među pravosnažno riješenim predmetima ukazuje na visok nivo dokaza i ozbiljnost sudskog pristupa ovom problemu. Važno je istaći da su svi počinioci ovih djela u prikazanom vremenskom periodu bili muškarci. To jasno ukazuje na rodnu dimenziju ovog krivičnog djela zbog čega je posebno potrebno uvođenje rodne analize u prikupljanju i obradi podataka, jer se na taj način može obezbijediti bolje razumijevanje uzroka i dinamike ovakvih slučajeva. Iako znamo da su svi počinioci muškarci, nema podataka o polu i socio - ekonomskom statusu žrtava, što otežava analizu uzroka i faktora koji doprinose pojavi ovih djela. Sa druge strane, prisutnost neriješenih predmeta iz godine u godinu sugerira i na postojanje eventualnih proceduralnih poteškoća u dokazivanju ovog djela i to iz razloga što se ovo djelo najčešće dešava u manjim zajednicama koje su čvrsto povezane svojevrsnom tradicijom i kulturnim normama.

¹²⁰⁰ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta na dan 07.12.2024. godine.

5.8.3.5. NASILJE U PORODICI¹²⁰¹

Krivično – pravni okvir zaštite od nasilja u porodici obuhvata dva okvira, materijalno – pravni okvir i procesno – pravni okvir. Materijalno – pravni okvir se odnosi na krivično djelo nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, uređeno članom 220 Krivičnog zakonika Crne Gore, i mjere bezbjednosti propisane članovima 68, 77a i 77b. Procesno – pravni okvir uređen je Zakonikom o krivičnom postupku. Nasilje u porodici, naime, dugo nije bilo prepoznato kao posebno krivično djelo. Nasuprot tome, ono je bilo sankcionisano kroz odredbe za druga krivična djela. Tek 2002. godine, Krivični zakonik definiše postojanje krivičnog djela – nasilje u porodici i porodičnoj zajednici u okviru Glave 12 – “Krivična djela protiv braka i porodice”. Ovdje su, između ostalog, regulisana i krivična djela koja pružaju djelimičnu zaštitu djeteta od nasilja u porodici.

Na putu ka uspješnoj borbi protiv porodičnog nasilja, crnogorsko zakonodavstvo susrijeće se sa velikim problemom u legislativi i praksi povodom tretiranja slučajeva nasilja u porodici, te niza problema koji se tim povodom javljaju. Naime, postojalo je preklapanje odredbi Krivičnog zakonika sa odredbama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u pogledu kvalifikacije djela nasilja u porodici. Ovakvo zakonsko rješenje posljedično je stvaralo dvije vrste problema: prvi, koji se odnose na sam zakonodavni okvir i drugi, koji se tiče sprovođenja postojećih zakona iz oblasti nasilja u porodici u praksi. Naime, bilo je nejasno da li se djelo nasilja u porodici treba procesuirati kao krivično djelo u skladu sa Krivičnim zakonikom ili kao prekršaj u skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici i Zakonom o prekršajima.

Analizom problema koji prilikom primjene ovih zakona nastaje u praksi, čini se da se nasilje u porodici vrlo često kvalifikuje kao prekršaj jer nadležni organi smatraju da će na taj način žrtvi obezbjediti postupak koji je efikasniji i ekonomičniji od krivičnog postupka, pružajući tako žrtvi adekvatnu zaštitu koja se u krivičnom postupku ne može obezbijediti.¹²⁰² Opasnost se krije u tome da se na ovaj način vršilac nasilja u porodici vrlo često adekvatno ne kažnjava za učinjeno djelo. Djelo nasilja u porodici kao prekršaja izvorno je uvedeno da bi se osigurala veća stopa prijavljivanja slučajeva porodičnog nasilja, jer se time pruža žrtvama djelotvorniji sistem od onoga koji se pruža krivično – procesnim sistemom.¹²⁰³ U Izvještaju GREVIO komiteta¹²⁰⁴ posebno se naglašava blaga kaznena politika crnogorskih pravosudnih organa povodom slučajeva

¹²⁰¹ Objavljeni dio ovog istraživanja: Milena Aćimić Remiković, “Nasilje u porodici: prekršaj ili krivično djelo?”, *Zbornik radova “Pravo između stvaranja i tumačenja”*, Sarajevo, 2022, 283 - 305.

¹²⁰² Pogledati: Analiza odluka sudova za prekršaje Crne Gore u oblasti nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja sa osvrtom na praksu institucije zaštitnika i ESLJP u toj oblasti, Podgorica, 2021.

¹²⁰³ Osnovni Izvještaj Grevio komiteta o procjeni zakonodavnih i drugih mjera kojima se primjenjuju odredbe Istanbulske konvencije, Crna Gora 2018.

¹²⁰⁴ Ibid.

porodičnog nasilja. U Izvještaju je navedeno da se većina slučajeva porodičnog nasilja tretira kao prekršaj a ne kao krivično djelo, uključujući i slučajeve seksualnog nasilja od strane vanbračnih partnera. Ovakav način rješavanja predmeta nasilja u porodici kroz prekršajni postupak znači “drastičan pomak ka mnogo blažim kaznama za nasilje u porodici nego ranije”, što je apsolutno trend koji treba promijeniti.¹²⁰⁵

Iako pohvalno postoji trend rasta prijavljivanja ovih slučajeva, druga strana medalje jeste znatno veći broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici kao prekršaja što sa sobom nosi posljedicu manjih sankcija vršiocima porodičnog nasilja, što nije u skladu sa međunarodnim standardima o nasilju u porodici. Takođe, u prethodnom periodu nisu postojali jedinstveni kriterijumi za razlikovanje prekršajnog djela od krivičnog djela nasilja u porodici. Zakonske odredbe bile su apsolutno nejasne, te je bila potrebna adekvatna izmjena zakona u tom smislu. U Analizi kaznene politike u krivičnim i prekršajnim predmetima u oblasti porodičnog nasilja u Crnoj Gori za 2017. godinu, pominje se stav sudija da se teži slučajevi porodičnog nasilja tretiraju kao krivično djelo, dok je prekršaj namijenjen uglavnom psihološkim oblicima nasilja u porodici. Nadalje, navodi se da, osim nepostojana eksplisicnih pravila na osnovu kojih se mogu razlikovati ova dva specifična djela, zakoni se u određenoj mjeri preklapaju, čime se omogućava da seksualni prestupi protiv osobe u sklopu porodičnog nasilja budu kvalifikovani kao lakši prestup za šta je propisana prekršajna kazna.¹²⁰⁶

Prema mišljenju sudija¹²⁰⁷, osim navedenih poteškoća prilikom definisanja djela nasilja u porodici, problem se javlja i u tome što sve sudije nemaju jednake stavove i shvatanja povodom porodičnog nasilja, te različiti kriterijumi postoje kod različitih sudija, posebno u vidu tumačenja toga šta se smatra pod “grubim nasiljem” a što je bilo presudno u kvalifikaciji djela nasilja u porodici kao prekršaja ili krivičnog djela. Ovo ne čudi, imajući u vidu činjenicu da “svaki drugi predstavnik pravosuđa (50%) navodi da svaki vid porodičnog nasilja treba prijavljivati nadležnim institucijama, dok 49% iskazuje neslaganje sa ovom tvrdnjom”.¹²⁰⁸ Ukoliko se pođe od ovakvog stava predstavnika/ca pravosuđa, a i činjenice da su sutkinje i sudije preopterećene brojem predmeta što vodi do manjka vremena za potrebna usavršavanja iz različitih oblasti, pa i ove, ne čudi ni činjenica da je oblast nasilja u porodici u Crnoj Gori i dalje ostaje neadekvatno regulisana i procesuirana u praksi. Većina predstavnika/ca pravosuđa u svojoj praksi ne primjenjuje CEDAW konvenciju ili odredbe neke druge međunarodne

¹²⁰⁵ Ibid, paragraf 199.

¹²⁰⁶ Pogledati: Savjet Evrope i Centar za ženska prava, *Analiza kaznene politike u krivičnim i prekršajnim predmetima u oblasti porodičnog nasilja u Crnoj Gori za 2017. godinu*, Podgorica, 2019.

¹²⁰⁷ Na osnovu rezultata upitnika o stavovima i iskustvima sutkinja i sudija u pogledu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije, Poglavlje VI.

¹²⁰⁸ ISPOS, *Percepcija predstavnika pravosuđa o nasilju nad ženama i porodičnom nasilju*, 2015.

konvencije, navodeći da su slabo upoznati ili u potpunosti neupoznati sa CEDAW i Istanbulskom konvencijom. Najmanje ih koriste sudije/tkinje, a za njima i tužioc/teljke, dok ih o njihovom korišćenju u velikoj mjeri izvještavaju advokati, ali opet ne u dovoljnoj mjeri.¹²⁰⁹

Primjera radi, u 2017. godini ustanovljeno je da se čak u 27 prekršajnih predmeta učinjeno djelo moglo kvalifikovati kao krivično djelo u skladu sa članom 220 Krivičnog zakonika jer je sadržalo elemente grubog nasilja usljed kojeg je nastupila tjelesna povreda. U Analizi kaznene politike izdvojena su dva slučaja koja mogu poslužiti kao primjeri iz prakse kada je nasilje u porodici moglo biti procesuirano kao krivično djelo, a ne prekršaj. Prvi primjer, predmet u kojem je tuženi “pod uticajem alkohola teško uvrijedio svog oca, zatim je na njega bacio torbe pune zamrznutog mesa, i nanio mu udarce po glavi i tijelu, uvrijedio svoju tetku uz upotrebu psovki i izvukao je iz kreveta i udario rukom po glavi, dok je istovremeno vukao za kosu”. Drugi primjer, u kojem je lice, inače povratnik, “verbalno napao i uvrijedio svoju suprugu, a zatim je fizički napao, pokušao da je udavi svojom košuljom, i udario je nekoliko puta šakom o glavu, nanoseći joj tjelesne povrede...”. U oba primjera dostavljena medicinska dokumentacija potvrdila je da su žrtvama nanesene ozbiljne tjelesne povrede.¹²¹⁰ S tim u vezi, u trenutku pisanja ovog dijela istraživanja, nove izmjene i dopune Krivičnog zakonika usvojene u decembru 2023. godine još uvijek nisu bile usvojene, pa je i zbog prethodno navedenog, kao i utvrđivanja da li su zakonodavne promjene zaista doprinijele razlikovanju nasilja u porodici kao prekršaja ili krivičnog djela, analizirano i prethodno zakonodavno rješenje ali i novo, odnosno aktuelno zakonodavno rješenje.

Članom 220 Krivičnog zakonika Crne Gore, naime, uređeni su elementi bića krivičnog djela – nasilje u porodici. Zakonodavac je u prethodnom rješenju propisao četiri oblika od kojih je jedan oblik bio osnovni i odnosio se na – primjenu grubog nasilja kojim se narušava tjelesni ili duševni integritet člana porodice, za šta je propisana novčana kazna ili zatvor do dvije godine, a ostala tri oblika su teži kvalifikovani oblici krivičnih djela koja su se odnosila na stepen nasilja i težinu posljedica izazvanih nasiljem. Prvi teži oblik odnosio se na korišćenje oružja ili nekog drugog sredstva pri izvršenju djela, koje može da nanese teške povrede ili da naruši zdravlje, za šta je propisana kazna zatvora od tri mjeseca do tri godine. Drugi teži oblik podrazumijevao je da je primjenom grubog nasilja nastupila teška tjelesna povreda ili je teško narušeno zdravlje, ili je nasilje izvršeno prema maloljetnom licu koje je član

¹²⁰⁹ Ibid.

¹²¹⁰ Analiza kaznene politike u krivičnim i prekršajnim predmetima u oblasti porodičnog nasilja u Crnoj Gori za 2017.godinu, 32.

porodice, pri čemu je propisano da će se učinilac kazniti zatvorom od jedne do pet godina. I najzad, treći teži oblik odnosio se na nastupanje smrti člana porodice usled primjene grubog nasilja, za šta je propisana kazna zatvora od tri do dvanaest godina. Propisan je i peti oblik djela koji nije bio vezan za čin nasilja u porodici, ali je svoje mjesto našao ovdje jer se odnosi na kršenje već izrečenih mjera od nasilja u porodici.

Analizom ovih odredbi jasno se otvorilo pitanje da li pored klasičnog, fizičkog nasilja ovo djelo obuhvata i druge vidove nasilja, recimo, psihičko, seksualno ili ekonomsko nasilje kao tri prepoznate vrste nasilja i od strane Istanbulske konvencije, posebno imajući u vidu činjenicu da psihičko nasilje često ima veću posljedicu za žrtvu nasilja nego čak fizičke, vidljive posljedice vršenja nasilja uz upotrebu fizičke sile. Ovo, dakle, znači da je u ovom dijelu bila potrebna harmonizacija krivičnog zakonodavstva Crne Gore sa ovom Konvencijom. Naime, član 33 Istanbulske konvencije navodi da psihičko nasilje, konkretnije “namjerno ponašanje koje ozbiljno narušava psihički integritet nekog lica prinudom ili prijetnjama”, treba da bude inkriminisano. Premda neki aspekti psihičkog nasilja mogu biti djelimično obuhvaćeni postojećim krivičnim odredbama (recimo članom 149 koji se odnosi na navođenje na samoubistvo i pomaganje u samoubistvu ili članom 165 koji se odnosi na prinudu), Krivični zakonik se trebalo, u skladu sa navodima Istanbulske konvencije, dopuniti i izmijeniti uvođenjem krivičnog djela za ozbiljne slučajeve psihičkog nasilja. Za razliku od psihičkog nasilja, Istanbulska konvencija ne zahtijeva inkriminaciju ekonomskog nasilja. Nasuprot tome, bila je potrebna inkriminacija seksualnog nasilja kao porodičnog nasilja, koje je inače bilo obuhvaćeno ovim članom već je inkriminisano kao posebno djelo – silovanje članom 204 Krivičnog zakonika.

Bilo je, dakle, potrebno usaglasiti definiciju nasilja u porodici datoj u Krivičnom zakoniku sa standardom koji propisuje Istanbulska konvencija. Definicija nasilja u porodici bi trebala da obuhvata osim fizičkog i psihičko, seksualno i ekonomsko nasilje između članova porodice. Sve je to bilo potrebno uraditi pod uslovom da takvo nasilje nije obuhvaćeno nekim drugim krivičnim djelima. Osim toga, kada je u pitanju određivanje pojma člana porodice ili porodične zajednice u smislu krivičnog djela – nasilje u porodici, postojao je problem oko određena pasivnog subjekta, pa su prema članu 142 stav 31 pasivni subjekti mogli biti bivši bračni drugovi, krvni srodnici i srodnici iz potpunog usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom, srodnici iz nepotpunog usvojenja, tazbinski srodnici zaključno sa drugim stepenom, lica koja žive u istom porodičnom domaćinstvu i lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete na putu da bude rođeno, iako nikad nijesu živjela u istom porodičnom domaćinstvu. Osim toga, bitno je napomenuti da je za

postojanje ovog krivičnog djela apsolutno irelevantno da li se nasilje dešava u kući ili van nje jer izraz koji se upotrebljava u nazivu ovog djela - "porodični", obuhvata odnose između onih koji su uključeni u nasilje, a ne na mjesto gdje se to nasilje dešava. Što se tiče propisanih kazni, one su išle od novčane kazne do kazne zatvora u trajanju od pet godina u slučaju ozbiljne tjelesne povrede ili štete, te od tri do dvanaest godina u slučaju smrti.

Novim izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika iz 2023. godine, izvršena je izmjena krivičnog djela nasilja u porodici kako bi se ova odredba dodatno harmonizovala sa Istanbulsom konvencijom i riješila prethodno navedene propuste. Prethodni osnovni oblik je, naime, zamijenjen sa tri nova: prvi, *laka* tjelesna povreda člana porodice ili porodične zajednice ili *ugrožavanja sigurnosti prijetnjom* da će napasti život ili tijelo tog ili njemu bliskog lica; drugi, zlostavljanje člana porodice ili porodične zajednice ili postupanje prema njemu na način koji *vrijeđa ljudsko dostojanstvo*; i treći, ponavljanje primjene nasilja, upućivanjem prijetnje ili drskim ili bezobzirnim ponašanjem koje *ugrožava ili narušava tjelesni ili duševni integritet*. U potpunosti se, dakle, promijenio osnovni oblik krivičnog djela nasilja u porodici na način što se, do sada posebno problematičan izraz u praksi - *grubo nasilje*, u potpunosti izostavio i promijenio sa navedenim novim oblicima. Na ovaj način se doista proširio pojam ovog krivičnog djela na mnoge situacije koje su do sada bile smatrane ili u praksi procesuirane kao prekršaj, jer se ne odnose samo na primjenu grubog nasilja, već i na "lakše" slučajeve u kojima i ne mora biti tjelesne povrede. Dakle, umjesto jednog, propisana su tri oblika gdje je u odnosu na prethodno zakonsko rješenje mnogo bliže određeno šta je to što se podrazumijeva pod krivičnim djelom nasilja u porodici. Takođe, propisane su znatno veće kazne koje za navedene radnje podrazumijevaju kaznu zatvora od šest mjeseci do pet godina, u odnosu na prethodno grubo nasilje za koje je bila propisana novčana kazna ili kazna zatvora do dvije godine.

Utvrđena su i tri teža oblika ovog krivičnog djela. Prvi teži oblik odnosi se na to da se tokom izvršenja nasilja u porodici koristilo oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo podobno da tijelo teško povrijedi ili zdravlje teško naruši, ili ako je djelo učinjeno u prisustvu djeteta, pri čemu je propisana kazna zatvora od jedne do pet godina. Drugi teži oblik odnosi se na situaciju kada prilikom izvršenja nasilja u porodici nastupi teška tjelesna povreda ili dođe do teškog narušavanja zdravlja, ili je djelo učinjeno prema djetetu, za šta je propisana kazna zatvora od jedne do osam godina. Treći teži oblik odnosi se na slučaj nastupanja smrti člana porodice ili porodične zajednice, za šta je propisana kazna zatvora od pet do petnaest godina. Na osnovu navedenih izmjena člana 220, primjetno je da je osim jasnijeg definisanja šta se podrazumijeva pod ovim

krivičnim djelom i proširenjem radnji koji pod ovo djelo spadaju, posebna pažnja posvećena kaznama, te očigledno oštrijoj kaznenoj politici u odnosu na prethodno zakonodavno rješenje.

Najzad, proširena je i definicija članova porodice, pa se u istom, članovima porodice ili porodične zajednice smatraju “bračni ili vanbračni supružnik, partner u zajednici života lica istog pola, njihova zajednička djeca te djeca svakog od njih, krvni srodnik i srodnik iz usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom, tazbinski srodnici zaključno sa drugim stepenom, partner u intimnoj vezi, lica koja žive u istom porodičnom domaćinstvu i lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete na putu da bude rođeno iako nikad nisu živjela u istom porodičnom domaćinstvu. Članovima porodice ili porodične zajednice smatraju se i bivši bračni ili vanbračni supružnik, bivši partner u zajednici života lica istog pola, bivši tazbinski srodnici zaključno sa drugim stepenom i bivši partner u intimnoj vezi.”¹²¹¹ Ovo predstavlja do sada najšire postavljenu definiciju članova porodice u smislu ovog krivičnog djela.

Promjene Krivičnog zakonika u decembru 2023. godine, koje su proširile obuhvat krivičnog djela nasilje u porodici (član 220) i na lakše oblike nasilja ne samo na grubo nasilje, pokazale su značajan uticaj na sudsku praksu u 2024. godini. Analiza dostupnih podataka za prvu polovinu 2024. godine ukazuje na značajan porast primljenih predmeta nasilja u porodici zbog izvršene izmjene predmetnog člana, što je rezultiralo većim brojem prijava i pravosudnih postupaka. Ove promjene već pokazuju jasan uticaj na praksu sudova u prvoj polovini 2024. godine.

Tabela 21: Pregled predmeta za član 220 - Nasilje u porodici za period od 01.01.2024.godine - 30.06.2024. godine¹²¹²

Član KZ	Neriješeni predmeti	Nerijeseni predmeti po licima	Primljeni	Primljeni po licima	Ukupan broj predmeta u radu	Broj pravosnažno riješenih predmeta (ukupno 115)		
						Osudujuće	Oslobadajuće	Obustava postupka
220	167	175	399	417	566	114	1	2

Iz prikazanih statističkih podataka, ukupan broj predmeta u radu povodom ovog krivičnog djela do sredine 2024. godine iznosio je 566, dok je primljeno čak 399 novih

¹²¹¹ Predlog zakona o izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika Crne Gore, član 50.

¹²¹² Podaci preuzeti od Sudskog savjeta na dan 20.11.2024.godine.

predmeta. Broj pravosnažno riješenih predmeta iznosio je 115, od čega je 114 pravosnažnih osuđujućih presuda, jedna oslobađajuća i 2 obustave postupka. Ovo je značajno više predmeta nego u 2023. godini, kada je za čitavu godinu bio manji broj predmeta u radu nego za prvu polovinu 2024. godine, te sličan broj pravosnažno riješenih predmeta u ovim vremenskim okvirima komparacije. Ovi podaci ukazuju na izuzetno visok nivo aktivnosti u procesuiranju slučajeva nasilja u porodici u 2024. godini. Broj predmeta primljenih u prvih šest mjeseci 2024. godine je, dakle, gotovo jednak ukupnom broju primljenih predmeta u cijeloj 2023. godini, što jasno oslikava efekte zakonodavnih izmjena, te koliko zakonodavna rješenja utiču na realno stanje u praksi.

Tabela 22: Pregled predmeta za član 220 - Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici za 2023. godinu¹²¹³

Ukupan broj predmeta u radu	Broj pravosnažno riješenih predmeta	Osudjujuće presude	Oslobađajuće presude	Obustava postupka	Odbijajuće presude
443	157	153	1	1	2

Ukupan broj predmeta u radu za član 220 u 2023. godini iznosio je 443. Od ovih, 254 predmeta su riješena tokom godine. Na početku 2023. godine bilo je 129 neriješenih predmeta, ali je tokom godine primljeno 314 novih, što ukazuje na stalni priliv novih slučajeva, ukazujući na visoku aktivnost u rješavanju predmeta povezanih sa nasiljem u porodici. Od 157 pravosnažno riješenih predmeta, 153 je rezultiralo osuđujućim odlukama, što ukazuje na strogi pristup pravosudnog sistema prema nasilju u porodici i potvrđuje tendenciju pravosudnog sistema da ozbiljno shvati slučajeve nasilja u porodici. Zanimljivo je da je bila samo jedna pravosnažno oslobađajuća presuda, uz jednu obustavu postupka i dvije odbijajuće presude. Iako je broj osuđujućih presuda u 2023. bio značajan, ukupna aktivnost je bila niža nego u prvih šest mjeseci 2024. godine. Ovo sugerše da je povećani broj slučajeva direktno povezan sa izmijenjenom definicijom krivičnog djela nasilja u porodici.

Na osnovu grafikona "Visina zatvorskih kazni po godinama", primjetna je promjenljivost u visini izrečenih kazni između 2021. i 2023. godine. U 2022. godini primjetan je vrhunac u izricanju kazni od 3 do 6 mjeseci, što sugerše da su sudovi u tom periodu bili u mogućnosti da efikasno procesuiraju i donesu odluke u većem broju slučajeva. Smanjenje broja izrečenih kazni u 2023. godini može odražavati različite

¹²¹³ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta na dan 20.11.2024. godine.

faktore.

Grafikon 12: Visina zatvorskih kazni u 2023, 2022 i 2021. godini¹²¹⁴

Analizirajući dostupne podatke, može se zaključiti da je rad sudova u odnosu na nasilje u porodici varirao tokom posmatranog perioda. Dinamika izrečenih kazni i promjene u broju osuđujućih presuda reflektuju kompleksnost problema sa kojim se sudovi suočavaju. Iako je u 2022. godini bilo primjetno poboljšanje u broju osuđujućih presuda, potrebno je kontinuirano raditi na unapređenju sudskih procedura i jačanju sistema podrške za žrtve porodičnog nasilja. Ovi podaci jasno pokazuju da je nasilje u porodici ozbiljno pitanje koje zahtjeva kontinuiranu pažnju i napore pravosudnog sistema. Visok broj osuđujućih odluka naglašava nultu toleranciju prema ovakvim djelima.

5.8.3.6. KRIVIČNA DJELA PROTIV ČOVJEČNOSTI I DRUGIH DOBARA ZAŠTIĆENIH MEĐUNARODNIM PRAVOM

U odjeljku o krivičnim djelima protiv čovječnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom od posebnog su interesovanja dva krivična djela i to trgovina ljudima (član 444) i prodaja djece (član 445a) jer predstavljaju važan segment pravne zaštite u borbi protiv ozbiljnih povreda ljudskih prava i dostojanstva. Iako je zakonodavno rješenje obimno i pokriva ključne aspekte trgovine ljudima i prodaje djece, postoje određeni prostori za poboljšanjem ovog okvira, posebno u pogledu harmonizacije sa međunarodnim standardima i preciznosti kaznenih mjera i zaštite žrtava.

Naime, član 444 inkriminiše trgovinu ljudima u i prvom stavu definiše osnovni

¹²¹⁴ Podaci preuzeti od Sudskog savjeta na dan 20.11.2024.godine.

oblik ovog krivičnog djela, navodeći da će se kaznom zatvora od jedne do deset godina kazniti onaj “ko silom, prijetnjom ili otmicom, dovođenjem u zabludu ili održavanjem u zabludi, zloupotrebom ovlašćenja, povjerenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog, zadržavanjem, oduzimanjem ili uništenjem ličnih isprava, falsifikovanjem ličnih isprava, pribavljanjem ili izradom falsifikovanih isprava ili davanjem ili primanjem novca ili druge koristi, radi dobijanja saglasnosti od lica koje ima kontrolu nad drugim licem: vrbuje, prevozi, prebacuje, predaje, prodaje, kupuje, posreduje u prodaji, sakriva ili drži drugo lice, a u cilju eksploatacije njegovog rada, prinudnog rada, dovođenja u položaj sluge, ropstva ili ropstvu sličan odnos, vršenja kriminalne djelatnosti, prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, prosjačenja, upotrebe u pornografske svrhe, sklapanja nedozvoljenog braka, radi oduzimanja dijela tijela za presađivanje ili radi korišćenja u oružanim sukobima”. U stavovima tri do devet definisane su otežavajuće okolnosti koje podrazumijevaju situacije ako je ovo krivično djelo učinjeno prema djetetu ili je djelo iz stava 1 ovog člana učinjeno od strane službenog lica u obavljanju službene dužnosti ili je sa umišljajem doveden u opasnost život jednog ili više lica, za šta je predviđena kazna zatvora najmanje tri godine; ako je nastupila teška tjelesna povreda, za šta je predviđena kazna od jedne do dvanaest godina; ako je nastupila teška tjelesna povreda djeteta, za šta je predviđena kazna zatvora od najmanje pet godina; ako je nastupila smrt jednog ili više lica, za šta je predviđena kazna zatvora najmanje deset godina; ako je djelo izvršeno na organizovan način od strane više lica, za šta je predviđena kazna zatvora najmanje deset godina; ako je djelo učinjeno prema djetetu, za šta je predviđena kazna zatvora od tri do petnaest godina, te situacija ako neko koristi usluge lica za koje zna da je prema njemu učinjeno djelo iz stava 1 ovog člana, za šta je predviđena kazna zatvora od šest mjeseci do pet godina. Vrlo važan stav ovog člana predstavlja stav 10 u kojem se jasno i nedvosmisleno navodi da je pristanak žrtve prema kojom se vrši djelo iz stavova 1, 2 i 3 člana bez uticaja na postojanje tog krivičnog djela. Najzad, u stavu 11 navodi se da se za ovo krivično djelo neće kazniti lice koje je kao direktna žrtva bilo prinuđeno na učešće u kriminalnim djelatnostima iz stava 1 ovog člana.

Jedna od glavnih prednosti ovog zakonskog rješenja je, naime, široka definicija trgovine ljudima koja obuhvata različite oblike eksploatacije, od seksualnog iskorišćavanja i prinudnog rada do prosjačenja i korišćenja žrtava u oružanim sukobima. Takođe, posebna pažnja posvećena je zaštiti djece, gdje ovo zakonodavno rješenje jasno predviđa da se prisila ne mora dokazivati u slučajevima gdje su žrtve maloljetnici. Time se pojednostavljuje pravna procedura i pruža adekvatnija zaštita najranjivijima. Pored toga, odredbe koje propisuju da pristanak žrtve ne utiče na postojanje krivičnog djela predstavljaju usklađenost sa međunarodnim standardima,

poput Protokola iz Palerma. Još jedna pozitivna strana jeste uvođenje kazni za osobe koje koriste usluge žrtava, čime se smanjuje potražnja i dodatno obeshrabruje trgovina ljudima.

Međutim, postoje i određene manjkavosti koje bi mogle ograničiti efikasnost ovih propisa. Terminologija u pojedinim segmentima, poput izraza „ropstvu sličan odnos“, nije dovoljno precizna i mogla bi se dodatno uskladiti sa definicijama prisilnog rada i ropstva prema standardima Međunarodne organizacije rada (ILO). Kaznena politika, iako opsežna, često ostavlja širok diskrecioni prostor za sudsku praksu, što može dovesti do neujednačenog kažnjavanja. Na primjer, kazna od jedne do deset godina za osnovni oblik trgovine ljudima može izgledati nesrazmjerno s obzirom na težinu ovog zločina. S druge strane, kazne za korisnike usluga žrtava djeluju blage u poređenju s težinom povrede ljudskog dostojanstva koje te radnje podrazumijevaju. Zakonik, takođe, pokazuje slabosti u tretiranju organizovanog kriminala. Iako je predviđena strožija kazna za djela počinjena od strane organizovanih grupa, a država dodatno treba utvrditi mjere za suzbijanje njihovog djelovanja, kao i posebne strategije za procesuiranje takvih struktura. Ovdje je, kao i u ostalim slučajevima nasilja nad ženama, posebno važno da država kontinuirano prepoznaje potrebu osiguranja adekvatne zaštite i podrške žrtvama. Najzad, u skladu sa Protokolom iz Palerma i Konvencijom o suzbijanju trgovine ljudima koji ne definišu samo ključne elemente kaznenih politike, već naglašavaju i važnost međunarodne saradnje, pružanja podrške žrtvama i razvoja preventivnih strategija, država osim poboljšanja svog zakonodavnog okvira mora pomno raditi i na integraciji ovih principa. Samo na taj način zakonodavni okvir može postati djelotvorniji u borbi protiv trgovine ljudima.

U članu 445a inkriminisana je prodaja djece gdje se navodi da je za protivpravno nuđenje, prihvatanje ili posredovanje u prebacivanju djeteta za novčanu ili drugu naknadu propisana kazna zatvora od jedne do deset godina. Odvajanje prodaje djece kao posebnog krivičnog djela u članu 445a, uprkos tome što član 444 o trgovini ljudima već obuhvata djecu i predviđa strožije kazne kada su oni žrtve, predstavlja zanimljivo zakonodavno rješenje koje može otvoriti prostor za diskusiju o njegovoj potrebi i svrsi. Član 444, naime, već kriminalizuje trgovinu ljudima u svim njenim oblicima, uključujući seksualnu eksploataciju, prisilni rad, prodaju organa, i druge radnje, s dodatnim kaznama ako su žrtve ovog krivičnog djela djeca. Osim toga, trgovina djecom je u tom članu definisana tako da nije potrebno dokazivati prisilu ili prevaru, što dodatno olakšava procesuiranje ovih slučajeva. Na taj način, član 444 funkcioniše kao sveobuhvatan okvir koji već uključuje i radnje koje spadaju pod prodaju djece, kao i težinu tog zločina kroz strožije kazne. Međutim, član 445a se usmjerava isključivo na

prodaju djece i ograničava se na radnje nudića, prihvatanja ili posredovanja u prebacivanju djeteta za novčanu ili drugu naknadu, bez dodatne razrade konteksta eksploatacije, što može djelovati redundantno. Ako već postoji strožija sankcija za trgovinu ljudima kada je dijete žrtva, postavlja se pitanje zašto je zakonodavac smatrao potrebnim izdvojiti prodaju djece kao zasebno krivično djelo.

Jedan od razloga za izdvajanje svakako može biti želja da se naglasi posebna težina prodaje djece kao odvojenog fenomena, što bi moglo osigurati veću pažnju i osudu u društvu i pravosudnom sistemu. Međutim, ako je to bio cilj koji je potpuno opravdan, ovo zakonodavno rješenje nije dovoljno precizno razradilo okolnosti i modalitete prodaje djece, kao što su oblici eksploatacije koji se često dešavaju nakon prodaje – seksualno iskorišćavanje, prisilni rad, prosjačenje, trgovina organima i slično. Ove okolnosti su već detaljno pokriveno u članu 444, čime član 445a ostavlja utisak nepotpunosti i potencijalne pravne nesigurnosti. Postojanje dva člana koja tretiraju slična pitanja može izazvati konfuziju u primjeni zakona. Sudovi bi mogli imati poteškoće u odlučivanju da li određeni slučaj treba procesuirati prema članu 444 ili članu 445a. Na primjer, ukoliko neko proda dijete radi prinudnog rada, postavlja se pitanje da li se to tretira kao trgovina ljudima s otežavajućom okolnošću (jer je dijete u pitanju), ili kao prodaja djece. Ovakva dvostrukost može dovesti do različitih kazni za slična djela, što podriva pravnu dosljednost.

Umjesto stvaranja posebnog člana, moglo bi se razmotriti da se prodaja djece uvrsti u okvire člana 444 kao jasno definisani oblik trgovine ljudima, sa svim specifičnim modalitetima i okolnostima. Na taj način, zakon bi bio konzistentniji, a potencijalne pravne praznine bi bile eliminisane. S druge strane, ukoliko se želi posebno naglasiti važnost ovog krivičnog djela posebno zbog njegove simboličke težine, onda je potrebno zadržati prodaju djece kao posebno krivično djelo ali dopuniti ovakvo fragmentarno i nepotpuno zakonodavno rješenje dodavanjem oblika eksploatacije djece zbog kojih se vrši prodaja, kao i otežavajućih okolnosti u tim slučajevima. Ovakva rješenja bi bila sveobuhvatnija i jasnija, te učinkovitija i pravno koherentnija. To bi, na kraju, spriječilo moguće probleme u primjeni zakona i osiguralo konzistentan pristup sankcionisanju ovih ozbiljnih krivičnih djela.

Predmet analize publikacije “Analiza sudske prakse za predmete trgovine ljudima u Crnoj Gori” bili su sudski predmeti povodom člana 444 u periodu od 2004. do 2019. godine.¹²¹⁵ U tom periodu donešeno je 17 pravosnažnih presuda prema ovom članu Krivičnog zakonika, dok je samo jedan slučaj vođen za krivično djelo 445 - trgovina djecom radi usvojenja. Analiza polne strukture okrivljenih pokazuje da je većina

¹²¹⁵ Pogledati: AIRE Centar, *Analiza sudske prakse za predmete trgovine ljudima u Crnoj Gori*, 2021.

optuženih, njih 42, bila muškog pola, dok je šest okrivljenih bilo ženskog pola. Osuđeno je 35 muškaraca i pet žena. Kada je riječ o žrtvama, njih 13 su bili muškarci, pri čemu su ovi slučajevi uglavnom uključivali prinudni rad i podrazumijevali više žrtava u jednom postupku, odnosno prinudni rad koji se odnosio na više osoba muškog pola. Veći broj žrtava, ukupno 26, bile su žene, što govori u prilog rodnoj dimenziji ovog krivičnog djela. Od 17 slučajeva, prema dubljoj analizi, čak se 13 slučajeva odnosilo na neki oblik seksualne eksploatacije, što znači da je ista dominantan oblik eksploatacije u Crnoj Gori. U preostalom broju predmeta riječ je o eksploataciji u svrhu prinudnog rada i eksploataciji u cilju dovođenja u položaj slugе. U pet predmeta primijećena je višestruka eksploatacija žrtava trgovine ljudima, dok ostali oblici iskorišćavanja žrtava nisu zabilježeni u ovom posmatranom periodu.¹²¹⁶

Tabela 23: Predmeti po članu 444 Krivičnog zakonika u periodu od 2019. godine do 2024. godine¹²¹⁷

Godina	Ukupan broj predmeta u radu	Broj pravosnažno riješenih predmeta	Osuđujuće pravosnažne odluke	Sankcija
2019	3	1	1	Zatvor
2020	4	1	1	Zatvor
2021	10	1	1	Zatvor
2022	21			
2023	33	2	2	Zatvor
2024	51	2	2	Zatvor

Dodatno, od 2019. godine do 2024. godine, bilo je ukupno 7 pravosnažno riješenih predmeta povodom ovog člana Zakonika. Primjetno je da se ponavlja isti obrazac iz godine u godinu, a to je da je sve veći broj predmeta u radu ovih slučajeva a izuzetno mali broj pravosnažno riješenih predmeta.

Analizom sudskih predmeta, u svakom slučaju, primjetno je da se seksualna eksploatacija najčešće vrši zloupotrebom teških prilika žrtava, kao i dovođenjem u zabludu ili zloupotrebom povjerenja žrtava. Primjera radi, u predmetu K.br. 6/13 Višeg

¹²¹⁶ Pogledati tabelarni prikaz svih presuda u tom periodu: AIRE Centar, *Trgovina ljudima: Pregled međunarodnog prava, prakse Evropskog suda za ljudska prava i sudova u Crnoj Gori*, 2019, str. 109.

¹²¹⁷ Podaci dobijeni od Sudskog Savjeta na dan 31.12.2024.godine.

suda u Podgorici, optuženi se bavio trgovinom ljudima, zloupotrebom i iskorišćavanjem teških prilika u cilju vršenja prostitucije, predavao drugom veći broj ženskih lica među kojima i dvije maloljetnice koje su bile u teškoj imovinskoj situaciji posebno u pogledu bolesti članova njihove porodice i potreba liječenja tih članova, kao i nezaposlenosti tih lica, za šta im je obećao pomoć. U predmetu K.br. 19/12 Višeg suda u Podgorici, lice je optuženo jer se bavilo trgovinom ljudima i to zloupotrebljavajući odnos zavisnosti i teških prilika oštećene u cilju vršenja prostitucije.¹²¹⁸ Slično je postojalo i u predmetu K.br. 35/09 Višeg suda u Podgorici u kojem je optuženi na organizovan način, prijetnjom, dovođenjem u zabludu i zloupotrebom teških prilika, albansku državljanku koristio u cilju vršenja kriminalne djelatnosti i prostitucije. Ovaj slučaj je, naime, interesantan jer je donijeta oslobađajuća presuda jer se optužnica temeljila isključivo na iskazu oštećene.¹²¹⁹

U predmetu K. br. 267/2007 Višeg suda u Podgorici, takođe, utvrđeno je da je optuženi zloupotrijebio teške prilike oštećene maloljetnice i zloupotrijebio njeno povjerenje koje je ona imala prema njemu, te je držao u svoj stan u cilju prostitucije znajući da je došla iz Niša, da je nezaposlena, da nema novca za hranu i stan, pa joj je ponudio da boravi u njegovom stanu, pa je kasnije zauzvrat tražio da pruža drugima seksualne usluge.¹²²⁰ U jednom, rijetkom slučaju žena je bila izvršilac ovog krivičnog djela, koja je, takođe, zloupotrijebila loše imovinske prilike i životne prilike žrtve, pa se u predmetu K.br. 21/2021 Višeg suda u Podgorici, navodi da je okrivljena “zloupotrebom teških prilika drugog vrbovala i predavala drugim licima oštećenu iz Podgorice u cilju prostitucije, svjesna svog djela i njegove zabranjenosti, a čije izvršenje je htjela, na način što je uz upotrebu fizičke sile - vršeći nasilje prema oštećenoj, koju je tukla i prijeteci oštećenoj da će objaviti snimak seksualnog odnosa u kojem je učestvovala oštećena, a koristeći pritom činjenicu da je oštećena bila u lošoj materijalnoj situaciji i lošim odnosima sa porodicom vrbovala oštećenu u cilju prostitucije i predavala je većem broju lica radi pružanja seksualnih usluga za novac tako što je sa korisnicima seksualnih usluga ugovarala ili primoravala oštećenu da sama ugovori da im oštećena pruži seksualne usluge za novac, tukla oštećenu i prijetila joj objavljivanjem snimka ukoliko bi pokušala da odbije, a potom oštećenu vodila do korisnika ili joj govorila gdje da ide, na koji način je oštećena pružila seksualne usluge za novac korisnicima”.¹²²¹ U svim slučajevima seksualne eksploatacije, dakle, žrtve su bile ženske osobe koje su iskorišćavane, uglavnom, zbog lošeg imovinskog stanja i

¹²¹⁸ K.br. 19/12 Viši sud u Podgorici

¹²¹⁹ K.br. 35/09 Viši sud u Podgorici

¹²²⁰ K. br. 267/2007 Viši sud u Podgorici

¹²²¹ K.br. 21/2021 Viši sud u Podgorici

teških životnih prilika u kojima su se nalazile.

5.8.3.7. MJERE BEZBJEDNOSTI I MJERE ZAŠTITE

Pored sankcija koje su zapriječene za izvršenje krivičnih djela inkriminiranih u Krivičnom zakoniku Crne Gore, propisana je i mogućnost dodatnih sankcija prema izvršiocima krivičnih djela putem mjera bezbjednosti i mjera zaštite. Članom 86 Krivičnog zakonika propisane su mjere bezbjednosti, konkretnije - vrste, uslovi i način izricanja istih. Ono što je važno za ovaj rad jesu izmjene i dopune Krivičnog zakonika, a kojima su uvedene nove zaštitne mjere, odnosno mjere bezbjednosti prema učiniocima krivičnih djela nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, kao i krivičnog djela protiv polne slobode. Na ovaj način izvršena je harmonizacija odredbi Krivičnog zakonika sa Istanbulskom konvencijom.

Članom 77a, naime, propisana je zabrana približavanja “žrtvi ili drugom licu ili grupi lica ili određenom mjestu kad postoji opasnost da bi učinilac prema tim licima ili na tom mjestu mogao ponovo da izvrši isto ili istovrsno krivično djelo”. Ovim članom određeno je da Sud određuje trajanje mjere, koje ne može biti kraće od jedne niti duže od pet godina. Članom 77b propisana je mjera bezbjednosti - udaljenje iz stana ili drugog prostora za stanovanje, kao posebna mjera uvedena prema učiniocima krivičnih djela. Ovim članom navodi se da će sud izreći udaljenje iz stana ili drugog prostora za stanovanje počiniocu krivičnog djela nasilja u porodici ukoliko postoji bojazan da bi počinilac mogao ponovo da izvrši to krivično djelo. Zakonodavac je utvrdio granice izricanja ove mjere koja ne može biti kraća od tri mjeseca a duža od tri godine.

Daljom analizom ovih odredbi izvodi se konstatacija da se ove mjere mogu izdati nakon pravosnažnosti presude donijete od strane suda. Ovakvo zakonsko rješenje dovodi do apsurdne situacije jer na ovaj način žrtvu nasilja u porodici ostavlja bez zaštite u toku samog krivičnog postupka. Čini se neshvatljivim ovakav propust zakonodavca kojim su žrtve teških krivičnih djela ostavljenje bez mogućnosti zaštite u postupcima koji su po svojoj prirodi dugotrajni, a koji, još uvijek, ni nakon više izmjena i dopuna ovog zakonika nije izmijenio ovu odredbu. Zbog toga, tužioci u praksi kao jedini izlaz najčešće vide u kvalifikovanju djela nasilja u porodici kao prekršaja, a ne krivičnog djela kako bi žrtvama omogućili adekvatnu zaštitu. Međutim, ovako nešto za sobom nosi i svoju lošu stranu jer nasilnik postaje privilegovan u smislu dobijanja blage sankcije koja je u ovakvim slučajevima apsolutno nekompatibilna u odnosu na učinjeno djelo.¹²²² Koliko je ovaj problem veliki i značajan svjedoči činjenica da u Crnoj Gori tokom krivičnog postupka, tačnije sve do donošenja pravosnažne presude, ne postoji

¹²²² Prema Monitoring studiji: Porodično nasilje u Crnoj Gori – teorija i praksa, str. 55.

zakonska mogućnost određivanja navedenih mjera zaštite, pa čak i privremenih, što čini da je ženama u Crnoj Gori teško da prolaze kroz krivične postupke protiv svojih zlostavljača koji su po svojoj prirodi dugi i iscrpljujući.¹²²³

Iako je uvođenje ovih izmjena u Krivičnom zakoniku Crne Gore bilo potrebno zbog usklađivanja odredbi ovog Zakonika sa Istanbulskom konvencijom, sudeći prema podacima iz prakse, ove mjere se ipak rijetko izriču. Sa zvaničnog sajta crnogorskih sudova, iz rubrike o pravosnažnim presudama donijetim od strane crnogorskih sudskih organa, izvodi se podatak da se u periodu od 2012. godine do 2018. godine od ukupno 621 pravosnažne presude u slučaju porodičnog nasilja samo dvije odnose na pomenute mjere. Konkretnije, u oba slučaja sud je odredio mjeru zabrane približavanja.¹²²⁴

U kontekstu analize u ovom radu, ovdje je od posebnog značaja član 220, kao i članovi 204, 206 i 208. Recimo, u poređenju sa podacima od 2012. godine do 2018. godine gdje su izrečene samo dvije mjere, u periodu od 2018. godine do 07.11.2024.godine, izrečeno je čak 78 mjera - zabrane približavanja, a 8 mjera - udaljenje iz stana ili drugog prostora za stanovanje. Ovaj nagli porast primjene mjera u slučaju člana 220 može se tumačiti kao pozitivan pomak u pravosudnom odgovoru na nasilje, posebno kada su u pitanju slučajevi nasilja u porodici. Povećanje broja mjera zabrane približavanja sugerise da su sudovi sada skloniji korišćenju ovih zaštitnih mehanizama kako bi žrtve, najčešće žene i djeca, dobile efikasniju zaštitu od nasilnika. Ovaj razvoj može biti rezultat i većeg pritiska na pravosuđe da adekvatno primjenjuje mehanizme zaštite predviđene Istanbulskom konvencijom, kao i sve veće svijesti u društvu o važnosti pružanja zaštite žrtvama porodičnog nasilja. Ipak, važno je napomenuti da, iako je ovo doista ohrabrujući znak, postoji potreba za nastavkom ovog trenda kako bi se obezbijedila dosljedna primjena zakonskih mjera i njihovo prilagođavanje stvarnim potrebama žrtava. Ovaj podatak, kada se uporedi sa prethodnim periodom, jasno pokazuje da sudovi sve više prepoznaju ozbiljnost problema nasilja u porodici i sve spremnije primjenjuju zakonske alate u cilju prevencije i zaštite.

¹²²³ Sprovođenje zakonodavstva vezanog za zaštitu od nasilja u porodici u Crnoj Gori, str. 86.

¹²²⁴ Osnovni sud u Podgorici je u predmetu K 290 iz 2018. godine i K 424 iz 2018. godine odredio zabranu približavanja počiniocima krivičnog djela nasilje u porodici ili porodičnog zajednici, pri čemu je u oba slučaja nasilje vršeno nad ženom.

Tabela 24: Izrečene mjere bezbjednosti od 2018. godine do 7.11.2024.godine¹²²⁵

Pravosnažne mjere bezbjednosti 2018 - 7.11.2024.	
Udaljenje iz stana ili drugog prostora za stanovanje član 77b	8
Zabrana približavanja član 77a	136
Mjere bezbjednosti po članu zakona	
Udaljenje iz stana ili drugog prostora za stanovanje član 77b	8
220	8
Zabrana približavanja član 77a	136
151	1
152	2
162	4
168	18
204	2
206	2
208	3
220	78
252	1
384	1
399	4
403	3
166a	2
168a	15

5.8.4. PROCESNO - PRAVNI OKVIR - ZAKONIK O KRIVIČNOM POSTUPKU¹²²⁶

Zakonikom o krivičnom postupku su definisane obaveze državnih organa u pogledu istrage, gonjenja i procesuiranja krivičnih djela. Uređene su i pojedine vrste mjera nadzora nad okrivljenim, pa su od značaja članovi od 166 do 169, koji se odnose na: vrste mjera, rješenje o izricanju mjere nadzora, izvršenje mjere nadzora i provjera mjere nadzora i obaveza izvještavanja.

Osim postojanja mjera nadzora kao značajnih za oblast nasilja nad ženama i nasilja u porodici, postoji još članova Zakonika o krivičnom postupku koji doprinose efikasnoj

¹²²⁵ Preuzeto od Sudskog savjeta na dan 7.11.2024. godine.

¹²²⁶ Zakon o krivičnom postupku ("Službeni list Crne Gore", br. 057/09 od 18.08.2009, 049/10 od 13.08.2010, 047/14 od 07.11.2014, 002/15 od 16.01.2015, 035/15 od 07.07.2015, 058/15 od 09.10.2015, 028/18 od 27.04.2018).

zaštiti žrtava. S tim u vezi, od značaja je član 113 Zakonika o krivičnom postupku koji predviđa određene mjere za pomoć i zaštitu žrtava, kao što su pomoć psihologa ili drugog stručnjaka, kao i mogućnost svjedočenja u odvojenoj prostoriji za određene žrtve krivičnih djela protiv polne slobode ili krivičnih djela koja su vezana za djecu. U skladu sa međunarodnim standardima, u krivičnom postupku žrtve uživaju niz prava koja uključuju pravo na saosjećajno postupanje, uključujući i poštovanje dostojanstva i zaštitu njihovih legitimnih interesa.¹²²⁷ Nasuprot ovakvim zahtjevima sadržanim u relevantnim međunarodnim dokumentima, žene u Crnoj Gori su ukazale na ponovno viktimiziranje tokom istražnih postupaka, kao što su dugotrajna i iscrpljujuća ispitivanja, ponižavajući komentari i pretpostavke, pritisak na pomirenje i mogućnost podnošenja optužbi za postupke samoodbrane.¹²²⁸ Sa druge strane, pohvalno je to što Zakonik o krivičnom postupku već uključuje određene zaštitne mjere za djecu tokom sudskog postupka (npr. član 314 propisuje mogućnost isključenja javnosti radi zaštite interesa maloljetnika ili član 113 kojim se propisuje pomoć psihologa i slično). Iz navedenih razloga obuhvat mjera za zaštitu djece, drugih žrtava, ali i svjedoka treba da bude mnogo širi i da obuhvata čitav pravosudni postupak. Imajući u vidu navedeno, u Zakonik o krivičnom postupku Crne Gore trebalo bi uvesti poseban odeljak koji bi se detaljnije bavio pravima žrtava i njihovom zaštitom, kao i zaštitom svjedoka u krivičnom postupku.

Generalno govoreći, Zakonik o krivičnom postupku sadrži opšte odredbe koje su primjenjive na sva krivična djela, u skladu sa kojima organi imaju niz ovlašćenja i dužnosti. Kao dopuna tim opštim odredbama iz Zakonika o krivičnom postupku usvojen je Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici¹²²⁹ koji detaljnije obrađuje postupanje ograna u slučajevima nasilja u porodici. On sadrži principe rada i postupanja konkretno u slučajevima porodičnog nasilja.¹²³⁰

Prema članu 166 stav 2 Zakonika o krivičnom postupku, mjere nadzora su:

- zabrana napuštanja stana;
- zabrana napuštanja boravišta;

¹²²⁷ O ovoj problematici pogledati: UN Osnovna načela pravde za žrtve krivičnih djela, Preporuku SE Rec(85)11 o položaju žrtava u okviru krivičnog prava i postupaka, Preporuku SE Rec(87)21 o pomoći žrtvama i sprječavanju viktimizacije, Preporuku Rec(97)13 o zastrašivanju svjedoka i pravima odbrane, Preporuku SE Rec(2005)9 o zaštiti svjedoka i svjedoka saradnika, Preporuku SE Rec(2006)8 o pomoći žrtvama i Konvenciju SE o naknadi štete žrtvama nasilnih krivičnih djela koju je Crna Gora ratifikovala 19. marta 2010. godine.

¹²²⁸ Sprovođenje zakonodavstva vezanog za zaštitu od nasilja u Crnoj Gori, str. 25 i 91.

¹²²⁹ Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici: Procedure i institucionalna saradnja u vezi sa porodičnim nasiljem i nasiljem nad ženama, 2011.

¹²³⁰ Protokol ima za cilj da uredi zajednički rad svih sistema u toku sprovođenja zakona i konvencija, te obaveza preduzimanja potrebnih mjera za osiguranje organizovanosti, opremljenosti i edukovanosti dovoljnog broja specijalizovanih stručnjaka koji se bave problematiko nasilja u porodici.

- zabrana posjećivanja određenog mjesta ili područja;
- obaveza povremenog javljanja određenom državnom organu;
- zabrana pristupa ili sastajanja sa određenim licima;
- privremeno oduzimanje putne isprave;
- privremeno oduzimanje vozačke dozvole.

Ukoliko se ove mjere nadzora uporede sa bićem krivičnog djela – nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, postavlja se pitanje njihove efikasnosti i uopšte primjerenosti ovom krivičnom djelu. Naime, činjenice iz prakse pokazuju da počinitelj krivičnog djela – nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, po vraćanju u sredinu u kojoj je izvršio krivično djelo nastavlja sa takvom praksom. Imajući to u vidu, autori Analize pravnih aspekata nasilja u porodici¹²³¹ smatraju da navedene mjere nijesu prikladne, te su, prema njihovom mišljenju, samo dvije mjere nadzora donekle primjerene ovom krivičnom djelu i to:

- zabrana posjećivanja određenih mjesta ili područja;
- i zabrana sastajanja sa određenim licima.

U daljem, autori Analize navode da je svakako primjena ovih mjera postavljena vrlo restriktivno, pa se one mogu implementirati samo ukoliko su postavljeni zakonski uslovi za to. Prema članu 166 stav 1 navedenog Zakonika neophodno je da postoje okolnosti koje ukazuju da bi okrivljeni mogao pobjeći, sakriti se, otići u nepoznato mjesto ili u drugu državu ili ometati vođenje krivičnog postupka. Kada je u pitanju krivično djelo – nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, ovako nešto je vrlo rijetko i najčešće ne dolazi do opisane situacije.

Dalje, prema stavu 4 člana 166 ističe se da pravo okrivljenog da živi u svom stanu i da se nesmetano viđa sa članovima porodice i bliskim srodnicima nije moguće ograničiti mjerama nadzora. To je izuzetno moguće u situaciji ako se postupak vodi zbog krivičnog djela učinjenog na štetu člana porodice ili bliskih srodnika. Osim toga, mjerama nadzora se ne može ograničiti pravo okrivljenog da obavlja svoju profesionalnu djelatnost osim u situaciji kada se postupak vodi zbog krivičnog djela učinjenog u vezi sa obavljanjem te djelatnosti. Zatim, stav 6 propisuje da će se u rješenju o izricanju mjera okrivljeni upozoriti da se protiv njega može odrediti pritvor ako prekrši izrečenu mjeru. Stav 7 ističe da se mjere nadzora u toku istrage određuju i ukidaju od strane sudije za istragu, posle podignute optužnice od strane predsjednika vijeća i to u roku od 24 časa od podnošenja prijedloga. Trajanje mjera određeno je

¹²³¹ Đorđije Blažić, Biljana Zeković, *Analiza pravnih aspekata nasilja u porodici*, SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja Podgorica, Podgorica, 2017, str. 22.

stavom 8 člana 166 gdje se utvrđuje da one mogu trajati dok god postoji potreba za tim, a njihovo trajanje se ograničava najduže do pravosnažnosti presude. Sa tim u vezi, sudija za istragu ili predsjednik vijeća je u obavezi da ispituje neophodnost mjere svaka dva mjeseca. Najzad, stav 9 propisuje mogućnost izjavljivanja žalbe protiv rješenja kojim se mjere određuju ili produžavaju i ukidaju, kao i mogućnost državnog tužioca da izjavi žalbu protiv rješenja kojim je njegov prijedlog za primjenu mjere odbijen. Rok za odlučivanje povodom podnijete žalbe je tri dana od prijema iste. Bitno je napomenuti da se ovim stavom akcentuje da žalba ne zadržava izvršenje donijetog rješenja. Navedene mjere izriče sud rješenjem.

5.9. ZAKON O RADU

Zakon o radu¹²³² predstavlja krovni zakon kojim se regulišu prava iz radnog odnosa, odnosno prava, obaveze i odnosi između zaposlenih i poslodavaca u Crnoj Gori. Novi Zakon o radu donijet je 2019. godine, nakon čega je uslijedilo nekoliko izmjena, u cilju njegovog dubljeg usklađivanja sa pravnim tekovinama Evropske unije, međunarodnim konvencijama i standardima, kao i preporukama Međunarodne organizacije rada. Njegova suština je, naime, u zaštiti prava radnika, osiguravanju dostojanstvenih uslova rada i obezbjeđivanju ravnoteže između obaveza i prava obje strane. Radni odnos se zasniva na ugovoru, bilo na određeno ili neodređeno vrijeme, dok se propisuju i maksimalno radno vrijeme, pravo na odmor, platu i sigurnost na radu. Posebna pažnja posvećena je i zaštiti ranjivih grupa poput trudnica, mladih i osoba s invaliditetom. Prekid radnog odnosa regulisan je jasnim procedurama, a radnicima je omogućeno sindikalno organizovanje i kolektivno pregovaranje. Takođe, važno je pomenuti ulogu inspekcije rada u nadzoru i sprovođenju zakona.

5.9.1. STRUKTURA ZAKONA O RADU

Zakon o radu je, naime, strukturisan u petnaest odjeljaka. U osnovnim odredbama definiše se predmet ovog zakona i njegova primjena, obaveza upotrebe rodno osjetljivog jezika, kao i značenje izraza važnih za ovaj zakon. U okviru ovog odjelka posebna pažnja posvećena je zabrani i vrstama diskriminacije, kao i uznemiravanju, seksualnom uznemiravanju i mobingu na radu. Zasnivanje radnog odnosa je drugi odeljak ovog zakona u kojem se detaljnije regulišu pitanja uslova i smetnji za zasnivanje radnog odnosa, kao i postupak, odnosno procedura u kojem se vrši zasnivanje radnog odnosa, te i sadržina ugovora o radu i njegovo zaključivanje a detaljnije se definišu i različite vrste ugovora o radu. U trećem odeljku regulisana su

¹²³² Zakon o radu ("Službeni list Crne Gore", br. 074/19 od 30.12.2019, 008/21 od 26.01.2021, 059/21 od 04.06.2021).

prava i obaveze zaposlenih u pogledu radnog vremena, prekovremenog rada, odmora, odsustva sa rada, kao i pitanja koja se tiču zarada, sa posebnim akcentom na jednakost zarada. Četvrti odeljak ustanovljava zaštitu zaposlenih u slučaju stečajnog postupka, peti utvrđuje posebnu zaštitu lica sa invaliditetom, omladine i žena, a šesti odeljak zaštitu kod poslodavca, zaštitu pred Agencijom za mirno rješavanje radnih sporova i Centrom za alternativno rješavanje sporova, kao i zaštitu kod nadležnog suda. U sedmom odeljku je, nadalje, regulisano pitanje odgovornosti zaposlenih lica, u osmom načini prestanka radnog odnosa i druga pitanja vezana za taj prestanak, a u devetom odeljku definisana je primjena i vrste kolektivnih ugovora. Deseti odeljak, zatim, posebnu pažnju posvećuje organizaciji zaposlenih i poslodavaca, jedanaesti posebnim vrstama ugovora, dvanaesti radnoj knjižici a trinaesti vršenju nadzora. Najzad, četrnaesti odeljak se odnosi na kaznene odredbe, a posljednji na prelazne i završne odredbe.

5.9.2. RODNA ANALIZA ODREDBI

Rodna analiza odredbi Zakona o radu ključna je za razumijevanje kako ovaj zakon, kao krovni pravni akt koji reguliše radne odnose u Crnoj Gori, doprinosi unaprjeđenju prava žena i promovisanju rodne ravnopravnosti na tržištu rada i uopšteno govoreći. S obzirom na to da su žene, kako globalno tako i na lokalnom nivou, često izložene nejednakom tretmanu u sferi rada, analiza zakonodavnog okvira omogućava prepoznavanje potencijalnih prepreka, nedostataka i prilika za unaprjeđenje njihove zaštite. U fokusu ove analize su, stoga, odredbe koje eksplicitno ili implicitno utiču na prava žena a nalaze se u nekoliko različitih odjeljaka ovog zakona.

5.9.2.1. ZABRANA DISKRIMINACIJE, UZNEMIRAVANJE, SEKSUALNO UZNEMIRAVANJE, MOBING I ZAKON O ZABRANI ZLOSTAVLJANJA NA RADU

Osnovne odredbe Zakona o radu predstavljaju izrazito važne odredbe jer postavljaju fundament za obezbjeđivanje rodne ravnopravnosti i zaštite žena u radnom okruženju, ali i šire gledano, važne su za eliminaciju svih oblika diskriminacije i uznemiravanja. Član 7, naime, uvodi opštu zabranu diskriminacije u radnim odnosima. Ova odredba obuhvata širok spektar osnova diskriminacije, uključujući pol, promjenu pola, rodni identitet i seksualnu orijentaciju, čime se eksplicitno priznaje važnost zaštite žena i rodno diversifikovanih osoba u sferi rada. Uvođenjem termina poput "trudnoća" i "porodično stanje" zakon jasno osnažuje prava trudnica i žena s porodičnim obavezama, čime se suprotstavlja diskriminatornim praksama koje često ciljaju ovu grupu. Time se omogućava osnov za borbu protiv nepravednog tretmana žena na radnom mjestu, poput uskraćivanja prilika za zapošljavanje, napredovanje ili profesionalno usavršavanje. Član 8, nadalje, precizira definicije neposredne i posredne

diskriminacije, pružajući osnov za njihovo prepoznavanje i sankcionisanje. Neposredna diskriminacija se odnosi na jasno vidljivo favorizovanje ili omalovažavanje zasnovano na rodu, dok posredna diskriminacija prepoznaje suptilnije oblike diskriminacije, koji naizgled izgledaju neutralno, ali zapravo stavljaju žene ili druge grupe u nepovoljniji položaj. Ovo je posebno važno u kontekstu diskriminatornih politika ili praksi koje utiču na mogućnosti žena za napredovanje ili jednako učešće na tržištu rada. Član 9, dodatno, proširuje zabranu diskriminacije na specifične aspekte radnog odnosa, uključujući zapošljavanje, napredovanje, uslove rada, obrazovanje, usavršavanje i prekvalifikaciju. Ovom odredbom zakon osigurava da diskriminatorne prakse ne budu prisutne u fazama radnog ciklusa. Njen poseban značaj za žene ogleda se u zaštiti prava na jednake plate, mogućnosti za stručno usavršavanje i napredovanje, kao i ostale segmetne važne za zaštitu žena u pogledu radnog odnosa.

Osim toga, član 11 naglašava zabranu diskriminacije u profesionalnim sistemima socijalnog osiguranja, čime se eliminiše rodna pristrasnost u pristupu beneficijama koje su povezane sa radnim odnosima. Ova odredba je važna za osiguranje da žene, kao i muškarci, imaju jednak pristup pravima na socijalnu sigurnost, bez obzira na specifične obaveze ili položaje. Član 12 širi zaštitu na stručnu obuku i usavršavanje, prepoznajući ključnu ulogu obrazovanja i prekvalifikacije u osnaživanju žena i njihovom ravnopravnom učešću na tržištu rada. Rodne barijere koje često postoje u pristupu određenim sektorima ovde su jasno zabranjene. Takođe, član 13 zabranjuje diskriminaciju u odnosu na članstvo u organizacijama zaposlenih i poslodavaca, što je ključno za osiguranje jednakog učešća žena u kolektivnom pregovaranju i sindikalnim aktivnostima. Ovo omogućava ženama da se ravnopravno uključe u procese odlučivanja i borbe za svoja prava.

U okviru osnovnih odredbi važni su i članovi koji se odnose na zabranu uznemiravanja i zabranu seksualnog uznemiravanja, kao i zabranu mobinga, odnosno zlostavljanja na radnom mjestu, što predstavlja i pitanje nasilja nad ženama u kontekstu radnog odnosa. Član 10, naime, fokusira se na zabranu uznemiravanja i seksualnog uznemiravanja, prepoznajući štetne posledice koje ovakva ponašanja mogu imati na dostojanstvo i radno okruženje zaposlenih. Uznemiravanje u smislu ovog zakona predstavlja “svako neželjeno ponašanje uzrokovano nekim od osnova iz članova 7 i 8, kao i uznemiravanje putem audio i video nadzora, mobilnih uređaja, društvenih mreža i interneta, koje ima za cilj ili čija je posljedica povreda ličnog dostojanstva lica koje traži zaposlenje, kao i zaposlenog, a koje izaziva odnosno ima namjeru da izazove strah, osjećaj poniženosti ili uvrijeđenosti, ili stvara odnosno ima namjeru da stvori neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje”. Seksualno uznemiravanje

prepoznato je kao “svako neželjeno verbalno, neverbalno ili fizičko ponašanje seksualne prirode, koje ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva lica koje traži zaposlenje, kao i zaposlenog lica a naročito kada takvo ponašanje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće, zastrašujuće, degradirajuće ili uvredljivo okruženje”. Date definicije su prilično široko i obuhvatno postavljene što je veoma važno jer uvođenje jasnih definicija i zabrana daje moć žrtvama da prijave uznemiravanje. Simović Zvicer ukazuje na veoma važnu činjenicu kod uznemiravanja i seksualnog uznemiravanja a to je da ova zabranjena ponašanja ne moraju “nužno da dovedu do posljedice (strah, osjećaj poniženosti ili uvrijeđenosti, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje), već da se ima za cilj stvaranje takvog okruženja”¹²³³. U tom kontekstu, autorka “Komentara Zakona o radu” ističe praksu Evropske unije koja je usvojila fleksibilan objektivno - subjektivan pristup koji podrazumijeva da se “prilikom utvrđivanja da li je došlo do uznemiravanja, oslanja na žrtvinu percepciju postupanja, ali sudska praksa ukazuje da i u slučajevima kada “žrtva ne osjeća posljedice seksualnog uznemiravanja, ipak se može donijeti presuda sve dok je podnosilac meta dotičnog postupanja”¹²³⁴. Zakon u ovim odredbama, dodatno, štiti zaposlene od štetnih posljedica u slučaju prijavljivanja ili svjedočenja o uznemiravanju ili seksualnom uznemiravanju, čime se podstiče prijavljivanje ovakvih slučajeva bez straha od odmazde.

Član 14, dodatno, prepoznaje zlostavljanje na radnom mjestu i definiše mobing kao “svako ponašanje prema zaposlenom ili grupi zaposlenih kod poslodavca koje se ponavlja, a ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva, ugleda, ličnog i profesionalnog integriteta, položaja zaposlenog koje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje, pogoršava uslove rada ili dovodi do toga da se zaposleni izoluje ili navede da na sopstvenu inicijativu otkáže ugovor o radu”. Ova odredba, takođe, upućuje na poseban Zakon o zabrani zlostavljanja na radu¹²³⁵, koji detaljnije uređuje mjere za sprječavanje zlostavljanja, postupke zaštite i druga relevantna pitanja. Njim se mobing definiše na isti način kao i Zakonom o radu, a ističe se da se on primjenjuje i na slučajeve uznemiravanja i seksualnog uznemiravanja u skladu sa propisima kojima se uređuje rad. Takođe, prema članu 3 ovaj zakon se osim na poslodavce i zaposlene primjenjuje i na lica angažovana van radnog odnosa kao što su: “lica na stručnom osposobljavanju i usavršavanju; učenici i studenti koji su na praktičnoj obuci; volonteri; lica koja za vrijeme izdržavanja kazne zatvora ili vaspitne mjere obavljaju određene poslove; lica na dobrovoljnim i javnim

¹²³³ Vesna Simović - Zvicer, *Komentar Zakona o radu*, Centar za radno i poslovno pravo, Podgorica, 2020, str. 63.

¹²³⁴ Ibid, prema: *Priručnik o evropskom antidiskriminacionom pravu*, IRZ, Beograd, 2014, str. 36.

¹²³⁵ Zakon o zabrani zlostavljanja na radu ("Službeni list Crne Gore", br. 30/12 i 54/16).

radovima, radovima organizovanim u opštem interesu, radnim akcijama i takmičenjima i svako drugo lice koje po bilo kom osnovu učestvuje u radu kod poslodavca”. Ovaj zakon, takođe, obavezuje poslodavce da preduzmu preventivne mjere, informišu zaposlene o njihovim pravima i obavezama u vezi sa mobingom, te da odrede posrednika za rješavanje ovakvih situacija a propisuje i postupak za zaštitu od mobinga.

Podaci o sudskoj praksi ukazuju na značajne nedostatke u procesuiranju mobinga. Podaci iz Višeg suda za prekršaje u Podgorici pokazuju da je u periodu od januara 2018. do juna 2023. godine u sudovima za prekršaje u Podgorici, Budvi i Bijelom Polju razmatrano ukupno devet predmeta povezanih sa mobingom. Po godinama, jedan slučaj zabilježen je 2018. i 2021. godine, tri su procesuirana u 2020, dok je jedan predmet vođen tokom 2023. godine. Većina ovih predmeta pokrenuta je zbog neinformisanosti zaposlenih o pravima, obavezama i odgovornostima u vezi sa mobingom. Jedan predmet iz Podgorice, koji je uključivao elemente drskog ponašanja povezane s mobingom, okončan je oslobađajućom odlukom, dok je u dva slučaja (Bijelo Polje 2020. i Podgorica 2018.) postupak obustavljen. Obustave su nastupile zbog zastarjelosti u jednom slučaju i propuštanja pojavljivanja podnosioca zahtjeva u drugom. U dva predmeta izrečene su novčane kazne: u Podgorici 2020. godine pravno lice kažnjeno je sa 280 eura, a odgovorno lice sa 80 eura, dok su u Bijelom Polju 2021. kazne iznosile 800 i 130 eura za pravno i odgovorno lice. Predmeti iz Budve iz 2022. i Podgorice iz 2023. godine još su u procesu, dok su u predmetu iz Budve iz 2022. odlučivali o mjesnoj nadležnosti. Osnovni sud u Nikšiću izvijestio je da u posljednjih pet godina nije bilo prijavljenih slučajeva zlostavljanja na radu, dok je Osnovni sud u Ulcinju zabilježio jedan slučaj 2019. godine, vezan za neispunjavanje obaveze poslodavca da zaposlenima pruži pisano obavještenje o njihovim pravima, obavezama i odgovornostima u vezi s mobingom. Taj slučaj ostaje jedini zabilježeni u toj opštini u navedenom periodu.¹²³⁶

Podaci da je u periodu od više od pet godina zabilježeno samo devet predmeta pred sudovima za prekršaje (u tri ključna grada), od kojih su mnogi završeni oslobađajućim presudama ili obustavama postupaka, ukazuje na neadekvatno prijavljivanje i procesuiranje mobinga. Ovo je, takođe, posebno istaknuto u radu autorke Irene Radović koja se sa posebnom pažnjom bavila pitanjem mobinga u Crnoj Gori. Ona u svom istraživanju, naime, jasno ističe da period od donošenja Zakona o zabrani zlostavljanja na radu do 2022. godine karakteriše skroman učinak pravosuđa, posebno u pogledu oskudnog broja pravosnažno okončanih sporova kojima se ustanovilo postojanje mobinga, kao i neujednačena sudska praksa i dugotrajni sudski postupci, u prosjeku

¹²³⁶ Podaci preuzeti sa: <https://rtmk.me/drustvo/devet-prijava-za-mobing-pred-visim-sudom-za-prekršaje/> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

4,4, godine.¹²³⁷ U analiziranom periodu, podnijete su 102 tužbe za mobing u osnovnim sudovima a donijeto je ukupno 63 pravosnažnih presuda u kojima je u samo sedam slučajeva pravosnažno utvrđen mobing. Autorka je istakla da je u gotovo svim slučajevima zlostavljanja na radu, mobing pravosnažno utvrđen u javnom sektoru. U svih sedam predmeta, autorka ističe, radilo se o vertikalnom mobingu koji je izvršavalo nadređeno lice muškog pola, pri čemu je u četiri od sedam slučajeva jedno ili više lica ženskog pola bilo žrtva mobinga.

Tabela 25: Postupanje crnogorskih sudova u predmetima za utvrđivanje mobinga u periodu 2012-2022. godine¹²³⁸

Podnijetih tužbi za mobing	102	100%
Tužbe za mobing: podnosioca ženskog pola	62	60,7%
Pravosnažnih sudskih presuda	63	61,6%
Pravosnažne sudske presude: utvrđen mobing	7	11,11% svih pravosnažnih presuda
Pravosnažne sudske presude: utvrđen mobing, podnosioci tužbenog zahtjeva žene	4	u 57,15% presuda žrtve su lica ženskog pola

Ovi podaci naglašavaju više izazova u procesuiranju mobinga, uključujući neadekvatnu informisanost zaposlenih o njihovim pravima, strah od prijavljivanja i stigmatizacije, kao i slabosti u pravosudnom sistemu, koji se suočava sa poteškoćama u dokazivanju i rješavanju ovih slučajeva.¹²³⁹ Radović navodi da, osim blage kaznene politike, problem postoji i u pogledu činjenice da su izvršioци mobinga nesmetano nastavili sa rukovođenjem na istaknutim pozicijama, čak i bili unaprijeđeni, te da žrtve mobinga iskazuju nepovjerenje u pravni okvir i institucije sistema.¹²⁴⁰ Problem je posebno izražen u kontekstu rodne neravnopravnosti, gdje žene češće trpe mobing u radnom okruženju, često u kombinaciji sa drugim oblicima diskriminacije ili nasilja. Ovi uvidi ukazuju na hitnu potrebu za unaprjeđenjem institucionalnih mehanizama zaštite, boljom edukacijom zaposlenih i poslodavaca o mobingu, kao i jačanjem podrške žrtvama kroz brže i efikasnije sudske postupke, ali i razmatranje pooštavanja blage kaznene politike povodom slučajeva mobinga.

¹²³⁷ Irena Radović, *Mobing u Crnoj Gori: O žrtvama, nasilnicima i njihovim moćnim zaštitnicima*, Nova knjiga, Podgorica, 2022, str. 44 i 84.

¹²³⁸ Preuzeto: Ibid, str. 47.

¹²³⁹ Pogledati: Podaci preuzeti sa: <https://rtmk.me/drustvo/devet-prijava-za-mobing-pred-visim-sudom-za-prekršaje/> (pristupljeno 16.12.2024 godine);

Irena Radović, *Mobing u Crnoj Gori*, 2022,

¹²⁴⁰ Ibid, str. 86 i 87.

5.9.2.2. POSEBNE MJERE KAO VID POZITIVNE DISKRIMINACIJE

Članom 15 propisane su posebne mjere koje se neće smatrati diskriminacijom, odnosno oni slučajevi u kojima “pravljenje razlike, isključenje ili davanje prvenstva u odnosu na određeni posao kada je priroda posla takva ili se posao obavlja u takvim uslovima da karakteristike povezane sa nekim od osnova iz članova 7 i 8 predstavljaju stvarni i odlučujući uslov obavljanja posla i da je svrha koja se time želi postići opravdana” se neće smatrati diskriminacijom. Takođe, neće se smatrati diskriminacijom ni “odredbe ovog zakona, kolektivnog ugovora i ugovora o radu koje se odnose na posebnu zaštitu i pomoć određenim kategorijama zaposlenih, a posebno one o zaštiti prava lica sa invaliditetom, žena za vrijeme trudnoće i porodijskog, roditeljskog odsustva sa rada radi njege djeteta, odnosno posebne mjere djeteta, kao i odredbe koje se odnose na posebna prava roditelja, usvojitelja, staratelja i hranitelja”. Odredbe člana 15 koje se odnose na posebne mjere, dakle, oslikavaju suštinsku ulogu pozitivne diskriminacije kao mehanizma za postizanje društvene pravde i rodne ravnopravnosti. Pozitivna diskriminacija, kroz davanje posebnih prava određenim kategorijama zaposlenih, poput žena tokom trudnoće, porodijskog i roditeljskog odsustva, ili lica sa invaliditetom, ne samo da ne predstavlja povredu principa jednakosti, već služi kao alat za ispravljanje duboko ukorijenjenih nepravdi i strukturnih nejednakosti. Ove mjere omogućavaju inkluziju i ravnopravno učešće u radnim procesima onim grupama koje su istorijski bile marginalizovane ili suočene s većim izazovima. Na primjer, zaštita prava žena tokom materinstva osigurava da biološke razlike i društvena očekivanja u vezi s brigom o porodici ne budu prepreka za njihovo profesionalno napredovanje ili sigurnost radnog statusa. Time se aktivno promoviše ravnoteža između privatnog i profesionalnog života i unaprjeđuje rodna ravnopravnost. Takve mjere ukazuju na svjesnost zakonodavca da jednak tretman ne može uvijek značiti jednaku šansu i da je, u određenim okolnostima, potrebno prilagoditi zakonske okvire kako bi se osigurala stvarna jednakost i zaštita dostojanstva svih zaposlenih.

5.9.2.3. ZASNIVANJE RADNOG ODNOSA

Član 25 Zakona o radu jasno postavlja obavezu da lice koje namjerava da zasnuje radni odnos dostavi dokaze o ispunjenju uslova za rad na poziciji za koju konkuriše, u skladu s aktom o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta. Ovo znači da poslodavac ima pravo da zahtijeva relevantne dokaze, ali samo u onoj mjeri u kojoj su ti dokazi direktno povezani s obavljanjem konkretnog posla. Istovremeno, ova odredba je od značaja jer se njome izričito zabranjuje poslodavcima da traže podatke koji nisu od neposrednog značaja za radno mjesto, kao što su informacije o porodičnom ili

bračnom statusu, planiranju porodice, ili bilo koje druge informacije koje ne utiču na obavljanje poslova za koje se radni odnos zasniva. Time se štiti privatnost kandidata/kinja i sprječava diskriminacija na osnovu ličnih okolnosti koje nemaju veze s profesionalnim kompetencijama.

Ova odredba, u vezi sa članom 9 Zakona, naglašava zabranu diskriminacije prilikom zasnivanja radnog odnosa i izbora kandidata/kinja, čime se osigurava jednak tretman prilikom zasnivanja radnog odnosa, pri čemu je svaki oblik diskriminacije apsolutno neprihvatljiv. Posebno je značajna ova odredba koja ništavnim proglašava sve ugovorne klauzule koje sadrže diskriminatorne elemente, čime se dodatno osigurava da pravo kandidata i zaposlenih bude zaštićeno od mogućih zloupotreba. Obije ove odredbe imaju dalekosežan uticaj na radno - pravni sistem jer omogućavaju transparentnost i jednakost u zapošljavanju, ali i štite kandidate/kinje od pritiska koji bi mogli uticati na njihovu profesionalnu autonomiju ili privatnost. Takođe, član 25 posredno osnažuje kandidate/kinje i zaposlene da se suprotstave diskriminaciji, jer propisuje jasne granice onoga što poslodavac smije tražiti, uz postojanje sankcija za prekoračenje tih granica.

Dodatno, zabrana prikupljanja informacija o planiranju porodice i porodičnom statusu ima posebnu ulogu u osiguravanju rodne ravnopravnosti, budući da žene često bivaju diskriminisane na osnovu pretpostavki o trudnoći ili roditeljskim obavezama. Na ovaj način, Zakon šalje jasnu poruku da radni učinak i profesionalne kvalifikacije moraju biti jedini kriterijumi za zapošljavanje i napredovanje, dok lični podaci i privatne okolnosti ostaju izvan poslodavčevog djelokruga interesovanja. Ove zakonske odredbe, stoga, čine važan segment za ostvarivanje ravnopravnosti i zaštite zaposlenih od potencijalnih oblika diskriminacije. Međutim, njihova implementacija u praksi zavisi od toga koliko su i kandidati/kinje i poslodavci svjesni svojih prava i obaveza, ali i od efikasnosti institucija koje treba da osiguraju poštovanje zakona. Potrebno je dodatno raditi na edukaciji i osnaživanju zaposlenih da prepoznaju i prijave povrede svojih prava, dok bi poslodavci trebalo da kontinuirano prilagođavaju svoje prakse u skladu sa zakonskim normama. Ova ravnoteža između pravne norme i njene primjene u praksi ključna je za unaprjeđenje uslova rada i stvaranje inkluzivnijeg tržišta rada.

5.9.2.4. JEDNAKOST ZARADA

Član 99 Zakona jasno definiše pravo zaposlenih na jednaku zaradu za isti rad ili rad iste vrijednosti, čime se afirmiše princip jednakosti u pogledu nagrađivanja rada, što je i važan međunarodni zahtjev u ovoj oblasti. Ovaj član, dakle, uspostavlja osnovnu garanciju protiv diskriminacije u oblasti plata i zarada, osiguravajući da zaposleni koji obavljaju poslove sa istim nivoom obrazovanja, stručne kvalifikacije, odgovornosti,

vještina, uslova rada i postignutih rezultata budu jednako plaćeni. Ključni aspekt je definisanje "rada iste vrijednosti," što omogućava širu primjenu ovog principa, ne samo na identične poslove, već i na one koji su slični po složenosti i odgovornostima. Ova odredba ima posebno značajnu ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti i suzbijanju diskriminacije na osnovu pola, budući da se u praksi često bilježe slučajevi gdje žene, uprkos obavljanju istog ili sličnog posla kao muškarci, primaju niže zarade. Zakon time osigurava pravni osnov za zahtijevanje jednakih plata, bez obzira na razlike u demografskim karakteristikama zaposlenih. Ipak, u pogledu ostvarivanja ukupne rodne ravnopravnosti, uočljiv je propust zakonodavca da ovoj odredbi pripiše rodnu dimenziju, pa i CEDAW komitet preporučuje uvrščavanje riječi "žene i muškarci" u ovoj odredbi, kako bi se precizno i nedvosmisleno utvrdila rodna dimenzija ove odredbe.

Odredba iz stava 3, koja omogućava zaposlenima pravo na naknadu štete u slučaju povrede ovog prava, predstavlja važan mehanizam za sankcionisanje nepravednih praksi. Time se ne samo omogućava reparacija zaposlenim koji su bili oštećeni, već se i poslodavci motivišu da poštuju zakonske obaveze u vezi sa jednakim zaradama. Takođe, stav 4, koji proglašava ništavim odluke i sporazume poslodavca koji nisu u skladu s ovim članom, dodatno osigurava da pravni okvir ostane dosljedan u zaštiti prava zaposlenih. Ipak, vidljiv je propust zakonodavca koji u pogledu ovog člana nije predvidio sankcije za poslodavca u kontekstu kaznenih odredbi ovog zakona. Dakle, poslodavac odgovara samo u pogledu isplate naknade štete u visini neisplaćenog dijela zarade, ali ne i dodatne sankcije za ovakvo postupanje, pa ovaj član nije prepoznat u kaznenim odredbama ovog zakona.

U praktičnom smislu, primjena ovog člana može biti izazovna zbog problema u dokazivanju jednakosti posla, posebno kada poslodavci koriste subjektivne kriterijume za ocjenjivanje rezultata rada ili kada postoje systemske razlike u vrednovanju određenih poslova. Stoga je od ključne važnosti razvijati jasne standarde za ocjenu "rada iste vrijednosti" i osigurati da poslodavci i sudski organi razumiju ove odredbe i njihovu važnost. Ovaj član, takođe, ukazuje na potrebu jačanja svijesti zaposlenih o njihovim pravima. Bez adekvatnog informisanja i podrške, mnogi zaposleni neće biti u mogućnosti da prepoznaju povredu svojih prava ili da pokrenu postupke za ostvarivanje naknade štete. Edukacija zaposlenih, ali i inspektora/ki rada i sudija/kinja, može značajno doprinijeti efikasnijoj primjeni ovog člana u praksi. U svakom slučaju, na širem planu, član 99 zaista odražava temeljnu posvećenost zakonodavca izgradnji pravednijeg društva, gdje se svi oblici rada vrednuju na osnovu objektivnih i transparentnih kriterijuma. Međutim, njegova puna implementacija zahtijeva ne samo

postojanje pravne norme, već i djelotvorne mehanizme kontrole, jasno definisane smjernice za poslodavce i proaktivno djelovanje institucija koje su zadužene za zaštitu prava zaposlenih.

5.9.2.5. POSEBNA ZAŠTITA ŽENA NA RADU

Ovim zakonom predviđena je posebna zaštita žena na radu, što je u skladu sa članom 64 Ustava Crne Gore kojim se jemči da omladina, žene i invalidi uživaju posebnu zaštitu na radu.¹²⁴¹ Naime, u petom odjeljku ovog zakona predviđa se posebna zaštita zaposlenih i to, naglašava se u članu 118, licima sa invaliditetom, zaposlenima mlađim od 18 godina i zaposlenoj ženi u skladu sa navedenom ustavnom normom. U pogledu zaštite žena ova zaštita odnosi se na period trudnoće i materinstva ali, kako primjećuje Simović Zvicer, ne i na fizičke osobine žene. Ranija zakonodavna rješenja su, naime, predviđala i zabranu obavljanja naročito teških poslova zaposlenim ženama i mlađima od 18 godina. Autorka prepoznaje da ovakva zaštita žena postoji u kontekstu njene funkcije materinstva i kao takva proizilazi iz potrebe za pomirenjem profesionalnih i porodičnih obaveza, i prostire se na faze zasnivanja radnog odnosa, njegovo trajanje i prekid.¹²⁴² Ove odredbe inkorporirane su u Zakon o radu kao odgovor na međunarodne zahtjeve u ovom području i u saglasju su sa Direktivom o zaštiti porodilja i dojilja, Direktivom o okvirnom sporazumu o roditeljskom odsustvu i drugim relevantnim direktivama u ovoj oblasti.

U kontekstu zaštite žena na radu, od značaja su sljedeći članovi: zaštita zbog trudnoće i njege djeteta (član 121), slobodan radni dan za prenatalni pregled (član 122), zaštita od prestanka radnog odnosa (član 123), privremeni raspored (član 124), zaštita od prekovremenog i noćnog rada (član 125), porodiljsko odsustvo (član 126), roditeljsko odsustvo (127), prenos prava na jednog od roditelja (član 128), pauza radi dojenja (član 129), prava zaposlenog i povratak na isto radno mjesto (član 130), zaštita za slučaj rođenja mrtvog djeteta (član 131), rad sa polovinom punog radnog vremena radi pojačane njege djeteta (član 132), rad sa polovinom punog radnog vremena radi njege djeteta sa smetnjama u razvoju (član 133), ostvarivanje prava iz rada za vrijeme njege djeteta (član 134), odsustvo radi usvojenja djeteta (član 135), odsustvo hranitelja (član 136), obavještenje o namjeri korišćena odsustva (član 137) i odsustvo sa rada bez naknade zarade, zbog njege djeteta do tri godine života (član 138).

¹²⁴¹ Ustav Crne Gore, član 64, stav 3.

¹²⁴² Ibid, Vesna Simović Zvicer, *Komentar Zakona o radu*, str. 296 i 297;

Pogledati: Vesna Simović, "Položaj žena u pogledu ostvarivanja prava iz radnog odnosa", *Pravne norme u vremenu i prostoru*, Beograd, 2012.

Član 121 propisuje zabranu diskriminacije žena zbog trudnoće ili njege djeteta. Poslodavcima se, konkretnije, izričito zabranjuje da odbiju zaključivanje ugovora o radu zbog trudnoće ili da mijenjaju postojeće ugovore pod nepovoljnijim uslovima. Takođe, ograničava se mogućnost traženja informacija o trudnoći, osim u slučajevima gdje je to opravdano zaštitom zdravlja žene ili djeteta, što mora biti potvrđeno od strane nadležnog zdravstvenog organa. Ovaj izuzetak, naglašava Simović Zvicer, treba usko tumačiti samo na slučajeve zasnivanja radnog odnosa na određeno vrijeme, odnosno vrijeme koje je kraće od perioda trudnoće jer u drugim slučajevima ovaj izuzetak ne bi bio prihvatljiv jer je trudnoća vremenski ograničena, te je nakon nje žena sposobna da nastavi nesmetano sa radom.¹²⁴³ U svakom slučaju, ovom odredbom se osigurava privatnost trudnica i sprječava nepravedno tretiranje prilikom zasnivanja radnog odnosa.

U članu 122 uvedena je novina u Zakonu o radu kojom se ženama tokom trudnoće daje pravo na jedan slobodan dan mjesečno radi obavljanja prenatalnih pregleda, uz naknadu zarade kao da su bile na radu. Na ovaj način uvažavaju se posebne zdravstvene potrebe trudnica i garantuje im se izvjesna podrška tokom trudnoće. Ovom odredbom propisuje se i obaveza trudnice da poslodavca obavijesti o korišćenju svog odsustva u pisanoj formi, tri dana prije zakazanog pregleda. Važno je naglasiti da zaposlena žena tokom trudnoće samo obavještava poslodavca o odsustvu iz razloga navedenih u ovoj odredbi i to bez potrebe njegove saglasnosti. Ipak, može se činiti birokratskim zahtjev da trudnica tri dana unaprijed obavijesti poslodavca i naknadno dostavi dokaz o pregledu, kada se radi o hitnim situacijama. Stoga, jednostavniji mehanizam, onaj koji bi se zasnivao više na povjerenju a ne birokratiji, mogao bi povećati efikasnost i izbjeći nepotrebne administrativne prepreke. U svakom slučaju, zakonodavac je uspio da odgovori najvećim međunarodnim zahtjevima u ovom području i da konstruiše odredbu koja je u potpunoj saglasnosti sa najboljim praksama.

Članom 123 propisuje se veoma važna zaštita od prestanka radnog odnosa ženama s obzirom na funkciju materinstva. U tom pogledu, ovom odredbom zabranjuje se otkazivanje ugovora o radu za ženu tokom trajanja trudnoće i za vrijeme korišćenja porodiljskog ili roditeljskog odsustva. Propisan je, dodatno, izuzetak od ove zabrane u pogledu prestanka radnog odnosa zbog teže povrede radne obaveze ili drugih razloga koji se ne mogu dovesti u vezu sa trudnoćom ili korišćenjem prava na porodiljsko i roditeljsko odsustvo, uz obavezu poslodavca da, u pisanoj formi, detaljno obrazloži razloge za prestanak radnog odnosa. Ovakvo konstruisana odredba u skladu je sa

¹²⁴³ Ibid, Vesna Simović Zvicer, *Komentar Zakona o radu*, str. 303.

Direktivom o uvođenju mjera za poboljšanje sigurnosti i zdravlja trudnih zaposlenih, kao i zaposlenih žena koje su nedavno rodile ili doje na radnom mjestu. Takođe, ovaj član se proširuje i na zabranu poslodavcu da zaposleno lice proglasi licem za čijim radom je prestala potreba. Dodatna zaštita pružena je i zaposlenima s ugovorima na određeno vrijeme jer se rok za koji je ugovorom o radu zasnovan radni odnos na određeno vrijeme produžava do isteka korišćenja prava na to odsustvo.

Iako se na ovaj način pruža dodatna zaštita i formalno obezbjeđuje kontinuitet radnog odnosa tokom perioda zaštite, ovakav pristup možda ne uvažava u potpunosti specifičnu situaciju zaposlenog jer efekti korišćenja odsustva praktično troše preostalo vrijeme trajanja ugovora, umjesto da ga pauziraju. Valjalo bi, stoga, razmotriti izmjenu ovog člana u pogledu dodatnog unaprjeđenja zaštite zaposlenih na način što bi se predvidjelo da se trajanje ugovora na određeno vrijeme ne samo produžava do isteka prava na odsustvo, već da se vrijeme trajanja ugovora efektivno zamrzava na početku perioda korišćenja prava na odsustvo. Po završetku tog perioda, ugovor bi nastavio da teče za preostalo vrijeme, kao da je odsustvo pauziralo njegovo trajanje. Ovakav pristup bi osigurao zaposlenima da ne gube priliku za ostvarivanje prava iz radnog odnosa koja su bila predviđena u ugovoru na određeno vrijeme i istovremeno povećao pravnu sigurnost žena u pogledu njihove funkcije materinstva. Ovakva izmjena doprinijela bi dubljem ostvarivanju načela jednakog tretmana i zabrane diskriminacije, posebno s obzirom na međunarodne rodne standarde u ovoj oblasti. Na taj način, dodatno bi se afirmisao cilj zaštite materinstva i roditeljstva, kao i sigurnost zaposlenih na određeno vrijeme, te osigurao kontinuitet zaposlenja i dodatno se obezbijedila zaštita od potencijalne ekonomske nesigurnosti zbog korišćenja prava na odsustvo u pogledu funkcije materinstva žena.

Važno je, takođe, napomenuti da se ovaj član ne odnosi samo na trudnu ženu koja je zaposlena već i na lice koje koristi porodiljsko i roditeljsko odsustvo, dakle i oca, kao i lice koja koristi pravo na korišćenje odsustva kao usvojitelj ili hranitelj ili u slučajevima odsustva sa posla zbog njege djeteta.

Član 124 predviđa da trudna zaposlena ili žena koja doji, a koja radi na poslovima koji mogu ugroziti zdravlje, mora biti privremeno raspoređena na druge odgovarajuće poslove. Ukoliko tako nešto nije moguće, žena ima pravo na plaćeno odsustvo sa naknadom zarade. Ovaj mehanizam pruža dodatnu sigurnost trudnicama i osigurava da njihovo zdravlje, kao i zdravlje nerođenog ili rođenog djeteta, bude prioritet u radnom okruženju. Na sličan način, ovaj zakon u članu 125 pruža i zaštitu od prekovremenog i noćnog rada, te izričito zabranjuje trudnim ženama, ženama koje su rodile i ženama koje doje da rade noću. Takođe, trudne zaposlene i žene s djecom mlađom od tri godine

ne smiju raditi prekovremeno ili noću, osim uz njihov pristanak u specifičnim situacijama. Poslodavci su obavezni rasporediti žene na poslove van noćnog rada ako je to predviđeno njihovim ugovorima. Ako takvo raspoređivanje nije moguće, osigurava se plaćeno odsustvo. Ova zakonska odredba omogućava da zaposlena žena koja ima dijete starije od dvije godine života, jedan od roditelja, usvojitelja, staratelja, odnoso hranitelja koji ima dijete sa smetnjama u razvoju, kao i samohrani roditelj koji ima dijete mlađe od sedam godina života može da radi prekovremeno noću, samo ako pisanom izjavom pristane na takav rad. Međutim, ova mogućnost može biti problematična u praksi, jer se postavlja pitanje da li takva saglasnost može biti rezultat pritiska ili straha od gubitka posla. Jača zaštita kroz inspeksijski nadzor ili ograničenje noćnog rada čak i uz saglasnost bila bi prikladnije rješenje o kome treba detaljno razmisliti.

5.9.2.6. PORODILJSKO I RODITELJSKO ODSUSTVO

Član 126, koji reguliše pravo na porodiljsko odsustvo, predstavlja važnu odredbu za zaštitu zdravlja i dobrobiti majke i djeteta. Propisani obavezan period odsustva od 98 dana, podijeljen na 28 dana prije očekivanog porođaja i 70 dana nakon njega, pruža osnovnu sigurnost trudnicama i porodiljama. Ovaj vremenski okvir u skladu je s međunarodnim standardima, poput Konvencije Međunarodne organizacije rada 183 o zaštiti materinstva¹²⁴⁴ i direktiva Evropske unije o zaštiti trudnica i majki. Istovremeno, mogućnost produženja odsustva u slučaju prijevremenog porođaja pokazuje senzibilitet za specifične medicinske i porodične okolnosti, što doprinosi cjelovitosti ove odredbe. Pozitivno je što ovo zakonsko rješenje prepoznaje potrebu za fleksibilnošću u specifičnim situacijama, poput rođenja više djece, kada oba roditelja mogu istovremeno koristiti odsustvo u trajanju od 70 dana od dana rođenja djeteta, ili okolnosti u kojima otac može preuzeti odsustvo zbog nesposobnosti majke, odnosno u slučajevima da je majka teško bolesna, napustila dijete, lišena roditeljskog prava ili se nalazi na izdržavanju kazne zatvora, te i u slučaju smrti majke na porođaju, kao i u slučajevima prijevremenog rođenja djeteta kada se ovo odsustvo produžava onoliko dana za koliko je dijete ranije rođeno.

Iako ovaj član sadrži određene odredbe o pravima očeva, primjetan je naglasak na ulogu majke kao primarnog korisnika odsustva, te da je u Crnoj Gori roditeljstvo izjednačeno sa majčinstvom u skladu sa dominantnom teorijom “afektivne

¹²⁴⁴ Konvencije Međunarodne organizacije rada 183 o zaštiti materinstva, tekst dostupan na: http://www.ilo.org/rs/files/Mor_texts/MOR%20183%20Konvencija%20o%20zastiti%20materinstva.%202000.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

vezanosti”.¹²⁴⁵ To može ograničiti učešće očeva u ranoj fazi roditeljstva i perpetuirati rodne stereotipe. Dodatno razmatranje šire participacije oba roditelja kroz fleksibilniji model podjele odsustva moglo bi doprineti boljoj ravnoteži između porodičnih i profesionalnih obaveza, čime bi zakon bio još više usklađen sa savremenim evropskim praksama i politikama rodne ravnopravnosti. Konkretnije, potrebno je dodatno usaglasiti ovu odredbu sa Direktivom 2019/1158 o pomirenju profesionalnih i porodičnih obaveza, kojom se uvodi pravo oca na “očinsko odsustvo”. Očinsko odsustvo se, naime, u skladu sa ovom direktivom može koristiti u trajanju od deset dana u okviru perioda koji se vezuje za rođenje djeteta. Propisano je, dalje, da države članice mogu predvidjeti da se jedan dio ovih dana koristi prije, a drugi dio nakon rođenja djeteta, po nahodjenju i volji oca. U tom pogledu, važno je napomenuti da naše zakonodavno rješenje kaska za rješenjem u ovoj direktivi, jer Opšti kolektivni ugovor¹²⁴⁶ propisuje pravo oca da u slučaju rođenja djeteta ima pravo na plaćeno odsustvo samo u trajanju od tri radna dana.

Novinu u Zakonu o radu predstavlja regulisanje prava na roditeljsko odsustvo u članu 127 čime se ostvario dodatni korak ka ravnopravnoj podjeli roditeljskih obaveza i mogućnost oba roditelja da se aktivno uključe u njegu i staranje o djetetu. Na ovaj način podstiče se ravnopravno učešće u roditeljstvu, što je u skladu sa međunarodnim rodni standardima. Ovom odredbom se, naime, izvršilo usklađivanje sa Direktivom 2010/18 o roditeljskom odsustvu, tako što se ono u crnogorskom zakonodavstvu po prvi put definisalo kao individualno pravo svakog roditelja. Prema ovoj odredbi, konkretnije, roditeljsko odsustvo traje do 365 dana od dana rođenja djeteta a roditelji imaju pravo na korišćenje ovog odsustva u jednakim djelovima i to i u slučaju da je jedan roditelj nezaposlen, drugi - zaposleni roditelj ima pravo na korišćenje ovog odsustva. Međutim, ako se uzme u obzir da prvih 70 dana nakon porođaja, po pravilu, koristi samo majka djeteta u skladu sa prethodnim članom, odnosno u skladu sa pravom na porodiljsko odsustvo, zaključuje se da roditeljsko odsustvo zapravo traje 295 dana, te da ako se podijeli na jednake djelove to znači da jedan roditelj koristi 147,5 dana, odnosno oko četiri ipo meseca ovog odsustva.

Na ovaj način želio se izvršiti podsticaj na muškarce da u što većem obimu učestvuju u gajenju djece, a da se istovremeno doprinese smanjenju rodni stereotipa koji postoje u našem društvu a koji se odnose na roditeljske uloge. Iako je ova novina izuzetno pohvalna i u skladu sa legislativom Evropske unije, postavlja se pitanje da li je ona dovoljna da ostvari svoju svrhu, odnosno cilj zbog kojeg je uvedena, te da li u

¹²⁴⁵ Više o tome: Vesna Simović - Zvicer, “Pravo oca na očinski dopust u zemljama EU”, *Revija za socijalnu politiku, svezak 29, broj 1*, 2022.

¹²⁴⁶ Opšti kolektivni ugovor (“Službeni list Crne Gore” br. 150/22).

praksi i koliko muškaraca zaista koristi ovu zakonsku >>mogućnost<<, a ne obavezu? Sudeći prema podacima Poreske uprave koji su dobijeni u svrhu izrade Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost, u 2019. godini 486 očeva je koristilo roditeljsko odsustvo, u 2020. godini 385 očeva¹²⁴⁷, dok je u 2022. godini taj broj iznosio 332 očeva,¹²⁴⁸ a u 2023. godini 331.¹²⁴⁹ Kada je u pitanju stav društva prema ovom pitanju na ruku ide istraživanje UNPD-a u Crnoj Gori o orodnjenosti 2020¹²⁵⁰ u kojem od ispitanih 3/5 izjasnilo da smatra da bi očevi trebali češće da koriste pravo na roditeljsko odsustvo nego što je to trenutno slučaj, pri čemu ovaj procenat raste na 70% među ženama starosti od 30 do 44 godine. S obzirom na to da Zakon o radu ne propisuje obavezu oca da koristi roditeljsko odsustvo ovo uveliko umanjuje efikanost ove mjere, te u borbi protiv rodni stereotipa i boljem balansiranju privatnog i profesionalnog života roditelja, treba raditi na tome da očevi imaju zakonsku obavezu korišćenja roditeljskog odsustva u određenom periodu nakon rođenja djeteta.

Član 127, takođe, propisuje i mogućnost prenosa prava na roditeljsko odsustvo sa jednog na drugog roditelja, nakon isteka perioda od 30 dana od početka korišćenja ovog odsustva. Naglašava se da roditelj koji je prenio pravo na drugog roditelja ne može da nastavi sa korišćenjem roditeljskog odsustva. Ova ograničenja, ipak, mogu biti problematična u praksi. Na primjer, obaveza da jedan roditelj mora koristiti najmanje 30 dana odsustva prije nego što može prenijeti pravo na drugog roditelja može biti rigidna u situacijama kada jedan od roditelja ima ograničene mogućnosti korišćenja odsustva, bilo zbog profesionalnih ili drugih razloga. Ova rigidnost može dovesti do nepotpunog iskorišćavanja prava na odsustvo, što je u potpunoj suprotnosti namjeri zakonodavca da podrži porodicu. Takođe, isključenje jednog roditelja iz nastavka korišćenja roditeljskog odsustva nakon što ga prenese drugom roditelju može biti nepraktično i demotivirajuće. Fleksibilniji pristup, koji bi omogućio povratak na korišćenje odsustva u određenim okolnostima, bio bi korisniji za porodice. Osim toga, takva mogućnost predviđena je Direktivom 2019/1158, pa je potrebno izvršiti dodatnu harmonizaciju i ovu mogućnost predvidjeti Zakonom o radu.

U pogledu prenosa prava, nadalje, član 128 detaljnije reguliše ovo pitanje u pogledu situacija kada jedan od roditelja umre ili iz objektivnih razloga nije u mogućnosti da

¹²⁴⁷ Finanlni Nacrt strategije rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021-2025, str. 50.

¹²⁴⁸ Pogledati: <https://dnevno.me/društvo/-/pravo-na-roditeljsko-odsustvo-ocevi-najmanje-koristili-u-tivtu-najvise-u-podgorici-30-12-2022-16-29-54> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹²⁴⁹ Pogledati: <https://mina.news/vijesti-iz-crne-gore/drzava-da-propise-obavezno-koriscenje-dijela-roditeljskog-odsustva-za-ocveve/> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹²⁵⁰ IPSOS Strategic Marketing, UNDP, *Gender mainstreaming- Rodna ravnopravnost u Crnoj Gori i ocjena primjene načela rodne ravnopravnosti u institucijama javne vlasti*, 2020, str. 25.

koristi svoje pravo. U ovom članu taksativno su nabrojani sljedeći slučajevi kada je ovo moguće:

- 1) ako je jedan od roditelja: lišen roditeljskog prava; lišen poslovne sposobnosti; proglašen nestalim, nepoznatim i nepoznatog prebivališta ili boravišta;
- 2) kada su jednom od roditelja djeteta, radi zaštite djeteta, na osnovu odluke suda, zabranjeni ili ograničeni kontakti sa djetetom;
- 3) kada je jedan od roditelja djeteta teško bolestan ili je zavistan od pomoći drugog lica, radi čega je na duže vrijeme spriječen ili u znatnoj mjeri ograničen u obavljanju svog roditeljskog staranja, prema nalazu nadležnog doktora specijaliste;
- 4) ako je jedan od roditelja angažovan kao vojno lice u vojnoj misiji izvan Crne Gore, pod uslovom da se pisanom izjavom odrekao prava na korišćenje roditeljskog odsustva u korist drugog roditelja;
- 5) kada je jedan od roditelja na izdržavanju kazne zatvora.

Na ovaj način, pravo prenosa odsustva omogućava kontinuitet u brizi i staranju o djetetu, što je u najboljem interesu djeteta, ali i porodice u cjelini. Pozitivna strana ovog člana je što detaljno definiše opravdane razloge za prenos prava. Ove odredbe su jasno formulirane i pružaju sigurnost u slučaju nepredviđenih okolnosti. Ovaj član, takođe, obuhvata prenos prava na usvojiteljsko odsustvo, što pokazuje inkluzivnost zakona i priznaje prava usvojitelja na jednak način kao i bioloških roditelja. Ovaj pristup je u skladu sa relevantnim međunarodnim standardima. Međutim, iako član sadrži jasna pravila za prenos prava, u životu mogu postojati i određeni aspekti koji nisu obuhvaćeni ovim članom, te valja promisliti o dodavanju tačke koja bi omogućila procjenu posebnih okolnosti ili vanrednih situacija od strane nadležnog organa i time pružila veću fleksibilnost i podršku porodicama.

Član 130, najzad, propisuje niz značajnih prava i zaštita zaposlenih koji koriste odsustvo zbog trudnoće, porodijskog i roditeljskog odsustva, kao i odsustva zbog njege djeteta ili drugih sličnih situacija. Ova odredba se oslanja na osnovne principe zaštite radnih prava žena i roditelja, naročito u kontekstu materinstva, i može se posmatrati kao korak ka usklađivanju sa međunarodnim standardima u pogledu zaštite prava zaposlenih roditelja. Njome se, naime, propisuje da za vrijeme korišćenja ovih odsustva zaposleni ima pravo na sva prava iz radnog odnosa kao što ih je imao do početka korišćenja tog odsustva, kao i sva prava na poboljšanje radnih uslova, te na naknadu zarade u iznosu koji ne može biti manji od naknade zarade u slučaju privremene spriječenosti za rad zbog održavanja trudnoće. Takođe, propisana je obaveza poslodavca da po isteku odsustva obezbijedi povratak na isto radno mjesto ili na

odgovarajuće radno mjesto sa najmanje istom zaradom zaposlenom koji je koristio odsustvo.

Pozitivna strana ove odredbe je što garantuje zaposlenima koja koriste pravo na porodiljsko, roditeljsko ili drugo relevantno odsustvo da će, bez obzira na to što su odsutni, imati ista prava kao da su na radnom mjestu. Ovaj princip osigurava da se prava zaposlenih ne smanjuju ili suspenduju tokom odsustva, što je ključni aspekt zaštite materinskih i roditeljskih prava. Takođe, pravo na povratak na isto radno mjesto ili, ako to nije moguće, na odgovarajuće radno mjesto sa istom ili boljom zaradom, predstavlja važnu mjeru zaštite radnih prava zaposlenih koji su roditelji. Međutim, postoje i određeni aspekti koji mogu biti predmet razmatranja. Iako zakon garantuje pravo na povratak na isto radno mjesto, pitanje ostaje da li je dovoljno detaljno objašnjeno šta se tačno podrazumijeva pod "odgovarajućim radnim mjestom". Ponekad može doći do situacija u kojima poslodavac nudi radno mjesto koje je formalno "odgovarajuće", ali ne u smislu radnih zadataka ili uslova koji odgovaraju kvalifikacijama ili ambicijama zaposlenog.

U posljednjem stavu ovog člana propisana je mogućnost poslodavca da po isteku odsustva može da omogući promjenu radnog vremena ili rasporeda radnog vremena tom zaposlenom, ako proces rada kod tog poslodavca to dozvoljava. Ovo, sa jedne strane, može biti korisno za zaposlenog koji se vraća na posao nakon odsustva, naročito ako se razmatraju okolnosti koje se odnose na brigu o djetetu. Međutim, ova odredba, sa druge strane, daje široka ovlašćenja poslodavcu jer se ne navode konkretni kriterijumi koji bi omogućili zaposlenom da postigne bolju ravnotežu između profesionalnih i roditeljskih obaveza. Takođe, ostaje nejasno šta se dešava u situacijama kada poslodavac ne može da obezbijedi odgovarajući radni raspored, pa je moguće da zaposlenom bude uskraćeno pravo na fleksibilnost radnog vremena u situacijama kada mu je to zaista potrebno. U svakom slučaju, ova odredba je usklađena sa relevantnim međunarodnim standardima uz prostor dodatne preciznosti u definicijama i mogućnostima za bolje usklađivanje sa praktičnim okolnostima, kako bi se još bolje osigurala ravnoteža između radnih i roditeljskih obaveza.

5.9.2.7. PAUZA RADI DOJENJA DJETETA

Član 129 reguliše pravo zaposlenih žena na pauzu za dojenje djeteta i time predstavlja značajnu odredbu u kontekstu zaštite prava žena i podrške dojenju kao ključnom aspektu zdravlja djeteta. Pravo na pauzu od dva časa dnevno, uz mogućnost korišćenja jednokratno ili u dvije sesije po jedan čas, te računanje ovog vremena u puno radno vrijeme, pokazuje da zakonodavac nastoji osigurati praktičnu podršku zaposlenim majkama u usklađivanju radnih i porodičnih obaveza. Ovo je pozitivna i

inkluzivna odredba, posebno jer se pravo priznaje bez obzira na to koristi li otac djeteta neka druga prava iz ovog zakona ili ne, odnosno koristi li pravo na roditeljsko odsustvo ili ne.

Međutim, postoje određena ograničenja u vezi s ovom odredbom koja bi mogla negativno uticati na ispunjavanje preporuka Svjetske zdravstvene organizacije koja preporučuje isključivo dojenje u prvih šest mjeseci života djeteta, a zatim nastavak dojenja uz uvođenje dopunske ishrane najmanje do navršene dvije godine života, a duže ako majka i dijete to žele.¹²⁵¹ Dakle, Svjetska zdravstvena organizacija preporučuje dojenje do druge godine života djeteta, dok se ovim zakonskim rješenjem, sa druge strane, ograničava pravo na pauzu za dojenje do navršene jedne godine djetetovog života čime se majke koje se vraćaju na posao dodatno obeshrabruju u nastavku dojenja nakon ovog perioda. Ovo je jako važno jer su podaci o dojenju u Crnoj Gori alarmantni. Naime, prema rezultatima istraživanja stope dojenja u Crnoj Gori u prvih šest mjeseci života bebe iznose oko 20%,¹²⁵² odnosno niže su 30% od globalnog cilja, po kojem bi do 2025. godine stopa isključivo dojenje djece u prvih pola godine života trebalo da se poveća na najmanje 50%. MONSTAT je u svojim istraživanjima, prvenstveno MICS istraživanju, između 2013. i 2018. godine zabilježio neka povećanja u pogledu stope ranog početka dojenja sa 14 na 24%, kao i blagog povećanja stope isključivog dojenja u prvih šest mjeseci života bebe sa 17 na 20%, što se otprilike zadržalo i do danas.¹²⁵³

Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, dojenje je bez dileme jedan od najefikasnijih načina da se obezbijedi zdravlje i opstanak djeteta. Majčino mlijeko je idealna hrana za dojenčad jer je sigurno, čisto i sadrži antitijela koja pomažu u zaštiti od mnogih uobičajenih dječijih bolesti, a dodatno obezbjeđuje svu energiju i hranjive materije koje beba treba u prvih nekoliko mjeseci života, a nastavlja da obezbjeđuje do polovine ili više dječijih nutritivnih potreba tokom druge polovine prve godine života, i do trećine tih potreba tokom druge godine života. Važna je, stoga, preporuka Svjetske zdravstvene organizacije da se dojenje nastavi do navršene druge godine života djeteta. Ovo, takođe, utiče i na bolje rezultate na testovima inteligencije, kao i manjoj sklonosti gojaznosti i dijabetesu kasnije u životu. Žene koje doje, takođe, imaju smanjen rizik od raka dojke i jajnika.¹²⁵⁴

¹²⁵¹ Pogledati preporuke Svjetske zdravstvene organizacije: https://www.who.int/health-topics/breastfeeding#tab=tab_1 (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹²⁵² Pogledati: <https://www.cdm.me/drustvo/u-crnoj-gori-samo-20-odsto-majki-doji-djecu/> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹²⁵³ Pogledati: <https://www.dan.co.me/vijesti/drustvo/miske-stope-dojenja-u-crnoj-gori-iz-unicef-a-ocijenili-majke-bez-adekvatne-podrske-zdravstvenog-sistema-i-okoline-5191423> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹²⁵⁴ Pogledati preporuke Svjetske zdravstvene organizacije: <https://www.who.int/tools/elena/interventions/exclusive-breastfeeding> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

Da bi se bolje uskladila zakonska regulativa sa preporukama Svjetske zdravstvene organizacije, bilo bi poželjno razmotriti produženje ovog prava na pauzu za dojenje do navršene dvije godine života djeteta, uz mogućnost dodatne fleksibilnosti za majke koje odluče da doje i nakon tog perioda. Produženje prava bi imalo višestruke koristi, uključujući podršku zdravlju djeteta, unaprjeđenje odnosa majka - dijete i dugoročne zdravstvene benefite kako za dijete tako i za majku. Osim produženja perioda za korišćenje ove pauze, zakonodavni okvir bi mogao da predvidi i dodatne mjere za podršku majkama koje doje, kao što su osiguranje odgovarajućih prostorija za dojenje i čuvanje mlijeka na radnom mjestu. Ovakve mjere već su standard u nekim razvijenim zemljama i dokazano doprinose većim stopama dojenja i boljem zadovoljstvu zaposlenih majki. Zaključno, iako je član 129 značajan korak u pružanju podrške dojenju na radnom mjestu, potrebno je dodatno prilagoditi zakonsko rješenje kako bi se omogućilo majkama da lakše usklade radne obaveze s preporukama najveće zdravstvene instance o dojenju. Time bi se unaprijedilo zdravlje djece i porodica, a istovremeno osigurala veća zaštita prava zaposlenih žena.

5.9.2.8. KAZNE NE ODREDBE I SUDSKA PRAKSA

U odjeljku u kaznenim odredbama, odnosno u članovima 208 i 209 određene su sankcije za poslodavca. Konkretnije, u članu 208 propisano je da će se novčanom kaznom u iznosu od 2000 do 20000 eura kazniti pravno lice ako, između ostalog, ne obezbijedi zaštitu zaposlenih u skladu sa članovima 119, 120, 121, 122, 123, 124 i 126 ovog zakona, te ako ne obezbijedi zaposlenom roditelju, usvojiocu, staratelju i hranitelju korišćenje prava u skladu sa članovima 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136 i 138 ovog zakona.

Članom 209 propisano je da će se novčanom kaznom u iznosu od 1000 do 10000 eura kazniti za prekršaj pravno lice ako, između ostalog, ne obezbijedit zaštitu prava zaposlenih u skladu sa članovima 7, 8, 9, 11, 12, 13 i 14 ovog zakona, te ukoliko prilikom zaključenja ugovora o radu zahtijeva od kandidata podatke iz člana 25 stav 2 ovog zakona. Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se i odgovorno lice u pravnom licu novčanom kaznom u iznosu od 100 do 1000 eura, odnosno preduzetnih, novčanom kaznom u iznosu od 500 do 5000 eura.

Analizirajući sve stavove i tačke kaznenih odredbi, zaključuje se da je zakonodavac propustio da sankcioniše poslodavca u slučaju nepoštovanja člana 99 koji se odnosi na jednakost zarada. Takođe, bilo bi izrazito značajno kada bi se u ovom istraživanju mogao pomenuti broj slučajeva diskriminacije po osnovu pola vezanih za tržište rada, ali u Crnoj Gori ne postoji objedinjena baza podataka o takvim slučajevima pred državnim organima, posebno kada su u pitanju sudske instance, te do takvih

podataka nije bilo moguće doći. Jedini dostupni podaci su podaci od Zaštitnika ljudskih prava i sloboda, pa su neki od relevantnih analizirani u dijelu u kojem je više riječi bilo o praksi ovog organa. Primjera radi, u periodu od 2016-2019 od ukupno 109 pritužbi Zaštitnik je dobio 30 koji se odnose na materinstvo, a 8 koji se odnose na rad i zapošljavanje.¹²⁵⁵ Iako je još 2014. godine Pravilnikom o sadržaju i načinu vođenja posebno evidencije o slučajevima prijavljene diskriminacije¹²⁵⁶ predviđeno postojanje baze podataka, još uvijek ista nije uspostavljena, pa postoji značajna prepreka donošenja mjerodavnih zaključaka i sudova u ovom istraživanju jer bi analiza prakse državnih organa, posebno sudske prakse u ovom pogledu bila od velikog značaja.

5.9.3. PRESTANAK RADNOG ODNOSA - ODREDBE ZAKONA O RADU I ODREDBE ZAKONA O PENZIJSKOM I INVALIDSKOM OSIGURANJU

U pogledu prestanka radnog odnosa postoji kontinuirana nesaglasnost između Zakona o radu i Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju. Naime, u članu 164 Zakona o radu propisuje se način prestanka radnog odnosa koji ne zavisi ni od volje zaposlenog, ni od volje poslodavca, odnosno situacija u kojoj radni odnos prestaje automatski kada se steknu zakonom predviđeni uslovi za to. U tom pogledu, prvi razlog koji se navodi u ovom članu odnosi se na godine života zaposlenog koji je prema prethodnim rješenjima mogao da bude aktivan na tržištu rada do navršenih 67 godina života i najmanje 15 godina staža osiguranja. U ovom dijelu su izvršene izmjene pa je novim zakonodavnim rješenjem propisano da radni odnos prestaje kada zaposleni navrš 66 godina života i najmanje 15 godina staža osiguranja.

Sa druge strane, Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju¹²⁵⁷, koji je mijenjan mnogo puta u prethodnom periodu, predviđao je uslove za ostvarivanje prava na starosnu penziju sa navršenih 67 godina života, zatim 66, a prema posljednjem, odnosno važećem zakonodavnom rješenju sa navršenih 65 godina života. Prema aktuelnom zakonodavnom rješenju, dakle, osiguranik stiče pravo na starosnu penziju kad navrš 65 godina života i najmanje 15 godina staža osiguranja, odnosno kada navrš 40 godina staža osiguranja i 61 godinu života. Prema ranijem zakonodavnom rješenju, predviđalo se da osiguranik stiče pravo na starosnu penziju kad navrš 66 godina života (muškarac), odnosno 64 godine života (žena) i najmanje 15 godina staža osiguranja. Ovako konstruisano zakonodavno rješenje predstavljalo je primjer pozitivne diskriminacije. U suštini, posebno su uzete u obzir biološke funkcije žena, poput trudnoće, porođaja i potencijalne uloge primarnog staratelja djece, kao i društvene i

¹²⁵⁵ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021-2025, str. 32.

¹²⁵⁶ Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja posebne evidencije o slučajevima prijavljene diskriminacije ("Službeni list Crne Gore" br. 50/14).

¹²⁵⁷ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju ("Službeni list RCG", br. 77/2024).

kulturne realnosti koje nerijetko postavljaju veći teret brige o porodici na žene. Ovo se temelji na prepoznavanju da žene tokom radnog vijeka često preuzimaju dodatne neplaćene obaveze, što može uticati na njihovu mogućnost kontinuiranog zaposlenja, akumulaciju staža i penzijskog osiguranja.

Iako se ovakvo rješenje može posmatrati kao oblik zaštite ono, takođe, može otvoriti prostor za određene negativne posljedice, pa postoje stavovi da raniji odlazak žena u penziju može dovesti do nižih penzijskih primanja zbog kraćeg radnog vijeka i nižeg doprinosa u sistem penzijskog osiguranja, te da ovakva odredba može biti percipirana kao podupiranje rodni stereotipa koji implicitno sugerišu da je primarna uloga žena u društvu vezana za brigu o porodici, a ne za profesionalni razvoj i jednako učešće na tržištu rada. U svakom slučaju, moderni trendovi u zakonodavstvu, posebno u Evropskoj uniji, teže ka usklađivanju uslova za odlazak u penziju za muškarce i žene, s ciljem eliminacije rodne diskriminacije, ali i stvaranja održivijih penzijskih sistema u svjetlu demografskih promjena.¹²⁵⁸ Ovo ne znači da biološke i socijalne specifičnosti ne treba uzeti u obzir, već da treba razmotriti druge mehanizme podrške, poput fleksibilnijeg radnog vremena, boljih uslova za rad roditelja, podrške za starateljske obaveze, te stimulisanja jednakosti u penzijskom sistemu putem priznavanja neplaćenog rada. Upravo je ova odredba stvorila izvjesnu pravnu pometnju u crnogorskom pravnom sistemu, a taj primjer vrijedan je da se nađe u ovom istraživanju.

5.9.3.1 POZITIVNA DISKRIMINACIJA ŽENA OKRENUTA PROTIV NJIH: PRIMJER CRNOGORSKIH SUTKINJA

Pojedinačne odluke Sudskog savjeta Crne Gore u periodu od 3. do 16. avgusta 2021. godine dovele su do prestanka funkcije za 23 crnogorske sutkinje koje su navršile 64 godine života i za 4 sudije starosti 66 godina.¹²⁵⁹ Diskriminisane po osnovu pola, sutkinje u Crnoj Gori bile su primorane da napuste svoju sudijsku funkciju dvije godine ranije nego njihove muške kolege, s kojima su cijeli radni vijek radile rame uz rame, podjednako predano i savjesno obavljajući dostojanstvenu sudijsku funkciju. Sve ovo zbog iznenadne interpretacije spornih odredbi Ustava Crne Gore i Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, kojim se otkrio "novi", za neke "ispravan" smisao tih normi. Ova interpretacija naročito je bila naglašena od strane novog seta vlasti nakon trideset godina vladavine iste političke garniture, koji su pokrenuli i poduprijeli upravo ovakav

¹²⁵⁸ Pogledati: European Commission, 2024 Ageing Report, dostupan na: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2024-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2022-2070_en (pristupljeno 12.12.2024.godine).

¹²⁵⁹ Pogledati Saopštenje Sudskog savjeta: <https://sudovi.me/sdsv/sadrzaj/QW5A> (pristupljeno 12.12.2024.godine)

slijed događaja.¹²⁶⁰ Zbog nesklada između ustavnih i zakonskih normi, dakle, sutkinje u Crnoj Gori bile su primorane da prestanu da obavljaju svoje funkcije dvije godine ranije nego njihove kolege sudije, što predstavlja neosporan i apsurdan primjer eksploatacije pozitivne diskriminacije protiv žena, usmjerene upravo protiv njih samih ali i izvrstan primjer kako legislativa, nemarna tumačenja i odluke najvažnijih organa mogu da imaju direktne posljedice na položaj žena na tržištu rada, u ovom slučaju na sutkinje u Crnoj Gori.

Radi razjašnjenja, u datom trenutku od važnosti su član 121 Ustava Crne Gore, član 164 Zakona o radu koji je predviđao odlazak u penziju, odnosno prestanak radnog odnosa po sili zakona sa navršenih 67 godina, kao i član 17 Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju koji je predviđao da žene stiču pravo na starosnu penziju sa navršenih 64 godina života, a muškarci sa 66 godina života i 15 godina staža osiguranja.

Član 121 Ustava Crne Gore, naime, utvrđuje stalnost sudijske funkcije i u stavu 2 propisuje kada sudijska funkcija prestaje, i to kada sudija sam zatraži, kada ispuni uslove za ostvarivanje prava na starosnu penziju i ako je osuđen na bezuslovnu kaznu zatvora. Problem leži u činjenici da su se uslovi za ostvarivanje prava na starosnu penziju ispunjavali ranije od obaveznog zakonskog roka za odlazak u penziju. Do nedavno, ova ustavna odredba tumačila se šire, ne samo jezički, te se smatralo da, kada se ispune uslovi za ostvarivanje prava na penziju, sudija može, ali ne mora, koristiti to pravo sve do obaveznog zakonskog roka za odlazak u penziju sa navršenih 67 godina života.

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju u članu 17 stavovima 1 i 2 propisivao je da osiguranik stiče pravo na starosnu penziju kad navrši 66 godina života (muškarac), odnosno 64 godine života (žena) i najmanje 15 godina staža osiguranja, odnosno da osiguranik stiče pravo na starosnu penziju kad navrši 40 godina staža osiguranja i 61 godinu života.¹²⁶¹ Ovako utvrđena zakonska odredba predstavljala je pozitivnu diskriminaciju žena, kojima se stavljala na raspolaganje “mogućnost” ranijeg odlaska u penziju, ali samo u slučaju “ako one to žele”.

Ovdje se otvaraju mnoge polemike koje su stvorile različite pravne struje među crnogorskim pravnicima i teoretičarima. Da li je ustavotvorac u bukvalno napisanom smislu imao na umu da sudijska funkcija prestaje samo pukim ispunjavanjem uslova za sticanje prava na penziju, što bi značilo da funkcija prestaje - ali ne i radni odnos, kako to mnogi tumače, te da sudije nisu primorane da pođu u penziju prije obaveznog

¹²⁶⁰ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/561198/penzije-za-provjetravanje-pravosudja> (pristupljeno 12.12.2024.godine)

¹²⁶¹ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (“Službeni list Crne Gore”, br. 80/20).

zakonskog roka predviđenog za to, ali su primorane da napuste svoju funkciju. Šta se onda dešava sa “radnim odnosom”?

Jezičko značenje ustavne norme je nedvosmisleno: sudiji prestaje funkcija kada ispuni uslove za ostvarivanje prava na starosnu penziju. Ustavne odredbe se neposredno primjenjuju *ex constitutionis*, te bi to značilo da sudijska funkcija zasita prestaje ispunjavanjem uslova za ostvarivanje prava na starosnu penziju, bez posredovanja Sudskog savjeta, koji bi u tom slučaju vršio ulogu organa koji samo konstatuje a ne i utvrđuje ovu činjenicu. Međutim, ovakva formulacija ustavne norme, ili samo njeno jezičko tumačenje, bez ostalih mjerodavnih alata tumačenja prava, biva nediskutabilno sporna i dovodi do apsurdna. Nemoguće je a da se u vrsnom pravničkom umu ne nametnu sljedeća pitanja: šta je ustavotvorac želio postići? Da li je želio da vršioce uvažene sudijske funkcije prisili da - odu u penziju? Ili, ako im već ne prestaje radni odnos: vrati na mjesto... arhivara u sudu? Sudijskog saradnika? Ili da se, možda, u posljednjim godinama svog aktivnog rada iz svoje profesije okrenu ka suprotnoj strani sudnice - advokaturi? Pozitivan odgovor na ova pitanja bi doveo do apsolutnog besmisla. Dakle, ostaje nedokučeno šta se dešava sa radnim odnosom, pošto prestane sudijska funkcija.

Ovakvo tumačenje ustavne norme dovodi vršioce sudijske funkcije u nepovoljniji položaj od drugih funkcionera prema kojima se ovakva norma ne primjenjuje, a ovakvo tumačenje bi to nalagalo. I ne treba. Vršioce sudijske funkcije su se profesionalno opredijelili za vršenje te funkcije, što ne može biti riječ o ostalim funkcionerima (ministrima, poslanicima), te bi se sa aspekta razlikovanja državne i javne funkcije moglo zaključiti da ipak sudijska funkcija koja je ustavom - zagarantovano *stalna*, ustvari predstavlja zasnivanje radnog odnosa, pa bi se sporna ustavna odredba trebala tumačiti drugačije, a ne samo pukim mjerenjem paragrafa na tasovima boginje Justicije.

Prelistavanjem stručne literature iz predmetnog pitanja ne može se naići na nijednu stručnu “zamjerku” ovoj ustavnoj normi, odnosno ona je do sada bila tumačena i primjenjivana bez problema, kao da se podrazumijevalo da je ustavotvorac imao na umu da sudijska funkcija prestaje onda kada nastupi obavezni zakonski rok za odlazak u penziju, a po volji sudije do prestanka funkcije moglo je doći i po ostvarivanju prava za penziju prije obaveznog zakonskog roka za odlazak u istu. Tako recimo, u svojoj knjizi “Komentar Ustava Crne Gore”, Vukčević uopšte ne govori o spornoj ustavnoj normi, već kao da se podrazumijeva njeno značenje i cilj, on objašnjava druge načine prestanka sudijske funkcije, ali ne i ovaj, koji ni u teoriji ni praksi do skoro nije bio

sporan.¹²⁶² Ipak, promjenjivost pozitivnog prava je nešto što nalaže diskutovanje o ovoj temi, a u svijetlu prirodnog prava rješenje treba da bude pronađeno tako da i teorija i praksa budu zadovoljene. Da li to znači da je sporna ustavna norma do sada bila tumačena u duhu te norme i ispravno, a ne samo puko - jezički, ili ipak ne, svakako, ovakve pravne nepreciznosti ne bi valjalo da postoje jer se upravo tako otvara prostor političkim i proizvoljnim tumačenjima samih-po-sebi nesavršenih normi pozitivnog prava.

Da li je ustavotvorac zaista imao na umu da dovede do ovakve zabune u sistemu? I zar ne bi jasnije i preciznije izrazio i utvrdio ustavnu normu, a onda konkretnije zakonskim propisima riješio dilemu koja je dovela do velikih problema u funkcionisanju cjelokupnog pravosudnog sistema? Da problem bude još veći, analiziranje zakonskih normi u skladu sa navedenom spornom ustavnom normom, donosi još veću zabunu i neizvjesnost, te široku lepezu mogućih tumačenja zakonskih odredbi. Ako bi se sporna ustavna odredba tumačila na prikazan način pod plaštom jezičkog tumačenja, onda bi i te zakonske odredbe kojima se produbljuje ustavno regulisana materija u pitanju, bile u potpunoj suprotnosti sa Ustavom kao najvišim pravnim aktom, što opet dovodi do nemogućnosti primjene tih zakonskih normi u pravni sistem.

Dakle, u skladu sa prethodno navedenom spornom ustavnom normom, a zbog njenog pukog jezičkog tumačenja, sutkinje u Crnoj Gori bile su primorane da prestanu da vrše svoju funkciju čak dvije godine ranije od svojih kolega sudija, što nediskutabilno i apsurdno predstavlja slučaj iskorišćavanja pozitivne diskriminacije žena protiv njih samih. Dakle, primjena sporne odredbe zakona dovodi do neravnopravnog položaja sudija s obzirom na pol, budući da su različiti uslovi za ostvarivanje prava na starosnu penziju za žene i muškarce.¹²⁶³

Premda su deblji kraj podnijele žene, ne treba zaboraviti da je ovdje došlo do dvostruke diskriminacije: diskriminacije jedne čitave profesije i to u odnosu na druge funkcionere, a onda i naročito sutkinja i to s obzirom na pol. Nosioći drugih javnih

¹²⁶² Pogledati: Mladen Vukčević, *Komentar Ustava Crne Gore*, Udruženje pravnik Crne Gore, Podgorica, 2021, str. 308 i 309.

¹²⁶³ Analizirajući ustavne i zakonske norme u zemljama regiona (Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovenija) jasno je da se ne pravi razlika s obzirom na pol prilikom ostvarivanja uslova za odlazak u starosnu penziju, niti su takva rješenja diskriminatorska po bilo kom drugom osnovu. Osim toga, dobro je pomenuti i praksu razvijenih zemalja koje prate trend podizanja starosne granice za odlazak u penziju sudija. Tako u Norveškoj, Sloveniji, Irskoj itd. utvrđena granica iznosi 70 godina, dok se u Velikoj Britaniji najavljuje da će sudijama biti ostavljena mogućnost da svoju funkciju obavljaju čak i do 75. godina života.

funkcija nemaju ograničenje u smislu prestanka funkcije ostvarivanjem uslova za starosnu penziju, već je, naprotiv, u odnosu na njih primjenjiv Zakon o državnim službenicima i namještenicima¹²⁶⁴ kojim je u članu 122 određeno da državnom službeniku, odnosno namješteniku radni odnos prestaje po sili zakona, kada navrší 67 godina života i najmanje 15 godina staža osiguranja - danom donošenja rješenja, što znači da je ovaj zakon bio u saglasju sa Zakonom o radu u tom trenutku.

Nije suvišno i valja ovdje pomenuti i član 8 Ustava Crne Gore kojim se zabranjuje svaka neposredna ili posredna diskriminacija, po bilo kom osnovu. Takođe, ovaj član propisuje ustavnu mogućnost afirmativne akcije, odnosno pozitivne diskriminacije gdje se navodi da se ne smatraju diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koje su usmjerene na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne neravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju. Jasno je da je na navedeni način povrijeđen princip ravnopravnosti žene i muškarca i politike jednakih mogućnosti, koji je zagantovan odredbom člana 18 Ustava Crne Gore ali je i povrijeđena odredba Zakona o radu kojom se, takođe, dozvoljavaju posebne mjere prethodno analizirane u ovom dijelu istraživanja.

Prema članu 17 Ustava Crne Gore pravo i slobode se ostvaruju na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih sporazuma. Ratifikujući Konvenciju o zabrani svih oblika diskriminacije žena¹²⁶⁵, Crna Gora se obavezala da unese princip ravnopravnosti žena i muškaraca u svoj pravni sistem i da odgovarajućim normama pozitivnog prava obezbijedi praktičnu primjenu tog principa. Crna Gora je preuzela obavezu i da se uzdrži od svakog postupka ili prakse diskriminacije žena, što je u predmetnom slučaju propustila da uradi. Nadalje, odredbom člana 14 Evropske Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda propisano je da se uživanje prava i sloboda predviđenih ovom konvencijom osigurava bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, veza sa nekom nacionalnom manjinom, imovinsko stanje, rođenje ili neki drugi status.

Pregledom prakse Suda pravde Evropske unije, nailazi se na nekoliko značajnih slučajeva za sporno pitanje. Recimo, Mađarska je snizila starosnu granicu za odlazak u penziju sudija, tužilaca i notara sa 70 na 62 godine, ali je Sud pravde u svojoj odluci¹²⁶⁶ zaključio da je Mađarska na taj način povrijedila svoje obaveze iz direktive Savjeta

¹²⁶⁴ Zakon o državnim službenicima i namještenicima ("Službeni list Crne Gore" br 2/18 i 34/19).

¹²⁶⁵ Zakon o ratifikaciji Konvencije o zabrani svih oblika diskriminacije žena ("Službeni list SFRJ" br. 11/81).

¹²⁶⁶ Presuda Suda pravde Evropske Unije (C-286/12, EU:2012:687):

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=152944&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=6770284>. (pristupljeno 16.12.2024.godine)

Evropske Unije, te zaključio da obavezna prijevremena penzija sudija, tužilaca i notara predstavlja neopravdanu diskriminaciju po starosnoj dobi. Takođe, u presudi Suda pravde u odnosu na Poljsku¹²⁶⁷, sud navodi da je došlo do kršenja zakona Evropske unije kada je Poljska snizila prag za odlazak sudija u penziju i uz to još i uvela različite godine za penzionisanje za muškarce i žene zaključujući da je time povrijeđen Ugovor o funkcionisanju EU i odredbe Direktive o jednakosti muškarca i žene. Sud je jasno i nedvosmisleno pošao od stanovišta da sporni zakon u Poljskoj sadrži diskriminatorne uslove po osnovu pola, posebno u pogledu vremena u kojem osoba može imati pristup pogodnostima obezbjeđenim penzijskim sistemom. Sud pravde je u ovom slučaju neupitno utvrdio da nije riječ o pozitivnoj diskriminaciji, zaključujući da ove razlike ne ublažavaju poteškoće kojima su karijere žena izložene i ne pomaže im u njihovom profesionalnom životu.

Ovakva primjena prava, pod plaštom jezičkog tumačenja, u praksi dovela je do brojnih problema, otežanog rada sudstva, te do nečega što se može sa sigurnošću podvesti pod kategorijom blokade sistema. U praksi je to značilo da je 1/3 raspoloživog sudijskog kadra ostvarila uslove za starosnu penziju, što je dovelo do mnogobrojnih odlaganja ročišta zbog preopterećenosti sudija i sudova, prelazak sudija nižih instanci u više i potrebu popunjavanja sudijskih mjesta u osnovnim sudovima Crne Gore, odnosno svim nižim instancama. Problem leži u tome što je prema članu 54 Zakona o Sudskom savjetu i sudijama¹²⁶⁸, kandidat za sudiju u osnovnim sudovima obavezan da izvrši inicijalnu obuku u trajanju od 18 mjeseci, sa posebnim akcentom na činjenicu da u ovom roku nisu uračunati zakonski rokovi za raspisivanje oglasa i sprovođenje testiranja i intervjua. Imajući u vidu navedeno, teško je odrediti o kolikom vremenskom periodu je riječ, ali je lako zaključiti da sudovi već duže vrijeme nisu radili u punom kapacitetu što je, u krajnjem, otišlo na štetu samih građana.¹²⁶⁹ Takođe, vrijedi pomenuti da je bilo posljedično ostalo samo 6 od ukupno 18 sudija na funkciji u Vrhovnom sudu Crne Gore što je dugo vremena onemogućavalo i zakazivanje Opšte sjednice Vrhovnog suda, za šta je potreban kvorum od više od polovine sudija tog suda, te nemogućnost izbora predsjednika Vrhovnog suda dugi vremenski period.¹²⁷⁰ Osim

¹²⁶⁷ Presuda Suda pravde Evropske unije (C-192/18 EU:C:2019:924):

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=219725&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=6770795> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹²⁶⁸ Zakona o sudskom savjetu i sudijama ("Službeni list Crne Gore" br. 11/15, 28/15 i 42/18).

¹²⁶⁹ Pogledati: <https://www.hracion.org/2023/10/12/hitno-rjesavati-problem-nedostatka-sudija/> (pristupljeno 12.12.2024.godine);

<https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-sudstvo-pravosudje-pripavnici-nedostatak/32892910.html>

(pristupljeno 12.12.2024.godine);

<https://www.cdm.me/hronika/cmoj-gori-fali-sudija-brza-reakcija-ili-kolaps-sistema/> (pristupljeno

12.12.2024.godine).

¹²⁷⁰ Više o tome: član 38 Zakona o sudovima ("Službeni list Crne Gore" br. 11/15 i 76/20);

<https://www.slobodnaevropa.org/a/izbor-predsjednik-vrhovnog-suda-crne-gore/32951706.html> (pristupljeno 12.12.2024.godine).

toga, Sudski savjet nije imao člana iz reda sudija Vrhovnog suda niti predsjednika Komisije za ocjenjivanje, što je dodatno otežavalo i funkcionisanje ovog značajnog sudskog organa.

Početak 2021. godine, Vlada Crne Gore zauzela je stav da problematična odredba “ne može da se dovodi u pitanje”, s obzirom da radi u korist žena u odnosu na muškarce, uz sljedeće stanovište:

“propisivanje niže starosne granice za ostvarivanje prava na starosnu penziju za žene u odnosu na muškarce predstavlja mjeru pozitivne diskriminacije žena u cilju zaštite žena zbog njihovih bioloških funkcija (prije svega materinstva), pri čemu žene osiguranice same odlučuju da li će koristiti ovo pravo”.¹²⁷¹

Drugim riječima, pošto majčinstvo može da oteža radni život žena, žene mogu to da “nadoknade” potencijalom za ranije penzionisanje ukoliko one tako odluče. To ukazuje da ovo zakonodavno rješenje, dakle, daje prednost ženama da bi se ispravila njihova rodno - zasnovana nepovoljnija pozicija. Kasnije 2021. godine, međutim, ovaj zakon upotrijebljen je da se opravda prisiljavanje žena da napuste svoje sudijske funkcije, kako bi se promijenio kadar u sudovima – čime se oduzima navodna povoljnost ovog zakonodavnog rješenja. Zapravo, u drugim karijerama, “opcija” da se ide u penziju možda je zaista i bila opcionalna, ali u sudstvu, drugi slojevi pravnih i habitualnih okvira došli su u kombinaciju sa ovim zakonskim rješenjem na načine koji su bili u potpunosti predvidivi, i imali efekat da se (navodno) pozitivna diskriminacija pretvori u negativnu diskriminaciju. Razlog za to je analizirana ustavna norma da sudijska funkcija ne završava kada oni odluče da se penzionišu, već kada se ispune uslove za penziju. Umjesto da se omogući nekim sutkinjama da se penzionišu sa 64 godine, ovakvo zakonodavno rješenje upareno sa navedenom ustavnom normom prisililo je sutkinje da se penzionišu sa 64 godina starosti a dozvolilo muškarcima sudijama da nastave svoju funkciju dok ne napune 66 godina.

Ustavni sud Crne Gore je u oktobru 2023. godine ukunio relevantnu odredbu Zakona u penzijskom i invalidskom osiguranju, koju su okarakterisali kao povredu “ustavnih principa o zabrani diskriminacije, jednakosti pred zakonom i rodne ravnopravnosti”.¹²⁷² Mišljenje većine bilo je da propisivanje niže starosne granice za ostvarivanje prava na starosnu penziju za žene u poređenju sa muškarcima ne predstavlja mjeru pozitivne diskriminacije za žene da bi se žene zaštitile zbog njihovih

¹²⁷¹ Pogledati obrazloženje:

https://www.ustavnisud.me/ustavnisud/skladiste/blog_2/objava_205/fajlovi/Odluka%20U_I%20br%2030_20%2041_21%2043_21%2010_22%2011_22.pdf (pristupljeno 31.12.2024.godine)

¹²⁷² Odluka Ustavnog suda U-I br. 30/20, 41/21, 10/22 i 11/22 od 24.10.2023.godine.

bioloških funkcija.¹²⁷³ Sud nudi dva opravdanja: da se zakon ne bavi pitanjem da “ima za cilj sprečavanje ili nadoknadu za nedostatke u profesionalnom životu žena” (drugim riječima, da mu nije cilj da suzbije postojeću osu diskriminacije) i da ne dovodi do “poboljšanja položaja žena u njihovom profesionalnom životu” (drugim riječima, ne pomaže ženama).¹²⁷⁴

Umjesto da pomaže ženama, način na koji je implementiran Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju Crne Gore diskriminiše žene radi onoga što većina pretpostavlja da su političke svrhe da se sutkinje i sudije koje su postavile ranije vladajuće pozicije brže “izbace” iz sudstva. Ova politika je, dakle, dvostruko radila na učvršćivanju rodne diskriminacije: smanjujući zastupljenost žena u sudstvu, i smanjujući udio sudija koji mogu biti zainteresovani za zastupljenost žena, ženska prava ili ženska pitanja. Ovo su dvije posljedice koje su prvog, a ne drugog reda. Ipak, (uglavnom novoizabrani) Ustavni sud mogao je da odabere da razjasni odredbe da žene mogu da se penzionišu ranije i da ispunjenost uslova za penzionisanje iz sudstva prisiljava na penzionisanje drugačije nego što je to uradio, kako je sugerisalo manjinsko mišljenje u ovom predmetu kojim se ukida zakon.¹²⁷⁵ Prema mišljenju manjine, ova zakonska odredba bi mogla da znači jednu od “mogućnosti” za odlazak u penziju, a ne obavezu, tako da “predstavlja pozitivnu diskriminaciju” sve dok žene niko ne prisiljava da se penzionišu ranije nego muškarci.¹²⁷⁶ Većinsko mišljenje odlučilo je da se ovo treba smatrati neustavnim, umjesto da se njegovo sprovođenje drži opcionalnosti koja je data u tekstu, odabravši najmanje rodno - emancipatorsku mogućnost koja mu je bila na raspolaganju kada je presuđivao o zakonu kome je u teoriji cilj da promoviše rodnu ravnopravnost. Akcija za ljudska prava izražava ovaj stav, ukazujući na to da “nije bilo neophodno donijeti takvu odluku” jer je “problem diskriminatorskog prisiljavanja žena sudija i državnih tužilaca starosti 64 godine mogao biti riješen na drugi način”.¹²⁷⁷

Dodatno, problematično je to kako je Ustavni sud tretirao zahtjeve sutkinja za naknadu štete za njihovo prisilno penzionisanje prije starosti od 66 godina.¹²⁷⁸ Dakle: Zakon je bio implementiran, žene sudije su bile prisiljene da se penzionišu, zatim je zakon ukinut i žene sudije koje su bile prisiljene da se penzionišu nisu dobile opciju da se vrate na svoje funkcije. Ovo je rezultiralo sa manje žena u sudstvu, a sudstvo je manje

¹²⁷³ Akcija za ljudska prava, stav: [https://www.hraction.org/2023/10/27/ustavni-sud-crne-gore-neopravdano-ukinuo-pravo-zena-na-povoljnije-uslove-za-odlazak-u-starosnu-penziju/](https://www.hrraction.org/2023/10/27/ustavni-sud-crne-gore-neopravdano-ukinuo-pravo-zena-na-povoljnije-uslove-za-odlazak-u-starosnu-penziju/) (pristupljeno 31.12.2024. godine)

¹²⁷⁴ Ibid.

¹²⁷⁵ Ibid.

¹²⁷⁶ Ibid.

¹²⁷⁷ Ibid.

¹²⁷⁸ Ibid.

povoljno tretiralo ženska prava, na kraju ove sekvencirane emancipacije gdje je ovaj Zakon najprije implementiran pa zatim ukinut, navodno, u interesu žena.

5.9.4. “ZAKON O MAJKAMA”: ZAKON O SOCIJALNOJ I DJEČJOJ ZAŠTITI I ZAKON O OBEŠTEĆENJU BIVŠIH KORISNICA NAKNADA PO OSNOVU ROĐENJA TROJE ILI VIŠE DJECE

Pored primjera crnogorskih sutkinja, u prethodnom periodu ističe se još jedan važan primjer u pogledu položaja žena na tržištu rada. Primjer tzv. “Zakona o majkama” značajno je istaći jer ukazuje na donošenje ishitrenih zakonodavnih rješenja koja nisu dovoljno usklađena sa ustavnim i zakonskim principima. Ovakve odluke imaju značajan uticaj na položaj žena, posebno u pogledu njihove sigurnosti na tržištu rada i ekonomske nezavisnosti. “Zakon o majkama” iako možda vođen dobrim namjerama, nije bio održiv, ni pravno ni ekonomski, te je ukazao na to kako politika koja nije dovoljno promišljena može dovesti žene u tešku situaciju. Ovime se, dakle, ukazuje na važnost integracije rodne perspektive i sveobuhvatne procjene mogućih posljedica prilikom donošenja zakona koji se odnose na prava žena.

Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore¹²⁷⁹, naime, uređuje prava i obaveze u oblasti socijalne i dječje zaštite, definišući mjere i programe podrške za pojedince i porodice u nepovoljnim okolnostima. Cilj zakona je unaprjeđenje kvaliteta života i osnaživanje za samostalan i produktivan život. U članu 4 predviđeno je na koga se posebno odnosi ovaj zakon pa, između ostalog, pored djece bez roditeljskog staranja, djece sa smetnjama u razvoju i slično, ovaj zakon ima i važnu rodnu perspektivu jer štiti i trudne žene i djevojke bez porodične podrške i odgovarajućih uslova za život, lica koja su žrtve zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja u porodici i eksploatacije, čak i u pogledu mogućnosti ili opasnosti lica da će postati žrtve navedenog, kao i žrtve trgovine ljudima ali i samohrane roditelje sa djecom bez porodične podrške i odgovarajućih uslova za život. Osim toga, u članu 7 propisano je da se socijalna i dječija zaštita zasniva na principu zabrane diskriminacije a, između ostalog, i po osnovu pola.

Izmjenama ovog zakona iz 2015. godine, omogućeno je majkama troje ili više djece da ostvare pravo na doživotnu mjesečnu naknadu. Ovim odredbama je, naime, omogućeno ženama koje su rodile troje djece, a imale najmanje 25 godina radnog staža ili su bile registrovane kao nezaposlene u isto vrijeme, ili ženama s više od troje djece koje su imale najmanje 15 godina staža, da ostvare pravo na ovu naknadu. Mjesečne naknade počele su se isplaćivati u januaru 2016. godine. Ovaj zakon predstavljao je

¹²⁷⁹ Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore (“Službeni list Crne Gore”, br. 27/13, 01/15, 42/15, 47/15, 56/16, 66/16, 01/17, 31/17, 42/17, 50/17, 59/21, 45/21, 03/23).

primjer politike osmišljene s ciljem da prizna i podrži žene u njihovoj ulozi u porodici i da podstakne natalitet ali ubrzo je naišao na značajne pravne i finansijske izazove.

Nakon što su naknade isplaćivane nešto više od godinu dana, Vlada Crne Gore smanjila je njihove iznose za 25% u januaru 2017. godine zbog budžetskih ograničenja.¹²⁸⁰ Samo nekoliko mjeseci kasnije, u aprilu 2017. godine, Ustavni sud Crne Gore proglasio je odredbe ovog zakona neustavnim.¹²⁸¹ Sud je, naime, zaključio da je naknada diskriminatorna jer nije obuhvatala sve žene i muškarce koji podjednako učestvuju u podizanju i vaspitanju djece, čime je bila u suprotnosti s principima jednakosti i pravde. Sud je, između ostalog, istakao i sljedeće:

“Osporenim odredbama Zakona, po nalaženju Ustavnog suda, derogiran je cilj zakona (“zaštita materinstva i pozitivni demografski trend”) a time i osnovna ljudska prava i slobode, posebno pravo na jednak tretman i zabranu diskriminacije lica koja se nalaze u sličnim i uporedivim pravnim situacijama. Uskraćivanjem prava na novčanu naknadu po osnovu rođenja troje i više djece ženama-majkama koje ne ispunjavaju uslove u pogledu broja djece i godina radnog staža i godina provedenih na evidenciji Zavoda za zapošljavanje (žene koje su rodile troje djece, a imaju manje od 25 godina radnog staža; žene koje su rodile manje od troje djece, a imaju 25 i/ili više godina radnog staža; žene koje su rodile četvoro i više djece, a imaju manje od 15 godina radnog staža; žene koje su rodile manje od četvoro djece, a imaju 15 i više godina radnog staža; žene koje su rodile troje i više djece, a nalaze se na evidenciji Zavoda za zapošljavanje manje od 15 godina; žene koje se nalaze na evidenciji Zavoda za zapošljavanje 15 i/ili više godina koje su rodile manje od troje djece i dr.), koje su, u suštini, u istom pravnom položaju kao i žene kojima je to pravo priznato, zakonodavac je, po nalaženju Ustavnog suda, te kategorije žena majki diskriminisao po osnovu ličnog svojstva, bez razumnog odnosa srazmjernosti između upotrijebljenih sredstava i cilja čijem se ostvarenju težilo”.¹²⁸²

Ova odluka je, naime, izazvala značajne posljedice jer su mnoge žene koje su već napustile posao ili su odustale od penzije kako bi mogle primati ovu naknadu, ostale bez izvora prihoda, što je dovelo do njihove ozbiljne ekonomske nesigurnosti. Kao reakcija na ovu situaciju, Skupština Crne Gore donijela je Zakon o obeštećenju bivših

¹²⁸⁰ Pogledati: https://www.portalanalitika.me/clanak/naknade-za-majke-na-istom-nivou-od-2017-godine?utm_source=chatgpt.com (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹²⁸¹ Odluka Ustavnog suda U-I br. 6/16 od 19. aprila 2017. godine, dostupna na: http://www.ustavisud.me/ustavisud/skladiste/blog_4/objava_97/fajlovi/odluka6%2016.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹²⁸² Ibid.

korisnica naknada po osnovu rođenja troje ili više djece¹²⁸³ krajem 2021. godine, a on je stupio na snagu 1. aprila 2022. godine. Ovim zakonom nastojale su se ispraviti posljedice ukidanja prava na naknadu, tako što su ženama koje su već bile korisnice ovih prava u periodu od 1. januara 2016. do 30. juna 2017. omogućeni određeni vidovi obeštećenja. Ovaj zakon, dakle, ne obuhvata žene koje bi naknadno ispunile uslove za ovu naknadu, već isključivo žene koje su već bile korisnice ovih naknada kako bi se riješilo pitanje njihove ekonomske sigurnosti nakon ukidanja “Zakona o majkama”.

Evropski sud za ljudska prava u predmetu *Golubović protiv Crne Gore*¹²⁸⁴ detaljno je analizirao žalbene navode podnositeljke predstavke vezane za ukidanje mjesečne naknade po osnovu rođenja troje ili više djece. Podnositeljka je tvrdila da je ukidanje ove naknade predstavljalo povredu njenih prava zajemčenih članovima 6, 8 i 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima, kao i člana 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Sud je ovu predstavku jednoglasno proglasio neprihvatljivom i odbacio je u skladu sa članom 35 stav 4 Konvencije.

U svojoj ocjeni, Sud je utvrdio da je ukidanje mjesečne naknade predstavljalo miješanje u pravo na imovinu podnositeljke, zajemčeno članom 1 Protokola br. 1. Međutim, Sud je naglasio da je ovo miješanje bilo propisano zakonom, konkretno Zakonom o izvršenju odluke Ustavnog suda Crne Gore od 19. aprila 2017. godine. U vezi sa pitanjem javnog interesa, Sud je uzeo u obzir stavove Ustavnog suda Crne Gore, koji je zaključio da je predmetna naknada bila u suprotnosti s članom 14 Konvencije i člankom 1 Protokola br. 12, jer je predstavljala diskriminatorno postupanje bez razumnog opravdanja u odnosu na druge žene i muškarce podjednako angažovane u podizanju djece. Sud je, dalje, zaključio da je ukidanje ove naknade imalo legitimni cilj u javnom interesu, odnosno ispravljanje diskriminatornog postupanja. Ova odluka bila je posebno važna u procjeni proporcionalnosti mjere u periodu od donošenja odluke Ustavnog suda do usvajanja Zakona o obeštećenju bivših korisnica naknada po osnovu rođenja troje ili više djece. Sud je istakao da je pomenuti Zakon o izvršenju odluke Ustavnog suda predviđao prelazni period i šemu koja je omogućila ženama da se prilagode novim okolnostima, uz potpuno vraćanje svih prava koja su im bila suspendovana prilikom ostvarivanja prava na naknadu.

Podnositeljka, sa svega navedenog, nije mogla opravdano očekivati da će naknada koju je primala godinu i pet mjeseci biti neopoziva s obzirom na to da je naknada

¹²⁸³ Zakon o obeštećenju bivših korisnica naknada po osnovu rođenja troje ili više djece (“Službeni list Crne Gore” br. 45/21)

¹²⁸⁴ *Golubović protiv Crne Gore*, predstavka br. 22054/21, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-218497%22%5D%7D> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

proglašena diskriminatornom prema drugim osobama. Sud je, takođe, istakao da podnositeljka nije bila obavezna vratiti iznos već primljenih naknada, što je dodatni element koji je uzet u obzir prilikom procjene proporcionalnosti. Imajući u vidu široko polje procjene država u oblasti socijalne zaštite i legitiman cilj ispravljanja diskriminacije, Sud je zaključio da podnositeljka nije snosila prekomjeran i individualni teret. Ostale pritužbe podnositeljke Sud je takođe odbacio, navodeći da nisu ispunjavale kriterijume prihvatljivosti predviđene članovima 34 i 35 Konvencije. Konačno, Sud je proglasio predstavku neprihvatljivom i istu odbacio kao očigledno neosnovanu. Odluka Suda u ovom predmetu naglašava značaj poštovanja principa jednakosti i nediskriminacije u oblasti socijalne politike, ali istovremeno potvrđuje pravo država da same uređuju socijalne beneficije, uz poštovanje svojih međunarodnih obaveza.

Analiza ovog slučaja ukazuje na značaj rodne perspektive u kreiranju i evaluaciji zakonskih rješenja. U konkretnom slučaju, ukidanje mjesečne naknade ženama koje su rodile troje ili više djece, nakon odluke Ustavnog suda, značajno je uzdrman ekonomski položaj ovih žena, iako su one imale “dovoljno” vremena da se vrate na stanje prije uvođenja naknade. Ukidanje ovih naknada je zasigurno negativno uticalo na ekonomski položaj žena koje su se oslanjale na tu pomoć, što je dovodilo do povećane finansijske nesigurnosti i smanjenja njihovog učešća na tržištu rada jer su mnoge žene koje su bile zaposlene ostavljale svoje poslove i odlučile se na primanje ove naknade koja je bila utvrđena kao “doživotna”. U svakom slučaju, to ne umanjuje činjenicu da je dodjela ovih naknada i prema stavu Ustavnog suda i Evropskog suda za ljudska prava predstavljala diskriminaciju prema drugim ženama i muškarcima koji su jednako uključeni u brigu o djeci. Ovakva praksa, svakako, može perpetuirati rodne stereotipe o ulozi žena kao primarnih starateljki.

Glavni uzrok ovog pravnog nereda ogleda se u izostanku *ex ante* rodne procjene uticaja prilikom donošenja zakona što je rezultiralo ovakvim mjerama koje nisu uzele u obzir specifične potrebe i položaj žena. To je konsekvntno uticalo na donošenje neadekvatnih rješenja i diskriminacije. Ovo, još jednom, ukazuje na važnost integracije rodne perspektive u svim fazama zakonodavnog procesa kako bi se osiguralo da zakonska rješenja budu pravedna i inkluzivna. To podrazumijeva konsultacije sa stručnjacima/kinjama za rodnu ravnopravnost iz nevladinog i akademskog sektora, kao i uključivanje žena u proces donošenja važnih odluka koje se direktno tiču njihovog položaja i ostvarivanja sveukupne ravnopravnosti.

5.10. ZAKON O IZBORU ODBORNIKA I POSLANIKA

5.10.1. OPŠTI OSVRT

Zakon o izboru odbornika i poslanika Crne Gore¹²⁸⁵ donijet je s ciljem uređivanja postupka i načina sprovođenja izbora odbornika u opštinskim skupštinama i poslanika u Skupštini Crne Gore. Prvi put usvojen 1998. godine, zakon je više puta mijenjan i dopunjavan kako bi se prilagodio promjenama u političkom, pravnom i društvenom kontekstu, uključujući usklađivanje s međunarodnim standardima i preporukama. Njegova osnovna svrha je obezbjeđivanje transparentnosti, pravičnosti i zakonitosti izbornog procesa, kao i garancija ostvarivanja biračkih prava u skladu sa demokratskim načelima. Posebna pažnja posvećena je i pitanjima rodne ravnopravnosti i zastupljenosti manjinskih zajednica, a izborne kvote su od posebnog interesovanja za ovo istraživanje.

5.10.2. STRUKTURA ZAKONA O IZBORU ODBORNIKA I POSLANIKA

Zakon o izboru odbornika i poslanika strukturisan je tako da sistematski obuhvata ključne aspekte organizacije i sprovođenja izbora u Crnoj Gori. On je podijeljen u nekoliko odjeljaka koji jasno razgraničavaju različite aspekte izbornog procesa, uključujući osnovne odredbe, prava i obaveze birača, procedure za predlaganje i potvrđivanje izbornih lista, ulogu i ovlašćenja izbornih komisija, pravila za sprovođenje glasanja i načine zaštite biračkih prava. Zakon, takođe, reguliše i specifična pitanja, poput tehničkih uslova za organizaciju izbora i pravila za objavu rezultata, te uključuje kaznene odredbe za eventualne nepravilnosti u sprovođenju izbora. Prelazne i završne odredbe obezbjeđuju kontinuitet u primjeni zakona, čak i kada se uvode nove procedure ili izmjene u izbornim praksama.

Zakon o izboru odbornika i poslanika, naime, ima 125 članova podijeljenih u trinaest odjeljaka. Prvi odjeljak odnosi se na osnovne odredbe u kojima se regulišu osnovna pitanja vezana za izbor odbornika i poslanika, poput toga ko ima pravo da bira i bude biran, koliko se odbornika bira, ko su organi za sprovođenje izbora, kao i odakle se obezbjeđuju sredstva za sprovođenje izbora. U drugom odjeljku se detaljnije reguliše šta se podrazumijeva pod biračkim pravom i ko ima pravo da bude biran i da bira. Zatim, odjeljak tri sadrži samo jedan član koji se odnosi na to da se izbor odbornika i poslanika obavlja u opštini, odnosno Crnoj Gori kao jedinstvenoj izornoj jedinici. Odjeljak četiri, nadalje, detaljno opisuje postupak raspisivanja izbora, dok odjeljak pet detaljnije reguliše organe za sprovođenje izbora. U odjeljku šest regulisana su pitanja

¹²⁸⁵ Zakon o izboru odbornika i poslanika Crne Gore ("Službeni list Crne Gore", br. 046/11, 014/14, 047/14, 012/16, 060/17, 010/18, 109/20).

predlaganja i utvrđivanja izbornih lista u kojem su i utvrđene izborne kvote u članu 39a, dok se u odjeljku sedam propisuje način predstavljanja podnosilaca izbornih lista i kandidata sa izbornih lista. Dalje, odeljak sedam konkretnije propisuje proceduru sprovođenja izbora sa posebnim akcentom na biračka mjesta, izborni materijal i glasanje. U odjeljku sedam se, zatim, propisuje procedura utvrđivanja i objavljivanja rezultata izbora, kao i raspodjela mandata, dok se u odjeljku devet definiše pitanje prestanka mandata, ponovnih izbora, popune upražnjenih odborničkih i poslaničkih mjesta, kao i pitanje privremenih izbora. Odjeljak deset reguliše zaštitu biračkog prava, a dodat je i odjeljak Xa u kojem se regulišu posmatrači izbora, dok se odjeljak jedanaest odnosi na troškove sprovođenja izbora i izborne propagande, odjeljak dvanaest na kaznene odredbe, te, najzad, odjeljak trinaest na prelazne i završne odredbe.

5.10.3. ČLAN 39A: IZBORNE KVOTE¹²⁸⁶

Član 39a uveden je u Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izboru odbornika i poslanika 2011. godine, čime su prvi put utvrđene izborne kvote u Crnoj Gori kao mehanizam za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u političkom životu, sa ciljem povećanja učešća žena u zakonodavnim tijelima. Ova odredba, dakle, ima za cilj da osigura minimalnu zastupljenost žena u parlamentu i lokalnim skupštinama. Naime, propisano je da u cilju ostvarivanja principa rodne ravnopravnosti, na izbornoj listi treba da bude 30% kandidata manje zastupljenog pola. Propisano je da na izbornoj listi, konkretnije, među svaka četiri kandidata prema redosljedu na listi (prva četiri mjesta, druga četiri mjesta i tako do kraja liste) mora biti najmanje po jedan kandidat pripadnik manje zastupljenog pola. U slučaju da izborna lista ne ispunjava ove uslove, smatraće se da sadrži nedostatke za proglašenje izborne liste, pa se propisuje obaveza otklanjanja nedostataka, odnosno lista će biti odbijena ukoliko ne otkloni navedene nedostatke.

Iako žene čine više od 50% populacije u Crnoj Gori (kao i na drugim mjestima), odredba Zakona o izboru odbornika i poslanika očigledno ne postavlja adekvatnu zastupljenost žena na nivo njihove zastupljenosti u populaciji.¹²⁸⁷ To nije neobično – većina rodni kvota u globalnoj politici (ako uopšte postoje) na nivou su između 20 i 40%, a ne na nivou ravnopravne zastupljenosti.¹²⁸⁸ Kad se to ima na umu, jasno je da zakonodavno rješenje koje promovise zastupljenost više od polovine populacije tako

¹²⁸⁶ Objavljeni dio istraživanja: Milena Aćimić Remiković, Laura Sjoberg, "Montenegrin gender 'protections' and the limits of gender equality laws", *Women's Studies International Forum*, Volume 107, 2024.

¹²⁸⁷ Jennifer Rosen, "Gender quotas for women in national politics: A comparative analysis across development thresholds" *Social Science Research*, 66, 82–101, 2017.

¹²⁸⁸ Drude Dahlerup, "Increasing Women's political representation: New trends in gender quotas", u J. Ballington, A. Karam (ur.), *Women in Parliament: Beyond Numbers*, Stockholm: International IDEA, 2005; Jessica Kim, Kathleen M. Fallon, "Making women visible: How gender quotas shape global attitudes toward women in politics", *Politics & Gender*, 19(4), 981–1006, 2023.

što pokušava da obezbijedi da imaju manji udio mjesta odbornika i poslanika od toga, zaista ne uklapa baš dobro u rodnu ravnopravnost. Formulacija člana 39a je, dakle, prilično jednostavna: “Da bi se postigao princip rodne ravnopravnosti, izborna lista će sadržati najmanje 30% kandidata manje zastupljenog pola,” a zatim pojašnjava proces odobravanja ili odbijanja listi kandidata na osnovu tog kriterijuma kako je i prethodno opisano. Prema ovom procesu, Državna izborna komisija treba da odbije izborne liste ako se na njima ne ispuni kvota od 30% žena kandidatkinja.

U teoriji, sa jedne strane, to bi trebalo da dovede do toga da 30% odbornika i poslanika u Crnoj Gori budu žene, dok u praksi, sa druge strane, žene nikada nisu činile 30% izabranih odbornika i poslanika iako se od uvođenja kvota povećala brojčana zastupljenost žena.¹²⁸⁹ Rodne kvote, dakle, odnose se na izborne liste, a ne na rezervisana mjesta,¹²⁹⁰ što znači da žene nemaju zagantovano pravo da stvarno budu zastupljene, nego samo da budu zastupljene u nadmetanju za poslaničke i odborničke mandate. U Crnoj Gori, sistem izbornih kvota baziran je na zatvorenim listama za parlamentarne izbore. To znači da birači nemaju opciju da izvrše preraspodjelu ili da odaberu pojedinačne kandidate na partijskim listama: oni glasaju za listu kakvu predstavi politička stranka. Zakonom propisane kvote obavezuju da najmanje 30% kandidata na tim listama moraju biti žene. Međutim, rangiranje žena na tim listama može u velikoj mjeri uticati na njihovu mogućnost da budu izabrane, a pravilo “jedna od četiri” obavezuje da svaki četvrti kandidat na listi mora biti pripadnik manje zastupljenog pola.¹²⁹¹ Čak i kada bi žene bile pozicionirane visoko na ovim listama, žene kandidatkinje nisu u sličnoj situaciji kao muškarci: “devet od deset političarki u Crnoj Gori doživjelo je rodno-zasnovanu diskriminaciju, a sedam od deset je doživjelo nasilje tokom svog političkog rada”¹²⁹². Izvještaj Vestminsterske fondacije za demokratiju iz 2024. godine detaljno govori o obimu i dimenzijama tog nasilja, koristeći ankete javnog mnjenja, fokus grupe, praćenje medija, i postojećih objavljenih izvora da bi pokazao da postoji značajno nasilje nad ženama u politici, kao i da se država ne bori protiv njega na adekvatan način.¹²⁹³ Nasilje nad ženama u politici u

¹²⁸⁹ Inter-Parliamentary Union, dostupno na: <https://www.ipu.org/parliament/ME> (pristupljeno 16.12.2024.godine).

¹²⁹⁰ International IDEA, *Gender Quotas Database*, 2024, dostupno na: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas-database> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹²⁹¹ United Nations Gender Quota Portal, 2024, dostupno na: <https://genderquota.org/country-profiles?countryId=71> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹²⁹² Pogledati: Daniela Gasparikova, “Violence Against Women Politicians: Cost of Doing Politics or Unaccepted Burden?”, UNDP Montenegro, 2021, dostupno na: <https://www.undp.org/montenegro/blog/violence-against-women-politicians-cost-doing-politics-or-unacceptable-burden> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹²⁹³ DeFacto Consultancy, *Violence against women in Montenegrin politics*, Podgorica: Westminster Foundation for Democracy Montenegro, 2024.

Crnoj Gori raste umjesto da pada u eri kvota, a jedna poslanica je nedavno navela: “Smatram da nikada nije bilo toliko nasilja nad ženama u politici kao sada.”¹²⁹⁴

Nakon donošenja Zakona o izboru odbornika i poslanika 2011. godine koji je donio rodne kvote za kandidate, Vijesti su objavile izvještaj marketinškog istraživanja koji je ukazao na to da “velika većina stanovništva podržava tvrdnju da ženama nije mjesto u politici, već kod kuće”¹²⁹⁵. Neki su uvođenje kvota za žene na izbornim listama opisali kao mogući način da se skrši taj trend, navodeći da je 2011. godine “učešće žena u donošenju odluka u Crnoj Gori među najnižim u Evropi, i da je Crna Gora jedina zemlja u regionu bez kvota za žene”¹²⁹⁶. Tadašnja odbornica u Podgorici, Branka Bošnjak, opisala je uvođenje kvota kao “mali korak naprijed”¹²⁹⁷. Drugi, od lokalnih novina do međunarodnih organizacija, slavili su (i nastavljaju da slave) kvote kao značajnu posvećenost i korak ka rodnoj ravnopravnosti.¹²⁹⁸ Dodatno, izmjenama i dopunama ovog zakona, u član 104 unijet je stav kojim se propisuje da ukoliko prestane mandat odborniku, odnosno poslaniku iz reda manje zastupljenog pola, umjesto njega izabraće se prvi sljedeći kandidat na izbornoj listi iz reda manje zastupljenog pola, osim u slučaju ukoliko više nema kandidata iz reda manja zastupljenog pola. Na ovaj način zakonodavac je imao za cilj da preduprijedi neke ustaljene negativne prakse koje su dovodile do toga da žene budu zamijenjene svojim muškim kolegama.

Božena Jelušić ističe da je uprkos izbornim kvotama, 28. saziv Skupštine Crne Gore nakon izbora 2023. godine imao najmanji broj žena od uvođenja kvota kao posebne mjere (konkretno, njih 17), te da se slično dogodilo i na “lokalnim izborima kada su partije prećutnim sporazumom i uz ležeran odnos opštinskih izbornih komisija ozbiljno unazadile sistem kvota kao posebnu mjeru za unaprjeđenje političkog učešća žena”¹²⁹⁹. Ona, dalje, navodi:

¹²⁹⁴ Pogledati: <https://cemi.org.me/en/post/in-montenegro-online-violence-against-women-in-politics-is-an-alarming-problem-that-requires-urgent-attention-and-action-1158> (pristupljeno 16.12.2024. godine); <https://balkaninsight.com/2022/03/28/this-is-misogyny-the-growing-abuse-facing-women-in-montenegro-in-politics/> (pristupljeno 16.12.2024. godine).

¹²⁹⁵ Pogledati: <https://en.vijesti.me/news/politics/294646/the-vast-majority-of-people-in-cg-think-that-women-belong-in-the-home-and-not-in-politics> (pristupljeno 16.12.2024. godine).

¹²⁹⁶ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/347615/pzp-podrzava-zensku-kvotu-ali-nije-glasao-da-bi-se-osvetio-snp-u> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹²⁹⁷ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/333307/rizetke-su-zene-u-crnogorskoj-politici> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹²⁹⁸ Pogledati: https://ejge.europa.eu/about/eu-candidate-countries-and-potential-candidates/good-practices/womens-political-network-wpn-montenegro?language_content_en%20tity=en (pristupljeno 16.12.2024. godine);

Equal Future, 2024, dostupno na: <https://www.equalfuture-eurasia.org/womens-representation-in-politics-and-public-administration/montenegro> (pristupljeno 16.12.2024. godine).

¹²⁹⁹ Božena Jelušić, u Slavica Striković (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, Podgorica, 2023, str. 70 i 71.

“Ovo jasno ukazuje da sva ustavna prava gube na snazi i efikasnosti ukoliko i samo krovno tijelo zakonodavne vlasti – Skupština Crne Gore ne poštuje niti u propisanoj mjeri poštuje koncept rodne ravnopravnosti. Ako se uzme u obzir da sve vrijeme postoje „muški odbori“ u kojima poslanice čak nisu bile ni članice, jasno je da vrhovno zakonodavno tijelo nije uspjelo da prevlada istorijski i tradicijom uspostavljenu posrednu diskriminaciju poslanica.”¹³⁰⁰

Ovim, tvrdi Jelušić, perpetuira politička praksa (“muški odbori”) kojom je poslanicama u Skupštini Crne Gore možda i omogućena zastupljenost, ali ne i odgovornost, čime se nastavlja “tvrdokorna posredna diskriminacija”.¹³⁰¹

Postoji široka literatura o tome da li i kako rodne kvote za izabrane funkcije funkcionišu ali ovo istraživanje nije zainteresovano da bude dio te ukupne debate.¹³⁰² Umjesto toga, razmatraju se tekstualna “ispadanja” u zakonu, kao i prakse koje su ovaj zakon okruživale od njegovog donošenja. Prvenstveno, ističe se postojanje strukturnih problema sa članom 39a Zakona o izboru odbornika i poslanika. Ipsos, Evropska Unija, Ministarstvo pravde Vlade Crne Gore i Program za razvoj Ujedinjenih nacija (2012) opisali su nejasnoću te odredbe kao problematičnu.¹³⁰³ Naime, ako se uzme u obzir odredba da sastavljač izborne liste ipak odlučuje o poretku kandidata na listi, izgleda da odredba Zakona kojom se obavezuju političke partije i koalicije da predlože barem 30% kandidata manje zastupljenog pola, ne nudi dovoljne garancije da će nakon izbora Skupština i lokalne vlasti uključiti barem približno jednak procenat odbornika i poslanica. Ono što nedostaje izbornom zakonodavstvu su određeni uslovi koji se odnose na poredak kandidata na listama koji bi opciju da veći procenat žena dospije u Skupštinu učinio vjerovatnijom.

Kvote za kandidate funkcionišu drugačije nego kvote kojima se rezervišu mjesta za kandidatkinje, gdje se kvote za kandidate fokusiraju na paritet pristupa mogućnosti da se bude izabran, dok rezervisana mjesta imaju fokus na ženama u vlasti bilo da su

¹³⁰⁰ Ibid, str. 71.

¹³⁰¹ Ibid.

¹³⁰² Jorge Fernandes, Mariana Lopes da Fonseca, Miguel Won, “Closing the gender gap in legislative debates: The role of gender quotas”, *Political Behavior*, 45(3), 897–921, 2023;

Mona Lena Krook, “Gender quotas, norms, and politics”, *Politics & Gender*, 2(1), 110–118, 2006;

Mona Lena Krook, Joni Lovenduski, Judith Squires, “Gender quotas and models of political citizenship”, *British Journal of Political Science*, 39(4), 781–803, 2009;

Pamela Paxton, Melanie Hughes, “The increasing effectiveness of National Gender Quotas”, *Legislative Studies Quarterly*, 40(3), 331–362, 2015.

¹³⁰³ Pogledati: Ipsos Strategic Marketing, European Union, Government of Montenegro Ministry of Justice, and United Nations Development Programme, *Women in Politics: Montenegro*, Podgorica, 2012.

direktno izabrane ili ne.¹³⁰⁴ Među kvotama za kandidate, postoji različiti nivo konkretnosti po pitanju toga kako partije uključuju žene i gdje su žene na izbornim listama.¹³⁰⁵ Među njima, kvota u Crnoj Gori je niska u preciznosti u smislu gdje se žene nalaze na izbornim listama i koje resurse stranke moraju da im ponude. Naučnici/ce i praktičari/ke podjednako konstatuju da ovaj nedostatak preciznosti predstavlja značajnu prepreku za potencijalni uspjeh kvota u postavljanju žena na mjesta moći u crnogorskom izbornom sistemu.¹³⁰⁶

Ova strukturna ograničenja u tekstu zakona o kvotama dolaze u kombinaciji sa načinima implementacije koji, izgleda, pokazuju neiskrenost među onima koji zakon implementiraju. To uključuje propuste da se sprovede tekst o kvotama, zaobilaženje kvota, te aktivnu štetu koja se nanosi kandidatkinjama. Prije svega, tekst o kvotama, kojim se propisuje obaveza da među svaka četiri kandidata na izornoj listi mora biti jedna žena i da žene moraju da čine najmanje 30% kandidata na partijskoj listi ne sprovodi se shodno u nizu situacija.¹³⁰⁷ Iako zakon jasno kaže da neadekvatne liste treba da se odbiju i ne ostavlja mogućnost da se odobre liste koje ne ispunjavaju ove kvote, takve liste su odobravane nekoliko puta tokom perioda kvota, čime se nedvosmisleno krši ovaj zakon. Povrh toga, rijetko je dato opravdanje za ta vanzakonska potvrđivanja listi jer su se ta potvrđivanja dešavala u najvećoj mjeri u tišini, dok su situacije gdje su kvote sprovedene dobijale značajnu pažnju javnosti.¹³⁰⁸

Nadalje, rodne kvote za žene na listama kandidata aktivno se zaobilaze. Ovu su brigu izražavali rani kritičari zakona o kvotama, koji su, kad se osvrne, izgleda bili u pravu. Reagujući na donošenje kvota, Maja Raičević okarakterisala je to kao propuštenu šansu kazavši da je “država Crna Gora propustila priliku da, u skladu sa evropskom praksom, napravi značajan napredak u oblasti bolje zastupljenosti žena na pozicijama odlučivanja”¹³⁰⁹. Navodi se da je koordinatorka NVO Anima, Ljupka Kovačević, govorila o riziku “zaobilaženja kvota” kao “diskriminaciji žena” čak i u

¹³⁰⁴ Jens Wäckerle, “Parity or patriarchy? The nomination of female candidates in British politics”, *Party Politics*, 28(1), 10–23, 2022.

¹³⁰⁵ Audrey Vandeleene, “Gender quotas and “women-friendly” candidate selection: Evidence from Belgium”, *Journal of Representative Democracy*, 50(3), 337–349, 2014.

¹³⁰⁶ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/347615/pzp-podrzava-zensku-kvotu-ali-nije-glasao-da-bi-se-osvetio-snp-u> (pristupljeno 16.12.2024. godine);

Ana Vojvodić, “The limits of presence: Constraints on Women’s political representation in Serbia and Montenegro”, *Genero: Časopis za Feminističku Teoriju i Studije Kulture* 27(1), 81–110, 2023.

¹³⁰⁷ CEMI, *Electoral legislation reform in Montenegro: Proposals for improvement*, Podgorica: CeMI, 2019.

¹³⁰⁸ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/656726/czp-i-spektra-dik-da-ne-potvrdi-liste-koje-krse-zakonske-kvote-za-zene> (pristupljeno 16.12.2024. godine).

¹³⁰⁹ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/347867/aktivistkinje-nvo-ukazuju-da-partije-nijesu-ispunile-obecanje> (pristupljeno 16.12.2024. godine).

sred “navodnih demokratskih praksi” koje te kvote predstavljaju.¹³¹⁰ Tokom godina, ovo zaobilaženje poprimalo je različite oblike: kombinacija etničke i rodne zastupljenosti da bi se smanjila ukupna različitost na listama,¹³¹¹ manipulisanje pozicijama na listama,¹³¹² nefinansiranje kampanja žena,¹³¹³ i manipulisanje listama od strane političkih stranaka da bi se tehnički ispoštovao zakon, dok se na minimum svode šanse žena da zapravo budu izabrane.¹³¹⁴ Ova zaobilaženja su dobro dokumentovana, i često su bila krivac za neuspjeh da se procesom kvota postigne zastupljenost žena u vlasti na nivou od 30% ili da se izgradi žena koja će biti državna liderka.¹³¹⁵

Najzad, izgleda da se ženama kandidatkinjama u Crnoj Gori aktivno nanosi veća šteta nego prije kvota. Kako se navodi ranije u ovom istraživanju, nasilje nad ženama u politici u Crnoj Gori je u porastu, a ne u padu.¹³¹⁶ Izvještaj iz 2023. godine detaljno iznosi političke razlike između poslanica Vesne Bratić i Draginje Vuksanović-Stanković, koje su na suprotnim stranama političkog spektra, a ipak obrazlaže da:

Kao žene u politici, one imaju nešto zajedničko: obije su svakodnevno žrtve onlajn i oflajn zlostavljanja i diskriminacije zbog svog roda, što je fenomen za koji stručnjaci u Crnoj Gori kažu da se samo pogoršava... Nakon preuzimanja funkcije, Bratić je bila izložena kampanji onlajn zlostavljanja... (i) dodijeljena joj je 24-časovna policijska zaštita nakon što je dva mjeseca ranije jedan čovjek uhapšen jer je ugrožavao njenu bezbjednost... Vuksanović-Stanković je u isto vrijeme, doživjela seksizam, diskriminaciju i zlostavljanje i u parlamentu i van njega... u februaru je policija počela da obezbjeđuje njenu kuću.¹³¹⁷

¹³¹⁰ Ibid.

¹³¹¹ Stana Tadić, Violeta Anđelković, Sofija Vrbaški, *Women's rights in western Balkans - Women in politics, gender based violence and security for women human rights defenders in Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Macedonia, Montenegro and Serbia*, 2018.

¹³¹² Ekatarina Rashkova, Emilia Zankina, “Women’s representation in politics in South Eastern Europe”, *Teorija i Praska*, 54(2), 376–393, 2017.

¹³¹³ European Commission, *Commission staff working document: Montenegro 2022 report*, Brussels: European Commission, 2022.

¹³¹⁴ Pogledati: <https://en.vijesti.me/news-b/politika/660239/djurovic%2C-non-compliance-with-quotas-prescribed-by-law-will-further-deepen-the-existing-inequality-of-women-in-politics> (pristupljeno 16.12.2024. godine).

¹³¹⁵ Merita Limani, “Women’s political participation: A comparative study of gender quota implementation in six Western Balkan countries”, *Journal of Social and Educational Research*, 2(2), 23–32, 2023;

Ana Vojvodić, “The limits of presence: Constraints on Women’s political representation in Serbia and Montenegro”, 2023.

¹³¹⁶ OSCE, *Addressing Violence against Women in Politics In the OSCE Region: Toolkit*, 2022, dostupno na: <https://www.osce.org/odihr/530272> (pristupljeno 16.12.2024. godine);

Pogledati: <https://montenegro.un.org/en/43327-conference-violence-against-women-implementation-istanbul-convention-and-resistance> (pristupljeno 16.12.2024. godine).

¹³¹⁷ Pogledati: <https://balkaninsight.com/2022/03/28/this-is-misogyny-the-growing-abuse-facing-women-in-montenegro-politics/> (pristupljeno 16.12.2024. godine).

Drugim riječima, porast nasilja nad ženama u parlamentu nije ograničen na jednu stranu političkog spektra ili na jednu vrstu kandidatkinja: gotovo je univerzalan za sve žene koje se kandiduju i žene koje su izabrane na neku funkciju. Umjesto da se rizik za žene koje se kandiduju smanji, izgleda da je porast zastupljenosti žena nakon 2011. godine zapravo povećao vjerojatnoću da će žene koje učestvuju u politici naići na nasilne reakcije.

POGLAVLJE VI

EMPIRIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA:

ANALIZA STAVOVA I ISKUSTAVA SUTKINJA I SUDIJA U

POGLEDU RODNE RAVNOPRAVNOSTI I CRNOGORSKE

JURISPRUDENCIJE

6.1. OPŠTI OSVRT¹³¹⁸

Rodna ravnopravnost nedvosmisleno predstavlja jedan od ključnih principa savremenih demokratskih društava i pravnih sistema na šta je i posebno ukazano u ovoj disertaciji. Međutim, pitanje u kojoj mjeri sudska praksa podržava ili otežava ostvarenje rodne ravnopravnosti ostaje ključno za ocjenu doprinosa sudske prakse u ovom kontekstu. S tim u vezi, u analizi pozitivno - pravnog okvira posebna pažnja je posvećena njenoj analizi, pa je konsekventno, postojala i potreba za dodatnim istraživanjem u pogledu stavova i iskustava sutkinja i sudija crnogorskih sudova u ovom području. Za razmatranje o odnosu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije, kao i korišćenja međunarodnih rodni standarda za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi, značajni su, dakle, i stavovi i iskustva sutkinja i sudija u ovoj oblasti. Sudska zaštita prava žena je, nesumnjivo, od velike važnosti jer se njome stvara najširi prostor i mogućnosti da se demonstrira efektivna primjena međunarodnih rodni standarda i tako ukaže da su ovi izvori postali sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka i da se u praksi neposredno primjenjuju kao takvi.

Imajući u vidu prethodnu analizu legislative i sudske prakse, sprovedeno je, stoga, istraživanje sa ciljem da se procijeni primjena međunarodni rodni standarda u zakonodavstvu i sudskoj praksi Crne Gore, kao i da se istraže stavovi i iskustva sutkinja i sudija u vezi sa rodnom ravnopravnošću. Fokus je, stoga, usmjeren na razumijevanje kako sutkinje i sudije percipiraju pravni okvir i međunarodne obaveze u ovoj oblasti, kao i na identifikaciju izazova s kojima se suočavaju u njihovoj svakodnevnoj praksi. Osim toga, istraživanje nastoji da procijeni u kojoj meri individualni stavovi sutkinja i

¹³¹⁸ Upitnik dostupan na: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSc4BS40Er5VaCz5olhj7s-mdAH187_S2L3WnonxfpUN58es5w/viewform?usp=sf_link (pristupljeno 31.12.2024.godine)

sudija, kao i njihova profesionalna praksa, doprinose ili ometaju ostvarenje ciljeva rodne ravnopravnosti.

Istraživanje je sprovedeno korišćenjem kvantitativne metode, putem strukturisanog online upitnika namijenjenog sutkinjama i sudijama širom Crne Gore. Upitnik je poslat svim sutkinjama i sudijama (262) koji su u trenutku slanja upitnika radili u različitim sudskim instancama i regijama (decembar 2024. godine). Ukupno 113 sutkinja i sudija dali su odgovore na pitanja koja su pažljivo osmišljena kako bi se dobili podaci o njihovim opštim stavovima o rodnoj ravnopravnosti, njihovom poznavanju i razumijevanju međunarodnih rodnih standarda i obaveza Crne Gore u ovoj oblasti, njihovoj percepciji pravnog i institucionalnog okvira koji reguliše ovu problematiku, izazovima i ograničenjima sa kojima se susrijeću u primjeni tih standarda, kao i potencijalnim predrasudama koje mogu uticati na donošenje sudskih odluka. Pitanja su utemeljena na rezultatima istraživanja disertacije, te nalazi ovog upitnika predstavljaju važan segment rezultata istraživanja ove disertacije. Važno je istaći, ipak, da pitanja u upitniku nisu iscrpila sve nalaze disertacije, odnosno da su izdvojeni samo najinteresantniji i najvažniji segmenti po sopstvenom nađenju. Imajući u vidu navedeno, upitnik je strukturisan u pet poglavlja i to: 1) lični podaci; 2) opšti stavovi o rodnoj ravnopravnosti; 3) upoznatost sa međunarodnim rodnim standardima; 4) stavovi o pozitivno - pravnom okviru; 5) dodatne sugestije i/ili komentari u kontekstu predmetnog upitnika.

6.2. LIČNI PODACI SUTKINJA I SUDIJA

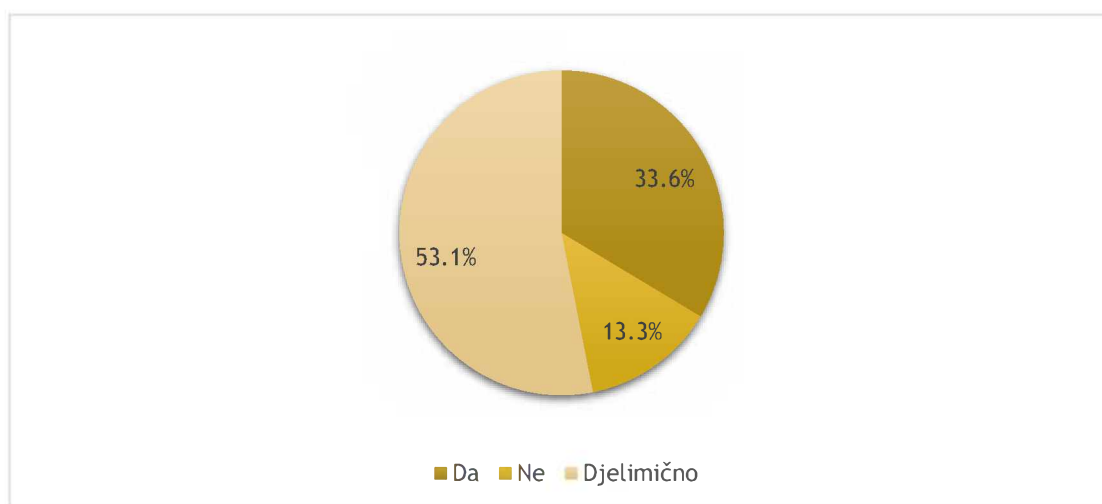
U istraživanju je učestvovalo 113 sutkinja i sudija, među kojima je bilo 64,5% žena, 34,5% muškaraca i 0,9% drugo. Kada je riječ o godinama sudijskog staža, 22,5% ispitanika/ca imalo je manje od 5 godina iskustva, 13,5% između 5 i 10 godina, dok su 31,5% činile sudije sa 10 do 20 godina i 32,4% sa više od 20 godina radnog iskustva. Što se tiče regije u kojoj obavljaju sudijsku funkciju, najveći broj ispitanika dolazi iz centralne regije, odnosno 68,5%, dok su južna i severna regija bile zastupljene sa 17,6% i 13,9%. Sutkinje i sudije koje su učestvovalе u istraživanju najčešće sude u građanskim postupcima, odnosno njih 31,9% i prekršajnim predmetima, odnosno 30,1%, dok su krivični predmeti zastupljeni kod 24,8% ispitanika. Manji procenat sudija je naveo da sudi u upravnim postupcima (5,3%), a u malom broju u privrednim predmetima i izvršnim postupcima. Ovi podaci pružaju uvid u profile sutkinja i sudija koji su učestvovali u istraživanju, njihovo iskustvo i oblasti sudske prakse kojima se bave. Podaci prikupljeni ovim upitnikom analizirani su korišćenjem statističkih metoda radi identifikacije ključnih trendova i uzoraka, kao i radi procjene povezanosti između stavova sutkinja i sudija i njihovog profesionalnog djelovanja. Statistička analiza

omogućila je dublje razumijevanje faktora koji utiču na implementaciju međunarodnih standarda rodne ravnopravnosti u sudskoj praksi, te ukazala na postojanje kompleksne slike o primjeni rodne ravnopravnosti u crnogorskoj sudskoj praksi.

6.3. OPŠTI STAVOVI SUTKINJA I SUDIJA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

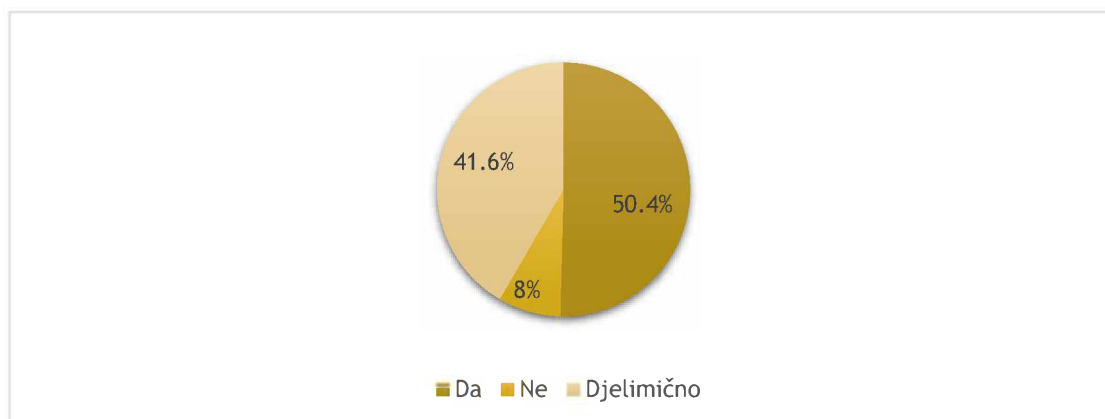
Stavovi sutkinja i sudija o rodnoj ravnopravnosti igraju ključnu ulogu u oblikovanju sudske prakse i donošenju odluka. Stoga je, bilo važno u upitniku uključiti i pitanja opšte prirode u pogledu rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Razumijevanje ovih stavova pomaže u prepoznavanju prepreka i izazova na putu ka punoj ravnopravnosti u pravnom sistemu.

Grafikon 13: Stav sutkinja i sudija o tome da li je rodna ravnopravnost u Crnoj Gori na zadovoljavajućem nivou

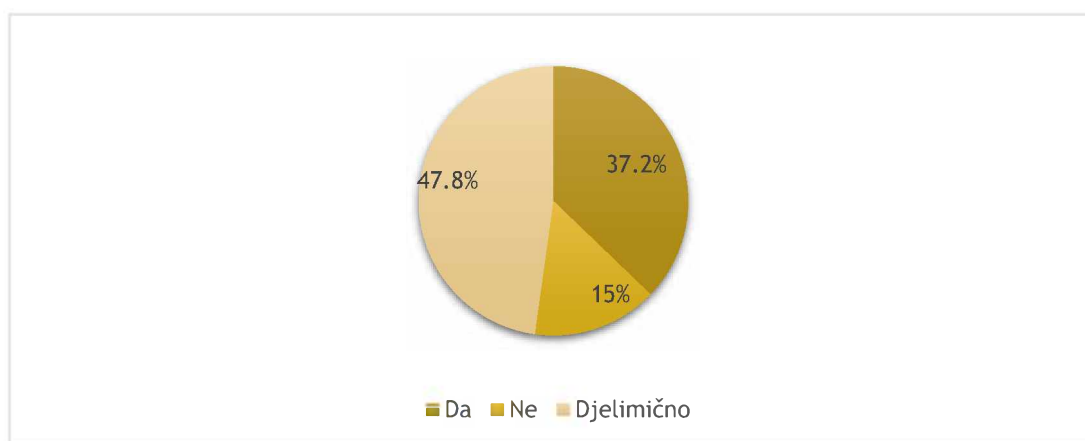
Podaci iz istraživanja jasno pokazuju da postoje podijeljeni stavovi ispitanika/ca u vezi sa postignutom rodnom ravnopravnošću. Sa 53,1% ispitanika/ca koji smatraju da je rodna ravnopravnost samo djelimično na zadovoljavajućem nivou i 13,3% ispitanika/ca koji smatraju da rodna ravnopravnost nije na zadovoljavajućem nivou, odnosno ukupno 66,3% onih koji ne smatraju da je rodna ravnopravnost u potpunosti na zadovoljavajućem nivou u Crnoj Gori, očigledno je potrebno i dalje raditi na postizanju balansirane i pravične raspodjele prava i mogućnosti između žena i muškaraca. Sa druge strane, 33,6% ispitanika/ca smatra da je rodna ravnopravnost u Crnoj Gori na zadovoljavajućem nivou. Iako zakonska regulativa pruža određenu osnovu za rodnu ravnopravnost, očigledno je da ona nije potpuna, te da implementacija tih normi nije u potpunosti ostvarena u praksi, kako na institucionalnom, tako i na praktičnom nivou.

Grafikon 14: Stav sutkinja i sudija o tome da li je postojeći pravni okvir adekvatan za postizanje rodne ravnopravnosti

Iz rezultata se vidi i da postoji značajna podjela u stavovima o adekvatnosti postojećeg pravnog okvira. Polovina ispitanika/ca, odnosno 50,4% smatra da je pravni okvir adekvatan, 41,6% smatra da je djelimično adekvatan, dok 8% smatra da pravni okvir nije adekvatan za postizanje rodne ravnopravnosti. U suštini, ukupan procenat onih koji smatraju da pravni okvir nije adekvatan za postizanje rodne ravnopravnosti u cjelini ili djelimično, iznosi 49,6%, što ukazuje na to da postoje rezervacije u vezi sa njegovom potpunom efikasnošću kod čak polovine ispitanika/ca, te da su stavovi u pogledu ovog pitanja podijeljeni među sutkinjama i sudijama u jednakoj mjeri.

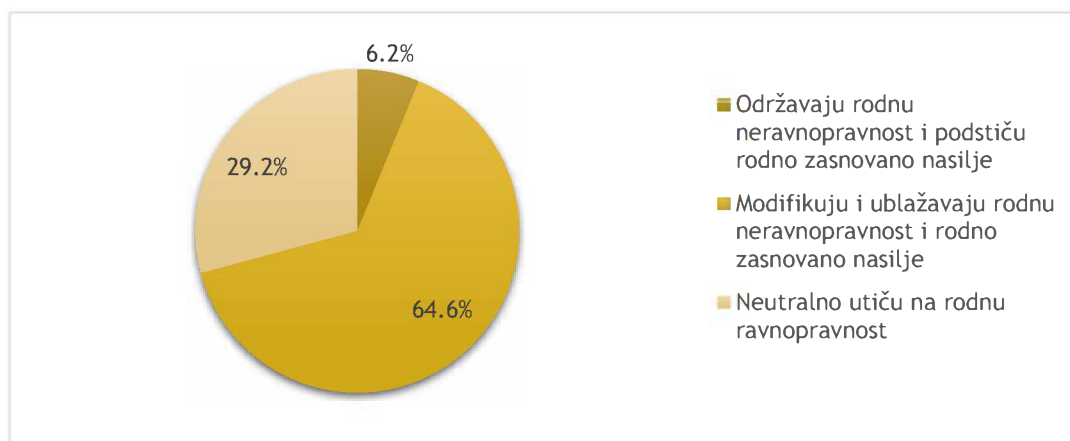
Grafikon 15: Stav sutkinja i sudija o tome da li je crnogorski pravni okvir u potpunosti harmonizovan sa međunarodnim standardima iz oblasti rodne ravnopravnosti

U pogledu usaglašenosti crnogorskog pravnog okvira sa međunarodnim čak 15% ispitanika/ca smatra da zakonodavni okvir nije usklađen sa međunarodnim standardima

rodne ravnopravnosti. Ovaj podatak ukazuje na potrebu za daljim usklađivanjem zakona sa međunarodnim pravnim normama i standardima koji se odnose na rodnu ravnopravnost. Iako su mnogi zakoni koji se odnose na rodnu ravnopravnost u Crnoj Gori usklađeni sa međunarodnim standardima, samo 37,2% ispitanika/ca smatra da je pravni okvir u potpunosti harmonizovan sa međunarodnim standardima, dok gotovo polovina, odnosno 47,8% smatra da je samo delimično usklađen. U suštini, ukupan procenat onih koji smatraju da međunarodni okvir nije u potpunosti usklađen sa domaćim u kontekstu rodne ravnopravnosti, odnosno onih koji smatraju da nije ili da je samo djelimično, iznosi čak 68,2%. Ovaj rezultat otkriva prilično saglasje o tome koliko su pravni okviri zaista harmonizovani i u kojoj mjeri se implementiraju na pravi način. Iako su mnoge odredbe harmonizovane, što je pokazala i analiza crnogorske legislative, jasno je da postoji potreba za daljim radom u tom smjeru kako bi se stvorilo ravnopravno okruženje za žene i muškarce, što je i bio i osnov i cilj ovog doktorskog istraživanja.

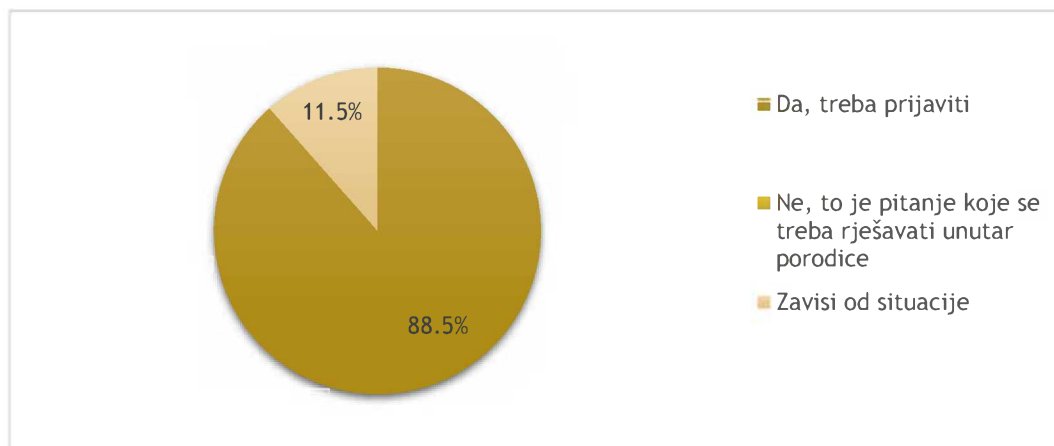
Grafikon 16: Stav sutkinja i sudija o tome kako crnogorska legislativa i sudska praksa utiču na rodnu ravnopravnost

U vezi sa percepcijom uticaja crnogorske legislative i sudske prakse, 6,2% ispitanika/ca smatra da one održavaju rodnu neravnopravnost i podstiču rodno zasnovano nasilje. Ovaj mali procenat ukazuje na postojanje percepcije crnogorske jurisprudencije kao štetne, premda u izrazito malom procentu. Većina ispitanika/ca, odnosno 64,6% ocenjuje da crnogorska jurisprudencija modifikuje i ublažava ove pojave, što sugerise da postoji progresivan pomak u pravcu rješavanja rodno zasnovanog nasilja, iako taj proces još uvek nije kompletiran. Neutralan uticaj legislative i sudske prakse iskazalo je 29,2% sutkinja i sudija, što može biti indikator da dio pravnog sistema i dalje funkcioniše bez eksplicitnog uvažavanja rodne

perspektive. Ovi rezultati su dakako u skladu sa pozitivno - pravnom analizom i naglašavaju potrebu za daljom harmonizacijom zakonodavnog okvira

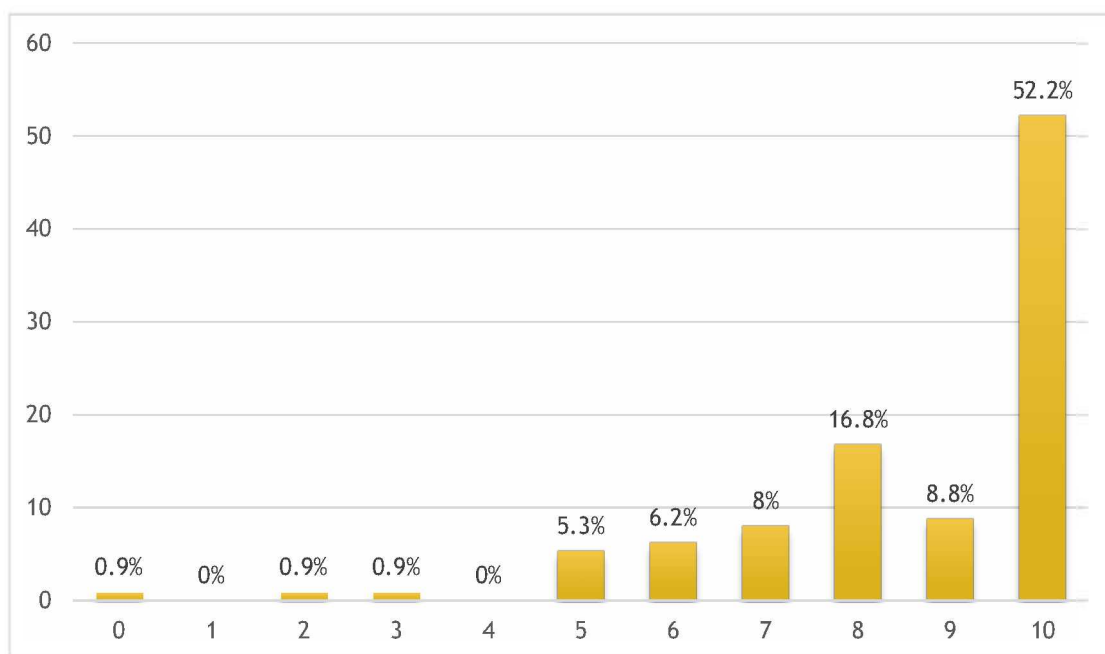
Grafikon 17: Stav sutkinja i sudija o tome da li slučajeve nasilja u porodici treba prijavljivati ili je to pitanje koje se treba rješavati unutar porodice

Prema istraživanju koje je 2015. godine sproveo IPSOS o percepciji predstavnika pravosuđa o nasilju nad ženama i porodičnom nasilju, svaki drugi predstavnik pravosuđa, odnosno 50% naveo je da svaki vid porodičnog nasilja treba prijavljivati nadležnim institucijama, dok je čak 49% iskazalo neslaganje sa ovom tvrdnjom. Ovo je, između ostalog, i bio povod konstruisanja ovakvog pitanja u upitniku, kako bi se utvrdilo koliko se i da li se uopšte pomaklo od ovakvih stanovišta, makar među sutkinjama i sudijama u tom kontekstu. S tim u vezi, rezultati upitnika ukazuju da nijedna sutkinja i sudija nisu stava da slučajeve nasilja u porodici ne treba prijavljivati jer je to stvar koja se rješava unutar porodice, dok je njih 11,5% stava da to, ipak, zavisi od situacije. Ovo znači, da još uvijek jedan mali broj sutkinja i sudija opravdava porodično nasilje i smatra da se isto treba riješiti u “četiri zida”, što ukazuje na preostale izazove. Ovaj stav može odražavati prisustvo tradicionalnih ili kulturnih normi koje još uvek utiču na dio sutkinja i sudija, ili pak nedovoljno razumijevanje da svako nasilje zahtijeva formalnu intervenciju, bez obzira na kontekst. Ovakav stav sasvim sigurno može ugroziti dosljednu primenu zakona i zaštitu žrtava, jer ostavlja prostor za individualnu interpretaciju situacija koje bi trebalo rješavati isključivo kroz institucije. Gotovo svi, odnosno 88,5% ispitanih sutkinja i sudija smatra da slučajeve nasilja treba prijavljivati. Ovaj nalaz ukazuje na značajan pomak u percepciji u odnosu na istraživanje iz 2015. godine, što je ohrabrujuće u kontekstu napora za unapređenje institucionalnog pristupa porodičnom nasilju i rodnoj ravnopravnosti. Dok je ranije istraživanje pokazalo zabrinjavajuću podjelu stavova, gde je gotovo polovina predstavnika pravosuđa smatrala da porodično nasilje nije nužno prijaviti, ovi podaci

ukazuju na to da su sutkinje i sudije u najvećem broju usvojile stav da je prijavljivanje nasilja ključan korak u rješavanju ovog problema. Činjenica da nijedan ispitanik nije naveo da porodično nasilje treba rešavati "unutar porodice" predstavlja jasan pokazatelj pozitivne promjene u ovim stavovima. Ovo sugerise povećano prihvatanje normi koje prepoznaju nasilje u porodici kao ozbiljan društveni problem koji zahtijeva institucionalni odgovor, što je vjerovatno rezultat intenzivnije edukacije, jačanja zakonskog okvira i podizanja svesti o rodnoj ravnopravnosti u pravosudnom sistemu.

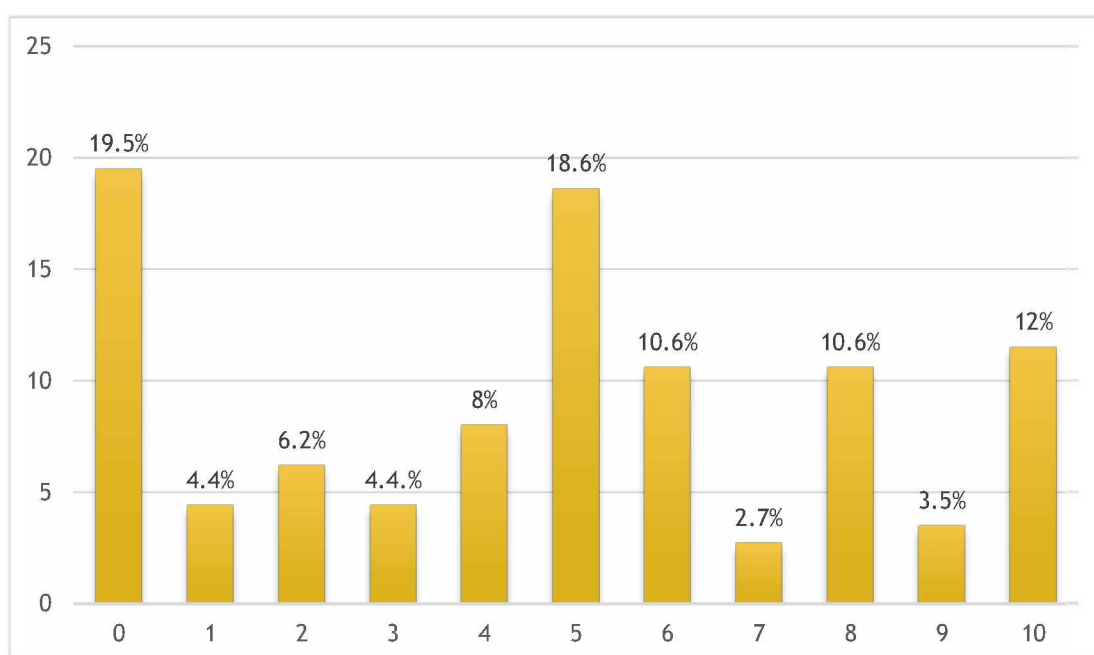
Grafikon 18: Stav sutkinja i sudija o tome koliko je sudska praksa važna za postizanje rodne ravnopravnosti

Na osnovu rezultata upitnika, uočava se visoko konsenzualno mišljenje o važnosti sudske prakse za postizanje rodne ravnopravnosti. Više od polovine ispitanika, odnosno njih 52,2% dalo je maksimalnu ocjenu 10, što ukazuje na jasnu svijest o ključnom doprinosu sudske prakse u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Skala od 0 - 10 omogućila je sutkinjama i sudijama da svoj stav iskažu u odnosu na ovu skalu u kojoj 0 znači da je sudska praksa apsolutno nevažna u postizanju rodne ravnopravnosti, 5 da je sudska praksa djelimično važna, te 10 da je sudska praksa od velike ili ključne važnosti za postizanje rodne ravnopravnosti. Dodatno, 16,8% sutkinja i sudija ocenilo je značaj sudske prakse sa 8, dok je 8,8% dalo ocjenu 9. Ove visoke ocjene potvrđuju da većina ispitanika/ca smatra da sudska praksa ima presudnu ulogu u osiguravanju rodne ravnopravnosti i efikasnoj primjeni zakona koji štite prava žena. S druge strane, vrlo mali broj sutkinja i sudija dao je ocjene ispod 5, svega 2,7%, što pokazuje da je mali broj ispitanika/ca skeptičan prema značaju sudske prakse u ovom kontekstu. Ovi

odgovori mogu biti posljedica individualnih stavova, nedostatka edukacije i slično. Ovaj nalaz ukazuje na pohvalne pomake, ali i potrebu daljeg osnaživanja i edukacije sutkinja i sudija kako bi se dodatno povećala njihova kompetencija i uverenje u značaj njihove uloge. Fokus na primjere dobre prakse i edukativne programe koji ističu kako sudska praksa direktno doprinosi rodnoj ravnopravnosti mogao bi pomoći u smanjenju preostalih rezervi među manjim dijelom ispitanika/ca. U svakom slučaju, ovi podaci ukazuju na pozitivan trend, ali i na potrebu za kontinuiranim radom na jačanju kapaciteta sudova u Crnoj Gori kako bi sudska praksa postala još efikasniji alat za ostvarenje rodne ravnopravnosti.

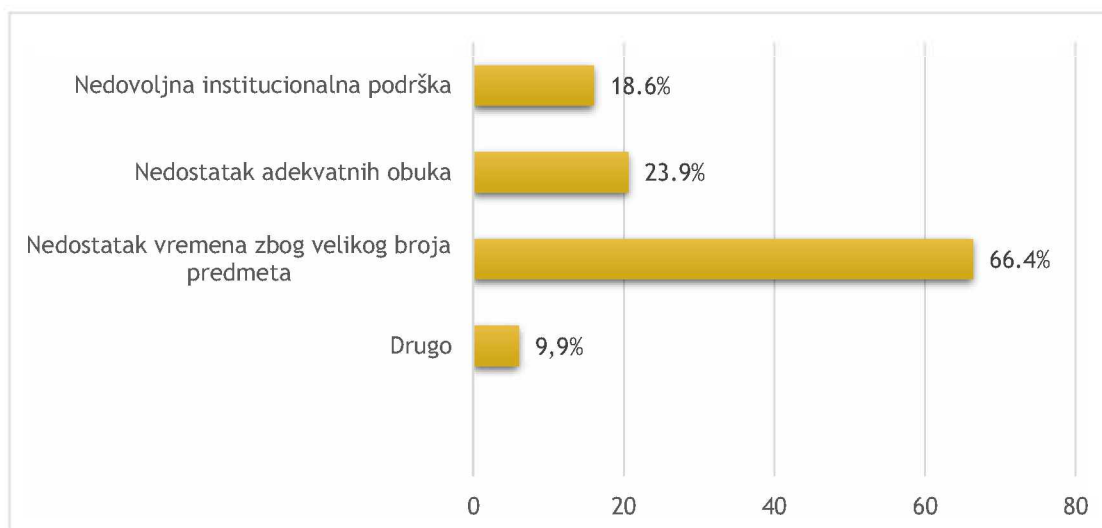
Grafikon 19: Stav sutkinja i sudija o tome koliko lični stavovi sutkinja i sudija utiču na donošenje presuda u slučajevima koji se tiču rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja

Na osnovu rezultata upitnika, stavovi sutkinja i sudija o tome koliko lični stavovi utiču na donošenje presuda u slučajevima rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja pokazuju značajnu raznolikost. Najveći procenat ispitanika/ca, odnosno 19,5%, ocijenilo je da lični stavovi nemaju nikakav uticaj. Sutkinje i sudije su mogli da izraze svoje stavove na skali od 0 do 10, gdje 0 iskazuje nikakav uticaj, 5 djelimičan uticaj, a 10 maksimalni uticaj ličnih stavova na donošenje presuda u ovim predmetima. Ova grupa, vjerovatno, smatra da profesionalna etika, zakon i dokazi u potpunosti vode proces donošenja presuda, bez upliva ličnih uvjerenja u tom kontekstu. Međutim, značajan broj ispitanika/ca dao je srednje ocene (posebno ocjena 5, koju je odabralo 18,6%). Ovaj rezultat može ukazivati na percepciju da, iako lični stavovi nisu presudni,

oni ipak mogu u određenim situacijama uticati na način tumačenja zakona ili pristup određenim slučajevima. Zanimljivo je da je čak 12% sutkinja i sudija dalo maksimalnu ocjenu (10), sugerirajući da smatraju kako lični stavovi igraju ključnu ulogu u donošenju presuda. Ovo može ukazivati na zabrinutost u vezi sa subjektivnošću i mogućom pristrasnošću u radu. Podaci pokazuju značajnu polarizaciju, sa grupama koje, na jednoj strani, u velikoj meri negiraju, dok na drugoj strani, potvrđuju uticaj ličnih stavova. Ovaj nalaz ističe potrebu za dodatnom edukacijom i obukama koje bi pomogle sutkinjama i sudijama da osvijeste sopstvene potencijalne pristrasnosti i minimiziraju njihov uticaj na presude. Takođe, transparentnost u donošenju odluka i oslanjanje na dokaze mogu doprinijeti smanjenju uticaja ličnih stavova. Zaključno, iako većina ispitanika/ca smatra da lični stavovi imaju umjereni ili mali uticaj, prisustvo krajnjih ocjena ukazuje na složenost ovog pitanja i potrebu za dodatnim istraživanjem i radom na jačanju profesionalnih standarda.

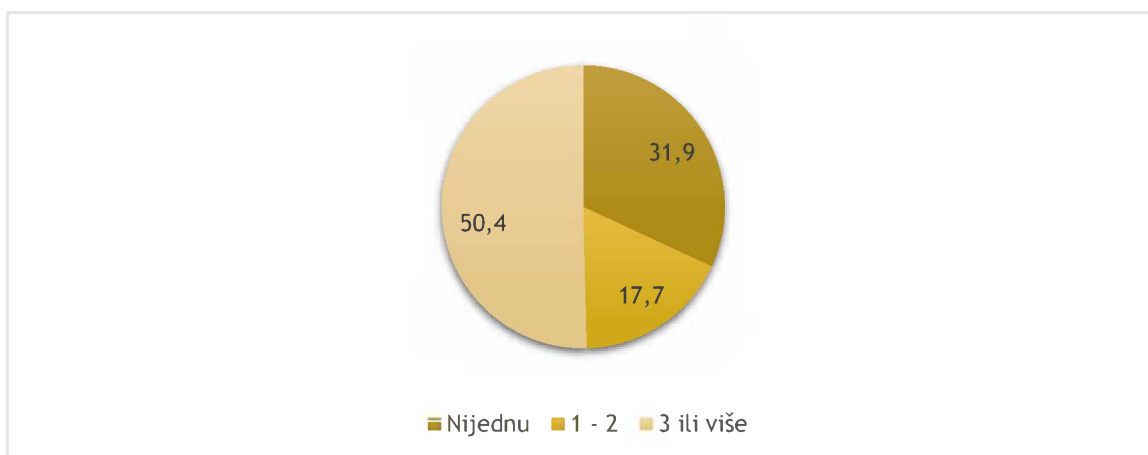
Grafikon 20: Stav sutkinja i sudija o tome koji su razlozi zbog kojih se sutkinje i sudije ne posvećuju dovoljno standardima rodne ravnopravnosti

Na osnovu nalaza upitnika, razlozi koje su sudije i sutkinje naveli za nedovoljnu posvećenost standardima rodne ravnopravnosti su raznoliki. Važno je napomenuti da je ovo bilo *multiple choice* pitanje, što znači da su ispitanici/e mogle da izaberu više odgovora koje smatraju adekvatnim, kao i da dodaju odgovor po sopstvenom nahođenju. Najdominantniji razlog, koji je odabralo 66,4% ispitanika/ca, jeste nedostatak vremena zbog velikog broja predmeta. Ovo ukazuje na preopterećenost pravosudnog sistema, što može ograničiti sutkinje i sudije u prilici da se detaljno bave temama rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja. Takva situacija može negativno uticati na kvalitet rada i posvećenost specifičnim društvenim pitanjima,

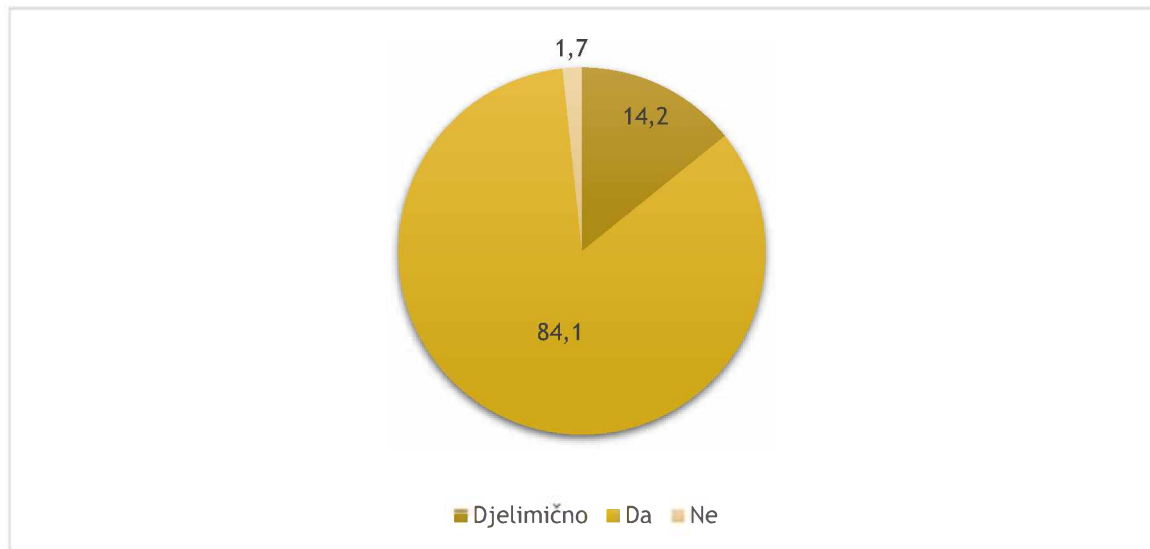
uključujući rodnu ravnopravnost. Na drugom mjestu je nedostatak adekvatnih obuka, što je kao razlog navelo 23,9% ispitanika/ca. Ovo pokazuje da postoji potreba za kontinuiranim obrazovanjem i specijalizovanim programima koji bi omogućili sutkinjama i sudijama bolje razumijevanje standarda rodne ravnopravnosti, kao i alata za njihovu primenu u sudskoj praksi. Treći razlog, koji je navelo 18,6% ispitanika/ca, jeste nedovoljna institucionalna podrška. Ovaj nalaz ukazuje na percepciju ispitanika/ca da institucije nisu adekvatno osmišljene ili organizovane kako bi podržale sprovođenje principa rodne ravnopravnosti. Nedostatak resursa, procedura ili koordinacije može doprinijeti ovom problemu. Manji procenat odgovora spada u kategoriju “drugo”, odnosno 9,9% (konkretnije 0,9% po svakoj stavci u ovoj kategoriji), gdje su ispitanici/e izrazili lične stavove, kao što su individualna posvećenost pitanjima rodne ravnopravnosti, mišljenja o razumijevanju i pažnji sutkinja i sudija prema tim pitanjima. Ove izjave ukazuju na raznovrsnost individualnih iskustava i percepcija u pravosudnom sistemu. Glavni uzroci nedovoljne posvećenosti standardima rodne ravnopravnosti, dakle, leže u sistemskim problemima: preopterećenosti poslom, nedostatku obuka i slaboj institucionalnoj podršci. Ovi faktori ukazuju na potrebu za reformom pravosudnog sistema koja bi omogućila bolje uslove za rad sutkinja i sudija, kao i jačanje njihovih kapaciteta za bavljenje pitanjima rodne ravnopravnosti.

Grafikon 21: Broj obuka iz oblasti rodne ravnopravnosti koje su sutkinje i sudije pohađale u posljednjih pet godina

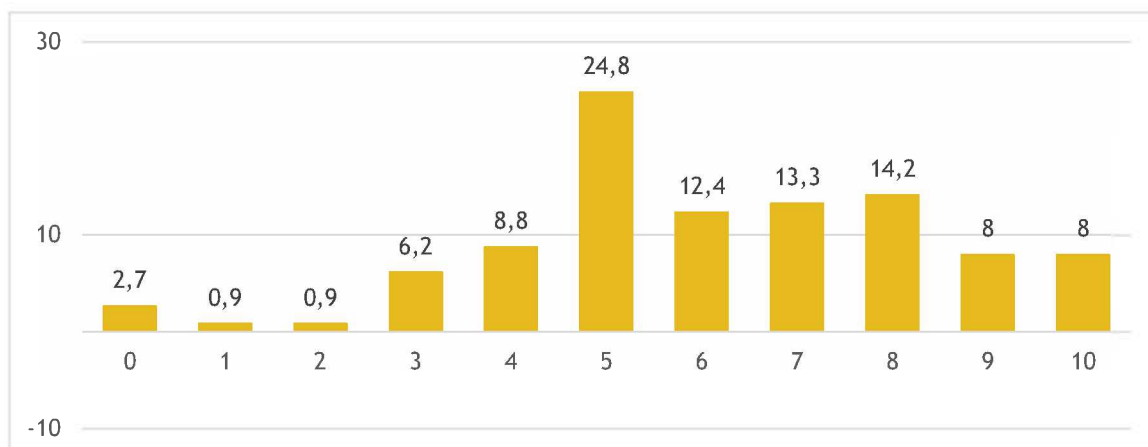
Analizirajući podatke o broju obuka iz oblasti rodne ravnopravnosti koje su sutkinje i sudije pohađale u posljednjih pet godina, nešto više od polovine ispitanih sutkinja i sudija, odnosno 50,4% učestvovalo je na jednoj ili dvije obuke, dok 31,9% njih ima bogatije iskustvo, prisustvujući na tri ili više obuka. Međutim, značajan procenat od 17,7% nije pohađao nijednu obuku. Ovi rezultati ukazuju na relativno dobru, ali ne i univerzalnu uključenost sutkinja i sudija u edukacije o rodnoj ravnopravnosti.

Grafikon 22: Stav sutkinja i sudija o tome da li je edukacija o međunarodnim rodnim standardima dio njihove profesionalne obaveze

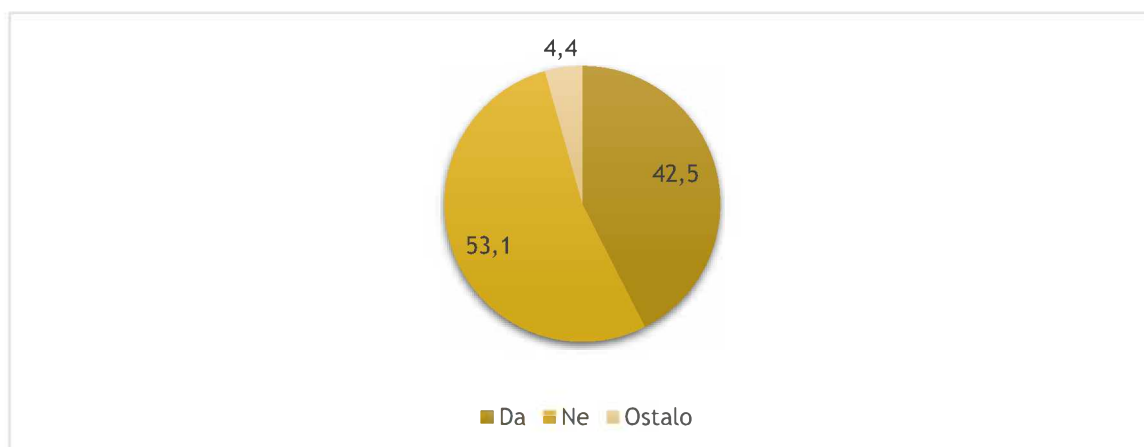
Većina sutkinja i sudija, odnosno njih 84,1% smatra edukaciju o međunarodnim rodnim standardima dijelom svoje profesionalne obaveze, dok 14,2% njih zauzima stav da je edukacija o međunarodnim rodnim standardima samo djelimično dio njihove profesionalne obaveze. Vrlo mali procenat, odnosno 1,8% ne prepoznaje ovu vrstu edukacije kao obavezu. Ovi podaci jasno sugerišu da postoji visok nivo svijesti o važnosti rodnih standarda u profesionalnom kontekstu, što se može povezati s rastućim međunarodnim i domaćim pritiscima za harmonizaciju zakonskih okvira i praksi sa rodno senzitivnim principima. Međutim, činjenica da 17,7% sudija i sutkinja nije prisustvovalo nijednoj obuci otvara pitanje institucionalne podrške i dostupnosti edukativnih programa. Ovaj problem je dodatno naglašen kroz podatke o razlozima nedovoljne posvećenosti standardima rodne ravnopravnosti, gdje nedostatak vremena i adekvatnih obuka dominiraju kao ključne prepreke. U kombinaciji s visokom percepcijom edukacije kao profesionalne obaveze, ovi rezultati ukazuju na potrebu za povećanjem broja dostupnih obuka i omogućavanjem sutkinjama i sudijama da lakše integrišu te programe u svoj radni raspored. Ovi uvidi sugerišu da dalje napore treba usmjeriti ka institucionalnom jačanju edukativne podrške, povećanju frekvencije i kvaliteta obuka, te pružanju praktičnih rješenja za vremenske i organizacione barijere koje sprečavaju sutkinje i sudije da se posvete edukaciji.

Grafikon 23: Kako sutkinje i sudije ocjenjuju institucionalnu podršku usavršavanju sutkinja i sudija (treninge, resurse, smjernice) u oblasti rodne ravnopravnosti

Rezultati ankete pokazuju raznovrsne stavove sutkinja i sudija u pogledu ocjene institucionalne podrške za unaprjeđenje u oblasti rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, što odgovara i rezultatima prethodnih pitanja povodom obuka o rodnoj ravnopravnosti. Rezultati su, dakle, raznovrsni, ali dominira ocjena 5 (24,8%), što ukazuje na umjeren nivo zadovoljstva podrškom. Slijede ocene 8 (14,2%), 7 (13,3%), i 6 (12,4%), što sugeriše da postoji značajan dio sutkinja i sudija koji prepoznaju podršku kao solidnu, ali ne i optimalnu. Istovremeno, niske ocjene (0-2) su minimalne (manje od 1% svaka), dok je manji broj ispitanika/ca dao visoke ocjene 9 i 10 (po 8%). Generalno, podaci signaliziraju prostor za poboljšanje institucionalne podrške, posebno u jačanju resursa i treninga usmjerenih na rodnu ravnopravnost.

Grafikon 24: Stav sutkinja i sudija o uvođenju specijalizovanih sudova za rodno zasnovano nasilje kako bi se doprinijelo efikasnosti sudskih postupaka i adekvatne zaštite žrtvama nasilja

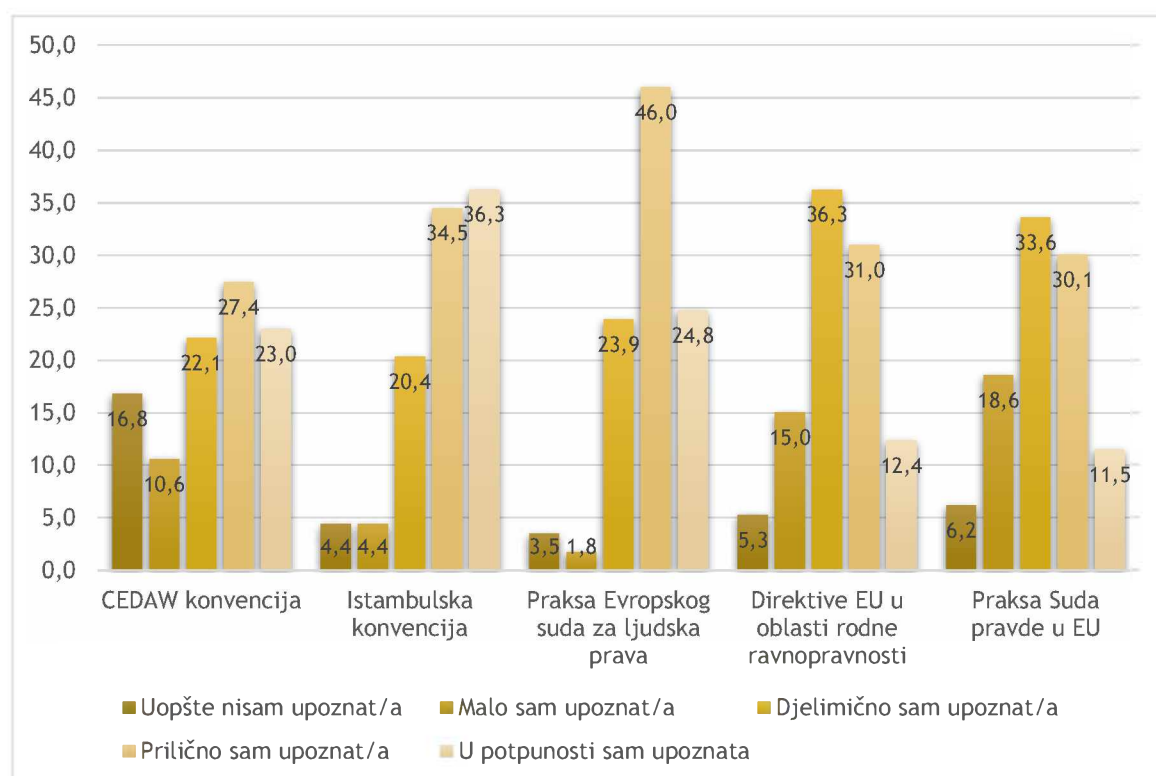

Nalaz pokazuje da je pitanje uvođenja specijalizovanih sudova za rodno zasnovano nasilje izazvalo prilično podijeljena mišljenja među sutkinjama i sudijama u Crnoj Gori. Prema rezultatima, 53,1% sutkinja i sudija smatra da nema potrebe za specijalizovanim sudovima, dok 42,5% podržava ovu ideju. Ostali odgovori, odnosno 4,4% ukazuju na uvjerenje da postojeći sudski sistem već nudi adekvatnu zaštitu žrtvama, ili da bi specijalizovana zaštita mogla biti korisna, ali se smatra da trenutno nema dovoljno resursa ili opravdanja za takav korak. Ipak, uz legislativna rješenja prikazana u ovoj disertaciji, ovakav rezultat svakako pruža osnovu za razmatranje uvođenja specijalizovanih sudova, jer bi oni mogli riješiti ključne probleme koji su identifikovani tokom istraživanja. Na primjer, veliki broj sutkinja i sudija istakao je da nemaju dovoljno vremena za obuke o rodnoj ravnopravnosti i specifičnostima rodno zasnovanog nasilja. Specijalizovani sudovi bi omogućili obuku samo sutkinja i sudija koje bi radile na ovim slučajevima, čime bi se izbjeglo opterećivanje sudskog sistema u cjelini, a istovremeno povećala efikasnost i stručnost. Dodatno, specijalizovani sudovi bi mogli značajno unaprijediti pristup žrtvama nasilja, pružajući im bolje razumijevanje i podršku u sudskom postupku, čime bi se smanjile prepreke sa kojima se trenutno suočavaju u ostvarivanju svojih prava. Ovaj nalaz i zaključak idu u prilog ideji da bi ovakva inicijativa mogla biti ključan korak ka efikasnijoj i pravednijoj sudskoj praksi u Crnoj Gori. S obzirom na to da su pitanja rodne ravnopravnosti analizirana u ovoj disertaciji, uglavnom, u nadležnosti krivičnih i prekršajnih sudova, od značaja je i posebno istaći odgovore sutkinja i sudija koji sude u ovim predmetima. S tim u vezi, mišljenja su prilično podijeljena. Sutkinje i sudije iz prekršajnih sudova, odnosno njih 52,94% smatra da bi uvođenje specijalizovanih sudova za nasilje nad ženama i nasilje u porodici doprinijelo efikasnosti sudskih postupaka i adekvatne zaštite žrtvama nasilja, a njih 44,12% nije za njihovo uvođenje, dok je jedno lice odgovorilo da “nije lako sprovesti takvu specijalizaciju”. Sa druge strane, sutkinje i sudije krivičari nemaju većinu u pogledu stava da je uvođenje ovih specijalizovanih sudova dobra ideja, odnosno njih 46,13% bi podržalo ovu ideju, 42,86% ne, dok je njih 10,71% iznijelo neke druge argumente, poput: “Iako smatram da bi specijalizacija sudova bila dobra, smatram da nema objektivnih uslova da bi se taj projekat mogao uspješno realizovati, kod činjenice da se trenutno ne može popuniti broj upražnjenih sudijskih mjesta, a da je Crna Gora među vodećim državama u Evropi po broju sudija na 100000 stanovnika”; “Smatram da je u okviru već postojećih sudova dovoljno obezbijeđena sudska zaštita žrtava nasilja”; “Treba uvesti specijalizovana odjeljenja pri sudovima”.

6.4. UPOZNATOST SUTKINJA I SUDIJA SA MEĐUNARODNIM RODNIM STANDARDIMA

U okviru upitnika posebno je ispitana upoznatost sutkinja i sudija s međunarodnim rodnim standardima, kako bi se procijenilo ne samo koliko dobro poznaju ove standarde, već i u kojoj mjeri ih primjenjuju u svakodnevnoj praksi. Cilj je bio utvrditi nivo njihove edukacije, svijesti i razumijevanja važnosti međunarodnih normi u ostvarivanju rodne ravnopravnosti i zaštiti od rodno zasnovanog nasilja. Dobijeni podaci pružaju uvid u ključne izazove i mogućnosti za unapređenje njihove primjene u pravosudnom sistemu.

Grafikon 25: Upoznatost sutkinja i sudija sa međunarodnim rodnim standardima, u procentima

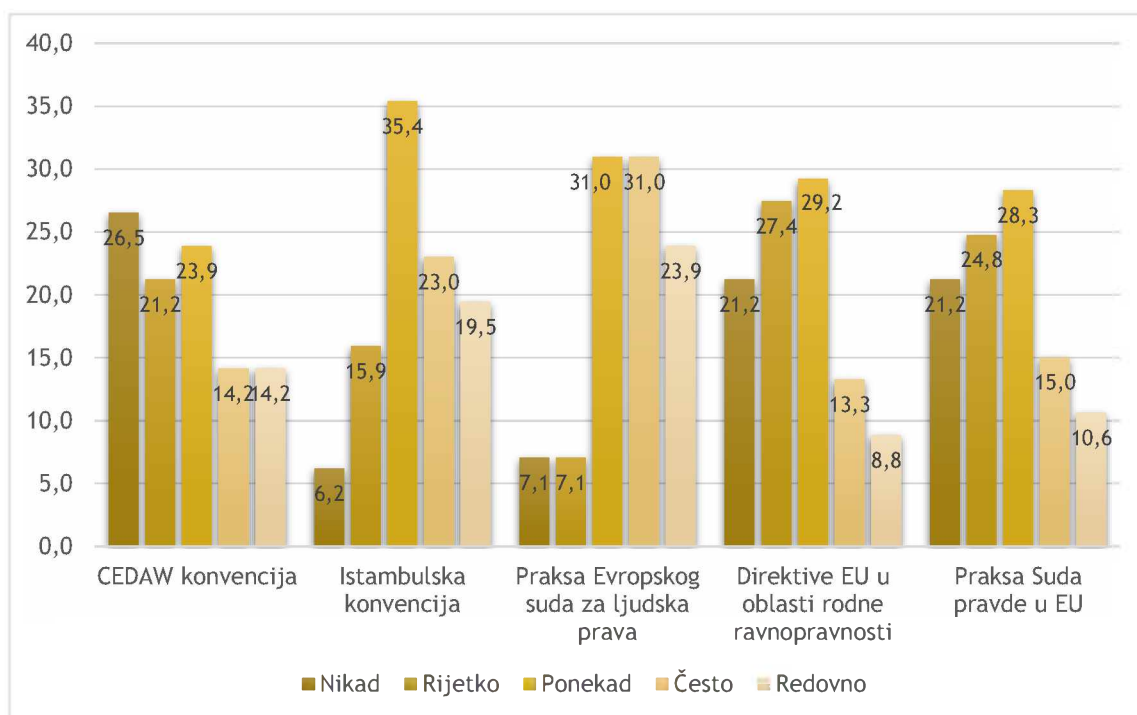

Rezultati istraživanja ukazuju na različit nivo upoznatosti sutkinja i sudija sa međunarodnim rodnim standardima. Najveći procenat ispitanika/ca je prilično upoznat sa praksom Evropskog suda za ljudska prava, dok je taj broj znatno manji kada je u pitanju poznavanje prakse Suda pravde Evropske unije za koju je samo 11,5% ispitanika odgovorilo da je u potpunosti upoznato. Kada je u pitanju CEDAW konvencija, stanje nije na zadovoljavajućem nivou. Naime, samo 27,4% odgovorilo je da je prilično upoznato sa CEDAW konvencijom a 23% da je u potpunosti upoznato. Dakle, 50,4% ispitanika/ca je upoznato sa CEDAW konvencijom, dok gotovo pola

ispitanika/ca uopšte nije upozatno, malo je ili djelimično upozatno sa ovom konvencijom.

U pogledu Istanbulske konvencije, stanje je mnogo bolje, pa je 70,8% ispitanika/ca odgovorilo da je prilično ili u potpunosti upozatno sa odredbama Istanbulske konvencije. Kada su u pitanju direktive Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti, najveći postotak ispitanika/ca, odnosno 36,3% je odgovorilo da je prilično upozatno sa njima, a samo 12,4% da je u potpunosti upozatno sa istima. Ovi rezultati pokazuju da je upozatnost sa međunarodnim standardima, posebno u kontekstu konkretnih pravnih dokumenata i sudske prakse, i dalje na različitim i, svakako, ne na zadovoljavajućim nivoima, te da postoji prostor za dodatnu edukaciju i obuke kako bi se povećao nivo razumijevanja i primjene ovih standarda u praksi.

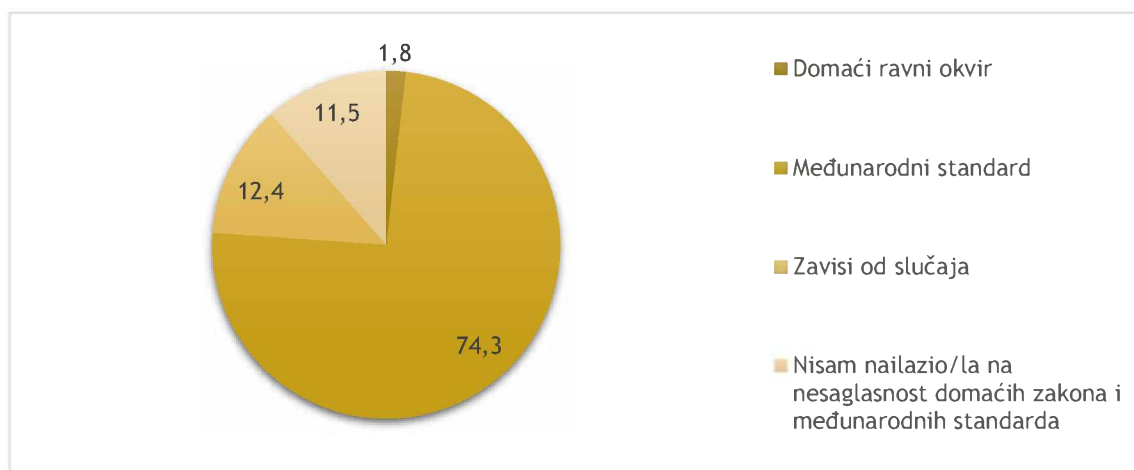
Grafikon 26: Koliko često sutkinje i sudije primjenjuju međunarodne rodne standarde u svojoj praksi, u procentima

Analiza učestalosti primjene međunarodnih rodni standarda od strane sutkinja i sudija pokazuje značajne razlike u pristupu ovim standardima. Naime, nijedan od ovih standarda se ne primjenjuje redovno ni često u potrebnom procentu. U praksi se najčešće primjenjuje Istanbulska konvencija, pa je 35,4% ispitanika/ca odgovorilo da ponekad primjenjuje ovu konvenciju. S druge strane, zabrinjavajuće je da veliki broj sutkinja i sudija nikada ili rijetko primjenjuje CEDAW konvenciju, uprkos njenom ključnom značaju za unapređenje rodne ravnopravnosti. Primjena prakse Evropskog

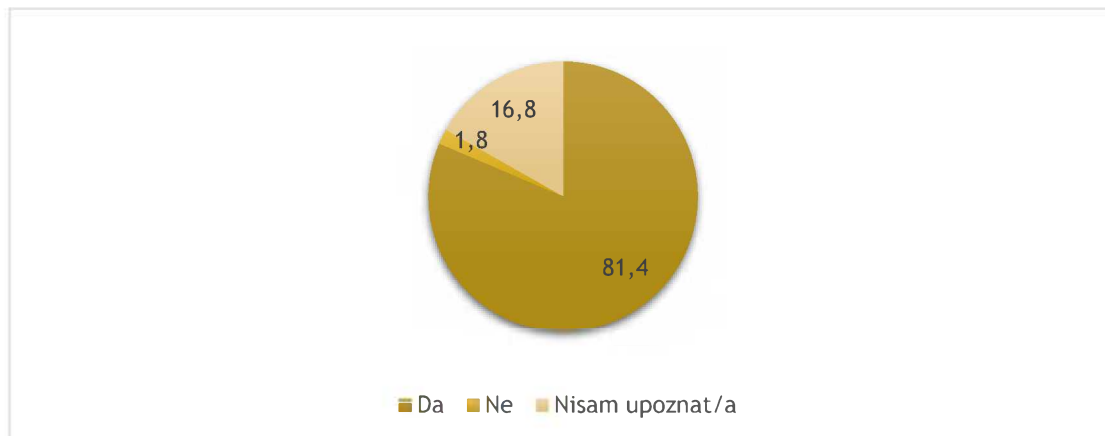
suda za ljudska prava takođe je ograničena, s većinom ispitanika/ca koji navode povremenu upotrebu ovih standarda, što je slučaj i sa praksom Suda pravde Evropske unije i direktivama Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti. Rezultati, dakle, nedvosmisleno ukazuju na potrebu za dodatnim edukacijama i podizanjem svijesti o značaju upotrebe ovih međunarodnih standarda. Fokus na ove aspekte može doprinijeti boljoj primjeni međunarodnih rodni standarda u sudskoj praksi, te ostvarivanju rodne ravnopravnosti u tom kontekstu.

Grafikon 27: Šta sutkinje i sudije smatraju prioritetom ukoliko naiđu na nesaglasnost između domaćeg pravnog okvira i međunarodnih standarda

Rezultati upitnika ukazuju na jasnu orijentaciju većine sutkinja i sudija ka prioritetnoj primjeni međunarodnih standarda u situacijama kada se pojavi nesaglasnost između domaćeg pravnog okvira i međunarodnih normi, što je potvrdilo 74,3% ispitanika/ca. Ovaj stav odražava svijest o važnosti međunarodnih standarda u oblasti rodne ravnopravnosti i njihove superiornosti u zaštiti osnovnih prava. S druge strane, samo 1,8% ispitanika/ca navodi da bi prioritet dali domaćem okviru, dok 12,4% smatra da odluka zavisi od konkretnog slučaja. Važno je napomenuti da 11,5% ispitanika/ca nije nailazilo na nesaglasnosti ova dva pravna okvira.

Grafikon 28: Da li sutkinje i sudije podržavaju inicijativu Evropske komisije da se lista „krivičnih djela EU“ iz člana 83(1) Ugovora o funkcionisanju Evropske unije proširi tako da obuhvati govor mržnje i zločine iz mržnje, što je posebno važno u kontekstu rodno zasnovanog nasilja

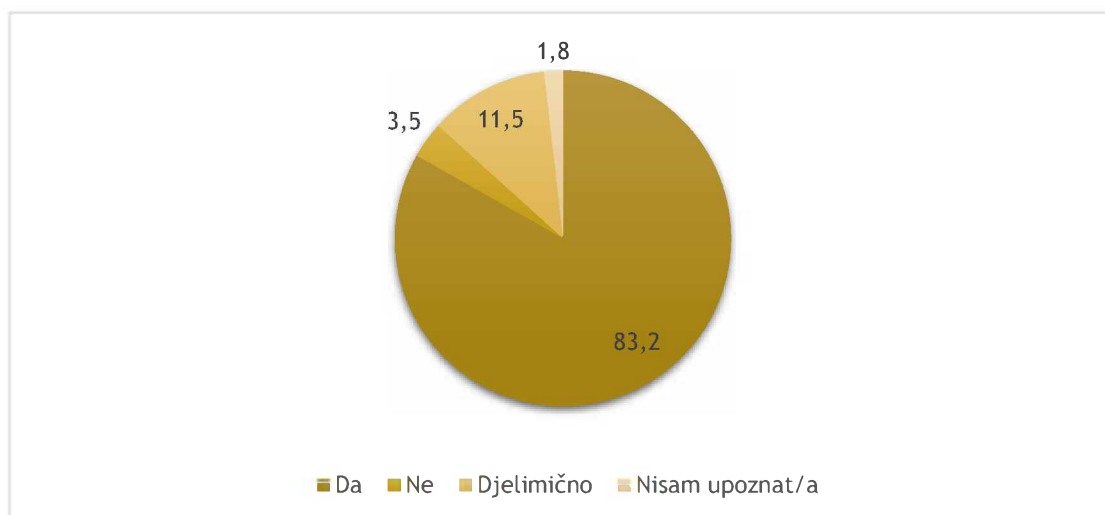

Velika većina sutkinja i sudija, odnosno 81,4% podržava inicijativu Evropske komisije da se lista „krivičnih djela EU“ proširi kako bi uključila govor mržnje i zločine iz mržnje, što je od ključne važnosti u kontekstu borbe protiv rodno zasnovanog nasilja. Manji dio ispitanika/ca, odnosno 16,8% izražava protivljenje ovoj inicijativi, dok ostatak nije upoznat s njom. Ovi rezultati ukazuju na visok nivo svijesti o potrebi za harmonizacijom pravnih standarda na nivou Evropske unije u svrhu efikasnijeg suzbijanja rodno zasnovanog nasilja i povezane diskriminacije, ali istovremeno ukazuju na potrebu za dodatnim informisanjem pravosudnog kadra o detaljima i značaju ove inicijative.

6.5. STAVOVI SUTKINJA I SUDIJA O POZITIVNO - PRAVNOM OKVIRU

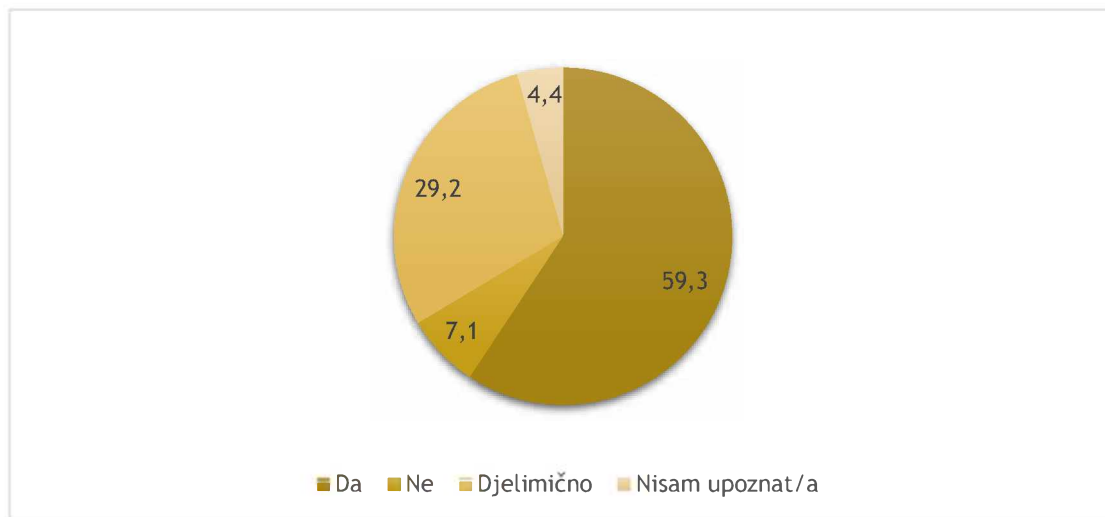
Pitanja u okviru ovog dijela upitnika postavljena su u skladu sa nekim od najvažnijih nalaza u ovoj disertaciji. Naravno, izvršena je selekcija samo nekih od nalaza disertacije, pa se na ovaj način težilo ka utvrđivanju stavova sutkinja i sudija povodom nekih od najznačajnijih postulata u analizi nacionalnog pozitivno - pravnog okvira.

Grafikon 29: Da li sutkinje i sudije podržavaju pooštavanje kazni za krivična djela nasilja nad ženama i nasilja u porodici prema izmjenama Krivičnog zakonika iz 2023.

Nalaz prikazuje dominantnu podršku među sutkinjama i sudijama za pooštavanje kazni za krivična djela nasilja nad ženama i nasilja u porodici prema izmjenama Krivičnog zakonika iz 2023. godine. Naime, 83,2% ispitanika/ca smatra da su izmjene opravdane, dok manji procenat, 11,5%, smatra da su opravdane samo djelimično, 3,5% smatra da nisu potrebne, a 1,8% nije upoznato sa ovim izmjenama. Ova značajna podrška može biti interpretirana kao jasan stav da su oštrije kazne neophodne za bolje sankcionisanje nasilja i zaštitu žrtava. Pooštavanje kazni se može smatrati važnim korakom u odvracanju nasilnika i jačanju poverenja žrtava u pravosudni sistem. Međutim, djelimična podrška i nepoznavanje izmjena ukazuju na potrebu za dodatnim informisanjem i edukacijom sudija i sutkinja o konkretnim pravnim rešenjima i njihovoj implementaciji. Od sutkinja i sudija koji sude u krivičnim predmetima, 64,29% je odgovorilo da podržava pooštavanje kazni za ova krivična djela, 25% da djelimično podržava i 10,71% ne podržava. Ovdje se uočava drastično drugačija situacija u odnosu na generalne stavove sutkinja i sudija, te postavlja pitanje da li je ovakav stav krivičara baziran na iskustvu ili je u pitanju nešto drugo, posebno imajući u vidu da su međunarodne instance te koje već duže vrijeme alarmantno skreću pažnju na slabu kaznenu politiku i potrebu pooštavanja kazni u tom pogledu. U svakom slučaju, ovaj nalaz pruža oslonac za dalji rad na jačanju institucionalne odgovornosti i vidljivosti efekata ovih zakonskih izmjena, uz isticanje važnosti obuke i specijalizacije sudija u oblastima rodno zasnovanog nasilja.

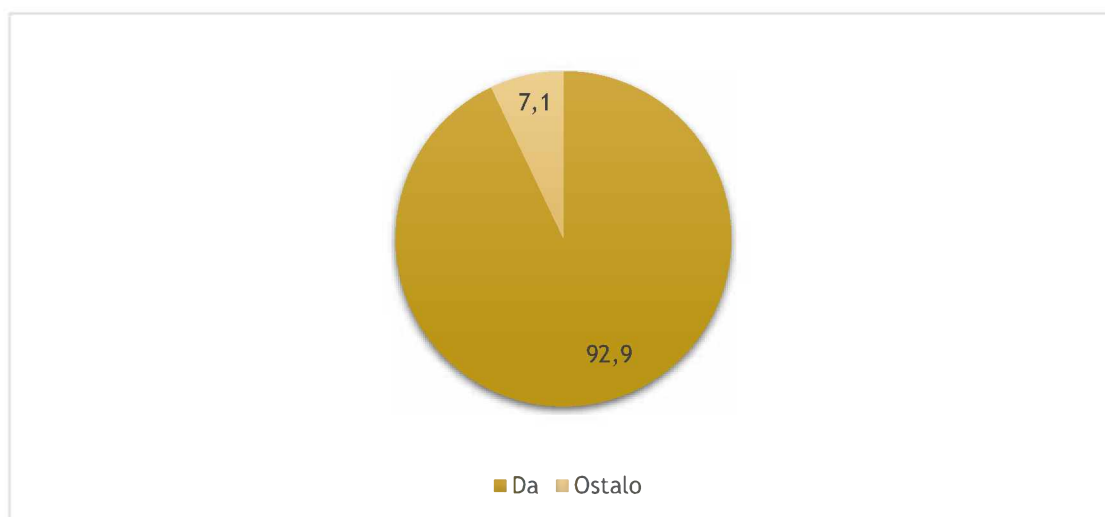
Grafikon 30: Stav sutkinja i sudija o izmjena Krivičnog zakonika iz 2023. godine u pogledu toga da li će doprinijeti lakšem razlikovanju nasilja u porodici kao prekršaja od nasilja u porodici kao krivičnog djela

Prema rezultatima upitnika više od polovine sutkinja i sudija, odnosno 59.3% smatra da će izmjene Krivičnog zakonika doprinijeti lakšem razlikovanju nasilja u porodici kao prekršaja od krivičnog djela, dok 29.2% sudija smatra da će izmjene djelimično pomoći. Ovo sugerise da postoje određene rezervacije ili djelimična skeptičnost prema tome da li će novo zakonodavno rješenje u potpunosti riješiti ranije probleme. Zatim, 7,1% ispitanih sutkinja i sudija smatra da neće, te 4,4% sutkinja i sudija nije upoznato sa ovom izmjenom, što pokazuje da postoji mali broj onih koji ne vide očekivanu efikasnost novih odredbi ili nisu imali dovoljno informacija da formiraju stav. Ovo je predstavljalo vrlo važno pitanje u ovoj disertaciji jer prije izmjena, nasilje u porodici je bilo definisano dvosmisleno – kao prekršaj ili kao krivično djelo, što je posebno istaknuto i analizirano u ovom radu. Ovo je, naime, dovelo do nedosljednosti u tumačenju, odnosno procjeni šta je to što predstavlja “grubo nasilje” prema odredbi Krivičnog zakonika, što je rezultiralo neujednačenom sudskom praksom. Zatim, većina slučajeva bila je procesuirana kao prekršaj zbog efikasnosti postupka i bolje zaštite žrtava, uključujući i one slučajeve sa tjelesnim povredama. Iz studije slučaja navedenih u dijelu prekršajnog djela nasilja u porodici, istaknut je čak jedan slučaj u kojem je nanošenje tjelesnih povreda bilo kažnjeno kaznom od 150 eura, što svjedoči svemu prethodno navedenom. Ovim se, dakle, stvarala praksa u kojoj djela nasilja nisu bila procesuirana kao krivična djela, što nije uvijek izražavalo težinu učinjenog nasilja. Izmjene iz 2023. godine su redefinisale nasilje u porodici i obuhvatile i oblike nasilja koji nisu nužno "grubi". Snižen je prag za kvalifikaciju krivičnog djela, što je direktno uticalo na povećanje broja slučajeva procesuiranih shodno Krivičnom

zakoniku. Podaci iz 2024. godine, istaknuti u prethodnom poglavlju disertacije, jasno potvrđuju da je broj krivičnih djela nasilja u porodici u prvoj polovini 2024. godine već dostigao nivo čitave prethodne godine. U svakom slučaju, ovaj zakonodavni korak očigledno predstavlja napredak u zaštiti žrtava i usklađivanju sudske prakse. Stoga ne čudi da je većina sutkinja i sudija prepoznala pozitivne promjene, što ukazuje na njihovu svijest o potrebi za striktnijom kaznenom politikom u ovoj oblasti. Ipak, i ovdje kao i u prethodnom nalazu upitnika, zabrinjavaju odgovori sutkinja i sudija krivičara, pa čak 39,29% smatra da ove promjene neće doprinijeti lakšem razlikovanju djela nasilja u porodici kao krivičnog djela u odnosu na prekršaj, te 14,29% smatra da neće uopšte, a 46,43% da hoće. Možda upravo ovakvi nalazi i predstavljaju dodatan razlog da se dobro promisli o osnivanju specijalizovanih sudova za nasilje nad ženama i nasilje u porodici, ali i da se dodatno otvori prostor za diskusijom u pogledu ovakvih stavova, te da se sutkinje i sudije koje sude u predmetima koji se tiču prava žena uključe u procese donošenja zakonskih rješenja i svojim iskustvom pomognu da se donesu rješenja koja će zaista biti efikasna u praksi.

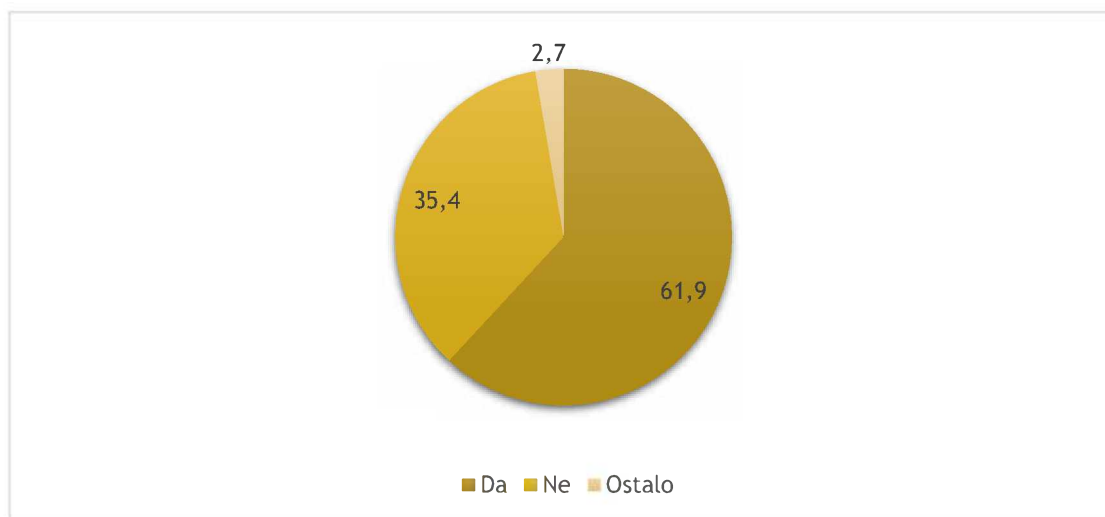
Grafikon 31: Stav sutkinja i sudija o tome da li je potrebno izvršiti izmjene Krivičnog zakonika u pogledu mjera bezbjednosti koje, prema aktuelnom zakonodavnom rješenju, mogu biti izrečene tek nakon pravosnažno okončanog postupka, pa tokom trajanja sudskog postupka nije moguće obezbijediti adekvatnu zaštitu žrtvama nasilja

Rezultati upitnika su pokazali da 92.9% ispitanika/ca smatra da je potrebno izvršiti izmjene postojećeg zakonodavnog rješenja. Ovo jasno ukazuje na gotovo jednoglasnu podršku među sutkinjama i sudijama za promjenu zakonodavstva kako bi se omogućilo izricanje mjera bezbjednosti tokom trajanja sudskog postupka, a ne tek nakon njegovog

pravosnažnog okončanja. Preostali procenti su sutkinje i sudije koje imaju suprotno mišljenje ili smatraju da se problem može riješiti postojećim mjerama, poput nadzora u postupku. Prema aktuelnom zakonodavnom rješenju, kako je i istaknuto u disertaciji, mjere bezbjednosti je moguće izreći pravosnažnim okončanjem postupka što predstavlja značajan problem u kontekstu zaštite žrtava nasilja jer nasilje može nastaviti ili eskalirati dok postupak traje, ostavljajući žrtve ranjivim bez adekvatne pravne zaštite, čime se utiče i na umanjenje povjerenja u pravni sistem i doprinosi percepciji da pravosuđe ne može dovoljno brzo reagovati na urgentne situacije. Rezultati upitnika, stoga, pokazali su na postojanje gotovo potpunog saglasja među sutkinjama i sudijama o potrebi izmjene Krivičnog zakonika u ovom segmentu, što ukazuje na urgentnu potrebu ovih reformi, kako bi se žrtvama osigurala dosljedna zaštita. Kada je u pitanju stav sutkinja i sudija krivičara po ovom pitanju, za razliku od prethodnih, ovdje postoji saglasje, pa su gotovi svi stava da je potrebno izvršiti izmjene Krivičnog zakonika u ovom pogledu.

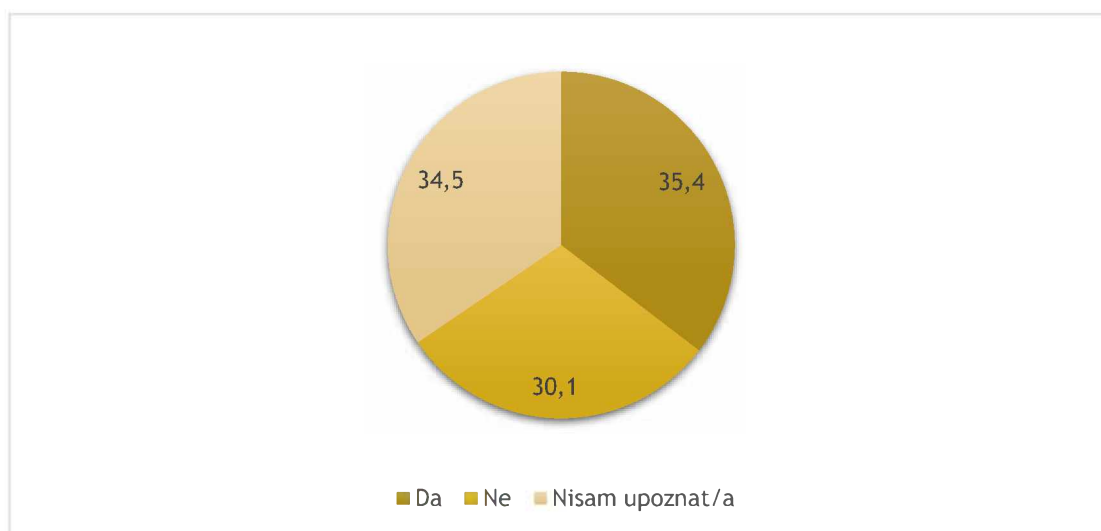
Grafikon 32: Stav sutkinja i sudija o tome da li je potrebno inkriminisati femicid kao posebno krivično djelo

Rezultati upitnika pokazuju da većina sutkinja i sudija, odnosno 61,9%, smatraju da je potrebno inkriminisati femicid kao posebno krivično djelo. Ovaj stav reflektuje svijest o ozbiljnosti ovog oblika nasilja i potrebu za njegovim jasnijim definisanjem u krivičnom zakonodavstvu kako bi se ukazalo na specifičnost problema i pružila adekvatna pravna zaštita. S druge strane, značajan dio sutkinja i sudija, odnosno 35,4%, ne smatra da je inkriminacija femicida nužna, vjerovatno uz argumente da je postojeće zakonodavstvo dovoljno sveobuhvatno. Ostali odgovori ukazuju na postojanje različitih argumenata za i protiv ove inicijative, pri čemu se sugerije da bi fokus mogao

biti na pooštavanju kazni za postojeće oblike nasilja, umjesto na kreiranju novih krivičnih djela. Sve u svemu, mišljenja su podijeljena, ali većinska podrška za inkriminaciju femicida signalizira potrebu za otvaranjem šireg dijaloga o ovoj temi, što odgovara i sprovedenoj analizi u ovoj disertaciji u pogledu zakonodavne prakse i efekata koje bi takva izmjena mogla imati na prevenciju i sankcionisanje nasilja nad ženama. I u ovom dijelu su prilično zabrinjavajući stavovi sutkinja i sudija krivičara, i to u pogledu činjenice da su njihova mišljenja povodom potrebe inkriminisanja femicida prilično podijeljena, pa njih 50% podržava dok 42,86% ne podržava inkriminisanje femicida. Malo broj je zauzeo stav da ima argumenata i za i protiv, te da je dovoljno samo pooštavanje kazni. S obzirom na sve prethodno rečeno o femicidu u ovoj disertaciji, ovakvi nalazi zaista mogu biti tumačeni prilično zabrinjavajuće. Za razliku od njih, sutkinje i sudije koji sude u prekršajnim postupcima su prilično u saglasju u pogledu stava povodom ovog pitanja, pa 70,59% ispitanih sutkinja i sudija smatra da je potrebno inkriminisati femicid, a samo njih 29,41% da nije.

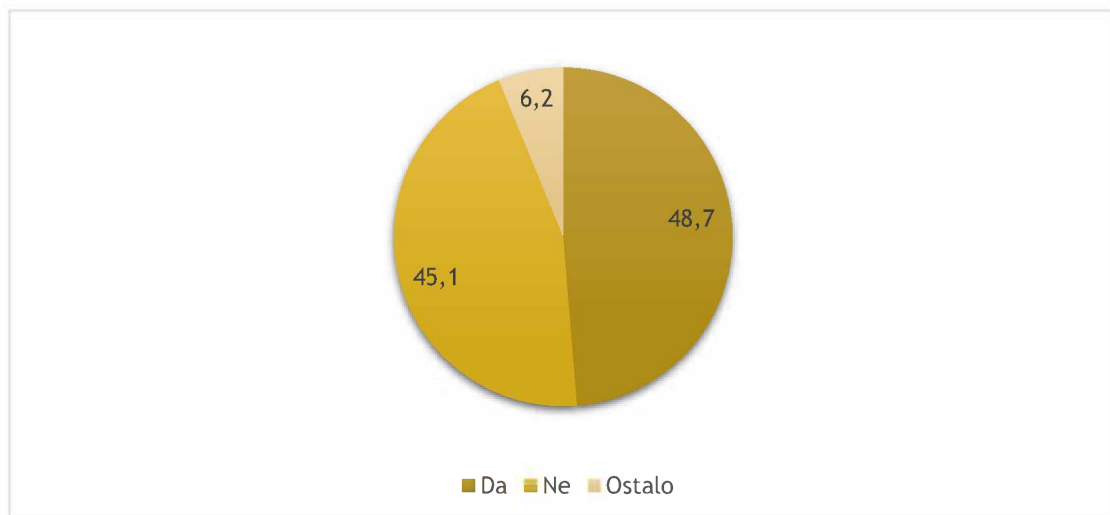
Grafikon 33: Mišljenje sutkinja i sudija o tome da li neupotreba rodno osjetljivog jezika od strane pravnog lica predstavlja prekršaj

Rezultati ankete pokazali su prilično nepoznavanje zakonodavnog okvira o rodnoj ravnopravnosti u ovoj oblasti, imajući u vidu činjenicu da je Zakonom o rodnoj ravnopravnosti neupotreba rodno osjetljivog jezika od strane pravnog lica prekršaj. S tim u vezi, čak 30,1% ispitanih sutkinja i sudija izjasnilo se da neupotreba rodno osjetljivog jezika od strane pravnog lica ne predstavlja prekršaj, a čak 34,5% se izjasnilo da nisu upoznati sa navedenim. Da neupotreba rodno osjetljivog jezika od strane pravnog lica predstavlja prekršaj izjasnilo se 34,5% sutkinja i sudija. S obzirom na to da su na upitnik odgovarale sutkinje i sudije koji sude u različitim vrstama predmeta,

važno je, po prirodi stvari, izdvojiti šta su sutkinje i sudije koje sude u prekršajnim postupcima odgovorili u pogledu ovog pitanja. Naime, čak njih 35,29% nije upoznato sa navedenim, 23,53% smatra da ovo ne predstavlja prekršaj, a samo njih 41,18% smatra da je neupotreba rodno osjetljivog jezika od strane pravnog lica prekršaj. I ovdje je zabrinjavajuće nepoznavanje predmetne materije od strane sutkinja i sudija krivičara, imajući u vidu da čak njih 32,14% nije upoznato da li navedeno predstavlja prekršaj, 32,14% misle da ne predstavlja prekršaj, a samo 35,71% smatra da je ovo prekršaj. Dakle, ukupno 64,29% ispitanih sutkinja i sudija krivičara nije upoznato ili ima pogrešno mišljenje o ovome. Ovo je prilično zabrinjavajuće, imajući u vidu činjenicu da je ovo propisano osnovnim i glavnim zakonom u oblasti rodne ravnopravnosti, odnosno Zakonom o rodnoj ravnopravnosti. Uz to, samo 10,71% sutkinja i sudija krivičara je odgovorilo da nije pohađalo nijednu obuku o rodnoj ravnopravnosti u prethodnih pet godina, dok su ostali pohađali makar jednu, a mnogi i više od tri. Stoga, postavlja se pitanje o učinkovitosti sprovedenih obuka, kada sutkinje i sudije nisu upoznate sa osnovnim, odnosno bazičnim pitanjima rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Na liniji toga, možda ne treba da budu začuđujući ni prethodno iskazani stavovi povodom izmjena Krivičnog zakonika u ovom području.

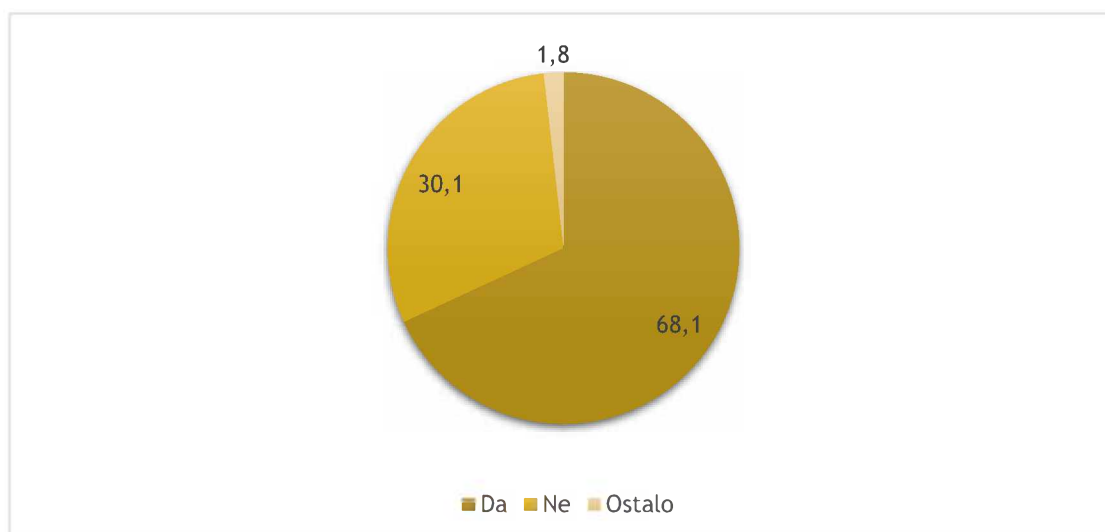
Grafikon 34: Stav sutkinja i sudija o tome da li je potrebno uvesti zakonsku obavezu očeva da koriste roditeljsko odsustvo

Rezultati upitnika pokazuju da su stavovi sutkinja i sudija gotovo podjednako podijeljeni kada je riječ o uvođenju zakonske obaveze očeva da koriste roditeljsko odsustvo. Blaga većina, odnosno njih 48,7%, smatra da bi takva obaveza bila korisna, vjerovatno u cilju promovisanja rodne ravnopravnosti i većeg uključivanja očeva u brigu o djeci. Ovaj stav može biti povezan s potrebom da se razbiju tradicionalne rodne

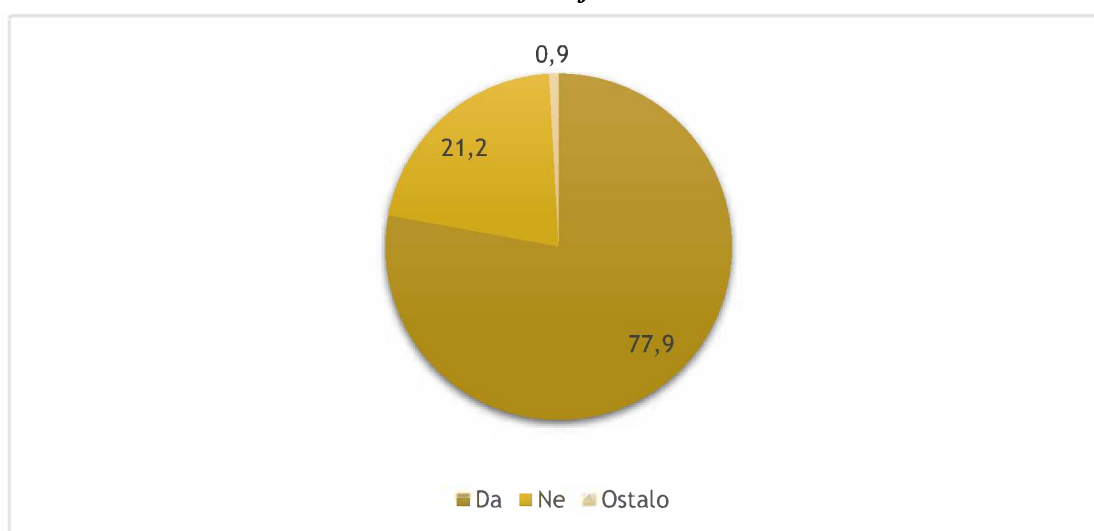
uloge i ravnomjernije raspodijele porodične odgovornosti. S druge strane, čak 45,1% ispitanika/ca se ne slaže sa uvođenjem zakonske obaveze roditeljskog odsustva za očeve. Ovo može odražavati mišljenje da bi prisiljavanje moglo biti neefikasno ili čak kontraproduktivno, te da roditelji treba sami da odluče kako će podijeliti svoje odsustvo u skladu s porodičnim okolnostima. Sa druge strane, svakako da može ukazivati i na suptilnije, prikrivene tradicionalne i patrijahalne stavove da je briga o djeci primarno zadatak i obaveza majke, te da je očeva uloga u tom pogledu sekundarna. Razlog zbog kojeg zemlje u komparativnim pravnim sistemima uvode ovu vrstu obaveze jeste upravo postizanje ravnomjernije raspodjele porodičnih odgovornosti i razbijanje tradicionalnih rodni uloga u pogledu brige o djeci. Važno je istaći, naravno, da potreba za uvođenjem zakonske obaveze u ovom pogledu zaista govori o nemogućnosti države da na druge načine riješi problem neravnomjerne raspodjele porodičnih obaveza, te na ovaj način ima za cilj da podstakne postizanje rodne ravnopravnosti i u ovom segmentu. Ostali odgovori u upitniku naglašavaju fleksibilnost – da obaveza treba zavistiti od specifičnih situacija, da se koristi samo ako majka nije u mogućnosti da koristi roditeljsko odsustvo, kao i da ovo ne treba da bude zakonska obaveza već da treba da bude samo mogućnost. Ovi rezultati, u svakom slučaju, ukazuju na potrebu za pažljivim razmatranjem ove inicijative, ali i potrebu daljih edukacija i podizanja svijesti u ovom segmentu kako je rađeno i sa porodičnim nasiljem, pa su se u skladu sa tim, stavovi sutkinja i sudija značajno izmijenili u prethodnom periodu.

Grafikon 35: Stav sutkinja i sudija o tome da li smatraju diskriminacijom žena činjenicu da se shodno Zakonu o radu odsustvo sa rada zbog trudnoće, porodiljskog ili roditeljskog odsustva ne uračunava u vremenski period koji je potreban da bi ugovor o radu na određeno vrijeme postao ugovor o radu na neodređeno vrijeme

Rezultati upitnika pokazuju da većina sutkinja i sudija, odnosno 68,1%, smatra da činjenica da se odsustvo sa rada zbog trudnoće, porodiljskog ili roditeljskog odsustva ne uračunava u vremenski period potreban za prelazak ugovora o radu sa određenog na neodređeno vrijeme predstavlja diskriminaciju žena. Ovaj stav reflektuje svijest o tome da ovakva zakonska odredba može nepovoljno uticati na prava žena i njihov položaj na tržištu rada, posebno u kontekstu zaštite materinstva i jednakih mogućnosti. S druge strane, 30,1% ispitanih sutkinja i sudija ne smatra ovu praksu diskriminatornom, što može biti povezano s uvjerenjem da postojeće zakonodavno rješenje ima opravdan cilj ili da drugačije pravno uređenje može izazvati komplikacije u praksi, kako je i navedeno u ostalim odgovorima koji naglašavaju mogućnost zloupotrebe u određenim situacijama. Ovo, svakako, ukazuje na potrebu za dodatnim razmatranjem ovog pitanja kako bi se postigla ravnoteža između zaštite prava žena, sa jedne strane, i potrebe za pravnom sigurnošću poslodavaca, sa druge strane. Ipak, većinska podrška stavu da ova praksa predstavlja diskriminaciju sugerira postojanje realne potrebe za izmjenama Zakona o radu kako bi se osigurala veća pravna zaštita žena i unaprijedila rodna ravnopravnost u radnim odnosima.

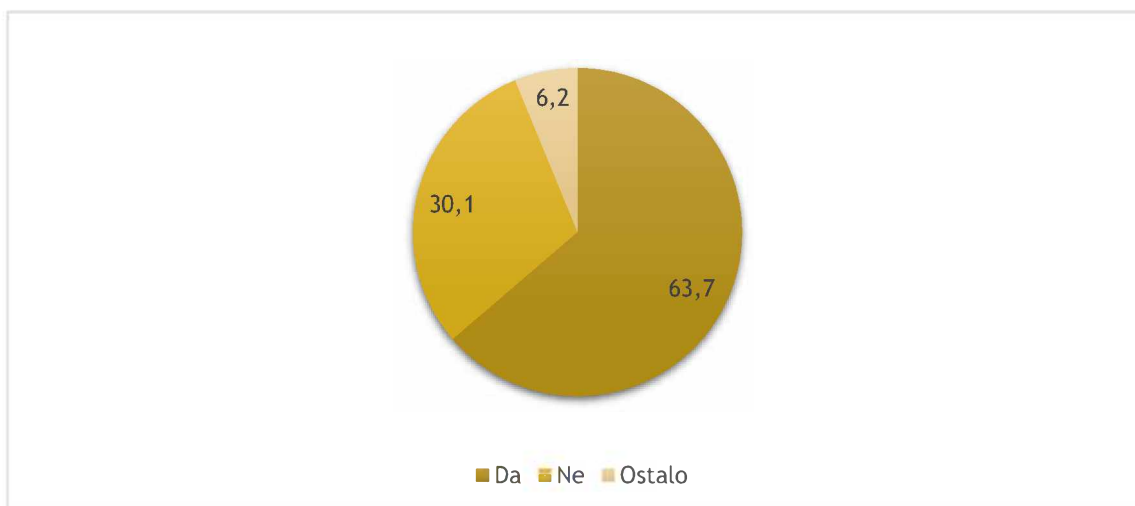
Grafikon 36: Stav sutkinja i sudija o tome da li je potrebno inkriminirati govor mržnje

Rezultati upitnika pokazuju da velika većina sutkinja i sudija, odnosno 77,9%, smatraju da je potrebno inkriminirati govor mržnje. Ovaj stav ukazuje na svijest pravne struke o važnosti sankcionisanja govora mržnje radi zaštite osnovnih ljudskih prava, promocije tolerancije i sprječavanja društvenih tenzija. S obzirom na to da je Crna Gora kandidat za članstvo u Evropskoj uniji, ova tema dobija dodatni značaj. Inicijativa Evropske unije za inkriminisanje govora mržnje, koja je posebno istaknuta u ovoj disertaciji, iako još uvijek nije postala dio *acquis communautaire* ona predstavlja jasan

signal i državama kandidatkinjama da je ovo pitanje od značaja za evropske integracije. Kao buduća članica, Crna Gora treba pravovremeno da se pripremi za implementaciju ovakvih inicijativa, kako bi uskladila svoje zakonodavstvo s pravnim tekovinama Evropske unije. Inkriminacija govora mržnje bi doprinijela jačanju pravnog okvira za borbu protiv diskriminacije i netolerancije, što je u skladu s evropskim vrijednostima i standardima. Ova mjera bi bila i praktičan pokazatelj posvećenosti Crne Gore ispunjavanju kriterijuma za članstvo, uključujući zaštitu ljudskih prava i demokratije. Na kraju, stav sutkinja i sudija dodatno potvrđuje potrebu za ovim korakom, jer se uvođenje sankcija za govor mržnje može smatrati ne samo domaćom potrebom već i obavezom u procesu pridruživanja Evropskoj uniji. Pravovremena reakcija u ovom pravcu osigurala bi bolju pripremljenost zemlje za implementaciju budućih evropskih standarda, a posebno i u pogledu Direktive o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici koja nameće obavezu državama članicama da osiguraju da se inkriminiše namjerno podsticanje na nasilje ili mržnju protiv osoba na temelju njihovog roda javnim širenjem, putem informacijskih i komunikacionih tehnologija ili materijala koji uključuju takvo podsticanje.

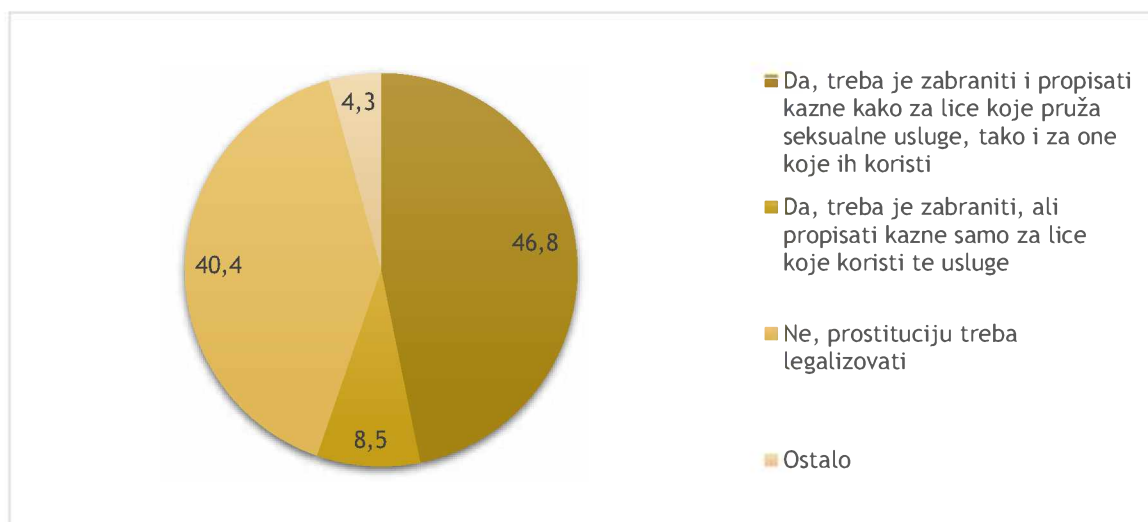
Grafikon 37: Stav sutkinja i sudija o tome da li je potrebno da se kao otežavajuća okolnost definiše situacija u kojoj je djelo nasilja nad ženama učinjeno protiv određene osobe zato što je ta osoba javna predstavnica, novinarka ili borkinja za ljudska prava

Rezultati upitnika pokazuju da većina sutkinja i sudija, odnosno 63,7%, smatra da bi trebalo da se situacija u kojoj je djelo nasilja nad ženama učinjeno protiv određene osobe zato što je javna predstavnica, novinarka ili borkinja za ljudska prava definiše kao otežavajuća okolnost. Ovaj stav ukazuje na svijest o specifičnoj ranjivosti ovih žena

zbog njihove javne uloge, kao i o potrebi za dodatnom zaštitom radi očuvanja slobode izražavanja, javnog angažmana i ljudskih prava. Ovo je posebno važno, imajući u vidu porast nasilja nad ženama u javnom životu, što je bilo posebno istaknuto u ovoj disertaciji. S druge strane, 30,1% ispitanih sutkinja i sudija smatra da ovo nije neophodno, vjerovatno s argumentima da postojeći zakonski okvir već pruža adekvatnu zaštitu ili da bi se takve situacije mogle rješavati unutar opšteg okvira otežavajućih okolnosti. Dodatni komentari sugerišu da bi ove situacije možda trebalo tretirati kao kvalifikovani oblik krivičnog djela, čime bi se dodatno naglasila ozbiljnost nasilja nad ženama koje su meta zbog svoje javne uloge. Takođe, ističe se da javne osobe ne bi trebalo da budu podložnije nasilju zbog prirode svog posla, što ukazuje na potrebu za većom društvenom i pravnom podrškom. Ovaj stav ima širu dimenziju u kontekstu međunarodnih standarda, jer mnogi globalni i regionalni dokumenti, uključujući preporuke Ujedinjenih nacija i Savjeta Evrope, ukazuju na važnost zaštite žena aktivnih u javnom životu, sa posebnim naglaskom na Direktivu o nasilju nad ženama i nasilju u porodici koja propisuje obavezu država članica da ovo kvalifikuju kao otežavajuću okolnost. Osim što većinska podrška sutkinja i sudija govori u prilog ovome, uvođenje ove otežavajuće okolnosti predstavlja i međunarodni zahtjev, kako bi se pružila adekvatna pravna zaštita ženama koje zbog svoje uloge u društvu postaju posebne mete napada i nasilja.

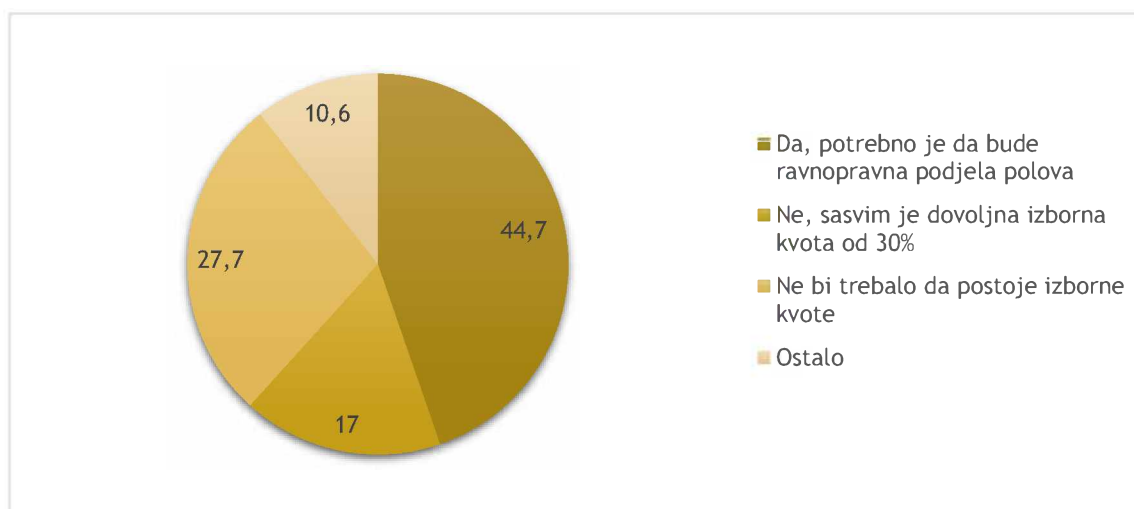
Grafikon 38: Stav sutkinja i sudija o tome da li prostituciju treba zabraniti s obzirom na činjenicu da se krivično djelo trgovina ljudima najčešće vrši u svrhu seksualne eksploatacije

Rezultati upitnika ukazuju na podijeljena mišljenja među sutkinjama i sudijama u vezi s pitanjem da li prostituciju treba zabraniti, s posebnim osvrtom na povezanost prostitucije i trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije. Najveći dio

ispitanika/ca, odnosno 46,8%, smatra da prostituciju treba zabraniti i propisati kazne kako za pružaoce tako i za kupce seksualnih usluga. Ovaj stav reflektuje zabrinutost zbog potencijalnog doprinosa prostitucije trgovini ljudima i eksploataciji, te potrebu za strogim zakonskim mjerama koje bi obeshrabrile ovu praksu. Dodatnih 8,5% ispitanika/ca, takođe, podržava zabranu prostitucije, ali s fokusom isključivo na kažnjavanje kupaca seksualnih usluga, što je pristup poznat kao "nordijski model" opisan u ovoj disertaciji. Ovaj model teži zaštititi osobe koje pružaju seksualne usluge, smatrajući ih žrtvama eksploatacije, dok se odgovornost isključivo stavlja na one koji koriste takve usluge. S druge strane, veliki procenat od 40,4% ispitanika/ca smatra da prostituciju treba legalizovati, što ukazuje na stav da bi legalizacija, uz odgovarajuću regulaciju, mogla doprinijeti smanjenju eksploatacije i povećanju zaštite prava osoba koje se bave prostitucijom. Ostali odgovori ukazuju na potrebu za dubljom analizom ovog kompleksnog pitanja, uz mogućnost da se prostitucija dozvoli u određenim, strogo kontrolisanim okolnostima i uslovima. Ova podijeljena mišljenja odražavaju složenost teme oslikanu i u teorijskim diskusijama ali i prikazanim komparativnim rješenjima u okviru ove disertacije, te i na potrebu za pažljivim razmatranjem pravnih, socijalnih i etičkih aspekata ovog pitanja. U svakom slučaju, rezultati upitnika ukazuju na potrebu za dubljom raspravom i analizom, uzimajući u obzir kako zaštitu ljudskih prava i sprečavanje trgovine ljudima, tako i društvene i ekonomske realnosti.

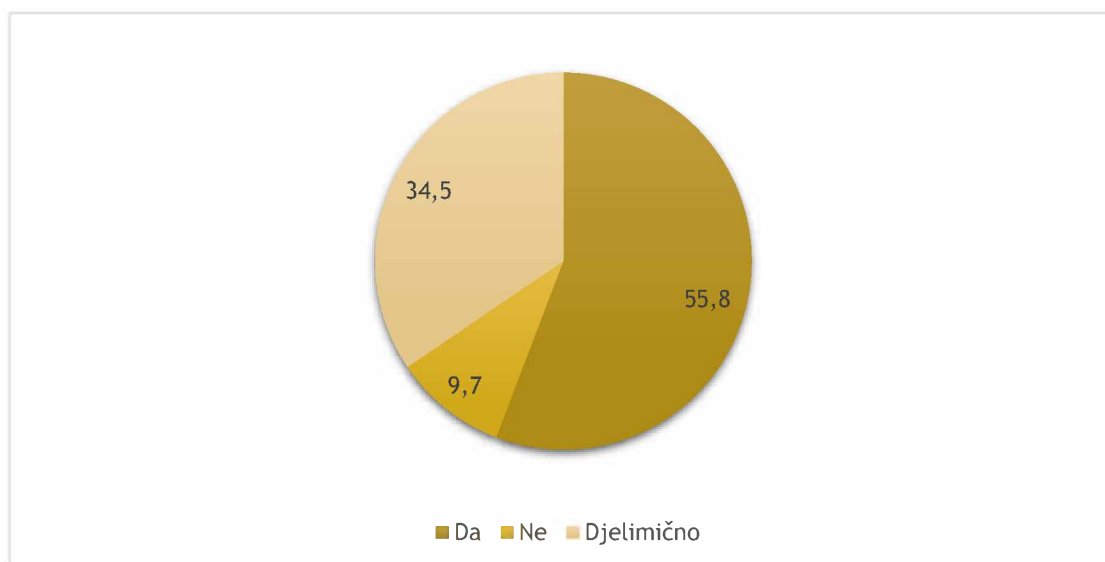
Grafikon 39: Stav sutkinja i sudija o tome da li izborne rodne kvote treba povećati na 50% i propisati da to važi i za konačan ishod u pogledu broja poslanica i poslanika u Skupštini Crne Gore, ne samo u pogledu izborne liste

Rezultati upitnika ukazuju na raznovrsna mišljenja sutkinja i sudija o pitanju povećanja izbornih rodnih kvota na 50% i osiguravanja da ta ravnopravnost bude

vidljiva ne samo na izbornim listama, već i u konačnom ishodu izbora. Najveći procenat ispitanih sutkinja i sudija, odnosno 44,7% podržava uvođenje ravnopravne podjele između polova u izbornim tijelima (50%). Ovaj stav reflektuje zalaganje za potpunu rodnu ravnopravnost u političkom odlučivanju, što je ključni korak ka većem učešću žena u političkom životu i donošenju odluka. Uvođenje ovakvih kvota moglo bi dodatno unaprijediti zastupljenost žena u Skupštini Crne Gore, gdje one trenutno čine manjinu, uprkos postojećim kvotama. Nasuprot tome, 17% sutkinja i sudija smatra da je trenutna kvota od 30% dovoljna, dok 27,7% njih vjeruje da uopšte ne bi trebalo da postoje izborne kvote. Dio ispitanika/ca u svojim odgovorima ističe da bi kvota mogla biti povećana na 40%, te, sa druge strane, da nije potrebno uvoditi kvote od 50% uzimajući u obzir da se muškarci tradicionalno više bave politikom. Ovo može sugerisati da ispitanici/e imaju stav da kvote narušavaju princip izbora ili da bi veće učešće žena trebalo da se prirodno razvija kroz društvene promjene. Ipak, treba ukazati da ovakvi stavovi, uz odgovore vezane za obavezu roditeljskog odsustva očeva, zapravo mogu ukazivati na patrijahalne i tradicionalne stavove sutkinja i sudija povodom uloge žene u crnogorskom društvu, što može biti zabrinjavajuće.

Grafikon 40: Stav sutkinja i sudija o tome da li je crnogorski pravni okvir u oblasti rodne ravnopravnosti posljedica “automatizovanog” transponovanja međunarodnih standarda iz ovog područja i da ne počiva na detaljnoj analizi trenutnog stanja i realnih potreba žena

Rezultati o stavovima sutkinja i sudija o crnogorskom pravnom okviru u oblasti rodne ravnopravnosti ukazuju na značajne sumnje u kvalitet i kontekstualnu prilagođenost tog okvira. Više od polovine ispitanih sutkinja i sudija, odnosno 55,8%

smatra da pravni okvir u oblasti rodne ravnopravnosti predstavlja rezultat „automatizovanog“ transponovanja međunarodnih standarda, a ne pažljive analize stvarnog stanja i potreba žena u Crnoj Gori. Dodatnih 34,5% smatra da je to djelimično tačno, što zajedno čini gotovo 90% onih koji prepoznaju određene slabosti u pristupu izgradnji pravnog okvira u ovom području. Samo 9,7% sutkinja i sudija smatra da pravni okvir počiva na detaljnoj analizi i realnim potrebama. Ovi rezultati ukazuju na percipiranu manjkavost u procesu implementacije međunarodnih standarda, gdje nedostatak lokalnog konteksta može dovesti do formalnih, ali ne i suštinskih promjena u pravnom sistemu. Automatizovano preuzimanje međunarodnih standarda bez dublje analize lokalnih socioekonomskih, kulturnih i pravnih specifičnosti može rezultirati zakonima koji nisu dovoljno efikasni u praksi. Takav pristup može stvoriti jaz između normativnog okvira i njegove primjene, što dodatno otežava postizanje ciljeva rodne ravnopravnosti. Sutkinje i sudije, kao osobe koje se direktno susrijeću s implementacijom ovih zakona, prepoznaju nedostatke i potrebu za temeljnijim istraživanjem i analizom prilikom kreiranja zakona. Ovo ukazuje na nužnost dublje participacije pravosudnih aktera u procesu donošenja zakona, kao i angažovanje eksperata iz oblasti rodne ravnopravnosti kako bi se osigurala primjenjivost zakonskih rješenja. Takođe, rezultati sugerišu potrebu za evaluacijom postojećih zakona i usklađivanjem sa stvarnim potrebama žena u Crnoj Gori, uz uvažavanje njihovog socio - kulturnog konteksta. Ova situacija nameće potrebu za strateškim reformama, koje bi uključivale dijalog između međunarodnih institucija, nacionalnih zakonodavaca i predstavnika pravosuđa, kako bi se osiguralo da pravni okvir ne bude samo formalno u skladu s međunarodnim standardima, već i suštinski relevantan i efikasan u lokalnom kontekstu, što predstavlja i vrlo važan apel ove disertacije.

6.6. IZAZOVI I KLJUČNE PREPORUKE SUTKINJA I SUDIJA

Na samom kraju upitnika, sutkinje i sudije mogli su da daju dodatne komentare, sugestije ili preporuke koje su vezane za oblast rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije. U tom pogledu, najvažniji rezultati upitnika sumirani su u pogledu sljedećih pitanja.

1. Koje preporuke sutkinje i sudije imaju za unaprjeđenje sudske prakse u cilju postizanja rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori?

Na osnovu rezultata upitnika, mogu se izdvojiti ključne preporuke i sugestije za unaprjeđenje sudske prakse u cilju postizanja rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Većina ispitanika/ca naglašava značaj edukacije i obuka, kao i primjenu međunarodnih standarda, dok se ističu i razni drugi aspekti koji mogu doprineti boljoj implementaciji

zakonodavnog okvira rodne ravnopravnosti. Česta preporuka koja se pojavljuje u odgovorima je potreba za više obuka i seminara na temu rodne ravnopravnosti. Ističe se važnost periodičnih obuka za sudije i tužioce, kao i za sve aktere u pravosudnom sistemu kako bi se stvorio što veći broj edukovanih stručnjaka/inja. Edukacija bi trebala da bude sveobuhvatna, obuhvatajući i multidisciplinarni pristup, koji bi uključivao različite sektore (npr. socijalne usluge, obrazovanje, zdravstvo). Takođe se preporučuje rodno osetljiva statistika kao alat za praćenje napretka i identifikovanje izazova, posebno u sudskoj praksi. Naglasili su i važnost primjene međunarodnih sudskih praksi i transponovanje međunarodnih standarda u domaću sudsku praksu što se često navodi kao ključni faktor za postizanje rodne ravnopravnosti. Ovo bi uključivalo dosljednu primjenu odluka međunarodnih sudova i usklađivanje sa evropskim i globalnim standardima. Preporučuje se i da sutkinje i sudije u svojim odlukama prepoznaju i adresiraju rodne nejednakosti, izbjegavaju stereotipe u obrazloženjima i koriste neutralan jezik koji je osjetljiv na rodna pitanja. Naglašena je i potreba za pooštavanje kaznene politike i ujednačavanjem sudske prakse, kao i održavanje obaveznih sastanka između prvostepenih i drugostepenih sudova, što se takođe spominje kao važan aspekt za postizanje ravnoteže i dosljednosti.

Iako se u nekim odgovorima ističe da su sudovi već učinili napredak u promociji rodne ravnopravnosti, mnogi ispitanici/e smatraju da bi i društvene organizacije, mediji, škole i porodica trebali imati aktivniju ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti i edukaciju mladih. Obrazovni sistem i porodično vaspitanje se spominju kao ključni faktori za promjenu društvenih normi i stavova prema rodnoj ravnopravnosti.

“Mislim da se već dosta učinilo, samim aktuelizovanjem ove teme, čime se umnogome utiče i na same nosioce pravosudnih funkcija, koji će sa većom pažnjom pristupati ovim slučajevima. Sudska praksa bi se dodatno mogla unaprijediti kroz dosljednu primjenu međunarodnih standarda, kao i uz povećane obuke i edukaciju sudija koji se bave ovim slučajevima, te posebno uz praćenje i analizu sudske prakse za predmete krivičnih djela i prekršaja kako bi se identifikovali problemi i dodatno radilo na njima. Takođe, potrebno je da sudske odluke budu napisane na način da se prepoznaju i adresiraju rodne nejednakosti, izbjegavati stereotipe u obrazloženjima i koristiti jezik koji osigurava neutralnost i osjetljivost prema rodnim pitanjima.”

Neki odgovori, dodatno, naglašavaju potrebu za jednakim pristupom i zaštitom za muške i ženske žrtve nasilja. Naglašava se da, iako su žene češće žrtve, treba obratiti pažnju i na muškarce kao žrtve nasilja, koji su često zanemareni u ovom kontekstu.

“Previše se govori i potencira zaštita žena, a nerijetko su i muškaci žrtve nasilja, odnosno dominantan je feminizam iako sam i sama žena”.

“Jednak pristup i ženama i muškarcima žrtvama nasilja, samo se govori o ženama žrtvama nasilja, što jeste češća pojava, ali se u potpunosti zanemaruju činjenice da su i muškari žrtve nasilja”

Rezultati upitnika ukazuju na širok spektar mišljenja, ali jasno ističu važnost edukacije, primjene međunarodnih standarda, i bolje zaštite žrtava nasilja. Za ostvarenje stvarne rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori potrebno je osigurati dosljednu implementaciju preporuka kroz obuke za sutkinje i sudije i druge relevantne aktere, kao i ugraditi rodno osjetljive pristupe u svakodnevnu praksu. Takođe, ključna je saradnja različitih sektora i institucija u društvu kako bi se ostvarili trajni pozitivni pomaci u pravcu ravnopravnosti.

2. Koji su glavni izazovi sa kojima se sutkinje i sudije suočavaju prilikom primjene domaćih zakona i međunarodnih standarda vezanih za rodnu ravnopravnost?

Iz nalaza upitnika o izazovima vezanim za primjenu domaćih zakona i međunarodnih standarda vezanih za rodnu ravnopravnost u Crnoj Gori, jasno se vidi da postoje brojni faktori koji otežavaju potpuno i dosljedno sprovođenje rodnih standarda u sudskoj praksi. Jedan od najistaknutijih izazova je prevelik obim posla, što često dovodi do nemogućnosti da se u dovoljnoj mjeri prate novine i aktuelnosti u pogledu međunarodnih rodnih standarda. Sutkinje i sudije često izražavaju mišljenje da im je teško da se u potpunosti upoznaju sa međunarodnim standardima, pa ih ni ne primjenjuju u dovoljnoj mjeri u praksi, i to zbog nedostatka vremena, velikog broja predmeta i preopterećenosti radom. Takođe, mnogi smatraju da sutkinje i sudije nisu dovoljno upoznate sa praksom međunarodnih sudova, što može ometati pravilnu primjenu tih standarda u domaćoj praksi. Iako su zakonska rešenja uglavnom prihvaćena, postojanje nedorečenosti domaćih propisa i izazovi u njihovoj primjeni često se navode kao problemi. Neki ispitanici/e smatraju da bi domaći zakoni, posebno oni vezani za nasilje u porodici, trebalo da budu prilagođeni specifičnostima crnogorskog društva, te da se praksa mora unaprijediti. Pored toga, postoji i mišljenje da je potrebno uskladiti prihvaćene međunarodne standarde sa domaćom sudskom praksom, kako bi se obezbijedila bolja primjena i smanjila mogućnost grešaka u tumačenju. Nedostatak institucionalne podrške i resursa, kao što su prostorni kapaciteti

ili sredstva za praćenje primjene izrečenih mjera, takođe se navode kao ozbiljni izazovi. Za učinkovito sprovođenje rodne ravnopravnosti potrebno je više institucionalne podrške sudovima, ali i adekvatna edukacija kako bi se sutkinjama i sudijama omogućilo da pravilno primijene zakone i međunarodne standarde u svakom slučaju. Neki ispitanici smatraju da bi sudovi mogli bolje koristiti mehanizme ravnoteže između poslovnog i privatnog života, čime bi se omogućilo da sutkinje i sudije i drugi pravosudni radnici bolje usklade svoj rad i obaveze. Takođe, nedostatak prostora za edukaciju i stalno učenje o međunarodnim standardima, uz preopterećenost brojem predmeta, dodatno otežavaju kvalitetnu primjenu tih standarda. U svakom slučaju, međunarodni standardi doprinose boljem znanju i donošenju odluka, ali njihova primjena nije jednostavna i suočava se s izazovima kao što su nedostatak resursa, preopterećenost i nedovoljna edukacija sudija. S obzirom na ove prepreke, potrebna su veća ulaganja u obuku i edukaciju kako bi sudovi mogli dosljedno primijeniti zakone o rodnoj ravnopravnosti u svojoj praksi, te koristiti međunarodne standarde na efikasan način.

“Treba se baviti razlozima, faktorima koji utiču na nasilje i rešavati ih. Ne opravdam nasilje bilo koje vrste. Ukazujem da se treba baviti i ponašanjem žene koje prethodi nasilju, zanemarivanje porodice i svojih obaveza, prevare, verbalne provokacije i uvrede koje najčešće prethode agresiji i slično.”

“Sposobne i ambiciozne žene, nijesu diskriminisane”.

“Trebalo bi što više aktuelizovati ovu temu”.

“Aktuelna tema o kojoj treba svakodnevno razgovarati”.

“Potrebno je uvesti rodnu ravnopravnost kao poseban predmet u osnovnoj i srednjoj školi”.

“Zaista smatram da apsolutno u svim segmentima društva rodna ravnopravnost treba da bude zastupljena”.

Rezultati istraživanja, dakle, pokazuju da postoji značajna raznolikost a nerijetko i potpuna suprotnost u stavovima sutkinja i sudija prema ovoj temi, kao i određen stepen nepoznavanja ili nedovoljno jasnog razumijevanja rodnih pitanja, kao i međunarodnih standarda u ovoj oblasti. Ovi nalazi ukazuju na potrebu za unaprjeđenjem edukativnih programa i obuka usmjerenih ka jačanju kapaciteta sudija za primjenu rodne perspektive u njihovom radu. Takođe, analiza otkriva ključne izazove s kojima se sutkinje i sudije suočavaju, uključujući nedovoljnu institucionalnu podršku, društvene

predrasude i ograničene resurse za sprovođenje reformi u ovoj oblasti. Ovo istraživanje, dakle, može imati značajan teorijski i praktični doprinos. Sa teorijskog aspekta, njime se može doprinijeti razumijevanju odnosa između sudske prakse i rodne ravnopravnosti, osvjetljavajući postojeću dinamiku između pravnih normi i sudske prakse. Sa praktičnog aspekta, nalazi ovog istraživanja mogu poslužiti kao osnova za kreiranje preporuka koje će unaprijediti rad sudova u cilju postizanja rodne ravnopravnosti. Takođe, rezultati mogu doprinijeti i oblikovanju politika i strategija koje će dodatno osnažiti institucionalne mehanizme za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori i, još važnije, mogu poslužiti kao opravdanje za što hitnije djelovanje u pogledu potrebnih zakonodavnih izmjena o kojima je bilo riječi u prethodnom poglavlju i disertaciji kao cjelini.

POGLAVLJE VII

KLJUČNI NALAZI ISTRAŽIVANJA:

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I OCJENE

7.1. OPŠTI OSVRT

Boginja Justicija je nesumjivo jedna od najprisutnijih slika u pravnoj ikonografiji. Dok ona predstavlja univerzalni simbol pravde i pravičnosti, rasprostranjen u svim djelovima svijeta, ideja da se pravo predstavlja u ženskom obliku izgleda potpuno čudno ili čak odbojno. Conaghan iskazuje sasvim legitimnu dilemu: zašto je pravda gotovo uvijek predstavljena kao žena, a postoji iznenađujući nedostatak prikaza prava u ženskom obliku?¹³¹⁹ Ovo, ni u jednom slučaju, ne znači da je rod bio ignorisan u pravnoj nauci. Ipak, pravo je, kao jedna od najvažnijih institucija društva koja prožima sve aspekte života ljudi, u velikom dijelu istorije služilo kao bastion za privilegije muškaraca i podaništva žena.

O rodnoj ravnopravnosti se, stoga, najčešće govori sa drugih aspekata, ali ne i sa aspekta prava, što ono primarno jeste. Conaghan prepoznaje postojanje ovog problema u cjelokupnoj jurisprudenciji, navodeći da je upravo značaj roda to što ga ne možemo vidjeti. Ona, naime, ističe činjenicu da rod “rijetko ima mjesto u pravnoj naučnoj literaturi, osim u feminističkoj pravnoj teoriji ili teorijama roda, seksualnosti i prava”, te da se “drugi teorijski pristupi povremeno mogu osvrnuti na rod, ali on, generalno, ne isplivava kao kategorija pravne značajnosti, osim u teorijskim angažmanima u kojima je namjerno istaknut; drugim riječima, osim ako se izričito ne traga za njim, malo je vjerovatno da će rod biti pronađen”.¹³²⁰ Kako primjećuje Conaghan, rodne norme i podjele nisu beznačajna dimenzija društvenog života i stvarnosti, a kako pravo održava tu društvenu stvarnost, rod treba da bude njegova izraženija karakteristika. Pravo je, neminovno, tvorac društvenih normi i određuje vrijednosti i principe po kojima se različiti postupci i ponašanja smatraju prihvatljivim ili ne, pa, stoga, mogu imati podsticajni ili obeshrabrujući efekat na ljudska prava žena. Navedeno, dakako, opravdava urgentno djelovanje feminističkih pravnih teoretičara i teoretičarki u svakom pravnom sistemu ponaosob, te se očekuje da rod, u konačnici, postane vidljiv u svim pravnim sistemima, pa i u crnogorskom.

¹³¹⁹ Joanne Conaghan, *Law and Gender*, Oxford University Press, Oxford, UK, 2013, str. 242.

¹³²⁰ Joanne Conaghan, *Law and Gender*, Oxford University Press, 2013, str. 168.

Sprovedeno istraživanje pokazalo je da je rod u crnogorskoj pravnoj nauci bio dugo ignorisan. Nepostojanje feminističke pravne literature, ali i nepoznavanje roda kao kategorije pravne značajnosti u crnogorskoj pravnoj nauci i sudskoj praksi posebno u pogledu rodno diferenciranih podataka, predstavljalo je veliku prepreku za sprovođenje ovog istraživanja. Oskudni izvori o pravnom položaju žena kroz istoriju i danas dodatno su otežavali analizu, izuzev radova nekolicine autora i autorki u nacionalnom kontekstu, među kojima se ističe prof. dr Petar Stojanović, koji se pionirski potrudio da sakupi ovakva štiva i da položaj žena u pravu ne ode u vječni zaborav. Ova disertacija je pokušala da izbrusi svoju vrijednost i da nastavi takvim koracima, sa nadom da u budućnosti neće više biti potrebe za "traganjem" za rodnom i da će on postati jasno prepoznatljiv u crnogorskoj jurisprudenciji. U tom smislu, ovo istraživanje ne samo da popunjava akademsku prazninu, briše prašinu sa stranica starih radova o položaju crnogorske žene, već ima za cilj i da postavi temelje za dalju elaboraciju i razvoj ove oblasti u crnogorskoj jurisprudenciji.

Kako tvrde Severi i Lauris, feministička istraživanja uključuju složen proces korišćenja metoda zasnovanih na feminističkoj metodologiji i epistemologiji koje omogućavaju formiranje pitanja, prikupljanje informacija i donošenje zaključaka na osnovu analiza koje nisu androcentrične i diskriminatorne.¹³²¹ Bilo je, stoga, od suštinske važnosti tragati za seksističkim predrasudama i ukazivati na njih u svakoj fazi procesa ovog istraživanja, pa je ova disertacija preispitala višeslojnu povezanost između roda i crnogorske jurisprudencije. Kroz analizu međunarodnih pravnih standarda, komparativnih legislativnih rješenja i sudske prakse, kao i domaće jurisprudencije, istraživanje je ponudilo jedinstven pregled ključnih izazova i perspektiva. Posebna pažnja bila je posvećena dubokoj analizi i evaluaciji zakonodavnih i sudskih praksi u odabranim područjima koji predstavljaju važan fundament za razumijevanje kompleksnosti rodne ravnopravnosti u crnogorskom kontekstu. Imajući u vidu sve navedeno, u zaključnim razmatranjima se ne sublimira cjelina materije isključivo na nivou deskripcije, već se izdvajaju najvažniji rezultati istraživanja u kontekstu sprovedene analize legislative i sudske prakse u smislu nacionalne relevantnosti disertacije, kao i u kontekstu međunarodne relevantnosti disertacije sa akcentom na teorijski značaj sprovedenog istraživanja u tom pogledu.

Ovdje se, dakle, nude odgovori na istraživačka pitanja i hipoteze disertacije, i daje odgovor na pitanje: **Da li je postojeći pravni okvir adekvatan za postizanje rodne**

¹³²¹ Više o tome: Fabiana Cristina Severi, Elida Lauris, "E se os métodos feministas falassem: um debate epistemológico e metodológico sobre a pesquisa jurídica feminista no Brasil", A.G.M. Braga, R.L. Igreja and R. Cappi (orgs.), *Pesquisar empiricamente o direito II: percursos metodológicos e horizontes de análise*, São Paulo: Rede de Estudos Empíricos em Direito, 2022.

ravnopravnosti i šta je u tom smislu potrebno uraditi za ostvarivanje ovog ljudskog prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi?

7.2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA: NACIONALNA RELEVANTNOST

7.2.1. NASILJE NAD ŽENAMA I NASILJE U PORODICI¹³²²

Postojanje zakonskog odgovora na nasilje nad ženama i nasilje u porodici za mnoge predstavlja veliku pobjedu samu po sebi. I to ne čudi, jer je istorijski posmatrano rodno zasnovano nasilje i nasilje u porodici oduvijek bilo tretirano kao privatna i porodična stvar koja bi trebala da se drži u tajnosti i daleko od društvenog saznanja. Ako se izuzmu policija i vojska, porodica se smatra najnasilnijom grupom u društvu, u kojoj osoba “ima više šansi da bude ubijena i povrijeđena, nego u bilo kojoj drugoj društvenoj sredini”¹³²³. Posljedice rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici su veoma ozbiljne. One se ne ispoljavaju samo u odnosu na žrtvu, već i na članove porodice u kojoj se nasilje vrši i na cjelokupnu društvenu zajednicu, te je ovaj fenomen nesumnjivo društveno uslovljena pojava, a ne individualan poremećaj¹³²⁴ i tako ga treba i promatrati.

Već decenijama literatura o nasilju nad ženama i nasilju u porodici ističe istraživanja o tome kako sistem pravosuđa tretira ove vrste predmeta. Brojne studije istraživale su perspektive žrtve o izazovima procesuiranja ovih slučajeva¹³²⁵, kao i odlučivanje sudija i tužilaca povodom ovih predmeta¹³²⁶. Ovi predmeti se zahvaljujući društvenoj tradiciji ali i praksi pravosudnih organa suočavaju sa bezbroj pravnih i društvenih prepreka. Istraživanja pokazuju velike probleme u legislativi i praksi zbog prirode i osjetljivosti ovih predmeta, a od straha od osude sredine u kojoj žrtva živi, straha od nasilnika, ili zbog nepovjerenja u pravni sistem, nasilje se u velikom procentu slučajeva čak i ne prijavljuje¹³²⁷, ovi se predmeti prelako otpuštaju ili se počinioci

¹³²² Objavljen dio ovog istraživanja: Milena Aćimić Remiković, “Nasilje u porodici: prekršaj ili krivično djelo?”, *Zbornik radova “Pravo između stvaranja i tumačenja”*, Sarajevo, 283 - 305, 2022.

¹³²³ Richar Gelles, *Intimate Violence in Families*, SAGE Publications, London, 1997, str. 124.

¹³²⁴ Marija Lukić, Sladana Jovanović, *Drugo je porodica- Nasilje u porodici- nasilje u prisustvu vlasti*, Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd, 2011, str. 13.

¹³²⁵ Pogledati: Ronet Bachman, “The Factors Related to rape Reporting Behavior and Arrest: New Evidence from the National Crime Victimization Survey”, *Criminal Justice and Behavior*, SAGE Publications, 25, 1998, 8-29; Patricia Tjaden, Nancy Thoennes, “Prevalence and consequences of male-to-female and female-to-male intimate partner violence as measured by the National Violence Against Women Survey”, *Violence Against Women*, 6(2), 2000, 142–161.

¹³²⁶ Pogledati: James Ptacek, *Battered Women in the Courtroom: The Power of Judicial Responses*, Northeastern University Press, New York, 1999;

Evan Stark, “Insults, injury, and injustice: Rethinking state intervention in domestic violence cases”, *Violence Against Women*, 10(11), 2004, 1302–1330.

¹³²⁷ Marija Draškić, “Nasilje u porodici: prva presuda Vrhovnog suda Srbije”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 2/2008, Beograd, 2008, str. 343;

nasilja podvrgavaju blagim tretmanima¹³²⁸. Problemi postoje i tokom trajanja postupaka jer žrtve često imaju probleme sa prijetnjama počinitelaca¹³²⁹ i strah od odmazde počinitelaca¹³³⁰. Pored toga, žrtve ovaj postupak često doživljavaju ponižavajućim, a zbog odnosa žrtve i nasilnika, život žrtve i njena prošlost vrlo često su uključeni u sudski spor.¹³³¹ Kao rezultat svega navedenog, ovi slučajevi se i dalje blago tretiraju, te problem nasilja nad ženama i nasilja u porodici i dalje egzistira u društvu.¹³³²

Ovo posebno važi za zemlje patrijahalnog nasljeđa kojeg Weber definiše kao “najvažniju vrstu dominacije na kojoj počiva legitimitet tradicija, a podrazumijeva autoritet oca, muža, starijeg u kući, starijeg brata nad ostalim članovima porodice...”¹³³³. Patrijarhat, dakle, obuhvata vjerovanja, norme i vijednosti o statusu i ulozi pojedinaca u porodici i društvu. U tom smislu, nasilje predstavlja prirodnu posljedicu društveno konstruisanog patrijahalnog sistema koji je dugo vremena bio institucionalno podržan. Upravo patrijarhat dominira u crnogorskoj kulturi i tradiciji gdje permanentno vladaju stereotipi o rodnim ulogama. Žene u Crnoj Gori najčešće ne govore o nasilju i trpe ga zbog brige o djeci, materijalne zavisnosti, osjećaja stida, nedostatka podrške okoline i slično, uz dobro poznate rečenice “ćuti, i ja sam trpjela” ili “žena je stvorena da trpi”.¹³³⁴ One, takođe, potvrđuju navode iz stručne literature i ukazuju na ponovno viktimiziranje tokom istražnih postupaka, kao što su dugotrajna i iscrpljujuća ispitivanja, ponižavajući komentari i pretpostavke, pritisak na pomirenje i mogućnost podnošenja optužbi za postupke samoodbrane.¹³³⁵ Istraživanja u Crnoj Gori pokazuju da su ljudi svjesni da je nasilje u porodici veoma prisutno, ali da se o njemu uglavnom ćuti. Ne samo da se o nasilju ćuti, već neki smatraju da je ono čak i opravdano, posebno kada su u pitanju bračni ili partnerski odnosi. I u situacijama kada

Izveštaj- Monitoring i izvještavanje o aktivnostima pravnih institucija u Srbiji i oblastima organizovanog kriminala, ratnih zločina, diskriminacije i nasilja u porodici, Beogradski centar za ljudska prava: svaki dvadeseti slučaj nasilja se prijavljuje.

¹³²⁸ Pogledati: Currul Dykeman, *Domestic Violence Case Processing: A serious crime or a waste of a precious time?*, LFB Scholarly Publishing, El Paso, 2014.

¹³²⁹ Pogledati: Karla Fischer, Mary Rose, “When “enough is enough”: Battered women's decision making around court orders of protection”, *Crime and Delinquency*, 41, 1995, 414–428.

¹³³⁰ Pogledati: Daniel Mears, Matthew Carlson, George Holden, Susan Harris, “Reducing domestic violence revictimization: The effects of individual and contextual factors and type of legal intervention”, *Journal of Interpersonal Violence*, 16(12), 2001, 1260–1283;

¹³³¹ Pogledati: Currul Dykeman, *Domestic Violence Case Processing: A serious crime or a waste of a precious time?*, 2014.

¹³³² Ibid.

¹³³³ Hans Gerth, C. Wright Mill (ur.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York, 1946, str. 296.

¹³³⁴ Pogledati: Jelena Radulović, Agima Ljaljević, *Rodna ravnopravnost i zdravlje žena u Crnoj Gori*, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić, Podgorica, 2009.

¹³³⁵ Sprovođenje zakonodavstva vezanog za zaštitu od nasilja u Crnoj Gori, 25 i 91.

se nasilje prijavi, vrlo često se dešava da se iz različitih razloga odustane od gonjenja, naročito ukoliko žrtva ima zajedničku djecu sa nasilnikom ili ekonomski zavisi od njega.¹³³⁶ Osim partnerskog nasilja, na tolerantnost prema nasilju ukazuje i činjenica da je fizičko kažnjavanje djece jedan od uobičajenih vidova načina vaspitavanja.¹³³⁷

Ovako konstruisan patrijahalni sistem, sa čvrsto utemeljenim predrasudama i stereotipima kada su u pitanju porodični odnosi i nasilje u njima, zahtijeva adekvatan pravni odgovor i zaštitu žrtava u ovim postupcima. Feministkinje su dugo smatrale da je pravna intervencija neophodna za zaštitu žena koje su bile izložene nasilju, te da pravne norme igraju veliku ulogu u sprječavanju i suzbijanju nasilja.¹³³⁸ S obzirom na karakter i prirodu crnogorskog društva, adekvatan pravni okvir za borbu protiv nasilja predstavlja, dakle, imperativ u njegovom sprječavanju i suzbijanju.

Zahvaljujući nastojanjima da se postojeći pravni okvir harmonizuje sa međunarodnim rodnim standardima kao i višegodišnjem sistematskom javnom zagovaranju, lobiranju ženskih nevladinih organizacija i istraživanjima iz ove oblasti, Crna Gora je otpočela proces uobličavanja svog pravnog sistema za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Zapravo, ovo je do prije dvije decenije bilo tabu tema o kojoj se nije govorilo i o kojoj nije bilo podataka jer se o istom nije vodila službena statistika. Prihvatajući svoje međunarodne obaveze, Crna Gora je pokrenula čitav niz procesa kojima svoj pravni sistem prilagođava i problematici nasilja nad ženama i nasilja u porodici. U stvari, izgradnja pravnog sistema za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja predstavlja ništa drugo do ispunjavanje međunarodnih obaveza Crne Gore da zaštiti pravo na život, slobodu i ličnu sigurnost te da u tom smislu spriječi svaki oblik i vrstu nasilja i da žrtvama pruži odgovarajuću zaštitu. Prihvatanjem tih obaveza, a u skladu sa Ustavom Crne Gore, usvojen je veliki broj normativnih akata koji uređuju oblast nasilja nad ženama i nasilja u porodici. U Crnoj Gori ovu oblast prvenstveno pokriva Krivični zakonik, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i Zakon o krivičnom postupku, kao i Zakon o prekršajima, koji su, uz sudsku praksu u ovom području, analizirani u ovoj disertaciji.

Tokom proteklih godina, naime, usvajane su značajne izmjene i dopune Krivičnog zakonika kojim se on usklađivao sa evropskim i međunarodnim standardima iz različitih oblasti. U području rodne ravnopravnosti, Krivični zakonik ima neprocjenjivu ulogu i značaj, posebno u pogledu harmonizacije sa konvencijama Savjeta Evrope, u

¹³³⁶ Prema Studiji o nasilju u porodici i nasilju nad ženama 2012. godine.

¹³³⁷ Prema MICS istraživanju UNICEF-a i MONSTAT-a: 69,8% djece starosti od 1 – 14 godina bilo je izloženo mentalnog agresiji ili fizičkom kažnjavanju tokom prethodnog mjeseca.

¹³³⁸ Leigh Goodmark, *A troubled marriage: Domestic Violence and legal system*, New York University Press, 2012, 16.

prvom redu Istanbulske konvencijom, kao i standardima Evropskog suda za ljudska prava, Direktivom o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, kao i drugim relevantnim međunarodnim dokumentima u ovoj oblasti. U pogledu rodne ravnopravnosti od važnosti je bilo sprovođenje analize sljedećih krivičnih djela: sakaćenje ženskih genitalija (151a), prinudna sterilizacija (151b), povredna ravnopravnosti (159), proganjanje (168a), zloupotreba tuđeg snimka, fotografije, portreta, audio zapisa ili spisa sa seksualno eksplicitnim sadržajem (175a), silovanje (204), obljuba nad nemoćnim licem (205), obljuba nad djetetom mlađim od četrnaest godina (206), obljuba zloupotrebom položaja (207), nedozvoljene polne radnje (208), podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (209), posredovanje u vršenju prostitucije (210), iskorišćavanje djece za pornografiju (211), navođenje djeteta da prisustvuje vršenju krivičnih djela protiv polne slobode (211a), mamljenje djeteta mlađeg od četrnaest godina u cilju vršenja krivičnog djela protiv polne slobode (211b), seksualno uznemiravanje (211c), prinudno zaključenje braka, vanbračne zajednice ili životnog partnerstva lica istog pola (214a), vanbračna zajednica sa maloljetnikom (216), nasilje u porodici ili porodničkoj zajednici (220), trgovina ljudima (član 444), kao i prodaja djece (445a).

Analiza je ukazala da su uvedene značajne promjene kojim se štite prava žena i smanjuju rodne nejednakosti, naročito u oblastima zaštite od rodno zasnovanog nasilja i eksploatacije. Uvođenjem novih odredbi koje se direktno odnose na zaštitu ženskih prava, kao što je, recimo, zaštita od seksualnog uznemiravanja što je predstavljao i jedan od važnih zahtjeva Istanbulske konvencije ili jasnije razgraničenje između nasilja u porodici kao krivičnog djela u odnosu na prekršaj. Krivični zakonik, dakle, pruža jaču pravnu osnovu za sankcionisanje i prevenciju rodno zasnovanog nasilja čime je jasno ukazana odlučnost zakonotvorca da se bori protiv kršenja prava žena čime se stvara društveno okruženje u kojem su žene manje izložene nasilju i diskriminaciji. Ipak, analizom odredbi ovog zakonika jasno je da je put još uvijek dug, te da postoje ozbiljni prostori za poboljšanjem i jačanjem legislativnog i sudskog odgovora na nasilje nad ženama i nasilje u porodici.

U okviru Krivičnog zakonika koji se odnosi na krivična djela protiv života i tijela analizirana su djela koja se odnose na ubistva u pogledu ispitivanja potrebe inkriminisanja femicida, kao i članovi koji se odnose na sakaćenje ženskih genitalija (151a) i prinudnu sterilizaciju (151b). Pozdravljena je odluka zakonodavca da odgovori zahtjevu Istanbulske konvencije i inkriminiše ova dva djela. Prema zvaničnim podacima iz sudske prakse, u protekle tri godine nije zabilježen niti jedan predmet u radu koji se odnosio na njih. U pogledu ispitivanja potrebe inkriminisanja femicida,

posvećena je posebna pažnja kako analizi članova 143 koji se odnosi na ubistvo i 144 koji se odnosi na teško ubistvo, tako i analizi člana 220 koji propisuje kvalifikovani oblik djela nasilja u porodici ako je nastupila smrt žrtve, te sudske prakse u ovom pogledu. Utvrđeno je da, naime, aktuelno zakonodavno rješenje zasigurno dovodi do dilema u pravnoj kvalifikaciji ubistva člana porodice jer ista može biti procesuirana po članu 220 sa blaže propisanom kaznom ili po članu 144 sa strožijom kaznom, u zavisnosti od pravne kvalifikacije, što otvara prostor za subjektivnost u radu pravosudnih organa. U svakom slučaju, jasno je da je potrebna dodatna konsolidacija i unifikacija ovih članova u navedenom kontekstu.

Osim toga, u skladu sa međunarodnim okvirom i analiziranim primjerima dobre prakse u komparativnom poglavlju ove disertacije, jasno je da postoji prostor za dopunom člana 144 Krivičnog zakonika i prostor za poboljšanjem ove oblasti. Naime, vidno je da odredbe o teškom ubistvu pružaju okvir za kvalifikaciju djela na osnovu specifičnih okolnosti, ali nijedno od njih ne obuhvata rodno zasnovane motive kao posebnu kategoriju. U tom pogledu, moguće je izvršiti dopunu ovog člana tako što će se femicid prepoznati kao poseban oblik teškog ubistva, odnosno kao lišavanje života žene iz rodno zasnovanih razloga, uključujući mržnju prema ženama (mizoginiju), odbijanje veze, ljubomoru, kontrolu ili bilo koji drugi vid izražavanja moći nad ženom. Sa druge strane, moguće je inkriminisati femicid kao zasebno krivično djelo priznajući ga kao poseban fenomen sa specifičnim društvenim i kulturnim korijenima u rodnoj nejednakosti i nadmoći muškaraca nad ženama. Ovako nešto bi, u oba slučaja, uticalo na efikasnije procesuiranje ovih slučajeva jer bi pravosudni organi mogli lakše da identifikuju i kvalifikuju femicid, dok bi se istovremeno ispoštovala međunarodna obaveza praćenja femicida, vođenje statističkih podataka i analize ovog fenomena, što bi omogućilo sveobuhvatniji pristup ovom ozbiljnom društvenom problemu.

U okviru dijela Krivičnog zakonika koji se odnosi na krivična djela protiv sloboda i prava čovjeka i građana, značajno je nekoliko članova i to: povreda ravnopravnosti (član 159) u kojem se prepoznaje pol kao osnov povrede, zlostavljanje (član 166a), ugrožavanje sigurnosti (član 168), proganjanje (član 168a), kao i zloupotreba tuđeg snimka, fotografije, portreta, audio zapisa ili spisa sa seksualno eksplicitnim sadržajem (član 175a). U pogledu članova 159, 166a i 168 zaključeno je da nije bilo predmeta u sudskoj praksi u proteklih nekoliko godina, pa ovi članovi nisu detaljno analizirani. U svakom slučaju, osim člana 159, nijedan drugi član ne prepoznaje rodnu dimenziju niti su ova djela tretirana posebno kao oblik rodno zasnovanog nasilja, što ona nedvosmisleno predstavljaju. Inače, nepostojanje sudskih predmeta nužno ne mora da znači da nema izvršenja ovih djela, već to može ukazivati na nedovoljnu svijest žrtava

o pravnoj zaštiti ali i strahu od ponovljene viktimizacije i društvene stigmatizacije. U tom pogledu, u donošenju konačnih sudova i zaključaka treba biti oprezan i dozvoliti protok dodatnog vremena i mogućnost sudskoj praksi da se adekvatno razvije i realizuje u ovom kontekstu.

Pohvaljeno je, osim toga, inkriminisanje proganjanja i zloupotrebe tuđih snimaka, fotografija, portreta, audio zapisa ili spisa sa seksualno eksplicitnim sadržajem, kao odgovora na međunarodne zahtjeve u ovoj oblasti. Iako je ovim inkriminisanjem odgovoreno relevantnim međunarodnim zahtjevima, u prvom redu, Istanbulskoj konvenciji, opet se naglašava izostanak rodne dimenzije kako člana 168a, tako i člana 175a, jer su žene te koje su nesrazmjerno češće žrtve ovih djela zbog čega je posebno važno i ovdje voditi rodnu diferenciranu statistiku radi praćenja i analize ovih krivičnih djela u praksi. U pogledu proganjanja, iako je zakonodavno rješenje dosta fleksibilno, nedovoljno je precizirano u pogledu izvršenja ovog djela putem interneta (cyberstalking), pa je u skladu sa Direktivom Evropske unije o nasilju nad ženama i nasilju u porodici, potrebno izvršiti dodatno usaglašavanje u ovom pogledu. Sve to, posebno imajući u vidu rastuću digitalnu povezanost, pa je preciziranje kaznenih odredbi za online proganjanje od ključnog značaja. Iz dostupnih podataka sudske prakse povodom ovog člana, primjetan je trend porasta prijavljenih i obrađenih slučajeva što može ukazivati na povećanu svijest žrtava rezultirajući većim brojem prijava proganjanja. Iako je broj prijava porastao, broj osuđujućih presuda je oscilirao, što može ukazivati na poteškoće u dokazivanju ovih slučajeva, u prilog čemu se može istaći i postojanje većeg broja neriješenih predmeta na praćenom godišnjem nivou, čime se dodatno sugerise postojanje izazova u pravosudnom sistemu u vezi sa obradom ovih slučajeva. Osim toga, očekivano je nizak udio žena počinioca ovog krivičnog djela za razliku od muškaraca koji su još odavno prepoznati kao češći počinioci istog. Sa druge strane, uprkos postojanju pravne inkriminacije člana 175a, u prethodne tri godine nije bilo prijavljenih slučajeva.

U pogledu krivičnih djela protiv polne slobode analizirana su sljedeća krivična djela: silovanje (204), obljuba nad nemoćnim licem (205), obljuba nad djetetom mlađim od četrnaest godina (206), obljuba zloupotrebom položaja (207), nedozvoljene polne radnje (208), podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (209), posredovanje u vršenju prostitucije (210), iskorišćavanje djece za pornografiju (211), navođenje djeteta da prisustvuje vršenju krivičnih djela protiv polne slobode (211a), mamljenje djeteta mlađeg od četrnaest godina u cilju vršenja krivičnih djela protiv polne slobode (211b) i seksualno uznemiravanje (211c).

Pohvalno je što je zakonodavac sankcionisao i adekvatno izmijenio krivično djelo silovanja ali, i pored zahtjeva od strane nevladinih organizacija koje su se pozivale na odredbe Istanbulske konvencije, nije prepoznata potreba izmjene ovog člana u smislu upotrebe koncepta afirmativnog pristanka. Naime, izraz “bez pristanka” koji se koristi u definisanju osnovnog oblika ovog djela nije dovoljno precizan i može stvarati nedosljednosti i proizvoljnost tumačenja u praksi. Moderna praksa u zakonodavstvima mnogih zemalja koristi koncept afirmativnog pristanka gdje je seksualni čin dozvoljen samo ako postoji jasna, dobrovoljna i precizno izrečena saglasnost. Takođe, propust je vidljiv i u pogledu inkriminisanja silovanja u braku iako je to jasan i precizan zahtjev Istanbulske konvencije. Ovaj propust ima značajne pravne, društvene i rodne implikacije. Prvo, izostavljanje silovanja u braku perpetuiira društveni mit da brak automatski podrazumijeva pristanak na seksualne odnose, zanemarujući činjenicu da je pristanak ključan u svakom seksualnom odnosu, bez obzira na bračni status. Drugo, silovanje u braku nesrazmjerno pogađa žene, čineći ga jednim od oblika rodno zasnovanog nasilja. Na kraju, ne manje važno, tradicionalna pravna i društvena percepcija braka kao “privatne sfere” često se koristi za opravdanje isključivanja ovakvih djela iz krivičnih zakona čime se umnogome ograničava zaštita žrtava. Potrebno je, dakle, definisati silovanje kao svaki seksualni odnos bez jasnog, slobodnog i dobrovoljnog pristanka, uključujući bračni ili vanbračni odnos, odnosno bez obzira na bračni status.

Analiza sudske prakse krivičnih djela protiv polne slobode ukazuje na blagu kaznenu politiku koju je u pogledu svih ovih djela potrebno razmotriti, kao i činjenicu da je ovakva djela u gotovo svim slučajevima, osim u jednom, izvršio muškarac. Imajući u vidu da ona češće pogađaju žene zbog njihovih polnih i rodnih karakteristika, valjalo bi posebno razmotriti prepoznavanje te činjenice u ovom zakoniku, odnosno da se jasno prepozna rodna dimenzija ovih krivičnih djela. Evidentan je nedostatak podataka o žrtvama, sa posebnim akcentom na pol, ali i starost, povezanost s počiniocem i druge karakteristike, što ograničava mogućnost dublje analize i razvoja ciljanih intervencija. Zbog toga je uvođenje obaveznog prikupljanja rodno diferenciranih podataka primat za sva krivična djela, ne samo za krivična djela protiv polne slobode.

Slično je i sa krivičnim djelima protiv braka i porodice, odnosno prinudim zaključenjem braka, vanbračne zajednice ili životnog partnerstva lica istog pola (član 214a) i vanbračnom zajednicom sa maloljetnikom (član 216). I u slučaju ovih krivičnih djela evidentno je postojanje blage kaznene politike, kao i nedostataka rodno osjetljivih podataka, te neprepoznavanje ovih krivičnih djela kao djela sa posebnom rodnom

dimenzijom. U pogledu člana 214a u posljednje tri godine nije zabilježen ni jedan slučaj u sudskoj praksi, što može dovesti do pogrešnog zaključka da prinudni brakovi u Crnoj Gori ne postoje. Ova činjenica, svakako, ne govori u prilog tome, ali zasigurno govori da je teško skršiti patrijahalne lance u kontekstu ovog problema, posebno u manjim zajednicama koje su dobro utemeljene na tradiciji i kulturi.¹³³⁹ U pogledu člana 216 vidan je izrazito bitan propust zakonodavca koji je u posljednjem stavu omogućio obustavu gonjenja vanbračne zajednice sa maloljetnikom, ako se brak zaključi, dakle, ukida se krivična odgovornost zaključenjem braka, što predstavlja vrlo problematičnu odredbu, a vrlo vjerovatno i kontradiktornu prethodnom analiziranom članu ovog zakonika, posebno ako je ovo djelo izvršeno pod silom ili prijetnjom. Na ovaj način postoji mogućnost da se normalizuje eksploatacija maloljetnika i legitimišu prisilni i dječiji brakovi. Ovakvo zakonodavno rješenje je u potpunoj suprotnosti sa međunarodnim standardima, u prvom redu Konvencijom o pravima djeteta i Istanbulsom konvencijom u kojoj se eksplicitno zabranjuju dječiji brakovi. Uz to, mogućnost obustave gonjenja zaključenjem braka otvara prostor za zloupotrebu i može obeshrabiti pravosudne organe u procesuiranju, te je potrebno u potpunosti ukloniti ovaj stav iz Krivičnog zakonika jer se ne smije slati obeshrabrujuća poruka da je brak iznad prava djeteta, jer nije i ne smije biti.

Analizirajući sve ove odredbe, ponavlja se isti obrazac neprepoznavanja rodne dimenzije ovih krivičnih djela kao i nedostupnosti rodno osjetljivih podataka, za šta postoji izričita obaveza u skladu sa Zakonom o rodnoj ravnopravnosti. S tim u vezi, potrebno je da sudske instance pronađu adekvatan način na osnovu kojeg će ovu evidenciju voditi na mjesečnom i godišnjem nivou, te olakšati istraživanja i praćenje ovih krivičnih djela sa specifičnom rodnom dimenzijom u budućnosti jer je to, nadasve, njihova zakonska obaveza, a onda i prijeka potreba kako bi se pratili, analizirali i adekvatno procesuirali slučajevi nasilja nad ženama.

Problematična je, takođe, i kaznena politika u svim segmentima ovih odredbi. Iz relevantnih međunarodnih dokumenata i preporuka može se zaključiti da se od država potpisnica zahtjeva da kazne koje propisuju u svoja nacionalna zakonodavstva budu srazmjerne težini krivičnih djela, te bi zakonski okvir trebao da predvidi teže kazne za krivična djela koja uključuju porodično nasilje od onih kazni koje su propisane za slična krivična djela nasilja koja su počinjena van porodičnog okvira.¹³⁴⁰ Stoga, potrebno je

¹³³⁹ Pogledati: Sprječavanje dječijih brakova u Crnoj Gori, UNICEF, 2017, dostupno na: <https://www.unicef.org/montenegro/media/2601/file/MNE-media-MNEpublication24.pdf> (pristupljeno 28.11.2024. godine).

¹³⁴⁰ Priručnik UN Women iz 2012. godine za zakonske propise o nasilju nad ženama, fusnota 17, odeljak 3.11.1: <https://www.unwomen.org/>

da se kaznena politika pooštri za ona krivična djela koja su učinjena u porodičnom okruženju. Takođe, član 46 Istanbulske konvencije navodi niz okolnosti koje se trebaju uzeti u obzir kao otežavajuće okolnosti,¹³⁴¹ kao i Direktiva Evropske unije o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici.¹³⁴² Za razliku od okolnosti sadržanih u ovim međunarodnim dokumentima, Krivični zakonik Crne Gore samo povremeno sadrži neke od otežavajućih okolnosti za krivična djela, recimo, kada je djelo počinjeno na štetu maloljetnog lica, djeteta, trudnice ili člana porodice (npr. obljuba maloljetnika ili djeteta, obljuba zloupotrebom položaja, teško ubistvo kada se počini protiv trudnice ili člana porodice). S obzirom na Zaključke Komiteta UN za sprječavanje torture¹³⁴³ i CEDAW Komiteta¹³⁴⁴, u kojima se navodi da se u Crnoj Gori učinocima djela nasilja nad ženama i nasilja u porodici izriču samo blage kazne, moraju postojati jasne i unificirane smjernice za odmjeravanje kazne kako bi se u tom smislu doprinijelo normalizaciji sankcija izrečenih za djela nasilja nad ženama i nasilja u porodici.¹³⁴⁵ Analiza statističkih podataka sudova i državnog tužilaštva, bez obzira na postojeće kaznene mjere, ukazuje na postojanje blage kaznene politike u crnogorskom pravosudnom sistemu, pri čemu većinu krivičnih sankcija za nasilje u porodici čine uslovne osude, novčane kazne, rad u javnom interesu i slično. Ovo je u praksi pokazano kao nešto neefikasno i nešto što ne doprinosi ostvarivanju svrhe izricanja krivične sankcije.¹³⁴⁶

Takođe, na putu ka uspješnoj borbi protiv porodičnog nasilja, crnogorsko zakonodavstvo susrijetalo se sa velikim problemom u legislativi i praksi povodom tretiranja slučajeva nasilja u porodici, te niza problema koji su se tim povodom javljali. Postojalo je, naime, preklapanje odredaba Krivičnog zakonika sa odredbama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u pogledu kvalifikacije djela nasilja u porodici. Ovakvo zakonodavno rješenje posljedično je stvaralo dvije vrste problema: prvi, koji se odnosio na sam zakonodavni okvir i drugi, koji se ticao sprovođenja postojećih zakona iz oblasti nasilja u porodici u praksi. Bilo je nejasno da li se djelo nasilja u porodici treba

/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2012/12/unw_legislation-handbook%20pdf.pdf?la=en&vs=1502.

¹³⁴¹ Član 46 Istanbulske konvencije upućuje na otežavajuće okolnosti poput situacija kada se nasilje vrši u porodičnom okruženju, u prisustvu djeteta ili na štetu lica koje je posebno ranjivo usjed konkretnih okolnosti, zatim ako je djelo ili povezana djela ponovljeno, kada je djelo učinjeno na štetu djeteta, kada je prethodilo ili ga je pratilo ekstremno nasilje itd.

¹³⁴² Pogledati Poglavlje III, podnaslov 3.4.1.3. Direktive u oblasti nasilja nad ženama i nasilja u porodici, u kojem su nabrojane otežavajuće okolnosti prema Direktivi o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici.

¹³⁴³ Zaključna zapažanja UNCAT Komiteta za Crnu Goru, 2014, paragraf 19.

¹³⁴⁴ Zaključna zapažanja CEDAW Komiteta za Crnu Goru iz 2011. paragraf 18.

¹³⁴⁵ Ovo je istankuto još u Mišljenju o uticaju ratifikacije Konvencije SE o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici na zakonske propise u Crnoj Gori, str. 45, prema odeljku 3.11.1. Priručnika UN Women iz 2012. godine za zakonske propise o nasilju nad ženama.

¹³⁴⁶ Prema Monitoring studiji: Porodično nasilje u Crnoj Gori – teorija i praksa, str. 53.

procesuirati kao krivično djelo u skladu sa Krivičnim zakonikom ili kao prekršaj u skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici. Analizom problema koji je prilikom primjene ovih zakona postojao u praksi, čini se da se nasilje u porodici vrlo često kvalifikovalo kao prekršaj jer nadležni organi smatraju da će na taj način žrtvi obezbijediti postupak koji je efikasniji i ekonomičniji od krivičnog postupka, pružajući tako žrtvi adekvatnu zaštitu koja se u krivičnom postupku ne može obezbijediti.¹³⁴⁷ Opasnost se krila u tome da se na ovaj način vršilac nasilja u porodici vrlo često nije adekvatno kažnjavao za učinjeno djelo. Djelo nasilja u porodici kao prekršaja izvorno je uvedeno da bi se osigurala veća stopa prijavljivanja slučajeva porodičnog nasilja, jer se time pruža žrtvama djelotvorniji sistem od onoga koji se pruža krivično – procesnim sistemom.¹³⁴⁸ U Izvještaju GREVIO komiteta¹³⁴⁹ posebno se naglašava blaga kaznena politika crnogorskih pravosudnih organa povodom slučajeva porodičnog nasilja. U Izvještaju je navedeno da se većina slučajeva porodičnog nasilja tretira kao prekršaj a ne kao krivično djelo, uključujući i slučajeve seksualnog nasilja od strane vanbračnih partnera. Ovakav način rješavanja predmeta nasilja u porodici kroz prekršajni postupak znači “drastičan pomak ka mnogo blažim kaznama za nasilje u porodici nego ranije”, što je apsolutno trend koji treba promijeniti.¹³⁵⁰

S tim u vezi, izvršene su potrebne izmjene i dopune Krivičnog zakonika krajem 2023. godine, čime se imalo za cilj omogućiti preciznije determinisanje u kvalifikaciji djela nasilja u porodici kao krivičnog ili prekršajnog djela. Analizom sudske prakse povodom ovog krivičnog djela, došlo se do zaključka da je broj predmeta po osnovu ovog krivičnog djela u 2024. godini drastično porastao, odnosno da je u prvoj polovini 2024. godine već dostigao ukupan godišnji prosjek u broju predmeta prethodnih godina. Ovo bi moglo da ukaže na to da je ova izmjena donijela jasnije razgraničenje u praksi, te da je pozitivno uticala na rješavanje predmetnog problema. Kako bi se donijeli mjerodavni zaključci, valjalo bi ispratiti dalji razvoj sudske prakse, te precizno utvrditi da li je nova definicija nasilja u porodici kao krivičnog djela doprinijela efikasnijem i adekvatnijem procesuiranju ovih slučajeva. Unaprjeđenje zakonodavnih rješenja u oblasti nasilja u porodici je, dakle, ne samo opravdano već i prijeko potrebno kako bi se otklonile postojeće neusklađenosti koje posebno dolaze do izražaja u praksi. Osim toga, izmjenama Krivičnog zakonika, osim jasnijeg definisanja djela nasilja u porodici

¹³⁴⁷ Pogledati: Analiza odluka sudova za prekršaje Crne Gore u oblasti nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja sa osvrtom na praksu institucije zaštitnika i ESLJP u toj oblasti, Podgorica, 2021.

¹³⁴⁸ Osnovni Izvještaj Grevio komiteta o procjeni zakonodavnih i drugih mjera kojima se primjenjuju odredbe Istanbulske konvencije, Crna Gora 2018.

¹³⁴⁹ Ibid.

¹³⁵⁰ Ibid, paragraf 199.

i proširenja njegovog obuhvata i na lakše oblike nasilja a ne samo na “grubo” nasilje, proširena je i usklađena sa zahtjevom Istanbulske konvencije definicija članova porodice, što predstavlja do sada najšire postavljenu definiciju u smislu ovog krivičnog djela.

U cilju harmonizacije sa međunarodnim standardima, u prvom redu sa Istanbulskom konvencijom, kao i Konvencijom o pravima djeteta, te stvaranja što kvalitetnijeg i efikasnijeg zakonodavnog okvira u pogledu otklanjanja pojedinih zakonskih neusklađenosti i nedostatnosti, prepoznata je i potreba za izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, kakav je predlog posebno analiziran i razmotren u ovom istraživanju. Analiza ovog predloga ukazala je na moguće rješenje određenih problema koji se javljaju u praksi, posebno u pogledu jasnog razgraničenja nasilja u porodici kao prekršaja ili kao krivičnog djela, ali i u pogledu proširenja definicije članova porodice i strožije kaznene politike. Propust je, naime, primijećen prilikom definisanja članova porodice iako je krug lica koji se smatraju članovima porodice i koji uživaju zaštitu na osnovu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici široko postavljen, uključujući tako i lica koja ne dijele isto domaćinstvo bez obzira na srodstvo. Ovaj Zakon, ipak, propušta da obuhvati partnere ili bivše partnere, uopšte lica koja su bila ili su još uvijek u emotivnoj ili seksualnoj vezi bez obzira na to da li su živjela u istom domaćinstvu ili ne, kao i bivše tazbinske srodnike. U suštini, ovakve tendencije se bez dileme jasno odražavaju u korišćenoj terminologiji u nacionalnom jeziku jer su u upotrebi uski termini – nasilje u porodici ili porodično nasilje, za razliku od recimo engleskog jezika u kojem se umjesto “family violence” upotrebljava mnogo širi i, čini se, adekvatniji termin “domestic violence”.

Blaga kaznena politika prikazana je i u analizi sudske prakse u pogledu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici. Najveći broj sankcija u periodu od 2010. godine do 2023. godine, naime, odnosio se na izricanje novčanih kazni i uslovnih osuda, dok se u mnogo manjoj mjeri izricala kazna zatvora, opomena ili zaštitne mjere. Takođe, utvrđen je i veliki procenat odbačaja i oslobađajućih odluka, koje mogu ukazati na slabost u procedurama i dokazivanju. Nedostatak dokaza, nesigurnost žrtava ili strah od posljedica mogu posebno uticati na ishod svakog pojedinačnog slučaja. U tom pogledu, potrebno je nastaviti sa dosadašnjom praksom obuka sutkinja i sudija o posebnim pitanjima koja se tiču nasilja u porodici, kako bi se poboljšalo razumijevanje i adekvatniji pristup i ovim delikatnim slučajevima. Prilično nizak broj slučajeva u kojima se izriču zaštitne mjere može da bude zabrinjavajući posebno jer one nekada igraju najvažniju ulogu u pogledu očuvanja nečijeg života, što je pokazao veliki broj slučajeva femicida u kojima žene nisu imale adekvatnu zaštitu u tom pogledu. Čak, i u

onim slučajevima poput slučaja Biljane Pavićević, ova zaštitna mjera nije bila dovoljna da sačuva njen život. Trebalo bi, stoga, ozbiljno razmotriti primjenu ove zaštitne mjere, i ne samo da se ista treba češće izricati već se mora naći adekvatno operativno rješenje kojim će se ove mjere efektivno sprovesti u praksi. Imajući u vidu sve navedeno, apsolutno je i bez pogovora potrebno izvršiti izmjene i dopune ovog zakona jer bi, u suprotnom, on zadržao status quo i ne bi bilo moguće otkloniti detektovane probleme u ovom području. No, kakve će dosege usvajanje izmjena i dopuna imati u praksi, predstoji da se vidi.

Osim svega navedenog, od važnosti je naglasiti da crnogorski pravni okvir u predstojećem periodu treba uskladiti sa novom Direktivom o suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, te u tom smislu posebno povesti računa o inkriminisanju djela uhođenja i uznemiravanja na internetu, čime se poseban akcenat stavlja na sajber nasilje, kao i inkriminisanje govora mržnje, podsticanja nasilja i mržnje na internetu. Zakonodavac bi trebao posebno uzeti u obzir rodnu dimenziju ovih djela, i ispraviti propust kakav je učinjen sa svim prethodno analiziranim djelima nasilja u okviru crnogorske legislative. Dodatno, i ovom direktivom naglašava se potreba za učinkovitim, proporcionalnim i odvraćajućim kaznama, te je potrebno u potpunosti ponovo otvoriti pitanje kazni i revidirati njihovu učinkovitost. Imajući u vidu sve prethodno navedeno, posebno izrazito blagu kaznenu politiku, za neka djela apsolutno neodgovarajuću, potrebno je razmotriti pooštavanje kazni za sva djela nasilja nad ženama i nasilja u porodici. S tim u vezi, posebnu pažnju je potrebno usmjeriti i ka otežavajućim okolnostima prilikom izvršenja ovih djela, te uvrstiti neke okolnosti koje do sada nisu bile prepoznate našim pravnim okvirom i to, recimo: ukoliko je djelo počinjeno protiv osobe zato što je ta osoba javni predstavnik/ca, novinar/ka, borac/kinja za ljudska prava, ili u situacijama ako je namjera izvršenja djela bilo kažnjavanje žrtve zbog njene seksualne orijentacije, roda, boje kože, religije, socijalnog porijekla, političkog uvjerenja ili neke druge karakteristike i osnova.

Sprovedeno istraživanje ukazalo je da Crna Gora još treba da radi na izmjenama i usklađivanju svog pravnog okvira sa međunarodnim pravnim okvirom za zaštitu prava žena, te da je unaprjeđenje potrebno i u sudskoj praksi u kojoj se međunarodni rodni standardi još uvijek ne prepoznaju i ne primjenjuju u dovoljnoj mjeri. Jasno je da je Crna Gora ove zahtjeve ispunjavala "automatizovano", te da nema praksu mijenjanja svog pravnog okvira po sopstvenoj inicijativi zarad postizanja rodne ravnopravnosti. S tim u vezi, posebno se apeluje da Crna Gora inkriminiše femicid, iako za to ne postoji eksplicitna međunarodna pravna obaveza. Ipak, Evropska komisija, osvrćući se na trend rasta broja femicida kao najekstremnijeg oblika rodno zasnovanog nasilja,

preporučuje Crnoj Gori da izmijeni i usvoji zakonodavna rješenja kojima će se dodato unaprijediti borba protiv femicida, ali i digitalnog nasilja i rodno zasnovanog govora mržnje. U toj perspektivi, Crna Gora bi trebalo da, ugledajući se na istaknuta komparativna rješenja, inkriminiše femicid i time pokaže da je dovoljno spremna da samostalno, po sopstvenoj inicijativi, donosi zrele odluke važne za njene građanke i građane.

Svakako, važno je istaći da ovi predlozi nisu iscrpili sve mogućnosti za dodatnim poboljšanjima, te da su identifikovani samo oni koji su u ovom trenutku najvidljiviji i urgentni. To znači, dakle, da ova disertacija otvara prostor za dodatna istraživanja u svakom njenom segmentu i teži ka utvrđivanju jake feminističke jurisprudencije u budućnosti. Možda pod uticajem potrebe za iznalažnjem najboljeg rješenja, od onih najjednostavnijih do onih utopijskih, ova disertacija otvara vrata za mogućim rješenjem cjelokupnog problema slučajeva nasilja nad ženama i nasilja u porodici u pogledu zakonodavnih rješenja, a posebno njihovog sprovođenja u praksi. Ugledajući se na efikasna rješenja iz komparativne prakse, možda bi za Crnu Goru bilo zdravo osnivanje posebnog, odnosno specijalizovanog suda za rodno zasnovano nasilje i nasilje u porodici koje bi se bavilo isključivo ovim slučajevima. Vjerovatno bi tako nešto dovelo do potpunog usmjeravanja određenog broja sutkinja i sudija na specijalizaciju samo iz ove oblasti, koja je po prirodi stvari drugačija, odnosno osjetljivija sa svim svojim specifičnostima sa kojima sutkinje i sudije moraju da budu dobro upoznati kako bi efikasno rješavali ove slučajeve. Možda to iziskuje velike finansijske, operativne i tehničke zahtjeve, ali ulaganje u sadašnjosti može donijeti veliku korist u budućnosti. Treba, osim toga, razmotriti i mogućnost otvaranja posebnih odjeljenja specijalizovanih za ova pitanja kao alternativu uvođenju potpuno novog specijalizovanog suda. Uopšteno govoreći, ovakav pristup bi umnogome uticao na rješenje brojnih problema identifikovanih u ovoj disertaciji, ali i mnogih drugih koji su prikriveniji i suptilniji a otežavaju efikasnije rješavanje ovih slučajeva, te u krajnjem, direktno utiču na pružanje adekvatne zaštite ženama, zbog čega su i mnoge izgubile svoje živote.

U svakom slučaju, nasilje nad ženama i nasilje u porodici treba da bude jasno definisano kao društveni problem koji zahtijeva adekvatnu intervenciju u svakom trenutku. Bilo da li je to iz razloga “automatizovanog” usklađivanja sa međunarodnim okvirom ili ne, mora postojati iskrena želja i namjera da se zaštite posebno ranjive kategorije lica kao što su žene i djeca. Pored šturog pravnog znanja, dakle, prilikom izrade zakonodavnih rješenja, zakonodavac mora da bude posebno osjetljiv i u svakom trenutku bude spreman da odgovori aktuelnim izazovima u ovoj oblasti, prepoznajući specifičnosti ovih djela u pogledu njihove prirode i uzroka kako bi se razvila

djelotvorna sredstva, ne samo u oblasti legislative već i u pogledu sprovođenja zakona, ali i preventivnih mjera, mjera zaštitne politike, te obuka sutkinja i sudija u ovom kontekstu. Potreban je, dakle, jedan sveobuhvatan holistički pristup u borbi protiv ovog društvenog problema. Na tom putu, Crna Gora mora da zauzme stanovište prema kojem se pomaci ne vrše samo zbog pukog ispunjavanja međunarodnih zahtjeva, već iz najiskrenije potrebe da se zaštite njene građanke i građani, a rezultati neće izostati.

7.2.2. TRGOVINA LJUDIMA U SVRHU SEKSUALNE EKSPLOATACIJE

Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije i prostitucija predstavljaju izuzetno složene teme sa mnoštvom faktora koji doprinose njihovoj višedimenzionalnosti i kompleksnosti. Upravo zbog toga, ove teme mogu da budu izučavane kao zasebni fenomeni ali, u kontekstu prava žena i rodne ravnopravnosti, ove teme predstavljaju dvije strane iste kovanice. Naime, trgovina ljudima često se definiše kao “savremeno ropstvo”, pa većina autorki i autora ovaj pojam opisuje kao pojam koji je neodvojiv od koncepta ropstva,¹³⁵¹ a vrlo često se koristi i kao sinonim za prostituciju¹³⁵². Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, zapravo, predstavlja jedan oblik nasilja nad ženama, ali se često izdvaja kao oblast od posebnog interesovanja. Uz to, imajući u vidu da CEDAW komitet sa zabrinutošću ističe da je trgovina ljudima i dalje rasprostranjena u Crnoj Gori, i preporučuje preduzimanje raznih mjera, bilo je važno izdovijiti ovo područje kao područje od posebnog značaja. U odjeljku o krivičnim djelima protiv čovječnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, naime, od posebnog su interesovanja dva krivična djela i to trgovina ljudima (član 444) i prodaja djece (član 445a) jer predstavljaju važan segment pravne zaštite u borbi protiv ozbiljnih povreda ljudskih prava i dostojanstva. Iako je zakonodavno rješenje obimno i pokriva ključne aspekte trgovine ljudima i prodaje djece, postoje određeni prostori za poboljšanjem ovog okvira, posebno u pogledu harmonizacije sa međunarodnim standardima i preciznosti kaznenih mjera i zaštite žrtava.

Jedna od glavnih prednosti ovog zakonskog rješenja je, naime, široka definicija

¹³⁵¹ Kevin Bales, Zoe Trodd, *To plead our own cause: Personal stories by today's slaves*, Cornell University Press, 2010;

Sophie Day, “Renewing the war on prostitution: The spectres of ‘trafficking’ and ‘slavery’”, *Anthropology Today*, 25(3), 2009;

Siddharth Kara, *Sex trafficking: Inside the business of modern slavery*, Columbia University Press, 2009;

Ilse Ras, Christiana Gregoriou, “The quest to end modern slavery: Metaphors in corporate modern slavery statements”, *Anti - Trafficking Review* (13), 2019;

Felicity Schaeffer Gabriel, “Sex trafficking as the ‘new slave trade’?”, *Sexualities*, 13(2), 2010.

¹³⁵² Amy Farrell A, J. McDevitt J, Stephanie Fahy, “Where are all the victims? Understanding the determinants of official identification of human trafficking incidents”, *Criminology & Public Policy*, 9(2), 2010;

Rutica Andrijasevic, *Migration, agency and citizenship in sex trafficking*, Springer Publishing, 2004.

trgovine ljudima koja obuhvata različite oblike eksploatacije, od seksualnog iskorištavanja i prinudnog rada do prosjačenja i korišćenja žrtava u oružanim sukobima. Takođe, posebna pažnja posvećena je zaštiti djece, gdje ovo zakonodavno rješenje jasno predviđa da se prisila ne mora dokazivati u slučajevima gdje su žrtve maloljetnici. Time se pojednostavljuje pravna procedura i pruža adekvatnija zaštita najranjivijima. Pored toga, odredbe koje propisuju da pristanak žrtve ne utiče na postojanje krivičnog djela predstavljaju usklađenost sa međunarodnim standardima, poput Protokola iz Palerma. Još jedna pozitivna strana jeste uvođenje kazni za osobe koje koriste usluge žrtava, čime se smanjuje potražnja i dodatno obeshrabruje trgovina ljudima.

Međutim, postoje i određene manjkavosti koje bi mogle ograničiti efikasnost ovih propisa. Terminologija u pojedinim segmentima, poput izraza „ropstvu sličan odnos“, nije dovoljno precizna i mogla bi se dodatno uskladiti sa definicijama prisilnog rada i ropstva prema standardima Međunarodne organizacije rada (ILO). Kaznena politika, iako opsežna, često ostavlja širok diskrecioni prostor za sudsku praksu, što može dovesti do neujednačenog kažnjavanja. Na primjer, kazna od jedne do deset godina za osnovni oblik trgovine ljudima može izgledati nesrazmjerno s obzirom na težinu ovog zločina. S druge strane, kazne za korisnike usluga žrtava djeluju blage u poređenju s težinom povrede ljudskog dostojanstva koje te radnje podrazumijevaju. Zakonik, takođe, pokazuje slabosti u tretiranju organizovanog kriminala. Iako je predviđena strožija kazna za djela počinjena od strane organizovanih grupa, a država dodatno treba utvrditi mjere za suzbijanje njihovog djelovanja, kao i posebne strategije za procesuiranje takvih struktura. Ovdje je, kao i u ostalim slučajevima nasilja nad ženama, posebno važno da država kontinuirano prepoznaje potrebu osiguranja adekvatne zaštite i podrške žrtvama. Najzad, u skladu sa Protokolom iz Palerma i Konvencijom o suzbijanju trgovine ljudima koji ne definišu samo ključne elemente kaznene politike, već naglašavaju i važnost međunarodne saradnje, pružanja podrške žrtvama i razvoja preventivnih strategija, država osim poboljšanja svog zakonodavnog okvira mora pomno raditi i na integraciji ovih principa. Samo na taj način zakonodavni okvir može postati djelotvorniji u borbi protiv trgovine ljudima.

Član 444, naime, već kriminalizuje trgovinu ljudima u svim njenim oblicima, uključujući seksualnu eksploataciju, prisilni rad, prodaju organa, i druge radnje, s dodatnim kaznama ako su žrtve ovog krivičnog djela djeca. Osim toga, trgovina djecom je u tom članu definisana tako da nije potrebno dokazivati prisilu ili prevaru, što dodatno olakšava procesuiranje ovih slučajeva. Na taj način, član 444 funkcioniše kao sveobuhvatan okvir koji već uključuje i radnje koje spadaju pod prodaju djece, kao i težinu tog zločina kroz strožije kazne. Međutim, član 445a se usmjerava isključivo na

prodaju djece i ograničava se na radnje nudića, prihvatanja ili posredovanja u prebacivanju djeteta za novčanu ili drugu naknadu, bez dodatne razrade konteksta eksploatacije, što može djelovati redundantno. Ako već postoji strožija sankcija za trgovinu ljudima kada je dijete žrtva, postavlja se pitanje zašto je zakonodavac smatrao potrebnim izdvojiti prodaju djece kao zasebno krivično djelo.

Jedan od razloga za izdvajanje svakako može biti želja da se naglasi posebna težina prodaje djece kao odvojenog fenomena, što bi moglo osigurati veću pažnju i osudu u društvu i pravosudnom sistemu. Međutim, ako je to bio cilj koji je potpuno opravdan, ovo zakonodavno rješenje nije dovoljno precizno razradilo okolnosti i modalitete prodaje djece, kao što su oblici eksploatacije koji se često dešavaju nakon prodaje – seksualno iskorištavanje, prisilni rad, prosjačenje, trgovina organima i slično. Ove okolnosti su već detaljno pokrivena u članu 444, čime član 445a ostavlja utisak nepotpunosti i potencijalne pravne nesigurnosti. Postojanje dva člana koja tretiraju slična pitanja može izazvati konfuziju u primjeni zakona. Sudovi bi mogli imati poteškoće u odlučivanju da li određeni slučaj treba procesuirati prema članu 444 ili članu 445a. Na primjer, ukoliko neko proda dijete radi prinudnog rada, postavlja se pitanje da li se to tretira kao trgovina ljudima s otežavajućom okolnošću (jer je dijete u pitanju), ili kao prodaja djece. Ovakva dvostrukost može dovesti do različitih kazni za slična djela, što podriva pravnu dosljednost.

Umjesto stvaranja posebnog člana, moglo bi se razmotriti da se prodaja djece uvrsti u okvire člana 444 kao jasno definisani oblik trgovine ljudima, sa svim specifičnim modalitetima i okolnostima. Na taj način, zakon bi bio konzistentniji, a potencijalne pravne praznine bi bile eliminisane. A sa druge strane, ukoliko se želi posebno naglasiti važnost ovog krivičnog djela posebno zbog njegove simboličke težine, onda je potrebno zadržati prodaju djece kao posebno krivično djelo ali dopuniti ovakvo fragmentarno i nepotpuno zakonodavno rješenje dodavanjem oblika eksploatacije djece zbog kojih se vrši prodaja, kao i otežavajućih okolnosti u tim slučajevima. Ovakva rješenja bi bila sveobuhvatnija i jasnija, te učinkovitija i pravno koherentnija. To bi, na kraju, spriječilo moguće probleme u primjeni zakona i osiguralo konzistentan pristup sankcionisanju ovih ozbiljnih krivičnih djela.

Analizom predmeta iz sudske prakse u posmatranom periodu od 2004. godine do 2024. godine, dakle, punih dvadeset godina, primjetno je postojanje velikog broja predmeta u radu ali malog broja pravosnažno riješenih predmeta po godinama, odnosno samo 24 pravosnažno riješena predmeta. Primjera radi, samo u 2024. godini pravosnažno su riješena dva predmeta, dok je bilo 28 predmeta u radu. Detaljnim razmatranjem ovih predmeta zaključuje se da se u gotovo svim slučajevima radi o

trgovini ljudima u svrhu seksualne eksploatacije što znači da je to najčešći oblik trgovine ljudima u Crnoj Gori. Primijećeno je da se seksualna eksploatacija najčešće vrši zloupotrebom teških prilika žrtava, kao i dovođenjem u zabludu ili zluopotrebnom povjerenja žrtava. Obrazac je ponavljajući: žrtve su žene, a počinioci ovog krivičnog djela muškarci. Žene žrtve trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije su, uglavnom, lošeg imovinskog stanja i izrazito teških životnih prilika, što ih je učinilo posebno ranjivima i pogodnim da budu žrtve ovih krivičnih djela. Stoga, kao i u drugim krivičnim djelima koja imaju vidno rodnu dimenziju, i ovdje je posebno važno istaći postojanje iste, te voditi rodno osjetljive podatke povodom ovih krivičnih djela.

Uz to, CEDAW komitet preporučuje preduzimanje raznih mjera, uključujući najviše socijalne i ekonomske mjere za pomoć žrtvama trgovine ljudima, kao i osobama koje se bave prostitucijom u pogledu pružanja djelotvorne zaštite od strane države, slobodnog i neposrednog pristupa skloništim, zdravstvenoj zaštiti, psihosocijalnom savjetovanju, pravnoj pomoći i specijalizovanim uslugama rehabilitacije i reintegracije, dozvolama za privremeni boravak, kao i dodjelu sredstava za izlazne programe za žene koje žele da napuste prostituciju. Od zakonodavnih mjera, Komitet, takođe, posebno naglašava potrebu da se u skladu sa zakonom, djelotvorno istraže i procesuiraju krivična djela koja se odnose na trgovinu ljudima, posebno da kazne izrečene za izvršenje tih krivičnih djela, uključujući i kazne za korumpirane službenike za sprovođenje zakona, budu srazmjerne težini tih zločina. Preporučeno je i da se dekriminalizuju žene koje se bave prostitucijom i prekinu prakse u kojima se majke odvajaju od svoje djece zbog njihovog učešća u prostituciji. Komitet, u posljednjem dokumentu naglašava da je uprkos stalnim istragama o trgovini ljudima, stopa krivičnog gonjenja još uvijek vrlo niska, pa je sve navedeno bilo predmet interesovanja ove disertacije, a posebno u smislu analize sudske prakse i stvarnih brojki i statističkih podataka koji se odnose na utvrđivanje stope krivičnog gonjenja i konačnih ishoda takvih predmeta, posebno u svjetlu kazni i procjene njihove srazmjernosti sa težinom izvršenog krivičnog djela.

U izvještajima Evropske komisije, takođe, ističe se i napredak u usvajanju zakonodavstva i strategija za suzbijanje trgovine ljudima. Komisija, međutim, često ukazuje na izazove u efikasnoj implementaciji zakona, naročito kada je riječ o identifikaciji žrtava i njihovoj zaštiti. Iako su institucije poput policije, pravosuđa i socijalnih službi formalno osposobljene za rješavanje ovog problema, izvještaji ukazuju na potrebu za boljom koordinacijom i jačanjem kapaciteta ovih institucija. U okviru borbe protiv trgovine ljudima, ključan aspekt je efikasnost pravosuđa u procesuiranju slučajeva i izricanju odgovarajućih kazni za počiniocce. U izvještajima Evropske komisije se često naglašava da sudski procesi u Crnoj Gori mogu biti spori, a kazne koje

se izriču počiniocima trgovine ljudima ne odgovaraju uvijek težini djela. Preporuke Evropske komisije uključuju potrebu za efikasnijim sudskim procesima i oštrijim kaznama kako bi se poslala jasna poruka o nultoj toleranciji prema trgovini ljudima. Takođe, Komisija podstiče obuku za sutkinje i sudije, kao i tužiteljke i tužioce kako bi se osigurala adekvatna primjena zakona, a naglašava se i potreba regionalne saradnje i prevencije.

U pogledu dekriminalizacije prostitucije, valjalo bi u budućnosti otvoriti prostor za dodatnim istraživanjima u ovoj oblasti u pogledu donošenja konačnih sudova i zaključaka. Iako prostitucija *per se* nije bila predmet interesovanja, imajući u obzir činjenicu da je najčešći oblik trgovine ljudima - seksualna eksploatacija, bilo je nemoguće izbjeći i određena zapažanja u tom kontekstu. Prilikom analize komparativnih legislativnih rješenja u ovom području naišlo se na sličnu situaciju kao onu koja postoji u domenu teorije, odnosno na nepostojanje saglasja oko toga kako treba tretirati seksualne usluge i prostituciju.¹³⁵³ Od onih legislativnih rješenja u kojima je prostitucija u potpunosti zabranjena i inkriminalizovana, preko onih u kojima se inkriminišu i sankcionišu počinioci, ali ne i lica koja nude i pružaju i seksualne usluge, do onih u kojima je ona shvaćena kao svaki drugi posao i u potpunosti legalizovana. Crnogorsko zakonodavno rješenje, dakle, spada u korpus onih legislativnih rješenja kojima se inkriminiše korišćenje seksualnih usluga od strane lica koje je žrtva trgovine ljudima, ali se ne inkriminiše korišćenje seksualnih usluga u drugim slučajevima, odnosno onda kada je ono dobrovoljno nuđeno od strane osobe koja pruža seksualne usluge. Imajući u vidu da mnoge feminističke autorke smatraju da je ovo dehumanizujući i eksploatirajući posao kojim se nastavlja praktikovanje muške nadmoći, pitanje kriminalizacije prostitucije postavljeno je u upitniku sačinjenom za sutkinje i sudije. U tom kontekstu, 40,4% ispitanih sutkinja i sudija smatra da je prostituciju potrebno legalizovati, 46,8% da je treba zabraniti i propisati kazne kako za one koje pružaju seksualne usluge, tako i one koje ih kupuju, te 8,5% da je treba zabraniti ali propisati kazne samo za one koji kupuju seksualne usluge, a kakvo je i trenutno zakonodavno rješenje u pogledu tretiranja trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije. Dakle, raznolikost u stavovima sutkinja i sudija odgovora i raznolikošću stavova u teoriji u kojoj ne postoji saglasje u ovoj oblasti.

Kompleksnost ovog područja ogleda se u postojanju brojnih feminističkih gledišta koji nisu u potpunom saglasju i unificirani, čak naprotiv, neka gledišta predstavljaju dijametralno suprotna stanovišta. Uprkos ovim različitostima, međutim, zajedničko im

¹³⁵³ Pogledati poglavlje IV: 4.3. Trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploatacije i prostitucije, posebno podpoglavljja 4.3.1. i 4.3.2. koja se odnose na rodnu dimenziju ovog djela, kao i feminističke uvide u isto.

je to što je svako od njih zasnovano na određenim društvenim projekcijama vrednosti i moralnih normi koje se odnose na seksualnost i/ili žene i njihovo mjesto u društvu.¹³⁵⁴ Premda tema ovog istraživanja nije zauzimanje teorijskog stava, niti produbljivanje analize predstavljenih stanovišta, ipak, bitno je naglasiti da svako od navedenih gledišta ima izvjesne nedostatnosti. Iako bi najidealnije rješenje bilo ono utopijsko, takvo nešto je daleko od realnosti u kojoj živimo, pa treba uzeti u obzir nekoliko važnih činjenica počev od onih oprečnih - postoje žene koje svjesno pristaju da se bave seksualnim radom zbog ekonomske ili neke druge koristi dok, sa druge strane, postoje žene koje su bile primoravane, povrijeđene i silovane u prostituciji, te bezbroj drugih činjenica koji čine sivu zonu, odnosno zonu između ove dvije krajnosti. To je, svakako, i jedan od razloga zbog kojeg ne postoji ni ujednačen i jednoobrazan stav međunarodne zajednice povodom ovog fenomena, pa države mogu da određena pitanja iz ove oblasti regulišu shodno svom nahođenju, odnosno stanovištu, poput pitanja legalizacije ili, sa druge strane, inkriminalizacije prostitucije. U pogledu nacionalnog zakonodavstva važno je, stoga, biti otvoren i prihvatiti mogućnosti različitih iskustava kako bi se stvorila cjelovita slika za Crnu Goru i legislativno rješenje koje najbolje i najpogodnije odgovara prilikama u nacionalnom kontekstu. U tom smislu, krucijalno je uočiti i izbjeći sve populističke i senzacionalističke argumentacije i stanovišta, čak i u pogledu statističkih podataka koji se koriste kako bi se takva uvjerenja utvrdila i održala, pa je važno da se legislativna rješenja distanciraju od takvih osnova. Treba, takođe, imati na umu da se rješenje ne nalazi samo i isključivo u pravnoj regulativi unutar pravnog sistema određene države, već i u društvenim mjerama i normama koje diktiraju različite percepcije problema trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije.¹³⁵⁵

7.2.3. ŽENE NA TRŽIŠTU RADA

Tržište rada je nesumnjivo jedna od ključnih oblasti za ravnopravnost žena i muškaraca jer predstavlja fundamentalnu komponentnu emancipacije žena, dok su pitanja poput strukture poslova, uslova na radu i visina plate važni indikatori napretka u oblasti rodne ravnopravnosti. CEDAW komitet je u svom posljednjem Zapažanju izrazio zabrinutost zbog niske zaposlenosti žena u Crnoj Gori, kao i nejednake

¹³⁵⁴ Pogledati: Carol Smart, *Law, Crime and Sexuality*, Sage Publications, 1995;

John Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, 2007;

Ann M. Lucas, "Race, Class, Gender, and Deviancy: The Criminalization of Prostitution", *Berkeley Women's Law Journal*, 47, 1995;

Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society*, Routledge, 2014;

Phil Hubbard, "Sexuality, immorality and the city: red-light districts and the marginalisation of female street prostitutes", *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 5.1, 55-76, 1998;

Laurie Shrage, *Moral Dilemmas of Feminism*, Routledge 2013.

¹³⁵⁵ Tanja Zimmermann, "Radomir Konstantinović's Philosophy of the Province and the Yugoslav „Third Path“", *Serbian Studies Research*, 2012.

distribucije porodičnih odgovornosti između žena i muškaraca i istakao da to ima negativan uticaj na mogućnosti zapošljavanja žena, te prepoznao postojanje visokog nivoa horizontalne i vertikalne profesionalne segregacije. Naročito je istaknut uporni jaz u platama između žena i muškaraca u Crnoj Gori, koji je 2023. godine iznosio 21%, a nesrazmjerno je veći na višim nivoima prihoda i sa godinama starosti osoba, dok je jaz u penziji između žena i muškaraca iznosio 12%.¹³⁵⁶ Takođe, naglašava se i konzistentno veći procenat žena među nezaposlenim licima sa invaliditetom. I Evropska komisija u kontinuitetu naglašava brojne barijere u postizanju stvarne jednakosti na tržištu rada, u kojem su prisutne nejednakosti u platama između muškaraca i žena, dok su žene često zastupljene u manje plaćenim sektorima.

Izvršena je, stoga, analiza Zakona o radu kao krovnog zakona kojim se regulišu prava iz radnog odnosa, odnosno prava, obaveze i odnosi između zaposlenih i poslodavaca u Crnoj Gori. Rodna analiza odredbi Zakona o radu ključna je za razumijevanje kako ovaj zakon, kao krovni pravni akt koji reguliše radne odnose u Crnoj Gori, doprinosi unaprjeđenju prava žena i promovisanju rodne ravnopravnosti na tržištu rada i uopšteno govoreći. S obzirom na to da su žene, kako globalno tako i na lokalnom nivou, često izložene nejednakom tretmanu u sferi rada, analiza zakonodavnog okvira omogućava prepoznavanje potencijalnih prepreka, nedostataka i prilika za unaprjeđenje njihove zaštite. U fokusu analize bile su, stoga, odredbe koje eksplicitno ili implicitno utiču na prava žena a nalaze se u nekoliko različitih odjeljaka ovog zakona.

Osnovne odredbe Zakona o radu predstavljaju izrazito važne odredbe jer postavljaju fundament za obezbjeđivanje rodne ravnopravnosti i zaštite žena u radnom okruženju, ali i šire gledano, važne su za eliminaciju svih oblika diskriminacije i uznemiravanja. S tim u vezi, analizirane su sa posebnom pažnjom odredbe koje se odnose na zabranu diskriminacije, uznemiravanja, seksualnog uznemiravanja i mobinga. U suštini, ove odredbe ispunjavaju međunarodne zahtjeve u ovoj oblasti, posebno zabranjujući diskriminatorne prakse u bilo kojoj fazi radnog ciklusa. Time se, konkretno, omogućava zaštita žena u pogledu jednakih uslova pri zapošljavanju, jednakih plata, mogućnosti za stručno usavršavanje i napredovanje, kao i ostale semgentne važne za zaštitu žena u pogledu radnog odnosa. U okviru osnovnih odredbi važni su i članovi koji se odnose na zabranu uznemiravanja i zabranu seksualnog uznemiravanja, kao i zabranu mobinga, odnosno zlostavljanja na radnom mjestu, što predstavlja i pitanje nasilja nad ženama u kontekstu radnog odnosa. Date definicije su

¹³⁵⁶ O rodnom jazu u učešću u radnoj snazi, stopama zaposlenosti i zaradama pogledati: Rodni jaz u zaradama u Crnoj Gori: ažuriranje statističkog pristupa i uticaj na politike, ILO, 2023.

prilično široko i obuhvatno postavljene što je veoma važno jer uvođenje jasnih definicija i zabrana daje vjetar u leđa žrtvama da prijave uznemiravanje.

U pogledu odredbe koja se odnosi na mobing, dodatno je pažnja usmjerena i na Zakon o zabrani zlostavljanja na radu. Podaci o sudskoj praksi u skladu sa ovim zakonom, ukazuju na značajne nedostatke u procesuiranju mobinga, pa se u periodu od donošenja Zakona o zabrani zlostavljanja na radu do 2022. godine karakteriše skroman učinak pravosuđa, posebno u pogledu oskudnog broja pravosnažno okončanih sporova kojima se ustanovilo postojanje mobinga, kao i neujednačena sudska praksa i dugotrajni sudski postupci, u prosjeku 4,4, godine.¹³⁵⁷ U gotovo svim slučajevima zlostavljanja na radu, mobing je pravosnažno utvrđen u javnom sektoru. U svih sedam predmeta radilo se o vertikalnom mobingu koji je izvršavalo nadređeno lice muškog pola, pri čemu je u četiri od sedam slučajeva jedno ili više lica ženskog pola bilo žrtva mobinga. Naglašeno je, dodatno, postojanje neadekvatne informisanosti zaposlenih o njihovim pravima, strah od prijavljivanja i stigmatizacije, kao i slabosti u pravosudnom sistemu, koji se suočava sa poteškoćama u dokazivanju i rješavanju ovih slučajeva.¹³⁵⁸ Osim blage kaznene politike, problem postoji i u pogledu činjenice da su izvršioци mobinga nesmetano nastavili sa rukovođenjem na istaknutim pozicijama, čak i bili unaprijeđeni, te da žrtve mobinga iskazuju nepovjerenje u pravni okvir i institucije sistema.¹³⁵⁹ Problem je posebno izražen u kontekstu rodne neravnopravnosti, gdje žene češće trpe mobing u radnom okruženju, često u kombinaciji sa drugim oblicima diskriminacije ili nasilja. Ovi uvidi ukazuju na hitnu potrebu za unaprjeđenjem institucionalnih mehanizama zaštite, boljom edukacijom zaposlenih i poslodavaca o mobingu, kao i jačanjem podrške žrtvama kroz brže i efikasnije sudske postupke, ali i razmatranje pooštavanja blage kaznene politike povodom slučajeva mobinga.

Pohvalno je što Zakon o radu propisuje posebne mjere jer one upravo oslikavaju suštinsku ulogu pozitivne diskriminacije kao mehanizma za postizanje društvene pravde i rodne ravnopravnosti. Pozitivna diskriminacija, kroz davanje posebnih prava određenim kategorijama zaposlenih, poput žena tokom trudnoće, porodijskog i roditeljskog odsustva, ili lica sa invaliditetom, ne samo da ne predstavlja povredu principa jednakosti, već služi kao alat za ispravljanje duboko ukorijenjenih nepravdi i strukturnih nejednakosti. Ove mjere omogućavaju inkluziju i ravnopravno učešće u

¹³⁵⁷ Irena Radović, *Mobing u Crnoj Gori: O žrtvama, nasilnicima i njihovim moćnim zaštitnicima*, Nova knjiga, Podgorica, 2022, str. 44 i 84.

¹³⁵⁸ Pogledati: <https://rtmk.me/drustvo/devet-prijava-za-mobing-pred-visim-sudom-za-prekrasaje/> (pristupljeno 16.12.2024.godine);

Irena Radović, *Mobing u Crnoj Gori*, 2022,

¹³⁵⁹ Ibid, str. 86 i 87.

radnim procesima onim grupama koje su istorijski bile marginalizovane ili suočene s većim izazovima. Na primjer, zaštita prava žena tokom materinstva osigurava da biološke razlike i društvena očekivanja u vezi s brigom o porodici ne budu prepreka za njihovo profesionalno napredovanje ili sigurnost radnog statusa. Time se aktivno promoviše ravnoteža između privatnog i profesionalnog života i unaprjeđuje rodna ravnopravnost. Takve mjere ukazuju na svjesnost zakonodavca da jednak tretman ne može uvijek značiti jednaku šansu i da je, u određenim okolnostima, potrebno prilagoditi zakonske okvire kako bi se osigurala stvarna jednakost i zaštita dostojanstva svih zaposlenih.

Zakon, takođe, u pogledu zapošljavanja propisuje zabranu poslodavcima da traže podatke koji nisu od neposrednog značaja za radno mjesto, kao što su informacije o porodičnom ili bračnom statusu, planiranju porodice, ili bilo koje druge informacije koje ne utiču na obavljanje poslova za koje se radni odnos zasniva. Time se štiti privatnost kandidata/tkinja i sprječava diskriminacija na osnovu ličnih okolnosti koje nemaju veze s profesionalnim kompetencijama. Ovo je od velike važnosti budući da žene često bivaju diskriminisane na osnovu pretpostavki o trudnoći ili roditeljskim obavezama. Na ovaj način, Zakon šalje jasnu poruku da radni učinak i profesionalne kvalifikacije moraju biti jedini kriterijumi za zapošljavanje i napredovanje, dok lični podaci i privatne okolnosti ostaju izvan poslodavčevog djelokruga interesovanja. Ova zakonska odredba, uz odredbe o zabrani diskriminacije, čini važan segment za ostvarivanje ravnopravnosti i zaštite zaposlenih od potencijalnih oblika diskriminacije. Međutim, njihova implementacija u praksi zavisi i od toga koliko su i kandidati/tkinje i poslodavci svjesni svojih prava i obaveza, ali i od efikasnosti institucija koje treba da osiguraju poštovanje zakona. Potrebno je dodatno raditi na edukaciji i osnaživanju zaposlenih da prepoznaju i prijave povrede svojih prava, dok bi poslodavci trebalo da kontinuirano prilagođavaju svoje prakse u skladu sa zakonskim normama. Ova ravnoteža između pravne norme i njene primjene u praksi ključna je za unaprjeđenje uslova rada i stvaranje inkluzivnijeg tržišta rada.

U pogledu jednakosti zarada, Zakon o radu sadrži odredbu kojom uspostavlja osnovnu garanciju protiv diskriminacije u oblasti plata i zarada, osiguravajući da zaposleni koji obavljaju poslove sa istim nivoom obrazovanja, stručne kvalifikacije, odgovornosti, vještina, uslova rada i postignutih rezultata budu jednako plaćeni. Ključni aspekt je definisanje "rada iste vrijednosti," što omogućava širu primjenu ovog principa, ne samo na identične poslove, već i na one koji su slični po složenosti i odgovornostima. Ova odredba ima posebno značajnu ulogu u promovisanju rodne ravnopravnosti i suzbijanju diskriminacije na osnovu pola, budući da se u praksi često

bilježe slučajevi gdje žene, uprkos obavljanju istog ili sličnog posla kao muškarci, primaju niže zarade. Zakon time osigurava pravni osnov za zahtijevanje jednakih plata, bez obzira na razlike u demografskim karakteristikama zaposlenih.

Ipak, u pogledu ostvarivanja ukupne rodne ravnopravnosti, uočljiv je propust zakonodavca da ovoj odredbi pripiše rodnu dimenziju, pa i CEDAW komitet preporučuje uvrščavanje riječi "žene i muškarci" u ovoj odredbi, kako bi se precizno i nedvosmisleno utvrdila rodna dimenzija ove odredbe. U praktičnom smislu, primjena ovog člana može biti izazovna zbog problema u dokazivanju jednakosti posla, posebno kada poslodavci koriste subjektivne kriterijume za ocjenjivanje rezultata rada ili kada postoje sistemske razlike u vrednovanju određenih poslova. Stoga je od ključne važnosti razvijati jasne standarde za ocjenu "rada iste vrijednosti" i osigurati da poslodavci i sudski organi razumiju ove odredbe i njihovu važnost. Ovaj član, takođe, ukazuje na potrebu jačanja svijesti zaposlenih o njihovim pravima. Bez adekvatnog informisanja i podrške, mnogi zaposleni neće biti u mogućnosti da prepoznaju povredu svojih prava ili da pokrenu postupke za ostvarivanje naknade štete. Edukacija zaposlenih, ali i inspektora/ki rada i sutkinja i sudija, može značajno doprinijeti efikasnijoj primjeni ovog člana u praksi. U svakom slučaju, na širem planu, član 99 zaista odražava temeljnu posvećenost zakonodavca izgradnji pravednijeg društva, gdje se svi oblici rada vrednuju na osnovu objektivnih i transparentnih kriterijuma. Međutim, njegova puna implementacija zahtijeva ne samo postojanje pravne norme, već i djelotvorne mehanizme kontrole, jasno definisane smjernice za poslodavce i proaktivno djelovanje institucija koje su zadužene za zaštitu prava zaposlenih. Takođe, analizirajući sve stavove i tačke kaznenih odredbi, zaključuje se da je zakonodavac propustio da sankcioniše poslodavca u slučaju nepoštovanja člana 99 koji se odnosi na jednakost zarada.

U kontekstu posebne zaštite žena na radu, od značaja su sljedeći članovi Zakona o radu: zaštita zbog trudnoće i njege djeteta (član 121), slobodan radni dan za prenatalni pregled (član 122), zaštita od prestanka radnog odnosa (član 123), privremeni raspored (član 124), zaštita od prekovremenog i noćnog rada (član 125), porodijsko odsustvo (član 126), roditeljsko odsustvo (127), prenos prava na jednog od roditelja (član 128), pauza radi dojenja (član 129), prava zaposlenog i povratak na isto radno mjesto (član 130), zaštita za slučaj rođenja mrtvog djeteta (član 131), rad sa polovinom punog radnog vremena radi pojačane njege djeteta (član 132), rad sa polovinom punog radnog vremena radi njege djeteta sa smetnjama u razvoju (član 133), ostvarivanje prava iz rada za vrijeme njege djeteta (član 134), odsustvo radi usvojenja djeteta (član 135), odsustvo hranitelja (član 136), obavještenje o namjeri korišćena odsustva (član 137) i

odsustvo sa rada bez naknade zarade, zbog njege djeteta do tri godine života (član 138). U pogledu zaštite žena ova zaštita postoji u kontekstu ženine funkcije materinstva i kao takva proizilazi iz potrebe za pomirenjem profesionalnih i porodičnih obaveza, i prostire se na faze zasnivanja radnog odnosa, njegovo trajanje i prekid.¹³⁶⁰ Ove odredbe inkorporirane su u Zakon o radu kao odgovor na međunarodne zahtjeve u ovom području i u saglasju su sa Direktivom o zaštiti porodilja i dojilja, Direktivom o okvirnom sporazumu o roditeljskom odsustvu i drugim relevantnim direktivama u ovoj oblasti, kao i u skladu sa članom 64 Ustava Crne Gore kojim se jemči da omladina, žene i invalidi uživaju posebnu zaštitu na radu. S tim u vezi, u disertaciji je izvršena detaljna analiza ovih odredbi.

Ovim odredbama, zakonodavac je uspostavio značajne mehanizme zaštite žena na radu i zabranio diskriminaciju zbog trudnoće ili njege djeteta, uveo slobodan dan za prenatalne preglede uz plaćeno odsustvo, osigurao zaštitu od prestanka od radnog odnosa tokom trudnoće i roditeljskog odsustva, uključujući i zaposlene na određeno vrijeme, te pružio zaštitu od rada na poslovima štetnim po zdravlje, prekovremenog i noćnog rada, uz mogućnost prilagođavanja radnih uslova. Iako ovo predstavlja dobru praksu zakonodavca, u radu su naglašene izvjesne nedostatnosti o kojim treba posebno povesti računa u budućnosti. Na primjer, produženje ugovora na određeno vrijeme tokom odsustva ne garantuje zaposlenima stvarni kontinuitet rada, te bi efikasniji model bio "zamrzavanje" ugovora tokom odsustva. Uz to, primjetan je i propust zakonodavca da vrijeme provedeno na trudničkom i porodijskom odsustvu ne uračunava u period od 36 mjeseci, nakon kojeg se ugovor u radu transformiše na ugovor na neodređeno vrijeme. Čak 68,1% ispitanih sutkinja i sudija za potrebe ove disertacije smatra da je ovo propust zakonodavca, odnosno da su žene zbog ovoga diskriminisane.

Zatim, u pogledu zakonske mogućnosti majke koja doji dijete na pauzu u trajanju od dva sata, utvrđeno je da je potrebno dodatno usklađivanje iste sa preporukama Svjetske zdravstvene organizacije, pa bi bilo poželjno razmotriti produženje ovog prava na pauzu za dojenje do navršene dvije godine života djeteta, uz mogućnost dodatne fleksibilnosti za majke koje odluče da doje i nakon tog perioda. Produženje prava bi imalo višestruke koristi, uključujući podršku zdravlju djeteta, unaprjeđenje odnosa majka - dijete i dugoročne zdravstvene benefite kako za dijete tako i za majku koje posebno naglašava Svjetska zdravstvena organizacija, a koje su posebno istaknute u ovom istraživanju. Osim produženja perioda za korišćenje ove pauze, zakonodavni okvir bi mogao da predvidi i dodatne mjere za podršku majkama koje doje, kao što su

¹³⁶⁰ Ibid, Vesna Simović Zvicer, *Komentar Zakona o radu*, str. 296 i 297;

Pogledati: Vesna Simović, "Položaj žena u pogledu ostvarivanja prava iz radnog odnosa", *Pravne norme u vremenu i prostoru*, Beograd, 2012.

osiguranje odgovarajućih prostorija za dojenje i čuvanje mlijeka na radnom mjestu. Ovakve mjere već su standard u nekim razvijenim zemljama i dokazano doprinose većim stopama dojenja i boljem zadovoljstvu zaposlenih majki. Iako je ova zakonska odredba značajan korak u pružanju podrške dojenju na radnom mjestu, potrebno je dodatno prilagoditi zakonsko rješenje kako bi se omogućilo majkama da lakše usklade radne obaveze s preporukama najveće zdravstvene instance o dojenju. Time bi se unaprijedilo zdravlje djece i porodica, a istovremeno osigurala veća zaštita prava zaposlenih žena.

Podrobna analiza izvršena je u pogledu porodijskog i roditeljskog odsustva. U kontekstu porodijskog odsustva, pohvaljeno je usklađivanje sa Konvencijom Međunarodne organizacije rada 183 o zaštiti materinstva i direktivom Evropske unije o zaštiti trudnica i majki, kao i prepoznavanje potrebe za fleksibilnošću u specifičnim i osjetljivim situacijama. Iako ovaj član sadrži određene odredbe o pravima očeva, primjetan je naglasak na ulogu majke kao primarnog korisnika odsustva, te da je u Crnoj Gori roditeljstvo izjednačeno sa majčinstvom u skladu sa dominantnom teorijom "afektivne vezanosti".¹³⁶¹ To može ograničiti učešće očeva u ranoj fazi roditeljstva i perpetuirati rodne stereotipe. Dodatno razmatranje šire participacije oba roditelja kroz fleksibilniji model podjele odsustva moglo bi doprineti boljoj ravnoteži između porodičnih i profesionalnih obaveza, čime bi zakon bio još više usklađen sa savremenim evropskim praksama i politikama rodne ravnopravnosti. Konkretnije, potrebno je dodatno usaglasiti ovu odredbu sa Direktivom 2019/1158 o pomirenju profesionalnih i porodičnih obaveza, kojom se uvodi pravo oca na "očinsko odsustvo". Očinsko odsustvo se, naime, u skladu sa ovom direktivom može koristiti u trajanju od deset dana u okviru perioda koji se vezuje za rođenje djeteta. Propisano je, dalje, da države članice mogu predvidjeti da se jedan dio ovih dana koristi prije, a drugi dio nakon rođenja djeteta, po nahođenju i volji oca. U tom pogledu, važno je napomenuti da naše zakonodavno rješenje kaska za rješenjem u ovoj direktivi, jer Opšti kolektivni ugovor¹³⁶² propisuje pravo oca da u slučaju rođenja djeteta ima pravo na plaćeno odsustvo samo u trajanju od tri radna dana.

Novinu u Zakonu o radu predstavlja regulisanje prava na roditeljsko odsustvo u članu 127 čime se ostvario dodatni korak ka ravnopravnoj podjeli roditeljskih obaveza i mogućnost oba roditelja da se aktivno uključe u njegu i staranje o djetetu. Na ovaj način podstiče se ravnopravno učešće u roditeljstvu, što je u skladu sa međunarodnim rodni standardima. Ovom odredbom se, naime, izvršilo usklađivanje sa Direktivom

¹³⁶¹ Više o tome: Vesna Simović - Zvicer, "Pravo oca na očinski dopust u zemljama EU", *Revija za socijalnu politiku, svezak 29, broj 1*, 2022.

¹³⁶² Opšti kolektivni ugovor ("Službeni list Crne Gore" br. 150/22).

2010/18 o roditeljskom odsustvu, tako što se ono u crnogorskom zakonodavstvu po prvi put definisalo kao individualno pravo svakog roditelja. Prema ovoj odredbi, konkretnije, roditeljsko odsustvo traje do 365 dana od dana rođenja djeteta a roditelji imaju pravo na korišćenje ovog odsustva u jednakim djelovima i to i u slučaju da je jedan roditelj nezaposlen, drugi - zaposleni roditelj ima pravo na korišćenje ovog odsustva. Međutim, ako se uzme u obzir da prvih 70 dana nakon porođaja, po pravilu, koristi samo majka djeteta u skladu sa prethodnim članom, odnosno u skladu sa pravom na porodiljsko odsustvo, zaključuje se da roditeljsko odsustvo zapravo traje 295 dana, te da ako se podijeli na jednake djelove to znači da jedan roditelj koristi 147,5 dana, odnosno oko četiri ipo mjeseca ovog odsustva.

Na ovaj način želio se izvršiti podsticaj na muškarce da u što većem obimu učestvuju u gajenju djece, a da se istovremeno doprinese smanjenju rodni stereotipa koji postoje u našem društvu a koji se odnose na roditeljske uloge. Iako je ova novina izuzetno pohvalna i u skladu sa legislativom Evropske unije, postavlja se pitanje da li je ona dovoljna da ostvari svoju svrhu, odnosno cilj zbog kojeg je uvedena, te da li u praksi i koliko muškaraca zaista koristi ovu zakonsku >>moćnost<<, a ne obavezu? Sudeći prema podacima Poreske uprave koji su dobijeni u svrhu izrade Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost, u 2019. godini 486 očeva je koristilo roditeljsko odsustvo, u 2020. godini 385 očeva¹³⁶³, dok je u 2022. godini taj broj iznosio 332 očeva¹³⁶⁴, a u 2023. godini 331.¹³⁶⁵ Kada je u pitanju stav društva prema ovom pitanju na ruku ide istraživanje UNPD-a u Crnoj Gori o orodnjenosti 2020¹³⁶⁶ u kojem se od ukupnog broja ispitanih čak 3/5 izjasnilo da smatra da bi očevi trebali češće da koriste pravo na roditeljsko odsustvo nego što je to trenutno slučaj, pri čemu ovaj procenat raste na 70% među ženama starosti od 30 do 44 godine. S obzirom na to da Zakon o radu ne propisuje obavezu oca da koristi roditeljsko odsustvo ovo uveliko umanjuje efikasnost ove mjere, te u borbi protiv rodni stereotipa i boljem balansiraju privatnog i profesionalnog života roditelja, treba raditi na tome da očevi imaju zakonsku obavezu korišćenja roditeljskog odsustva u određenom periodu nakon rođenja djeteta.

Važno je istaći i da se zakonodavac pobrinuo da će zaposleni koji koriste pravo na porodiljsko, roditeljsko ili drugo relevantno odsustvo, bez obzira na to što su odsutni, imati ista prava kao da su na radnom mjestu. Ovaj princip osigurava da se prava

¹³⁶³ Finanlni Nacrt strategije rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021-2025, str. 50.

¹³⁶⁴ Pogledati: <https://dnevno.me/društvo/-/pravo-na-roditeljsko-odsustvo-ocevi-najmanje-koristili-u-tivtu-najvise-u-podgorici-30-12-2022-16-29-54> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹³⁶⁵ Pogledati: <https://mina.news/vijesti-iz-crne-gore/drzava-da-propise-obavezno-koriscenje-dijela-roditeljskog-odsustva-za-ocveve/> (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹³⁶⁶ Gender mainstreaming- Rodna ravnopravnost u Crnoj Gori i ocjena primjene načela rodne ravnopravnosti u institucijama javne vlasti- IPSOS Strategic Marketing, UNDP, januar 2020, str. 25.

zaposlenih ne smanjuju ili suspenduju tokom odsustva, što je ključni aspekt zaštite materinskih i roditeljskih prava.

Bilo bi izrazito značajno kada bi se u ovom istraživanju mogao pomenuti broj slučajeva diskriminacije po osnovu pola vezanih za tržište rada, ali u Crnoj Gori ne postoji objedinjena baza podataka o takvim slučajevima pred državnim organima, posebno kada su u pitanju sudske instance, te do takvih podataka nije bilo moguće doći. Jedini dostupni podaci su podaci od Zaštitnika ljudskih prava i sloboda, pa su neki od relevantnih analizirani u dijelu u kojem je više riječi bilo o praksi ovog organa. Primjera radi, u periodu od 2016-2019 od ukupno 109 pritužbi, Zaštitnik je dobio 30 koje se odnose na materinstvo, a 8 koje se odnose na rad i zapošljavanje.¹³⁶⁷ Iako je još 2014. godine Pravilnikom o sadržaju i načinu vođenja posebne evidencije o slučajevima prijavljene diskriminacije¹³⁶⁸ predviđeno postojanje baze podataka, još uvijek ista nije uspostavljena, pa postoji značajna prepreka donošenja mjerodavnih zaključaka i sudova u ovom istraživanju jer bi analiza prakse državnih organa, posebno sudske prakse u ovom pogledu bila od velikog značaja. Potrebno je, dakle, osigurati uspješnu primjenu Zakona o radu tako što će se konačno uspostaviti rodno senzitivni, kvantitativni i kvalitativni pokazatelji njegove primjene u praksi, što predstavlja izrazito važan alat za praćenje rodne ravnopravnosti na tržištu rada.

U pogledu međunarodnih standarda u ovoj oblasti, važno je istaći da je CEDAW komitet zatražio da Crna Gora ratifikuje Konvenciju Međunarodne organizacije rada o nasilju i uznemiravanju 2019 (br. 190) i Konvenciju Međunarodne organizacije rada o radnicima u domaćinstvu, 2011 (br. 189).

Značajno je, takođe, razmotriti i primjere dobre prakse koji su posebno vodili računa o menstrualnom zdravlju žena i njihovim potrebama tokom dana ciklusa. S tim u vezi, u cilju pomirenja prava na zdravlje sa položajem žena na tržištu rada i njihovim ekonomskim položajem, valja razmotriti da se ženama sa onesposobljavajućim menstruacijama prizna pravo na poseban status privremene nesposobnosti za rad. Ne ulazeći u dublja teoretisanja povodom različitih stavova u ovom kontekstu, važno je istaći da postoje brojne debate oko menstruacije usresrijeđene na dilemu da li se na ovaj način žene podržavaju ili dodatno stigmatizuju.¹³⁶⁹ Takođe, u tom pogledu, valja istaći i primjer iz komparativne legislativne prakse u kojem je zakonski zaštićeno pravo na

¹³⁶⁷ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021-2025, str. 32.

¹³⁶⁸ Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja posebne evidencije o slučajevima prijavljene diskriminacije ("Sl.list Crne Gore" br. 50/14).

¹³⁶⁹ Pogledati: https://www.euronews.rs/biznis/biznis-vesti/78220/menstrualno-odsustvo-spanija-je-prva-u-evropi-omogucila-zenama-tri-do-pet-dana-odmora-zbog-bolnog-ciklusa/vest?utm_source=chatgpt.com (pristupljeno 01.12.2024.godine).

besplatne proizvode za menstrualni ciklus. Ovakva zakonodavna rješenja bi, svakako, pomogla ekonomskom položaju žena u Crnoj Gori, te ih kao takve treba pažljivo razmotriti.

Sudeći, dakle, po činjeničnom stanju na tržištu rada u Crnoj Gori, rodna ravnopravnost je na niskom nivou što direktno narušava perspektivu Crne Gore da dostigne nivo zaštite ljudskih prava na koje se obavezala kroz brojne međunarodne ugovore i kroz integracioni proces u Evropsku uniju. Analizom pravnog okvira zaključuje se da je Crna Gora u velikoj mjeri uskladila domaću legislativu sa evropskom. Izgleda da odgovor problema treba tražiti u primjeni zakona, postojanju stereotipa koji su posebno isplivali na površinu za vrijeme krize izazvane pandemijom, te nedovoljnom osnaživanju žena na ovom polju. Crnoj Gori nedostaje integracija rodni politika u praksi. To znači da je potrebo postojanje jasne političke volje kroz usvajanje adekvatnih rodni politika na svim nivoima, obezbjeđivanje finansijskih sredstava, primjena strategije za rodnu ravnopravnost, rodno budžetiranje i izgradnja kapaciteta na svim nivoima organizacija.¹³⁷⁰ U tom smislu, treba unaprijediti primjenu postojećeg normativnog okvira u cilju sprovođenja efikasne politike rodne ravnopravnosti i zaštite od diskriminacije po osnovu pola. Zato je posebno važno raditi na eliminaciji rodni stereotipa, a dobar normativan okvir predstavlja dobru osnovu za podizanje cjelokupne javne svijeti o tome. Put je dugačak, a dobar normativni okvir je samo prvi korak, dok su alati gender mainstreaminga sljedeći, ali ne manje važni koraci na putu ka cilju.

Važno je pomenuti da, ipak, *gender mainstreaming* i u samoj Evropskoj uniji ima svoje limite, te da nije stopostotno učinkovit. Prema nekim autorima i teoretičarima razlozi leže u izdijeljenoj implementaciji među državama članica zbog različitog shvatanja pojmova i koncepta roda, rodne ravnopravnosti i gender mainstreaminga uopšte.¹³⁷¹ Osim toga, najveći uticaj na sprovođenje i implementaciju gender mainstreaming strategija i programa imaju nacionalne istorije država članica koje se u različitim vremenskim uslovima i prilikama pridružuju Evropskoj uniji.¹³⁷² To sve

¹³⁷⁰ Gordana Gasmi, *Strateško-pravni okviri EU o ravnopravnosti polova- značaj za Srbiju*, Stvarni pravni život, str. 141.

¹³⁷¹ Pogledati: Teresa Rees, "Reflections on the uneven development of gender mainstreaming in Europe", *International Feminist Journal of Politics*, 7 (4), 555- 574, 2005; Isabella Crespi, *Gender mainstreaming and family policy in Europe: perspectives, researches and debates*, Edizioni Universita di Macerata, 2007; Isabella Crespi, "Gender differences and equality issues in Europe: critical aspects of gender mainstreaming policies", *Revue Internationale de Sociologie*, 19, 171-188.

¹³⁷² Pogledati: Jean-Claude Barbier, *The road to Social Europe: A contemporary approach to political cultures and diversity in Europe*, Routledge, London, 2013

izrazito otežava implementaciju gender strategija, te ne čude raznoliki indeksi rodne ravnopravnosti među državama članicama Evropske unije. Nema sumnje da je pitanje rodne ravnopravnosti jedno od najvažnijih pitanja Crne Gore na putu ka Evropskoj uniji, pa je Crna Gora radila na usklađivanju legislative iz oblasti rodne ravnopravnosti i rodni politika sa evropskom. Međutim, ne treba zanemariti ni činjenicu da je jaz između legislative i njene primjene u praksi prisutan i u članicama Evropske unije, te je dobar pravni okvir nedovoljan za postizanje ravnopravnosti polova u stvarnom životu. Sa tim izazovom susrijeću se sve zemlje Evrope, ne samo Crna Gora, a put ka potpunoj rodnoj ravnopravnosti je spor.

Iz analize tržišta rada u Crnoj Gori ali i Evropskoj uniji, evidentan je jaz između zakonodavstava i politika i njihove de facto primjene. Sa tim u vezi, jasno je da se problemi ne nalaze u normativnom okviru već mnogo dublje, u čvrsto ukorijenjenim rodni stereotipima posebno naglašenih u zemljama patrijahalnih i tradicionalnih obrazaca ponašanja u kojima je ženama namijenjena podređena uloga kako u privatnom tako i u javnom životu. Ovi rodni stereotipi u krizi izazvanoj pandemijom COVID-19 polako ali sigurno ruše i najjače temelje demokratskih modernih društava, pa nijedna zemlja nije pošteđena ovih problema u realnom životu, jer jer “tradicionalne rodne uloge i stereotipi i dalje imaju snažan uticaj na podjelu uloga između žena i muškaraca u domaćinstvu, na radnom mjestu i u društvu u cjelini, pri čemu su žene prikazane kao osobe koje vode domaćinstvo i brinu o djeci, dok su muškarci prikazani kao zarađivači i zaštitnici”¹³⁷³. Izgleda da se rješenje problema nalazi upravo tu - u njegovom dubokom i čvrstom korijenu. Ukoliko se ovaj problem ne sasiječe u korijenu, a jaz između normative i njene de facto primjene ne anulira, neće se moći govoriti o uspješnosti donijetih zakona o rodnoj ravnopravnosti i integraciji rodni politika na tržište rada, kako u Crnoj Gori, tako i u Evropskoj uniji.

7.2.4. POLITIČKA PARTICIPACIJA ŽENA

Dubinski problem rodne (ne)ravnopravnosti vidan je i na reprezentativnim političkim mjestima koje karakteriše odsustvo žena ili njihova zanemarljiva zastupljenost, što je prepoznato kao “politički rodni jaz”.¹³⁷⁴ Joni Lovenduski ističe da zastupljenost žena u politici predstavlja “dobar test prava na demokratiju”¹³⁷⁵, na kojem

Vera Lomazzi, “Gender role attitudes in Italy: 1988-2008, A path-dependency story of traditionalism”, *European Societe* 19 (4), 370-395.

¹³⁷³ Report on Eliminating Gender Stereotypes in the EU, the European Parliament: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2012-0401_EN.html (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹³⁷⁴ Pogledati: World Economic Forum, Global Gender Gap Report 2024, dostupno na: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2024.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine)

¹³⁷⁵ Joni Lovenduski, “Introduction: state feminism and the political representation of women”, u: Lovenduski, Joni (ur.), *State Feminism and the Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, str. 1.

mnoge savremene države padaju. Veliki broj autora/ki bavi se koleracijom roda i politike, sa osvrtom na faktore koji otežavaju ili omogućavaju učešće žena i njihovo uključivanje u političke procese, naglašavajući posebno da je politički život rezervisan za muškarce,¹³⁷⁶ te da je društvo stvorilo stigmatu prema kojoj žene nisu sposobne da zauzmu leaderske pozicije jer se smatraju nižim u statusu od muškaraca.¹³⁷⁷ Takvo stanje ne začuđuje, jer postoji uvrženo mišljenje da politika predstavlja ništa drugo osim sinonima tipične muške djelatnosti u kojoj se učešće žena smatra potpuno “neprirodnim”¹³⁷⁸. Žene, na liniji navedenog, izražavaju mišljenje da prilikom pokazivanja inicijative ulaksa u forme političkog djelovanja i života, politička sredina pokazuje neljubaznost i neprijateljsku nastojenost.¹³⁷⁹

U kontekstu Crne Gore, CEDAW Komitet je posebno naglasio potrebu za ravnopravnim učešćem i zastupljenošću žena u političkom i javnom životu i u privatnom sektoru, ističući da je to važan uslov političke stabilnosti, održivog razvoja i inkluzivnog rasta. Izražena je zabrinutost povodom nepoštovanja zakonskih kvoti od 30%,¹³⁸⁰ nezastupljenosti žena u javnoj upravi i u odborima direktora i na rukovodećim pozicijama državnih preduzeća¹³⁸¹, kao i evidentnom porastu govora mržnje i rodno zasnovanog nasilja nad ženama u političkom i javnom životu posljednjih godina.¹³⁸² Osim rješavanja temeljnih sistemskih prepreka kroz razne mjere podizanja svijesti, obuka i programa, Komitet naglašava i potrebu zakonodavnih reformi u skladu sa Opštom preporukom br. 23 (1997) o ženama u političkom i javnom životu i ciljem 5.5 Održivog razvoja, u smislu izmjene izbornog zakona kako bi se uveo sistem *zip sistem*¹³⁸³, na osnovu kojeg će političke stranke biti u obavezi da naprave listu kandidata

¹³⁷⁶ Više o tome: Julie Ballington, Azza Karam, *Women in Parliament: Beyond Number*, A Revised Edition, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005;

Ronald Inglehart, Pippa Norris, “Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World”, *Cambridge University Press*, Cambridge, 2003;

Ronald Inglehart, Pippa Norris, Christian Welzel, “Gender Equality and Democracy”, *Comparative Sociology* 1(3-4):235-265, 2002;

Nadezhda Shvedova, “Obstacles to Women’s Participation in Parliament”, u: Julie Balington (ur.), *Women in Parliament: Beyond Numbers*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005.

¹³⁷⁷ Crystal Hoyt, “Women, men, and leadership: Exploring the gender gap at the top”, *Social and Personality Psychology Compass*, 4(7), 484-498, 2010.

¹³⁷⁸ Smiljana Leinert Novosel, “Politička participacija žena u doba tranzicije”, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infotaka, Zagreb, 1997, str. 18.

¹³⁷⁹ Nadezhda Shvedova, *Ibid*, str 33.

¹³⁸⁰ Pogledati: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/656726/czp-i-spektra-dik-da-ne-potvr-di-liste-koje-krse-zakonske-kvota-za-zene> (pristupljeno 22.10.2024. godine);

<https://www.aktuelno.me/clanak/politicke-partije-da-obezbijede-jednaki-broj-muskaraca-i-zena-na-izbornim-listama> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

¹³⁸¹ Pogledati publikacije “Žene i muškarci”, MONSTAT, za pregled statističkih podataka u prilog ove tvrdnje.

¹³⁸² Pogledati: <https://www.cin-cg.me/mizoginija-sve-cesca-u-javnom-dijalogu-u-crnoj-gori-na-meti-zato-sto-su-zene/> (pristupljeno 22.10.2024. godine).

¹³⁸³ Zip sistem je metoda za postizanje rodne ravnopravnosti na izbornim listama političkih partija. Prema ovom sistemu, kandidati se na listi naizmenično raspoređuju po polu, odnosno jedna žena, jedan muškarac i tako dalje. Cilj je da se obezbijedi uravnotežena zastupljenost žena i muškaraca među kandidatima, što doprinosi većoj rodnoj ravnopravnosti u političkim institucijama. Studije pokazuju da dobro implementirani zip sistemi mogu značajno

u kojoj će naizmjenično biti zastupljeni ženski i muški kandidati. Komitet zahtijeva da se ovakve izmjene zakona odobre prije izbora 2027. godine, u cilju postizanja pariteta u političkom predstavljanju.¹³⁸⁴ Evropska komisija, takođe, ističe da je zastupljenost žena na rukovodećim pozicijama u politici i dalje niska, uprkos naporima da se kvote za žene na izbornim listama povećaju, pa je politička participacija žena u Crnoj Gori je, takođe, još jedan važan aspekt koji Evropska komisija prati. Iako su preduzeti određeni koraci u pogledu uvođenja zakonskih kvota za žene na izbornim listama, njihova stvarna politička zastupljenost ostaje ograničena. U izvještajima se često navodi da žene čine manji dio poslanika u parlamentu i članova vlade, dok su na lokalnim nivoima vlasti još manje zastupljene. Komisija naglašava potrebu za sprovođenjem dodatnih mjera kako bi se osigurala veća politička participacija žena, ne samo kroz formalne kvote, već i kroz obezbjeđivanje podrške ženama da se aktivnije uključe u političke procese.

Jedan od najrasprostranjenijih metoda usmjerenih ka ispravljanju rodne diskriminacije u politici predstavljaju izborne rodne kvote,¹³⁸⁵ koje su “možda bile najradikalnija reforma o kojoj se najintezivnije raspravljalo u oblasti rodne ravnopravnosti”¹³⁸⁶. Izborne kvote su, zato, sa posebnom pažnjom analizirane u komparativnom poglavlju disertacije kroz teorijsku diskusiju i komparativna legislativna rješenja, ali i u crnogorskoj jurisprudenciji u petom poglavlju. S tim u vezi, posebna pažnja posvećena je Zakonu o izboru odbronika i poslanika i članu 39a kojim su 2011. godine prvi put utvrđene izborne kvote (najmanje 30% kandidata/tkinja manje zastupljenog pola na izbornim listama) u Crnoj Gori kao mehanizam za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti u političkom životu, sa ciljem povećanja učešća žena u zakonodavnim tijelima. Ova odredba detaljno je analizirana u ovom istraživanju i utvrđeno je da i pored utvrđivanja istih, iako žene čine više od 50% populacije u Crnoj Gori ova odredba ne postavlja adekvatnu zastupljenost žena na nivo njihove

povećati političku participaciju žena. Međutim, da bi bili zaista efikasni, moraju biti podržani jakim institucionalnim okvirima.

¹³⁸⁴ Pogledati više o zip sistemu: Blanca L. Delgado-Márquez, Victoriano Ramírez-González & Adolfo López-Carmona, “Ensuring Parliamentary Gender Equality Through a New Zipper Method: An Application to Finland”, *Social Indicators Research, Volume 116, pages 475–492*, 2014;

Lenita Freidenvall, “Implementing Special Measures for Political Representation and Gender in Sweden”, u Sabine Lang, Petra Meier, Birgit Sauer (ur.), *Party Politics and the Implementation of Gender Quotas*, 2023.

¹³⁸⁵ Fernando Ferreira, Joseph Gyourko, “Does gender matter for political leadership? The case of US mayors”, *Journal of Public Economics*, 112, 24-39, 2014;

Tricia Gray, “Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile”, *Bulletin of Latin American Research*, 22(1), 52-78, 2003;

Lori Beaman, Esther Duflo, Rohini Pande, Petia Topalova, “Female leadership raises aspirations and educational attainment for girls: A policy experiment in India”, *Science*, 335(6068), 582-586, 2012.

¹³⁸⁶ Pär Zetterberg, “Do gender quotas foster women’s political engagement? Lessons from Latin America”, *Political Research Quarterly*, 62(4), 715-730, 2009, str. 715.

zastupljenosti u populaciji,¹³⁸⁷ te da u praksi žene nikada nisu činile 30% izabranih odbornika i poslanika, premda se od uvođenja kvota povećala brojčana zastupljenost žena.¹³⁸⁸ Rodne kvote, dakle, odnose se na izborne liste, a ne na rezervisana mjesta,¹³⁸⁹ što znači da žene nemaju zagarantovano pravo da stvarno budu zastupljene, nego samo da budu zastupljene u nadmetanju za poslaničke i odborničke mandate. U Crnoj Gori, sistem izbornih kvota baziran je na zatvorenim listama za parlamentarne izbore. To znači da birači nemaju opciju da izvrše preraspodjelu ili da odaberu pojedinačne kandidate na partijskim listama: oni glasaju za listu kakvu predstavi politička stranka. Zakonom propisane kvote obavezuju da najmanje 30% kandidata na tim listama moraju biti žene. Međutim, rangiranje žena na tim listama može u velikoj mjeri uticati na njihovu mogućnost da budu izabrane, a pravilo “jedna od četiri” obavezuje da svaki četvrti kandidat na listi mora biti pripadnik manje zastupljenog pola.¹³⁹⁰ Čak i kada bi žene bile pozicionirane visoko na ovim listama, žene kandidatkinje nisu u sličnoj situaciji kao muškarci jer, na osnovu sprovedene analize stanja žena u politici, zaključeno je da osim upadljive neravnopravnosti koja evidentno perpetuira u ovoj oblasti, žene su, uz to, još i dodatno izložene nasilju i rodno zasnovanoj diskriminaciji zbog svog učešća u javnom i političkom životu.¹³⁹¹

Kvota su, neminovno, postale važan politički alat za povećanje pristupa žena tijelima za donošenje odluka. Kako je prikazano u ovom istraživanju, do uvođenja kvota došlo se jakim uticajem međunarodnih organizacija, sa posebnim akcentom na CEDAW konvenciju i Pekinšku platformu za akciju kojima su izborne kvote jasno definisane kao alati za obezbjeđivanje ženske reprezentacije na političkim mjestima. U teorijskom prikazu jasno je da ne postoji saglasje u ovom području. Istaknuti su, zato, argumenti za i argumenti protiv kvota, o čemu postoji jasna podjela među istraživačima i istraživačicama u pogledu stanovišta o potrebi uvođenja i efikasnosti izbornih kvota za žene. Primjeri iz prakse ukazuju da kvote najčešće utiču na povećanje zastupljenosti žena na pozicijama političkih odlučivanja, međutim, jako je važno da se pravilno implementiraju da bi bile efikasne. Ključni su kriterijumi, stoga, način postavljanja i sprovođenja kvota, odnosno da žene moraju biti postavljene na izborne pozicije na

¹³⁸⁷ Jennifer Rosen, “Gender quotas for women in national politics: A comparative analysis across development thresholds”, *Social Science Research*, 66, 82–101, 2017.

¹³⁸⁸ Inter-Parliamentary Union, Montenegro, dostupno na: <https://www.ipu.org/parliament/ME> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹³⁸⁹ International IDEA, Gender Quotas Database, 2024, dostupno na: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas-database> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹³⁹⁰ United Nations Gender Quota Portal, Montenegro, 2024, dostupno na: <https://genderquota.org/country-profiles?countryId=71> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

¹³⁹¹ Pogledati: <https://www.undp.org/montenegro/blog/violence-against-women-politicians-cost-doing-politics-or-unacceptable-burden> (pristupljeno 16.12.2024.godine)

stranačkoj listi u odgovarajućem redosljedu, a ne zakopane na dnu liste sa malim izgledima da budu izabrane, te da nepoštovanje zakonskih odredbi kojima se propisuje obaveza ispunjavanja izbornih kvota sa sobom nosi sankcije za nepoštovanje koje će shodno da budu primjenjivane. U svakom slučaju, iako izborne kvote nisu alat kojim se mogu razbiti sve prepreke sa kojima se žene suočavaju u pogledu političke zastupljenosti, one ipak predstavljaju važno oruđe u ukupnoj borbi za što veću zastupljenost žena i njihovo učešće u političkom životu, pa su i u Crnoj Gori, donekle, uticale na povećanje političke participacije žena.

7.2.5. ŽENSKA PRAVA, ŽIVOTNA SREDINA I KLIMATSKE PROMJENE¹³⁹²

Klimatske promjene i zaštita životne sredine su nesumnjivo jedno od gorućih globalnih pitanja u savremenom svijetu koje predstavlja istovremeno i “najveći moralni izazov našeg vremena”.¹³⁹³ Veliki dio toga proizilazi iz sve većeg broja prirodnih katastrofa, dokumentovanih slučajeva degradacije životne sredine i sve veće svijesti i zabrinutosti ljudi zbog ovog eskalirajućeg problema.¹³⁹⁴ Klimatske promjene pogoršavaju rizike i posljedice katastrofa širom svijeta tako što povećavaju učestalost i intezitet vremenskih i klimatskih nepogoda, čime dodatno povećavaju ranjivost zajednica na ove opasnosti.¹³⁹⁵ U radu je posebno naglašen stav feminističkih autora i autorki da tereti klimatskih promjena očito nisu ravnopravno raspoređeni, jer djeluju u interakciji sa društvenom dinamikom svakodnevnog života, često pogoršavajući društvene nejednakosti.¹³⁹⁶ U više navrata, oni ističu nejednake posljedice klimatskih promjena specifično osjetne u marginalizovanim grupama, sa posebnim implikacijama na rodne, rasne i klasne podjele u društvu.¹³⁹⁷ Mnogi smatraju, stoga, da klimatske promjene i odgovori na njihove posljedice mogu dovesti do pogoršanja socijalnih nejednakosti koje postojeće ranjive grupe dodatno opterećuju i nanovo izlažu većim nejednakostima.¹³⁹⁸

¹³⁹² Ovaj dio doktorskog istraživanja predstavljen je na Međunarodnom naučnom skupu “Nova platforma Crne Gore za Evropsku uniju: 2024 - 2034 - odgovorna, digitalizovana i zelena”, Pravni fakultet Univerzitet Crne Gore, 26 - 27. septembar 2024. godine, i predat kao članak za ovu konferenciju.

¹³⁹³ Prema: Margaret Alston, “Introducing Gender and Climate Change: Research, Policy and Action”, u Margaret Alston, Kerri Wittenbury (ur.), *Research, Action and Policy: Addressing the Gendered Impacts of Climate Change*, Springer, 2013, str. 5, citiran: Rudd K (2007) Interview ABC, The World Today, April 27, 2010.

¹³⁹⁴ Pogledati statističke podatke: <https://www.ncei.noaa.gov/access/monitoring/monthly-report/global/202313> (pristupljeno 17.09.2024.godine).

¹³⁹⁵ IPCC, Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2013.

¹³⁹⁶ Amber Fletcher, Maureen Reed, “Different Experiences, Diverse Knowledges Gender, Intersectionality, and Climate Change in Rural and Resource Contexts”, Amber Fletcher, Maureen Reed (ur.), *Gender and the Social Dimension of Climate Change in Rural and Resource Contexts*, Routledge, 2023, str. 2.

¹³⁹⁷ Sultana Farhana, “Gender and water in a changing climate: challenges and opportunities”, Christiane Fröhlich, Giovanna Gioli, Roger Cremades, Henri Myrtilinen, *Water Security Across the Gender Divide*, 2018, str.17–33.

¹³⁹⁸ Seema Arora-Jonsson, Bimbika Basnett Sijapati, “Disciplining gender in environmental organizations: the texts and practices of gender mainstreaming”, *Gender, Work Organizat.* 25 (3), 309–325.;

Osim teorijskog aspekta, u istraživanju je analiziran i važan međunarodni okvir u ovoj oblasti, te koleracija između rodne ravnopravnosti i klimatskih promjena u tom kontekstu. Kako je već rečeno u radu, ova oblast je, pored drugih tradicionalnih oblasti od značaja, našla mjesto u ovom istraživanju. Ovim se posebno daje na značaju inovativni pristup ovog poglavlja čime se istraživanje u ovoj disertaciji povezuje sa savremenim temama i ukazuje na potrebu da se rodna dimenzija integriše i u one oblasti koje tradicionalno nisu bile predmet feminističke analize. Analiza rodnih dimenzija, na liniji toga, potrebna je i u crnogorskom kontekstu klimatskih promjena, pa se najvažniji rezultati prikazuju u nastavku.

Međunarodne obaveze Crne Gore u oblasti klimatskih promjena i rodne ravnopravnosti, naime, oslanjaju se na niz ključnih sporazuma koji definišu pravce djelovanja i prilagođavanja klimatskim izazovima. Kao članica Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama od 2006. godine i ratifikacijom Kjoto protokola 2007. godine, Crna Gora je preuzela odgovornost u svjetskoj borbi protiv klimatskih promjena. Ovi mehanizmi dodatno su obogatili iskustvo Crne Gore u međunarodnim klimatskim inicijativama, istovremeno otvarajući prilike za jačanje javne svijesti i edukacije u vezi s klimatskim pitanjima. Crna Gora je 2017. godine dodatno osnažila svoje obaveze potpisivanjem Pariskog sporazuma, obavezujući se da će do 2030. godine smanjiti emisije za najmanje 30% u odnosu na referentne nivoe iz 1990. godine, kroz svoj nacionalno utvrđeni doprinos (INDC). Pariskim sporazumom Crna Gora postaje aktivan sudionik u svjetskim naporima za smanjenje emisija stakleničkih gasova, usmjeravajući nacionalne politike ka postizanju održivih energetske ciljeva i unaprjeđenju energetske efikasnosti. Istovremeno, ovaj sporazum podrazumijeva odgovornost prema održivom razvoju koji uključuje i socijalne aspekte, uključujući rodnu ravnopravnost kao važan dio nacionalnih i lokalnih klimatskih politika. U skladu s preuzetim međunarodnim obavezama, Crna Gora je, dakle, dužna kontinuirano jačati svoje institucionalne kapacitete, integrisati rodnu perspektivu u sve faze klimatskih politika i prilagođavati svoje zakonodavstvo evropskim standardima.

Na nacionalnom nivou, Crna Gora je u oblasti klimatskih promjena uspostavila pravni okvir koji uređuje institucionalne i operativne odgovornosti i omogućava

Emily Boyd, "Governing the clean development mechanism: global rhetoric versus local realities in carbon sequestration projects", *Environ. Plann. A* 41 (10), 2009, 2380–2395;

Miriam Gay-Antaki, "Now we have equality: a feminist political ecology analysis of carbon markets in Oaxaca", *Mexico. J. Latin Am. Geogr.* 15 (3), 2016, 49–66.;

Tracey Muttoo Osborne, Tracey Muttoo, "Carbon forestry and agrarian change: access and land control in a Mexican rainforest", *J. Peasant Stud.* 38 (4), 2011, 859–883;

Bernadette Resurrección, "Persistent women and environment linkages in climate change and sustainable development agendas", *Women's Stud. Int. Forum* 40, 2013, 33–43.

precizno praćenje klimatskih parametara. Krovni zakon u oblasti zaštite životne sredine je Zakon o životnoj sredini¹³⁹⁹ dok Zakon o zaštiti od negativnih uticaja klimatskih promjena¹⁴⁰⁰ reguliše prikupljanje i obradu podataka o emisijama stakleničkih gasova a propisuje i obaveze resornog ministarstva u izradi projekcija i planova za prilagođavanje, čime se osigurava planski pristup klimatskim rizicima, kao i redovna ažuriranja Nacionalnog plana adaptacije. Ovaj plan uključuje detaljna istraživanja o lokalnim uticajima klimatskih promjena i usmjerava odgovarajuće mjere prema potrebama zajednica i ranjivih grupa. Ipak, ovaj zakon ne integriše eksplicitno rodnu dimenziju u svojim odredbama, uprkos tome što su strategije i planovi za rodnu ravnopravnost već djelimično razvijeni. Za unaprjeđenje ovog pravnog okvira, neophodno je dodati odredbe koje bi direktno uključile rodnu perspektivu u sve faze klimatskih politika, uključujući planiranje, implementaciju i evaluaciju mjera. Zakonske izmjene bi trebalo da podstaknu obavezno praćenje i izvještavanje o uticaju klimatskih mjera na žene i druge marginalizovane grupe, kako bi se pratila jednakost u pristupu resursima i dobrobitima.

Osim klimatskog zakonodavstva, Crna Gora posvećuje pažnju i integraciji rodne ravnopravnosti kroz strategije koje povezuju klimatske akcije i socijalnu inkluziju. Strategija razvoja ženskog preduzetništva za period 2021 - 2024 promoviše ekonomsko osnaživanje žena u zelenim sektorima, dok Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti za period 2021 - 2025. postavlja tri operativna cilja sa naglaskom i na učešće žena u pristupu resursima ali i ublažavanje negativnih efekata klimatskih promjena na socijalni status ranjivih grupa. Neophodne su dublje analize rizika po zdravlje ljudi koji žive u područjima koja ne zadovoljavaju standarde iz Pariskog sporazuma, na koji se Crna Gora obavezala. Strategija, u tom smislu, predlaže mjere kao što su procjena uticaja klimatskih promjena na zdravlje i sprovođenje preventivnih koraka kako bi se smanjio negativan uticaj klimatskih promjena i prirodnih nepogoda. Ove mjere treba da obuhvate ne samo muškarce i žene već i druge marginalizovane i ranjive grupe koje su često više izložene zdravstvenim rizicima. Takođe, treba pomenuti i nacionalne izvještaje Crne Gore o klimatskim promjenama koji imaju poseban odjeljak o rodnoj ravnopravnosti.¹⁴⁰¹ Ovi strateški dokumenti prepoznaju rodnu dimenziju klimatskih politika i usmjeravaju napore prema jednakom pristupu resursima za sve.

¹³⁹⁹ Zakon o životnoj sredini ("Službeni list Crne Gore" br. 52/16,73/19,73/19 i 84/24).

¹⁴⁰⁰ Zakon o zaštiti od negativnih uticaja klimatskih promjena ("Službeni list Crne Gore" br. 73/19 i 84/24).

¹⁴⁰¹ Pogledati, na primjer, Treći nacionalni izvještaj:

<https://www.meteo.co.me/zakoniipravilnici/Treći%20izvještaj%20o%20klimatskim%20promjenama.pdf>

(pristupljeno 11.11.2024. godine)

U crnogorskom pravnom okviru za oblast klimatskih promjena i rodne ravnopravnosti, potrebne su dodatne reformske aktivnosti koje bi osigurale sveobuhvatan, institucionalno podržan i zakonodavno obavezujući pristup koji prepoznaje i reguliše povezanost između klimatskih izazova i rodne dimenzije. U ovom pogledu, neophodno je uskladiti nacionalne zakone s najnovijim međunarodnim standardima i preporukama, a presuda Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *KlimaSeniorinnen* protiv Švajcarske, koja ima pravno obavezujući efekat i za Crnu Goru kao članicu Savjeta Evrope, dodatno naglašava odgovornost država da zaštite ljudska prava u kontekstu klimatskih promjena, s posebnim naglaskom na ranjive grupe. Ovo daje Crnoj Gori pravni osnov za donošenje dodatnih zakona i politika koje ciljaju specifične rizike kojima su izložene žene u kontekstu klimatskih promjena, kao i obavezu da se zakonski okvir Crne Gore uskladi s presudama Evropskog suda. U tom smislu, Crna Gora bi mogla razmotriti uspostavljanje specijalnih procedura i fondova za podršku projektima koji pomažu ženama i starijim osobama u prilagođavanju klimatskim izazovima, kao i usvajanje zakonskih mjera koje omogućavaju pravnu zaštitu ovih grupa u slučajevima negativnih klimatskih uticaja.

U ovom istraživanju naglašen je značaj pravne i društvene transformacije u vezi s klimatskim promjenama i rodnom ravnopravnošću, te kako klimatske promjene ne samo da sve češće zadiru u sferu ljudskih prava, već jesu pitanje istih. Kroz feministički pristup klimatskim promjenama i intersekcionalnu analizu, ističe se kako su žene neproporcionalno pogođene klimatskim izazovima, čime se potvrđuje potreba za njihovim većim uključivanjem u donošenje odluka u ovom području na svim nivoima – od lokalnog do međunarodnog.

Analiza relevantnih međunarodnih dokumenata iz ovog područja ukazuje na postojanje izvjesne “rodne sljepoće” ali se sve više prepoznaje važnost rodne dimenzije klimatskih promjena, pa se rodna “sočiva” sve više koriste prilikom pristupa klimatskim promjenama. Sa pravnog aspekta, međutim, ova tema je još uvijek u razvoju, pa ne treba žuriti sa donošenjem konačnih sudova i zaključaka. Jedno je jasno: presedan poput *Klima Seniorinnen* pred Evropskim sudom za ljudska prava, ipak, otvara dalji razvoj pravne prakse koja povezuje klimatske promjene s ljudskim pravima i rodnom ravnopravnošću. Ovo je, dakle, dragocjen pravni primjer koji naglašava kako klimatske promjene mogu postati pitanje ljudskih prava, posebno za ranjive grupe ljudi kao što su starije žene. Odluka Evropskog suda za ljudska prava otvara put za dalju integraciju pitanja klimatskih promjena u domenu ljudskih prava i rodne ravnopravnosti ali, sa druge strane, sa teretom izuzetno teškog dokazivanja statusa žrtve u skladu sa Evropskom konvencijom. Interesantno će biti, u tom smislu, pratiti razvoj dalje sudske

prakse i povezivanja ovih područja u budućnosti, kao i integraciju ovih međunarodnih standarda iz područja klimatskih promjena na nacionalnim nivoima, te otvaranjem pandorine kutije za mnoštvo drugih sličnih slučajeva i pred domaćim sudovima u periodu koji predstoji.

Implementirajući međunarodne obaveze iz ove oblasti, Crna Gora produbljuje svoju ustavnu obavezu utvrđenu članom 23 Ustava Crne Gore kojim se propisuje da je svako, posebno država, obavezna da čuva i unaprjeđuje životnu sredinu. Odgovornost Crne Gore je, dodatno, još veća u pogledu predpristupnih obaveza i zatvaranja Poglavlja 27 o životnoj sredini i klimatskim promjenama, jer Crna Gora iz godine u godinu dobija loše ocjene u ovoj oblasti, pa se u Izvještaju Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023.godinu ponovo ističe “ograničen” napredak u ovom poglavlju.¹⁴⁰² Iako je postignut određen napredak, posebno u oblasti upravljanja otpadom i zaštite vazduha, mnogi ključni zadaci i zakonske reforme još uvek nisu u potpunosti implementirani. Odgovornost države povodom klimatskih promjena, posebno u smislu pomenutog presedana Evropskog suda za ljudska prava, treba ustanoviti i unutrašnjim propisima, te izvršiti potrebne izmjene i dopune postojećeg zakonodavnog okvira u ovoj oblasti, posebno Zakona o životnoj sredini kao krovnog zakona u ovom području i Zakona o zaštiti od negativnih uticaja klimatskih promjena, a onda i svih drugih zakona, strategija i politika u ovom području. Ovo predstavlja tek početak za dalja istraživanja i implementaciju ovih dokumenata u pogledu tretiranja klimatskih promjena i rodne ravnopravnosti kao međusobno zavisnih izazova.

U svakom slučaju, izvodi se zaključak da međupovezanost rodne ravnopravnosti i životne sredine u kontekstu klimatskih promjena kao pitanja ljudskih prava implicira postojanje rodni nejednakosti u pogledu rodni razlika u efektima klimatskih promjena, odnosno nesrazmjerne pogođenosti žena posljedicama koje izazivaju klimatske promjene, zatim, nedovoljne zastupljenosti žena u institucijama koje donose odluke o životnoj sredini i klimatskim promjenama i na kraju, postojanje rodni razlika u strategijama prilagođavanja i ublažavanja posljedica klimatskih promjena. U pogledu svega navedenog, potrebno je poboljšanje nacionalnog zakonodavstva u dvostrukom smislu, i to: prvo, uvođenjem rodne perspektive u zakonodavstvo o klimatskih promjenama i drugo, uvođenjem perspektive klimatskih promjena u zakone i politike rodne ravnopravnosti. Na kraju, dok se svijet suočava s posljedicama klimatskih promjena, posebno je važno pratiti kako će se pravna regulativa dalje razvijati, te kako će Crna Gora nastaviti da integriše ove principe u svoje zakonodavne i političke okvire,

¹⁴⁰² Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023. godinu.

pružajući time dobru osnovu za obezbjeđivanje zdrave životne sredine i sprječavanje negativnih posljedica klimatskih promjena na sve ljude, a posebno one najranjivije.

7.2.6. ISTRAŽIVAČKA PITANJA I HIPOTEZE

Sprovedeno istraživanje pokazalo je da rodna ravnopravnost u Crnoj Gori još uvijek nije postignuta. Zapravo, Crna Gora se nalazi tek na pola puta. Posebno je naglašeno prisustvo i rasprostranjenost nasilja nad ženama i nasilja u porodici, trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, problem rodne neravnopravnosti na tržištu rada i slabe političke participacije žena u Crnoj Gori. U ovoj disertaciji je, stoga, marljivo izvršena analiza crnogorske jurisprudencije i identifikacija nedostataka i nedostatnosti, odnosno ispitao se prostor za poboljšanjem i unaprjeđenjem, sa posebnim akcentom na međunarodne zahtjeve u ovoj oblasti. Utvrđeno je, stoga, da je Crna Gora postigla značajan ali *ograničen* napredak, pa postizanje rodne ravnopravnosti još uvijek predstavlja jedan od ključnih izazova za Crnu Goru.

1. Kakvo je mjesto roda u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi (odakle počinjemo)?

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da je rod, kao pravna i društvena kategorija, zauzeo vidljivije mjesto u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi. Ustav, kao najviši akt pravnog poretka, konačno je eksplicitno prepoznao značaj rodne ravnopravnosti, dok su zakonodavni akti, iako u različitom stepenu, inkorporirali norme koje se odnose na rodno zasnovano nasilje i diskriminaciju. Ovakva postavka legislativnog okvira svjedoči o *progresivnim* naporima zakonodavca da odgovori na potrebe savremenog društva i uskladi pravni poredak sa međunarodnim standardima. Ovakav pravni napredak omogućio je sprovođenje iscrpnog i obuhvatnog istraživanja, što se najbolje ogleda u obimu i dubini ove disertacije od preko 500 strana - jasan pokazatelj da rod više nije u potpunosti nevidljiv u crnogorskoj jurisprudenciji već, naprotiv, može postati prepoznatljiv pravni segment i predmet stručne analize, te razlog utemeljenja i konstante nadgradnje crnogorske feminističke pravne teorije i prakse.

2. Da li je crnogorsko pravo izbrisalo svoju patrijahalnu prošlost (dokle smo stigli)?

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da je crnogorsko pravo, promatrano kroz formalno - normativni okvir, značajno oslabilo veze sa svojom patrijahalnom prošlošću. Predmetno istraživanje pružilo je jasne dokaze o postojanju legislativnih rješenja koja su osmišljena sa ciljem postizanja rodne ravnopravnosti, ili barem tako izgledaju. Ovaj napredak ukazuje na posvećenost modernizaciji pravnog poretka i

suočavanju sa nasljeđem rodne diskriminacije. Stvarnost sudske prakse, međutim, oslikava suptilniju sliku - patrijarhalni obrasci ponašanja i stereotipi i dalje su prisutni među onima koji sprovode te zakone, uključujući i sutkinje i sudije. Ovi uvidi naglašavaju potrebu za dodatnim mjerama koje bi obuhvatile ne samo unapređenje legislativnih rješenja, već i promjenu društvenih i profesionalnih stavova, kako bi pravni okvir zaista bio sproveden u duhu jednakosti i pravde. Ovo je dalo istraživanju dodatni prostor za dubljom analizom gdje se Crna Gora zapravo nalazi u pogledu svoje jurisprudencije i rodne ravnopravnosti, pa su odgovori na pitanje “dokle smo stigli” iznijeti u ovom poglavlju, a posebno u prethodnom poglavlju disertacije u kojem je posebno analizirana crnogorska jurisprudencija u ovom pogledu.

3. Da li crnogorska legislativa i sudska praksa održavaju u životu rodnu neravnopravnost i diskriminaciju i podstiču rodno zasnovano nasilje ili modificiraju i ublažavaju ove fenomene (šta je preostalo da se uradi)?

Sprovedeno istraživanje kroz detaljnu analizu crnogorske jurisprudencije ukazuje na to da crnogorska legislativa, iako suočena sa neprepoznavanjem rodne dimenzije pojedinih djela specifičnih za područje rodne diskriminacije i nasilja, nastoji modificirati i ublažiti ove fenomene. Legislativni okvir napravio je značajan napredak u smanjenju rodnih nejednakosti, utemeljujući fundamentalne prinicpe rodne ravnopravnosti u Ustav Crne Gore i zakone. Izazovi, ipak, ostaju. Osim legislativnih rješenja, ključ leži i u dosljednijem sprovođenju zakona, što podrazumijeva kontinuiranu edukaciju sudske i šire pravne zajednice, ali i širu društvenu promjenu u pravcu razbijanja ukorijenjenih patrijarhalnih stereotipa. Time bi se, dodatno, afirmisala težnja ka društvu rodne ravnopravnosti i pravde.

H1 Crna Gora je djelimično harmonizovala svoj pravni okvir sa relevantnim međunarodnim okvirom, pa postojeći pravni okvir ne omogućava sveobuhvatno ostvarivanje standarda rodne ravnopravnosti.

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da je Crna Gora napravila značajan iskorak u harmonizaciji svog pravnog okvira sa međunarodnim, ali taj proces nije u potpunosti završen i postoji prostor za dodatnim usaglašavanjima. Usaglašavanje sa međunarodnim okvirom, svakako, ne predstavlja jednokratni proces. Imajući u vidu osjetljivost ovog područja, kao i ubrzani razvoj modernih tehnologija i kontinuirano nadolazeće nove izazove, moguće je da će uvijek biti potrebno dodatno usaglašavanje sa međunarodnim okvirom koji uvijek prvi odgovori na savremene izazove. U svakom slučaju, Crna Gora je na dobrom putu ka usaglašavanju svog pravnog okvira sa međunarodnim. Ipak, nije moguće oteti se utisku da ovo usklađivanje često ostaje na

nivou formalnog ispunjavanja međunarodnih obaveza, odnosno da postoji “automatizovana” primjena međunarodnih rodni normi bez dubljeg razumijevanja njihovog suštinskog značaja i istinskog prilagođavanja potrebama domaćeg društvenog konteksta. Iz iscrpnog istraživanja izveden je zaključak da pravni okvir nije u potpunosti harmonizovan sa međunarodnim ali se isti progresivno razvija u pravcu većeg prepoznavanja i zaštite rodne ravnopravnosti. Ovo ostaje trajni zadatak Crne Gore. Samo kroz dosljedno unaprjeđivanje legislativnog okvira, uz jačanje institucionalnih kapaciteta i jačanje svijesti o značaju rodne ravnopravnosti, moguće je ostvariti pravno, a onda posljedično i društveno okruženje koje u potpunosti podržava standard rodne ravnopravnosti.

H2 Međunarodni i domaći zakoni moraju da budu čvrsto povezani kako bi se standard rodne ravnopravnosti u potpunosti postigao na nacionalnom nivou.

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da čvrsta povezanost međunarodnih i domaćih zakona predstavlja ključan preduslov za postizanje standarda rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Istorija legislativnih promjena jasno pokazuje da Crna Gora gotovo nikada nije autonomno, po sopstvenom nahođenju, uvela promjene za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti, već su iste bile odgovor na zahtjeve međunarodne zajednice. Ključne promjene u oblasti rodne ravnopravnosti, dakle, najčešće su samo odgovor na pritisak ili obaveze proistekle iz članstva u međunarodnim organizacijama. Bez tih uticaja, domaća legislativa bi vjerovatno ostala znatno manje prilagođena savremenim potrebama u borbi protiv rodne diskriminacije i nasilja. Primjena ovih standarda u praksi, međutim, nailazi i na brojne prepreke. Iako su mnoge norme formalno integrisane u pravni sistem, njihova primjena često ostaje selektivna, nedovoljno efektivna i ograničena usljed nedovoljnog poznavanja ovih standarda. U slučaju Crne Gore, dakle, definitivno nije moguće postići rodnu ravnopravnost bez čvrste povezanosti sa međunarodnim okvirom u ovom području. Imajući u vidu sve navedeno, u ovom istraživanju je sa posebnom pažnjom apelovano na Crnu Goru da pokaže proaktivnost i preuzme inicijativu u unaprjeđenju rodne ravnopravnosti, čak i kada za to ne postoje izričite međunarodne obaveze. Posebno se istakla potreba za inkriminacijom femicida, čime bi Crna Gora demonstrirala svoju posvećenost rodnoj ravnopravnosti i svoju spremnost da donosi zrele odluke i da po sopstvenoj inicijativi preduzima potrebne mjere za suzbijanje rodne diskriminacije i ostvarivanje rodne ravnopravnosti. U svakom slučaju, međunarodni rodni standardi, bez dileme, pružaju osnovu i smjernice, ali njihova potpuna efikasnost zavisi i od spremnosti domaćih institucija da ih u potpunosti integrišu i prilagode svojoj pravnoj i društvenoj stvarnosti. U kontekstu Crne Gore, dakle, čvrsta povezanost međunarodnih i domaćih zakona

predstavlja važan faktor u izgradnji pravnog sistema kojim se promoviše i ostvaruje rodna ravnopravnost.

H3 Sudska praksa je od krucijalne važnosti za postizanje standarda rodne ravnopravnosti jer pravni okvir sam po sebi nije dovoljan bez adekvatnog sprovođenja zakona.

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da, uprkos postojanju dobrog pravnog okvira, njegova efikasnost zavisi od dosljednog sprovođenja i direktne primjene međunarodnih rodni standarda u sudskoj praksi. Rezultati ankete među sutkinjama i sudijama dodatno ukazuju na to da je sudska praksa i među njima shvaćena kao krucijalan alat za postizanje standarda rodne ravnopravnosti jer pravni okvir sam po sebi nije dovoljan bez adekvatnog sprovođenja zakona. Ovo se, dakako, nadovezuje na prethodno rečeno, i to u pogledu činjenice da je harmonizacija nacionalnog pravnog okvira sa međunarodnim “automatizovana”, te je od posebnog značaja da oni koji ga sprovedu budu rodno osviješćeni i obučeni da adekvatno sprovedu zakone i rješavaju slučajeve rodne diskriminacije i nasilja u praksi. Neophodan je, dakle, holistički pristup, koji ne podrazumeva samo formalno ispunjavanje međunarodnih obaveza, već i stvaranje sistema u kojem se legislativna rešenja dosljedno primjenjuju. Utvrđena je potreba za kontinuiranim stručnim usavršavanjem sutkinja i sudija jer je analiza sudskih presuda, kao i rezultati upitnika, utvrdili da postoji nedostatak vremena za usavršavanje u ovoj oblasti, nedovoljna direktna primjena međunarodnih rodni standarda u sudskoj praksi, kao i nedovoljna upućenost u međunarodne rodne standarde. Ovo ostavlja prostor za unaprjeđenje, kako bi se osiguralo da sudska praksa ne bude samo ogledalo legislativnog okvira, već i njegov katalizator za društvene promjene, što ona i jeste. U tom smislu, istaknuto je da je značajno razmotriti osnivanje specijalizovanih sudova ili, barem, specijalizovanih odjeljenja unutar postojećih sudova, koja bi se bavila isključivo slučajevima rodno nasilja i diskriminacije. Ovaj pristup, koji je prepoznat u nekim uporednim pravnim sistemima, omogućava dublje razumevanje i senzibilitet prema kompleksnim pitanjima rodne ravnopravnosti. Takav korak, naravno, zahtijeva značajna finansijska, operativna i tehnička ulaganja, ali rezultati uporednih istraživanja ukazuju da ovakve inicijative doprinose efektivnijem sprovođenju pravnih normi i većoj zaštiti prava žrtava. Ovo bi, stoga, valjalo razmotriti kao značajnu mogućnost jer veća ulaganja u sadašnjosti mogu donijeti lakše funkcionisanje i manja ulaganja u budućnosti, a ovakvo rješenje bi rasteretilo sutkinje i sudije koje se bave drugim predmetima, te bi ovo vrlo vjerovatno bilo i finansijski održivije rješenje na duže staze. Sumirano, sudska praksa doista predstavlja važan osnov za ostvarivanje standarda rodne ravnopravnosti i bez njenog adekvatnog sprovođenja, i najbolji legislativni okvir ostaje samo mrtvo slovo na papiru.

H4 Međunarodni pravni i sudski standardi rodne ravnopravnosti nisu prepoznati i ne primjenjuju se u dovoljnoj mjeri u praksi crnogorskih sudova.

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da se sutkinje i sudije veoma rijetko pozivaju na međunarodne standarde rodne ravnopravnosti, a često nisu ni upoznate s njihovim sadržajem. Uprkos postojanju pravnog okvira koji omogućava direktnu primjenu međunarodnih normi, to je praksa samo malog broja sutkinja i sudija. Ovaj problem dodatno produbljuje i činjenica da veliki broj sutkinja i sudija nije u potpunosti upoznat sa sadržajem međunarodnih standarda, niti sa praksom međunarodnih sudova u oblasti rodne ravnopravnosti. Analiza sprovedena u okviru ovog istraživanja ukazuje na ozbiljan deficit u prepoznavanju i implementaciji standarda rodne ravnopravnosti, naročito onih proisteklih iz jurisprudencije međunarodnih sudova. Ova činjenica ukazuje na ozbiljan nedostatak u implementaciji međunarodnih normi, što dodatno naglašava potrebu za svim prethodno navedenim. Samo tako se može osigurati da pravosudni sistem ne bude prepreka, već snažan saveznik u borbi za rodnu ravnopravnost.

7.3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA: MEĐUNARODNA RELEVANTNOST

7.3.1. LIMITI/OGRANIČENJA CRNOGORSKOG LEGISLATIVNOG OKVIRA RODNE RAVNOPRAVNOSTI¹⁴⁰³

7.3.1.1. ISTRAŽIVAČKA PITANJA: OPŠTI OSVRT NA PRIMJER CRNOGORSKIH SUTKINJA, “ZAKON O MAJKAMA” I IZBORNE KVOTE

Sprovedeno istraživanje je ukazalo da je Crna Gora dobar primjer na kojem se može ispitati da li je legislativni okvir rodne ravnopravnosti zaista rodno - progresivan ili se njime, zapravo (ponekad namjerno, a ponekad nenamjerno), pojačava rodna podređenost. Naime, ono što može izgledati kao nedostatak djelotvornog sprovođenja odredbi o rodnoj ravnopravnosti, može biti mnogo složenije nego što se čini. Crnu Goru očito karakteriše postojanje unutrašnje kontradikcije: postoje prilično kvalitetni rodni zakoni “na papiru”, ali “neočekivano” *slabi rezultati*. Zapravo, slična situacija je vrlo rasprostranjena svuda u svijetu, a pravnim diskursima o rodnoj ravnopravnosti često nedostaju adekvatni instrumenti da se konceptualizuju i riješe njihove složenosti. U pogledu međunarodne relevantnosti ovog istraživanja, stoga, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

¹⁴⁰³ Objavljen dio doktorskog istraživanja: Milena Acimic Remikovic, Laura Sjoberg, “Montenegrin gender ‘protections’ and the limits of gender equality laws”, *Women’s Studies International Forum* 107, 103011, 2024, dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0277539524001493#section-cited-by> (pristupljeno 31.12.2024.godine)

1. *Da li pravne norme koje imaju za cilj ili tvrde da imaju za cilj rodnu ravnopravnost doista rezultiraju rodnom ravnopravnošću i proizvode više rodne ravnopravnosti u praksi?*

2. *Da li se one uvode kako bi se postojeći neravnomerni rodni poredak održao jer to odgovara najvećim strukturama u društvu koji su tim neravnopravnim rodnim poretkom povlašćeni, a ne u svrhu ostvarivanja rodne ravnopravnosti kao cilja samog po sebi?*

3. *Da li pravo, stoga, ne samo da ne uspijeva da ispravi rodnu neravnopravnost, već ono i legitimira i učvršćuje rodno uslovljene društvene aranžmane i pospješuje rodnu neravnopravnost?*

Sprovedeno istraživanje ukazalo je da je Crna Gora ostvarila *djelimičan napredak* ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti. To je, dakle, nepostignut cilj i Crna Gora ima još da prevali dug put. No, da li su njene pravne strukture “prave”, odnosno adekvatne i samo im treba još vremena da u potpunosti profunkcionišu? Da li je moguće da crnogorska legislativa samo naizgled podržava rodnu ravnopravnost, a zapravo se koristi da podrži i održi podređenost žena?

U pogledu davanja odgovora na ova pitanja, posebno su od značaja analizirani primjeri u ovoj disertaciji i to Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju i njegov uticaj na položaj crnogorskih sutkinja, “Zakon o majkama” i njegov uticaj na položaj određenog broja žena na tržištu rada, kao i Zakon izboru odbornika i poslanika u pogledu njegovog uticaja na političku participaciju žena. Ovim zakonima je zajedničko što su koncipirani i promovisani kao primjeri pozitivne diskriminacije žena, a zapravo su doveli do veće neravnopravnosti u tretmanu i nedovoljne zastupljenosti žena kako na tržištu rada, tako i u pogledu ekonomske osnaženosti i političke participacije žena. Ovi zakoni, u suštini, ne predstavljaju jedinstven problem: na niz različitih načina u drugačijim kontekstima, može se vidjeti da zahtjevi, zalaganja, politike i zakoni vezani za rodnu ravnopravnost imaju za posljedicu upravo rodnu podređenost. Ovo ukazuje na argument da zakoni o rodnoj ravnopravnosti nisu samo praktično, već i prirodno, možda, sami po sebi *ograničeni*.

U cilju odgovora na postavljena pitanja analiziran je Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju koji sadrži niz odredbi koje se eksplicitno bave ravnopravnošću žena na radnom mjestu u pogledu njihovog odlaska u penziju, a koje su propisivale starosnu granicu za ostvarivanje uslova za penziju žena sa 64 godine, a muškaraca sa 66 godina. U pogledu analiziranog primjera crnogorskih sutkinja, utvrđeno je da su one “prisilno” ostavljene bez svoje sudijske funkcije, čime je ovaj zakon koji je trebao da

doneše prednost ženama, zapravo žene stavio u nepovoljniju poziciju - naivši tako sutkinjama i rodnoj zastupljenosti u crnogorskom pravosuđu.¹⁴⁰⁴

Neki analitičari/ke za ovo krive promjenu vlasti koja je imala za cilj na taj način “brzu eliminaciju” sutkinja i sudija koje je postavila prethodna tridesetogodišnja vlast, a drugi su izrazili zabrinutost po pitanju jasnoće samog zakona.¹⁴⁰⁵ Ovo je primjer kako zakoni koji naizgled “unaprjeđuju” rodnu ravnopravnost mogu da instrumentalizuju tu neravnopravnost, što često i čine, dajući benefite ženama samo u mjeri koja je potrebna da se održavaju postojeći rodno - hijerarhijski društveni, pravni i politički procesi. Taj pristup je, takođe, ukazao i kroz analizu kontraverznog “Zakona o majkama”¹⁴⁰⁶, čime se dodatno ukazalo da ovi zakoni unaprjeđuju rodnu ravnopravnost ali samo u službi nastavljanja rodne podređenosti.

Takođe, u pogledu navedenih zakona, kao i u pogledu analize Zakona o izboru odbornika i poslanika¹⁴⁰⁷, možda ovakvi primjeri mogu da budu doživljavani kao slučajna greška u njihovoj implementaciji ili kao spori napredak ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori. Sa druge strane, možda ovakvi primjeri mogu da budu doživljavani kao pozitivni primjeri koji su doveli do *određenog napretka* ali konsekvntno uz određene neželjene efekte koji se u kontekstu pravnih normi mogu riješiti na neki način, recimo, kroz bolje sprovođenje normi u praksi u pogledu nasilja nad političkim kandidatkinjama ili poboljšanju zaštite svih kandidata, uključujući i žene. Ukoliko se, pri analizi rodni kvoti, prodre u veće dubine i razmotre se različite nijanse mnogih praksi vezanih za njih, nailazi se na još jedan potencijalan okvir: strukture kvota, naime, mogu stvarati samo *privid progresivnosti* u pitanjima rodne ravnopravnosti, štiteći u isto vrijeme mušku većinu među predstavnicima u zakonodavnom tijelu.

Od velikog javnog “razočarenja” zbog neuspjeha da se ispuni zastupljenost određena kvotama i zbog povećanog nasilja nad ženama političarkama, do tihih kršenja zakonskih odredbi kao što je odobravanje nezakonitih izbornih lista i postavljanje žena

¹⁴⁰⁴ Pogledati detaljno analizu ovih odredbi i primjer crnogorskih sutkinja u Poglavlju V, podnaslov 5.9.3.1. Pozitivna diskriminacija žena okrenuta protiv njih: primjer crnogorskih sutkinja.

¹⁴⁰⁵ Pogledati: <https://www.cdm.me/drustvo/medel-zabrinjavajuce-da-je-vlast-usvojila-izmijene-zakona-pio-smanjenje-starosne-granice-za-penziju-sudija/> (pristupljeno 16.12.2023 godine); <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/577158/sudije-se-ne-smiju-tjerati-u-penziju> (pristupljeno 16.12.2023. godine).

¹⁴⁰⁶ Pogledati detaljno analizu ovih odredbi “Zakona o majkama” u Poglavlju V, podnaslov 5.9.4. “Zakon o majkama”: Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti i zakon o obeštećenju bivših korisnica naknada po osnovu rođenja troje ili više djece.

¹⁴⁰⁷ Pogledati detaljno analizu ovih odredbi u Poglavlju V, podnaslov 5.10. Zakon o izboru odbornika i poslanika.

na mjesta na zakonitim izbornim listama sa kojih ne mogu biti izabrane,¹⁴⁰⁸ mnogi su saglasni da crnogorska vlast i one političke partije koje je čine nemaju političku volju za ostvarivanje ravnopravne zastupljenosti žena.¹⁴⁰⁹ I to traje decenijama unazad. Ovo je, čini se, pravi pokazatelj da je intelektualno korisno razmotriti jedan potpuno alternativni opis ove situacije: postoji politička volja da se održava podređenost žena, i da je način 21. vijeka da se to uradi tako što će se stvoriti privid da se ne uspijeva u implementaciji zakona i politika koje “treba da” dovedu do rodne ravnopravnosti. Potrebno je, stoga, razraditi ovakav teorijski argument.

7.3.1.2. NASTAVAK RODNE OPRESIJE U ATMOSFERI PRIVIDNE RAVNOPRAVNOSTI

Živimo u društvima gdje se dosljedno naglašava i prepoznaje rast rodne ravnopravnosti.¹⁴¹⁰ Svakodnevno se naglašava da je u porastu i zastupljenost žena u politici, i prisustvo žena na tržištu rada, te da se situacija sa pravima žena “poboljšava”. Prema Inglehart i Norris, “nadolazeća plima” rodne ravnopravnosti je, izgleda, očigledna i nepobitna.¹⁴¹¹ Drugi, zatim, tvrde da rodna ravnopravnost može da se koristi da bi se i druge stvari istvoreneno poboljšale, ne samo ona,¹⁴¹² a neki čak doživljavaju da je rodna ravnopravnost u koleraciji sa padom nasilja globalno, a možda čak i uzrok tog pada.¹⁴¹³

Ipak, postojanje značajne rodne neravnopravnosti je i dalje lako vidljivo, ne samo gledano uopšteno, već i u kontekstu detaljno analiziranog crnogorskog primjera u ovom istraživanju. Bilo da se radi o rodno - zasnovanom prisilnom penzionisanju crnogorskih sutkinja ili nedovoljnoj zastupljenosti žena u politici, “Zakonu o majkama” ili nekom drugom primjeru, nalaze se kredibilni dokazi da rodna neravnopravnost opstaje u gotovo svim situacijama, svuda u svijetu, pa tako i u Crnoj Gori. Uz to, potrebno je naglasiti da nije svaka rodna neravnopravnost ista: rodna neravnopravnost uopšteno posmatrano, i nasilje nad ženama posebno posmatrano, imaju rasnu dimenziju. Kako su tvrdile dekolonijalne feministkinje, najgore neravnopravnosti leže “na presjeku

¹⁴⁰⁸ Pogledati: <https://womensrightscenter.org/2020-parliamentary-elections-from-a-gender-perspective/> (pristupljeno 16.12.2024 godine)

¹⁴⁰⁹ Pogledati: <https://eca.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/regional-programme-in-the-western-balkans-and-turkey/about-the-programme#issue> (pristupljeno 16.12.2024 godine).

¹⁴¹⁰ Valerie Hudson, Donna Lee Bowen, Perpetua Lynne Nielsen, *The first political order: How sex shapes governance and National Security Worldwide*, New York: Columbia University Press, 2020; Ronald Inglehart, Pippa Norris, *Rising tide: Gender equality and cultural change around the world*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

¹⁴¹¹ Ibid.

¹⁴¹² Pogledati: <https://www.nytimes.com/2009/08/23/magazine/23Women-t.html> (pristupljeno 16.12.2024 godine).

¹⁴¹³ Valerie Hudson, Marry Caprioli, Bonnie Ballif-Spanvill, Rose McDermott, Chad Emmett, “The heart of the matter: The security of women and the security of states”, *International Security*, 33(3), 7–45, 2009; Stiven Pinker, *The better angels of our nature: Why violence has declined*, New York: Viking Press, 2011.

roda/klasę/rase kao centralnih konstrukta sistema moći kapitalističkog svijeta”¹⁴¹⁴, što je posebno istakla i Kimberle Crenshaw kroz teoriju interseksionalnosti.¹⁴¹⁵

Jedan od mogućih načina da se bavi ovim preovlađujućim dokazima koji govore u prilog kontinuirane rodne neravnopravnosti jeste da se istakne da su, kao što se vidi u analizi i diskusiji o crnogorskim sutkinjama i drugim primjerima navedenim u ovom istraživanju, ovo problemi nedostatnosti, nepotpunosti i nezaokruženosti postojećeg pravnog sistema i institucija koje još uvijek nisu dovoljno razvijene ili funkcionalne u tom pogledu. Jer, kako mnogi tvrde, određena ravnopravnost vodiće ka još većoj ravnopravnosti; ravnopravnost bijelih žena će dovesti do ravnopravnosti žena druge boje kože; žene će rušiti jedan po jedan “stakleni plafon”, dok tih prepreka više na kraju ne bude. Dakle, prema takvom shvatanju, “mi” se približavamo rodnoj ravnopravnosti i samo treba da nastavimo da napredujemo do postizanja tog cilja.

Međutim, još jedan način da se sagledaju ove jukstapozicije predstavlja jedan oblik kompromisa: rodna ravnopravnost jeste napredovala, ali to ne znači nužno da i dalje napreduje. Možda je taj napredak isprekidan ili, čak, *suštinski ograničen*. Napredak nekih žena mogao bi se postići na račun napretka drugih.¹⁴¹⁶ Žene mogu čak podređivati druge žene na osnovu pola.¹⁴¹⁷ Potencijalnih primjera je, dakle, mnoštvo.

Oni koji se pitaju da li je napredak rodne ravnopravnosti možda stvarno isprekidan, ne treba da idu dalje od “rodnog jaza u platama” u zapadnim liberalnim demokratijama kasnog kapitalizma, kako bi vidjeli da “napredak” u jednoj godini često prati (još veće) nazadovanje naredne godine. Uprkos decenijama prepoznavanja ovog relativno jednostavnog problema, rezultati ostaju neujednačeni, kako u smanjenu “rodnog jaza u platama”, tako i usmanjenu “jaza u platama” između žena na osnovu rase, državljanstva, imigrantskog statusa ili klase.¹⁴¹⁸ Oni koji traže primjere napretka nekih žena direktno na štetu drugih, ili kako žene podređuju žene na osnovu pola, samo treba

¹⁴¹⁴ Maria Lugones, “Toward a Decolonial feminism”, *Hypatia*, 25(4), 742–759, 2010, str. 746.

¹⁴¹⁵ Kimberle Crenshaw, “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color”, *Stanford Law Review* 43(6), 1241–1300, 1990.

¹⁴¹⁶ Dreama Moon, Michelle Holling, “White supremacy in heels”: (white) feminism, white supremacy, and discursive violence”, *Communication and Critical/Cultural Studies*, 17 (2), 253–260, 2020;

Mariana Ortega, “Being lovingly, knowingly ignorant: White feminism and women of color”, *Hypatia*, 21(3), 56–74, 2006;

Rafia Zakaria, *Against white feminism: Notes on disruption*, New York: W. W. Norton & Company, 2021.

¹⁴¹⁷ Laura Sjoberg, *Women as wartime rapists: Beyond sensation and stereotyping*, New York: New York University Press, 2016;

Paul Kirby, “The body weaponized: War, sexual violence and the uncanny”, *Security Dialogue*, 51(2–3), 211–230, 2020.

¹⁴¹⁸ C. O’Sheades, “Women going backwards”, *Education*, 95(9), 8–12, 2014;

Kadumbri Kriti Randev, “Why do women today earn more than their mothers, but still less than their brothers? A Gendered Organization Perspective”, *Employee Responsibilities and Rights Journal* 36(2), 2023.

da pogledaju političke i pravne pobjede transfobnih feministkinja.¹⁴¹⁹ Ovo nije, kako bi neki sugerisali, jednostavno nuspojava nedavnih političkih uspjeha onih koji bi se mogli okarakterisati kao pristalice anti-rodne ideologije.¹⁴²⁰ Iako su ti razvojni događaji pogoršali ove probleme, moguće je da je njihov izvor, zapravo, prethodio nedavnom porastu populizma. Možda baš svi ovi, naizgled nepovezani “koraci unazad”, zastoji i nazadovanja u postizanju rodne ravnopravnosti uopšte nisu nepovezani, već su simptomi (često nevidljivih) inherentnih ograničenja i potencijalno kontraproduktivnih uticaja pravnog okvira rodne ravnopravnosti.

7.3.1.3. TEORIJSKI INSTRUMENTI ZA OCJENU NEDOSTATNOSTI (OGRANIČENE) LEGISLATIVE O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

Mnogi od teorijskih instrumenata koji se trenutno koriste za razmatranje politika i legislative o rodnoj ravnopravnosti dobro su prilagođeni i opremljeni da se bave slučajevima progresivnih ili postepenih promjena, ili čak namjernog nazadovanja. Međutim, nisu jednako dobro opremljeni da se bave idejom da možda postoje ograničenja, odnosno limiti, kompromisi ili suptilni elementi inherentni i ugrađeni u nekim politikama i legislativama rodne ravnopravnosti, nezavisno od namjernog nazadovanja. Potrebno je, stoga, sagledati pravni okvir rodne ravnopravnosti kroz drugačiju teorijsku prizmu, kako bi se otkrile prethodno neprimijećene dimenzije, uključujući i složene normativne implikacije o njihovim uticajima.

Pogodno je, zato, ukazati na nedavna istraživanja koja su se bavila nekim od načina na koje zakoni i politike rodne ravnopravnosti mogu podbaciti. Na primjer, mnoge analize Rezolucije Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija 1325 i nacionalnih i međunarodnih agendi politike koji su iz nje proistekli, bavile su se nedostacima ovih tekstova, sprovođenja i efektima.¹⁴²¹ Previše uprošćeni koncepti roda,¹⁴²² prebliska

¹⁴¹⁹ Alyosxa Tudor, *Terfism Is White Distraction: On BLM, Decolonising the Curriculum, Anti- Gender Attacks and Feminist Transphobia*, Engenderings, 2020;

Alyosxa Tudor, “The anti-feminism of anti-trans feminism”, *European Journal of Women’s Studies*, 30(2), 290–302, 2023;

Patricia Elliot, Lawrence Lyons, “Transphobia as symptom: Fear of the “Unwoman””, *Transgender Studies Quarterly*, 4(3–4), 358–383, 2017.

¹⁴²⁰ Judith Butler, “What threat? The campaign against “gender ideology”, *Glocalism: Journal of Culture, Politics and Innovation*, 3(1), 1–12, 2019;

Jenny Andrine Madsen Evang, “Is “gender ideology” western colonialism?: Anti-gender rhetoric and the misappropriation of postcolonial language”, *Transgender Studies Quarterly*, 9 (3), 365–386, 2022.

¹⁴²¹ Paul Kirby, Laura Shepherd, “The futures past of the women, peace and security agenda”, *International Affairs*, 92(2), 373–392, 2016.

¹⁴²² Louise Olsson, “Peacekeeping operations and women’s security”, u H. Dorussen (ur.), *Handbook on peacekeeping and international relations*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 242–255, 2022.

povezanost žena i ženstvenosti,¹⁴²³ nerazumna očekivanja od žena na političkim pozicijama,¹⁴²⁴ i druge patologije i problemi politika nevezanih za rodnu tematiku, često su označeni kao uzroci neuspjeha ove rezolucije, koja (još uvijek?) nije uspjela da obezbijedi ni rodnu ravnopravnost ni mir u svijetu. Naučnici/ce koji razmatraju rodnu prirodu koncepta ‘civila’ u ratu i konfliktima, ispitivali su kako žene ostaju ranjivije od muškaraca na kolateralne posljedice rata, uprkos poistovjećivanju žena i civila u logici ratne etike - ako se žene stereotipno posmatraju kao civili, zar to ne bi trebalo da ih učini bezbjednijima, a ne ranjivijima?¹⁴²⁵ Drugi naučnici/ce su razmatrali djelotvornost i frustracije nedavno objavljenih “feminističkih vanjskih politika” nekih država na međunarodnoj sceni, razmatrajući kako države oblikuju feminističke zahtjeve, šta se sa tim zahtjevima dešava u praksi, i kako feminističke vanjske politike mogu da se cijene i u teoriji i u praksi.¹⁴²⁶ Ova istraživanja, međutim, rijetko razmjenjuju ideje o patološkim pojavama politika i ne daju argument o tome da bi ovi nedostaci, propusti i neuspješni rezultati, kao i primjeri djelimičnog napretka, doista mogli imati nešto zajedničko.

Ono što bi mogli imati zajedničko, jeste da su to (barem naizgled) zakoni i politike koje teže rodnoj ravnopravnosti, predložene i sprovedene u političkom prostoru koji, zapravo, ima interes da ne postigne rodnu ravnopravnost. Možda bi u nekim drugim kontekstima bilo zbunjujuće kada moćni (ovdje- cis-hetero-(bijeli)-muški “establišment” u društvenom, političkom i ekonomskom svijetu) izgleda da prepuštaju moć manje moćnima (ovdje- ženama kao drugom polu ili rodnim manjinama). Međutim, fokus na zakone i politike rodne ravnopravnosti, kada su one uopšte u fokusu, nije na tome zašto su usvojene, već zašto ne (u potpunosti) funkcionišu u rušenju rodnih nejednakosti. Možda upravo zbog toga što pravne norme rodne ravnopravnosti ne zamjenjuju muške rodne poretke u društvenim, pravnim ili političkim strukturama. Umjesto toga, zakonodavna rješenja o rodnoj ravnopravnosti mogu biti korišćena da

¹⁴²³ Andrea Schneiker, “The UN and Women’s marginalization in peace negotiations”, *International Affairs*, 97(4), 1165–1182, 2021.

¹⁴²⁴ Laura Sjoberg, *Gendering global conflict: Toward a feminist theory of war*, New York: Columbia University Press, 2013.

¹⁴²⁵ Charli R. Carpenter, ““Women, children and other vulnerable groups”: Gender, strategic frames and the protection of civilians as a Transnational Issue”, *International Studies Quarterly*, 49(2), 295–334, 2005; Laura Sjoberg, “Gendered realities of the immunity principle: Why gender analysis needs feminism”, *International Studies Quarterly*, 50(4), 889–910, 2006; Annick Wibben, “Everyday security, feminism, and the continuum of violence”, *Journal of Global Security Studies*, 5(1), 115–121, 2020.

¹⁴²⁶ Karin Aggestam, Bergman Rosamond, Annica Kronsell, “Theorizing feminist foreign policy”, *International Relations*, 22(1), 23–39, 2019.

podrže, a ne da naruše te strukture. To ih, dakle, čini inherentno ograničenima (umjesto samo sporima) i potencijalno kontraproduktivnima.

7.3.1.4. LEGISLATIVA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI KAO POTENCIJALNO OGRANIČENA SAMA PO SEBI

Ukoliko je, na liniji prethodno istaknutog, legislativa o rodnoj ravnopravnosti inteherentno ograničena i potencijalno kontraproduktivna, to bi značilo da postoje određena unutrašnja ograničenja u zakonodavnim rješenjima o rodnoj ravnopravnosti. Konkretnije, među zakonima koji teže rodnoj ravnopravnosti nalaze se i oni koji je instrumentalizuju ili, čak, prividno teže ka njoj, dok im je zapravo cilj da je osujete i spriječe. Ova tvrdnja se, naime, oslanja na dvije premise: 1) društvene i političke strukture su rodno nejednake i 2) ljudi koji su zainteresovani za očuvanje tih struktura, održavaju takve strukture, barem djelimično, tako što dopuštaju (a onda i podrivaju) postepene promjene kako bi se spriječile radikalne promjene. S tim u vezi, postepena promjena “ka” rodnoj ravnopravnosti, možda nije korak ka postizanju rodne ravnopravnosti, već ključni dio “oklopa” rodne podređenosti. Ovo bi značilo da postepene promjene možda nisu korisne uopšte. Zakonska rješenja o rodnoj ravnopravnosti, dakle, mogu biti za rodnu ravnopravnost, ali isto tako mogu biti protiv nje, a ovu dihotomiju je mnogo teže razlučiti nego što to možda izgleda.

Tvrdnja da je rodna hijerarhija strukturna ili da predstavlja poredak koji uređuje društveni i politički život širom svijeta nije nova.¹⁴²⁷ To je, zapravo, najjednostavnije objašnjenje za stepen i univerzalnost nepovoljnijeg položaja žena nego muškaraca. Kada bi rodna hijerarhija bila slučajna, očekivalo bi se da na nekim mjestima nije prisutna a na nekima jeste. Umjesto toga, ako se zaista radi o poretku, uz moguće prisustvo varijacija, ona je gotovo uvijek prisutna.¹⁴²⁸

Rodno-hijerarhijski poreci izgrađeni su na povezanosti između žena i ženstvenosti, i obezvređivanju femininiteta.¹⁴²⁹ Veza između roda i rodno-zasnovanih vrijednosti igra značajnu ulogu u pozicioniranju ljudi, država i organizacija, kako lokalno tako i globalno.¹⁴³⁰ Feministička istraživanja su pokazala i da je rod, kao dinamičan odnos

¹⁴²⁷ Raewyn Connell, “Masculinity politics on a world scale”, u B. K. Scott, S. E. Cayleff, A. Donadey, I. Lara (ur.), *Women in culture: An intersectional anthology for gender and Women's studies*, 234–237, 2016.

¹⁴²⁸ Joan Acker, “Hierarchies, jobs, bodies”, *Gender & Society*, 4(2), 139–15, 1990;

Rhea Ashley Hoskin, “Femininity? It’s the aesthetic of subordination”: Examining femmephobia, the gender binary, and experiences of oppression among sexual and gender minorities”, *Archives of Sexual Behavior*, 49, 2319–2339, 2020.

¹⁴²⁹ Ibid, Joan Acker, 1990.

¹⁴³⁰ Dara Key Cohen, Sabrina Karim, “Does more equality for women mean less war? Rethinking sex and gender inequality and political violence”, *International Organization*, 76(2), 414–444, 2022;

moći, važan u konstruisanju globalnih političkih poredaka, i da ljudi koji se zalažu za globalne političke poretke statusa quo, zapravo koriste rod da bi ih učvrstili i sačuvali.¹⁴³¹ Ovaj argument, međutim, ima implikacije koje idu dalje od uvida da rod ima uticaj na društvene i pravne strukture. To, dakle, znači da politički aktivizam za rodnu ravnopravnost funkcioniše protiv moćnih i stabilnih struktura rodne podređenosti koje podržavaju ljudi zainteresovani za njihovo održavanje. Rečeno drugačije, postoje oni koji se protive cilju rodne ravnopravnosti, a to nisu samo ljudi i institucije koje su eksplicitno uključene u pokrete protiv rodne ravnopravnosti. Umjesto toga, ovo uključuje i ljude i institucije koji zagovaraju, stvaraju, pa čak i sprovode zakone koji naizgled favorizuju rodnu ravnopravnost.

Ključni teoretičari kritičke teorije rase dobro su upoznati sa ovim problemom – oni su indetifikovali brojne scenarije u kojima oni koji žele da sačuvaju strukture rasne podređenosti koriste privid postepenih promjena kako bi spriječili revolucionarnu promjenu: Derrick Bell tvrdi da će oni koji imaju interes da podržavaju političke poretke bijele supremacije podržavati politike koje naizgled pomažu etničkim manjinama sve dok, i samo dok, te politike umiruju pobunu protiv (netaknutih) poredaka bijele supremacije.¹⁴³² Iako je konceptualno teško razumjeti da moćni naizgled ustupaju moć kako bi je zadržali, Bell potkrepljuje ovaj argument empirijskim primjerima iz istorije rasnih odnosa u Sjedinjenim Američkim Državama, uključujući politike afirmativne akcije, *Brown protiv Obrazovnog odbora* i kompromis *Hayes-Tilden*. Ovi primjeri, tvrdi Bell, pružaju privid pobjede za manjine, a zapravo omogućavaju očuvanje poretka bijele supremacije. On objašnjava da je “neasertivna i neuspješna implementacija” politika koje naizgled služe emancipaciji crnaca “bila usklađena sa ovom istorijom, a ne odstupanje od nje”¹⁴³³.

Razmatranje zakona povezanih sa rodnom ravnopravnošću u ovim okvirima, moglo bi biti plodonosno. Vlade i međunarodne organizacije mogu usvajati zakone o rodnoj ravnopravnosti bez stvarnog interesa da se rodna ravnopravnost postigne. Paralelno sa Belovim argumentom, zakoni o rodnoj ravnopravnosti mogu se utvrđivati i/ili (djelimično) sprovoditi u službi postojećih rodnih poredaka u društvenom, političkom i ekonomskom životu. Ovi zakoni mogu pomoći (nekim) ženama i rodnim

Laura Shepherd, “Gender, violence and global politics: Contemporary debates in feminist security studies”, *Political Studies Review*, 7(2), 208–219, 2009.

¹⁴³¹ Laura Shepherd, *Gender, violence and security: Discourse as practice*, Bloomsbury Publishing, 2008; Laura Sjoberg, “Revealing international hierarchy through gender lenses”, u A. Zarakol (ur.), *Hierarchies in world politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 95–112, 2017.

¹⁴³² Derrick Bell, *Silent Covenants: Brown v. Board of Education and the Unfulfilled Hopes for Racial Reform*, New York: Oxford University Press, 2004.

¹⁴³³ *Ibid*, str. 197.

manjinama, ali često na ograničene načine koji, takođe, služe održavanju i očuvanju ukupne rodne neravnopravnosti. Ovo, svakako, ima implikacije ne samo za feminističke kritike prava, već i za kritike država, vlada, međunarodnih organizacija i bezbjedonosnih sistema. Potrebno je, stoga, dovesti u pitanje ideju da se napredak ka rodnoj ravnopravnosti uopšte dešava i težnju da se on dodatno dopunjava istim. Umjesto toga, mnogi problemi vezani za to da li se i kako zakoni o rodnoj ravnopravnosti sprovode, mogu iskristalisati važne stvari o složenosti njihovih korijena i ograničenjima njihove efikasnosti. Zakoni koji izgledaju kao da su u službi rodne ravnopravnost to nužno ne moraju i biti – oni bi mogli i raditi protiv nje.

7.3.1.5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA NA PRIMJERU CRNOGORSKIH ZAKONA

U pogledu svega navedenog, analizirani primjeri u ovoj disertaciji koji se odnose na crnogorske sutkinje u kontekstu Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, kao i primjer “Zakona o majkama”, mogli bi se doživjeti kao da je u pitanju samo loše osmišljena politika sprovedena suprotno namjerama njenih tvoraca i, sa ukidanjem ovih zakonskih odredbi, dijelom sporog i postepenog procesa napredovanja ka postizanju, a možda čak i dostizanju rodne ravnopravnosti. Svakako, ovakvo sagledavanje ovih zakonskih rješenja, kao i mnogih drugih primjera djelimične pobjede zakonskih rješenja o rodnoj ravnopravnosti, ne može se jasno i u potpunosti opovrgnuti. Ipak, potrebno je ukazati na to da ima mnogo čvrstih razloga da se ova zakonska rješenja sagledaju kroz predloženi teorijski okvir. Tri razloga za to su u središtu takve argumentacije.

Prvo, prikazi pravnih procesa koji obuhvataju najširi spektar događaja su poželjniji od onih koji mogu da objasne samo manje djelove tih procesa. Kroz ova sočiva zakonske odredbe o rodnoj ravnopravnosti sagledavaju se kao povremeni saučesnici interesima očuvanja muške supremacije, čime se objašnjava donošenje, način sprovedena, ukidanje i način ukidanja zakona, dok druga stanovišta mogu objasniti samo jedan ili dva od tih faktora.

Drugo, pretpostavka da su, u ovim situacijama i mnogim sličnim u širokom spektru konteksta, posljedice zakona i politika koje potčinjavaju rod (a koje naizgled emancipuju rod) uvijek i dosljedno slučajne, je prevelika koincidencija. Što se tiče ovih zakonskih rješenja, moguće je objasniti svaki korak u procesu kao korak koji je motivisan kombinacijom interesa u širem političkom cilju aktera i interesa u očuvanju muške supremacije. Rezultati ovakvih politika, koji su suprotni njenim ciljevima, nisu utvrđeni, ne funkcionišu i ne odvijaju se kao slučajni propusti političara ili propusti u kreiranju ili njihovom sprovođenju. Umjesto toga, u svakom koraku i svakoj fazi,

greške i propusti su uredni i djeluju da su namjerni - sugerišući da ovo teorijsko stanovište možda i jeste prikladnije za razumijevanje njegovog toka nego tradicionalna stanovišta (zastalog) napretka ka rodnoj ravnopravnosti.

Treće, povezivanje političkih i pravnih tokova daje dodatnu težinu ovom stanovištu. Iako je ukazano na to da je ovo oduvijek važno bez obzira na političku orijentaciju vladajućih režima, inherentna ograničenja zakona i politika o rodnoj ravnopravnosti postala su mnogo očiglednija u eri nazadovanja od (demokratskih i) rodno - emancipatorskih principa populističkih režima posvećenih poretku iz prošlosti.¹⁴³⁴ Umjesto da se ova zakonodavna rješenja doživljavaju kao loše planiran i loše sproveden pokušaj postepenog napretka ka rodnoj ravnopravnosti, postoji snažan argument da su njihovo nastajanje, sprovođenje i na kraju ukidanje bili ograničeni limitima zakona o rodnoj ravnopravnosti.

U kontekstu ovih zakonskih rješenja, kao i Zakona o izboru odbornika i poslanika mogao bi se izvući zaključak da su zakonska rješenja nedovoljno precizna, što nenamjerno dovodi do katastrofalnih rezultata prilikom njihove implementacije i često pruža priliku onima koji su protiv tih zakona da ga zloupotrijebe. Mnogi zakoni, u raznim kontekstima, imaju otpor od određenih grupacija koji pronalaze kreativne načine da ih zaobiđu, čak i kada su dobro osmišljeni. Nasilje nad ženama u politici, stoga, sasvim sigurno nije krivica rodni kvota, ali se ono može objasniti politikom rodnog otpora na globalnom nivou¹⁴³⁵, povezanošću između povećanja izbornog rascjepa sa ukupnim porastom izbornog nasilja¹⁴³⁶ ili, jednostavno, mizoginijom.¹⁴³⁷ Ipak sve ove pojave, u kombinaciji sa rodnim nazadovanjem u sprovođenju navedenih zakonskih rješenja u Crnoj Gori, mogu se promatrati pojedinačno, kao da su se različite sile slučajno spojile, ili kao jedna vrlo povezana cjelina - kao što bi, na kraju, možda i trebalo.

¹⁴³⁴ Christine Agius, Alexandra Edney-Browne, Lucy Nicholas, Kay Cook, "Anti-feminism, gender and the far-right gap in C/PVE measures", *Critical Studies on Terrorism*, 15(3), 681–705, 2011; Nur Sinem Kourou, *Right-wing populism and anti-gender movements: The same coin with different faces*, Istanbul: Global Political Trends Center, 2020.

¹⁴³⁵ Ayesha Khan, Emilie Tant, Caroline Harper, *Facing the backlash: What is fuelling anti-feminist and anti-democratic forces?*, London: ALiGN, 2023;

Jennifer Piscopo, Denise Walsh, "Symposium: Backlash and the future of feminism", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 45(2), 265–278, 2020.

¹⁴³⁶ Mona Lena Krook, "Semiotic violence against women: Theorizing harms against female politicians", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 47(2), 2022.

¹⁴³⁷ Mona Lena Krook, Juliana Restrepo Sanín, "The cost of doing politics? Analyzing violence and harassment against female politicians", *Perspectives on Politics*, 18(3), 740–755, 2020;

Eleonora Esposito, Sole Alba Zollo, "How dare you call her a pig, I know several pigs who would be upset if they knew": A multimodal critical discursive approach to online misogyny against UK MPs on YouTube", *Journal of Language, Aggression and Conflict*, 9 (1), 44–75, 2021.

Ovi slučajevi uzeti kao da su jedna povezana cjelina, predstavljaju zakone koji tvrde ili da daju prioritet ženama ili da teže ka ravnopravnosti žena, čija je implementacija imala loše i/ili kontraproduktivne pristupe, govori u prilog tome da ove dvije stvari nisu suprotne jedna drugoj već komplementarne. Njihova komplementarnost leži u njihovoj zajedničkoj funkciji da očuvaju poredak rodne podređenosti. Iako više ne živimo u svijetu gdje bi žene prihvatile otvorenu diskriminaciju i isključivanje, oni se, ipak, mogu postići na suptilnije načine, i to upravo kombinacijom tvrdnji da se zakonima teži ka postizanju rodne ravnopravnosti i slabih i/ili kontraproduktivnih mehanizama njihovog sprovođenja. Tako bi Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, "Zakon o majkama" i Zakon o izboru odbornika i poslanika mogli zaista biti pokazatelji trendova sličnih onome koji su prije nekoliko decenija uočili teoretičari kritičke teorije rase, po kome se *na rodnoj ravnopravnosti radi samo u onoj mjeri u kojoj taj rad ne ugrožava postojeći rodni poredak.*

Imajući u vidu sve navedeno, moguće da je dosadašnja pretpostavka da međunarodno i domaće pravo napreduju ka postizanju rodne ravnopravnosti, pogrešna. Umjesto toga, zakoni koji naizgled donose postepene promjene mogu biti instrumentalni, pa čak i kontraproduktivni. U ovom ponuđenom, alternativnom stanovištu, djelotvornost zakona o rodnoj ravnopravnosti može biti ograničena, jer se njihovo donošenje i sprovođenje odvija u interesu očuvanja rodne neravnopravnosti. Po tom pristupu, neki pokazatelji rodne ravnopravnosti mogu se poboljšati, ali iskonska rodna ravnopravnost neće i ne može biti postignuta u okviru postojećih struktura. Postepene promjene, dakle, mogu održavati, umjesto da dekonstruišu rodnu podređenost.

Ovim se podupiru stavovi feminističkih akademika/kinja, pravnika/ca i aktivista/stkinja koji ističu da rodna subordinacija i dalje postoji i predstavlja stvaran moralan i praktični problem, ali se kosi sa nastavkom njihovog argumenta u pogledu posmatranja statusa quo kao napretka i oslanjanja na njega za dalje promjene. Iako je primamljiva ideja da aktivizam i socijalni pokreti poboljšavaju stvari, zabrinutost postoji u pogledu prividnog napretka ka rodnoj ravnopravnosti koja zapravo može biti saučesnik u održavanju rodne podređenosti. Možda upravo oni koji su zainteresovani da se održi rodna podređenost pokušavaju da je održe kroz postepene ustupke u pogledu prividnih "napredaka ka rodnoj ravnopravnosti" i da ti postepeni ustupci zapravo razblažuju zahtjeve za smislenom promjenom.

Ovo, svakako, ne znači da oni koji zagovaraju zakone i politike rodne ravnopravnosti iz feminističke perspektive namjerno rade protiv rodne ravnopravnosti ili da svi to rade. Ovo znači da moramo biti pažljivi i imati na umu da u lokalnoj,

državnoj i globalnoj politici različiti ljudi imaju različite motivacije – i da ima onih koji su u poziciji moći a koji imaju interes da se održi rodna podređenost i da oni, možda, koriste prividno rodno-pozitivne politike kao jedan od instrumenata u svom arsenalu za postizanje tih ciljeva.

Analizirani crnogorski zakoni o rodnoj ravnopravnosti mogu predstavljati samo jedan primjer koji ukazuje na ove široke implikacije. Ako su rezultati ove analize tačni i ako su ova zakonska rješenja u Crnoj Gori zaista ustanovljena sa namjerom da se sudovi “očiste” od žena sudija, majke povuku sa tržišta rada ili da ženama bude što nedostupnija politička participacija, te da su neka od ovih zakonskih rješenja bila ukinuta od strane onih koje se zapravo ne slažu oko ključnih pitanja rodne ravnopravnosti, onda rad na rodnoj ravnopravnosti iznutra gubi svoj kredibilitet kao strategija. Čak i ako neko ne dijeli zabrinutost za pitanja vezana za kooptiranje i usvajanje orodnjenog jezika koji je pogodan za sistem i pristup o kojem su brinule feministkinje osamdesetih i devedesetih godina, sasvim je opravdano biti uznemiren činjenicom da se rad na postizanju rodne ravnopravnosti može “provući” kao varka za očuvanje i prikrivanje rodne subordinacije.

Žene sudije u Crnoj Gori, dakle, nisu bile samo jednu sudsku odluku udaljene od toga da mogu da isprave svoje (rodno i politički bazirane) otkaze – one su zapravo bile korak bliže sagledavanju lavirinta ogledala unutar (i endemski) (potencijalno inherentno ograničenih) “zakona o rodnoj ravnopravnosti”. Slično tome, žene koje se bore za političke funkcije u Crnoj Gori nisu na pozitivnoj putanji ka (konačnoj) ravnopravnosti – one su pozicionirane na liniji vatre nasilja nad njima, a ta pozicija nije slučajna.

7.4. ZAKLJUČAK

Ova disertacija predstavlja pionirski korak u crnogorskoj jurisprudenciji, otvarajući vrata rodno osjetljivoj analizi pravnog poretka i podizanju svijesti o potrebi za sveobuhvatnom primjenom rodni standarda. Istraživanje sprovedeno u okviru ove disertacije predstavlja korak ka razvoju feminističke pravne teorije u domaćem pravnom kontekstu, sa ciljem da ponudi jedinstvenu perspektivu na pitanje rodne ravnopravnosti kroz analizu međunarodnog i nacionalnog pravnog okvira. Podrobna analiza ukazala je da je patrijarhat imao presudan uticaj na društveni i pravni položaj žena kroz crnogorsku istoriju, sa posebnim akcentom na uticaj raznolikih spoljašnjih okolnosti i društvenih specifičnosti na pravne norme koje su dodatno uticale na oštru rodnu polaziraciju. Patrijarhat je sve više slabio, ali njegova snaga nije u potpunosti iščezla ni danas. Ovo je dalo osnov za potezanje pitanja u pristupu ljudskim pravima o iskonskoj ravnopravnosti žene i muškarca u crnogorskoj jurisprudenciji, te ispitivanju navodne neutralnosti pravnih normi čime se ustalio mit da zakoni uvijek djeluju pravično i neutralno. Proces podizanja svijesti o ovom pitanju odvija se ne samo u privatnim postavkama, već i na javnom, institucionalnom nivou, kroz analizu načina na koji država i njeni zakoni diskriminišu žene, isključuju ih iz javne sfere ili, kada ih uključuju, to rade na diskriminatoran i patrijarhalan način. Ovo je ukazalo na potrebu stvaranja sistematizovane metodologije koja izbjegava androcentrične koncepte, pa je osim detaljne analize legislativnog okvira i sudske prakse, ispitana i pozadina određenih zakonodavnih rješenja koja su, iako naizgled bezazlena (čak rodno osviješćena), uticala na podređenost žena u raznim sferama života.

Uvažavajući složenost rodni odnosa u društvu opterećenom patrijarhalnim nasljeđem, ova disertacija je posebno istakla potrebu za primjenom feminističkog metoda podizanja svijesti. Ova metoda nije samo akademski alat već i sredstvo za razotkrivanje nejednakosti i osnaživanje žena da prepoznaju sistemsku prirodu ne samo vidne već i skrivene pravne podređenosti. Podizanje svijesti, stoga, ima dvostruku svrhu u ovoj disertaciji: prvo, podizanje svijesti o važnosti teme disertacije i drugo, prikazivanje mjerodavnih rezultata istraživanja kao posebnog naučnog doprinosa disertacije iz oblasti koja, još uvijek, nije dobila dovoljnu a zavrijeđenu pažnju akademske, posebno, pravničke zajednice u Crnoj Gori. U istraživanju je obuhvaćeno dosta razloga obrađivanja ove teme, a jedan od glavnih jeste svakako njen naučni doprinos. Proces podizanja svijesti, centralan u feminističkoj pravnoj teoriji, otkriva duboko ukorijenjene strukture diskriminacije koje se skrivaju iza privida neutralnosti zakona. Ova disertacija razotkriva tu činjenicu, čvrsto vjerujući da samo osvjetljeno razumijevanje može otvoriti put ka istinskoj jednakosti jer ono što se često posmatra

kao izolovan primjer postaje neporecivi obrazac potlačenosti kada se sagleda kroz prizmu kolektivnog iskustva. Ovo istraživanje bilo je, stoga, usmjereno ka razbijanju mita o neutralnosti prava, insistirajući na tome da zakonska rješenja, ako žele biti pravedna, moraju biti ogledalo stvarnih potreba svih svojih građanki i građana.

Disertacija je, stoga, imala za cilj dati svoj teorijski i praktični doprinos. Analizirajući pravni okvir Crne Gore i njegovu korelaciju s međunarodnim standardima, disertacija otkriva pohvalne prakse ali i ozbiljne propuste čime otvara vrata mogućnostima za unaprjeđenje. Njena težinska vrijednost leži ne samo u teorijskom doprinosu nego i u praktičnim smjernicama koje imaju za cilj da osvijetle put ka boljoj jurisprudenciji koja zaista osnažuje žene. Ovaj napor usmjeren je ka dekonstrukciji androcentričnih koncepata i lažne neutralnosti, što predstavlja suštinu metodološkog pristupa ove disertacije i prikazanih rezultata istraživanja kojima su se preispitala i određena teorijska gledišta aktuelna u feminističkoj pravnoj teoriji, ali i postavio osnov kojim se može ukazati tvorcima legislative, kreatorima javnih politika i krojačima pravde na postojeće nedostatke u crnogorskoj jurisprudenciji, kao i na moguća rješenja i prijedloge za stvaranje adekvatnijeg pravnog okvira za postizanje standarda rodne ravnopravnosti u cjelosti. Vrsni pravnici prosvijećenog razuma ne smiju da budu samo puki mjerači paragrafa na tasovima boginje Justicije, već savjesni sudionici vjekovnog pretakanja pravde, koji će neumorno razotkrivati skrivene namjere nepravde i donositi odluke vođene etikom, razumom i iskonskom težnjom ka jednakosti i pravednosti.

U svijetu obilježenom šapatima tišine i okovima nepravde, ova disertacija stoji kao svjedok jednog vremena i poziv na buđenje. U temelju svakog prava leži obaveza da se osigura pravda, a pravda nije samo apstraktan ideal – ona je oruđe promjene, plamen što proždire zastarjele norme i gradi temelje ravnopravnosti. Crna Gora, sa svojom krševitom ljepotom i teretom patrijarhalnog nasljeđa, pozvana je na transformaciju. Ova disertacija nije samo naučni doprinos – ona je poziv na akciju, svjedočanstvo da pravda nije čin jedne osobe, već kolektivni napor. Ona predstavlja korak ka ostvarenju sna o pravednijem društvu, gdje će svaka žena imati pravo na glas, na dostojanstvo i na pravdu koja ne može biti potpuna sve dok polovina čovječanstva ne dobije ono što mu pripada. Rodna ravnopravnost predstavlja sveti gral pravde i najviši ideal kojem svako pravedno društvo mora težiti a koji se tiče svih nas, ne samo žena, jer kako kaže Graca Machel, rodna ravnopravnost je *“cilj koji će pomoći da se abolira siromaštvo, koji će stvoriti pravedne ekonomije, pravednija društva i -nadasve- srećnije muškarce, žene i djecu”*.

LITERATURA

Stručna literatura

1. Aaron Xavier Fellmeth, "Feminism and International Law: Theory, Methodology, and Substantive Reform", *Human Rights Quarterly* 22 (2000), The John Hopkins University Press, 2000;
2. Abigail Brooks, "Feminist Standpoint Epistemology: Building Knowledge and Empowerment through Women's Lived Experience", u S.N. Hesse-Biber, P.L. Leavy (ur.), *Feminist Research Practice: A Primer*, 2007;
3. Aboud-Zeid Gihan, "The Arab Region: Women's access to the decision-making process across the Arab Nation", u Dahlerup D. (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 168–93, 2006;
4. Aćimić Milena, *Međunarodno-pravni standardi o nasilju u porodici i njihova primjena u Crnoj Gori*, magistarski rad, Pravni fakultet Crne Gore, 2020;
5. Aćimić Remiković Milena, "Gender mainstreaming on the Montenegrin labour market: challenges and perspectives on the road towards the European union", *Zbornik Pravnog fakulteta No 45*, str. 185 - 221, 2022;
6. Aćimić Remiković Milena, "Nasilje u porodici: prekršaj ili krivično djelo?", *Zbornik radova "Pravo između stvaranja i tumačenja"*, Sarajevo, 283 - 305, 2022,
7. Aćimić Remiković Milena, "Tradicionalna i kulturna tolerancija na nasilje nad ženama: primjer Crne Gore", u Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović (ur.), *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*", TPO fondacija, 2022;
8. Aćimić Remiković Milena, Laura Sjoberg, "Montenegrin gender 'protections' and the limits of gender equality laws", *Women's Studies International Forum* 107, 103011, 2024;
9. Acker Joan, "Hierarchies, jobs, bodies", *Gender & Society*, 4(2), 139–15, 1990;
10. Adami Rebecca, Plesch Dan (ur.), *Women and the UN - A new history of women's international human's rights*, Routledge, 2022;
11. Aggestam Karin, Rosamond Bergman, Kronsell Annica, "Theorizing feminist foreign policy", *International Relations*, 22(1), 23–39, 2019;
12. Agius Christine, Edney-Browne Alexandra, Nicholas Lucy, Cook kay, "Anti-feminism, gender and the far-right gap in C/PVE measures", *Critical Studies on Terrorism*, 15(3), 681–705, 2011;
13. Ahrens Petra, "The Committee on Women's Rights and Gender Equality in the European Parliament: Taking Advantage of Institutional Power Play", *Parliamentary Affairs*, 69(4), 778–93, 2016;
14. Ahrens Petra, "Working against the Tide? Institutionalizing Gender Mainstreaming in the European Parliament", u Petra Ahrens i Lise Rolandsen Agustín (ur.), *Gendering the European Parliament: Structures, Policies, and Practices*, London: Rowman & Littlefield International, 85–101, 2019;
15. Akrofi Mark, Mudasiru Mahama, and Chinedu Nevo M., "Nexus between the Gendered SocioEconomic Impacts of COVID-19 and Climate Change: Implications for Pandemic Recovery", *SN Social Sciences* 1 (8): 2021;
16. Albertyn Cathi, Campbell Meghan, García Helena Alviar, Fredman Sandra, Assis Machado Marta Rodriguez de (ur.), *Feminist Frontiers in Climate Justice Gender Equality, Climate Change and Rights*, 2023;
17. Aleksandrov A, Crnogorka u privatnom i društvenom životu, *Zapisi* 12, XXII, Cetinje, 370-80, 1939;
18. Allain Jean, *Slavery in International Law: Of Human Exploitation and Trafficking*, Martinus Nijhoff Publishers, 2012;
19. Alston Margaret, "Introducing Gender and Climate Change: Research, Policy and Action", u Margaret Alston, Kerri Wittenbury (ur.), *Research, Action and Policy: Addressing the Gendered*

- Impacts of Climate Change*, Springer, 2013, str. 5, citiran: Rudd K (2007) Interview ABC, The World Today, April 27, 2010;
20. Alston Margaret, "Introducing Gender and Climate Change: Research, Policy and Action", u Margaret Alston, Kerri Wittenbury (ur.), *Research, Action and Policy: Addressing the Gendered Impacts of Climate Change*, Springer, 2013, str. 5, citiran: Randerson J, Food crisis will take hold before climate change warns chief scientist, The Guardian, March 7 2008;
 21. Amnesty International, *Human Rights are Women's Rights*, AI Index: 77/01/95, 1995;
 22. Anderson Mary, "Understanding the disaster-development continuum: Gender analysis is the essential tool", *Focus on Gender*, 2(1), 7–10, 1994;
 23. Andrijasevic Rutica, *Migration, agency and citizenship in sex trafficking*, Springer Publishing, 2004;
 24. Angum Fariha, Tahir Khan, Kaler Jasndep i drugi, "The Prevalence of Autoimmune Disorders in Women: A Narrative Review", *Cureus* 12(5), 2020;
 25. Anić Jadranka Rebeka, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumjevanja u Crkvi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011;
 26. Ann Scales, "Feminist Legal Method: Not So Scary", 2 *UCLA Women Law Journal* 1, 1992
 27. Antaki Miriam Gay, "Now we have equality: a feminist political ecology analysis of carbon markets in Oaxaca", *Mexico. J. Latin Am. Geogr.* 15 (3), 49–66, 2016;
 28. Archer John, Lloyd Barbara, *Sex and Gender*, Cambridge University Press, New York, 1985;
 29. Atherton Margaret, "Feminist Critiques of Cartesianism", in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, Routledge, London, 2003;
 30. Atkins Susan, Hoggett Brenda, *Women and the Law*, Basil Blackwell Inc, New York, USA, 1984;
 31. Auchmuty Rosemary, "Feminist approaches to sexuality and law scholarship", *Legal Information Management*, 15 (1), 2015;
 32. Avramović Sima, *Opšta pravna istorija - stari i srednji vijek*, Beograd, 2000;
 33. Ayesha Khan, Emilie Tant, Caroline Harper, *Facing the backlash: What is Fuelling anti-feminist and anti-democratic forces?*, London: ALiGN, 2023;
 34. Bachman Ronet, "The Factors Related to rape Reporting Behavior and Arrest: New Evidence from the National Crime Victimization Survey", *Criminal Justice and Behavior*, SAGE Publications, 25, 8-29, 1998;
 35. Baehr Amy, "Liberal Feminism", u Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013;
 36. Baer Judith, "Feminist Theory and The Law", *The Oxford Handbook of Political Science*, Edited by R. E. Goodin, 2011;
 37. Baer Judith, "Feminist Theory and The Law", *The Oxford Handbook of Political Science*, 2011;
 38. Baer Judith, *Our lives before the law: Constructing a feminist jurisprudence*, Princeton University Press, 1999;
 39. Baines Beverley, Barak Erez Daphne, Kahana Tsvi (ur.), *Feminist Constitutionalism: Global Perspectives*, Cambridge University Press, 2012;
 40. Bales Kevin, Trodd Zoe, *To plead our own cause: Personal stories by today's slaves*, Cornell University Press, 2010;
 41. Ballington Julie, Karam Azza, *Women in Parliament: Beyond Number*, A Revised Edition, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005;
 42. Banda Fareda, *Women, Law and Human Rights: An African Perspective*, Hart Publishing, 2005;
 43. Bandarage Asoka, "Women in Development: Liberalism, Marxism and Marxist-Feminism", 5 *Development and Change*, 1984;
 44. Banerjee Damayanti, Bell Michael, "Ecogender: locating gender in the environmental social sciences", *Society and Natural Resources*, Vol. 20, 2007;
 45. Banović Branko, "(Ne)mogućnost istraživanja tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta", *Antropologija* 11, sv.1, 2011;

46. Banović Jovana, Banović Branko, "Polno selektivni abortusi u Crnoj Gori: pravno - antropološka analiza", *Etnoantropološki problemi*, 19-1, 2024;
47. Barbier Jean - Claude, *The road to Social Europe: A contemporary approach to political cultures and diversity in Europe*, Routledge, London, 2013;
48. Barnes Tiffany, Holman Mirya, "Gender Quotas, Women's Representation, and Legislative Diversity", *The Journal of Politics*, volume 82, number 4, 2020;
49. Barnett Hilaire, *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing Limited, London, UK, 1998;
50. Baron Robert, Cotton Ann, Farley Melissa, "Attitudes toward prostitution and acceptance of rape myths", *Journal of Applied Social Psychology*, 32(9), 2000, 1790 – 1796;
51. Bartlett Katharine, "Feminist Legal Methods", *103 Harvard Law Review* 829, 1990;
52. Bartlett Katharine, *Feminist legal theory: Readings in law and gender*, Routledge, 1991;
53. Bartlett Katharine, Kennedy Rosanne (ur.), *Introduction to Feminist Legal Theory 1-2*, Yale University, School of Law, 1993;
54. Bartlett Katharine, Rhode Deborah, Grossman Joanna, Brake Beborah, Cooper Frank Rudy, *Gender and Law: Theory, Doctrine, Commentary, Ninth Edition*, Aspen Publishing, 2023;
55. Bauer Gretchen, "Let there be a balance': Women in African parliaments", *Political Studies Review*, 10, 370–84, 2012;
56. Bavčić Elmaja, "Žene, rat, mir i sigurnost", u Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike - Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*, Sarajevo, 2019;
57. Bayar Tuğba, "Turkey's withdrawal from Istanbul Convention: international human rights regime vis-à-vis authoritarian survival", *Turkish Studies*, 25(1), 22–42;
58. Bayefsy Ann, "The Principle of Equality or Non - discrimination in International Law", 11 *Human Rights Quarterly* 5, 1990;
59. Beaman Lori, Duflo Esther, Pande Rohini, Topalova Petia, "Female leadership raises aspirations and educational attainment for girls: A policy experiment in India", *Science*, 335(6068), 582-586, 2012;
60. Beasley Chris, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, Sage, London, 1999;
61. Beauvoir Simone de, *The Second Sex (1949)*, trans. and ed. H. M. Parshley, Vintage, London, 1989;
62. Becker Julia C. i Sibley Chris G., "Sexism", u Todd D. Nelson (ur.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Second Edition, Psychology Press Taylor and Francis Group, New York and Hove, 315 – 336, 2016;
63. Begtrup Bodil, "Statement made by the Chair of the Subcommittee on the Status of Women to ECOSOC recommending that the status of the Subcommittee be raised to full Commission", E/PV.4, 28 May 1946;
64. Beker Kosana (ur.), *Stop femicide: Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Crnoj Gori*, 2023;
65. Beker Kosana, *Zaštita od višestruke diskriminacije: Novi izazovi za sudove i Instituciju ombudsmena u BiH*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2016;
66. Bell Derrick, *Silent Covenants: Brown v. Board of Education and the Unfulfilled Hopes for Racial Reform*, New York: Oxford University Press, 2004;
67. Bell Mark, *Anti - Discrimination Law and the European Union*, Oxford University Press, 2002;
68. Bender Leslie, "A lawyer's primer on feminist theory and tort", *38 J Legal Educ* 3, 1988, str. 9.
69. Besson Samantha, "Gender Discrimination under EU and ECHR Law: Never Shall the Twain Meet?", *8 Human Rights Law Review*, Oxford University Press, 2008, 647 - 682, 2008;
70. Biber Sharlene Hesse, "Feminist approaches to mixed methods research: Linking theory and practise", *Sage handbook of mixed methods in social & behavioral research*, 2nd edn, SAGE Publications, Inc., Thousand Oaks, CA, 2010;
71. Bindel Julie, *The Pimping of Prostitution: Abolishing the Sex Work Myth*, London, United Kingdom, Palgrave, 2017;

72. Binion Gayle, "Human Rights: A Feminist Perspective", *17 HRQ 509*, 1995;
73. Blagojević Jelisaveta, "S one strane binarnih opozicija: teorijska razjašnjenja pojma rod", *Genero - časopis za feminističku teoriju*, br. 8/9, Biljana Dojčinović Nešić (ur.), Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd, 2006;
74. Blagojević Marina, "Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno i potcenjeno", u Marina Blagojević, *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd, 2000;
75. Blagojević Marina, "Mizoginija: Kontestativna i/ili univerzalna", *Polni stereotipi, Posebno izdanje 2*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002;
76. Blažić Đordije, Zeković Biljana, *Analiza pravnih aspekata nasilja u porodici*, SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja Podgorica, Podgorica, 2017;
77. Bock Gisela, *Žene u istoriji Evrope: od srednjeg vijeka do danas*, Clio, Beograd, 2005;
78. Boehm Christophere, *Blood Revenge*, 2. izdanje, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1987;
79. Bohan Janis, "Regarding gender: Essentialism, constructionism, and feminist psychology", *Psychology of Women Quarterly*, 17, 5-12, 1993;
80. Bohan Janis, "Regarding Gender: Essentialism, Constructionism, and Feminist Psychology", u M.M. Gergen, S.N. Davis (ur.), *Toward a New Psychology of Gender*, Routledge, New York, 1997;
81. Bond Johanna E., "International Intersectionality: A Theoretical and Pragmatic Exploration of Women's International Human Rights Violations", *52(1) Emory Law Journal*, 71-186, 2001;
82. Borovski S., "Popis državnog uredjenja Crne Gore iz 1853.godine", *Zapisi*, 1939;
83. Bowker Lee H., Artibell MCFerron, *On the relationship between wife beating and child abuse US*, Sage Publications Inc, 1988;
84. Boyd Emily, "Governing the clean development mechanism: global rhetoric versus local realities in carbon sequestration projects", *Environ. Plann. A 41 (10)*, 2380-2395, 2009;
85. Boyle Alan, "Climate Change, Sustainable Development, and Human Rights", Kaltenborn Markus, Krajewski Markus, Kuhn Heike (ur.), *Sustainable Development Goals and Human Rights*, 171 - 189;
86. Božović Todor i Đonović Jovan, *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd 1910;
87. Braithwaite John, *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, 2007;
88. Brandt Michele i Kaplan Jeffrey, "The Tension Between Women's Rights and Religious Rights: Reservations to CEDAW by Egypt, Bangladesh and Tunisia", *12 Journal of Law & Religion 105*, 1995;
89. Braun Christina von, Stephan Inge (Hrsg.), Metzler Verlag J.B., *Gender Studien: eine Einführung*, Stuttgart, Weimar, 2000;
90. Brems Eva, *Diversity and European Human Rights: Rewriting Judgments of the ECHR*, Cambridge University Press, 2017;
91. Briskin Linda, "Austerity, union policy and gender equality bargaining", *Transfer: European Review of Labour and Research*, 20 (1), 115-133;
92. Brody Nicholas, Vangelisti Anita, "Cyberbullying: Topics, Strategies, and Sex Differences", *Computers in Human Behavior 75*, 739-48, 2017;
93. Broeckhoven Nicky, "Gender Equality, Women's Rights, and Environmental Sustainability: The Case of Climate Change", Eva Brems i drugi (ur.), *Human Rights and Development: Legal Perspectives from and for Ethiopia*, 360-82, 2015;
94. Bromberg Sarah, "Feminist Issues in Prostitution", *1997 International Conference on Prostitution at Cal State University*, Northridge, 1997;
95. Bronevski Vladimir, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, CID, Podgorica, 1995;
96. Bruce Raphael, Cavgias Alexandros, Meloni Luis, Remigio Mario, "Under Pressure: Women's Leadership during the COVID-19 Crisis", *Journal of Development Economics 154*, 2022;
97. Bryson Valerie, *Feminist Political Theory: An Introduction*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2003;
98. Bulonj Alfred, *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, CID, Podgorica, 2002;

99. Bunch Charlotte, Fried Sussana, "Beijing '95: Moving Women's Human Rights from Margin to Center", *Signs*, 22:1, 1996;
100. Bunch Charlotte, "Transforming Human Rights from a Feminist Perspective", *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London, Routledge, 1995;
101. Bunch Charlotte, "Women's Rights as Human Rights: Toward a Re-Vision of Human Rights", 2 *HRQ* 486, 1990;
102. Bundervoet Tom, Davalos Maria E., and Garcia Natalia, *The Short-Term Impacts of COVID-19 on Households in Developing Countries: An Overview Based on a Harmonized Data Set of High-Frequency Surveys*, Policy Research Working Paper 9582, World Bank, Washington, DC, 2021;
103. Burns Kylie, Hutchinson Terry, "The impact of "empirical facts" on legal scholarship and legal research training", *The Law Teacher*, 43(2), 2009;
104. Burr Vivien, *An Introduction to Social Constructionism*, Routledge, London - New York, 1995;
105. Burri Susanne and Dagmar Schiek, *Multiple Discrimination in EU Law. Opportunities for legal responses to intersectional gender discrimination?*, European Network of Legal Experts in the field of Gender Equality, European Commission, Brussels, 2009;
106. Burri Susanne, "Protection and rights related to pregnancy and maternity in EU law", *Revue de droit compare du travail et de la securite sociale*, 23, 2019;
107. Burrows Noreen, "International Law and Human Rights: The Case of Women's Rights" u T Campbell i drugi (ur.), *Human Rights: From Rhetoric to Reality*, New York, Basil Blackwell, 1986;
108. Burton Hafner Emilie, Pollack Mark A, "Mainstreaming gender in global governance", *European Journal of International Relations*, 8 (3), 339 – 373, 2002;
109. Butler Judith, "What threat? The campaign against "gender ideology", *Glocalism: Journal of Culture, Politics and Innovation*, 3(1), 1–12, 2019;
110. Butler Judith, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*, Routledge, London, 1993;
111. Butler Judith, *Gender Trouble*, 2nd edition, Routledge, London, 1999;
112. Butler Judith, *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*, Routledge, New York, 2006;
113. Butler Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York, 1990;
114. Butler Judith, *Nevolje s rodnom*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000;
115. Bydoon Maysa, "Reservations on the "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) Based on Islam and Its Practical Application in Jordan: Legal Perspectives" 25 *Arab Law Quarterly* 51, 2011;
116. Byrnes Andrew, "Article 1", in Marsha Freeman, Christine Chinkin & Beate Rudolf (ed.), *The UN Convention on the elimination of all forms of discrimination against women: A commentary* 51, 55-56, 2012;
117. Byrnes Andrew, "The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women", u Wolfgang Benedek i drugi (ur.), *Human Rights of Women: International Instruments and African Experiences*, London: Zed Books, 2002;
118. Byrnes Andrew, "The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women and the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women: Reflections on Their Role in the Development of International Human Rights Law and as a Catalyst for National Legislative and Policy Reform", *UNSW Law Research Paper No. 2010-17*, 2010;
119. Byrnes Andrew, "Using International Human Rights Law and Procedures to Advance Women's Rights", K. D. Askin and D. M. Koenig (ur.), *Women and International Human Rights Law*, Transnational Publishers, New York, 2000;
120. Byrnes Andrew, Marsha Freeman, "The Impact of the CEDAW Convention: Paths to Equality", *University of New South Wales*, , Paper 7, Year 2012;
121. Cain Patricia A., "Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories", 4 *Berkeley Women's Law Journal* 191, 1989;
122. Campbell Jacquelyn, Runyan Carol W., "Femicide: Guest Editors' Introduction", *Homicide Studies*, Volume 2, Issue 4, str. 347 – 352, 1998;

123. Campbell Rebecca, Wasco Sharon, "Feminist approaches to social science: Epistemological and methodological tenets", *American Journal of Community Psychology*, 28(6), 2000;
124. Cannon Terry, "Gender and climate hazards in Bangladesh", *Gender & Development*, 10(2), 45–50, 2002;
125. Carpenter Charli R., "“Women, children and other vulnerable groups”: Gender, strategic frames and the protection of civilians as a Transnational Issue", *International Studies Quarterly*, 49(2), 295–334, 2005;
126. Chamallas Martha, "Past as Prologue: Old and New Feminism", *17 Mich J. Gender and L.* 157, 2010;
127. Chapman Jenny, "The Feminist Perspective", u David Marsh and Gerry Stoker (ur.), *Theory and Methods in Political Science*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 1995;
128. Charlesworth Hilary, 'Human Rights as Men's Rights', u J.S. Peters and A. Wolper (ur.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, Routledge, 103–113, 2018;
129. Charlesworth Hilary, "Human Rights as Men's Rights", *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London, Routledge, 1995;
130. Charlesworth Hilary, "What are Women's International Human Rights?" u Rebecca J. Cook (ur.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994;
131. Charlesworth Hilary, Chinkin Christine, "Violence against women: a global issue", u Stubbs, J (ur.), *Women, Male Violence and the Law*, Sydney: Institute of Criminology, Monograph Series No 6, 1994;
132. Charlesworth Hilary, Chinkin Christine, Shelley Wright, "Feminist approaches to International Law", *American Journal of International Law*, Volume 85, Issue 4, 613 - 645, 1991;
133. Charlesworth Hilary, Chinkin Christine, *The Boundaries of International Law: A Feminist Analysis*, 2000;
134. Charlesworth Hillary, "The Gender of International Institutions", *89 ASIL Proceedings* 84, 1995;
135. Charlesworth Hillary, Christine Chinkin, "The Gender of Jus Cogens", *15 HRQ* 63, 1993;
136. Chattopadhyay Raghavendra, Duflo Esther, "Women as Policy Makers: Evidence from a Randomized Policy Experiment in India", *Econometrica* 72, no. 5, 1409–43, 2004;
137. Childs Sarah, *Women and British Party Politics: Descriptive, Substantive and Symbolic Representation*, London: Routledge, 2008;
138. Chinkin Christine, "Cultural Relativism and International Law", u Courtney Howland (ur.), *Religious Fundamentalisms and the Human Rights of Women*, New York: Palgrave, 1999;
139. Chuang Janie, "The United States as Global Sheriff: Using Unilateral Sanctions to Combat Human Trafficking", *Michigan Journal of International Law*, 27(2), 437-494, 2006;
140. Chynoweth Paul, "Legal Research", u Andrew Knight, Les Ruddock (ur.) *Advanced research methods in the built environment*, 2008;
141. Čičkarić Ljiljana, "Feministički pristup diskruzivnoj kritici rodne ravnopravnosti", *Sociologija, Vol. LX (2018), N° 1*, 2018;
142. Clayton Amanda, Zetterberg Pär, "Quota Shocks: The Budgetary Implications of Electoral Gender Quotas Worldwide", *Journal of Politics* 80 (3), 916–32, 2018;
143. Cline Diane Harris, "Women and sacred property: The evidence from Greek inscriptions", *Women and Property in Ancient Near Eastern and Mediterranean Societies*, 1-11;
144. Clougherty Lydia, "Feminist legal methods and the first amendment defense to sexual harassment liability", *Nebraska Law Review*, 75(1), 1996;
145. Cockburn Cynthia, "The Continuum of Violence A Gender Perspective on War and Peace", u Wenona Giles (ur.), *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, 2004;
146. Cohen Dara Key, Karim Sabrina, "Does more equality for women mean less war? Rethinking sex and gender inequality and political violence", *International Organization*, 76(2), 414–444, 2022;

147. Coleman Daniel, Feigelman William, Rosen Zohn, "Association of High Traditional Masculinity and Risk of Suicide Death Secondary Analysis of the Add Health Study", *JAMA Psychiatry*, 435-437, 2020;
148. Collier Jane Fishburne, Yanagisako Sylvia Junko (ur.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, Stanford UP, Stanford, 1987;
149. Collins Caitlyn, Landivar Liana Christin, Ruppanner Leah, and Scarborough William J., "COVID-19 and the Gender Gap in Work Hours" *Gender, Work & Organization* 28 (S1): 101–12, 2020;
150. Conaghan Joanne, *Law and Gender*, Oxford University Press, Oxford, UK, 2013;
151. Connell R.W, *Masculinities*, Second Edition, University of California Press, 2005;
152. Connell Raewyn, "Masculinity politics on a world scale", u B. K. Scott, S. E. Cayleff, A. Donadey, I. Lara (ur.), *Women in culture: An intersectional anthology for gender and Women's studies*, 234–237, 2016;
153. Connell Raewyn, *Gender*, Polity Press, Cambridge 2002;
154. Cook Rebecca J., "State Responsibility for Violations of Women's Human Rights", *7 Harv. Hum. Rts. J.* 125, 1994;
155. Cook Rebecca J., "Women's International Human Rights Law: The Way Forward", *15 HRQ* 230, 1993;
156. Cook Rebecca J., Advancing International Law Regarding Women, *91 ASIL Proceedings* 308, 1997;
157. Cornell Drusilla, "Rod", *Genero br. 2/3*, Centar za ženske studije, Beograd, 2003;
158. Crenshaw Kimberlé, "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", *University of Chicago Legal Forum*, Vol. 1989: Iss. 1, Article 8, 1989;
159. Crenshaw Kimberle, "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color", *Stanford Law Review* 43(6), 1241–1299, 1991;
160. Crenshaw Kimberlé, Gender-related aspects of race discrimination, Background Paper for the Expert Meeting on the Gender-Related Aspects of Race Discrimination, 21-24 November 2000, Zagreb, Croatia (EM/GRD/ 2000/WP.1);
161. Crenshaw Kimberly, "Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics", *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167, 1989;
162. Crespi Isabella (ur.), *Gender mainstreaming and family policy in Europe: perspectives, researches and debates*, Edizioni Università di Macerata, 2007;
163. Crespi Isabella, "Gender differences and equality issues in Europe: critical aspects of gender mainstreaming policies", *Revue Internationale de Sociologie* 19, 171-188;
164. Crespi Isabella, *Gender mainstreaming and family policy in Europe: perspectives, researches and debates*, Edizioni Università di Macerata, 2007;
165. Cucagna Emilia and Romero Javier, *The Gendered Impacts of COVID-19 on Labor Markets in Latin America and the Caribbean*, Policy Brief, Gender Information Lab for Latin America and the Caribbean, World Bank, Washington, DC, 2021.
166. Čulinović Ferdo, *Državno - pravna historija jugoslovenskih zemalja II*, Zagreb, 1961, str. 109 i 110;
167. Cullen Holly, "The Collective Complaints Mechanism under the European Social Charter", *European Law Review*, 24(2), 171-189, 1999;
168. D'Attoma John, Volintiru Clara, Steinmo Sven, "Willing to share? Tax compliance and gender in Europe and America", *Research & Politics* 4(2), 2017;
169. Dahlerup Drude (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 2006;
170. Dahlerup Drude, "Increasing Women's political representation: New trends in gender quotas", u J. Ballington, A. Karam (ur.), *Women in Parliament: Beyond Numbers*, Stockholm: International IDEA, 2005;

171. Dahlerup Drude, Freidenvall Lenita, "Judging gender quotas: predictions and results", *Policy & Politics*, 38(3), 407-425, 2010;
172. Dahlerup Drude, Freidenvall Lenita, "Quotas as a 'fast track' to equal representation for women", *International Feminist Journal of Politics*, 7 (1), 1–22, 2005;
173. Dalton Clare, "Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought", u Olsen E. Frances (ur.), *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995;
174. Dammrich Johanna, Blossfeld Hans-Peter, "Women's disadvantage in holding supervisory positions: Variations among European countries and the role of horizontal gender segregation", *Acta Sociologica* 60(3), 262-282, 2017;
175. Dankelman Irene, *Gender and climate change: An introduction*, Routledge, 2010;
176. Darhour Hanae, Dahlerup Drude, "Sustainable representation of women through gender quotas: A decade's experience in Morocco", *Women's Studies International Forum Vol. 41*, 132-142, 2013;
177. Davidović Jovana, *Patrijalna uvjerenja i medijsko portretisanje rodnih odnosa na primjeru selektivnog abortusa u Crnoj Gori*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2022;
178. Davidson Caroline, "Femicide as Gender Persecution", *Harvard Journal of Law and Gender*, Vol. 46, 2023;
179. Davidson Julia O'Connell, "The rights and wrongs of prostitution", *Hypatia* 17.2, 84-98, 2002;
180. Davidson Julia O'Connell, "Prostitution, Power, and Freedom", University of Michigan Press, 1087-1125, 1998;
181. Davies Sara, True Jacqui, "Reframing Conflict-related Sexual and Genderbased Violence: Bringing Gender Analysis Back", *Security Dialogue*, 46(6), 2015;
182. Dawson Myrna, "Punishing femicide: Criminal justice responses to the killing of women over four decades", *Current Sociology*, Volume 64 Issue 7, Special Issue on Femicide, 2016;
183. De Búrca Gráinne, De Witte Bruno, *Social Rights in Europe*, Oxford University Press, 2005;
184. De Jong Irthe J. M., "Beyond the turn to human rights: a call for an intersectional climate justice approach", *The International Journal of Human Rights*, 28:5, 738-758, 2024;
185. De Paz Nieves, Gaddis Carmen Isis, and Muller Miriam, *Gender and COVID-19: What Have We Learnt, One Year Later?*, Policy Research Working Paper 9709, World Bank, Washington, DC, 2020;
186. Delaporte Magdalena, Pino Francisco, "Female Political Representation and Violence Against Women: Evidence from Brazil", *SSRN Electronic Journal*, 2022;
187. Delgado-Márquez Blanca L., Ramírez-González Victoriano & López-Carmona Adolfo, "Ensuring Parliamentary Gender Equality Through a New Zipper Method: An Application to Finland", *Social Indicators Research, Volume 116, pages 475–492*, 2014;
188. Dempsey Michelle, "Sex trafficking and criminalization in defense of feminist abolitionism", *U. Pa. L. Rev.*, 158, 1729, 2010;
189. Denmark Florence, Paludi Michele, (ur.). *Psychology of women: A handbook of issues and theories*, Westport, C'12. Greenwood, 1993;
190. Denton Fatma, "Climate change vulnerability, impacts, and adaptation: Why does gender matter?", *Gender & Development*, 10(2), 10–20, 2002;
191. Devlin Claire, Elgie Robert Elgie, "The Effect of Increased Representation in Parliament: The Case of Rwanda", *Parliamentary Affairs* 61 (2), 237-254, 2008;
192. Dimitrijević Vojin, Paunović Milan, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997;
193. Dimitrijević Vojin, Popović Dragoljub, Papić Tatjana, Petrović Vesna, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, 2006;
194. Dobash Dobash, *Violence against Wives: A Case Against the Patriarchy*, Fress Press, New York, 1979;

195. Dobash Rebecca, Dobash Russell, *"Murder in Britain Study; The Murder of Women"*, *trengthening Understanding of Femicide Using research to galvanize action and accountability*, WHO, Washington DC;
196. Dobash Rebecca, Dobash Russell, "The nature and antecedents of violent events", *24 Br J Crim* 269, 1984;
197. Dobash Rebecca, Dobash Russell, *Violence Against Wives: A Case Against the Patriarchy*, Free Press, New York, 1991;
198. Dobash Rebecca, Dobash Russell, *Women, Violence and Social Change*, Routledge, New York, 1992;
199. Dobrowolsky Alexandra, Hart Vivien (ur.), *Women Making Constitutions: New Politics and Comparative Perspectives*, Palgrave Macmillan, 2003;
200. Doezeza Jo, "Ouch! Western feminists 'wounded attachment' to the 'Third World prostitute'". *Feminist Review*, 67(1), 16-38, 2001;
201. Dolan Katheleen, "The Impact of Gender Stereotyped Evaluations on Support for Women Candidates", *Political Behavior* 32(1), 69-88, 2010;
202. Donovan Josephine, *Feminist theory: The intellectual traditions of American feminism*, Frederick Ungar Publishing Company, New York, 1990;
203. Đorđević Vladan, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku*, Beograd 1912;
204. Đorić Gorana, "Roditeljstvo kao izvor ekonomske nejednakosti muškaraca i žena", u Vilić, Petrušić, Žunić, Đorić (ur.), *Ljudska prava za žene*, Odbor za građansku inicijativu, Niš, 2004;
205. Dowd Nancy, "Masculinities and Feminist Legal Theory", *Wisconsin Journal of Law, Gender and Society*, 23(2), 201-248, 2008;
206. Dragović Marko, *Materijal za istoriju Crne Gore*, SANU Spomenik 25, Beograd, 1895;
207. Draškić Marija, "Nasilje u porodici: prva presuda Vrhovnog suda Srbije", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 2/2008, Beograd, 2008;
208. Drobnjak Nada, Bajić Slavica, *Komentar Zakon o rodnoj ravnopravnosti*;
209. Dučić Nicifor, *Crna Gora*, Beograd 1874;
210. Duhaček Daša, *Studije roda: Od Deklaracije o pravima žene i građanke do Drugog pola*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014;
211. Durkheim Emile, *Suicide (1858)*, Illionis: Free Press, Glencoe, 1951;
212. Dworkin Andrea, *I Our Blood: Prophecies and Discourses on Sexual Politics*, Harper and Row, 1976;
213. Dworkin Andrea, *Pornography: Men Possessing Women*, The Women's Press, London, 1981;
214. Dworkin Andrea, *Women Hating: A Radical Look at Sexuality*, Plume, 1976;
215. Dykeman Currul, *Domestic Violence Case Processing: A serious crime or a waste of a precious time?*, LFB Scholarly Publishing, El Paso, 2014;
216. Džon Rols, "Zakon naroda", *Politike ljudskih prava, Beogradski krug*, 3-4/1995-1-2/1996, 1996;
217. Eberts Mary, "Feminist Perspectives on the Canadian Charter of Rights and Freedoms", P. Alston (ed.), *Promoting Human Rights Through Bills of Rights: Comparative Perspectives*, Oxford University Press, New York, 1999;
218. Edwards Alice, "Everyday Rape: International Human Rights Law and Violence against Women in Peacetime", C. McGlynn and V. Munro (ur.), *Rethinking Rape Law: International and Comparative Perspectives*, Routledge- Cavendish, London, 2010;
219. Edwards Alice, *Violence Against Women and International Human Rights Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011;
220. Edwards Alice, *Violence Against Women under International Human Rights Law*, Cambridge University Press, UK, 2011;
221. Edwards Sally, *Sex and Gender in the Legal Process*, Blackstone, London, 1996;
222. Eisenstein Zillah, "Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", *7 Insurgent Sociologist*, 1977;
223. Eisler Riane, "Human Rights: Toward an Integrated Theory for Action", *9 HRQ* 287, 1987;

224. Elkayam-Levy Cochav, “A Path to Transformation: Asking “The Woman Question” in International Law”, *42 MICH. J. INT’L L.* 429, 2021;
225. Ellina Chrystalla A. *Promoting Women’s Rights: The Politics of Gender in the European Union*, Routledge, New York, 2003;
226. Elliot Patricia, Lyons Lawrence, “Transphobia as symptom: Fear of the “Unwoman””, *Transgender Studies Quarterly*, 4(3–4), 358–383, 2017;
227. Elsesser Kim M., Lever Janet, “Does gender bias against female leaders persist? Quantitative and qualitative data from a large-scale survey”, *Human Relations* 64(12), 1555-1578, 2011;
228. Elshtain Jean Bethke, *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*, Oxford: Princeton University Press, 1981;
229. Eltahawy Mona, *The Seven Necessary Sins for Women and Girls*, Beacon Press, Boston, 2019;
230. Enarson Elaine, Hearn Morrow (ur.), *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women’s Eyes*, Westport, CT: Praeger Publishers, 1998;
231. Engle Karen, “Female Subjects of Public International Law: Human Rights and the Exotic Other Female”, Dan Danielsen, Karen Engle (ed.), *After Identity: A Reader in Law and Culture*, Routledge, 2013;
232. Engle Karen, “International Human Rights and Feminisms: When Discourses Keep Meeting” u Doris Buss & Ambreen Manji (ur.), *International Law: Modern Feminist Approaches*, Portland: Hart Publishing, 2005;
233. Engle Karen, “International Human Rights and Feminisms”, *Michigan Journal of International Law*, Vol 13, Issue 3, 1992;
234. Ericsson Lars O., “Charges against Prostitution: An Attempt at a Philosophical Assessment”, *90 Ethics*, 1980;
235. Esohe Aghatise, “Trafficking for Prostitution in Italy: Possible Effects of Government Proposals for Legalization of Brothels”, *Violence Against Women*, 10 (10), 1126–115, 2004;
236. Esposito Eleonora, “Introduction: critical perspectives on gender, politics and violence”, *Journal of Language Aggression and Conflict*, Vol. 9, No 1, str. 1–20, 2021;
237. Esposito Eleonora, Sole Alba Zollo, ““How dare you call her a pig, I know several pigs who would be upset if they knew”: A multimodal critical discursive approach to online misogyny against UK MPs on YouTube”, *Journal of Language, Aggression and Conflict*, 9 (1), 44–75, 2021;
238. Esquivel Valeria, Sweetman Caroline, “Gender and the sustainable development goals”, *Gender and Development*, 24(1), 2016;
239. Esteve-Volart Berta, Bagues Manuel, “Are women pawns in the political game? Evidence from elections to the Spanish Senate”, *Journal of Public Economics*, 96(3–4), 387–399, 2012;
240. Etinski Rodoljub i Krstić Ivana, *EU Law on the Elimination of Discrimination*, University of Belgrade, Faculty of Law, University of Nis Faculty of Law, University of Novi Sad Faculty of Law, University of Maribor Faculty of Law, Belgrade/Maribor, 2009;
241. Evang Jenny Andrine Madsen, “Is “gender ideology” western colonialism?: Anti-gender rhetoric and the misappropriation of postcolonial language”, *Transgender Studies Quarterly*, 9 (3), 365–386, 2022;
242. Eveline Joan, Bacchi Carol, “What are we mainstreaming when we mainstream gender?”, *International Feminist Journal of Politics*, 7(4), 2005;
243. Ewing K.D., Hendy John, “The Dramatic Implications of Demir and Baykara”, *Industrial Law Journal*, 39(1), 2-51, 2010;
244. Facio Alda, *Cuando el género suena cambios trae (una metodología para el análisis de género del fenómeno legal*, Ilanud, San Jose, 1992;
245. Fana Marta, Torrejon Sergio, Macias ENrique Fernandez, “Employment impact of Covid - 19 crisis: form short term effects to long term prospects”, *Journal of Industrial and Business Economics*, 2020;

246. Farel Amy, McDevitt John, Fahy Stephanie, “Where are all the victims? Understanding the determinants of official identification of human trafficking incidents”, *Criminology & Public Policy*, 9(2), 2010;
247. Farhana Sultana, “Gender and water in a changing climate: challenges and opportunities”, Christiane Fröhlich, Giovanna Gioli, Roger Cremades, Henri Myrntinen, *Water Security Across the Gender Divide*, 2018;
248. Farley Melissa, “Prostitution and the invisibility of harm. In Women with Visible and Invisible Disabilities”, *Women & Therapy*, 247-280, 2003;
249. Farley Melissa, Barkan Howard, “Prostitution, violence, and posttraumatic stress disorder”, *Women & health*, 27(3), 37-49, 1998;
250. Farley Melissa, Cotton Ann, Lynne Jacqueline, i drugi, “Prostitution and Trafficking in Nine Countries: An Update on Violence and Posttraumatic Stress Disorder”. u Melissa Farley (ur.), *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 33- 74, 2003;
251. Farley Melissa, *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 2003;
252. Felicity Schaeffer Gabriel, “Sex trafficking as the ‘new slave trade’?”, *Sexualities*, 13(2), 2010;
253. Fernandes Jorge, Lopes da Fonseca Mariana, Won Miguel, “Closing the gender gap in legislative debates: The role of gender quotas”, *Political Behavior*, 45(3), 897–921, 2023;
254. Ferreira Fernando, Gyorko Joseph, “Does gender matter for political leadership? The case of US mayors”, *Journal of Public Economics*, 112, 24-39, 2014;
255. Ferreira Leticia Cardoso, Braga Ana Gabriela Mendes, “Decolonizing Feminist Legal Methods: A Study of the Criminalization of Women and Imprisonment for Drug Offenses”, *Revista de la Facultad de Derecho*, No.90, 2023;
256. Fineman Martha Albertson, “Feminist Legal Theory“, *Journal of Gender, Social Policy & the Law*, Vol. 13:1, 2005;
257. Firestone Shulamit, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution (first pub. 1970)*, The Women’s Press, London, 1979;
258. Fischer Karla, Rose Mary, “When “enough is enough”: Battered women's decision making around court orders of protection”, *Crime and Delinquency*, 41, 414–428, 1995;
259. Fisher Linda, “I Know It When I see It, or What Makes Scholarship Feminist: A Cautionary Tale”, *12 Columbia Journal of gender and Law*, 439, 442, 2003;
260. Fletcher Amber, Reed Maureen, “Different Experiences, Diverse Knowledges Gender, Intersectionality, and Climate Change in Rural and Resource Contexts”, Fletcher Amber, Reed Maureen (ur.), *Gender and the Social Dimension of Climate Change in Rural and Resource Contexts*, Routledge, 2023;
261. Floridi Luciano, *The Online Manifesto: Being Human in a Hyperconnected Era*, Springer Nature: New York, 2015;
262. Fonseca Claudia, “Feminismos e estudos feministas: com as trabalhadoras sexuais na mira”, *Cadernos Pagu*, 2016;
263. Fothergill Alice, “Gender, risk, and disaster”, *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 14(1), 33–56, 1996;
264. Foucault Michel, *The Subject and Power*, University of Chicago Press, Chicago, 1982;
265. Franceschet Susan, Piscopo Jennifer M., “Gender Quotas and Women’s Substantive Representation: Lessons from Argentina”, *Politics & Gender* 4 (3), 393-425, 2008;
266. Franceschet Susan, Piscopo Jennifer, “Equality, democracy, and the broadening and deepening of gender quotas”, *Politics & Gender*, 9(3), 310-316, 2013;
267. Fraser Arvonne, “Becoming Human: The Origins and Development of Women’s Human Rights”, *Human Rights Quarterly*, 21 (4), 1999;
268. Fraser Nancy, *Fortunes of Feminism: From State - Managed Capitalism to Neoliberal Crises*, Verso Books, New York, 2013;
269. Fredman Sandra, “Beyond the Dichotomy of Formal and Substantive Equality: To-wards a New Definition of Equal Rights”, u Ineke Borerefiijn, Fons Coomans, Jenny Goldschmidt, Rikki

- Holtmaat & Ria Wolleswinkle (ur.), *Temporary Special Measures: Accelerating de facto equality of women under Article 4 (1) UN Convention on the elimination of all forms of discrimination against women*, 2003;
270. Fredman Sandra, "Taxation as a human rights issue: Gender and substantive equality", u: P. Alston and N. Reisch (ur.), *Tax, Inequality, and Human Rights*, Oxford University Press USA - OSO, 2019;
271. Fredman Sandra, *Discrimination Law*, Oxford University Press, 2002;
272. Fredman Sandra, *Human Rights Transformed: Positive Rights and Positive Duties*, Oxford University Press, 2006;
273. Fredman Sandra, *Intersectional discrimination in EU gender equality and non-discrimination law*, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016;
274. Freidenvall Lenita, "Implementing Special Measures for Political Representation and Gender in Sweden", u Sabine Lang, Petra Meier, Birgit Sauer (ur.), *Party Politics and the Implementation of Gender Quotas*, 2023;
275. Frile Gabrijel i Vlahović Jovan, *Savremena Crna Gora*, CID, Podgorica, 2001. godina;
276. Frye Marilyn, "Feminism", in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories* (London: Routledge, 2003);
277. Furkan Ahmet, "The Problem of State Reservations to Human Rights Treaties: Case Study of Saudi Arabia and Convention on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW)", *7 Journal of Critical Reviews 1829*, 2020;
278. Gaard Greta, "Ecofeminism and climate change", *Women's Studies International Forum*, 49, 20 – 33, 2015;
279. Gabriel Felicity Schaeffer, "Sex trafficking as the 'new slave trade'?", *Sexualities*, 13(2), 2010;
280. Gadol Joan Kelly, "The Social Relation of the Sexes: Methodological Implications of Women's History", *1 Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1976;
281. Gagliardone Iginio, Gal Danit, Alves Thiago, Martinez Gabriela, *Countering Online Hate Speech*, UNESCO, 2015;
282. Gajin Saša, *Ljudska prava pravno - sistemski okvir*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, 2011;
283. Gallagher Anne T., *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge University Press, 2010;
284. Gallagher Anne, "Ending the Marginalization: Strategies for Incorporating Women into the United Nations Human Rights System", *19 HRQ 2*, 1997;
285. Gallagher Anne, *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge University Press, 2010;
286. Garrido Mariateresa, *Mapping Online Gender-Based Violence*, UPEACE Press: San José, 2022;
287. Gartner Rosemary, Crawford Maria, *Woman Killing: Intimate Femicide in Ontario 1974 – 1994*, dostupno na: <https://femicideincanada.ca/wp-content/uploads/2023/10/GARTNER2c-DAWSON-CRAWFORD-1999.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
288. Gasmi Gordana, *Strateško-pravni okviri EU o ravnopravnosti polova- značaj za Srbiju*, Stvarni pravni život;
289. Gawas Vijay, "Doctrinal legal research method a guiding principle in reforming the law and legal system towards the research development", *International Journal of Law*, 3(5), 2017;
290. Gelles Richar, *Intimate Violence in Families*, SAGE Publications, London, 1997;
291. Gerth Hans H., Mills Wright, (ur.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York, 1946;
292. Gerth Hans, Mill C. Wright (ur.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York, 1946;
293. Gesemann Gerhard, *Crnogorski čovjek: Prilog Književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti*, CID, Podgorica, 2003;
294. Gestefeld Johanna Croon, *Reconceptualizing European Equality Law: A Comparative Institutional Analysis*, 2017;

295. Ghosh Lipi, "Economic Liberalisation and History of Prostitution in Contemporary Civil Society of Thailand", *Proceedings of the Indian History Congress. Vol. 60*, 1999;
296. Giddens Anthony, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989;
297. Giddens Antoni, *Odbegli svet*, Stubovi kulture, Beograd, 2005;
298. Gill Aisha, Heathcote Gina, Williams Emma, "Violence", *Feminist Review Journal*, Special Issue 112, 2016;
299. Giri Mohini, *Emancipation and empowerment of women*, Gyan Books, 1998;
300. Gius Chiara, "(Re)thinking gender in cyber-violence: Insights from awareness-raising campaigns on online violence against women and girls in Italy", *Media Education 14(2)*, 95-106, 2023;
301. Goetz Anne Marie, Hassim Shireen (ur.), *No Shortcuts to Power: African Women in Politics and Policy Making*, London: Zed Books, 2013;
302. Goldin Claudia, *Assessing Five Statements about the Economic Impact of COVID-19 on Women*, Technical Report, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA. 2021;
303. Goodmark Leigh, *A troubled marriage: Domestic Violence and legal system*, New York University Press, 2012;
304. Gordon Linda, *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence*, University of Illinois Press, 1988;
305. Gould Carol, "The Woman Question: Philosophy of Liberation and the Liberation of Philosophy", in Carol Gould and Mar Wartofsky (ur.), *Women and Philosophy: Toward a theory of liberation*, 1976;
306. Grace Joan, Marian Sawyer, "Representing Gender Equality: Specialised Parliamentary Bodies", *Parliamentary Affairs 69(4)*, 745-7, 2016;
307. Gray Tricia, "Electoral gender quotas: Lessons from Argentina and Chile", *Bulletin of Latin American Research*, 22(1), 52-78, 2003;
308. Green Joyce, "Public/Private", in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, London: Routledge, 2003;
309. Hammarberg Thomas, "UN Convention on the Rights of the Child – and How to Make It Work", *HRQ Vol 12. No. 1*, 1990;
310. Hansen James, *Storms of My Grandchildren: The Truth About the Coming Climate Catastrophe and Our Last Chance to Save Humanity*, Bloomsbury Press, USA, 2010;
311. Hanušić Bećirović Adrijana, "Evropska unija: pravni okvir i mehanizmi za rodnu ravnopravnost", u Gavrić Saša i Ždralović Amila (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo i politike*, Sarajevski otvoreni centar, Univerzitet u Sarajevu - Pravni fakultet, 2019;
312. Haraway Donna, "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", 14 *Feminist Studies*, 1988;
313. Harris David, O'Boyle Michael, Bates Ed, Buckley Carla, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2018;
314. Heath Rachel, Jayachandran Seema, "The Causes and Consequences of Increased Female Education and Labor Force Participation in Developing Countries", *Working Paper Series, National Bureau of Economic Research*, 2016;
315. Hebson Gail i Rubery Jill, "Employment relations and gender equality", u Wilkinson, A., Dundon, T., Donaghey, J. and Colvin, A.J.S. (ur.) *The Routledge Companion to Employment Relations*, Oxford: Routledge, 2018;
316. Hefti Angela, *Conceptualizing Femicide as a Human Rights Violation*, Edwarg Elgar Publishing, UK, 2022;
317. Hernández-Truyol Berta Esperanza, "Talking Back: From Feminist History and Theory to Feminist Legal Methods and Judgments," Kathy Stanichi, Linda Berger and Bridget Crawford (ur.), *Feminist Judgments: Rewritten Opinions of the United States Supreme Court*, Cambridge, 2016;
318. Hernández-Truyol Berta, "Women's Rights as Human Rights - Rules, Realities and the Role of Culture: A Formula for Reform", *Brooklyn Journal of International Law, Vol. 21, No. 605*, 1996;

319. Hersch Lauterpacht, "An International Bill of Rights of Man", *Columbia University Press*, New York, 1945;
320. Heymann Jody, Sprague Aleta, Raub Amy, *Equality within our lifetimes: How Laws and Policies Can Close - or Widen - Gender Gaps in Economies Worldwide?*, University California Press, Oakland, California, 2023;
321. Hien Denise, Ruglass Lesia, "Interpersonal partner violence and women in the United States: An overview of prevalence rates, psychiatric correlates and consequences and barriers to help seeking", *International Journal of Law and Psychiatry*, 32(1), 2009;
322. Hilary Charlesworth, "Concepts of Equality in International Law", u G. Huscoft i P. Rishworth (ur.), *Litigating Rights: Perspectives from Domestic and International Law*, Hart Publishing, Oxford, 2002;
323. Hillock Rebecca L., "Establishing the Rights of Women Globally: Has the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women made a Difference?" *12 Tulsa Journal for Comparative and International Law*, Vol.12, 2005;
324. Holland Courtney, "Women and Religious Fundamentalism", *Columbia Journal of Transnational Law* 35, 1997;
325. Holli Anne Maria, Luhtakallio Eeva, Raevaara Eeva, "Quota Trouble: Talking about Gender Quotas in Finnish Local Politics", *International Feminist Journal of Politics* 8 (2), 169-193, 2006;
326. Holst Katrine, *Šta je feminizam?*, Kapros, Loznica, 2013;
327. hooks bell, *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism, Second Edition*, Routledge, 2014;
328. hooks bell, *Feminist Theory: From Margin to Center*, South End Press, Boston, 2000;
329. Horii Hoko, *Child marriage, rights and choice: Rethinking agency in International Human Rights*, Routledge, 2022;
330. Hoskin Rhea Ashley, "Femininity? It's the aesthetic of subordination": Examining femmephobia, the gender binary, and experiences of oppression among sexual and gender minorities", *Archives of Sexual Behavior*, 49, 2319–2339, 2020;
331. Hoyt Chrystal L., "Women, men, and leadership: Exploring the gender gap at the top", *Social and Personality Psychology Compass*, 4(7), 484-498, 2010;
332. Hoyt Crystal, "Women, men, and leadership: Exploring the gender gap at the top", *Social and Personality Psychology Compass*, 4(7), 484-498, 2010;
333. Hrnčić Zlatan, *Nasilje nad trudnicama u BiH porodica, zdravstveni sistem i radni odnosi*, TPO fondacija, Sarajevo, 2021;
334. Htun Mala, Jensenius Francesca, Nuñez Jami Nelson, "Gender-discriminatory laws and women's economic agency", *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 26(2), 2019;
335. Hubbard Phil, "Sexuality, immorality and the city: red-light districts and the marginalisation of female street prostitutes", *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 5.1, 55-76, 1998;
336. Huddy Leonie, Terkildsen Nayda, "Gender Stereotypes and the Perception of Male and Female Candidates", *American Journal of Political Science* 37(1), 119-147, 1993;
337. Hudson Valerie, Bowen Donna Lee, Nielsen Perpetua Lynne, *The first political order: How sex shapes governance and National Security Worldwide*, New York: Columbia University Press, 2020;
338. Hudson Valerie, Caprioli Marry, Spanvill Bonnie Ballif, McDermott Rose, Emmett Chad, "The heart of the matter: The security of women and the security of states", *International Security*, 33(3), 7–45, 2009;
339. Hughes Donna, "Prostitution Online", u Melissa Farley (ur.), *Prostitution, Trafficking, and Traumatic Stress*, New York, NY: Routledge, 115-131, 2003;
340. Hughes Melanie, Krook Mona Lena, Paxton Pamela, "Transnational women's activism and the global diffusion of gender quotas", *International Studies Quarterly*, 59(2), 357-372, 2015;
341. Hughes Melanie, Paxton Pamela, Krook Mona Lena, "Gender quotas for legislatures and corporate boards", *Annual Review of Sociology*, 43, 331-352, 2017;

342. huks bel, *Feministička teorija: Od margine ka centru*, Feministička 94, Beograd, 2006;
343. Hultman Martin, "The making of an environmental hero: A history of ecomodern masculinity, fuel cells and Arnold Schwarzenegger", *Environmental Humanities*, 2(1), 79–99, 2013;
344. Hutchinson Terry, "The doctrinal method: Incorporating interdisciplinary methods in reforming the law", *Erasmus Law Review*, 8(3), 2015;
345. Hutchinson Terry, Duncan Nigel, "Defining and describing what we do: Doctrinal legal research", *Deakin Law Review*, 17(1), 2012;
346. Hyde Janet, *Half the human experience: The psychology of women (4th Ed.)*, Lexington, MA: D.C. Heath, 1991;
347. Ilić Vladimir, Veljković Marta, "Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: Hommage Vojinu Miliću", *Sociologija* 58;
348. Inglehart Ronald, Norris Pippa, "Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World", *Cambridge University Press*, Cambridge, 2003;
349. Inglehart Ronald, Norris Pippa, *Rising tide: Gender equality and cultural change around the world*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003;
350. Inglehart Ronald, Norris Pippa, Welzel Christian, "Gender Equality and Democracy", *Comparative Sociology* 1(3-4):235-265, 2002;
351. Irving Helen, "More than Rights", u: S.H. Williams (ur.), *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, 2009;
352. Irving Helen, *Gender and the Constitution: Equity and Agency in Comparative Constitutional Design*, Cambridge University Press, 2008;
353. Jackson Stevi, "Theorizing Gender and Sexuality", u Stevi Jackson i Jakcie Jones (ur.) *Contemporary Feminist Theories*, New York University Press, New York, 1998;
354. Jacobson Roberta, "The Committee on the Elimination of Discrimination Against Women", u P. Alston (ur.), *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*, Oxford University Press, 455-462, 1992;
355. Jacquot Sophie, *Transformations in EU Gender Equality: From Emergence to Dismantling*, Palgrave Macmillan, 2015;
356. Jaising Indira, "Violence against Women: The Indian Perspective", u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995;
357. Jane Emma, "Feminist flight and fight responses to gendered cyberhate", u Marie Segrave i Laura Vitis (ur.), *Gender, Technology and Violence*, Routledge, 2017;
358. Jane Emma, *Misogyny Online: A Short (and Brutish) History*, SAGE Publications, 2016;
359. Janice Raymond, "Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere", *Women's Studies International Forum. Vol. 21. No. 1*, 1998;
360. Janus Kathleen Kelly, "Finding common feminist ground: The role of the next generation in shaping feminist legal theory", *Duke Journal of Gender Law & Policy*, 20(2), 2013;
361. Jarić Vesna, Radović Nadežda, *Feminizam, Rečnik rodne ravnopravnosti*, Beograd, 2011;
362. Jarić Vesna, Radović Nadežda, *Rečnik rodne ravnopravnosti*, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2010;
363. Jeffreys Sheila, *Prostitution as a harmful cultural practice- Not for sale: Feminists resisting prostitution and pornography*, Spinifex Press, 2004;
364. Jelić Ivana, Smith Hannah (autori), *Rodna ravnopravnost i diskriminacija na osnovu pola: Vodič kroz relevantnu jurisprudenciju Evropskog suda za ljudska prava*, AIRE Centar, 2022;
365. Jelušić Božena, u Striković Slavica (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, Podgorica, 2023;
366. Jewson Nick, Mason David, "The theory and practice of equal opportunities polices: Liberal and radical approaches", *Sociological Review*, 34 (2), 307 – 334, 1986;
367. Jilozian Ani, *Femicide in Armenia: A Silent Epidemic*, 2016;
368. Johnson Vincent R., The Magna Carta and the beginning of modern legal thought, *Mississippi Law Journal*, 85;

369. Jokić Ljiljana, “Neka pitanja položaja žene u pravu stare Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, godina LXXVII, 1-4, 2005;
370. Jonsson Seema Arora, Sijapati Bimbika Basnett, “Disciplining gender in environmental organizations: the texts and practices of gender mainstreaming”, *Gender, Work Organizat.* 25 (3), 309–325;
371. Jovanović Sladana, *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Institut za sociološka i kriminološka ispitivanja, Beograd, 2010;
372. Jovičević Andrija, *Domaće njegovanje i vaspitavanje djece u Crnoj Gori*, Cetinje, 1901;
373. Juergens Ann, “Feminist jurisprudence: Why law must consider women's perspectives”, *William Mitchell Magazine*, 1991;
374. Kahimba Nicksoni Filbert, *Human Trafficking under International and Tanzanian Law*, Springer, 2021;
375. Kaijser Anna, Kronsell Annica, “Climate change through the lens of intersectionality”, *Environmental Politics*, 23(3), 417-433, 2014;
376. Kalajdzic Jasminka, “Rape, Representation, and Rights: Permeating International Law with the Voices of Women”, *Queen's Law Journal*, Vol. 21, 457, 1996;
377. Kantola Johanna, *Gender and the European Union*, Palgrave Macmillan, 2010;
378. Kantola Johanna, Lombardo Emanuela, “Chapter 24: The European Parliament as a gender equality actor: a contradictory forerunner”, *Political Science and Public Policy*, 2023;
379. Kantola Johanna, Nousiainen Kevät, “The European Union: Initiator of a new European anti-discrimination regime?”, u Krizsan, A., Skjeie, H., Squires, J. (ur.) *Institutionalizing Intersectionality*, Palgrave Macmillan, London, 2021;
380. Kara Siddharth, *Sex trafficking: Inside the business of modern slavery*, Columbia University Press, 2009;
381. Karapetrović Milena, “Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost”, u Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike, Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BIH*, Sarajevski otvoreni centar, Pravni fakultet Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2019;
382. Karapetrović Milena, *Ona ima ime, o filozofiji i feminizmu*, Banja Luka - Bjeljina, 2007;
383. Katarina Frostell, “Gender Difference and the Non- Discrimination Principle in the CCPR and the CEDAW”, u Hannikainen Lauri i Nykanen Eeva (ur.), *New Trends in Discrimination Law - International Perspectives*, Turku Law School, 1999;
384. Kathleen Mahoney, “Canadian Approaches to Equality Rights and Gender Equity in the Courts”, u Rebecca Cook (ur.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 441, 442, 1994;
385. Kempadoo Kamala, “Introduction Globalizing Sex Workers' Rights”, u Kamala Kempadoo, Jo Doezema (ur.), *Global Sex Workers: Rights, Resistance, and Redefinition*, Routledge, 2018;
386. Kenner Jeff, *Economic and Social Rights under the EU Charter of Fundamental Rights: A Legal Perspective*, Hart Publishing, 2003;
387. Kerr Joanna, “The Context and the Goal”, *Ours by Right: Women's Right as a Human Rights*, London, 1993;
388. Khan Anisur Rahman, Ratele Kopano, Arendse Najuwu, “Men, Suicide, and Covid-19: Critical Masculinity Analyses and Interventions”, *Postdigit Sci Educ.* 2(3), 651–656, 2020;
389. Kharel Amrit, Doctrinal Legal Research, *SSRN Electronic Journal*, 2018;
390. Kharel Amrit, *Doctrinal Legal Research*. doi: 10.2139/ssrn.3130525, 2018;
391. Kim Jessica, Fallon Kathleen M., “Making women visible: How gender quotas shape global attitudes toward women in politics”, *Politics & Gender*, 19(4), 981–1006, 2023;
392. King Tania L., Shields Marissa, Sojo Victor, Daraganova Galina, Currier Dianne, O’Neil Adrienne, King Kylie & Milner Allison, “Expressions of masculinity and associations with suicidal ideation among young males”, *BMC Psychiatry volume* 20, 2020;

393. Kirby Paul, "The body weaponized: War, sexual violence and the uncanny", *Security Dialogue*, 51(2-3), 211-230, 2020;
394. Kirby Paul, Shepherd Laura, "The futures past of the women, peace and security agenda", *International Affairs*, 92(2), 373-392, 2016;
395. Kirton Gill, Greene Anne-marie, "Gender equality and industrial relations in the "New Europe": An introduction", *European Journal of Industrial Relations*, 11 (2), 141 - 149, 2005;
396. Kolbert Elizabeth, *The Sixth Extinction: An Unnatural History*, Henry Holt and Co, 2014;
397. Kosović Lamija, Spahić Šiljak Zilka, "Žene i politika", u: Zilka Spahić Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post - socijalistički kontekst u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012;
398. Kourou Nur Sinem, *Right-wing populism and anti-gender movements: The same coin with different faces*, Istanbul: Global Political Trends Center, 2020;
399. Krivenko Ekaterina Yahyaoui, "The ICJ and Jus Cogens through the Lens of Feminist Legal Methods", *The European Journal of International Law* Vol. 28 no. 3,
400. Kronzer Vanessa, Bridges Stanley Louis, Davis John, "Why women have more autoimmune diseases than men: An evolutionary perspective", *Evolutionary Applications* 14(1), 2020;
401. Krook Mona Lena, "Semiotic violence against women: Theorizing harms against female politicians", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 47(2), 2022;
402. Krook Mona Lena, "Candidate gender quotas", u Gelb, J., Palley, L. (ur.), *Women and Politics around the World: A Comparative History and Survey*, Oxford: ABC-Clio, 87-97, 2009;
403. Krook Mona Lena, "Gender quotas, norms, and politics", *Politics & Gender*, 2(1), 110-118, 2006;
404. Krook Mona Lena, "Why are fewer women than men elected? Gender and the dynamics of candidate selection", *Political Studies Review*, 8, 155-68, 2010;
405. Krook Mona Lena, Childs Sarah (ur.), *Women, Gender, and Politics: A Reader*, New York: Oxford University Press, 2010;
406. Krook Mona Lena, Lovenduski Joni, Squires Judith, "Gender quotas and models of political citizenship", *British Journal of Political Science*, 39(4), 781-803, 2009;
407. Krook Mona Lena, *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform Worldwide*, New York: Oxford University Press, 2009;
408. Krook Mona Lena, Sanín Juliana Restrepo, "The cost of doing politics? Analyzing violence and harassment against female politicians", *Perspectives on Politics*, 18(3), 740-755, 2020;
409. Krstić Ivana, "Afirmativna akcija u Sjedinjenim Američkim državama i Evropskoj uniji: poređenje i analiza", *Facta Universitatis, Series Law and Politics*, Vol. 1, No. 7, Niš, 2003;
410. Kugler Maurice, Viollaz Mariana, Duque Daniel, Gaddis Isis, Newhouse David, Lopez Amparo Palacios, and Weber Michael, *How Did the COVID-19 Crisis Affect Different Types of Workers in the Developing World?*, Jobs Working Paper 60, World Bank, Washington, DC, 2021;
411. Kukołowicz Górecki Maciej, Paula, "Gender quotas, candidate background and the election of women: A paradox of gender quotas in open-list proportional representation systems", *Electoral Studies*, 36(1), 65-80, 2014;
412. Lacey Nicola "Legislation Against Sex Discrimination: Questions from a Feminist Perspective", *J.L. and Soc'y* 14, 1987;
413. Lacey Nicola, "Feminist Legal Theory and the Rights of Women" in Karen Knop, ed, *Gender and Human Rights*, New York: Oxford University Press, 2004;
414. Lacey Nicola, "Violence, Ethics and Law: Feminist Reflections in a Familiar Dilemma," in Susan James and Stephanie Palmer (ed), *Visible Women: Essays on Feminist Legal Theory and Political Philosophy*, Hart Publishing, Oxford, 2002;
415. Lainović Andrija, "Moniteur Universel iz 1858.godine o Crnoj Gori i Crnogorcima", *Zapisi*, 1939;
416. Laskowski Silke Ruth, "New German Prostitution Act-An Important Step to a More Rational View of Prostitution as an Ordinary Profession in Accordance with European Community Law", *Int'l J. Comp. Lab. L. & Indus. Rel.* 18, 479, 2002;

417. Lawson Gary, "Feminist Legal Theories", *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 18:2, Spring, 1995;
418. Lerner Gerda, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*, Oxford University Press, New York, 1993;
419. Letsas George, *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2013;
420. Levi Edward H., *An Introduction to Legal Reasoning*, 1948;
421. Levinas Emanuel, "Ljudska prava i dobra volja", *Politike ljudskih prava, Beogradski krug* 3-4/1995-1-2/1996;
422. Levit Nancy, Verchick Robert, *Feminist Legal Theory*, Second Edition, New York University Press, 2016;
423. Lewin Ellen, *Introduction to Feminist Anthropology: A Reader*, Blackwell, 2006;
424. Limani Merita, "Women's political participation: A comparative study of gender quota implementation in six Western Balkan countries", *Journal of Social and Educational Research*, 2(2), 23-32, 2023;
425. Lindsey Linda, *Roles Gender: A Sociological Perspective*, Routledge, New York - London, 2015;
426. Lister Ruth, *Citizenship: feminist perspectives* (2. ed), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003;
427. Lloyd Genevieve, *The Man of Reason: "Male" and "Female" in Western Philosophy*, Methuen, London, UK, 1984;
428. Lobodzinska Barbara, "Women's Employment or Return to Family Values in Central-Eastern Europe", *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 27, No. 3:519-544, 1996;
429. Lomazzi Vera, "Gender role attitudes in Italy: A path-dependency story of traditionalism", *European Societe* 19 (4), 370-395, 1988-2008;
430. Lomazzi Verra, Crespi Isabella, *Gender Mainstreaming and Gender Equality in Europe*, Policy Press, UK, 2019;
431. Lomba Niombo, Navarra Cecilia, Fernandes Meenakshi, *Combating Gender-based Violence: Cyber violence – European added value assessment*, European Parliamentary Research Service, Brussels, 2021;
432. Lorber Judith, *Gender Inequality: Feminist Theories and Politics*, Oxford University Press, New York, Oxford, 2010;
433. Loue Sana, *Intimate partner violence, Societal, Medical, Legal and Individual Responses*, Kluwer Academic Publisher, NY, 2002;
434. Lovenduski Joni, "Introduction: state feminism and the political representation of women", u Joni Lovenduski (ur.), *State Feminism and the Political Representation*, Cambridge University Press, 2005;
435. Lovenduski Joni, *Feminizing Politics*, Cambridge: Polity, 2005;
436. Lucas Ann M., "Race, Class, Gender, and Deviancy: The Criminalization of Prostitution", *Berkeley Women's Law Journal*, 47, 1995;
437. Lugones Maria, "Toward a Decolonial feminism", *Hypatia*, 25(4), 742-759, 2010;
438. Lukić Marija, Jovanović Sladana, *Drugo je porodica- Nasilje u porodici- nasilje u prisustvu vlasti*, Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd, 2011;
439. Lumsden Karen, Morgan Heather, "Cyber-trolling as Symbolic Violence", u Lombard (ur.), *The Routledge Handbook of Gender and Violence*, London and New York: Routledge, 2018;
440. MacGregor Sherilyn, "Gender and climate change: From impacts to discourses", *Journal of the Indian Ocean Region*, 6(2), 223- 238, 2010;
441. MacGregor Sherilyn, "Moving beyond impacts: More answers to the 'gender and climate change' question", Susan Buckingham, Virginie le Masson (ur.), *Understanding Climate Change Through Gender Relations*, Routledge, 2017;
442. MacKinnon Catharine A., "Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence", *Signs*, Vol. 7, No. 3, *Feminist Theory* (Spring), 1982;

443. MacKinnon Catharine, *Are Women Human? And Other International Dialogues*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006;
444. MacKinnon Catharine, *Butterfly Politics*, Harvard University Press, Cambridge, 2019;
445. MacKinnon Catharine, *Rape: On Coercion and Consent, Toward a Feminist Theory of the State*, 1989;
446. MacKinnon Catharine, *Toward a Feminist Theory of the State*, Cambridge, Mass: Harvard, 1989;
447. MacKinnon Catharine, *Women's Lives, Men's Laws*, Harvard University Press, US, 2007;
448. MacKinnon Catherine, *Sexual Harassment of working women: A case of Sex Discrimination*, Yale University Press, 1979;
449. MacKinnon Catherine, *Sexual harassment: its first decade in court; Sexual Harassment of Working Women*, 1986;
450. MacRae Heather, "Gendering integration: Unintentional and unanticipated gender outcomes of European Union policy", *Women's Studies International Forum*, 39(July– August), 2013;
451. Madgaykar Anu, White Olivia, Krishnan Mekala, Mahajan Deepa, Azcue Xavier, *COVID-19 and Gender Equality*, McKinsey Global Institute, 2020;
452. Mahoney Kathleen, "Theoretical Perspectives on Women's Human Rights and Strategies for their Implementation", *12 Brook. J. Int'l L.* 799, 1996;
453. Makkonen Timo, *Multiple, Compound and Intersectional Discrimination: Bringing the Experiences of the Most Marginalized to the Fore*, Institute For Human Rights, Åbo Akademi University, 2002;
454. Malinowski Bronislaw, *Sex and Repression in Savage Society (1927)*, Routledge and Kegan Paul, London, 1960;
455. Mann Michael, *The New Climate War: The Fight to Take Back Our Planet*, Public Affairs, 2021;
456. Månsson Sven-Axel, "The history and rationale of Swedish prostitution policies", *Dignity: A Journal on Sexual Exploitation and Violence*, 2(4), 2017;
457. Maracek Jeanne, "Gender, politics, and psychology's way of knowing", *American Psychologist*, 50, 1995;
458. Marcovich Malka, *Vodič kroz UN Konvenciju o suzbijanju trgovine osobama i iskorišćavanje i prostituciju drugih:*
https://www.czzr.hr/dokumenti/un_Konvencija.pdf. (pristupljeno 27.05.2024. godine);
459. Marcuello-Servós Chaime, Corradi Consuelo, Weil Shalva, Boira Santiago, "Femicide: A Social Change", *Current Sociology*, Volume 64 Issue 7, Special Issue on Femicide, 2016;
460. Marecek Jeanne, Crawford Mary, Popp Danielle, "On the construction of gender, sex, and sexualities", u Alice H. Eagly, Anne E. Beall, Robert J. Sternberg (ur.), *The psychology of gender (2nd ed.)*, Guilford Press, New York, 2004;
461. Margareth Etienne, "Addressing Gender - Based Violence in an International Context", *18 Harv. Women's L.J.*, 1995;
462. Marinković Svetislav, *Državni ritual smrti*, Novi Sad - Podgorica, 1996;
463. Markov Slobodanka, *Pravo glasa žena*, 2001;
464. Martinović Nikola S., *V. Bogišić I*, Cetinje, 1958;
465. Masselot Annick, "The state of gender equality law in the European Union", *European Law Journal*, 13(2), 152–68, 2007;
466. Mathews Shanaaz i drugi., "Every Six Hours a Woman is Killed by her Intimate Partner": A National Study of Female Homicide in South Africa, 2004:
https://www.researchgate.net/publication/242681486_Every_six_hours_a_woman_is_killed_by_her_intimate_partner_A_National_Study_of_Female_Homicide_in_South_Africa (pristupljeno 01.12.2024. godine);
467. Maud Reveilhac, Morselli Davide, "The Impact of Social Media Use for Elected Parliamentarians: Evidence from Politicians' Use of Twitter During the Last Two Swiss Legislatures", *Swiss Political Science Review* 29, 196–119, 2023;
468. Mayer Ann, "Cultural Particularism as a Bar to Women's Rights: Reflections on the Middle Eastern

- Experience”, u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995;
469. Mayer Benoit, *The International Law on Climate Change*, Cambridge University Press, 2018;
470. McClintock Anne, “Sex Workers and Sex Work”, *Social Text*, no. 37, 1–10, 1993;
471. McColgan Aileen, *Discrimination, Equality and the Law*, Bloomsbury Publishing, 2013;
472. McCright Aaron, Dunlap Riley, “Cool dudes: The denial of climate change among conservative white males in the United States”, *Global Environmental Change*, 21(4), 1163–1172, 2011;
473. McElroy Wendy, *Sexual correctness: The gender-feminist attack on women*, McFarland, 2001;
474. McInerney-Lankford Siobhán, Darrow Mac, Rajami Lavanya, “Human Rights and Climate Change”, A Review of the International Legal Dimensions, Washington DC: The World Bank, 2011;
475. McPherson Kathryn, “First-Wave/Second-Wave Feminism”, in Lorraine Code (ed), *Encyclopedia of Feminist Theories*, Routledge, London, 2003;
476. Mears Daniel, Carlson Matthew, Holden George, Harris Susan, “Reducing domestic violence revictimization: The effects of individual and contextual factors and type of legal intervention”, *Journal of Interpersonal Violence*, 16(12), 1260–1283, 2001;
477. Meier Petra, “A Gender Gap Not Closed by Quotas: The Renegotiation of the Public Sphere”, *International Feminist Journal of Politics* 10 (3), 329-347, 2008;
478. Michalska Karolina Koc, Schiffrin Anya, Lopez Anamaria, Boulianne Shelley, Bimber Bruce, “From Online Political Posting to Mansplaining: The Gender Gap and Social Media in Political Discussion”, *Social Science Computer Review* 39, no. 2, 2021;
479. Milić Anđelka, “Žene u bivšoj Jugoslaviji- drugačiji pogled na učinke socijalizma u promjeni društvenog položaja žena”, u Sreten Vujović i drugi (ur.), *Društvo rizika: Promjene, nejednakosti i socijalni problem u današnjoj Srbiji*;
480. Milić Zorka, Tuda večera - Kazivanje stoljetnih žena iz Crne Gore, CID, Podgorica, 2015;
481. Milinović Jelena, Savić Svenka, *Misterije rodne ravnopravnosti i još po nešto*, Helsinški parlament građana, Banja Luka, 2011;
482. Millet Kate, *Sexual Politics (1972)*, Virago, London, 1977;
483. Millett Kate, *Sexual Politics*, Columbia University Press, New York, 2016;
484. Milman Barbara, “New rules for the oldest profession: Should we change our prostitution laws”, *Harv. Women's LJ* 3, 1, 1980;
485. Milojević Ivana, “Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst”, u Milojević Ivana i Markov Slobodanka, *Uvod u rodne teorije*, Novi Sad, 2011;
486. Mišel Andre, *Feminizam*, Plato, Beograd, 1997;
487. Mitchell Anglin, *Intimate Partner Violence: A Health based Perspective*, University Press, Oxford, 2009;
488. Money John, Ehrhardt Anke, *Man and Women, Boy and Girl*, The University Press, Baltimore, 1972;
489. Money John, *Gendermaps: Social Constructionism, Feminism, and Sexosophical History*, Continuum, New York, 2002;
490. Money John, Hermaphroditism, “Gender and Preocity in Hyperadreno - corticism: Psychologic Findings”, *Bulletin of John Hopkins Hospital*, 96 (6), 1955;
491. Money John, Tucker Patricia, *Sexual Signatures. On Being a Man or a Woman*, Little, Brown and Company, London - Toronto, 1975;
492. Moon Dreama, Holling Michelle, “White supremacy in heels”: (white) feminism, white supremacy, and discursive violence”, *Communication and Critical/Cultural Studies*, 17 (2), 253–260, 2020;
493. Morgan Laurie, “Glass ceiling effect or cohort effect? A longitudinal study of the gender earnings gap for engineers, 1982 to 1989”, *American Sociological Review*, No. 63/1998;
494. Mossman Mary Jane, “Feminism and legal method: the difference it makes”, *Australian Journal of Law and Society*, 3, 1986;

495. Mowbray Alastair, *Cases and Materials on the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2012;
496. Mršević Zorica, "Ka feminističkoj jurisprudenciji", *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju*, 307 – 329, 11-12/2000;
497. Mršević Zorica, "Strategije akteri feminističke jurisprudencije", u Lada Stevanović, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanović (ur.), *Naučnice u društvu*, Etnografski institut SANU, Beograd, 2020;
498. Murphy Gretchen, "Why women are less likely than men to commit suicide", *Compr Psychiatry*, Jul-Aug;39(4), 165-75, 1998;
499. Murray Ellen, "Anti-prostitution Laws: New Conflicts in the Fight against the World's Oldest Profession", *Alb. L. Rev.* 43, 360, 1978;
500. Murray Rainbow, "The power of sex and incumbency: A longitudinal study of electoral performance in France", *Party Politics*, 14(5), 539–554, 2008;
501. Naffine Ngaire, "Can Women be Legal Persons?", in James, S., Palmer, S. (ed./s), *Visible Women - Essays on feminist legal theory and political philosophy*, 2002;
502. Naffine Ngaire, *Law and the Sexes*, Allen and Unwin, Sydney, 1990;
503. Naffine Ngaire, Rosemary Owens, *Sexing the Subject (of Law)*, Law Book Co Australasia, 1997;
504. Nelević Nataša, *Istorijska čitanka – žene u Crnoj Gori od 1790. do 1915.godine*, NOVA, Podgorica, 2011;
505. Nenadović Ljubomir P., *O Crnogorcima*, Beograd, 1929;
506. Neumayer Eric, Plumper Thomas, "The gendered nature of natural disasters: The impact of catastrophic events on the gender gap in life expectancy: 1981–2002", *Annals of the Association of American Geographers*, 97(3), 551–566, 2007;
507. Nevena Petrušić, Krstić Ivana i Marinković Tanasije, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije*, Pravosudna akademija, Beograd, 2014;
508. Nichols Andrea, *Sex trafficking in the United States: Theory, research, policy, and practice*, Columbia University Press, 2017;
509. Nightingale Andrea, "Power and politics in climate change adaptation efforts: Struggles over authority and recognition in the context of political instability", *Geoforum*, 84, 11-20, 2017;
510. Nikolić – Ristanović Vesna, Dokmanović Mirjana, *Međunarodni standardi o nasilju u porodici i njihova primjena na Zapadnom Balkanu*, Izdavačko – grafičko preduzeće "Prometej", Beograd, 2006;
511. Norris Pippa, Lovenduski Joni, "Puzzles in political recruitment", u Mona Lena Krook, Sarah Childs (ur.), *Women, Gender, and Politics: A Reader*, New York: Oxford University Press, 135–40, 2010;
512. Novosel Smiljana Leinert, "Politička participacija žena u doba tranzicije", *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infotaka, Zagreb, 1997;
513. Nugent Mary K., Krook Mona Lena, "All-Women Shortlists: Myths and Realities", *Parliamentary Affairs* 69 (1), 115–35, 2016;
514. O'Hare Ursula A., "Realizing Human Rights for Women", 21 *HRQ* 364, 365–366, 1999;
515. O'Regan Kate, Friedman Nick, "Equality", u: Tom Ginsburg, Rosalind Dixon (ur.), *Comparative Constitutional Law*, Edward Elgar, 2011;
516. O'Sheades C., "Women going backwards", *Education*, 95(9), 8–12, 2014;
517. Oakley Ann, *Sex, Gender and Society*, Martin Robertson, Oxford, 1972;
518. Oakley Anne, Mitchell Juliete, *Who's Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash*, Hamish Hamilton, London, 1997;
519. Obokata Tom, "Analysis of Climate Change from a Human Rights Perspective", u Stephen Farrall, Tawhida Ahmed, Duncan French (ur.), *Criminological and Lecal Consequences of Climate Change*, Hart Publishing, 2012;
520. Obrenić Dragana, "Pravo glasa žena", u Adriana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka*, Beograd, 2008;

521. Obrenić Dragana, Pravo glasa žena, Ibid; Slobodanka Markov, *Pravo glasa žena*, CeSID, Beograd, 2001;
522. Okin Susan Moller, "Gender, the Public, and the Private", in: *Feminism and politics*, Oxford University Press, New York, 1998;
523. Okin Susan Moller, *Justice, gender, and the family (15. Dr)*, Basic Books, New York, 1998;
524. Okin Susan Moller, *Women in Western Political Thought*, Princeton UP, Ewing, New Jersey, 1979;
525. Olsson Louise, "Peacekeeping operations and women's security", u H. Dorussen (ur.), *Handbook on peacekeeping and international relations*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 242–255, 2022;
526. Olsson Narola, "The implementation of Sweden's prostitution law at the local level", *Journal of Social Work Vol. 21(3)*, 353–373, 2021;
527. Oreskes Naomi, Conway Erik, *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*, Bloomsbury Press, USA, 2010;
528. Orme Julie, Sheriff Fariyal Ross, "Sex trafficking: policies, programs, and services", *Social Work, 60(4)*, 287-294, 2015;
529. Ortega Mariana, "Being lovingly, knowingly ignorant: White feminism and women of color", *Hypatia, 21(3)*, 56–74, 2006;
530. Osborne Tracey Muttoo, Muttoo Tracey, "Carbon forestry and agrarian change: access and land control in a Mexican rainforest", *J. Peasant Stud. 38 (4)*, 859–883, 2011;
531. Osborne Tracey Muttoo, Muttoo Tracey, "Carbon forestry and agrarian change: access and land control in a Mexican rainforest", *J. Peasant Stud. 38 (4)*, 859–883, 2011;
532. Pajević Arsa, *Iz Crne Gore i Hercegovine – Uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876*; CID, Podgorica, 2007;
533. Pajvančić Marijana, Petrušić Nevena i Jašarević Senad, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Centar modernih veština, Beograd, 26 i 27, 2010;
534. Pajvančić Marijana, *Ustavni okvir ravnopravnosti polova*, Univerzitet u Novom Sadu Pravni fakultet, Novi Sad, 2010;
535. Palazzani Laura, *Gender in Philosophy and Law*, Springer Briefs in Law, 2021;
536. Palazzani Laura, *Gender in Philosophy and Law*, Springer, 2012;
537. Papić Žarana, *Sociologija i feminizam*, IIC SSO, Beograd, 1989;
538. Pateman Carole, "Sexual contract", *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*, 1-3, 2016;
539. Paunović Milan, Krivokapić Boris, Krstić Ivana, *Međunarodna ljudska prava*, Univerzitet u Beogradu - Pravni fakultet, Beograd, 2018;
540. Pavan Elena, "Internet Intermediaries and Online Gender-based Violence", u Segrave i Vitis (ur.), *Gender, technology and violence*, London: Routledge, 62- 78, 2017;
541. Paxton Pamela, Hughes Melanie, "The increasing effectiveness of National Gender Quotas", *Legislative Studies Quarterly, 40(3)*, 331–362, 2015;
542. Pečuljić Miroslav, Milić Vojin, *Metodologija društvenih nauka*, Grafika, Beograd, 1995, str. 21.
543. Pejović Đordije, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962;
544. Pejtmen Kerol, *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd, 2001;
545. Perez Caroline Criado, *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*, Abrams Press, New York, 2019;
546. Perrot Michelle, *Moja povijest žena*, Ibis grafika, Zagreb, 2009;
547. Persadie Natalie, *A Critical Analysis of the Efficacy of Law as a Tool to Achieve Gender Equality*, University Press of America, 2012;
548. Peršak Nina, "Criminalising Hate Crime and Hate Speech at EU level: Extending the list of Eurocrimes under Article 83 (1) TFEU", *Criminal Law Forum*, 33:85–119, 2022;
549. Petar I, "Ciklus u Kotoru 4/16 maja 1817", *Zapisi*, 1938;
550. Petrović Radmila, "Zakonik Petra I vladike crnogorskog", *Zapisi br. 5/1929*, str. 293 i 294;

551. Petrušić Nevena, Konstantinović Vilić Slobodanka i Žunić Natalija, Institucionalni seksizam: prepreka efikasnosti zaštiti od nasilja u porodici, *Temida*, god 18, br. 1/2015, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 31-54, 2015;
552. Pettersson Katarina, Inari Sakki, "You Truly Are the Worst Kind of Racist!": Argumentation and Polarization in Online Discussions around Gender and Radical-Right Populism", *British Journal of Social Psychology* 62, no. 1, 119–35, 2023;
553. Phillips Anne, *(O)Rađanje Demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001;
554. Phillips Anne, *The Politics of Presence*, Oxford: Clarendon, 1995;
555. Pietilä Hilka, Vickers Jeanne, *Making Women Matter: The Role of the United Nations*, London: Zed Books, 1994;
556. Pincus Fred, "Discrimination comes in many forms: individual, institutional, and structural", *The American Behavioral Scientist*; Nov/Dec, 40, 1996;
557. Pinker Steven, *The better angels of our nature: Why violence has declined*, New York: Viking Press, 2011;
558. Piscopo Jennifer, Walsh Denise, "Symposium: Backlash and the future of feminism", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 45(2), 265–278, 2020;
559. Pobrić Nurko, "Razvoj ideje ljudskih prava, povodom 50 godina Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka", *Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu Most*, Broj 106 - 107, nova serija 17 - 18, Mostar, Bosna i Hercegovina, 1998;
560. Popov - Momčinović Zlatiborka, "Feministički diskurs o ljudskim pravima", *Zbornik radova*, Pravni fakultet Univerziteta u istočnom Sarajevu, 2011;
561. Popovski Vesselin, "'Hard' and 'soft' law on climate change: Comparing the 1997 Kyoto Protocol with the 2015 Paris Agreement", u Popovski (ur.), *The implementation of the Paris Agreement on Climate Change, Law, Ethics and Governance*, Routledge, 2019;
562. Powell Anastasia, Henry Nicola, "Online Misogyny, Harassment and Hate Crimes", *Sexual Violence in a Digital Age*, Palgrave Macmillan, 2017;
563. Powell Anastasia, Henry Nicola, *Sexual Violence in a Digital Age*, Palgrave Macmillan, London, 2017;
564. Pritchard Jane, "The sex work debate", dostupno na: <http://isj.org.uk/the-sex-work-debate/> (16.12.2024.godine);
565. Ptacek James, *Battered Women in the Courtroom: The Power of Judicial Responses*, Northeastern University Press, New York, 1999;
566. Pyles Loretta, Lewis Judith, "Women, intersectionality, and resistance: In the context of Hurricane Katrina", u Dasgupta, Şiriner, Sarathi De (ur.), *Women's encounter with disaster*, *Frontpage Publications Ltd*, 2010;
567. Queirós Andre, Faria Daniel, Almeida Fernando, "Strengths and limitations of qualitative and quantitative research methods", *European Journal of Education Studies*, 3(9), 2007;
568. Radačić Ivana, "Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights", *The European Journal of International Law Vol. 19 no. 4*, 2008;
569. Radford Jill, Russell Diana E.H., "Femicide: The politics of Women Killing", u Jill Radford i Diana E.H. Russell (ed.), *Open University Press*, Buckingham, England, 1992;
570. Radonjić Radovan, "Unos Crne Gore u riznicu evropske političke kulture", *Matica br 66*, 2016;
571. Radosavović I., *Crna Gora u očima engleskih putopisaca*, NIN, Beograd, 1963;
572. Radović Irena, *Mobing u Crnoj Gori: O žrtvama, nasilnicima i njihovim moćnim zaštitnicima*, Nova knjiga, Podgorica, 2022;
573. Radulović Jelena, Ljaljević Agima, *Rodna ravnopravnost i zdravlje žena u Crnoj Gori*, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić, Podgorica, 2009;
574. Randall Vicki, "Feminism", u David Marsh and Gerry Stoker (ur.), *Theory and Methods in Political Science*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2002;

575. Randev Kadumbri Kriti, "Why do women today earn more than their mothers, but still less than their brothers? A Gendered Organization Perspective", *Employee Responsibilities and Rights Journal* 36(2), 2023;
576. Rao Arati, "The Politics of Gender and Culture in International Human Rights Discourse", u Julie Peters i Andrea Wolper (ur.), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, London: Routledge, 1995;
577. Ras Ilse, Gregoriou Christiana, "The quest to end modern slavery: Metaphors in corporate modern slavery statements", *Anti - Trafficking Review* (13), 2019;
578. Rashkova Ekatarina, Zankina Emilia, "Women's representation in politics in South Eastern Europe", *Teorija i Praska*, 54(2), 376–393, 2017;
579. Ratković Vesna, "Sprovođenje Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, potreba preduzimanja preventivnih i represivnih mjera", *Pravni zbornik br. 2/2016*, Udruženje pravnika Crne Gore, Podgorica, 2016;
580. Raymond Janice i drugi, *A Comparative Study of Women Trafficked in the Migration Process*, Ford Foundation, New York, 2002;
581. Reanda Laura, "Human Rights and Women's Rights: The United Nations Approach", 3 *HRQ* 11, 1981;
582. Reanda Laura, "The Commission on the Status of Women", u Philip Alston (ur.), *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*, 1992;
583. Reed Maureen, Christie Shanon, "Environmental geography: We're not quite home – reviewing the gender gap", *Progress in Human Geography*, 33, 246– 255, 2009;
584. Reed Maureen, Scott Alyssa, Natcher David, Johnston Mark, "Linking gender, climate change, adaptive capacity, and forest-based communities in Canada", *Canadian Journal of Forest Research*, 44(9), 995–1004, 2014;
585. Rees Teresa, "Reflections on the uneven development of gender mainstreaming in Europe", *International Feminist Journal of Politics*, 7 (4), 555- 574, 2005;
586. Rees Teresa, *Mainstreaming Equality in the European Union*, Routledge, London, 1998;
587. Reid Margaret F., Brinck Kerr and Will Miller, *Glass Walls and Glass Ceilings: Women's Representation in State and Municipal Bureaucracies*, Praeger, Westport, 2003;
588. Remenyi Dan, Williams Brian, Money Arthur, Swartz Ethne, *Doing research in business and management: an introduction to process and method*, SAGE Publications Ltd, London;
589. Resurrección Bernadette, "Persistent women and environment linkages in climate change and sustainable development agendas", *Women's Stud. Int. Forum* 40, 33–43, 2013;
590. Rheault Ludovic, Rayment Erica, Musulan Andrea, "Politicians in the Line of Fire: Incivility and the Treatment of Women on Social Media", *Research & Politics* 6, no. 1, 2019;
591. Riddle Jennifer, "Making CEDAW Universal: A Critique of CEDAW's Reservation Regime under Article 28 and the Effectiveness of the Reporting Process", 34 *George Washington International Law Review* 605, 2002;
592. Rijken Conny, *Combating Trafficking in Human Beings for Labour Exploitation*, Wolf Legal Publishers, 2011;
593. Rober Siprijen, *Crnogorci*, GEN II, 1962;
594. Rodríguez de Liévana Gema Fernández, "CEDAW issues a Historic Ruling in a Gender Violence Case", *OxHRH Blog*, 2014;
595. Rodriguez Libertad Chavez, "Gender-biased social vulnerability on disasters and intersectionality", u Dasgupta, Şiriner, Sarathi De (ur.), *Women's encounter with disaster*, *Frontpage Publications Ltd*, 62–76, 2010;
596. Roljić Mirjana, "Brak sa manusom", *Godišnjak Pravnog fakulteta, Univerzitet u Istočnom Sarajevu*, Godina I, 189 – 205, 1/2010;
597. Rosaldo Michelle i Lamphere L, *Women, culture and society*, Stanford UP, Stanford, 1974;
598. Rosaldo Michelle, "The use and abuse of anthropology: reflections on feminism and cross-cultural understanding", *Journal of Women and Culture in Society* 389, 5,3, 1980;

599. Rosen Jennifer, "Gender quotas for women in national politics: A comparative analysis across development thresholds" *Social Science Research*, 66, 82–101, 2017;
600. Rossilli Mariagrazia (ur.), *Gender Policies in the European Union*, Peter Lang Publishing, London, 2000;
601. Rovinski Pavle, *Černogorija*, tom. II, čast 1, St. Peterburg, 1897;
602. Rubery Jill, "Gender mainstreaming and gender equality in the EU: The impact of the EU employment strategy", *Industrial Relations Journal*, 33(5), 500–22, 2002;
603. Rudman Laurie, Kilianski Stephen, "Implicit and Explicit Attitudes Toward Female Authority", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 1315-1328, 2000;
604. Russell Diana E.H., Van de Ven Nicole, *Crimes against Women: Proceedings of the International Tribunal in Brussels 1976*, Third Edition, Russell Publications, Berkeley, 1990;
605. Russell Diana, "Femicide: Politicizing the Killing of Females", *Strengthening understanding of femicide: using research to galvanize action and accountability*, 2009;
606. Russell Diana, *Politizing The Killing Females: Strengthening Understanding of Femicide Using research to galvanize action and accountability*, WHO, Washington DC;
607. Ružičić Jelena, u Striković Slavica (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*;
608. Ružičić Nikola, *Nomokanon o braku*, Beograd, 1880;
609. Saccomano Celeste, "El Femicidio en América Latina: ¿Vacío Legal o Déficit del Estado de Derecho? Femicide in Latin America: Legal Vacuum or Deficit in the Rule of Law?", *117 Rev. Cidob D'Affers Int'L*, 2017;
610. Saltzman Alice, *Sluge divova: Studija o ulozi crnogorskih žena završenaposlednjih stotinu godina*, Magistarska teza, Antioch College, 1969;
611. Sanders Teela, O'Neill Maggie, Pitcher Jane, *Prostitution: Sex Work, Policy & Politics*, Sage Publications, 2017;
612. Sanger Carol, "Feminism and Disciplinarity: The Curl of the Petals", *27 Loyola Los Angeles Law Review*, 225, 243, 1993;
613. Šarlot Banč, "Prava žena kao ljudska prava: prilog re-viziji ljudskih prava", *Politike ljudskih prava, Beogradski krug 3-4/1995-1-2/1996*, 1996;
614. Scales Ann C., "The Emergence of Feminist Jurisprudence: An Essay", *95 Yale L. J.* 1373, 1986;
615. Schiek Dagmar, "Broadening the Scope an the Norms of EU Gender Equality Law: Towards a Multidimensional Conception of Equality Law", *12 Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 12, No. 4, 2005;
616. Schiek Dagmar, "From European Union Non-discrimination Law Towards Multidimensional Equality Law for Europe", u Dagmar Schiek, Victoria Chege (ur.), *European Union Non-Discrimination Law: Comparative Perspectives on Multidimensional Equality Law*, Abingdon, Routledge-Cavendish, 2009;
617. Schneider Elisabet, "Describing and Changing: Women's Self Defence Work and the Problem of expert Testimony on Battering", *Women's Rights Law Reporter*, 9, , 195 – 222, 1986;
618. Schneiker Andrea, "The UN and Women's marginalization in peace negotiations", *International Affairs*, 97(4), 1165–1182, 2021;
619. Scott Joan, Some Reflections on Gender and Politics, u M.M. Ferree, J. Lorber, B.B. Bess (ur.), *Revisioning Gender*, Sage - Thousand Oaks, London, 1999;
620. Seager Joni, "Disasters are gendered: What's new?", A. Singh & Z. Zommers (Ur.), *Reducing disaster: Early warning systems For climate change*, Springer, 2014;
621. Segrave Marie, Vitis Laura (ur.), *Gender, Technology and Violence*, Routledge, Abingdon, UK, 2017;
622. Seierstad Cathrine, Gabaldon Patricia, Mensi-Klarbach Heike (ur.), *Gender Diversity in the Boardroom, Volume 2: Multiple Approaches Beyond Quotas*, Palgrave Macmillan, 2017;
623. Selim Alkan Yavuz, *Feminist legal methods: Theoretical assumptions, advantages, and potential problems*, PhD Candidate. University of Leicester School of Law, Research Paper, 2013;

624. Sellers Mortimer, Maxeiner James (ur.), *Climate Change and the Law*, Ius Gentium Coparative Perspectives on Law and Justice, Volume 21, Springer, 2013;
625. Seth Vickram, *A Suitable Boy*, London: Phoenix, 1994;
626. Severi Fabiana Cristina, Lauris Elida, "E se os métodos feministas falassem: um debate epistemológico e metodológico sobre a pesquisa jurídica feminista no Brasil", A.G.M. Braga, R.L. Igreja and R. Cappi (orgs.), *Pesquisar empiricamente o direito II: percursos metodológicos e horizontes de análise*, São Paulo: Rede de Estudos Empíricos em Direito, 2022;
627. Shanley Mary Lyndon, Carole Patemen, *Feminist Interpretations and Political Theory*, Polity, London, UK, 1991;
628. Shepherd Laura, "Gender, violence and global politics: Contemporary debates in feminist security studies", *Political Studies Review*, 7(2), 208–219, 2009;
629. Shepherd Laura, *Gender, violence and security: Discourse as practice*, Bloomsbury Publishing, 2008;
630. Shrage Laurie, *Moral Dilemmas of Feminism*, Routledge 2013;
631. Shvedova Nadezhda, "Obstacles to Women's Participation in Parliament", u Julie Balington (ur.), *Women in Parliament: Beyond Numbers*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005;
632. Siddhart Kara, *Sex trafficking: Inside the business of modern slavery*, Columbia University Press, 2009;
633. Simmel Georg, *Conflict and the Web of Group Affiliations*, Macmillan, New York, 1955.
634. Šimonović Dubravka (ur), *Kratki vodič kroz CEDAW - Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, Zagreb: Vlada RH - Ured za ravnopravnost spolova, 2004;
635. Šimonović Dubravka, *Report of the Special Rapporteur on Violence against Women, its causes and consequences on online violence against women and girls from a human rights perspective (A/HRC/38/47)*, 2018, dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc3847-report-special-rapporteur-violence-against-women-its-causes-and> (pristupljeno 01.12.2024.godine)
636. Simović - Zvicer Vesna, "Pravo oca na očinski dopust u zemljama EU", *Revija za socijalnu politiku, svezak 29, broj 1*, 2022;
637. Simović - Zvicer Vesna, *Komentar Zakona o radu*, Centar za radno i poslovno pravo, Podgorica, 2020;
638. Simović Vesna, "Položaj žena u pogledu ostvarivanja prava iz radnog odnosa", *Pravne norme u vremenu i prostoru*, Beograd, 2012;
639. Sjoberg Laura, "Gendered realities of the immunity principle: Why gender analysis needs feminism", *International Studies Quarterly*, 50(4), 889–910, 2006;
640. Sjoberg Laura, "Revealing international hierarchy through gender lenses", u A. Zarakol (ur.), *Hierarchies in world politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 95–112, 2017;
641. Sjoberg Laura, *Gendering global conflict: Toward a feminist theory of war*, New York: Columbia University Press, 2013;
642. Sjoberg Laura, *Women as wartime rapists: Beyond sensation and stereotyping*, New York: New York University Press, 2016;
643. Skilbrei May - Len, Holmstrom Charlotta, *Prostitution policy in the Nordic region: Ambiguous sympathies*, Ashgate Publishing Ltd, 2013;
644. Skutsch Margaret, "Protocols, treaties, and action: The "climate change process" viewed through gender spectacles", *Gender & Development*, 10(2), 30–39, 2002;
645. Slater Don, "Public/Private", in C. Jenks (ed), *Core Sociological Dichotomies*, London: Sage Publications, 1998;
646. Sledziewski Elisabeth G., *The French Revolution as the Turning Point*, Geneiveve Fraisse i Michelle Perrot (ed.), *Emerging Feminism from Revolution to World War*, Cambridge: Harvard University Press, USA, 1993;

647. Sledziewski Elisabeth G., The French Revolution as the Turning Point, Genevieve Fraisse i Michelle Perrot (ed.), *Emerging Feminism from Revolution to World War*, Cambridge: Harvard University Press, USA, 1993;
648. Sloan Lacey, Wahab Stephanie, "Feminist voices on sex work: Implications for social work", *Affilia* 15.4, 2000;
649. Smart Carol, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, London, 1989;
650. Smart Carol, *Law, Crime and Sexuality*, Sage Publications, 1995;
651. Smith Molly, Juno Mac, *Revolted Prostitutes: the Fight for Sex Workers' Rights*. London; Brooklyn, NY: Verso. Kindle edition. Position 101, 2018;
652. Smith Molly, Mac Juno, *Revolted Prostitutes: the Fight for Sex Workers' Rights*, London; Brooklyn, NY: Verso. Kindle edition. Position 77, 2018;
653. Smits Jan, *What is legal doctrine? On the aims and methods of legal-dogmatic research*, Maastricht European Private Law Institute Working Paper No. 2015/06, 2015;
654. Šobajić Simo, *Crnogorci*, Beograd, 1928;
655. Sobieraj Sarah, *Credible Threat: Attacks against Women Online and the Future of Democracy*, Oxford University Press, 2021;
656. Solanke Iyiola, "Independence and Diversity in the European Court of Justice", *Columbia Journal of European Law*, Vol. 15, No. 1, 2009;
657. Solovjev Aleksandar, "Ugovor o kupovini i prodaji u srednjovjekovnoj Srbiji", *Arhiv knj. XV*, br. 6/1927;
658. Soltau Friedrich, Fairness in International Climate Change Law and Policy, *Cambridge University Press*, 2009;
659. Sophie Day, "Renewing the war on prostitution: The spectres of 'trafficking' and 'slavery'", *Anthropology Today*, 25(3), 2009;
660. Southern Rosalynn, Harmer Emily, "Othering Political Women: Online Misogyny, Racism and Ableism Towards Women in Public Life", *Palgrave Studies in Cybercrime and Cybersecurity*, Springer International Publishing, 187–210, 2019;
661. Spahić - Šiljak Zilka, *Bosanski Labirint: Kultura, rod i liderstvo*, TPO Fondacija Sarajevo, Sarajevo - Zagreb, 2019;
662. Spelman Elizabeth, *Inessential Women: Problems of Exclusion in Feminist Thought*, The Woman's Press, London, UK, 1990;
663. Spencer Herbert, *Principles of Sociology*, D Appleton, New York, 1892-1893;
664. Squires Judith, *Gender in political theory*, Polity Press, Cambridge, 1999;
665. Stark Evan, "Insults, injury, and injustice: Rethinking state intervention in domestic violence cases", *Violence Against Women*, 10(11), 1302–1330, 2004;
666. Steans Jill, *Gender and International Relations: An Introduction*, Rutgers University Press, New Jersey, 1998;
667. Stefanović Karadžić Vuk, *O Crnoj Gori*, Prosveta - Nolit, Beograd, 1987;
668. Stjuart Džon i Mil Herijet Tejlor, *Rasprave o jednakosti polova*, Beograd, 1995;
669. Stockemer Daniel, "Why are there differences in the political representation of women in the 27 countries of the European Union?", *Perspectives on European Politics and Society* 4;
670. Stojanović Petar, *Izabrana djela – ogledi iz crnogorske istorije prava, Tom I*, CID, Pravni fakultet Podgorica, Podgorica, 2009;
671. Stojanović Petar, *Izabrana djela: Ogledi iz crnogorske istorije prava, Tom I: Pravni položaj žene u Crnoj Gori u XIX vijeku*, CID, Podgorica, 2009;
672. Stojanović Petar, *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850 - 1900)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1991;
673. Stoller Robert, *Sex and Gender. On the Development of Masculinity and Femininity*, The Hogarth Press, London, 1968;
674. Stone Alison, *An Introduction to Feminist Philosophy*, Polity Press, Cambridge, UK, 2007;

675. Stotsky Jana, *Gender Budgeting: Fiscal Context and Current Outcomes*, International Monetary Fund, 2016;
676. Stotsky Janet, *Gender Budgeting: Fiscal Context and Current Outcomes*, International Monetary Fund, 2016;
677. Stout Karen D., "Intimate Femicide: A National Demographic Overview", *Journal of Interpersonal Violence*, Volume 6, Issue 4, 1994;
678. Stratigaki Maria, "Gender mainstreaming vs positive action: an ongoing conflict in EU gender equality policy", *European Journal of Women's Studies*, 12(2), 2005;
679. Striković Slavica (ur.), *Rodna analiza Ustava Crne Gore*, Ženska Akcija, Podgorica;
680. Surtees Rebecca, "Traffickers and Trafficking in Southern and Eastern Europe: Considering the Other Side of Human Trafficking", *European Journal of Criminology*, 5(1), 39-68, 2008;
681. Swim Janet K. i Hyers Lauri L., "Sexism", u Tod D. Nelson (ur.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*, Psychology Press, New York, 2009;
682. Swiss Liam, Fallon Kathleen, Burgos Giovani, "Does critical mass matter? Women's political representation and child health in developing countries", *Social Forces*, 91(2), 531-558, 2012;
683. Szorenyi Anna, "Rethinking the Boundaries: Towards a Butlerian Ethics of Vulnerability in Sex Trafficking Debates", *Feminist Review* 107 (107), 2014;
684. Tadić Stana, Anđelković Violeta, Vrbaški Sofija, *Women's rights in western Balkans - Women in politics, gender based violence and security for women human rights defenders in Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Macedonia, Montenegro and Serbia*, 2018;
685. Tannen Ricki Levis, "Setting the agenda for the 1900s: The historical foundations of gender bias in the law: A context for reconstruction", *Florida Law Review*, 42;
686. Terry Geraldine, "No climate justice without gender justice: an overview of the issues", *Gender and Development* 17(1), 2009;
687. Thomas Melanee, Bodet Marc, "Sacrificial lambs, women candidates, and district competitiveness in Canada", *Electoral Studies*, 32(1), 153-166, 2013;
688. Thompson Denise, *The Sex/Gender Distinction: A Reconsideration*, *Australian Feminist Studies*, 10, 1989;
689. Tjaden Patricia, Thoennes Nancy, "Prevalence and consequences of male-to-female and female-to-male intimate partner violence as measured by the National Violence Against Women Survey", *Violence Against Women*, 6(2), 142-161, 2000;
690. Todorov Danica, "Direktive Evropske unije u oblasti ravnopravnosti polova", *Evropska unija i rodna ravnopravnost*;
691. Todorović Dragana, "Gender Mainstreaming i Evropska unija", *Evropska unija i rodna ravnopravnost*;
692. Tong Rosemarie, *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, Allen and Uniwinn, Sidney, 1998;
693. Tontodimamma Alice, Nissi Eugenia, Sarra Annalina, Fontanella Lara, "Thirty Years of Research into Hate Speech: Topics of Interest and Their Evolution", *Scientometrics* 126 no. 1, 157-79, 2021;
694. Tranchese Alessia, Sugiura Lisa, "“I Don't Hate All Women, Just Those Stuck-Up Bitches”: How Incels and Mainstream Pornography Speak the Same Extreme Language of Misogyny", *Violence Against Women* 27, no. 14, 2021;
695. Tripp Aili Mari, Kang Alice, "The global impact of quotas: On the fast track to increased female legislative representation", *Comparative Political Studies*, 41(3), 338-361, 2008;
696. Tripp Aili Mari, Konate Dior, Lowe-Morna Colleen, "Sub-Saharan Africa: On the fast track to women's political representation", in Dahlerup D. (ur.), *Women, Quotas and Politics*, London: Routledge, 112-37, 2006;
697. Trjebješanin Žarko, "Stereotip o ženi u srpskoj kulturi", *Nova srpska politička misao*, br. 2/2002;
698. Tudor Alyosxa, "The anti-feminism of anti-trans feminism", *European Journal of Women's Studies*, 30(2), 290-302, 2023;

699. Tudor Alyosxa, *Terfism Is White Distraction: On BLM, Decolonising the Curriculum, Anti-Gender Attacks and Feminist Transphobia*, Engenderings, 2020;
700. Tur R. H. S., "What is Jurisprudence?", *The Philosophical Quarterly*, Volume 28, Issue 111, Pages 149–161, April 1978;
701. Tzehainesh Tekle, "Equal Remuneration Convention, 1951 (No. 100)", u Edoardo Ales, Mark Bell, Olaf Deinert, Sophie Robin-Olivier (ur.), *International and European Labour Law: A Commentary*, Nomos: Beck and Hart Publishing, 2018;
702. Vandeleene Audrey, "Gender quotas and "women-friendly" candidate selection: Evidence from Belgium", *Journal of Representative Democracy*, 50(3), 337–349, 2014.
703. VanGestel Rob, Micklitz Hans, *Revitalizing Doctrinal Legal Research in Europe: What About Methodology?*, EUI Working Paper LAW No. 2011/05. doi.org/10.2139/ssrn.1824237, 2011;
704. Vasiljević Snježana, *Rodna ravnopravnost: pravo i politike*, Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet, 2023;
705. Vasiljević Snježana, *Slično i različito – Diskriminacija u Evropskoj uniji i Republici Hrvatskoj*, Tim press d.o.o. Zagreb, 2011;
706. Vauchez Stephanie Hennette, Marin Ruth Rubio, *Gender and the Law*, Cambridge University Press, UK, 2023;
707. Verloo Mieke, *Another Velper Revolution? Gender mainstreaming and the politics of implementation*, IWM Working paper No.5, Vienna, 2001;
708. Verloo Mieke, *Multiple Meanings of Gender Equality: A critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*, Central European University Press, Budapest, 2007;
709. Vicki C. Jackson, "Gender Equality, interpretation and feminist pluralism", in Helen Irving (ed.), *Constitutions and Gender*, Research Handbooks in Comparative Constitutional Law, Edward Elgar Publishing, MA, USA, 2017;
710. Visser Janna, Wangu James, "Women's Dual Centrality in Food Security Solutions: The Need for a Stronger Gender Lens in Food Systems' Transformation", *Current Research in Environmental Sustainability* 3, 2021;
711. Vojvodić Ana, "The limits of presence: Constraints on Women's political representation in Serbia and Montenegro", *Genero: Časopis za Feminističku Teoriju i Studije Kulture* 27(1), 81–110, 2023;
712. Vujačić Vidak, *Etos Crnogorke*, Titograd, Pobjeda, 1980;
713. Vukadinović Gordana, Stepanov Radivoj, *Teorija države i prava I*, Novi Sad, 2002, str. 13.
714. Vukčević Mladen, "Rodna ravnopravnost u crnogorskim ustavima", *Pravni zbornik, br. 1-2*, Podgorica, 2010;
715. Vukčević Mladen, *Komentar Ustava Crne Gore*, Udruženje pravnika Crne Gore, Podgorica, 2021;
716. Vulstonkraft Meri, *Odbrana prava žena. Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja*, Filip Višnjić, Beograd, 1994;
717. Wäckerle Jens, "Parity or patriarchy? The nomination of female candidates in British politics", *Party Politics*, 28(1), 10–23, 2022;
718. Walby Sylvia, "The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime", *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 2004;
719. Walby Sylvia, Towers Jude, Balderston Susan, Corradi Consuelo, Francis Brian, Heiskanen Markku, Larsen Karin Helweg, Mergaert Lu, Olive Phillipa, Palmer Emma, Stöckl Heidi, Strid Sofia, *The concept and measurement of violence against women and men*, Policy Press, Bristol, UK, 2017;
720. Walter Natasha, *Living dolls: The return of sexism*, Virago Press, Hachette UK, 2011;
721. Ward Helen, *Marxismus versus Moralismus. Trend onlinezeitung*, 2007;
722. Ward Stephen, McLoughlin Liam, "Turds, Traitors and Tossers: the abuse of UK MPs via Twitter", *The Journal of Legislative Studies*. 26:1, 47-73, 2020;
723. Warwick McKean, *Equality and Discrimination under International Law*, Clarendon Press, Oxford, 1983;

724. Weeks Jeffrey, *Sex, Politics and Society*, Routledge, 2014;
725. Weiberg Kelly, *Sex, Violence, Work and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 277 – 285, 1996;
726. West Candace, Zimmerman Don H., “Doing Gender”, u: Sarah Fenstermaker, Candace West (ur.), *Doing gender, doing difference: inequality, power, and institutional change*, Routledge, New York, 2002;
727. West Robin, “Jurisprudence and Gender”, u Katharine Bartlett and Rosanne Kennedy (ur.), *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder: Westview Press, 1991;
728. Whelehan Imelda, *Modern Feminist Thought: From the Second Wave to ‘Post-Feminism’*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995;
729. Wibben Annick, “Everyday security, feminism, and the continuum of violence”, *Journal of Global Security Studies*, 5(1), 115–121, 2020;
730. Widyono Monique, „Conceptualizing Femicide”, *Strengthening understanding of femicide: using research to galvanize action and accountability*, 2009;
731. Williams Susan (ur.), *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, 2009;
732. Wollstonecraft Mary, *Vindication of the Right of Women (1792)*, WW Norton, New York, USA, 1967;
733. Woodward Alison E., “From equal treatment to gender mainstreaming and diversity management”, Abels, G. and Mushaben, J.M. (ur.) *Gendering the European Union*, Palgrave Macmillan, London, 2012;
734. Wright Erik Olin, Baxter Janeen, Birkelund Gunn Elisabeth, “The Gender Gap in Workplace Authority: A Cross-National Study”, *American Sociological Review* 60(3), 407-435, 1995;
735. Yodanis Carrie, “Gender Inequality, Violence against Women and Fear: A cross-national Test to Feminist Theory of Violence against Women”, *Journal of Interpersonal Violence* 19 (6). 2004;
736. Young Iris Marion, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, 1990;
737. Young Katharine, “Introduction: A Public Law of Gender”, u: Kim Rubenstein, Katherine Young, *The Public Law of Gender: From the Local to the Global*, Cambridge University Press, 2016;
738. Zaharijević Adriana, “Deregulacija temelja”, *Genero br 8/9*, Centar za ženske studije, Beograd, 2006;
739. Zaharijević Adriana, “Kratka istorija sporova: Šta je feminizam“, u Adriana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2008;
740. Zakaria Rafia, *Against white feminism: Notes on disruption*, New York: W. W. Norton & Company, 2021;
741. Zarreparvar Mandana, “Multiple Discrimination“, *Equality News, The Irish Equality Authority magazine*, Spring 2008;
742. Zetterberg Par, “Do gender quotas foster women’s political engagement? Lessons from Latin America”, *Political Research Quarterly*, 62(4), 715-730, 2009;
743. Zimmerman Cathy, Hossain Mazedra, Watts Charlotte, “Human trafficking and health: A conceptual model to inform policy, intervention and research”, *Social Science and Medicine* 73(2), 327-335, 2011;
744. Zimmermann Tanja, “Konstantinović’s Radomir Philosophy of the Province and the Yugoslav „Third Path”“, *3 Serbian Studies Research*; 2012;
745. Žunić Natalija, “Feminizam, pravo i ženska prava“, *Pravna klinika za zaštitu prava žena – norme i praksa, Zbornik radova*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2013;
746. Žunić Natalija, “Feminizam, pravo i ženska prava”, u Slobodanka Konstantinović Vilić (ur.), *Pravna klinika za zaštitu prava žena - norme i praksa*”, *Zbornik radova*, Beograd, 2013;
747. Žunić Natalija, Rodni stereotipi o ženama i muškarcima u politici, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 63*, Pravni fakultet u Nišu, 281 – 296, 2012.

Jurisprudencija

748. Act on Equal Status and Equal Rights Irrespective of Gender:
<https://www.government.is/library/04-Legislation/Act%20on%20Equal%20Status%20and%20Equal%20Rights%20Irrespective%20of%20Gender.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
749. Act on Equal Treatment on the Labour Market, No. 86/2018:
<https://www.government.is/library/04-Legislation/Act%20on%20Equal%20Treatment%20on%20the%20Labour%20Market%20No%2086%202018%20m%20br%20Final%20SENT%20230519.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
750. Amsterdamski ugovor (1997);
751. Angela González Carreño v. Spain, CEDAW/C/58/D/47/2012:
<https://juris.ohchr.org/casedetails/1878/en-US> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
752. Badeck i drugi, C-158/97:
<https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=45195&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=12526133> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
753. Barbulescu v. Romania- 61496/08 ECHR;
754. Baudžiamasis kodeksas: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150# (pristupljeno 16.12.2024.godine);
755. Bečka deklaracija o femicidu:
https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_22/_E-CN15-2013-NGO1/E-CN15-2013-NGO1_E.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine);
756. Beijing Declaration and Platform of Action, 1995: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2015/01/beijing-declaration> (pristupljeno 09.09.2024.godine);
757. Brottsbalken (1962:700): <https://lagen.nu/1962:700> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
758. Burghartz v. Switzerland- 16213/90: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-10409%22%5D%7D> (pristupljeno 22.10.2024.godine);
759. Buturuga v Romania- 56867/15, dostupno na:
<https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-201342%22%5D%7D> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
760. C-192/18 EU:C:2019:924:
<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=219725&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=6770795> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
761. C-286/12, EU:2012:687:
<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=152944&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=6770284> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
762. Carole Louise Webb v, Emo Air Cargo (UK) LTD, C-32/93:
<https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=98909&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11389377> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
763. Case of Abdulaziz, Cabeles and Balkandali v. The United Kingdom (Application no. 9214/80; 9473/81; 9474/81): <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57416%22%5D%7D> (pristupljeno 22.10.2024.godine);
764. CEDAW Opšta preporuka 19: <https://www.refworld.org/legal/resolution/cedaw/1992/en/96542>

- (pristupljeno 01.12.2024. godine);
765. CEDAW Opšta preporuka 32: <https://www.refworld.org/legal/general/cedaw/2014/en/102146> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
766. CEDAW preporuka br. 35: <https://digitallibrary.un.org/record/1305057?v=pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
767. Codico Penal de la Nacion Argentina: <https://www.argentina.gob.ar/normativa/nacional/ley-11179-16546/texto> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
768. Código Penal de Chile: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=1984&idParte=&idVersion=2011-04-08> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
769. Código Penal de Portugal: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/decreto-lei/1995-34437675> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
770. Combating of Trafficking in Persons Act 1 of 2018 Republic of Namibia: <https://www.lac.org.na/laws/annoSTAT/Combating%20of%20Trafficking%20in%20Persons%20Act%201%20of%202018.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
771. Criminal Procedure Act Scotland: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/46/contents> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
772. Cydigo Penal Brazil: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Decreto-Lei/Del2848compilado.htm (pristupljeno 07.12.2024. godine);
773. Defrenne v. Societe anonyme belge de navigation aeriene Sabena: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:61975CJ0043> (pristupljeno 19.11.2024. godine);
774. Deklaracija iz Rija: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n92/836/55/pdf/n9283655.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine);
775. Deklaracija o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama: https://www.eods.eu/library/UNGA_Declaration%20Women_1967_en.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine);
776. Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
777. Deklaracija o zaštiti žena i djece u slučaju opasnosti i oružanom sukobu: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-protection-women-and-children-emergency-and-armed> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
778. Direktiva 2000/78/EZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32000L0078&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
779. Direktiva 2002/73/EZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002L0073&from=en> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
780. Direktiva 2004/113/EZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0113&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
781. Direktiva 2006/54/EZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32006L0054&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
782. Direktiva 2010/41/EU: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010L0041&from=FR> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
783. Direktiva 2011/36/EU: [548](https://eur-lex.europa.eu/legal-</p></div><div data-bbox=)

- [content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0036](#) (pristupljeno 09.09.2024. godine);
784. Direktiva 2011/93/EU: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0093> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
785. Direktiva 2011/99/EU: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0099> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
786. Direktiva 2012/29/EU: https://www.ombudsman.co.me/docs/1611926871_direktiva-2012-29-eu-evropskog-parlamentna--i-savjeta-od-25-oktobra-2012..pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine);
787. Direktiva 2019/1158/EU: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1158> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
788. Direktiva 2022/2381/EU: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022L2381> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
789. Direktiva 2024/1385: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401385&qid=1732643037916 (09.09.2024. godine);
790. Direktiva 2024/1500/EU: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401500 (pristupljeno 09.09.2024. godine);
791. Direktiva 75/117/EEZ: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31975L0117:EN:HTML> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
792. Direktiva 76/207/EEZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31976L0207&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
793. Direktiva 79/7/EEZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31979L0007&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
794. Direktiva 86/613/EEZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31986L0613&from=GA> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
795. Direktiva 92/85/EEZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31992L0085&from=hr> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
796. Direktiva 96/34/EZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31996L0034&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
797. Direktiva 97/80/EZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31997L0080&from=EN> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
798. Direktiva 97/81/EZ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31997L0081&from=HR> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
799. Domestic Abuse Act Scotland: <https://www.legislation.gov.uk/asp/2018/5/contents/enacted> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
800. ECOSOC, "Resolution establishing the Commission on Human Rights and the Subcommission on the Status of Women", E/RES/5(1), 16 February 1946;
801. El Código Penal de El Salvador:
<https://www.bing.com/ck/a?!&p=a976a7eadc76b0283c5927b130321b4cb3f7ba1c6acd9c98d4269c8ffba65fa8JmltdHM9MTczMzcwMjQwMA&pntn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0ef2890b-5876-68f9-05bf-9c0859c36913&psq=codigo+penal+el+salvador&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuY25qLmdvYi5zdi9pbmRleC5waHAvcHVibGljYWNPb25lc3ljbmovNDktY29kaWdvLXBibmFsLWRILWVvLXNhbmZlZG9yLWVudGFkbw&ntb=1> (pristupljeno 07.12.2024. godine);

802. El Código Penal de Guatemala: https://tse.org.gt/images/UECFPP/leyes/Codigo_Penal.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine);
803. Elisabeth Johanna Pacifica Dekker v. Stichting Vormingscentrum Voor Jong Volwassenen (VJV - Centrum) Plus, C-177/88: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=96042&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11354354> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
804. Emel Boyraz v. Turkey: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-165631%22%7D> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
805. Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama: https://70.coe.int/pdf/convention_eng.pdf (pristupljeno 26.08.2024. godine);
806. Evropska socijalna povelja, revidirana: <https://rm.coe.int/168007c193> (pristupljeno 26.08.2024. godine);
807. Evropska socijalna povelja: <https://rm.coe.int/168006b642> (pristupljeno 26.08.2024. godine);
808. Evropski zakon o klimi (2021): <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R1119> (11.11.2024. godine);
809. Evropski zeleni dogovor (2019): <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN> (pristupljeno 11.11.2024. godine);
810. Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji, dostupan na na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-children-child> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
811. Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o učešću djece u oružanim sukobima, dostupan na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-involvement-children> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
812. Fakultativni protokoli uz Konvenciju o pravima djeteta ("Službeni list SRJ" - Međunarodni ugovori br. 7/02);
813. Fernandez Martinez v. Spain- 56030/07: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-9564%22%7D> (pristupljeno 01.12.2024.);
814. Goekce et al, v. Austria: <https://juris.ohchr.org/casedetails/1715/en-US> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
815. Golubović v. Montenegro- 22054/21: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-218497%22%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
816. GREVIO opšta preporuka br. 1 iz 2021. godine o digitalnoj dimenziji nasilja nad ženama: <https://rm.coe.int/bih-pmm-3421-grevio-recommendation-no-1-on-the-digital-dimension-of-ya/1680acf4da> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
817. Handels - Og Kontrorfunktionaerernes Forbund I Danmark v. Dansk Arbejdsgiverforening (Hertz v Aldi), C-179/88: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=96122&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11387403> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
818. Hofmann v. Barmer Ersatzkasse, C-184/83: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=92633&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11678608> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
819. Jurčić v. Croatia 54711/15:

- <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Boyraz%22%5D,%22display%22:%5B%22language%22:%5B%22ENG%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-207633%22%5D%7D> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
820. K. br. 267/2007 Viši sud u Podgorici;
821. K.br. 126/2017 Viši sud u Podgorici;
822. K.br. 160/2022 Viši sud u Podgorici;
823. K.br. 19/12 Viši sud u Podgorici;
824. K.br. 21/2021 Viši sud u Podgorici;
825. K.br. 35/09 Viši sud u Podgorici;
826. Khadija Ismayilova v. Azerbejvan- 65286/13, 57270/14:
<https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-188993%22%5D%7D> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
827. Komunikacija Evropske komisije o uključivanju jednakih mogućnosti za žene i muškarce u sve politike i aktivnosti Zajednice (1996);
828. Komunikacija Evropske komisije” Inkluzivna i Zaštitnička Evropa: proširenje liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje”: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:4d768741-58d3-11ec-91ac-01aa75ed71a1_0005_02/DOC_1&format=PDF (pristupljeno 07.12.2024. godine);
829. Kontrova v. Slovakia- 7510/04:
<https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22fulltext%22:%5B%22%22CASE%20OF%20KONTROVA%20v.%20SLOVAKIA%22%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-80696%22%5D%7D> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
830. Konvencija iz Budimpešte o sajber-kriminalu:
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802fa401> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
831. Konvencija iz Lanzarota:
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168046e1db> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
832. Konvencija Lige naroda o suzbijanju trgovine ženama i djece:
https://treaties.un.org/doc/Treaties/1921/09/19210930%2005-59%20AM/Ch_VII_3p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
833. Konvencija Međunarodne organizacije rada 183 o zaštiti materinstva:
http://www.ilo.org/rs/files/Mor_texts/MOR%20183%20Konvencija%20o%20zastiti%20materinstva.%202000.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
834. Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 100:
https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312245 (pristupljeno 09.09.2024. godine)
835. Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 111:
https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312256:NO (pristupljeno 09.09.2024. godine);
836. Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 183:
https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C183 (pristupljeno 09.09.2024. godine);

837. Konvencija o akciji protiv trgovine ljudima: <https://rm.coe.int/168008371d> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
838. Konvencija o državljanstvu udate žene:
<https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1957/en/7204>. (pristupljeno 27.05.2024. godine);
839. Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena:
<https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/04serbian/SChri/SCconeliminationdiscriminationwomen.pdf> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
840. Konvencija o političkim pravima žena:
https://treaties.un.org/doc/Treaties/1954/07/19540707%2000-40%20AM/Ch_XVI_1p.pdf
(pristupljeno 27.05.2024. godine);
841. Konvencija o pravima djeteta ("Službeni list SFRJ" - Međunarodni ugovori, br. 15/90, "Sl. list SRJ" - Međunarodni ugovori 4/96 i 2/97);
842. Konvencija o pravima djeteta:
<https://www.ohchr.org/sites/default/files/crc.pdf> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
843. Konvencija o pristanku na brak, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registrovanju braka:
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-consent-marriage-minimum-age-marriage-and> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
844. Konvencija o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici- Istanbulska konvencija: <https://rm.coe.int/168008482e> (pristupljeno 26.08.2024. godine);
845. Konvencija o statusu izbjeglica i Protokol: <https://www.unhcr.org/media/convention-and-protocol-relating-status-refugees> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
846. Konvencija o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije drugih:
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-suppression-traffic-persons-and-exploitation> (16.12.2024. godine);
847. Konvencija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala:
<https://www.unodc.org/documents/treaties/UNTOC/Publications/TOC%20Convention/TOCebook-e.pdf> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
848. Konvencija Ujedinjenih nacija o jednakosti nagrađivanja muške i ženske radne snage za rad jednake vrijednosti:
<https://www.ilo.org/publications/equal-remuneration-convention-1951-no-100> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
849. Konvencija Ujedinjenih nacija o suzbijanju trgovine osobama i iskorišćavanje i prostituciju drugih:
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-suppression-traffic-persons-and-exploitation>. (pristupljeno 27.05.2024. godine);
850. Konvencija Ujedinjenih nacija o suzbijanju trgovine osobama i iskorišćavanje i prostituciju drugih: https://www.czzzr.hr/dokumenti/un_Konvencija.pdf. (pristupljeno 27.05.2024. godine);
851. Konvencija Ujedinjenih nacija protiv dezertifikacije UNCCD (2003):
https://www.unccd.int/sites/default/files/2022-02/UNCCD_Convention_ENG_0_0.pdf
(pristupljeno 11.11.2024. godine);
852. Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u obrazovanju:
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-discrimination-education> (pristupljeno 27.05.2024. godine);

853. Konvencija za borbu protiv trgovine ljudima: <https://rm.coe.int/168008371d> (pristupljeno 26.08.2024. godine);
854. Konvencija za zaštitu djece od seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja: <https://rm.coe.int/1680084822> (pristupljeno 26.08.2024. godine);
855. Krivični zakonik Crne Gore ("Službeni list Crne Gore" br. 70/2003, 13/2004, 47/2006 i "Službeni list Crne Gore", br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - drugi zakon, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015 - drugi zakon, 44/2017, 49/2018, 3/2020, 26/2021 - ispravka, 144/2021 i 145/2021 i 110/2023);
856. Krivični zakonik Republike Srbije: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2005/85/6/reg> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
857. Kurt v. Austria 62903/15: https://www.bing.com/ck/a?!&&p=f5bd4410a195b846661bbf2a9cb22b15238c93838768de1da4f8d2d5cbc2d69aJmltdHM9MTczMzcwMjQwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0ef2890b-5876-68f9-05bf-9c0859c36913&psq=kurt+v+austria&u=a1aHR0cHM6Ly9odWRvYy51Y2hyLmNvZS5pbmQvYXBwL2NvbnZlcnNpb24vZG9jeC9wZGY_bGlicmFyeT1FO0hSJmlkPTAwMS0yMTA0NjMmZmlsZW5hbWU9Q0FTRSUyME9GJTIwS1VSVCUyMHYyJTlwQVVTVFJJOS5wZGY&ntb=1 (pristupljeno 07.12.2024. godine);
858. L.R. v UK- 49113/09: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-105427%22%5D%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
859. La ley española de igualdad de género (Ley Orgánica 3/2007 de 22 de marzo de 2007): <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-6115> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
860. Lag (2002:436) om förbud mot människohandel: https://www.lagboken.se/Lagboken/start/straffratt/brottsbalk-1962700//d_42805-sfs-2002_436-lag-om-andring-i-brottsbalken (pristupljeno 16.12.2024. godine);
861. Lagen om gratis mensskydd: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/motion/kostnadsfria-mensskydd-i-sverige_h9021553/ (pristupljeno 01.12.2024. godine);
862. Lanzarote konvencija o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja: <https://rm.coe.int/1680084822> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
863. Lei ne 8.072, de 25 de Julho de 1990: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/l8072.htm (pristupljeno 07.12.2024. godine);
864. Ley contra el Femicidio y otras Formas de Violencia Contra la Mujer: https://www.oas.org/dil/esp/ley_contra_el_femicidio_y_otras_formas_de_violencia_contra_la_mujer_guatemala.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine);
865. Ley Especial Integral para una Vida Libre de Violencia para las Mujeres, Decreto N° 520 (Special Comprehensive Law for a Violence-Free Life for Women, Decree No. 520): https://www.asamblea.gob.sv/sites/default/files/documents/decretos/171117_073006947_archivo_documento_legislativo.pdf (pristupljeno 07.12.2024. godine);
866. Ley Orgánica 1/2023, de 28 de febrero, por la que se modifica la Ley Orgánica 2/2010, de 3 de marzo, de salud sexual y reproductiva y de la interrupción voluntaria del embarazo: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2023/BOE-A-2023-5364-consolidado.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine);

867. Ley General de la Seguridad Social: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2015-11724> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
868. Leyla Sahin v Turkey- 44774/98: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-70956%22%7D> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
869. Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodekso patvirtinimo: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/4ebe66c0262311e5bf92d6af3f6a2e8b> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
870. Lisabonski ugovor: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
871. Međunarodna konvencije za suzbijanje trgovine bijelim robljem: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1951/08/19510814%2010-35%20PM/Ch_VII_9p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
872. Međunarodna konvencijom za suzbijanje trgovine punoljetnim ženama: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1933/10/19331011%2006-00%20AM/Ch_VII_5p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
873. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/01/19760103%2009-57%20PM/Ch_IV_03.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine);
874. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/03/19760323%2006-17%20AM/Ch_IV_04.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine);
875. Međunarodni sporazum za suzbijanje trgovine bijelim robljem: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1920/09/19200907%2006-00%20AM/Ch_VII_8p.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
876. Mišljenje Zaštitnika broj 266/22, Podgorica, 4. novembar 2022. godine;
877. Mišljenje Zaštitnika broj: 01-141/22 i 01-142/22, Podgorica, 8. april 2022. godine;
878. Mišljenje Zaštitnika broj: 866/21, Podgorica, 12. oktobar 2022. godine;
879. Mišljenje Zaštitnika, broj: 833/20, dostupno na: https://www.ombudsman.co.me/docs/1636548453_26102021_preporuka_pg.pdf (pristupljeno 27.11.2024. godine);
1154. Nacrt zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici: <https://www.gov.me/dokumenta/3f409ae4-f33a-4107-8a70-31d047350f30> (pristupljeno 28.10.2024. godine);
1155. Nacrt zakona o jednakosti i zabrani diskriminacije: <https://www.gov.me/dokumenta/769d24d1-8908-4c3b-9c7d-e370b18977a4> (pristupljeno 28.10.2024. godine);
880. N.Ç. v. Turkey- 40591/11: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-210354%22%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
881. Odluka Ustavnog suda U-I br. 6/16 od 19. aprila 2017. godine: http://www.ustavnisud.me/ustavnisud/skladiste/blog_4/objava_97/fajlovi/odluka6%2016.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
882. Odluka Ustavnog suda U-I br. 6/16 od 19. aprila 2017. godine: http://www.ustavnisud.me/ustavnisud/skladiste/blog_4/objava_97/fajlovi/odluka6%2016.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
883. Odluka Ustavnog suda U-I br. 30/20, 41/21, 10/22 i 11/22 od 24.10.2023. godine: https://www.ustavnisud.me/ustavnisud/skladiste/blog_2/objava_205/fajlovi/Odluka%20U_I%20br

- [%2030_20%2041_21%2043_21%2010_22%2011_22.pdf](#) (pristupljeno 31.12.2024.godine);
884. Odluka o obrazovanju operativnog time za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama: <https://wapi.gov.me/download-preview/fb4626e3-22a9-498c-87eb-48331b661264?version=1.0> (pristupljeno 05.07.2024.godine);
885. Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama UNFCCC (1992):: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (pristupljeno 11.11.2024.godine);
886. Opcioni protokol o prodaji djece, dječijoj prostituciji i pornografiji iz 2000. godine: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-children-child> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
887. Opcioni protokol uz Konvenciju protiv torture: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-against-torture-and-other-cruel> (pristupljeno 27.11.2024.godine);
888. Opcioni protokol za Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije nad ženama dostupan na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/text.htm> (pristupljeno 27.05.2024.godine);
889. Opšta politička preporuka br. 15 (2015) Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije, dostupno na: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech/16808b5b01> (pristupljeno 07.12.2024.godine);
890. Opšti kolektivni ugovor ("Službeni list Crne Gore" br. 150/22);
891. Opuz v. Turkey - 33401/02: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:\[%22002-1449%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:[%22002-1449%22]%7D) (pristupljeno 22.10.2024.godine);
892. Osman v. UK - 87/1997/871/1083 ECHR;
893. Pariški sporazum (2015): https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine);
894. Pekinška deklaracija i Platforma za akciju: https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/CSW/PFA_E_Fi_nal_WEB.pdf (pristupljeno 05.08.2024.godine);
895. Poslovnik Skupštine Crne Gore (br. 00-32-1/21-1/15, EPA 134 od 22.7.2021.godine);
896. Povelja Evropske Unije: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine);
897. Povelja Ujedinjenih nacija: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (pristupljeno 27.05.2024.godine);
898. Pravilnik o bližem načinu izvršenja zaštitne mjere obavezno liječenje od zavisnosti ("Službeni list Crne Gore", br. 21/12);
899. Pravilnik o bližem načinu izvršenja zaštitnih mjera udaljenje iz stana, zabrana približavanja i zabrana uznemiravanja i uhodjenja ("Službeni list Crne Gore", br. 4/14);
900. Pravilnik o bližem načinu određivanja i sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana ("Službeni list Crne Gore", br. 50/13);
901. Pravilnik o bližem sadržaju i izgledu obrasca naređenja o udaljenju ili zabrani vraćanja u stan ili drugi prostor za stanovanje ("Službeni list Crne Gore", br. 42/12);
902. Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja posebne evidencije o slučajevima prijavljene diskriminacije ("Službeni list Crne Gore" br. 50/14);
903. Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja posebne evidencije o slučajevima prijavljene diskriminacije

- (“Sl.list Crne Gore” br. 50/14);
904. Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Ministarstva ljudskih i manjinskih prava iz 2022 godine: <https://wapi.gov.me/download-preview/12fd9458-442d-4971-b418-2221630ec3b6?version=1.0> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
905. Predlog zakona o izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika Crne Gore;
906. Predlog zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici: <https://www.gov.me/dokumenta/3f409ae4-f33a-4107-8a70-31d047350f30> (pristupljeno 28.10.2024. godine);
907. Preporuka br. 7 ECRI o nacionalnom zakonodavstvu za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5aaa> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
908. Preporuka br. R(79)10 koja se tiče prava žena migranata: <https://www.refworld.org/legal/resolution/coeministers/1979/en/12613> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
909. Preporuka br. R(85)2 o pravnoj zaštiti protiv seksualne diskriminacije: <https://rm.coe.int/168058ff43> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
910. Preporuka br. R(90)4 o eliminaciji seksizma iz jezika: <https://rm.coe.int/1680505480> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
911. Preporuka br. R(96)51 o pomirenju rada i porodičnog života: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900016804d4ea1> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
912. Preporuka br. R(98)14 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016804ec94a%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016804ec94a%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
913. Preporuka Rec (2010)10 o ulogama žena i muškaraca u sprječavanju i rješavanju sukoba i gradnji mira: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805cea74%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805cea74%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
914. Preporuka Rec(2002)5 o zaštiti žena protiv nasilja: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805e2612%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805e2612%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
915. Preporuka Rec(2003)3 o uravnoteženom učestvovanju žena i muškaraca u političkom i javnom odlučivanju: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805e0848%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805e0848%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
916. Preporuka Rec(2007)13 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa u obrazovanju: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805d5287%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805d5287%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
917. Preporuka Rec(2007)17 o standardima i mehanizmima rodne ravnopravnosti: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805d4aa3%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805d4aa3%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
918. Preporuka Rec(2008)1 o uključivanju rodni razlika u politikama zdravstva: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805d4212%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805d4212%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]})

- [22CoEValidationDate%20Descending%22}\]](#) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
919. Preporuka Rec(2012)6 o zaštiti i promovisanju prava žena i djevojčica sa poteškoćama:
[:https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805caaf7%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22}\]](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805caaf7%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22}]) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
920. Preporuka Rec(2013)1 o rodnoj ravnopravnosti i medijima:
[https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805c7c7e%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22}\]](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805c7c7e%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22}]) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
921. Preporuka Rec(2015)2 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa u sportu:
<https://rm.coe.int/168006b642> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
922. Preporuka Rec(2017)9 o rodnoj ravnopravnosti u audio-vizuelnom sektoru:
[https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016807509e6%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22}\]](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016807509e6%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22}]) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
923. Preporuka Rec(2019)1 o sprečavanju i borbi protiv seksizma: <https://rm.coe.int/cm-rec-2019-1-on-preventing-and-combating-sexism/168094d894> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
924. Preporuka Rec(2022)17 o zaštiti prava migrantkinja, izbjeglica i azilatkinja:
<https://rm.coe.int/prems-092222-gbr-2573-recommandation-cm-rec-2022-17-a5-bat-web-1-1680a6ef9a> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
925. Preporuka Rec(2024)1 o ravnopravnosti Romkinja i putnica:
[https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%220900001680af27e4%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22}\]](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680af27e4%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22}]) (pristupljeno 01.09.2024. godine);
926. Preporuka Savjeta 84/635/EEZ o promociji pozitivne akcije za žene (1984);
927. Preporuka Savjeta 92/131/EEZ o promociji dostojanstva žena i muškaraca na poslu (1991);
928. Preporuka Savjeta 96/694 od 2. decembra 1996 o uravnoteženom učešću žena i muškaraca u procesu donošenja odluka;
929. Prohibition on Prostitution Consumption Law (Temporary Order and Legislative Amendment) 5779-2019, Israel: <https://perma.cc/98RJ-BY9V> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
930. Protokol br. 12 uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i osnovnim slobodama:
<https://rm.coe.int/1680080622> (pristupljeno 26.08.2024. godine);
931. Protokol iz 1995. godine uz Evropsku socijalnu povelju: <https://rm.coe.int/168007cdad> (pristupljeno 26.08.2024. godine);
932. Protokol iz Kjota (1997): <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine);
933. Protokol za sprječavanje, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i djecom iz 2000. godine: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-prevent-suppress-and-punish-trafficking-persons> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
934. Rantsev v. Cyprus and Russia- 25965/04:
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-96549%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-96549%22]%7D) (pristupljeno 16.12.2024. godine);
935. Regulation on the certification of equal pay systems of companies and institutions according to the IST 85 Standard - No. 1030 of 13 November 2017:
https://www.government.is/library/04-Legislation/Regulation_CertificatinOfEqualPaySystems_25012018.pdf (pristupljeno 01.12.2024. godine);

936. Rezolucija 1325 (2000): <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/WPS%20SRES1325%20.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine);
937. Rezolucija 1325 Savjeta bezbjednosti UN-a dostupna na: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/SC_ResolutionWomenPeaceSecurity_SR_ES1325%282000%29%28english_0.pdf (pristupljeno 05.08.2024. godine);
938. Rezolucija Evropskog parlamenta o proširenju liste krivičnih djela Evropske unije na govor mržnje i zločin iz mržnje: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0044_EN.html (pristupljeno 07.12.2024. godine);
939. Rezolucija Evropskog parlamenta o rodnoj perspektivi u Evropskom parlamentu (2003);
940. Rezolucija Evropskog parlamenta o ženama, rodnoj ravnopravnosti i klimatskoj pravdi (2018): https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0005_EN.html (pristupljeno 11.11.2024. godine);
941. Rezolucija Generalne skupštine UN-a o pravu na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu (2022): <https://digitallibrary.un.org/record/3983329?ln=fr&lnprotect+kern++.1667emelax+=%5B%22%5B%27protect+kern++.1667emelax+en%27%5D%22%5D&v=pdf> (11.11.2024. godine);
942. Rezolucija Savjeta od 12. jula 1982. o promociji jednakih mogućnosti za žene;
943. Rezolucija Savjeta od 27. marta 1995. o uravnoteženom učešću muškaraca i žena u donošenju odluka;
944. Rezolucija Savjeta od 4. decembra 1997. u vezi sa izvještajem o stanju zdravlja žena u Evropskoj zajednici;
945. Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a 1820 o zaštiti civila (2008): https://www.un.org/shestandsforpeace/sites/www.un.org.shestandsforpeace/files/unscr_1820_2008_on_wps_english.pdf (pristupljeno 11.11.2024. godine);
946. Rimski ugovor: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
947. S.M. v. Croatia- 60561/14: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-12022%22%7D%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
948. Söderman v. Sweden - 5786/08 ECHR;
949. Staatkunding Gereformeerde Partij v. Netherlands- 58369/10: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-112340%22%7D%7D> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
950. Ugovor o funkcionisanju Evropske unije: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT#> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
951. UN Rezolucija o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/2010-2019/2013/General_Assembly/A-RES-68-191.pdf (pristupljeno 01.12.2024. godine);
952. UN Rezolucija o preduzimanju mjera protiv rodno zasnovanih ubistava žena i djevojčica: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/443/50/pdf/n1544350.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
953. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima: https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf (pristupljeno 27.05.2024. godine);

954. Ustav Crne Gore ("Službeni list Crne Gore" br.1/2007, 38/2013 - Amandmani I-XVI);
955. Ustav za Knjaževinu Crnu Goru 1905;
956. Ustav Narodne Republike Crne Gore 1946;
957. Ustav Crne Gore 1963;
958. Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1963: <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2019/05/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf> (pristupljeno 12.12.2024. godine);
959. Ustav Crne Gore 1974;
960. Ustav Crne Gore 1992;
961. Vienna Declaration, World Conference on Human Rights: <https://humanrightscommitments.ca/wp-content/uploads/2019/03/Vienna-Declaration> (pristupljeno 12.12.2024. godine);
962. Volodina v. Russia- 41261/17: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22Volodina%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-194321%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22Volodina%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-194321%22]}) (pristupljeno 01.12.2024. godine);
963. Z. v A Government department and The Board of management of a community school- C-363/12: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=149388&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=11691411> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
964. Zakon o državnim službenicima i namještenicima ("Službeni list Crne Gore" br 2/18 i 34/19);
965. Zakon o izboru odbornika i poslanika Crne Gore ("Službeni list Crne Gore", br. 046/11, 014/14, 047/14, 012/16, 060/17, 010/18, 109/20);
966. Zakon o jednakom učešću žena i muškaraca na rukovodećim pozicijama u privatnom i javnom sektoru: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start=//**%5b@attr_id=%27bgbl115s0642.pdf%27%5d#_bgbl_%2F%2F**%5B%40attr_id%3D%27bgbl115s0642.pdf%27%5D_1733225908969 (pristupljeno 01.12.2024. godine);
967. Zakon o krivičnom postupku ("Službeni list Crne Gore", br. 057/09 od 18.08.2009, 049/10 od 13.08.2010, 047/14 od 07.11.2014, 002/15 od 16.01.2015, 035/15 od 07.07.2015, 058/15 od 09.10.2015, 028/18 od 27.04.2018);
968. Zakon o obeštećenju bivših korisnica naknada po osnovu rođenja troje ili više djece ("Službeni list Crne Gore" br. 45/21);
969. Zakon o odbrani ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 047/07 od 07.08.2007, Službeni list Crne Gore", br. 086/09 od 25.12.2009, 088/09 od 31.12.2009, 025/10 od 05.05.2010, 040/11 od 08.08.2011, 014/12 od 07.03.2012, 002/17 od 10.01.2017, 046/19 od 07.08.2019);
970. Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju ("Službeni list Crne Gore", br. 77/2024);
971. Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju ("Službeni list Crne Gore", br. 80/20);
972. Zakon o potvrđivanju Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Službeni list Crne Gore" - međunarodni ugovori, br. 4 od 20. marta 2013);
973. Zakon o prekršajima ("Službeni list CG", br. 1/2011, 6/2011, 39/2011, 32/2014, 43/2017);
974. Zakon o radu ("Službeni list CG", br. 74/2019, 8/2021, 59/2021, 68/2021 i 145/2021);
975. Zakon o radu ("Službeni list Crne Gore", br. 074/19 od 30.12.2019, 008/21 od 26.01.2021, 059/21 od 04.06.2021);
976. Zakon o ratifikaciji Konvencije o zabrani svih oblika diskriminacije žena ("Službeni list SFRJ" br.

- 11/81);
977. Zakon o rodnoj ravnopravnosti ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 046/07, 073/10, 040/11, 035/15);
978. Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti ("Službeni list Crne Gore" br. 50/2017);
979. Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti Crne Gore ("Službeni list Crne Gore", br. 27/13, 01/15, 42/15, 47/15, 56/16, 66/16, 01/17, 31/17, 42/17, 50/17, 59/21, 45/21, 03/23);
980. Zakon o sudovima ("Službeni list Crne Gore" br. 11/15 i 76/20);
981. Zakon o sudskom savjetu i sudijama ("Službeni list Crne Gore" br. 11/15, 28/15 i 42/18);
982. Zakon o zabrani diskriminacije ("Službeni list Crne Gore", br. 046/10 od 06.08.2010, 040/11 od 08.08.2011, 018/14 od 11.04.2014, 042/17 od 30.06.2017);
983. Zakon o zabrani diskriminacije. ("Službeni list CG", br. 46/10 i 18/14);
984. Zakon o zabrani zlostavljanja na radu ("Službeni list Crne Gore", br. 30/12 i 54/16);
985. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici ("Službeni list CG", br. 46/2010, 40/2011-1);
986. Zakon o zaštiti od negativnih uticaja klimatskih promjena ("Službeni list Crne Gore" br. 73/19 i 84/24);
987. Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda crne gore ("Službeni list Crne Gore", br. 042/11 od 15.08.2011, 032/14 od 30.07.2014, 021/17 od 31.03.2017);
988. Zakon o životnoj sredini ("Službeni list Crne Gore" br. 52/16,73/19,73/19 i 84/24);
989. Zakon o životnom partnerstvu lica istog pola ("Službeni list Crne Gore", br. 067/20 od 07.07.2020);
990. Zarb Adami v. Republic of Malta- 17209/02:
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-3267%22%5D%7D> (pristupljeno 22.10.2024 godine); Zevnik and others v. Slovenia- 4893/18:
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-199209%22%5D%7D> (pristupljeno 16.12.2024 godine);
991. Кривичен законик на Македонија: <https://jorm.gov.mk/wp-content/uploads/2016/03/zakonik-prечистен-tekst.pdf> (pristupljeno 01.12.2024 godine);

Publikacije, strategije, izvještaji, ostalo

992. Advance unedited version Draft decision -/CP.20 Lima work programme on gender":
https://unfccc.int/files/meetings/lima_dec_2014/decisions/application/pdf/auv_cop20_gender.pdf
(pristupljeno 11.11.2024.godine); AII, Ispisi iz BAC/XVI-9;
993. AIRE Centar, *Analiza sudske prakse za predmete trgovine ljudima u Crnoj Gori*, 2021;
994. AIRE Centar, *Trgovina ljudima: Pregled međunarodnog prava, prakse Evropskog suda za ljudska prava i sudova u Crnoj Gori*, 2019;
995. Akcioni plan za period 2024 - 2025 Strategije za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti 2022 - 2027: <https://www.gov.me/dokumenta/3be67277-942a-4f56-8504-e56b0266650f> (pristupljeno 24.10.2024.godine);
996. Analiza kaznene politike u krivičnim i prekršajnim predmetima u oblasti porodičnog nasilja u Crnoj Gori za 2017.godinu;

997. Analiza odluka sudova za prekršaje Crne Gore u oblasti nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja sa osvrtom na praksu institucije Zaštitnika i Evropskog suda za ljudska prava u toj oblasti”, Podgorica, 2021;
998. Analiza sudske prakse za predmete trgovine ljudima u Crnoj Gori, AIRE Centar, 2021;
999. Brussels, International Tribunal on Crimes Against Women Global Network of Sex Work Projects, 2015: <https://www.nswp.org/timeline/event/brussels-international-tribunal-crimes-against-women> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1000. CEDAW- Konvencija Ujedinjenih nacija za otklanjanje svih oblika diskriminacije žena, Centar za ženska prava, Podgorica, 2018;
1001. CEDAW/C/MNE/CO/1: Concluding observations on the first periodic report of Montenegro: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g11/467/46/pdf/g1146746.pdf> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1002. CEDAW/C/MNE/CO/2: Concluding observations on the second periodic report of Montenegro: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/cedawcmneco2-concluding-observations-second-periodic-report> (pristupljeno 05.08.2024. godine);
1003. CEDAW/C/MNE/CO/3: Concluding observations on the third periodic report of Montenegro: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/cedawcmneco3-concluding-observations-third-periodic-report> (pristupljeno 05.08.2024. godine);
1004. CEMI, *Electoral legislation reform in Montenegro: Proposals for improvement*, Podgorica: CeMI. 2019;
1005. Centar za žene žrtve rata - Rosa, *Uzroci prostitucije i trgovanja ženama: Rasprave u Hrvatskoj i svijetu*, Zagreb, 2007.: https://www.petra-nvo.net/images/publikacije/prostitucija_CZZR_lowres.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1006. Centar za ženska prava, *Rodno- zasnovana diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja*, 2019;
1007. Council of Europe, *Gender Equality Strategy, Combating Sexist Hate Speech*: <https://rm.coe.int/1680651592> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
1156. Commission Staff Working Document, Montenegro 2023 Report, Accompanying the document, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the, European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/e09b27af-427a-440b-a47a-ed5254aec169_en?filename=SWD_2023_694%20Montenegro%20report.pdf (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1157. Conference "Violence against Women - Implementation of the Istanbul Convention and Resistance to Retrograde Processes: <https://montenegro.un.org/en/43327-conference-violence-against-women-implementation-istanbul-convention-and-resistance> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1158. COP 16, Sixteenth session of the Conference of the Parties (COP 16), November 2010, The COP 16 took place from 29 November to 10 December 2010 in Cancun, Mexico: <https://unfccc.int/event/cop-16> (pristupljeno 11.11.2024. godine);

1159. COP 18, The eighteenth session of the Conference of the Parties (COP 18) took place from Monday, 26 November to Friday, 7 December 2012 at the Qatar National Convention Centre in Doha, Qatar: <https://unfccc.int/event/cop-18> (pristupljeno 11.11.2024.godine);
1160. COP29: The European Union commits to ambitious climate action on gender and climate change: https://climate.ec.europa.eu/news-your-voice/news/cop29-european-union-commits-ambitious-climate-action-gender-and-climate-change-2024-11-11_en (pristupljeno 11.11.2024.godine)
1161. Council Backs Commission's Initiative to Extend List of EU Crimes to Hate Speech and Hate Crime: <https://eucrim.eu/news/council-backs-commissions-initiative-to-extend-list-of-eu-crimes-to-hate-speech-and-hate-crime/> (pristupljeno 07.12.2024.godine);
1008. DeFacto Consultancy, *Violence against women in Montenegrin politics*, Podgorica: Westminster Foundation for Democracy Montenegro, 2024;
1009. DeFacto Consultancy, *Ženski politički aktivizam u Crnoj Gori: Istraživanje javnog mnjenja*, 2021;
1010. ECPAT International, *Global Study on Sexual Exploitation of Children in Travel and Tourism*, Bangkok: ECPAT International, 2016;
1011. EIGE, *Combating Cyber Violence against Women and Girls*, 2022;
1012. EIGE, *Defying and Identifying femicide: a literature review*, 2021: <https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/defining-and-identifying-femicide-literature-review#> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1013. EIGE, *Gender equality and digitalization in the European Union*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018;
1014. Equal Future, 2024: <https://www.equalfuture-eurasia.org/womens-representation-in-politics-and-public-administration/montenegro> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1015. European Commission, 2024 Ageing Report: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2024-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2022-2070_en (pristupljeno 12.12.2024.godine);
1016. European Commission, *Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men*, 2020;
1017. European Commission, *Commission staff working document: Montenegro 2022 report*, Brussels: European Commission, 2022;
1018. European Commission, *Study on the Gender Dimension of Trafficking in Human Beings*, Luxembourg, 2016;
1019. European Commission, *Women in the Digital Age – Final Report*, 2018;
1020. Europol, *Criminal Networks Involved in the Trafficking and Exploitation of Underage Victims in the European Union*, The Hague: Europol, 2020;
1021. Feminizam, Enciklopedija Britanika 1-10, Knjiga 9, Narodna knjiga, Politika, 2005;
1022. Finanlni Nacrt strategije rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021-2025;

1023. Forward – Looking Strategies for the Advancement of Women to the Year 2000:
<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n94/347/21/pdf/n9434721.pdf> (pristupljeno 11.01.2024.godine);
1024. FRA, Violence, threats and pressures against journalists and other media actors in the European Union, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016:
<https://www.refworld.org/reference/regionalreport/eufra/2016/en/114953> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1025. Gender in Transition, 2007, UNDP and London School of Economics and Political Science:
<http://www.developmentandtransition.net>. (pristupljeno 11.01.2024.godine);
1026. Gender mainstreaming- Rodna ravnopravnost u Crnoj Gori i ocjena primjene načela rodne ravnopravnosti u institucijama javne vlasti- IPSOS Strategic Marketing, UNDP, januar 2020;
1027. Global Gender Gap Report 2022: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1028. Global Gender Gap Report 2023, World Economic Forum:
https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf (pristupljeno 4.03.2024.godine);
1029. Globalni indeks rodnog pariteta (GGPI): <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-07/paths-equal-twin-indices-women-empowerment.pdf> (pristupljeno 01.02.2024.godine);
1030. Godišnji izvještaj o radu sudova za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zabrani diskriminacije i predmetima iz drugih oblasti u kojima prekršaji sadrže elemente diskriminacije za 2023. godinu;
1031. Godišnji izvještaj o radu sudova za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zabrani diskriminacije i predmetima iz drugih oblasti u kojima prekršaji sadrže elemente diskriminacije za 2022. godinu;
1032. Godišnji izvještaj o radu sudova za prekršaje na predmetima iz oblasti Zakona o zabrani diskriminacije i predmetima iz drugih oblasti u kojima prekršaji sadrže elemente diskriminacije za 2021. godinu;
1033. GRETA izvještaj:
<https://wapi.gov.me/download-preview/7b3e8539-49f6-4d89-8ee6-a78b6b55bd9d?version=1.0> (pristupljeno 26.08.2024.godine);
1034. GREVIO opšta preporuka br. 1 iz 2021. godine o digitalnoj dimenziji nasilja nad ženama:
<https://rm.coe.int/bih-pmm-3421-grevio-recommendation-no-1-on-the-digital-dimension-of-va/1680acf4da> (pristupljeno 01.12.2024.godine)
1035. ILO, *Global Estimates of Modern Slavery Forced Labour and Forced Marriage*:
https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_norm/%40ipecc/documents/publication/wcms_854795.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1036. ILO, *Profits and Poverty: The economics of forced labour*:
https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-10/Profits%20and%20poverty%20-%20The%20economics%20of%20forced%20labour_WEB_20241017.pdf (16.12.2024.godine);

1037. Indeks osnaživanja žena (WEI): <https://data.unwomen.org/publications/womens-empowerment-index> (pristupljeno 01.02.2024.godine);
1038. Indeks razvoja rodne ravnopravnosti za 2022.godinu: <https://ourworldindata.org/grapher/gender-development-index-groups> (pristupljeno 01.02.2024.godine);
1039. Indeks rodne ravnopravnosti 2019;
1040. Indeks rodne ravnopravnosti: <https://montenegro.un.org/sites/default/files/2020-04/Indeks%20rodne%20ravnopravnosti.pdf> (pristupljeno 24.03.2024);
1041. Inter - Parliamentary Union, *Women in parliament in 2023, The year in review*;
1042. International IDEA, *Gender Quotas Database*, 2024: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas-database> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1043. International IDEA, *Gender Quotas Database*, 2024: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas-database> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1044. International Labor Organization, *A quantum leap for gender equality: For a better Future of Work For All*, 2019: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_674831.pdf (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1045. International Organisation on Migration (IOM), *Is Trafficking in Women Demand Driven?*, Geneva, 2003;
1046. International Women's Rights Action Watch Asia Pacific, *A Resource Guide: Our Rights are not Optional*, IWRAR Asia Pacific, 2008;
1047. Inter-Parliamentary Union, Montenegro: <https://www.ipu.org/parliament/ME> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1048. Inter-Parliamentary Union, *Sexism, harassment and violence against women parliamentarians*, Issues Brief, October, Geneva, 2016: <https://www.ipu.org/resources/publications/issue-briefs/2016-10/sexism-harassment-and-violence-against-women-parliamentarians> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1049. Inter-Parliamentary Union: <https://www.ipu.org/parliament/ME> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1050. IOM, Migration, environment and climate change: Training manual: https://publications.iom.int/system/files/pdf/mecc_infosheet_2018_1.pdf (pristupljeno 17.09.2024.godine);
1051. IPCC, Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2013;
1052. IPSOS Strategic Marketing, European Union, Government of Montenegro Ministry of Justice, and United Nations Development Programme, *Women in Politics: Montenegro*, Podgorica, 2012;
1053. IPSOS Strategic Marketing, UNDP, *Gender mainstreaming- Rodna ravnopravnost u Crnoj Gori i ocjena primjene načela rodne ravnopravnosti u institucijama javne vlasti*, 2020;
1054. ISPOS, *Percepcija predstavnika pravosuđa o nasilju nad ženama i porodičnom nasilju*, 2015;

1055. IT for Change, *Profitable Provocations: A Twitter-Based Study of Abuse and Misogynistic Trolling Directed at Indian Women in Public-Political Life* | IT for Change, 2022:
<https://itforchange.net/sites/default/files/2132/ITfC-Twitter-Report-Profitable-Provocations.pdf>
(16.12.2024. godine);
1056. Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore iz 2023. godine:
https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/e09b27af-427a-440b-a47a-ed5254aec169_en?filename=SWD_2023_694%20Montenegro%20report.pdf (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1057. Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023. godine:
<https://wapi.gov.me/download-preview/4441000a-7e5c-4b2c-b3f3-661bac4e8736?version=1.0>
(pristupljeno 10.12.2024. godine);
1058. Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023. godinu;
1059. Izvještaj Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti u Evropskoj uniji iz 2022. godine;
1060. Izvještaj Evropske komisije o rodnoj ravnopravnosti:
https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_ge_2022_printable_en.pdf (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1061. Izvještaj- Monitoring i izvještavanje o aktivnostima pravnih institucija u Srbiji i oblastima organizovanog kriminala, ratnih zločina, diskriminacije i nasilja u porodici, Beogradski centar za ljudska prava;
1062. Izvještaj o brzjoj procjeni socijalnog uticaja epidemije COVID-a-19 u Crnoj Gori Apri – Jun 2020: <https://montenegro.un.org/sites/default/files/2020-09/Izvještaj%20o%20brzjoj%20procjeni%20socijalnog%20uticaja%20epidemije%20COVID-a-19%20u%20Crnoj%20Gori%20C%20Apri%20-%20Jun%202020.pdf> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1063. Izvještaj o nasilju u porodici i nasilju nad ženama i djecom prema podacima Centra za socijalni rad;
1064. Izvještaj o nasilju u porodici i nasilju nad ženama i djecom prema podacima Centra za socijalni rad, Zavod za socijalnu i dječiju zaštitu, 2019;
1065. Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2021. godinu”, Podgorica, mart 2022. godine;
1066. Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2021. godinu:
https://www.ombudsman.co.me/docs/1652269181_final_izvjestaj_05052022.pdf (pristupljeno 27.11.2024. godine);
1067. Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2022. godinu;
1068. Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2022. godinu:
https://www.ombudsman.co.me/docs/1681285008_finalizvijestaj_12042023.pdf (pristupljeno 27.11.2024. godine);

1069. Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2023. godinu:
https://www.ombudsman.co.me/docs/1715154847_finalizvjestaj_29042024%20_zastitnik.pdf
(pristupljeno 27.11.2024.godine);
1070. Izvještaj o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda za 2023.godinu;
1071. Izvještaj o sprovođenju Zakona o zaštiti od nasilja u porodici za period 2010 – 2015,
Ministarstvo pravde Crne Gore, 2016;
1072. Izvještaj o sprovođenju Zakona o zaštiti od nasilja u porodici za period 2010 – 2015,
Ministarstvo pravde Crne Gore, 2016;
1073. Izvještaje iz sjenke:
<https://rm.coe.int/ngo-1-report-to-grevio/168073c75d> (pristupljeno 01.09.2024.godine);
<https://rm.coe.int/report-ngo-montenegro-2/168073c980> (pristupljeno 01.09.2024.godine);
1074. Lunica Di Meco, Lunica, Monetizing Mysogony–Gendered Disinformation and the Undermining of Women’s Rights and Democracy Globally; She Persisted, 2023: https://she-persisted.org/wp-content/uploads/2023/02/ShePersisted_MonetizingMisogyny.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1075. Međunarodni standardi zaštite žena od rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici: Studija o usaglašenosti crnogorskog zakonodavnog i strateškog okvira sa međunarodnim dokumentima i politikama;
1076. MICS istraživanje UNICEF i MONSTAT;
1077. Mjesečni statistički izvještaj Zavoda za zapošljavanje dostupan na: <https://www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2024/02/Mjesečni-statistički-izvjestaj-31.1.2024.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1078. Monitoring studiji: Porodično nasilje u Crnoj Gori – teorija i praksa,;
1079. Monstat, Anketa o radnoj snazi iz 2017.godine;
1080. Monstat, Žene i muškarci u Crnoj Gori, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018, 2020, 2022 i 2024;
1081. Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti 2021 - 2025;
1082. Nacionalni plan akcije za djecu 2012 – 2017 koji za cilj ima unapređenje kvaliteta života djece i mladih u Crnoj Gori;
1083. Nacionalni plan za implementaciju Konvencije Savjeta Evrope o suzbijanju i sprečavanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) za period 2023. – 2027. Godine”: <https://wapi.gov.me/download-preview/1f031d7b-7220-460a-a48b-bf093b37db6c?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024.godine);
1084. Nasilje u porodici i nasilje nad ženama, istraživanje za UNDP – Ipsos, 2017;
1085. OECD, *The Pursuit of Gender Equality: An Uphill Battle*, 2017;
1086. OSCE, *Addressing Violence against Women in Politics In the OSCE Region: Toolkit*, 2022: <https://www.osce.org/odihr/530272> (pristupljeno 16.12.2024.godine);

1087. Osnovni Izvještaj Grevio komiteta o procjeni zakonodavnih i drugih mjera kojima se primjenjuju odredbe Istanbulske konvencije, Crna Gora 2018;
1088. Parliamentary Elections from a Gender Perspective, 2020: <https://womensrightscenter.org/2020-parliamentary-elections-from-a-gender-perspective/> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1089. PISA report 2019: <http://www.oecd.org/pisa/PISA%202018%20Insights%20and%20Interpretations%20FINAL%20PDF.pdf> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1090. Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti: https://www.paragraf.me/nacrti_i_predlozi/PLAN_AKTIVNOSTI_ZA_POSTIZANJE_RODNE_RAVNOPRAVNOSTI.pdf (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1091. Plan International Izvještaj o stanju djevojaka u svijetu: <https://plan-international.org/uploads/2022/02/sotwgr2020-execsummary-en-3.pdf> (05.12.2024. godine);
1092. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policie, *Hate speech and hate crime in the EU and the evaluation of online content regulation approaches*, 2020;
1093. Preporuke Svjetske zdravstvene organizacije: https://www.who.int/health-topics/breastfeeding#tab=tab_1 (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1094. Priručnik UN Women iz 2012. godine za zakonske propise o nasilju nad ženama;
1095. *Quota Adoption and Reform Over Time (QAROT)*, 1947-2015;
1096. Report of the CSW to ECOSOC on the first session of the Commission, New York, from 10 to 24 February 1947", E/281/Rev.1, 25 February 1947;
1097. Report of the Fourth World Conference on Women, A/CONF.177/20, 17 October 1995;
1098. Report of the United Nations Conference on Environment and Development: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n92/836/55/pdf/n9283655.pdf> (pristupljeno 11.11.2024. godine);
1099. Report on Eliminating Gender Stereotypes in the EU, the European Parliament: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2012-0401_EN.html (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1100. Report on Eliminating Gender Stereotypes in the EU, the European Parliament;
1101. Rodna analiza Izvještaja Evropske komisije o Crnoj Gori za 2023. godinu, Centar za ženska prava, 2023;
1102. Rodna analiza Izvještaja Evropske komisije o Crnoj Gori za 2023. godinu, Centar za ženska prava, 2023;
1103. Rodna ravnopravnost: nedostižan cilj crnogorske politike, Centar za razvoj nevladinih organizacija (CRNVO) 2022;
1104. Saopštenje MONSTAT: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2023. godini: <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=2282&pageid=1992> (pristupljeno 24.10.2024. godine);
1105. Saopštenje Sudskog savjeta: <https://sudovi.me/sdsv/sadrzaj/QW5A> (pristupljeno 12.12.2024. godine);

1106. Savjet Evrope i Centar za ženska prava, *Analiza kaznene politike u krivičnim i prekršajnim predmetima u oblasti porodičnog nasilja u Crnoj Gori za 2017. godinu*, Podgorica, 2019;
1107. SOS telefon za žene i žrtve nasilja Nikšić, *Stop Femicide: Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Crnoj Gori*, 2023;
1108. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030:
https://www.preventionweb.net/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf (pristupljeno 11.11.2024.godine);
1109. Sprječavanje dječijih brakova u Crnoj Gori, UNICEF, 2017:
<https://www.unicef.org/montenegro/media/2601/file/MNE-media-MNEpublication24.pdf> (pristupljeno 28.11.2024.godine);
1110. Sprječavanje dječijih brakova u Crnoj Gori: izazovi, naučene lekcije i teorija promjene, NVO Centar za romske inicijative, 2017: <https://www.unicef.org/montenegro/media/2601/file/MNE-media-MNEpublication24.pdf> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1111. Sprovođenje zakonodavstva vezanog za zaštitu od nasilja u Crnoj Gori;
1112. Strategic engagement for gender equality 2016-2019:
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/24968221-cb81-11e5-8a81-01aa75ed71a1/language-en> (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1113. Strategija razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore 2021 - 2024:
<https://wapi.gov.me/download-preview/0a95b4be-c3f4-4f9b-8c36-964d9684c885?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024.godine);
1114. Strategija socijalne inkluzije Roma i Egipćana 2021-2025:
<https://wapi.gov.me/download-preview/9c1f248f-c43d-4ce0-bf18-e5b778327e90?version=1.0> (pristupljeno 24.10.2024.godine);
1115. Studija o nasilju nad ženama u Crnoj Gori: Dobrobit i bezbjednost žena, OEBS, dostupno na:
https://www.osce.org/files/f/documents/0/0/425291_0.pdf (pristupljeno 22.10.2024.godine);
1116. Studija o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u Crnoj Gori, 2012.godina;
1117. Svjetski ekonomski forum, Izveštaj o globalnom rodnom jazu, 2014;
1118. The Economist Intelligence Unit, *Measuring the prevalence of online violence against women*, 2020: <https://onlineviolencewomen.eiu.com/> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1119. Treći Izvještaj o sprovođenju Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), Podgorica, septembar 2021. godine;
1120. Treći nacionalni izvještaj:
<https://www.meteo.co.me/zakoniipravilnici/Treći%20izvještaj%20o%20klimatskim%20promjenama.pdf> (pristupljeno 11.11.2024.godine);
1121. Treći periodični izvještaj Crne Gore, 11. novembar 2021. godine:
<https://digitallibrary.un.org/record/3959355?v=pdf> (pristupljeno 05.08.2024.godine);
1122. UN Broadband Commission for Digital Development Working Group on Broadband and Gender, *Cyber - Violence against Women and Girls: A World - Wide Wake up Call*, Report,

- 2015: https://networkedintelligence.com/wp-content/uploads/2019/02/Cyber_violence_Gender-report.pdf (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1123. UN Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences, Rashida Manjoo, Addendum: Mission to Honduras, UN Doc. A/HRC/29/27, 2015;
1124. UN Human rights office of High Commissioner, *Women's Rights are Human Rights*, 2014;
1125. UN Secretary General, *Violence against women, its causes and consequence*, 2015. godine: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n16/297/08/pdf/n1629708.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1126. UN Women, *Background Paper: A synthesis of evidence on the collection and use of administrative data on violence against women*, New York, 2020: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Synthesis-of-evidence-on-collection-and-use-of-administrative-data-on-VAW-en.pdf> (pristupljeno 07.12.2024.godine);
1127. UN Women, Five essential facts to know about femicide: <https://www.unwomen.org/en/articles/explainer/five-essential-facts-to-know-about-femicide> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1128. UN Women, Synthesis Report on the Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action: https://africa.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20Africa/Attachments/Publications/2011/Synthesis%20Report%20on%20the%20Implementation%20of%20the%20BDPfA_Webopt.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1129. UN Women, *The Shadow Pandemic: Violence Against Women During COVID-19*, 2020;
1130. UN Women, *Turning promises into action: Gender equality in the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 2018;
1131. UN Women, *Women's Rights in Review 25 years after Beijing*: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-equality-Womens-rights-in-review-en.pdf> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1132. UN Women: Facts and figures on Violence against Women: https://documentation.lastradainternational.org/lisidocs/facts_figures_violence_against_women_2007.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1133. UN, Department of Public Information, "Fourth World Conference on Women: Beijing, China, 4-15 September 1995, DPI/1324, February 1993;
1134. UN, *Gender Equality and the United Nations Framework Convention on Climate Change: A Compilation of Decision Text*: <https://wedo.org/wp-content/uploads/united-nations-web.pdf> (pristupljeno 17.09.2024.godine);

1135. UNDP, *80 godina političke istorije žena Crne Gore*, 2023:
https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-01/undp_-_80_godina_politicke_istorije_zena_crne_gore.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1136. UNICEF, *Child marriage: latest trends and future prospects*;
1137. UNICEF, *Hidden in Plain Sight: A Statistical Analysis of Violence Against Children*, New York: UNICEF, 2014;
1138. Unija ravnopravnosti: Strategija za rodnu ravnopravnost 2020 - 2025, Brisel, 2020;
1139. United Nations Office on Drugs and Crime, *Global Report on Trafficking in Persons*, Vienna: UNODC, 2022;
1140. United Nations, General Assembly, *Implementation of the Outcome of the Fourth World Conference on Women: Report of the Secretary General*, A/51/322, 03 September 1996;
1141. United States of America, "Open Letter to the Women of the World", read by Eleanor Roosevelt at the first session of the General Assembly, A/PV.29, 12 February 1946;
1142. UNODC, *Global Report on Trafficking in Persons*: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTiP_2018_BOOK_web_small.pdf (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1143. Ured specijalnog predstavnika i koordinatora OSCE-a za borbu protiv trgovine ljudima, *Smanjenje potražnje koja potiče trgovinu ljudima u svrhu seksualnog iskorištavanja*, Beč, 2021:
<https://www.osce.org/files/f/documents/c/c/515036.pdf> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1144. Women, Business and the Law 2022, World Bank Group;
1145. World Bank, Brief: Gender-Based Violence (Violence against Women and Girls):
www.worldbank.org/en/topic/socialsustainability/brief/violence-against-women-and-girls.
(pristupljeno 27.05.2024.godine);
1146. World Economic Forum, *Global Gender Gap Report 2020 i 2024*;
1147. World Economic Forum, *Global Gender Gap Report 2024*:
https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2024.pdf (16.12.2024.godine);
1148. World Health Organization - Gender, equity and human rights: Glossary of terms and tools;
1149. World Health Organization, *Violence against women: Intimate partner and sexual violence against women*, Geneva: WHO, 2017;
1150. World Health Organization, *Violence against women*:
<https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/341337/9789240022256-eng.pdf?sequence=1>
(pristupljeno 27.05.2024.godine);
1151. Zaključna zapažanja CEDAW Komiteta za Crnu Goru iz 2011;
1152. Zaključna zapažanja Komiteta UN za sprječavanje torture (17. jun 2014. godine) o Crnoj Gori;
1153. Zaključna zapažanja o drugom periodičnom izvještaju Crne Gore 2017.godine Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena;
1154. Zaključna zapažanja UNCAT Komiteta za Crnu Goru, 2014;
1155. Zapisnik Operativnog tima za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama sa sastanka odražnog 05.09.2024.godine;

1156. Žene u menadžmentu u Crnoj Gori, Unija poslodavaca Crne Gore, publikacije iz 2013. i 2017. godine;

Internet izvori

1157. ““Ubiću te večeras...”: Šta je nedavno ubijena Pavićević ispričala policiji o prijetnjama supruga””: <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/722906/ubicu-te-veceras-sta-je-nedavno-ubijena-pavicevic-ispricala-policiji-o-prijetnjama-supruga> (pristupljeno 12.12.2024. godine);
1158. ““This is Misogyny”: The Growing Abuse Facing Women in Montenegrin Politics, Zeljka Vucinic, Podgorica””: <https://balkaninsight.com/2022/03/28/this-is-misogyny-the-growing-abuse-facing-women-in-montenegrin-politics/> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1159. ““A new plan for Europe's sustainable prosperity and competitiveness””: https://commission.europa.eu/index_en (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1160. ““About GREVIO – Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence””: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/grevio> (pristupljeno 26.08.2024. godine);
1161. ““Advance unedited version Decision -/CP.23 Establishment of a gender action plan””: https://unfccc.int/sites/default/files/cp23_auv_gender.pdf (pristupljeno 11.11.2024. godine);
1162. ““Advisory Committee on Equal Opportunities for Men and Women””: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/advisory-committee-on-equal-opportunities-for-men-and-women.html#:~:text=The%20Advisory%20Committee%20on%20Equal%20Opportunities%20for%20Women,between%20EU%20countries%20and%20the%20various%20parties%20involved> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1163. ““Aktivistkinje NVO ukazuju da partije nijesu ispunile obećanje””: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/347867/aktivistkinje-nvo-ukazuju-da-partije-nijesu-ispunile-obecanje> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1164. ““Amnesty reveals alarming impact of online abuse against women””: <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2017/11/amnesty-reveals-alarming-impact-of-online-abuse-against-women/> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1165. ““Cilj održivog razvoja 5 Rodna ravnopravnost””: <https://montenegro.un.org/me/sdgs/5/key-activities> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1166. ““Climate change””: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health> (pristupljeno 17.09.2024. godine);
1167. ““Combating hate speech and hate crime””: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/combating-hate-speech-and-hate-crime_en (pristupljeno 22.10.2024. godine).
1168. ““Commission on the Status of Women””: <https://www.unwomen.org/en/how-we-work/commission-on-the-status-of-women> (pristupljeno 05.08.2024. godine);
1169. ““Court of Justice of the European Union (CJEU)””: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/court-justice-european-union-cjeu_en (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1170. ““Crnogorsko pravosuđe, deficitarno sudijama, izbjegavaju i pripravnici””: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-sudstvo-pravosudje-pripravnici-nedostatak/32892910.html> (pristupljeno 12.12.2024. godine);
1171. ““Crnoj Gori fali sudija: Brza reakcija ili kolaps Sistema””: <https://www.cdm.me/hronika/crnoj-gori-fali-sudija-brza-reakcija-ili-kolaps-sistema/> (pristupljeno 12.12.2024. godine);

1172. “CŽP i Spektra: DIK da ne potvrdi liste koje krše zakonske kvote za žene “: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/656726/czp-i-spektra-dik-da-ne-potvrdi-liste-koje-krse-zakonske-kvote-za-zene> (pristupljeno 22.10.2024.godine);
1173. “CŽP i Spektra: DIK da ne potvrdi liste koje krše zakonske kvote za žene”:
<https://www.vijesti.me/vijesti/politika/656726/czp-i-spektra-dik-da-ne-potvrdi-liste-koje-krse-zakonske-kvote-za-zene> (pristupljeno 31.12.2024.godine);
1174. “Daniela Gasparikova, “Violence Against Women Politicians: Cost of Doing Politics or Unaccepted Burden?”, UNDP Montenegro, 2021”:
<https://www.undp.org/montenegro/blog/violence-against-women-politicians-cost-doing-politics-or-unacceptable-burden> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1175. “Data and research on forced labour”:
<https://www.ilo.org/topics/forced-labour-modern-slavery-and-trafficking-persons/data-and-research-forced-labour> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1176. “Devet prijava za mobing pred Višim sudom za prekršaje”:
<https://rtnk.me/drustvo/devet-prijava-za-mobing-pred-visim-sudom-za-prekršaje/> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1177. “Devet prijava za mobing pred Višim sudom za prekršaje”:
<https://rtnk.me/drustvo/devet-prijava-za-mobing-pred-visim-sudom-za-prekršaje/> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1178. “Directorate-General Justice and Consumers (JUST)”:
<https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vignbufe1tch> (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1179. “Država da propiše obavezno korišćenje dijela roditeljskog odsustva za očeve”:
<https://mina.news/vijesti-iz-crne-gore/drzava-da-propise-obavezno-koriscenje-dijela-roditeljskog-odsustva-za-oceve/> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1180. “Đurović: Failure to respect the quotas prescribed by the Law will further deepen the existing inequality of women in politics”:
<https://en.vijesti.me/news-b/politika/660239/djurovic%2C-non-compliance-with-quotas-prescribed-by-law-will-further-deepen-the-existing-inequality-of-women-in-politics> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1181. “EIGE as the European Union’s Knowledge Centre on Gender Equality”:
<https://eige.europa.eu/about/our-work> (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1182. “EIGE’s Gender Equality Glossary & Thesaurus is a specialised terminology tool focusing on the area of gender equality.”:
<https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/overview> (pristupljeno 24.10.2024.godine);
1183. “Electoral quotas that work “:
https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/good-practices/electoral-quotas-work?language_content_entity=en&utm (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1184. “Equality between men and women”:
<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/59/equality-between-men-and-women> (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1185. “Executive Order 10925—Establishing the President's Committee on Equal Employment Opportunity”:
<https://www.presidency.ucsb.edu/documents/executive-order-10925-establishing-the-presidents-committee-equal-employment-opportunity> (pristupljeno 15.01.2024.godine);
1186. “Facts and figures: Ending violence against women”:
<https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures> (pristupljeno 22.10.2024.godine);
1187. “Fast facts, On climate and health”:
https://cdn.who.int/media/docs/default-source/climate-change/fast-facts-on-climate-and-health.pdf?sfvrsn=157ecd81_5&download=true (pristupljeno 17.09.2024.godine);
1188. “Femicid u Crnoj Gori: Alarmanтна statistika i potreba za hitnim reformama”:
<https://rtcg.me/vijesti/drustvo/592011/femicid-u-crnoj-gori-alarmanтна-statistika-i-potreba-za-hitnim-reformama.html> (pristupljeno 22.10.2024.godine);

1189. “Femicid u Crnoj Gori: Alarmantna statistika i potreba za hitnim reformama”:
<https://rtcg.me/vijesti/drustvo/592011/femicid-u-crnoj-gori-alarmantna-statistika-i-potreba-za-hitnim-reformama.html> (pristupljeno 10.12.2024. godine);
1190. “Femicid u Crnoj Gori: Ubijeno 16 žena u pet godina”:
<https://balkans.aljazeera.net/news/2024/8/24/femicid-u-crnoj-gori-ubijeno-16-zena-u-pet-godina> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1191. “Femicid u Crnoj Gori: Ubijeno 16 žena u pet godina”:
<https://balkans.aljazeera.net/news/2024/8/24/femicid-u-crnoj-gori-ubijeno-16-zena-u-pet-godina> (pristupljeno 10.12.2024. godine);
1192. “Femicid u Crnoj Gori: Ubijeno 16 žena u pet godina”:
<https://balkans.aljazeera.net/news/2024/8/24/femicid-u-crnoj-gori-ubijeno-16-zena-u-pet-godina> (pristupljeno 10.12.2024. godine);
1193. “Femicide in Latin America”: <https://www.humanrightsresearch.org/post/femicide-in-latin-america> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
1194. “Gender and Diversity, Gender equality and women’s empowerment, but also diversity in the broadest sense of the word, are political objectives and priorities of the EU in all of its internal and external policy”:
https://www.eeas.europa.eu/eeas/gender-and-diversity_en (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1195. “Gender discrimination”: https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1090?language_content_entity=en
1196. “GENDER EQUALITY AND WOMEN’S RIGHTS Council of Europe Standards”:
<https://rm.coe.int/prems-125622-gbr-2573-key-coe-standards-depliant-3-volets-a5-web-bat/1680a807ad> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1197. “Gender equality bodies”: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-bodies> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1198. “Gender Equality Commission (GEC)”:
<https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-commission2> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1199. “Gender Equality Rapporteurs”:
<https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-rapporteurs> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1200. “Gender equality. Societies that protect equal rights for girls and boys create benefits for everyone.” <https://www.unicef.org/gender-equality> (pristupljeno 05.08.2024. godine);
1201. “Gender, Climate Change and Health”:
https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/144781/9789241508186_eng.pdf (pristupljeno 17.09.2024. godine);
1202. “GENDER-RELATED KILLINGS OF WOMEN AND GIRLS (FEMICIDE/FEMINICIDE), Global estimates of female intimate partner/family-related homicides in 2022”:
<https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022-en.pdf> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1203. “Girls unwanted: ‘This is not a country for women’”:
<https://www.aljazeera.com/gallery/2018/3/8/girls-unwanted-this-is-not-a-country-for-women> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1204. “Global Climate Report”:
<https://www.ncei.noaa.gov/access/monitoring/monthly-report/global/202313> (pristupljeno 17.09.2024. godine);
1205. “GREVIO’s (Baseline) Evaluation Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) Montenegro”:
<https://rm.coe.int/grevio-report-montenegro/16808e5614> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1206. “Hitno rješavati problem nedostatka sudija”:
[https://www.hraction.org/2023/10/12/hitno-rjesavati-problem-nedostatka-sudija/](https://www.hrraction.org/2023/10/12/hitno-rjesavati-problem-nedostatka-sudija/) (pristupljeno 12.12.2024. godine);

1207. “Human Trafficking Statistics and Facts In 2024”: <https://ourrescue.org/education/research-and-trends/human-trafficking-statistics> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1208. “In 2022, At Least 4,050 Women Were Victims of Femicide in Latin America and the Caribbean: ECLAC”: <https://www.cepal.org/en/pressreleases/2022-least-4050-women-were-victims-femicide-latin-america-and-caribbean-eclac> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
1209. “In Montenegro, online violence against women in politics is an alarming problem that requires urgent attention and action”: <https://cemi.org.me/en/post/in-montenegro-online-violence-against-women-in-politics-is-an-alarming-problem-that-requires-urgent-attention-and-action-1158> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1210. “Justice and Consumers, This Commission department is responsible for EU policy on justice, fundamental rights, rule of law, consumer rights and equality.”: https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/justice-and-consumers_en (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1211. “Kaluderović: Nasilje nad političarkama obeshrabruje žene da se uključe u politički život”: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/657373/kaludjerovic-nasilje-nad-politicarkama-obeshrabruje-zene-da-se-ukljuce-u-politicki-zivot> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1212. “Koliko vrijedi život Zimrite Nerde? Dvanaest godina za prebijanje do smrti”: <https://www.slobodnaevropa.org/a/nasilje-nad-zenama-crna-gora-femicid/32727657.html> (pristupljeno 10.12.2024. godine);
1213. “Latin America fights femicide with legislation, but cultural change still needed”: <https://www.ibanet.org/latin-america-femicide-legislation> (pristupljeno 07.12.2024. godine);
1214. “MEDEL: Zabrinjavajuće da je vlast usvojila izmjene Zakona PIO, smanjenje starosne granice za penziju sudija”: <https://www.cdm.me/drustvo/medel-zabrinjavajuce-da-je-vlast-usvojila-izmjene-zakona-pio-smanjenje-starosne-granice-za-penziju-sudija/> (pristupljeno 16.12.2023. godine);
1215. “Mizoginija sve češća u javnom dijalogu u Crnoj Gori: Na meti, zato što su žene “: <https://www.cin-cg.me/mizoginija-sve-cesca-u-javnom-dijalogu-u-crnoj-gori-na-meti-zato-sto-su-zene/> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1216. “Montenegro Continues To Fumble Its 'Son Preference,' Sex-Selective Abortion Problems”: <https://www.rferl.org/a/montenegro-sex-selective-abortions-boys-demographics/31294610.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1217. “Monthly ranking of women in national parliaments”: https://data.ipu.org/women-ranking/?date_month=12&date_year=2024 (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1218. “Naknade za majke na istom nivou od 2017. Godine”: <https://www.portalanalitika.me/clanak/naknade-za-majke-na-istom-nivou-od-2017-godine> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1219. “Nasilje nad ženama u politici rastući problem u Crnoj Gori”: <https://www.cdm.me/politika/nasilje-nad-zenama-u-politici-rastuci-problem-u-crnoj-gori/> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1220. “National Focal Points (NFPs)”: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/national-focal-points> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1221. “Nekažnjeni govor mržnje na mrežama u Crnoj Gori”: <https://www.slobodnaevropa.org/a/govor-mrznje-crna-gora-drustvene-mreze/31778194.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1222. “Niske stope dojenja u Crnoj Gori, iz UNICEF-a ocijenili: Majke bez adekvatne podrške zdravstvenog sistema i okoline”: <https://www.dan.co.me/vijesti/drustvo/niske-stope-dojenja-u-crnoj-gori-iz-unicef-a-ocijenili-majke-bez-adekvatne-podrske-zdravstvenog-sistema-i-okoline-5191423> (pristupljeno 16.12.2024. godine);

1223. "Običajno pravo i dalje jako u Crnoj Gori":
<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/713850/obicajno-pravo-i-dalje-jako-u-crnoj-gori>
 (pristupljeno 22.10.2024.godine);
1224. "Od početka godine deset krivičnih prijava za silovanje":
<https://rtcg.me/vijesti/drustvo/566540/od-pocetka-godine-deset-krivicnih-prijava-za-silovanje.html> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1225. "One woman killed every 10 minutes: The harrowing global reality of femicide":
<https://news.un.org/en/story/2024/11/1157386> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1226. "One woman or girl is killed every 10 minutes by their intimate partner or family member":
<https://www.unwomen.org/en/news-stories/press-release/2024/11/one-woman-or-girl-is-killed-every-10-minutes-by-their-intimate-partner-or-family-member> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1227. "Our mission, our goals, our mandate": <https://www.undp.org/about-us> (pristupljeno 05.08.2024.godine);
1228. "Parental benefit and parental leave in Norway": <https://www.norden.org/en/info-norden/parental-benefit-and-parental-leave-norway> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1229. "Parental benefit in Sweden": <https://www.norden.org/en/info-norden/parental-benefit-sweden> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1230. "Parental leave, childcare and gender equality in the Nordic countries": <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:700593/FULLTEXT01.pdf> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1231. "Pavićević 89. žrtva femicida od 2001. Godine":
<https://www.vijesti.me/tv/emisije/720937/pavicevic-89-zrtva-femicida-od-2001-godine>
 (pristupljeno 12.12.2024.godine);
1232. "Penzije za provjetranje pravosuđa":
<https://www.vijesti.me/vijesti/politika/561198/penzije-za-provjetranje-pravosudja>
 (pristupljeno 12.12.2024.godine);
1233. "Političke partije da obezbijede jednaki broj muškaraca i žena na izbornim listama":
<https://www.aktuelno.me/clanak/politicke-partije-da-obezbijede-jednaki-broj-muskaraca-i-zena-na-izbornim-listama> (pristupljeno 22.10.2024.godine);
1234. "Pravo na roditeljsko odsustvo očevi najmanje koristili u Tivtu, najviše u Podgorici":
<https://dnevno.me/drustvo/-/pravo-na-roditeljsko-odsustvo-ocevi-najmanje-koristili-u-tivtu-najvise-u-podgorici-30-12-2022-16-29-54> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1235. "Presidência da República, Secretaria-Geral, Subchefia para Assuntos Jurídicos":
http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_Ato2015-2018/2015/lei/L13104.htm (pristupljeno 07.12.2024.godine);
1236. "Progress on Reducing Latin America's Femicides Has Stalled":
<https://www.americasquarterly.org/article/progress-on-reducing-latin-americas-femicides-has-stalled/> (pristupljeno 07.12.2024.godine);
1237. "Propao osmi pokušaj izbora predsjednika Vrhovnog suda Crne Gore":
<https://www.slobodnaevropa.org/a/izbor-predsjednik-vrhovnog-suda-crne-gore/32951706.html> (pristupljeno 12.12.2024.godine);
1238. "PzP podržava "žensku" kvotu ali nije glasao da bi se osvetio SNP-u":
<https://www.vijesti.me/vijesti/politika/347615/pzp-podrzava-zensku-kvotu-ali-nije-glasao-da-bi-se-osvetio-snp-u> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1239. "Rade li se u Crnoj Gori selektivni abortusi: Da li su prekidi trudnoće povezani sa polom bebe?": <https://www.vijesti.me/tv/emisije/674961/rade-li-se-u-crnoj-gori-selektivni-abortusi-da-li-su-prekidi-trudnoce-povezani-sa-polom-bebe> (pristupljeno 22.10.2024.godine);
1240. "Ratification Status for CEDAW - Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women":
https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?Treaty=CEDAW&Lang=en (pristupljeno 27.05.2024.godine);

1241. “Rijetke su žene u crnogorskoj politici”:
<https://www.vijesti.me/vijesti/politika/333307/rijetke-su-zene-u-crnogorskoj-politici>
(pristupljeno 16.12.2024.godine);
1242. “Selection abortion: <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Montenegro/Selective-abortion-in-Montenegro-is-still-alive-212366> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1243. “Seventh session of the Conference of the Parties (COP 7), October 2001, The COP 7 took place from 29 October to 10 November 2001 in Marrakech, Morocco.”:
<https://unfccc.int/event/cop-7> (pristupljeno 11.11.2024.godine);
1244. “Španija i seksualno zlostavljanje: Parlament usvojio zakon koji žrtvama olakšava borbu pred sudom”: https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-61600803?utm_s (pristupljeno 12.12.2024.godine);
1245. “Strategy for equality between women and men 2010-2015”:
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c58de824-e42a-48ce-8d36-a16f30ef701b/language-en> (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1246. “Sudije se ne smiju tjerati u penziju”: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/577158/sudije-se-ne-smiju-tjerati-u-penziju> (pristupljeno 16.12.2023.godine);
1247. “Suicide Statistics”: <https://afsp.org/suicide-statistics/> (pristupljeno 28.11.2024.godine);
1248. “Tajni svijet ugovorenih brakova”: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/508485/tajni-svijet-ugovorenih-brakova> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1249. “Take Action for the Sustainable Development Goals”:
<https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (pristupljeno 05.08.2024.godine);
1250. “The Council of the EU is where national ministers from each EU country meet to negotiate and adopt EU laws.”:
<https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/> (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1251. “The gender pay gap situation in the EU: Women in the EU earned on average 12.7% less per hour than men in 2021. Still, there are huge differences between the EU countries.”:
https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/equal-pay/gender-pay-gap-situation-eu_en (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1252. “The Human Rights Committee is the body of independent experts that monitors implementation of the International Covenant on Civil and Political Rights by its States parties.”:
<https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/ccpr> (pristupljeno 27.05.2024.godine);
1253. “The Project’s Complete CJEU Database”:
<https://equalitylaw.eu.europa.eu/database/> (pristupljeno 01.12.2024.godine);
1254. “The twenty-third session of the Conference of the Parties (COP 23) will take place from 6-17 November in Bonn, Germany and will be presided over by the Government of Fiji.”:
<https://unfccc.int/event/cop-23> (pristupljeno 11.11.2024.godine);
1255. “The vast majority of people in Montenegro think that women belong in the home and not in politics”: <https://en.vijesti.me/news-b/politika/294646/the-vast-majority-of-people-in-cg-think-that-women-belong-in-the-home-and-not-in-politics> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1256. “The Women’s Crusade”: <https://www.nytimes.com/2009/08/23/magazine/23Women-t.html>
(pristupljeno 16.12.2024.godine);
1257. “Time to criminalise hate speech and hate crime under EU law”:
<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240112IPR16777/time-to-criminalise-hate-speech-and-hate-crime-under-eu-law> (pristupljeno 22.10.2024.godine);
1258. “Trafficking in human beings statistics”: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Trafficking_in_human_beings_statistics (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1259. “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”:
<https://sdgs.un.org/2030agenda> (pristupljeno 11.11.2024.godine);

1260. “Turkey’s announced withdrawal from the Istanbul Convention endangers women’s rights”: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/turkey-s-announced-withdrawal-from-the-istanbul-convention-endangers-women-s-rights> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1261. “Turkey’s withdrawal from Istanbul Convention a setback for women and girls human rights”: <https://www.icj.org/turkeys-withdrawal-from-istanbul-convention-a-setback-for-women-and-girls-human-rights/> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1262. “Turkey’s withdrawal from the Istanbul Convention rallies the fight for women’s rights across the world”: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2021/07/turkeys-withdrawal-from-the-istanbul-convention-rallies-the-fight-for-womens-rights-across-the-world-2/> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1263. “Turkey’s Withdrawal from the Istanbul Convention: Lack of Rights for Victims of Gender Based Violence”: <https://www.fordhamilj.org/iljonline/turkeys-withdrawal-from-the-istanbul-convention-lack-of-rights-for-victims-of-gender-based-violence> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1264. “U Crnoj Gori samo 20 odsto majki doji djecu”: <https://www.cdm.me/drustvo/u-crnoj-gori-samo-20-odsto-majki-doji-djecu/> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1265. “U Crnoj Gori sedam od deset političarki iskusilo neki vid nasilja”: <https://mina.news/vijesti-iz-crne-gore/u-crnoj-gori-sedam-od-deset-politicarki-iskusilo-neki-vid-nasilja/> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1266. “U Crnoj Gori u posljednjih sedam godina ubijeno 19 žena”: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-ubistva-zene-femicid/32907966.html> (pristupljeno 10.12.2024. godine);
1267. “Ubiću te večeras: Šta je nedavno ubijena Pavićević ispričala policiji o prijetnjama supruga”: <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/722906/ubicu-te-veceras-sta-je-nedavno-ubijena-pavicevic-ispricala-policiji-o-prijetnjama-supruga> (pristupljeno 10.12.2024. godine);
1268. “UN Women is the global champion for gender equality, working to develop and uphold standards and create an environment in which every woman and girl can exercise her human rights and live up to her full potential. We are trusted partners for advocates and decision-makers from all walks of life, and a leader in the effort to achieve gender equality.”: <https://www.unwomen.org/en/about-us> (pristupljeno 05.08.2024. godine);
1269. “Understanding and addressing violence against women, Femicide”: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/77421/WHO_RHR_12.38_eng.pdf (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1270. “Violence against women politicians: Cost of doing politics or unacceptable burden?”: <https://www.undp.org/montenegro/blog/violence-against-women-politicians-cost-doing-politics-or-unacceptable-burden> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1271. “Why Autoimmune Diseases Affect More Women Than Men”: <https://www.verywellhealth.com/why-autoimmune-diseases-affect-more-women-5095040> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1272. “Why more men than women die by suicide” <https://www.bbc.com/future/article/20190313-why-more-men-kill-themselves-than-women> (pristupljeno 28.11.2024. godine);
1273. “Women’s Political Network (WPN) Montenegro”: https://eige.europa.eu/about/eu-candidate-countries-and-potential-candidates/good-practices/womens-political-network-wpn-montenegro?language_content_en%20tity=en (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1274. “World Neglected Tropical Diseases Day”: <https://www.who.int> (pristupljeno 05.08.2024. godine);
1275. “World Summit on Sustainable Development, 26 August-4 September 2002, Johannesburg”: <https://www.un.org/en/conferences/environment/johannesburg2002> (pristupljeno 11.11.2024. godine);

1276. “Za ubistvo Šejle Bakije, podgorički Viši sud izrekao 40 godina zatvora”:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-ubistvo-sejla-bakija-presuda-nasilje-fenicid/32906178.html> (pristupljeno 10.12.2024. godine);
1277. “ŽENE I NASLJEDIVANJE: Patrijarhat jači od zakona”: <https://www.monitor.co.me/zene-i-nasljedivanje-patrijarhat-jaci-od-zakona/> (pristupljeno 22.10.2024. godine);
1278. Centar za ženska prava, website: <https://womensrightscenter.org/> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1279. Council of Europe, Committee of Ministers:
<https://www.coe.int/en/web/cm/about-cm> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1280. Council of Europe, Parliamentary Assembly:
<https://pace.coe.int/en/> (pristupljeno 01.09.2024. godine);
1281. EIGE, Cyber Violence against Women and Girls Key Terms and Concepts:
https://eige.europa.eu/sites/default/files/cyber_violence_against_women_and_girls_key_terms_and_concepts.pdf (pristupljeno 05.12.2024. godine);
1282. EIGE, Femicide definition: <https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1192> (pristupljeno 01.12.2024. godine);
1283. EUR Lex: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> (pristupljeno 09.09.2024. godine)
1284. Femicide Rates by Country 2024: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/femicide-rates-by-country> (pristupljeno 10.12.2024. godine);
1285. Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General:
<https://treaties.un.org/pages/TreatyParticipantSearch.aspx?clang=en> (pristupljeno 05.08.2024. godine);
1286. Podaci Fondacije „Thepowerofif“ dostupni na: www.healingwingsretreat.org. (pristupljeno 27.05.2024. godine);
1287. “Propisati obavezno korišćenje dijela roditeljskog odsustva za očeve:
<https://mina.news/vijesti-iz-crne-gore/drzava-da-propise-obavezno-koriscenje-dijela-roditeljskog-odsustva-za-ocveve/> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1288. Sigurna ženska kuća, website: <http://szk.co.me/> (pristupljeno 16.12.2024. godine)
1289. Svjetska banka, podaci o dječijim brakovima:
<https://blogs.worldbank.org/en/opendata/realizing-gender-equality-remaining-challenge-child-marriage> (pristupljeno 27.05.2024. godine);
1290. The Diplomatic Service of the European Union:
<https://www.eeas.europa.eu/en> (pristupljeno 09.09.2024. godine);
1291. The Shadow Pandemic: “Conferences, Women and gender equality”:
<https://www.un.org/en/conferences/women> (pristupljeno 31.12.2024. godine);
1292. Two main camps, mirroring the entrenched schism within activism, policy and academia, have emerged: Not Just Semantics: Sex Work, Trafficking and Abolitionist Discourse in Malta”, dostupno na: <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-subject-groups/centre-criminology/centreborder-criminologies/blog/2021/06/not-just> (pristupljeno 16.12.2024. godine);
1293. UN Women, Ending Violence against Women in the Western Balkans and Turkey:
<https://eca.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/regional-programme-in-the-western-balkans-and-turkey/about-the-programme#issue> (pristupljeno 16.12.2024. godine).
1294. UNESCO, A new generation: 25 years of efforts for gender equality in education 2020 Gender Report: <https://gem-report-2020.unesco.org/gender-report/> (pristupljeno 12.12.2024. godine);
1295. UNFPA:
<https://www.unfpa.org/about-us> (pristupljeno 05.08.2024. godine);
1296. United Nations Gender Quota Portal, 2024: <https://genderquota.org/country-profiles?countryId=71> (pristupljeno 16.12.2024. godine);

1297. United Nations Gender Quota Portal, Montenegro, 2024: <https://genderquota.org/country-profiles?countryId=71> (pristupljeno 16.12.2024.godine);
1298. Odbor za ženska prava i rodnu ravnopravnost: <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/femm/about> (pristupljeno 09.09.2024.godine);
1299. World Bank Group, Girl's Education: <https://www.worldbank.org/en/topic/girlseducation>; (pristupljeno 27.05.2024.godine).

PRILOZI

Prilog 1: Upitnik o stavovima i iskustvima sutkinja i sudija u pogledu rodne ravnopravnosti i crnogorske jurisprudencije

Cilj ovog istraživanja je da se procijeni primjena međunarodnih rodni standarda u zakonodavstvu i sudskoj praksi Crne Gore, kao i da se istraže stavovi i iskustva sutkinja i sudija u vezi sa rodnom ravnoprasnošću. Vaši odgovori su anonimni i koristiće se isključivo u istraživačke svrhe - za potrebe izrade doktorske disertacije. Imajući u vidu preveliki obim posla koji predstavlja Vašu svakodnevnicu, autorka zahvaljuje na izdvojenom dragocjenom vremenu i posebno cijeni pomoć koju na ovaj način pružate mladim istraživačima/cama.

I LIČNI PODACI SUTKINJA I SUDIJA

P1. Pol:

1. Ženski
2. Muški
3. Drugo (dopuniti)

P2. Broj godina sudijskog staža:

1. Manje od 5
2. 5 - 10
3. 10 - 20
4. Više od 20

P3. Regija u kojoj obavljate sudijsku funkciju:

1. Sjeverna
2. Centralna
3. Južna

P4. U okviru Vaše prakse, sudite u:

1. Krivičnim postupcima
2. Gradanskim postupcima
3. Prekršajnim postupcima
4. Upravnim postupcima
5. Privrednim postupcima
6. Drugo (dopuniti)

II OPŠTI STAVOVI O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

P5. Da li smatrate da je rodna ravnopravnost na zadovoljavajućem nivou u Crnoj Gori?

1. Da
2. Ne
3. Djelimično

P6. Da li smatrate da je postojeći pravni okvir adekvatan za postizanje rodne ravnopravnosti?

1. Da
2. Ne
3. Djelimično

P7. Da li smatrate da je pravni okvir u potpunosti harmonizovan sa međunarodnim standardima iz oblasti rodne ravnopravnosti?

1. Da
2. Ne
3. Djelimično

P8. Crnogorska legislativa i sudska praksa:

1. Održavaju rodnu neravnopravnost i podstiču rodno zasnovano nasilje
2. Modifikuju i ublažavaju rodnu neravnopravnost i rodno zasnovano nasilje
3. Neutralno utiču na rodnu ravnopravnost

P9. Da li smatrate da slučajeve nasilja u porodici treba prijavljivati ili je to pitanje koje se treba rješavati unutar porodice?

1. Da, treba prijaviti
2. Ne, to je pitanje koje treba rješavati unutar porodice
3. Zависи od situacije

P10. Koliko je sudska praksa važna za postizanje rodne ravnopravnosti?

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Uopšte nije važna					Srednje važna					Izuzetno je važna

P11. Koliko lični stavovi sutkinja i sudija utiču na donošenje presuda u slučajevima koji se tiču rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja?

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Uopšte ne utiču					Neutralno utiču					Značajno utiču

P12. Koji su razlozi zbog kojih se sutkinje i sudije ne posvećuju dovoljno standardima rodne ravnopravnosti?

1. Nedostatak vremena zbog velikog broja predmeta
2. Nedostatak adekvatnih obuka
3. Nedovoljna institucionalna podrška
4. Drugo (dopuniti)

P13. Koliko obuka iz oblasti rodne ravnopravnosti ste pohađali u poslednjih pet godina?

1. Nijednu
2. 1 - 2

3. 3 ili više

P14. Da li smatrate da je edukacija o međunarodnim rodnim standardima dio profesionalne obaveze sutkinja i sudija?

1. Da
2. Ne
3. Djelimično

P15. Kako ocenjujete institucionalnu podršku usavršavanju sutkinja i sudija (treninge, resurse, smjernice) u oblasti rodne ravnopravnosti?

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
U potpunosti nezadovoljavajuća					Osrednje zadovoljavajuća					U potpunosti zadovoljavajuća

P16. Da li smatrate da bi uvođenje specijalizovanih sudova za rodno zasnovano nasilje doprinijelo efikasnosti sudskih postupaka i adekvatne zaštite žrtvama nasilja?

1. Da
2. Ne
3. Drugo (dopuniti)

III UPOZNATOST SA MEĐUNARODNIM RODNIM STANDARDIMA

P17. Koliko ste upoznati sa sljedećim međunarodnim standardima u oblasti rodne ravnopravnosti?

Međunarodni standardi	Uopšte nisam upoznat/a	Malo sam upoznat/a	Djelimično sam upoznat/a	Prilično sam upoznat/a	U potpunosti sam upoznat/a
CEDAW konvencija					
Istanbulska konvencija					
Praksa Evropskog suda za ljudska prava					
Direktive EU u oblasti rodne ravnopravnosti					
Praksa Suda pravde EU					

P18. Koliko često primenjujete ove međunarodne rodne standarde u svojoj praksi?

Međunarodni standardi	Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Redovno
CEDAW konvencija					
Istanbulska konvencija					
Praksa Evropskog suda za ljudska prava					
Direktive EU u oblasti rodne ravnopravnosti					
Praksa Suda pravde EU					

P19. Ako naidete na nesaglasnost između domaćeg pravnog okvira i međunarodnih standarda, šta smatrate prioritetom?

1. Domaći pravni okvir
2. Međunarodni standard
3. Zavisi od situacije
4. Nisam nailazio/la na nesaglasnost domaćih zakona i međunarodnih standarda

P20. Da li Evropska unija ima direktivu o nasilju nad ženama ili samo direktive koje se tiču rodne ravnopravnosti na tržištu rada?

1. Da, ima direktivu o nasilju nad ženama
2. Ne, ima samo različite direktive koje se tiču rodne ravnopravnosti na tržištu rada i bogatu praksu Suda pravde EU u tom pogledu

P21. Da li podržavate inicijativu Evropske komisije da se lista „krivičnih djela EU“ iz člana 83(1) Ugovora o funkcionisanju Evropske unije proširi tako da obuhvati govor mržnje i zločine iz mržnje, što je posebno važno u kontekstu rodno zasnovanog nasilja?

1. Da
2. Ne
3. Nisam upoznat/a

IV STAVOVI O POZITIVNO - PRAVNOM OKVIRU

P22. Da li podržavate pooštavanje kazni za krivična djela nasilja nad ženama i nasilja u porodici prema izmjenama Krivičnog zakonika iz 2023. godine?

1. Da

2. Ne
3. Djelimično
4. Nisam upoznat/a

P23. Da smatrate da će izmjene Krivičnog zakonika iz 2023. godine pomoći u lakšem razlikovanju nasilja u porodici kao prekršaja od nasilja u porodici kao krivičnog djela?

1. Da
2. Ne
3. Djelimično
4. Nisam upoznat/a

P24. Da li smatrate da je potrebno izvršiti izmjene Krivičnog zakonika u pogledu mjera bezbjednosti koje, prema aktuelnom zakonodavnom rješenju, mogu biti izrečene tek nakon pravosnažno okončanog postupka, pa tokom trajanja sudskog postupka nije moguće obezbijediti adekvatnu zaštitu žrtvama nasilja?

1. Da
2. Ne
3. Drugo (dopuniti)

P25. Da li smatrate da je potrebno inkriminisati femicid kao posebno krivično djelo?

1. Da
2. Ne
3. Drugo (dopuniti)

P26. Da li neupotreba rodno osjetljivog jezika od strane pravnog lica predstavlja prekršaj?

1. Da
2. Ne
3. Nisam upoznat/a

P27. Da li smatrate da je potrebno uvesti zakonsku obavezu očeva da koriste roditeljsko odsustvo?

1. Da
2. Ne
3. Drugo (dopuniti)

P28. Da li smatrate diskriminacijom žena činjenicu da se shodno Zakonu o radu odsustvo sa rada zbog trudnoće, porodijskog ili roditeljskog odsustva ne uračunava u vremenski period koji je potreban da bi ugovor o radu na određeno vrijeme postao ugovor o radu na neodređeno vrijeme?

1. Da
2. Ne
3. Drugo (dopuniti)

P29. Da li je potrebno inkriminisati govor mržnje kao posebno krivično djelo?

1. Da
2. Ne
3. Drugo (dopuniti)

P30. Da li je potrebno da se kao otežavajuća okolnost definiše situacija u kojoj je djelo nasilja nad ženama učinjeno protiv određene osobe zato što je ta osoba javna predstavница, novinarka ili borkinja za ljudska prava?

1. Da
2. Ne
3. Drugo (dopuniti)

P31. Da li smatrate da je crnogorski pravni okvir u oblasti rodne ravnopravnosti posljedica "automatizovanog" transponovanja međunarodnih standarda iz ovog područja i da ne počiva na detaljnoj analizi trenutnog stanja i realnih potreba žena?

1. Da
2. Ne
3. Djelimično

P32. S obzirom na činjenicu da se krivično djelo trgovina ljudima najčešće vrši u svrhu seksualne eksploatacije, da li smatrate da prostituciju treba zabraniti?

1. Da, treba je zabraniti i propisati kazne kako za lice koje pruža seksualne usluge, tako i za one koje ih koristi
2. Da, treba je zabraniti ali propisati kazne samo za lice koje koristi te usluge
3. Ne, prostituciju treba legalizovati
4. Drugo (dopuniti)

P33. Da li smatrate da "izborne rodne kvote" treba povećati na 50% i zakonom propisati ne samo da to važi za izbornu listu već i za konačan ishod u pogledu broja poslanica i poslanika u Skupštini Crne Gore?

1. Da, potrebno je da bude ravnopravna podjela polova
2. Ne, sasvim je dovoljna izborna kvota od 30%
3. Ne bi trebalo da postoje izborne kvote
4. Drugo (dopuniti)

V ZAKLJUČNA PITANJA I KOMENTARI

P34. Koje preporuke imate za unaprjeđenje sudske prakse u cilju postizanja rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori?

P35. Koji su glavni izazovi sa kojima se suočavate prilikom primjene domaćih zakona i međunarodnih standarda vezanih za rodnu ravnopravnost? Da li imate dodatne komentare o primjeni međunarodnih rodni standarda u crnogorskoj sudskoj praksi?

P36. Dodatni komentari, obrazloženja, sugestije

Prilog 2: BIOGRAFIJA AUTORKE

Milena Aćimić rođena je 11. januara 1994. godine u Podgorici, gdje je završila osnovnu i nižu muzičku školu. Srednje obrazovanje započela je u Gimnaziji “Petar I Petrović Njegoš”, a završila u Waynesboro High School u Sjedinjenim Američkim državama. Za uspjeh tokom osnovnog i srednjeg obrazovanja nagrađena je priznanjem “Luča”, a bila je i predsjednica Đačkog parlamenta Gimnazije "Petar I Petrović Njegoš" i uključena u brojne omladinske i volonterske akcije.

Na Fakultetu za državne i evropske studije 2015. godine stekla je diplomu bečelor državnih i evropskih studija sa prosječnom ocjenom 10,00. Diplomom specijaliste državnih studija stekla je 2016. godine sa prosječnom ocjenom 10,00. Na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore 2017. godine stekla je diplomu bečelor pravnih nauka sa prosječnom ocjenom 9,33. Diplomom specijaliste pravnih nauka stekla je 2018. godine sa prosječnom ocjenom 10,00. Magistrirala je 2020. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore iz oblasti međunarodnog prava sa prosječnom ocjenom 10,00. Doktorske studije na međunarodno - pravnom smjeru upisala je 2020. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore.

Studijske 2023/2024 godine, bila je doktorska istraživačica na St Hilda's College University of Oxford pod supervizijom prof. dr Barbare Havelkove, studijske 2022/2023 na Karl Franzens Univerzitetu u Gracu, pod supervizijom prof. dr Floriana Bibera i tokom studijske 2021/2022 godine na Univerzitetu u Londonu- Royal Holloway, pod supervizijom svoje mentorke prof. dr Laure Sjoberg.

Za ostvarene izvanredne uspjehe u studiranju, nagrađena je od strane Glavnog grada nagradom “19.decembar”, dobitnica je “ATLAS” stipendije za najbolje studente/kinje Crne Gore, Priznanja za najboljeg studenta/tkinju generacije 2012. Fakulteta za državne i evropske studije, kao i stipendista Ministarstva prosvjete Crne Gore svake studijske godine i kao student Fakulteta za državne i evropske studije i Pravnog fakulteta Univerziteta Crne Gore. Dobitnica je stipendije British Scholarship Trust za studijsku 2021/2022 u cilju sprovođenja doktorskog istraživanja na Univerzitetu u Londonu, Go Styria Scholarship za studijsku 2022/2023 u cilju sprovođenja doktorskog istraživanja na Karl Franzens Univerzitetu u Gracu, kao i stipendije Univerziteta Crne Gore za mlade istraživače/ice u cilju sprovođenja doktorskog istraživanja na St Hilda's College University of Oxford za studijsku 2023/2024 godinu.

Tokom studija bila je predsjednica Studentskog parlamenta Fakulteta za državne i evropske studije i organizator brojnih studentskih događaja. Član je Alumni kluba retoričara. Volonterskim radom bavi se još od srednje škole, a najznačajniji angažmani

još uvijek traju. Završila je brojne kurseve, seminare i obuke, te učestvovala na više naučnih konferencija u regionu i svijetu. Autorka je nekoliko naučnih radova iz različitih oblasti interesovanja.

Radno iskustvo sticala je u Generalnom sekretarijatu Vlade Crne Gore 2015. godine na studentskoj praksi, u advokatskoj kancelariji od 2015. do 2021. godine i kao saradnik u nastavi na Fakultetu za državne i evropske studije u periodu od 2019 - 2021. godine. Bila je angažovana kao saradnica u nastavi na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore od novembra 2021. do februara 2024. godine.

Od maja 2023. godine savjetnica je za akademski departman i rodnu ravnopravnost u MAAT Studentskoj Asocijaciji i savjetnica za rodnu ravnopravnost u Women4Cyber Montenegro od novembra 2023. godine. Radi i kao nacionalni konsultant za rodnu ravnopravnost u Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) u cilju izrade prve Nacionalne rodne procjene poljoprivrede i ruralnih sredstava za život u Crnoj Gori u periodu od maja 2024. godine do septembra 2025. godine.

Od februara 2024. godine zaposlena je kao diplomatkinja u Ministarstvu vanjskih poslova Crne Gore u Generalnom direktoratu za međunarodno pravne poslove.

Prilog 3: IZJAVA O AUTORSTVU

Potpisana: Milena Aćimić Remiković

Broj indeksa: 2/2020

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

Rodna ravnopravnost i jurisprudencija: Korišćenje međunarodnih rodnih standarda za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada;
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja;
- da su rezultati korektno navedeni;
- i da nisam povrijedila autorska i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

U Podgorici, 5. novembar 2025. godine

Potpis doktorantkinje

**Prilog 4: IZJAVA O ISTOVJETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKE
VERZIJE DOKTORSKOG RADA**

Ime i prezime autorke: Milena Aćimić Remiković

Broj indeksa: 2/2020

Studijski program: Međunarodno pravo

Naziv disertacije: *Rodna ravnopravnost i jurisprudencija: Korišćenje međunarodnih rodnih standarda za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi*

Mentorka: prof. dr Laura Sjoberg, Univerzitet Oksford

Potpisana: Milena Aćimić Remiković

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predala za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktorke nauka, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

U Podgorici, 5. novembar 2025. godine

Potpis doktorantkinje

Prilog 5: IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

Rodna ravnopravnost i jurisprudencija: Korišćenje međunarodnih rodni standarda za ostvarivanje ženskih prava u crnogorskoj legislativi i sudskoj praksi

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim priložima predala sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje. Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučila.

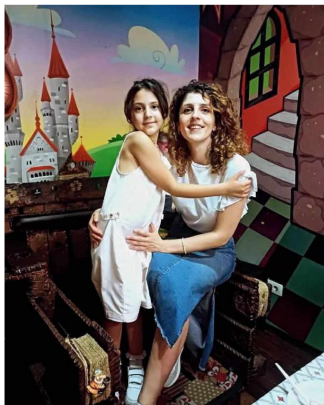
1. Autorstvo
2. Autorstvo - nekomercijalno
- 3. Autorstvo - nekomercijalno - bez prerade**
4. Autorstvo - nekomercijalno - dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo - bez predade
6. Autorstvo - dijeliti pod istim uslovima

U Podgorici, 5. novembar 2025. godine

Potpis doktorantkinje

IN MEMORIAM

BILJANA PAVIĆEVIĆ

1991 - 2024